

LIBRARY
OF THE
UNIVERSITY
OF ILLINOIS

914.391

K27h

The person charging this material is responsible for its return to the library from which it was withdrawn on or before the **Latest Date** stamped below.

Theft, mutilation, and underlining of books are reasons for disciplinary action and may result in dismissal from the University.

To renew call Telephone Center, 333-8400

UNIVERSITY OF ILLINOIS LIBRARY AT URBANA-CHAMPAIGN

JUL 31 1966

L161—O-1096

HAZÁNK ÉS NÉPE

A KÖZGAZDASÁG ÉS

TÁRSADALMI STATISZTIKA

SZEMPONTJÁBÓL.

IRTA

KELETI KÁROLY,

A MAGYAR TUD. AKAD. LEV. TAGJA.

12 GRAFIKAI TÉRKÉPPEL.

PEST.

KIADJA AZ „ATHENAEUM”.

1871.

Pest. Nyomatott az Athenaeum nyomdájában. 1871.

914.391
K27h

ELŐSZÓ.

A művelődési és közgazdasági kérdések napról napra és világszerte mind több tért foglalnak a nemzetek életében.

Nálunk is elérkezettnek látszik az idő arra nézve, hogy a politika mindent magába ölelő, de kizárólagossága által már-már veszélyessé váló teréről a társadalmi térre vigyük át tevékenységünket, ha vagyoniilag hanyatlani, műveltségileg elmaradni nem akarunk.

Minél erősebbé és általánosabbá válik e meggyőződés, annál inkább érezzük szükségét annak, hogy hazánk és népe társadalmi viszonyaival is lehetőleg tüzetesen megismerkedjünk.

Ez ismeretek megszerzésére segít a társadalmi statistika, ezen, a művelt külföldön is egyik legifjabb tudományág, mely hazánkban még alig volt művelve. Alig volt művelve nem azért, mert szakférfiaink hiányoztak volna; hanem mert hiányzott a statisztikai anyag, mely nélkül a legszorgosabb tanulmány is tapogatózásnál egyéb alig lehet.

A múlt évben végrehajtott népszámlálás azonban oly gazdag anyagnak juttatott birtokába, hogy a társadalmi statistika gyakorlati művelését immár megkezdhetjük.

Az országos statisztikai hivatal vezetésével levén megbízva, ez anyag az én kezem alatt nőtt mind nagyobbra, s így én használhattam azt fel első sorban. Kezdetben csakis az vala tervem, hogy a nagy népszámlálási mű egyes fejezeteihez irt bevezetéseket közöljem némi bővitéssel, nehogy a hivatalos forrás-műnek kevésbé kezelhető, a nagy olvasó közönség kezébe gyérebben is kerülő példányaiban, kisebb

*

IV

körre maradjanak szorítva. Munkaközben azonban csakhamar észrevettem, hogy töredék maradna e mű, ha pusztán a népességgel foglalkozván, az országot és földet, hol társadalmunk él és mozog, legalább valamennyire be nem vonnám a munkába.

Igy keletkeztek az östermeléssel, iparral és kereskedéssel, mint a nemzetgazdaság három főtenyezőjével foglalkozó fejezetek, körülöttük csoportosítatván a népesség különféle viszonyaiban, hogy hazánk és népe minél attekinthetőbb, egyúttal minél kimerítőbb képét szolgáltatassam.

A munka ily berendezése által két irányban véltem működhetni. Először, egyéni ítélettel, némileg bírálattal kísérhettem állapotainkat, mi, ha netalán sötétebb színezetű a viszonyainkról általában uralkodó nézetnél, legyen igazolásom az, hogy tények alapján kockáztattam csak az ítéletet, szigorúan igazságos akartam lenni és tárgyilagos iparkodtam maradni. Másodszor lehetséges volt oly alakot választanom, mely a végtelen számsorok kikerülése mellett lehetőleg érdekes olvasmányt nyújtson, fárasztóbb táblázatok helyett tetszetősb grafikai térképekkel világosítván fel a viszonyokat.

Buda-Pesten, 1871. karácsonkor.

Keleti Károly.

TARTALOM.

	Lapszám.
Előszó.	I
Bevezetés.	1
I. Földrajzi áttekintés.	6
II. Nemzetgazdasági szempont	18
III. A föld és nép társadalmi viszonyai, az állam.	28
IV. Népünk foglalkozása	46
V. A nemzetiségek	57
VI. Az őstermelés, mívelői és termékei	77
1. A szántóföld.	82
a) Gabonatermelés (kenyértermények).	89
b) Kereskedelmi növények	95
2. A szőlő- és bortermelés	102
3. A rét és legelő s az állattenyésztés	107
4. Az erdő.	127
5. A birtokviszonyok s a föld mívelői	136
6. A vadászat és halászat	155
7. A bányászat	161
VII. Az ipar, mívelői és termékei	174
1. Iparunk általában	175
2. Védvám és egyedáruság	177
3. Az iparszabadság és czórendszer	182
4. A vasipar	186
5. A cukorgyártás	191
6. A szeszipar és serfőzés	195
7. A malomipar	198
8. A fonó és szövő ipar	200
9. Vegyes iparágak	202
10. Az iparügy magasabb szempontból	205
11. Az ipar mívelői	209
VIII. A kereskedés és forgalom	223
1. A kereskedés elmélete	224
2. Történelmi vázlat	231
3. Magyarország kereskedelme	250
4. Magyar-osztrák külkereskedés	257
5. Tengerentúli kereskedés	266

VI

6. Magyar tenger mellék	270
7. A forgalom	276
a) A személyforgalom	277
b) Közlekedési eszközök	290
c) A tőkehiány és valuta	305
d) Bank- és hitelviszonyok	309
e) A törvénykezés és jogviszonyaink	317
8. A kereskedők és kereskedelmi testületek	321
IX. A család és vallás	329
X. Mivveltségi állapotaink	356
1. Az olvasni-írni tudás	357
2. A mivveltségi fok összevetve a területtel, nemzetiséggel és vallással	367
3. A népnevelés és szakoktatás	372
4. Irodalmi viszonyaink	380
5. A művészet	388
XI. Városi és vidéki népesség	407
XII. Politikai ügyeink	427
Szakirodalom. A magyar korona országaira vonatkozó, részben e mű szerkesztése körül is felhasznált, nagyrészt hazai művek lejegyzése	457

HAZÁNK ÉS NÉPE.

BEVEZETÉS.

Ha a terület s a népesség — mint a statistikai tudomány általában elismerte — az állam hatalmi tényezői, természetes, hogy e tényezők minél tüzetesb ismeretére törekedni nemcsak a statistikusknak feladata, hanem a nemzet összes értelmiségének is áll érdekében.

Önálló országos statistikánk sokkal újabb keltü, semhogy e tekintetben minden, bármennyire is méltányos igénynek megfelehetett volna. Mindamellet nyújtott a hivatalos statistika máris oly anyagot, mely megérdemli, hogy a hivatalos kiadások számtengerében ott ne veszszen a nagy közönség számára, és munkálkodtak elődeink, részben kortársaink is etéren annyit, hogy tulajdonképen csak megfelelőbb öltönybe kellene bújtatni a meglevő anyagot és kitünnék, hogy korán sem állunk önismeretünk tekintetében oly gyámoltalanul, mint szomorú irodalmi viszonyaink közepett, az illető források nem ismerése folytán gondoljuk és, fájdalom, gyakran igazolatlanul hangoztatjuk is.

Egyes megyék, vidékek, városok historico-statistikus monografiáiban gazdagabbak vagyunk, mint sejténök és kelleténél kevésbbé méltányolt, mert kevésbbé ismert irodalmunknak csak szorgalmasb, lelkiismeretesb kutatása kellene hozzá, hogy meggyöződ-jünk ama számos, eddigelé természetesen nagyrészt csak mozaik-szerű anyag gazdagságáról, melyből némi fáradság és utánsegítés által számos oly hézagot pótolhatnánk, mi mai napság még betemetetlen ürnek látszik a külföld csillámló irodalma által elkenyetzetett szemtünknek.

Nehogy e mű olvashatóságát zavarja, jegyzetben adtam a forrásokot, melyek hazánk és néptünk ismeretére nézve máris rendelkezésükre állanak és noha e lajstrom korán sem kimerítő s a kiegészítés lehetőségét igenis fellohagyja, a mint hogy fen is kell azt

tartanom, mégis meg vagyok győződve, hogy szakíróink közül is sokan, közönségünk pedig általában el fog esodálcokzni azon, mennyire iparkodtak hazánkban egyesek földünk s népünk ismertetéséhez járulni.

Igaz, de természetes is, hogy ezen, tekintélyes irodalmi tevékenységre mutató s korábban alig sejtett anyaggazdagság nem áll a belérték egyenlő színvonalán. Van közte selejtes akármennyi; de van közte oly becses is, mely bármely külföldi jeles irodalmi termékkel versenyre szállhat.

Igaz az is, hogy a legkülönbözőbb korszakokból, évtizedek, sőt némelyikre nézve évszázadok közbenesése alatt gyűjtött anyagnak számai elavultságuknál fogva összehasonlításra nem alkalmasak. De a mit ujság tekintetében becséből vcsztett ez anyag, azt tiszszeresen visszapótolja történelmi értéke; ép arra valók pedig a hivatalos statistika forrásművei, hogy segítségükkel a jelenkor számainak beiktatása által az elavultnak látszót is felfrissítsük, napi szükségünkre nézve használhatóvá tegyük.

Ez anyag mozaikszerettségét nem fogja ugyan változtatni az országos statistikai hivatalnak egyre folytatott azon tevékenysége sem, hogy részint a létező statistikai kütagok, részint külön felkért s megfelelő tiszteletdíjak nyújtása által buzdított szakférfiak segedelmével a még hiányzó egyes megyei és városi monografiák létrehozásán fáradoz; és nem tagadhatni, hogy évek kellenek hozzá, míg e tekintetben a még létező hézagok be lesznek töltve.

Vigasztalhat azonban az öntudat, hogy ily működés mellett jutunk a lehető legjobb anyag birtokába. Minél részletcsben gyűjtetik pedig az ország egyes részeinek leírása, annál könnyebb lesz idővel az egész ország kimerítő ismertetésével is föllépni; időközben pedig bátran lehet egyes országos áttekintésekkel e tüzetcsb ismertetést mintegy előlegeznünk.

Kettőt azonban nem szabad e mellett szem elől tévesztenünk. Egyik az, hogy kimerítő országos statistikai ismeretek megszerzésére mindcutt, még a leghaladottabb államokban is, évek kellettek; másik az, hogy a változó viszonyok, melyek számbavételére az országos statistika hivatalva van, utóvégre is csak csekélyebb részét képezik az ország azon összes viszonyainak, melyeknek évről évre való számbavételéből ki sem fogyhat jól szervezett hivatal; az egyöntetű feldolgozás pedig csak serényebb munka cs szilárdabb akarat műve, de az anyagszerzéshez képest mindenesetre a feladat könnyebb végét képezi.

Igaz végtül, bár némileg csodálatos, de részben épen kissé kezdetleges irodalmi viszonyainkból s az általa előmozdítani kívánt is-

meretek csekély terjedéséből magyarázható, ha hazai írónk, még pedig a legujabb korig, leginkább az egyes megyék községeinek lajstromba szedésével s többé-kevésbé bő és leiró ismertetésével foglalkoztak, nagyobbrészt csupán a lakhelyek minél kimerítőbb leírását iparkodtak adni, magára a népre csakis mint a községek lakóira térvén ki, az ország tulajdonképeni leírására, a nemzetnek mintegy természetrajzára ellenben vajmi csekély mértékben terjedtek. Pedig a területen kívül épen a lakosságnak, a néposztályoknak s mindnyájok összességében a nemzetnek ismerete volna az, mire leginkább van szükségünk.

Vigasztalhatjuk azonban magunkat e tekintetben is. A mit ugyanis e téren netalán szemünkre hányhatnánk, azt bátran szemére lobbanthatjuk a külföldnek, sőt pirongathatjuk érte magát a statisztikai tudományt is, mely — mint a társadalmi tudományok legifjabbika — térfoglalása körül vívott harczaiban, a tudomány ezimeért folytatott csatározásaiban, úgy szólván, megfeledkezett azon forrásokról, melyekből leginkább merithetett volna erőt kitzdelmeire és nem szállott le a néphez, mint a nyelvtudomány vagy a költészet, melyek kineseiket, gazdagságukat újabban ép a népnek köszönik.

Ez állítás igazolásaul szolgáljon egyik legkitünőbb socialpolitikus, Ríehl W. H. szava, ki „Land und Lente“ czimű 1851-ben megjelent s 1867-ig hat kiadást ért jeles művében e tárgyról is nyilatkozik:

„Ama szörnyű számsoroktól, melyek hirlapjainkat és publicistikai iratainkat jelenleg megtöltik — ugymond — csakugyan meg szabad néha-néha ijednünk: mert mellettük ott lesekedik gyakran az a csaló gondolat, hogy eme számok egyúttal a közállapotok ismeretét nyújtják; pedig nem ritkán épen mögöttük búvik el az a politikus és erkölcsi éretnek, ki a nemzet anyagi jóllétét a nép- és államélet egyedüli czéljául állítja oda. Itt ugyanis összetévesztik a gazdasági politikát a társadalmival. Ennek felel meg azon félszeg irány is, melyben a statistika indult. Mert ama nagy és dicső törekvés, melylyel e tudomány legujabb időben Németországban önállóbban kiműveltetett, leginkább vagy csupán az államháztartás kutatására vagy a kereskedelem és ipar ismeretére vagy általában a nemzetgazdaságra irányult. Ennek ellenében a népéletnek hiteles számokban és időtörténelmi leírásokban megállapított ismertetése, helyi csoportozatai, közügyei, osztályai és hivatásai szerint, kiesiben és részletekben még igen kevésbé eszközöltetett. Vagyis: birunk ugyan igen jó kezdetekkel az állam, de korántsem a társadalom statisztikájához, birunk ilyenekkel a nemzetgazdaságra, de korántsem a nép természetrajzára nézve. Mert a gazdasági és pénzügyi statistika

nélkülözhetetlen forrása ugyan a népről szóló tudománynak, de korán sem az egyedüli. Ha ezen még csak kora virágában levő tudomány a tények okmányilag hiteles alapját akarja nyerni, akkor a gazdasági szám-statisztikához az erkölcsök szellemi statisztikájának kell csatlakoznia.

„Valamint az ország történelme — folytatja — a község történelmén alapul és abból egészül ki, úgy a társadalmi statisztikának is a községig kell elágaznia Végre a községig lehatoló társadalmi jellemképnek alig van még itt-ott nyoma. Pedig ily helységi statisztikán alapul kiválóan az „országisme“ a szó legteljesebb értelmében s ily okmányyszerű s a részletig ható országisme viszont a társadalomról szóló tudomány leggazdagabb, legtisztább forrása.“

Ezen szavak lelkemből folytak s ha feljebb az országos statisztikai hivatalnak monografiák szerkesztésére irányult törekvéseire utaltam, azzal tulajdonképen csak saját legbensőbb meggyőződésemet nyilatkoztattam ki, mely szerint csupán a részletek (hazánkban az egyes törvényhatóságok) minél kimerítőbb ismeretéből állíthatjuk össze valaha a fentebbi értelemben vett „országismét“. E nézetten alapul máris fogamatba vett azon tervem, hogy Pest megyének, mint az ország központjának — különben is legközelebb érhető törvényhatóságnak — tervszerű, részletes, saját szemléletem alapján szerkesztett ily statisztikai leírása által (mely jövő évre tán el is készül) mintegy buzdítsak hasonló művek létrehozására.

Addig azonban talán nem helytelen azon törekvés, hogy hazánk ismerete oly módon s oly alakban gyarapíttassék, mely ez ismeretek iránti érdekeltséget tágabb körökben is terjeszsze. Itt nem ugyan a részletek azok, melyekből maholnap az egész ország minél tüzetesebb ismerete lesz mintegy összealkotható; hanem az egész országra terjedő oly anyagnak kezelhető összeállítása czéloztatott, mely emez ismeretek gyarapítását mindamellet előmozdítja.

Csakugyan néplünkről, sz. István korona országait lakó nemzetünk tagjairól szól e mű, kiknek állapota, viszonyai, foglalkozása, miveltése stb. hogy inkább megérthető legyen: azon terület s azon természetes tagozása szerint is mutattatik be, melyből a felsorolt körülmények mintegy folynak s a mi, hogy annál inkább láthatóvá váljék, fárasztó táblázatok helyett a lehető legegyszerűbb grafikai módszer alkalmazása mellett mutattatik be az olvasónak. De még a grafikai módszerek közül is nem a tetszés szerinti s a táblázatoknál is bővebb magyarázatra szoruló önkényszerű alakzatok, hanem a kö-

zépszerű műveltségű honpolgár előtt is érthető azon földrajzi minták használtattak, melyek segédelmével bármely viszony, néhány magyarázó szó mellett, önként érthetővé válik s tetszetős alakja mellett talán járulni fog azon óhajtott eredményhez, hogy a sokáig oly száraznak tekintett statisztikai tudomány, miután hazai legfontosabb viszonyaink tárgyalásával foglalkozik, mind érdekesebbé váljék polgártársainknak a hazai érdekeket oly melegen ápoló értelmes osztályai előtt.

FÖLDRAJZI ÁTTEKINTÉS.

Sem az országot sem népét nem ítélhetjük meg kellően, ha földrajzi helyzetét nem ismerjük. Nemcsak a föld termőségére s ennél fogva lakóinak eltartására gyakorol befolyást a földrajzi helyzet, hanem ez épügy, mint a föld tagozata, vagy az éghajlat és hasonló viszonyok és körülmények, befolyást gyakorolnak a nép jellemére, szokásaira, foglalkozására is. Ezért, ha valamely országnak és népnek megismeréséről van szó, tekintet nélkül nem maradhat a föld és terület.

A terület politikai felosztása, mely közigazgatásának szolgál alapjául, voltaképen már a nép társadalmi viszonyaihoz tartozik. Itt azonban legelőbb a természeti viszonyokat kell szem előtt tartanunk és hazánk földrajzi helyzetét tekintvén, természeti tagozására, szóval oro- és hydrográfiai vagyis földalakzati és vízrendi szerbeli, részben geológiai és klimatológiai vagyis földtan- és éghajlati viszonyaira is kell kitérni.

Miután jelen mű feladata leginkább néptünknek eddigelé kevésbé ismert viszonyainak a társadalmi statistika szempontjából való kiderítésére irányul: a földterület csak annyiban vonható be e munkálatba, a mennyiben a népességnek mintegy alapjául, háttéreül szolgál és így természetesen pusztán vázlat lehet az, mi az érintett viszonyokból itt közölhető, más tudományhoz tartozván az ország természeti viszonyainak részletes ismertetése.*)

*) Erre nézve pedig birunk is igen becses forrás-művet: Hunfalvy Jánosnak a magyar tud. Akadémia megbízásából 1863–66-ban írottját: „A Magyar birodalom természeti viszonyainak leírása.“

Magyarországot, — szent István birodalmát értvén e kifejezés alatt — mint a földrajzból tudjuk, a déli folyamhatár (Száva és Duna) csekély kivételével, mindentűt kisebb-nagyobb bércek koszorúja övezi, melyet dél-nyugaton (a magyar-horvát tengerpart mentében és Dalmácia hosszában) a dinári heglánczolatához az ugynevezett Karst hegységhez tartozó, nyugaton a Száva, Dráva, Mura és Duna közt a stajer határ mentében az alpesek előfokai, a Dunától éjszakra Pozsonytól fölfelé az ugynevezett Kis-Kárpátok, az egész éjszaki, keleti, sőt Erdélyt tekintve déli határon is, pedig a Kárpátok bércei képeznek.

Az alpesek keleti előfokai határainkat Horvátországban s a vele határos Magyarországon nyugatról érik. Hullámzatos dombos vidék ez, mely majdnem sikká válik, a hol a magyar alföldre nyúlik. Völgyei az e vidéken létező folyamokkal egyenköztlen haladnak, többnyire elég szélesek s a nép száján külön elnevezést nyertek. Így horvát testvéreink Zagorje névvel jelzik az alpesekhez legközelebb fekvő dombos vidéket, Podravina náluk a Drávavölgye, Posavina a Száváé, többnyire már Szlavóniában, a Muraköz elnevezést pedig mindnyájan ismerjük. Ugyancsak túl a Dunán terjed el a Bakony s nyújtja végszárait a Dunáig a Vértes hegység és Vértesalja, ilyen Erdélyben a mezőség stb.

Az alpesek keleti elő- s végfokaival szemben kezdődnek, többnyire szakgatott domborozatokban a kis Kárpátok s mind inkább emelkedve, nagyobbrészt egyenköztü magaslatokban vonulva nagy Kárpátokká válnak, melyek részben éles gerinceket, hosszú hegyhátakat, gyakran meredek bérceket alkotnak, körülövezve szelidebb alkatú, kerekhegy- és domborok által, s itt-ott hosszú ágazatokat boesátva be közel az ország szivéig, mint például a Mátra hegységben. Mindentűt tágabb-szűkebb, legnagyobbrészt bújatevészetű völgyeket képeznek, melyek föbbjei mind éjszokról délnek nyílnak, csekélyebbjei egyébiránt itt-ott meredek torkolatokká is válnak vagy keskeny szalagként szorulnak a hegyek közé. A Kárpát-hegység egyáltalában arról nevezetes, hogy közel 300 mértföldnyi hosszában s harmadfél ezer □ mértföldnyi medencét övező lánczolatában a legnagyobb változatossággal tünteti föl mindazt, mit hegyes-völgyes vidék csak nyújthat, s innen a nagy változékonyság mezőgazdasági viszonyaiban is.

Ezen hegyi határokon belől terül el a nagy magyar síkság, melynek felülete alig 2—400 lábnyira emelkedik a tenger színe fölé. E nagy síkság egyébiránt nem egy tagban fekszik, és meg lehet különböztetni az ugynevezett pozsonyi medencét vagy kis magyar síkot, s a nagy magyar síkot vagy medencét, az alföldet.

Amaz Dévénytől Esztergomig nyúlik délnyugatra a Bakonyhegység által határolva, mely az említett horvát-szlavon mészhegység kinyúló előfokának tekinthető. Az esztergom-visegrád-budai hegységen alól, mely övező hegy- és dombsornak tekinthető, s mintegy szemben vele, nyúlik el a Duna-Tisza közötti hegyhát, azon alúl pedig délnek Kalocsa és Ujvidék közt az ugynevezett Sárköz, míg délkeletnek az említett másik nagy medence: a magyar alföld terül el. A bérezkoszorúta Erdélyben pedig szelid dombosok és kies völgyek foglalják el az ország belsejét.

Ezen, annyira különböző földterület tehát a tér, melyen hazánk népsége lakik, s a melyen jóllétének egyik legfőbb tényezője a mezőgazdasági ipar. A földterületen kívül azonban még számos egyéb viszony és körülmény foly be mind a népre, mind iparára, hol előmozdítólag, hol ellenségeképen. Csak, ha mind ezekre is legalább futólag pillantottunk, vehetjük számba magát a népet és működésének a földdel kapcsolatos legfőbb terét, t. i. a mezőgazdasági termelést.

Valamint a mezőgazdasági termelésre, úgy a népre s különböző tulajdonainak fejlődésére nézve az éghajlat egyik legfőbb fontosságú tényező.

Az éghajlati viszonyok megismerése végett azonban az Európán kívüli fekvő klimatikai tényezőkre is kell figyelni, mert Európának magának sines, még kevésbé van pedig hazánknak önálló éghajlata, habár helyi befolyásokat az éghajlat némi változtatására el kell ismernünk. Az éghajlatra általában legfőbb befolyással vannak a sarkvidék s az egyenlítő, a leghidegebb s legmelegebb égájak. E két vidék ellentétes hőmérséklete okozza egyrészt az éjszak-keletnek közel a föld színéhez vonuló hideg s nehéz sarki áramlatot; másrészt a magasabban vonuló meleg egyenlítői áramlatot, mely-délnyugatnak haladva a sark felé ereszkedik. Míg e két áramlat valamelyike hozzánk ér, eredeti hevességéből sokat veszített és se az egyiknek folyton felettünk, se a másiknak folyton körülöttünk, azaz földszint nem kell áramlania, hanem mérsékelve egyik és másik is, de eredeti jellegéből még sem kivetkőztetve, váltakozva ér, s a szerint a mint ér az éjszakai áramlat van télen hideg, nyáron derült, nem mindig hűvös, mindkét esetben pedig száraz időnk; s a szerint, a mint a déli áramlat ér, van télen-nyáron nedves s az évszakhoz aránylag enyhe vagy meleg időnk.

Az ezen áramlatok által utközben ért vizek, hegyek, erdők vagy kopár síkok, a mint egyrészt enyhítik eredeti hatalmukat, másrészt helyi szelek keletkezésére szolgáltatnak alkalmat. A fölmelegedett sík kopárság és hűvösebb erdős bérczek különböző hőmér-

séktü térei fölött ugyanis a melegebb s hidegebb lég-áramlat egyensúlyba jutni törekszik, mi szél alakjában történik.

Ily módon támadnak azon éghajlati jelenségek, melyeket helyi éghajlatnak szoktunk mondani s a melynek, a mint nagy befolyása van a mezőgazdasági termelésre, úgy csakis az ország földrajzi helyzetéből, úgyszólván földalakzatából érthető meg.

Ezen helyi éghajlat viszonyainak fölismerése végett tehát újra vissza kell nyitnunk a korábban vázolt földrajzi képhez s itt legelőbb is a magyar alföld fátalan rónáin kell megállapodnunk, melyeknek befolyása következtében egész Magyarország, sőt még a kárpáti vidékeknek is csekélyebb légnedvessége és esőmennyisége van, mint a magyar-osztrák monarchia nyugati felének.

Az Európán kívül eső, de az említett két nagy légáramlattal kapcsolatban nagy befolyása van a saharai sivatagnak is, mely felé az éjszakai hidegebb levegő tolul, elfoglalván a fölmelegült sík fölött megkönnyült s felszállt levegő helyét, holott megfordítva, kisebb ellentétek idején a scirocco nevezete alatt ismert hő szélvész nemcsak a magyar tengerpartot söpri, hanem áthat a déli alpeseken és gyakran az éjszakai kárpátokig sőt azokon túl is hatol. Ha ezen szél alföldi rónáinkon száguld keresztül s a földközi tengerből sok nedvességet magába nem gyűjtött volt, perzselve szárítja levegőnket s csak a Mátra s Táttra erdős bérczein törik meg gyászos ereje, habár az ottani hűvösebb légkör sem bírja végleg megfosztani eredeti jellegetől, csakis hatalmát képes némileg csökkenteni.

Az ilykép fokozott esőtlenség annyira megy, hogy, míg a monarchia nyugati részében az évenkénti átlagos esőmennyiség a hegysekben 50—70", sőt egyes helyeken épen 70—100", keleti részében alig éri el még a hegységben is a 40"-et, legnagyobbbrészt csak 15—30 hüvelyk között változik, magán a rónaságon pedig sokhelytt 15 hüvelyket sem ér el.

Az éghajlat némi megismeréséhez szolgáltatnak adatokat következő számok, melyek az egy évi eső- és hőmennyiséget, vagyis a csapadékot mutatják párizsi hüvelykekben, az egyes évszakoknál pedig párizsi vonalakban. Az észlelési helyek itt az évi átlag fogyó magassága szerint soroztattak. Volt pedig a csapadék

	télen	tavaszzal	nyáron	őszszel	egész évi átlag szerint p. hüvelykben
	párizsi vonalakban				
1. Brassóban . . .	54.29	97.42	136.29	83.65	30.99
2. Selmecezen . . .	84.39	85.63	109.56	58.03	28.55
3. Orsován . . .	62.13	76.92	92.62	90.12	26.40
4. Zágrábban . . .	28.63	102.08	76.02	105.99	26.0
5. Nagy-Szebenben . . .	30.45	74.26	137.91	53.39	25.51

	télen	tavaszszal	nyáron	őszszel	egész évi átlag szerint p. hővellykben
	párisi vonalakban				
6. Kolozsvárott . . .	21.82	78.10	127.65	73.91	25.12
7. Beszterczében . . .	48.67	76.0	114.59	60.61	24.99
8. Debreczenben . . .	56.02	69.23	100.51	61.80	23.97
9. Komáromban . . .	52.98	62.30	83.28	70.61	22.13
10. Késmárkon . . .	35.27	58.22	119.32	45.76	21.55
11. Medgyesen . . .	28.12	84.82	106.49	36.27	21.31
12. Losonczon . . .	41.92	57.30	103.22	55.35	21.19
13. Pozsonyban . . .	52.79	60.28	66.01	57.34	19.70
14. Kasán . . .	44.14	34.78	98.58	56.52	19.17
15. Pécsent . . .	45.93	63.81	63.82	51.32	18.95
16. Szegeden . . .	47.06	61.38	63.15	50.71	18.53
17. Zimonyban . . .	40.39	53.15	50.65	76.03	18.30
18. Gyulafehérvárott . . .	28.70	59.19	74.0	31.40	16.10
19. Budán . . .	37.27	50.64	50.78	51.83	15.81
20. Egerben . . .	39.11	47.75	57.63	37.16	15.08
21. Pesten . . .	40.01	30.24	52.77	46.55	14.16

Részben a kárpátok, nagyobb mérvben pedig a nyugati alpesek viszont fokozzák az esőt s a lég nedvességét s a tőlük eredő légáramlatok gyakran 15 mértföldnyire hatnak ki a szomszéd vidékre, általában pedig mérsékelő befolyást gyakorolnak a végletekre. Hogy a kárpátok e tekintetben csekélyebb hatásuak az alpeseknél, részint a bércek csekélyebb tömegéből, a hó és jég kevesebb mennyiségéből, de még onnan is magyarázható, hogy szélesebb völgyekes öblök hatolnak be a hegységek kebelébe, s nagyobb erővel engedik működni a déli áramlatnak a magyar pusztákon át fölfelé tóduló száraz melegét.

Az alföld pusztáit pedig épen a hőmérsék roppant végletei jellemzik. A tél itt oly hideg, mint akár Csehország legéjszakai részén, holott márcziustól fogva a meleg rendszerint oly gyorsan fokozódik, hogy már ápril-májusban Olaszországgéval versenyezhet. A nyári eső ritkaság, de nem annyira a késői fagy, ha pedig jut nyári eső, többnyire aratás idején éri a földet, nagy panaszára a gazdának, ki ép ezen téren legfőbb súlyt a gabonára fektet, mely akkor ritkán van már lábon s így a nyári esőnek többé hasznát sem veheti. Az éghajlat e makranczossága oka részben annak is, hogy a befásítás nem terjed eléggé, mert a fatenyésztés a késő fagyok s a roppant hőség közé eső rövid időre van szorítva, s csak kevés fannemnél enged kellő kiképzést, holott épen a bujább fatenyésztet volna hivatva e végletek mérséklésére hatni. Csak is az éghajlat eme szomorú jellegéből magyarázható, hogy az alföld gazdag televény földje, mely kedvező időjárás mellett csodálatos termést képes adni, hosszabb évi átlagokban kevesebbet termel a silányabb, de egyenletesebb termésű felvidéki s erdélyi földeknel. Az 1867-dik

évet megelőző 77 évben ugyanis 23 rossz esztendő volt s közülök 19-et okozott az aszály s csak 4-et a túlnedvesség meg fagy. Ez időjárás azóta is váltakozva foly és csak az 1870-diki év tett túlságos nedvességével nagyobb kivételt, melyet egyébiránt az 1871-diki nedvességre nézve követni látszik.

Erdély e tekintetben szerencsésebben van helyezve. Az azt környező kárpátok nagyrészt bérczi éghajlatot kölcsönöznek a medencének, a tavaszi eső gyakoribb s nedvességi készletet hagyván nyárára, a szárazabb ősz nem árt többé a gabonatermelésnek. De a síkokat szegélyező domb- és hegyvidékek Magyarországon is szerencsésebbek éghajlat dolgában, mert habár a késői fagyok ezeket is látogatják, a később beálló tavasz következtében még sem tesznek annyi kárt, mert a tenyészet ritkán halad annyira, hogy egy kis perzselés az aratást is tönkre tehetné. Enyheségök egyik oka az is, hogy délnek csapva, az enyhe déli szeleknek megnyílnak s messze föl utat engednek.

Az éghajlatot kitüntető adatokul hadd álljanak itt némely számok, melyek a közepes hőmérsékletet Celsius-féle fokokban mutatják. Az észlelési helyek az egész évi átlag fokozatos csökkenése szerint vannak felsorolva. Volt pedig a közepes hőmérséklet:

	télien	tavaszzal	nyáron	ősszel	egész évi átlag szerint
1. Fiumében	+ 5.41	12.69	23.09	14.64	13.00
2. Zimonyban	+ 0.40	12.07	22.31	12.38	11.77
3. Eszéken	+ 0.88	11.63	22.12	11.93	11.64
4. Zágrábban	+ 0.91	11.48	21.50	11.82	11.43
5. Aradon	+ 0.72	11.18	21.63	12.17	11.43
6. Szegeden	+ 0.52	11.48	21.84	11.69	11.38
7. Pécsen	+ 0.34	11.04	21.08	11.69	11.04
8. Pesten	— 0.09	+ 11.02	21.60	11.33	10.98
9. Budán	+ 0.02	10.97	21.56	11.29	10.96
10. Gyulafehérvárott	— 2.25	+ 10.17	20.30	12.14	10.56
11. Fényszarútban	— 1.08	+ 10.29	20.94	10.62	10.19
12. Sopronyban	— 0.11	+ 9.62	20.0	10.59	10.07
13. Komáromban	— 0.71	+ 9.93	20.14	10.39	9.91
14. Medgyesen	— 2.20	+ 9.88	20.09	10.14	9.47
15. Losonczon	— 1.89	+ 9.48	19.94	9.63	9.29
16. Kolozsvárott	— 2.65	+ 8.80	19.82	9.83	9.05
17. Kassán	— 2.0	+ 9.12	19.59	9.28	8.99
18. Nagyszecbenben	— 2.44	+ 9.18	18.81	9.16	8.65
19. Beszterczében	— 3.32	+ 8.73	18.70	9.09	8.34
20. Rozsnyón	— 3.07	+ 7.95	18.50	8.64	8.01
21. Brassóban	— 3.46	+ 7.86	17.72	8.38	7.60
22. Selmeczen	— 2.32	+ 7.53	16.92	7.73	7.47
23. Csik-Somlyón	— 4.73	+ 6.78	16.94	7.90	6.72
24. Árva-Várallján	— 4.24	+ 6.05	16.42	7.22	6.36
25. Késmárkon	— 4.23	+ 5.93	16.18	7.21	6.26

Valamint a helyi éghajlat a földrajzi helyzettől és földalakzattól s némileg a boritéktól, a növényzettől függ, úgy az a maga részéről is visszahat a növényéletre s részint egész fajok létezését teszi lehetővé vagy lehetetlenné, részint a létező fajok többé kevésbé teljes kifejlődésére foly be.

A növényzet, mint a mezőgazdaság s így a nép eltartása egyik főtárgyának ismertetése végett az újabb tudomány négy külön területre osztja hazánkat ugyanis:

- a kárpáti hegy- és havasvidékre;
- a dombozatok és szigethegységek vidékére;
- az alföldre; és

az ádriai tengerpart s a horvát-dalmátországi hegyvidék területére. Legtöbb változást tüntetnek fel a hegységek, de már a kárpátokat sem lehet általában jellemezni, mert éjszaknyugati részök inkább az alpesek növényzeti viszonyait tünteti fel, holott az északkeleti és erdélyi kárpátok leginkább tükrözik vissza Magyarország voltaképi növényéletét. A legnagyobb különbség egyébiránt leginkább a megszabható növényzeti övek magaslataiban rejlik, s míg például nyugaton s északnyugaton a gabonatermelés és gyümölcs-tenyésztés, a kaszálók és erdőszegélyek öve 600 és 1000 láb között terjed el és a bor csak déli részein terem; a lombfavirány öve 1000 és 3000 láb közt virul; a tülevelesek viránya 3000—4600 lábig terjed; 5600 lábig pedig csak törpefák kúsznak — addig az erdélyi kárpátokban még 3900'-nyi magasságban is találni rozs- és zabföldeket, a lombos fák 4900'-ig hatolnak fel, tüleveltek pedig még 5800'-nyi magasságban is találtak.

A növényélet különféleségét az éghajlaton kívül nagyrészt a földtani viszonyok is okozzák, melyektől a talaj minősége függ. Legnagyobb befolyással vannak erre a különböző koru mészközetek; minélfogva az északnyugati kárpátok viránya is oly változatos; kevésbé változatos az éjszaki vonalon, majdnem szakadatlan övet képező homokkő, mely csak itt-ott váltakozván pala-, agyag- és mészkörétegekkel, bújja tenyészetű, nedves, de kevésbé változatos növényzetet ápol. Leggazdagabb virányú az erdélyi hegység, melyben a jegőzős palaközetek roppant tömegűek s vízben is bővelkedvén, igen dús legelőket szolgáltatnak.

Az alföldre nézve ismét különbséget kell tennünk a nyugati és délkeleti medence között. Amott a környező dombvidék hatása sokkal inkább van kifejlödve, semhogy az alföldi jelleg teljesen érvényre juthatna, növényzete mindamellett gazdag s a Magyarországon termeltetni szokott növények úgyszólván minden faja fellelhető ott is. A tipikus magyar színezet legélénkebben az igazi alföldön az

áradmányi rétegekkel borított síkon jelenkezik. E lapályt csak alacsony dombhátak és buczkák teszik néhol hullámossá, tengersíkját a mivelt téreken kívül csak álló vizei és szikes szigetei, zsombékos fenekeli és rengeteg nádasai szakítják meg. Ez úsvádon azonban csak kevés helytt található fel többé. A Tisza s Duna szabályozásai mind szűkebbre szorítják a hajdan mértföldnyi mocsarokat s csak némely áthatlan szikes helyek mutatnak még állóvizeket, némely nagyobb fenekes zsombékosokat s nádasokat, s a mind inkább művelés alá került föld hazánk legtermékenyebb részei közé tartozik, melyeken a gabona minden fajai díszlenek, hol a dinnye szántóföldön terem, a kukorica erdőt képez s a dohány félőles leveleket bocsát.

Nem folytatva behatóbb földtani megkülönböztetéseket, melyek külön szaktudomány tárgyai s külön szakismereteket föltételeznek, itt csak annyit szükséges megjegyezni, hogy a legújabb lerakások, melyek Magyarország területének legnagyobb részét is képezik, többnyire a folyamok árterére szorítkoznak s annyiban ama terület közetétől függnek, melyből a vizek erednek. Így a Dunát kivéve, többnyire homokkőzeteket érintő folyóink legnagyobbbrészt homokos, de sokhelyt agyag-vegyületű rétegeket képeztek, melyek az alföldön, főleg a megelőzött mocsár- talán erdőtenyészetből is eredett humussal vegyülve gazdagon termő talajt alkotnak.

A talaj pedig a mezőgazdassági termelésnek a földrajzi helyzet, földalakzaton és éghajlaton kívül egyik további főfontosságú tényezője.

A talaj minősége kapcsolatban van — mint említettett — a föld geológiai képződésével s innen következik, hogy Magyarország síkjai legnagyobbbrészt televényföldből (Fluthschutt), hegyes vidékei om l a d v á n y b ó l (Grundschutt) állanak, még pedig könnyen porhanyódó, kiválólag agyagtartalmú kövekből, minő az agyagos homokkő, a porphy, trachyt, zagyla (Gneiss). A televényföld szintén nagyrészt agyagos, erős rétegekben borul az altalajra s a Duna-Tisza közén, a Nyir vidékén stb. homokos talajjá változik. Kiváló fontosságú az alföld említett fekete földje, amaz agyagos homokkeverékű gazdag humustartalmú fekete föld, mely nem annyira külön vegyületénél, mint inkább annál fogva alapítá meg a magyar alföld világhírű termőképességét, hogy rétege néhol 3—4 öl vastagságú, holott a nyugati medenceze sokhelytt hasonvegyületű földje több helyen alig 1/2—1 lábnyira borítja a terméketlen kavicsot.

Magyarországnak ezen általános jóvegyületű talajában rejlik termőképessége, melyet a közben-közben felmerülő homokbuczák és szikes szigetek helyi tekintetben igen, de általán megrontani nem

bírnak. Termelésének föellensége csak klimatikus, vagyis az általában s rendszerint uralkodó szárazság; s e két körülmény, összefoglalva a legnagyobbbrészt tágterjedelmű földbirtokkal, igazolja valamennyire, ha nem is menti a külföld részéről gyakran megtámadott magyar gazdasági rendszert.

A szárazság látogatta alföldnek egyébiránt nagy előnyére van és biztosítja legalább valamennyire az aszály által tönkre teendő vetéseit az úgynevezett földárja, vagyis a téli nedvességből a fel réteg alá szivárgott s nagyobb medenczében összegyűlt hó- és esővíz. Ez a föld alatt lassan a folyamok és patakok medrei felé haladván, s ott találkozáván a folyoktól oldalt szivárgó vízzel, sokhelytt fölfelé tódul s alólról tidíti a nap heve által majdnem kiaszalt vetéseket. Tény az, hogy a földárja gyakran látható befolyás, azaz helyi esözések nélkül nő és fakad mintegy a fölszinre, mi másképp nem magyarázható, mint hogy a hegységekben volt nagyobb esözések részeit a nyiltan hömpölygő folyók vizeit, részeit a földalatti csatornában patakozó ereket megduzzasztván, az ár a föld likaossága folytán feljebb-feljebb emelkedik, mi nyiltan látható kisebb álló vizeknél és fenekeknél, melyek gyakran majd végleg kiszáradva, eső nélkül is újra megtelnek.

Az alföld legtöbb terményei egyévitiek, vagyis egy év lefolyása alatt kénytelenek kelni, tenyészni s megérni, s annyiban e vidék nem kedvez a fatenyésztésnek, a minthogy csakugyan fátlan pusztaság az alföld egyik főjellemezője, s a hol erdei vannak is, azok inkább már a határos dombövekhez és hegyi előfokokhoz tartoznak s a valódi lapályhoz nem számíthatók.

Ismerve így legalább nagyjából és főjelleme szerint a földet, melyen hazánk népessége lakik, és elfogadva ama korábbi osztályozást: a hegy- és havasvidék, a dombozatok és sziget-hegységek vidéke és az alföld szerint, könnyebb a nép tulajdonait, ősi és jelen foglalkozásait megértenünk; illetőleg a földalakzattal és egyéb viszonyaival kapcsolatilag megmagyaráznunk.

A síkföld nagy folyamai természetes kereskedelmi utat nyujtanak ugyan a partlakosoknak s a folyamrendszer egész vidékének, és gazdag televényökkel igen is kedveznek a mezőgazdaságnak; de többnyire csekély esésöknél fogva nem igen nyujtják a kellő mozgatható erőt és az ipar általános meghonosulását nem igen mozdították elő. Egyik legrégebbi iparágat, a malmászatot lehetett ugyan tizni a Duna s Tisza hajjai által hajtott vízi malmokon; de partjaiktól távolabb csak a szélmalom alkalmazásával lehetett azon mozgató erőre szert tenni, mely az élelemre nélkülözhetetlen őrlést végezte ugyan, de egyéb iparágakra nem igen lön alkalmazva.

A magasabb dombozati és szigethegységek vidéke, még inkább pedig a bércvilág számosabb hegyi patakja, az ipartízéshez akár tüzelőszerűl, akár anyagul nélkülözhetetlen fa bősége, a bányászati termények gazdagsága és a bár kellően csak legújabb időben becsült széntelepek létezése most is a hegyes vidékek körül csoportosítja a nagyobb ipart, valaminthogy üsidöktől fogva is eme vidékek részint benszülött, még inkább pedig betelepített népessége mutatott legtöbb ipari hajlamot is.

A bérczes vidék nem emelkedik ugyan oly magasra, mint Svajczban, sőt mint Ausztria némely hegyesebb tartományában sem. Tágabb síkvölgyei itt sem szorítják ki a mezőgazdaságot, valaminut dombosabb oldalai nem az ipart. De magasabbra hatolva, főleg az éjszaki és erdélyi kárpátokban épügy ráakadunk az alpesi gazdálkodásra a juh-, marha- és kecsketenyésztésre, mint bármelyik alpesi vidéken. A falvak itt is a sziklákhöz ragasztott egyes, órányira egymástól fekvő házakból állanak s eléggé föltüntetik a népnek mind jellemében, testalkatában s ruházatában a különbséget akár a rendes községekben élő kényelmes domblakóhoz, akár és még inkább a bőség és nélkülözés közt ingadozó, természete nagy tömegéhez aránylag tömeges lakosságu alföldi falvak és városok népéhez arányosítva. Újabb időben az alföld lakója is rajokat bocsatva mintegy túltömött nagy fészkeiből, népesíti meg lakatlan rónait vagy építi be mentesített s részben tagosított nagy határát egyenkint fekvő tanyákkal, czélszerűbb gazdálkodhatás végett.

A meredek hegységek lakója csekély s terméketlen földjével, melynek gyöngye humusát egy-egy rohamosb felhőszakadás lesodor a völgy patakjába, hogy csak a Duna-Tisza nagy lapályán rakodjék le új termő réteggül, akárhányszor van kenyér nélkül s gazdagabb vidéken kénytelen nyári munkája által téli élelmét megkeresni. Épügy azonban a nagy rónaság földben gazdagabb lakója is kénytelen megküzdenni az éghajlat végleteivel és takarékosághoz kellően még nem szoktatva, az ország segedelemre szorul, ha vetését a víz el- vagy kiöntötte, vagy pedig, a mi még gyakoribb, ha az eső által nem enyhült forró nap földjét kiaszalta s marhaállományának nagy része éhen hullt el, minthogy egy fűszál sem termett egész határában.

A nagy végletek érintkeznek, akár az országot, akár népét és foglalkozásait tekintsük. Fátlan rónák s mértföldekre terjedő erdős hegyek; mellékágak nélküli óriás folyamok és hajózható folyam nélküli számtalan ér és patak; gazdag televényföld sok ölre terjedő humusréteggel és csupasz sziklatömegek növényzet nélkül; egyiptomi meleg, eső nélküli nyarakkal és hófödte jegesek.

És ha a népet tekintjük, mely e földet lakja, úgy ép azon gazdag változatosságot fogjuk észlelni — még ha a nemzetiségi különbséget egyelőre el is ejtjük — az iparos sűrű-forgó munkálkodását a pásztornép csak munkának látszó téflensége mellett; a pillanatnyira — legyenek azok bár napok és hetek — óriás munkaerőt kifejtő, de a telet ugyszólván elheverésző alföldi földmivelőt s a legkezdetlegesebb szükségleteket sem értő oláh vagy orosz hegylakót; mesés mennyiségű bort fogyasztó, mert szőlőtermelő vidékeket pálinkától elcsenevészett egész falvak mellett.

Tekintsük végül a lakhelyeket, melyekben a nép jellege szintén tükröződik s a fényes palotától és kevély palafedeli bérháztól le a szalmával s náddal fedett sárkunyhóig minden fajtát megtaláljuk. Vannak csupán cserepes fedelű házakból álló falvaink középszerű gazdagságu vidékeken, míg gazdagon termelő téreken a vert fal és vályog uralkodik, noha némi tágas kényelemmel; holott ismét négy egyszerű sárfal között, szelelőlyuknak is kiesiny ablakkal s nádból font kürtő alatt vagy épen kémény nélkül ott tanyáz a család a marhával egy fedél alatt.

S ha nézzük, hogyan tagozódik az e változó vidéki országot oly nagy változatosságban lakó népesség társadalmi tekintetben a bő választékot itt is meg fogjuk találni s részben gazdag és tehetős, részben pusztulásnak indult úri rend mellett látunk gazdagabb s szegényebb parasztosztályt, habár nem hiányzik a tehetős iparos és értelmiségi kereset után élő középosztály sem; de számarányra, kellő elosztottságra nézve ezt mégis csekélyebbnek találjuk. A külföld államférfiainak és társadalmi politikusainak annyi gondot okozó munkásproletariatus azonban ép oly kevéssé van meg, mint a romboló válságokat okozott pauperismus, noha krákogó apostolai szintű ügy akadtak emennek, mint hitvány izgatók amannak, kik erőszakkal akarták volna átültetni társadalmunk egészségesebb földébe Európa korhadtabb társadalmaiban fakadt ezen kóroanyagot.

A végletek, bár kisebb mértékben mint az ország földjénél, érintkeznek némileg népénél is, és noha az 1848-diki törvényhozás a jogi különbséget az egyes osztályok között el is törülte, mégis a 48 után lezajlott husz év nem volt eléggé a miénk s nem volt kellően kiaknázható arra nézve, hogy a mi az ellentétek kiegyenlítésére, összekötő elemül oly igen megkívántató lett volna, erős polgári osztály, kellően fejlődhetett volna.

Hogy és mint áll egyébiránt népünk, mind társadalmi állására és viszonyaira, mind termelésére, fejlődésére és foglalkozására nézve, az egyes fejezetekből talán inkább ki fog tűnni.

Itt csak annyit kell még megjegyezni, hogy egyes vidékek

részleteit, ép az anyag minőségénél fogva, melylyel rendelkezem, kevésbé nyújthatom, és mindaz, a mi a következő fejezetekben foglaltatik, csak általános áttekintés, mely országunk és néptünk ismertetéséhez talán nem épen fölösleges adalék; de hogy ezzel a társadalmi statisztikus feladata korán sincs kimerítve.

Nincs és nem is lehet kimerítve, mert a mit ez áttekintésből önismeretet nyertünk is, az épen buzdításnak való arra, hogy a részletek megismerésére is törekedjünk. Az említett változatosság mind földünk mind néptünk tagozásában és viszonyaiban ugyanis, ha az előrebecsült vázlat netalán szomorú benyomást tett volna, — vigasztalásul mondhatom — épen legnagyobb előnye államunknak. Ép e földnek oly különböző viszonyaiban rejlik gazdagsága, épen nemzetünk különböző alkatrészeiben, egyes osztályai és töredékei ellentétes jellegében, foglalkozásában és szokásaiban, és ezek surlódása közben kiegyenlítésre törekvésökben rejlik a hatalom, mely Magyarországot kulturképessé teszi, sőt máris a kulturállamok sorába iktatta, noha oda inkább józan és következetes politikai törekvései emelték. Ezen körülmények összege végül hazánk számára boldog és hatalmas jövőt enged reméltünk.

II.

NEMZETGAZDASÁGI SZEMPONT.

Nem tekinthetjük hazánk földét külön a nélkül, hogy egy nagy egésznek, földgömbünknek részét ne ismerjük el. Épügy e hazát lakó nemzetet is az egész emberi család egyik tagjának kell tekintennünk, tekintennünk főleg akkor, ha a föld és nép viszonyainak és állapotainak megítéléséhez mértéket keresünk, ha összehasonlításokat akarunk tenni, ha társadalmi szempontból akarjuk tanulmányozni hazánkat. Így mintegy természetszerűen a részlettől az általánoshoz jutunk, melynek megítélhetése végett a statisztikus is más tudományághoz kénytelen folyamodni s ennek némely alaptételeivel megismerkedni.

Ezen tudomány pedig a köz- és nemzetgazdaság, mely egyébiránt minden, bár nagyszerű fejlődése mellett, leginkább szorul a statistika támogatására s valamint tanai helyességét csak statisztikai alapon tudja bebizonyítani, állításait csak ennek segédelmével igazolni: úgy viszont éltető elem a statistikára nézve, melynek legérdekesebb kutatásaiban irányt szab, vizsgálatai számára kijelöli az utat és így a mennyi hasznát veszi maga a statistikának, épannyira hat termékenyítőleg vissza rája. Ezen kölcsönös támogatás és istápolás mellett pedig mindkettő halad és fejlődik. Nézzük tehát a földet és embert, vagy tömegesebben tekintve, a területet és népeséget, mely hely illeti meg a nemzetgazdaság tanai szerint, s az emberi társadalom ismertetése körül a statisztikusnak is mely utat kell tanulmányjaiban követni?

Az embernek testi alkotása és természeti szükségeinek kiélegítése folytonos fogyasztásra kényszerítik, fogyasztásra, mely nélkül sem testi sem szellemi feladatainak soha meg nem

felelhetne. Az ember a természet mindhárom országából kénytelen szükségeit földözni, tömérdek mennyiségű állatokat fogyaszt el hús alakjában, mesés adagokat a növényvilág számtalan terményeiből, de még az ásványok országa is kénytelen megnyitni számára aknáit, mire hogy többet ne említsek, elég a sóra utalnom, melyet mindennapi ételünkknél sem nélkülözhetünk.

Kezdetleges állapotában az ember a természet ingyen adományait nyersen, vadon emésztette, több munkát nem fordítván rájuk; mint a mennyit gyűjtésük, ejtésük vagy birtokbavételük igényelt. Tagadhatatlan mindamellett, hogy az ember kezdetleges állapotában, eszközök, szerszámok hiányával, előző tapasztalat s örökölt tulajdon nélkül elég fáradságos, életet kockáztató volt maga ezen foglалás.

Az emberi nem fejlődésével, tapasztalatainak, de saját számának is szaporodtával, valamint segédszerei gyarapodtával többé nem érhető be a természet puszta adományaival; szükségletei könnyebb kielégítésével e szükségletek maguk is szaporodtak, többé nemcsak pusztította a meglevőt, hanem fogyasztásában változó lett, gondolkodva mozditá elő maga is fogyasztási cikkei szaporítását, szóval termelt s habár a természet adományait s közreműködését ekkor sem nélkülözheté, czélszerűen vette igénybe titkosan működő erejét, maga is hozzájárult ez erők fokozásához, latba vetvén testi munkáját, idő multával pedig a lefolyt idők megtakarított készleteit vagyis a tőkét, s így jutott lassan-lassan azon szerves gazdasági élethez, melyben mi, a XIX-dik század szülöttjei, magunkat találjuk.

A termelés határait a fogyasztás jelöli ki, vagy is rendszerint annyiban szokott a termelés fokoztatni, a mennyiben a fogyasztás szüksége kívánja. A fogyasztás nagyságát a tudakozás, keresés jelöli meg, vagyis a szükség mutatja ki, legyen ez bár mellőzhetetlen életfentartási, szokásból eredő kényelmi, vagy éppen fölösleges fénytűzési szükség. A szükség tehát főurugója a termelésnek, s mert termeléssel mindenki saját hasznát keresi, az önérdék lehetne a termelés másik főszerkentőjeül tekinteni. A haszonkeresés és önérdék itt egyébiránt korántsem megvetendő tulajdonságnak tekintendő, mely csak elfajulásában válik önzéssé s annyiban nem igényelhet többé tiszteletet.

Az önérdék, a haszonkeresés vagy haszonvágó a nemzetgazdaság tudományában nagy szerepet játszik és kellő határok közé szorítva, az elfajulástól megóvva, neki köszöni az emberi haladás legszebb, legnagyobbvíványait. A haszonvágó csak úgy természetszerű emberi tulajdonság, mint a kereseti ősztűn

mely amannak csak másik neme, s miután nem csupán az ember énjére, nem kizárólag személyére, hanem családjára, gyermekeire, hozzátartozóira, nagyobb körben a községre és országra, legmagasabb fokán pedig a hazára is kiterjeszkedik, nemes tulajdonságnak is mondható.

Lakik egyébiránt az emberi kebelben még más, magasztosabb tulajdonság is, s ez erkölcsi hajlama, mely a jóllét utáni törekvést, mi az önérdékben és haszonvágyban nyilatkozik, ellensúlyozza, korlátolja, s ha az emberben kellő összhangzatra tud emelkedni, a legfőbb erkölcsi és testi jót nemzi.

Nem kell tehát visszariadnunk attól, ha az önérdék és haszonvágy, a szükség érzete s a törekvés kielégítésére úgy vannak felállítva a közgazdaság tanában, mint a melyek vezérszerepet viselnek az emberi nem termelésében. Nem kell azért e tudományt kevésbé nemesnek, tanait netalán erkölcsteleneknek tekintenünk; mert a nemzetgazdaság nem eszményi emberrel foglalkozik, hanem a világ legnagyobb mesterművét, isten után urát, t. i. az embert egész valóságában fogván fel, legnemesebb tulajdonságait szintúgy mint fogyatkozásait vagy hibáit egyaránt számba veszi, s tulajdonságainak ezen természetszerű vegyülékére alapítja következtetéseit.

Amúgy sem szükséges attól tartanunk, hogy az ember valami nagyon visszaélhetne termelési képességével. Miután a természetben minden van és létezik, semmi el nem vesztet, de önmagából, vagyis semmiből új sem keletkezhetik; hanem minden csak átalakul, s a látszólag elvesztett is csak más anyaggá válik: a teremni látszó is csak a különböző anyagvegyüléknek szülöttje és eredménye. Így az ember sem teremthet közvetlenül újat, csak átalakíthat, jóformán csak más értéket adhat az anyag felhasználása s átalakítása által terményeinek.

Ezért szól a tudomány termelésről s nem teremtésről, a teremtést — mert a kezdettől fogva létezőnek fogalmát a mai tudomány megállapítani még nem bírta — az istennek tartván fen.

De még e szűkebb körű termelésben sem csupán önerejével szerepel az ember. Itt is számtalan segédeszközre, támaszra és istápra szorul, miket a nemzetgazdaságtan három főosztályba csoportosítván, természet, munka és tőke ezime alatt sorolja föl a termelés három főtenyezőjét.

A természet, mint a termelés legelső tényezője, részint erőben, részint anyagban, gyakran mindkettőben egyszerre kínálkozik, sokszor pedig csupán jelenségek láncolatában nyilatkozik, noha ez alakban sem gyakorol csekélyebb befolyást a ter-

melésre. Az újabb tudomány a természeti erőket azonkívül szerves, vegyészeti és mechanikai erőkre osztja.

Természeti jelenségek láncolatából áll például az éghajlat; mechanikai erőkül tekinthetők a szél és víz; vegyészetiékül a kőszén és fa; szervesekül az állatok és növények stb. Némely természeti erők megmérhetetlen mennyiségben vannak meg, mint például a levegő, és általában — helyi kivételeket számba nem véve — a víz; vannak természeti erők, melyek csak valamely anyaggal összeköttetésben léteznek s bírnak ekkép becsesül a termelésre, mint például a meleg, mely tűz által fejlődik a szénből és fából. Ismerünk továbbá természeti erőket, helyesebben adományokat, melyek egyszer mindenkorra meglevén a természetben, fölhasználatuk után azon alakjukban többé vissza nem pótolhatók, mint a bányatermékek legnagyobb része; holott mások, mint például a talajban rejlő termőerő, évről évre működik, igaz, hogy a levegő és víz folytonos behatása alatt, s a melyet, habár az folytonos termés által csökkenthető, mégis kifogyhatatlannak kell mondanunk. Ismét más alakban kínálóznak továbbá a tenger és folyamok vizében, az erdők s puszták rengetegében lakozó halak és vadak, melyek természetszerű szaporodásuk által folytatólag léteznek ugyan, de akár az ember oktalan üldözése, akár elemi csapások következtében le is tűnhetnek a föld hátáról, a hogy maiglan csakugyan több állat- és növényfaj nem létezik többé, melynek nyomaira az özönvíz előtti kőzetekben akadunk s melyeknek egykori létezéséről biztos tudomásunk van.

Az emberiség első korszakaiban csak a közvetlenül élvezhető természeti adományoknak örülhetett az ember, nem tudván még termelni, csak is ezekre szorult. De a mai kor haladott termelése közben is számtalan természeti adomány és erő közvetlen fogyasztói maradtunk, náluk nélkülök el sem lehetnénk. Viszont azonban ép ezen termelési haladásánál fogva számos oly természeti erőt vehet az emberiség igénybe, melyeknek létezéséről azelőtt fogalma sem volt s a melyeket nem közvetlenül használ fel ugyan, de termelése könnyítésére, fokozására fordíthatja.

Igy víz és levegő nélkül maiglan se lehetünk el ugyan s azokat szintűgy fogyasztjuk, mint Ádám ősapánk, vagy Lyell és Darwin tana szerint talán gorilla ősapáink, de valamint fogalmuk nem volt arról, hogy a természet szabadon élő állatait: a lovat és barmot, az elefántot és birkát igába hajtva erejével és bőrével, húsával és csontjával szolgálkánkka, eledeltünkke, gazdagítóinkka teszszük, úgy még kevésbbé álmadozhattak arról, hogy szert teszünk tűzre és se-

gélyével a gőzt, tudományunkkal a villámot hódítjuk meg s velők dolgoztatjuk azt, mit előbb századokon át milliónyi embererő nem volt képes végrehajtani.

A termelés természeti segédeszközei igénybevételének természetes egymásutánja van, melyet egyébiránt csak a termelés másik tényezőjével, a munkával kapcsolatban méltányolhatunk kellőleg.

A közvetlenül élvezhető természeti adományok és erők, az összes természet pazar gazdagsága mellett, mégis csak igen gyéren kínálóznak, az emberi szükségletek csak legesekélyebb részét elégitik ki. Csak a munkával emelkedik az ember az állatok fölé, csak munkássága által lett a természet urává, nem annyiban ugyan, hogy a természet ereit megsemmisítse, hanem, hogy törvényeit tanulmányozván, hozzájuk simulhat, az általuk okozandó károkat kikerüli, lappangó működését saját hasznára fordítja.

Az emberi munka csak lassan fejlődhetett a közvetlenül élvezhető adományok fölismerésétől a gőz és vilanyosság használatának mai fokáig. Az említett természetszerű egymásután R o s s e r, egyik most élő leghiresebb nemzetgazda, elég jellemzően sorolja fel. Szerinte az első korszakot képezik: először a fölfedezések és találmányok, vagyis fölismerése annak, mi szolgálhat voltaképen az égetően érzett közvetlen szükségletek fedezésére; másodsor a foglalás, vagyis az önként kínáló természeti adományok birtokba, a használható erők igénybe vétele. Így lön használva mind több-több növény, állat, részben már érc és ásvány; harmadsor az anyagtermelés, a földmivelés, erdészet, állattenyésztés; a mikor ugyanis az emberiség tisztában levén az iránt, a mire közvetlenül szüksége van s ismerve némileg a természet azon törvényeit, melyek szerint a termelés foly, a maga részéről is hozzájárult az általa szükségelt termékek szaporításához. Innen már csak egy lépés kellett az anyagnemesítéshez, mint negyedik fokhoz, mely is az előbbi termelés által nyert anyag földolgozásából, az emberi szükségletek fedezésére alkalmasbbá tételéből, szóval a kézművekből, az iparos termelésből, legmagasb fokán pedig a gyárés műiparból állott. A javak elosztása, mely ötödik fokozatul van felsorolva, nem annyira termelési, mint inkább munkafelosztási fokozat, de annyiban annál fontosabb, mert tökéletesítette a forgalmat és sem a termelő gazdát, sem a gyártó iparost nem kényszeríti többé arra, hogy foglalkozásával felhagyva maga járjon a fogyasztó után, sem a fogyasztótól nem követeli, hogy maga keresse föl a termelés műhelyét; hanem kényelmes s mert időkimélő, egyúttal költségkimélő is a kereskedelem mai beosztása szerint. A külön,

hatodik fokozatul említett szolgálattételek csak annyiban tekinthetők haladási lépésnek, a mennyiben alattok nem épen a személyes szolgálattételek legelső neme értendő, a milyenek valószínűleg a munka legelső korszakában is léteztek, hanem ide sorozandók a tudomány és művészet által kielégített magasabb testi s szellemi szükségletek; a mily szolgálatokat például az orvos és ügyvéd, a tudós és festész, a hírlapíró és államtisztviselő teljesítenek.

Megjegyzendő, hogy az itt csoportozatokba szedett egymásután nem úgy értendő, mintha az első befejeztetvén, szigorú határ- szabás után következnek a második és harmadik stb. Ezen csoportosítás csak nagyjából tünteti föl a fejlődést, csak egész általánosságban a fejlesztési processus egy-egy jellemző vonását, s a mily biztosan tudjuk, hogy számos foglalkozási osztályok, sőt egész nemzetek ma is a munka legkezdetlegesebb nemeit gyakorolják, épúgy sejthetjük, sőt némely tekintetben a történelemből tudjuk is, hogy a legutolsó fokozatok egyes képviselői már az ősidőkben is éltek e külön foglalkozásoknak s teljesítették még a mai tudósok és művészek legnemesebb munkáját is.

Annál érthetőbb lesz ez állítás, ha maga a munka különböző nemeit vesszük szemügyre, melyeknek menetében szintúgy rá lehet ismerni a fokozatos fejlődésre. Kezdetben ugyan leginkább csak saját rovására dolgozott minden ember, csakhogy ama kezdetleges korszakban nem igen volt köszönet a munkában, mely, mint láttuk, legnagyobbbrészt egyszerű foglalásból állott. A legrégebb korban, melyre történelmünk emlékezni tud, szégyen vala a munka, melyet szabad nép magához illőnek nem ismert el s minden nélkülözhetetlen munkát rabszolgák, többnyire hadifoglyok által hajtattott végre. A nélkül, hogy ezen munkanem megítélésébe kellene bocsátkozni, világos, hogy termelő, a mai kor magasabb fogalmai szerint nem lehetett. Nem lehetett, mert kényszermunka volt, mely a mi eredményeket fel tudott mutatni, csakis a ráfordított tömérdek embererő által mutathatá fel.

A jobbagység, a rabszolgaságnak ezen újabb s kissé már szelidebb neme, a középkor szüleménye s inkább csak a földművelési munkáknál volt alkalmazva, szükségképeni kifolyásakint azon elvnek, hogy az ország ura és fejedelme ura egyszersmind valamennyi földbirtoknak, melyet kisebb-nagyobb tömegekben hűbéreseinek osztogatott harci szolgálataikért. Ezek viszont nem tudván e tömeg-földeket saját erejükkel művelni, bizonyos, természetben adandó részért jobbagyaiknak engedték át, közvetlen urai s birtokosai mindamellet maguk maradván azon földnek, mely fölfelé, bár később csak képzeletileg a főrnak képezte tulajdonát. A középkor városai

ban s leginkább az ipar terén már akkor is más munkaviszonyok kezdtek képződni, bár a hűbériség s jobbágyság jellege rajtuk is megvolt a kényúrnak tekinthető mester s a tőle személyileg is függő legény és inas viszonyában.

Földmivelnél a napszám, mesterségeknél a szakmáymunka csak későbbben fejlődtek ki, amott a föld, itt az ipar fokozatos felszabadulásával, mely a legújabb korban mindkét irányban teljesen kifejlődvén, a munkást is saját urává, földbirtokáról, munkájáról szabadon rendelkező független egyénné tette.

De valamint a természeti erők és adományok hasznosítása emberi munka nélkül csak alig említésre méltó mérvben sikerülhetett, úgy viszont a munka befolyása a termelésre is alig jut a mai eredményekhez, ha kettejükhöz a harmadik s szintoly hatalmas termelési tényező, a tőke nem csatlakozik.

Tőke alatt minden a multból fenmaradt vagy megtakarított s minden a jelen termelésből a továbbira fentartott, mintegy félretett termék és készlet értendő.

Valamint a természeti erőknek és munkának, úgy a tőkének is több nemét különbözteti meg a nemzetgazdaságtan. Nevezetesen kiemelendő, hogy a tudomány különbséget tesz a használt szóban s más fogalmat köt hozzá, mint a mindennapi szólásmód. A tudomány szerint tőke nem csupán a pénz, mit közönségesen alatta szoktunk érteni, hanem a pénz is csak egy neme — ne csodálkozzunk pedig rajta tömérdek készlete mellett is, csak parányi része — a létező tőkéknek.

Igy a tudomány fogalmazása szerint tőke volna maga a föld, mely is a tőke minden tulajdonságával bír, de mivel azonfelül még, kiváló, épen csak reá alkalmazható jellege van, a földbirtok a nemzetgazdaságtanban külön fejezetet nyer. E szerint tőke, a szó tudományilag szorosabb értelmében: a földjavítások, például vízmentesítési töltések, szárító árkok, alagesövezések stb.; építmények, még pedig gazdasági szintű mint gyári, bérházi, sőt közczélú építmények; eszközök, szerszámok, gépek, hasonlóképen mind a földmivelnél, mind a kézmű- s gyáriparnál; munka- és használatok a fentebbi megkülönböztetéssel; főanyagok, a melyekből ugyanis gazdaságnál a termés, iparnál a gyártmány készül, például amott a vetőmag, itt a gyapjú, pamut, len stb., segédanyagok, melyek a főtermék előállításához nélkülözhetetlenek, például gazdaságnál a takarmány és trágya, iparnál a kőszén és fa; élelem és fentartási készlet mind a gazdasági mind az iparos vagy kereskedelmi munkások számára; kereskedelmi készlet vagyis azon árúk összege, melyeknek új termelésig a fogyasztók kielégítésére készen kell tartatniok; pénz, mint a termelés, kereskedés és fogyaszt-

tás mivel országokban legfőbb közvetítője, mindennemű érték képviselő alakjában; végre az úgynevezett szellemi vagy testetlen tőkék, mint az egyéni képesség és képzettség, a tudományos miveltség (orvos, ügyvéd), valamely kereskedelmi vagy iparczég állandó üzleti összeköttetései, mindenek fölött s a minek előnyeiben minden egyes honpolgár részeseül, maga az állam, összes, a társadalmi jóllét emelésére czélzó intézményeivel.

A különféle termelésnél igénybe vett és veendő tőke azonkívül még állandó és forgó, befektetett vagy keresőtőkére is oszlik, melynek osztályozása egyébiránt nehéz s üzletről üzletre, iparról iparra változó; legáltalánosabb jellemzőül lehetne fölemlíteni, hogy például a földjavítások, építmények, gépek stb. az álló, a pénz és hozzá hasonlóak a forgó tőkéhez számítandók. Tőkéül, még pedig alig megbecsülhető fontosságú tőkéül volna még sok esetben említendő a hitel, de a mely számos egyéb tulajdonainál fogva a nemzetgazdasági tudománynak szintén külön, itt bővebben nem tárgyalandó fejezetét képezi.

Természet, munka és tőke nélkül termelés nem gondolható, valamint a fogyasztás is mindháromra terjed ki, csak hogy az arány, melyben e három tényező szerepelni szokott, majd minden termelési ágánál, valamint a fogyasztás minden neménél különböző. Előbb a természet volt a legfőbb, a legfontosabb tényező a termelésnél; mert az emberek a különböző munkanemeket még kevéssé ismervén, kevesebbet alkalmazhattak ama másik tényezőbből, mely később s a fokozott fejlődéssel és haladással mind nagyobb mérvben fordult a termelés felé, míg utóbb és jelenleg úgyszólván a tőke viszi az összes termelésnél a főszerepet. És ez igen természetes; mert a mint a kezdetben csakis emberek által végzett munka előbb a háziállatokra, később a gépekre haramlik, mindkettő pedig a tőkének képezi nagy és fontos részeit, a tőkének magának is mind fontosabb rész jutott az általános termelésben.

Mellözve a termelésnél közreműködő tényezőket, vagyis helyesebben: föltételezve e három nélkülözhetetlen tényező működését valamennyi termelésnél: áttérhetünk immár a termelés osztályozására is, a mint azt a tudomány elfogadta.

Itt legelső hely illeti meg az őstermelést, mely úgyszólván az anyagot szolgáltatja részben az emberek és házi állatok élelmezésére, részben a termelés másik, átalakító és értékfokozó ágának, t. i. az iparos termelésnek. Tágabb értelemben ugyan a kereskedelem is termelésnek tekinthető, a mennyiben helyváltoztatás és szállítás, valamint az által, hogy a szükségletek fedezhetését a fogyasztónak, úgyszólván, keze ügyébe ejti, szintén értékemelő és fokozó; de a nemzetgazdaság ezzel is külön foglalkozik és a voltaképi ter-

melés közé nem sorolja. Főlemlitendő végül a noha hibásan ugynevezett improductiv termelés, mely közvetlenül, vagy legalább testi tárgyakat nem termel ugyan, az általános fontosságnal fogva azonban, melyet nevezetesen a különféle tudományszakok alakjában a termelésre gyakorol, tekintetbe jön; de a mely szellemi munkát újabkori és jeles nevű nemzetgazdák, mint e tudomány határára kívül fekvőket többé nem akarnak számba venni.

És valóban, ha szemügyre vesszük, mily roppant hatású például az orvos működése a közegészségi állapot javítására, s így közvetve a termelő, főleg a munkás nép egészségi viszonyaira és munkaképességére, ennél fogva pedig magára a termelésre; — ha számba vesszük a természettudományok fejlesztésével foglalkozó író befolyása mily szemlátomást fejleszt az ipart és egyengeti haladása útját; — ha tekintetbe vesszük, mily óriás mérvben fokozta a mérnöki tudomány a közlekedési eszközök javítását, s így közvetlenül előmozdítván a forgalmat, közvetve visszahatott és pedig tetemesen a termelésre: — ha mindezt számba vesszük, okvetlenül nemzetgazdasági főfontosságú tényezőknek kell tekintenünk az oly hibásan improductivoknak nevezett eme foglalkozásokat is. De akkor bekövetkezik amaz állítás valószínűsége, hogy a nemzetgazdaság valamennyi emberi ismeret-ágot kezdi körébe vonni; s a mennyire ezt a tudomány egységesítése s általánosítása szempontjából óhajtánunk kellene, épúgy tisztelnünk kell azon szakférfiak nemes önmegtartóztatását, kik e kérdés fontosságát egész terjedelme szerint méltányolván ugyan, mégis, sőt ép ezen nagy fontosságánál fogva, ki akarják a nemzetgazdaság köréből zárni, ezen tannak csakis a gazdasági kérdések megoldását tartván fen.

Az őstermeléshez — megtartva a már egyizben használt elnevezést — tartozik első sorban a bányászat, a vadászat és halászat és részben a földmívelés vagy mezőgazdaság. — Az átalakító termeléshez tartozik az ipar czíme alatt ismert számtalan emberi foglalkozás, kezdve a legegyszerűbb szerszámok és öltönyök készítésétől a mechanika remekművéül tekinthető gőzgép- és a napról napra fejlődő villanyos táviróig s a művészet határába vágó gobelin szövéséig. Népünk viszonyairól s köztük kiválóan foglalkozásáról is szólván, természetesen ki fog kelleni térni a kereskedelemre s a már jelzett improductiv foglalkozásokra is.

A mi a különféle munkák egymásutánját illeti, szigoru határvonal itt sem szabható ki, mert tagadhatatlan, hogy noha az ipar mai stádiumában mintegy utolsó láncszem az emberiség haladottabb foglalkozásai között: bizonyos mennyiségű ipart még a legkezdetlegesebb vadásznép, műveltséget nélkülöző vándornépek, vagy a csekély civilizatiója földmívelő nemzetek sem nélkül-

lözhetnek. Sőt bizonyos, hogy az ipart a foglalkozás egyszertiségénél fogva megelőzni látszó bányászat is ipart föltételez, valamint viszont nagyobb szerű ipar csakis haladottabb mezőgazdaság mellett és után kaphat lábra.

E téren is tehát nemcsak a termelés három tényezője működött közre folytonosan, legalább rövid egymásutánban, hanem együtt működött a fõlemlített több munkanem is, s mig kezdetben csak a vadon termõ növény, utóbb az állatok nyújtották az élelem legnagyobb részét, mit késõbb aránytalanul nagyobb mennyi égben a növénytermelés szolgáltatott: így okszerűbb földmivelés csak az ipar segédével, mesterkétebb ipar csak a bányászati termékek jobb felhasználása mellett fejlõdhetett.

Különbség a mi korunkban az egyes foglalkozási nemek között csak tömeges termelésök iránt létezik, s csakis annyiban, csakis ily korlátolt értelemben fogadható el a mezőgazdasági és iparos állam, az annyit hangoztatott *Agricultur- és Industrie-Staat* elnevezése. Mert valamint iparos fejlődés megfelelő mezőgazdaság nélkül nem létezik egy országban sem, habár nem minden ország képes saját élelmi szükségleteit tulajdon földi termékeibõl fedezni: úgy nem létezik mezőgazdaságot tüzõ ország sem minden ipar nélkül.

III.

A FÖLD ÉS NÉP TÁRSADALMI VISZONYAI, AZ ÁLLAM.

A termelés három főtényezőjét általánosságban megismervén, a következő fejtegetésekben már működésöket is kutathatjuk, még pedig határozottan kijelölt téren: saját hazánkban, a magyar korona országai áldott földjén.

A természet crejének s közvetlenül élvezhető adományainak tanulmányozására külön nem fordíthatunk sok helyet, habár időnkint reá is rátérünk a benntnket most közvetlenebbül érdeklő másik két tényező: a munka és tőke körüli kutatásainkban.

Nép és föld nem kizárólag ugyan, de kiválóan képviselik e két tényezőt. A tőke legfontosabb része, legalább viszonyaink között, ma is a föld; s ha anyagi munkát természeti erők állatok vagy gépek végezhetnek, intézőjük s kormányzójuk mindenha az ember szellemi ereje marad, s ez csakis a föld lakóiban a népben található fel.

De, hogy kellően méltányolhassuk mindkettőt, hogy avult elméletekbe vagy önkényes elmefuttatásokba ne tévedjünk, hanem létező, a mai kor fogalmai szerinti társadalomban mozoghassunk, tárgyul választott hazánkat, mint államot és országot kell tekintentnk. A már előrebocsátott földrajzi vázlaton túl a Szt.-István korona országait mint politikai egészet tekintve, társadalmi szempontból kell bemutatni azon területet, melyen a népesség él s a háziállatok tenyésztetnek, egyszersmind pedig, legalább körvonalakban feltüntetni az országok fel- és beosztását, mely a társadalomnak mintegy háttérül szolgál, szóval, a néppel s összes intézményeivel együtt az államot teszi.

A Szt.-István korona országait képezik: Magyarország és a vele az 1848-ik évi pozsonyi VII-ik és kolozsvári I-ső, vala-

mint az 1868. XLIII. törv. czikk által egyesített Erdély, továbbá Fiume város és kerülete (Fiume megye Horvátországhoz tartozván), Horvát-Szlavonországok és a határörvidék.

Dalmátia közjogi viszonya nincs még végleg elintézve, noha az 1868. XXX. törv. czikk Horvát-Szlavonországhoz tartozónak sorolja elő; minélfogva az, miután a statisztikus, ki csakis tényekkel számolhat, itt schol tekintetbe nem vétetett. A határörvidékből a varasd-körösi és varasd-szt.-györgyi ezredek 1871. június 8-dikán kelt legfelsőbb elhatározással polgárosítottván, Belovár megye név alatt Horvát-Szlavonországhoz csatoltattak.

Erdély, a még fennálló külön viszonyoknál fogva, külön van ugyan sok tekintetben ismertetve, de számbeli kimutatásoknál egyúttal Magyarország összegeivel össze is vonva s noha e művön keresztül „Erdély“ neve megtartatott, az anyaországra nézve pedig „Magyarország“ használtatott elnevezéstül „egész Magyarország“ elnevezése alatt mindenütt Magyarország-Erdély együtt értendő.

A tényleg fennálló politikai felosztás szerint van Magyarországon: 49 megye, 1 vidék, 4 kerület (a XVI. szepesi várost és a nagykikindai kerületet is ide értve) és 48 szab. királyi és kiváltságos város, mindössze: 102 törvényhatóság.

Erdélyben van: 8 megye, 14 szék, 4 vidék és 23 sz. kir. és kiv. város, összesen: 49 törvényhatóság. Megjegyzendő azonban, hogy 7 szab. kir. város, n. m. Nagyszében, Brassó, Medgyes, Segesvár, Besztercze, Szászváros és Szászsebes a hozzájuk tartozó szék- vagy vidékkel együtt képezvén egy-egy törvényhatóságot, ezek számát nem növelik ugyan, de a szab. kir. és kiv. városok száma velök együtt 30-ra emelkedik.

Fiume város és kerülete a sz. kir. városon kívül 3 faluból áll.

Horvát-Szlavonországok politikai újabb felosztása szerint van:

Horvátországban 5 megye, 8 sz. kir. város,

Szlavonországban 3 megye, 2 sz. kir. város, együtt: 7 megye 8 szab. kir. város.

A határörvidék régibb felosztás szerint horvát-illyr és szerb-bánsági örvidékre oszlott, amaz horvát, ez magyar határörvidék czimén szokott neveztetni; amazt 10 ezred és 7 város (úgynevezett katonai község) emezt 4 ezred, 1 zászlóalj és 5 város képezte.

A megyei és kerületi alosztályozás járások, alkerületek stb. szerint neveztetik, ilyen van:

Magyarországon 254 szolgabírói, alkapitányi stb. járás.

Erdélyben 181 szolgabírói, dulói, alkirálybírói stb. együtt 435 járás.

Fiumében nincs, Horvát-Szlavonországban volt

eddigelé 57 járás, a határőrvidéken volt 174 századi kertlet, mindössze 666 járás és ehhez hasonló felosztás; megjegyeztetvén, hogy a járás alosztályozása szolgabírói kerületre valamint a királyföldi székeknek az ott fenálló felügyelői kerületekre stb. számon kívül hagyatott, miután ez alosztályozás sokrészt önkényes és gyakran attól függ az illető szolgabíró, mely városban vagy faluban lakik.

A terület osztrák □ mértföld szerint, melyből egyre 10,000 1600 □ öles hold esik, a háromszögelési és tábornoki fölmérések alapján következő:

Magyarország területe	3.727.67 osztr. □ mértföld
Erdély	954.85 " "
együtt	4.682.52 " "
Fiume város és kerülete	0.34 " "
Horvát-Szlavonországok eddigi területe	334.58 " "
A határőrvidék volt	583.00 " "
A Szt.-István korona országainak összes területe tehát	5.600.44 osztr. □ mértföld

Ez összes területet vevén alapul, annak

Magyarország	66.55	} 83.61 %-át
Erdély	17.06	
Fiume és kerülete	0.01	- " "
Horvát-Szlavonország	5.97	" "
A határőrvidék	10.41	" képezi.

Valamint érdekes tudni az egyes országok mekkora százalékat képezik a Szt.-István korona összes birodalmának, épügy és főleg törvényhatóságaink autonóm állásánál fogva szükséges ismerni az egyes megyék és kerületek stb. — a szab. kir. és kiváltságos városok itt természetesen számba nem jöhetvén — mekkora részét foglalják el, egyrészt az illető országnak, másrészt a magyar birodalomnak.

E célból készült következő összeállítás, a megyék stb. azon sorrendben következvén, mely azokat területi nagyságuknál fogva, az illető ország területének százaléka szerint megilleti.

	A terület általános nagysága osztr. □ mértföldekben	Százalék az ország összes területéből. (Magyarország-Erdély 4.682.52 □ mértföldben számítottván.)
1. Magyarország-Erdély		
1. Bihar megye	192.56	4.11 %
2. Pest "	188.87	4.03 "
3. Máramaros megye	179.04	3.84 "
4. Bács "	178.73	3.82 "
5. Torontál megye a nagyikikindai kerülettel	119.26	2.55 "
6. Heves- K.-Szolnok megye	114.60	2.45 "
7. Somogy megye	114.19	2.44 "

		<i>A terület általános nagyága osztr. □ mért- földekben.</i>	<i>Százalék az ország összes területéből. (Magyarország-Erdély 4.682.52 □ mértföldben számítván.)</i>
8.	Hunyad megye	109.84	2.35 %
9.	Zemplén "	107.65	2.30 "
10.	Arad "	104.49	2.23 "
11.	Szabolcs "	103.70	2.21 "
12.	Temes "	103.01	2.20 "
13.	Szatmár "	101.69	2.17 "
14.	Nyitra "	99.91	2.13 "
15.	Krassó "	90.88	1.94 "
16.	Baranya "	88.50	1.90 "
17.	Vas "	87.50	1.87 "
18.	Kolozs "	85.46	1.82 "
19.	Zala "	85.06	1.82 "
20.	Torda "	83.30	1.78 "
21.	Jászkun-kerület	82.17	1.75 "
22.	Trencsén megye	80.28	1.71 "
23.	Alsó-Fehér megye	80.14	1.71 "
24.	Csik szék	78.08	1.67 "
25.	Nógrád megye	75.88	1.62 "
26.	Pozsony "	74.91	1.60 "
27.	Veszprém "	72.40	1.55 "
28.	Fehér "	72.22	1.54 "
29.	Gömör "	71.57	1.52 "
30.	Sáros "	65.87	1.40 "
31.	Bereg "	64.77	1.38 "
32.	Tolna "	63.31	1.35 "
33.	Szepes m. a XVI. szep. várossal	63.19	1.35 "
34.	Borsod megye	61.60	1.32 "
35.	Békés "	59.49	1.27 "
36.	Belső-Szolnok megye	58.04	1.24 "
37.	Csongrád megye	57.68	1.23 "
38.	Soprony "	57.47	1.23 "
39.	Ung "	53.10	1.13 "
40.	Három-szék	51.97	1.11 "
41.	Komárom megye	51.59	1.10 "
42.	Naszód vidéke	51.32	1.09 "
43.	Abauj megye	49.92	1.07 "
44.	Zólyom "	49.14	1.05 "
45.	Bars "	46.43	1.00 "
46.	Udvarhely szék	45.27	0.97 "
47.	Hont megye	44.35	0.95 "
48.	Doboka "	43.40	0.93 "
49.	Szeben szék	40.28	0.86 "
50.	Liptó megye	39.23	0.84 "
51.	Köz. Szolnok megye	38.48	0.82 "
52.	Árva megye	36.10	0.77 "
53.	Mosony megye	33.79	0.72 "

<i>A terület általános nagyága osztr. □ mért. földekben.</i>		<i>Százalék az ország összes területéből. (Magyarország-Erdély 4 682,52 □ mértföldben számítván.)</i>
54. Fogaras vidéke	31.50	0.67 %
55. Brassó "	31.23	0.67 "
56. Felső-Fehér megye	30.15	0.65 "
57. Csanád megye	28.83	0.62 "
58. Kükküllő "	26.82	0.57 "
59. Maros szék	24.75	0.53 "
60. Győr megye	24.60	0.53 "
61. Zaránd "	22.54	0.48 "
62. Ugocsa "	20.69	0.44 "
63. Kraszna "	19.98	0.43 "
64. Turóc megye	19.99	0.43 "
65. Esztergom megye	19.09	0.40 "
66. Kővár vidék	18.94	0.40 "
67. Hajdú kerület	16.79	0.36 "
68. Besztercze	12.47	0.27 "
69. Medgyes szék	11.30	0.25 "
70. Nagy-Szink szék	11.11	0.24 "
71. Kőhalom szék	10.76	0.23 "
72. Torna megye	10.74	0.23 "
73. Segesvár szék	9.63	0.20 "
74. Szászváros szék	8.56	0.16 "
75. Aranyos "	6.08	0.13 "
76. Szászsebes "	5.62	0.12 "
77. Újgyház "	4.99	0.10 "
78. Szerdahely "	3.78	0.08 "
2. Horvát-Szlavonország.		<i>(Horvát - Szlavonországot 334,78 □ mértföldben számítva.)</i>
1. Verőcze megye	79.98	23.90 %
2. Zágráb "	79.62	23.60 "
3. Pozsega "	42.99	12.85 "
4. Szerém "	41.00	12.25 "
5. Varazsd "	32.99	9.86 "
6. Fiume "	29.01	8.68 "
7. Kőrös "	28.99	8.66 "
3. Határvidék		<i>(A Határvidék 583,0 □ mértföldben számítva.)</i>
1. Román bánügyi ezred	102.05	17.50 %
2. Péterváradi "	54.11	9.28 "
3. Ottocsáni "	48.26	8.28 "
4. Likkai "	45.27	7.77 "
5. Ogulini "	44.04	7.55 "
6. Németbánügyi "	41.45	7.11 "
7. Szt.Györgyi "	36.16	6.20 "
8. Broódi "	34.24	5.88 "
9. Szerbbánügyi "	30.61	5.25 "

		<i>A terület általános</i>	<i>Százalék az ország összes területéből.</i>
		<i>nagysága osztr. □ mért-</i>	<i>(A határőrvidéket</i>
		<i>földekben.</i>	<i>593.0 □ mértföldben</i>
			<i>számítva)</i>
10. Gradiskai	" . . .	29.08	4.99 "
11. Körösi	" . . .	28.26	4.85 "
12. Szluini	" . . .	25.20	4.32 "
13. II. báni	" . . .	24.34	4.18 "
14. I. báni	" . . .	24.15	4.14 "
15. Titeli zászlóaly	15.78	2.70 "
4. Fiume város és kerülete.		0.34	—

Már e számsorozat mutatja s egyelőre nem szükséges több adalékot is szerezni arra nézve, hogy megítélhesstük, mily aránytalan elosztást mutat az úgynevezett historiai, rég elavult indokokkal támogatott politikai felosztás.

Egyenlő joggal felruházott municipiumok vagyis törvényhatóságok, melyeknek egyike magában (csak Magyarországot-Erdélyt tekintve) a 4.682.52 □ mértföldnek 4.11 százalékát képezi, holott a másiké alig kifejezhető századrésnyi százalékot (0.08) képvisel, helytelen. Míg egy-egy törvényhatóság területe negyedfél □ mértföld és közel kétszáz közt változhatik, rendezett, egyöntetű, a rendelkezet szabatosan foganatosító közigazgatásról nem lehet szó. Míg egy-egy törvényhatóságnak lakossága 480,000 és 23,000 sőt 19,000 között váltakozhatik, nem lehet szó egyenletes teherelosztásról, mi annál inkább fel fog tűnni, ha a megyék visszanyerik az új megyerendezés alapján régi történelmi jogukat, mely szerint saját közigazgatásuk terheit maguk levén kénytelenek viselni, maguk vetik ki e célra az adót.

Ez ellen felhozhatni ugyan, hogy hiszen e joggal régebben is bírtak s oly égbekiáltó ellentétek még se igen merültek fel. Ámde ne felejtjük el, hogy megyéink csak 1848-ig vagyis addig gyakorolták tényleg e jogukat, míg a régi — úgynevezett — patriarchális viszonyok fenállottak. Az 1848-ban inaugurált újabb intézmények a következő két év harszaja alatt nem igen voltak megítélhetők, szabadságharcunk leveretése után pedig a nivelláló osztrák kormány nem igen gondolt egyéb historiai joggal, mint hogy az e célra létezett domesztikai és a szintén kivetett volt dikális adó múlt évekbéli hátralékait behajtatta, mignem e behajtással sem boldogulván az amúgy sem nagy összeget az 50-es évek valamelyikében át- és leíratta.

Csak kísértünk meg modern államintézményeink között rossz

területi beosztásunkkal és aránytalan népességi viszonyaink mellett a házadó kivetését, s remélem épen ama törpe törvényhatóságok, melyek most oly igen függnek historiai területök fentartása mellett, ezek lesznek az elsők, kik fel fognak jajdulni és okszerűbb, a köz- és magánjöllétnek megfelelőbb beosztást sürgetni.

Lássuk azonban tovább a nélkülözhetetlen előleges ismereteket.

Az alább kimutatandó népesség lakhelyeinek némelyikéi a külön törvényhatóságokul szereplő szab. kir. és kiváltságos városokban már bemutatattak. Teljesség okáért azonban itt a többi városokkal s községekkel egyetemben újra felsorolandók. Ekkép van

	szab. kir. és kiváltságos város	rendezett tanácsu város	mező- város	falu és község	puszta, telep stb.	Összesen
Magyarországban	48	88	663	9.466	3.616	13.881
Erdélyben	30	—	48	2.207	94	2.379
együtt:	78	88	711	11.673	3.710	16.260
Fiume város és kerületében	1	—	—	3	—	4
Horvát-Szlavonországban	8	—	40	2.941	250	3.239
A határőrvidéken	11	3*)	18	1.756	—	1.788
A Szt.-István korona országaiban	98	91	769	16.373	3.960	21.291

A falusi községek, puszták, telepek stb. száma egész határozottsággal alig mondható megbízhatónak; mert a község fogalma törvényesen meghatározva nincs és vannak puszták, melyek önálló adóközségektől szerepelnek, vannak telepek s egyéb csoportozatok, melyek ismét külön községül kimutatva nincsenek, hanem lakosságuk más községéhez számíttatott, Horvát-Szlavonországban végtül a helység és község közötti különbség is létezik, több helység képezvén gyakran együttesen egy községet.

A lakviszonyok megismerése végett tehát, főképp pedig az ország lakottabb vidékeinek könnyebb megítélhetése végett a viszonylagos számok megállapításánál a puszták, telepek stb. számon kívül hagyattak s csak a városok, mezővárosok és falvak összege vettetett ki mértföldenkint.

Ugyancsak a lakviszonyok megítélhetésére szolgál a házak viszonylagos száma is; sőt csakis e számmal összevetve ítélhető meg kellően a vidék lakottsága, e két szám itt egymás mellé állítva közöltetik, előre bocsátatván a létező házak általános száma is.

*) Vár. Itt egyáltalában a határőrvidék polgárosítása nincs még tekintetbe véve.

E szerint

	a házak száma	helység esik egy □ mértföldre	ház
Magyarországban	1.753.062	2.8	470
Erdélyben	438.139	2.4	458
együtt s átlag	2.191.201	2.7	467
Fiume város és kerületében	1.402*)	—	—
Horvát-Szlavonországban	124.082	8.8	370
A határőrvidéken	133.528	3.0	229
Összesen és átlag	2.450.213	3.0	437

A lakófelek számát a népszámlálás fogatosítása iránt kiadott utasítás értelmében az egyes háztartások száma határozza meg. Bármily érdekes és fontos lett volna a családi kapcsolatot is kutatni és feltüntetni, az már előleg is annyi nehézségbe ütközönek mutatkozott, hogy a népszámláláskor, melynek munkálataiból e számok merítették, tervbe sem vétették. Ugyanis nemcsak a család fogalma lett volna nehezen megállapítható, hanem bajos magyarázatoknak adott volna helyet a rokonság hányadiziglen való meghatározása, a sógorság mikénti megállapítása is stb.

Helyesebbnek látszott ennél fogva az együttlakásra fektetni a súlyt s lakófelnek azt tekinteni, a ki elkülönzött háztartással bír. Igaz, hogy külön lakó egyének, habár családjuk sincs, külön lakófeleknek tekintettek, de ez csak nagyobb városokban nyom valamennyire, az ország átlagos számait alig érinti.

A lakófelek számai tehát nem esnek együvé teljesen a családok számával, de mint a viszonylagos számítás alább kimutatja, nem is térnek el tőlük nagyban.

Van pedig

	lakófél	esik egy lakóféra
Magyarországban	2.378.366	4.5 lakóra
Erdélyben	493.389	4.1 "
együtt	2.871.755	4.5 "
Fiume város és kerületében	3.584	4.0 "
Horvát-Szlavonországban	163.671	5.9 "
A határőrvidéken	140.123	8.3 "
Mindössze és átlag	3.179.133 lakótél, esvön egy	4.8 lakóra, a jelenlevő népesség számát vevén alapul.

A határőrvidék lakófeleinek feltűnő csekély számát illetőleg megjegyzendő, hogy az az ott még divó házi községek (Haus Communen) vagy több családnak egy családfő alatti együttlakása által teljesen igazoltnak látszik.

*) Némely statisztikai műben szokott ugyan a viszonylagos ház- és lakószám oly területen is kiszámíttatni, mely nem egy egész mértföld, de ez legfeljebb városi viszonyokra enged következtetni, hol a terület csak másodrendű tényező; minél fogva országos számok összehasonlításánál Fiume és kerülete mindig elhagyattatott.

Az 1869/70 diki számlálás voltaképen a tényleges népességre alapított, mindazonáltal a jogi népesség kimutatása is czéloztatott.

A tényleges népesség, mint tudvalevő, a jelenlevő helybeliekből és jelenlevő idegenekből együttlvéve alakul, és következőleg mutatkozik:

	a jelenlevő		az összes tényleges népesség volt
	helybell	idegen	
Magyarországban	10.627.200	490.423	11.117.623
Erdélyben	2.037.207	64.520	2.101.727
együttl	12.664.407	554.943	13.219.350
Fiume város és kerületében . . .	12.705	5.179	17.884
Horvát-Szlavonországban	926.183	53.539	979.722
A határörvidéken	1.173.088	27.283	1.200.371
A Szt.-István korona országaiban	14.776.383	640.944	15.417.327

A jelenlevő népességnek részletezésével a szerint, amint azt helybeliek, az ország más községéből, ausztriai ország- vagy tartományból avagy a külföld valamely országából jelenlevők képezik, alább még találkozni fogunk. Ugyanez áll a jogi népességre, illetőleg a helybeliek távollétére nézve, melynek főbb összegei következők:

	jelenlevő		összes hazabeli (jogi) népesség
	helybell	távollévő	
Magyarországban	10.627.200	269.221	10.896.421
Erdélyben	2.037.207	63.025	2.100.232
együttl	12.664.407	342.246	12.996.653
Fiume város és kerületében	12.705	1.239	13.944
Horvát-Szlavonországban	926.183	34.010	960.193
A határörvidéken	1.173.088	33.908	1.206.996
A Szt.-István korona országaiban	14.776.383	401.403	15.177.786

Az itt közlött sommázatok, mint országos összegek némileg eltérnek a törvényhatóságok összegeitől, melyekre nézve más a jogi népesség, mint az egész országra nézve.

A jogi népességet valamely törvényhatóságra (még inkább pedig ennek egy kerületére vagy épen községére) nézve ugyanis a jelenlevő helybelieken felül nemcsak az országon, hanem a megyén, a községen kívül tartózkodók is képezik. Ugyanezen népességhez számítandók a község vagy megye határain kívül a honvédségnél vagy bárhol a hadseregnél tetteleges szolgálatban levők is.

Míthogy végül a községre vagy megyére nézve távollévő, hanem csak az országon belől tartózkodik, az országra nézve nem az, az

országban belől távollevők összege a fent közlött összegből levonandó, hogy a jogi népesség helyes számát felismerhessük.

Ilykép elemezve a sommázatokat, következő táblázat alakul:

	az országon kívül tartozkodók	tettlegetes szolgálatban a hadsereg- nél	a honvéd- ségnél	az országon belől távol- levők	a távol- levők összege
Magyarországban	25.703	53 129	10.439	179.950	269.221
Erdélyben	16.994	11.036	2.021	32.974	63.025
együtt	42.697	64.165	12.460	212.924	332.246
Fiume város és kerületében	648	61	—	530	1.239
Horvát-Szlavonországban .	4.846	5 343	633	23.188	34.010
A határőrvidéken	7.613	—	—	26.295	33.908
A Szt.-István korona ország.	55.804	69.569	13 093	262.937	401 403

A határőrvidéken, külön szervezeténél fogva a katonaság a népességgel egyttvé számított s ott az befolyással a jogi népességre nincs is. De a korona többi országaira nézve a hadseregnél levők esakugyan távollevőknek tekintendők annál is inkább, mert az országban elhelyezve volt katonaság is külön számított; miután épen így mutattattak ki a tettlegetes szolgálatban levő honvédek is, ezek száma sem vonandó le az országos összegből. De az országban belől távollevők csak az egyes községekre vagy megyékre nézve vannak távol, az országra nézve nem, s így e czim alatt kimutatott

	259.346 lélek
a jogi népességtől kimutatott	15.177.786 lélekből
levonandó, mely művelet után	
a jogi népesség helyes száma	14.918.440 lélekre apad.

Ezen szám csak a Szt. István korona valamennyi országaira nézve egytttesen mutatható ki, mert a legkevesebb törvényhatóságok által lön kimutatva, mely más törvényhatóság területén tartozkodik az országban belől távollevő; de még ha ez ki is mutattatott volna, előáll ugyane nehézség az egyes törvényhatóságokon belől más-más községben való távollévőkre nézve, minek kutatása annál kevésbbé látszott czélszertinek, mintán honossági törvény hiányában a hovátartozóság szabatosan meghatározható úgy sem volt s csak a népesség számbavételekor lön a feljebb említett utasítás által némileg magyarázva.

Hogy mindazon szempont, melyből a népesség általánosan tekinthető, a részletes kutatásokat fentartva, itt legalább érintve legyen, még az egy □ mértföldre eső vagyis a viszonylagos népességet kell megfigyelnünk.

Esik pedig egy mértföldre :

Magyarországban	2.982	lélek
Erdélyben	2.207	"
átlag	2.823	"
Horvát-Szlavonországban	2.928	"
A határövidéken	2.059	"
A Szt.-István korona országaiban átlag	2.753	lélek, itt is a tényleges népeiséget véven alapúl.

Alább tapasztalni fogjuk, mily kiváló fontosságú a társadalmi és részben politikai, főleg pedig a termelési viszonyokra a sűrűbb népeiség, miért is itt a megyék azon sorrendben közöltetnek, mely azokat népeiségök sűrűsége szerint megilleti, melléjük jegyeztetvén egyúttal — helyesebb áttekinthetés végett — az összes jelenlevő népeiség száma, területök nagyságára nézve pedig a korábbi kimutatásra utaltatván.

	viszonylagos népeiség egy ☐ mértföldön	összes jelenlevő népeiség
1. Magyarország-Erdély.		
1. Szerdahelyszék	5.117	19.345
2. Győr megye	4.212	103.637
3. Pest "	4.103	775.030
4. Soprony megye	4.004	230.158
5. Pozsony megye	3.969	297.377
6. Zala "	3.916	333.237
7. Vas "	3.789	331.602
8. Marosszék	3.733	92.398
9. Nyitra megye	3.613	361.005
10. Csongrád megye	3.599	207.585
11. Küküllő "	3.538	94.895
12. Békés "	3.525	209.729
13. Tolna "	3.487	220.740
14. Torontal m. és N.-Kikinda	3.463	413.010
15. Medgyes szék	3.462	39.121
16. Temes megye	3.457	356.174
17. Esztergom megye	3.420	75.306
18. Szászsebes szék	3.423	19.237
19. Abaúj megye	3.338	166.666
20. Csanád "	3.324	95.847
21. Hajdú kerület	3.321	62.914
22. Ugocsa megye	3.262	67.498
23. Aranyos szék	3.236	19.680
24. Bács megye	3.224	576.149
25. Baranya megye	3.203	283.506
26. Borsod "	3.166	195.037
27. Kraszna	3.138	62.714
28. Trencsén "	3.097	248.626
29. Kővár vidék	3.082	51.744
30. Szászváros szék	2.973	22.479
31. Bars megye	2.955	137.191

	viszonylagos népesség egy □ mérföldön	összes jelentkező népesség
32. Középszolnok megye	2.953	113.639
33. Arad "	2.916	304.713
34. Heves "	2.902	332.613
35. Bihar "	2.883	555.337
36. Krassó "	2.850	259.079
37. Alsó-Fehér "	2.835	227.254
38. Segesvár szék	2.833	27.280
39. Zaránd megye	2.812	63.382
40. Veszprém "	2.782	201.431
41. Komárom "	2.773	143.090
42. Szepes megye a XVI várossal	2.770	275.061
43. Szatmár megye	2.759	280.568
44. Zemplén "	2.720	292.771
45. Fehér "	2.717	196.234
46. Sáros "	2.661	175.292
47. Brassó vidék	2.660	83.090
48. Fogaras vidék	2.630	82.852
49. Jászkun kerület	2.623	215.526
50. Nógrád megye	2.613	198.269
51. Szabolcs "	2.561	265.584
52. Somogy "	2.535	289.555
53. Hont "	2.529	112.196
54. Ujegyház szék	2.482	12.390
55. Bereg megye	2.458	159.223
56. Doboka "	2.452	106.430
57. Ung "	2.449	130.032
58. Gömör "	2.423	173.438
59. Belső-Szolnok megye	2.382	138.307
60. Árva megye	2.281	82.364
61. Túróc "	2.238	45.346
62. Mosony "	2.234	75.486
63. Kolozs "	2.227	190.326
64. Udvarhely szék	2.169	98.224
65. Torna megye	2.158	23.176
66. Nagysink szék	2.157	23.970
67. Szeben "	2.157	86.917
68. Három "	2.117	110.055
69. Besztercze vidék	2.113	26.357
70. Zólyom megye	2.074	101.958
71. Liptó "	2.020	79.273
72. Köhalmos szék	1.987	21.387
73. Felső Fehér megye	1.929	58.077
74. Torda "	1.833	152.692
75. Hunyad "	1.720	188.991
76. Csik szék	1.374	107.285
77. Máramaros megye	1.225	220.506
78. Naszód vidék	1.026	52.688

	viszonylagos népesség egy □ mértföldön	összes jelenlevő népesség
2. Horvát-Szlavonországban.		
1. Varasd megye	5 153	170.022
2. Zágráb „	3.279	261.124
3. Körös „	3.026	87.752
4. Szerém „	2.935	129.352
5. Fiume „	2.735	79.344
6. Belovár „	2.472	159.248
7. Verőcze „	2.310	184.816
8. Pozsega „	1.775	79.312
3. A határörvidéken.		
1. Szerb-bánsági ezred	3.095	94.762
2. I. báni „	2.900	70.035
3. Német-bánsági „	2.762	114.515
4. Szluini „	2.730	68.825
5. II. báni „	2.715	66.096
6. Broódi „	2.410	82.540
7. Titeli csajkások zászlóalja	2.177	34.358
8. Gradiskai ezred	2.118	61.596
9. Ogulini „	1.964	86.515
10. Péterváradai „	1.899	102.765
11. Likkai „	1.857	84.069
12. Ottocsáni „	1.591	76.787
13. Román bánsági ezred	962	98.260

Noha átlag a viszonylagos népszám, főleg más államok hasonló viszonyaihoz mérten, mint alább látni fogjuk, nem épen nagy, Magyarország ebbeli viszonyai még sem mondhatók általában roszaoknak.

Van ugyanis Magyarország-Erdélynek 78 megyéje között (a szepesi XVI város és a nagy-kikindai kerület Szepes-, illetőleg Torontál megyéhez számítatván) egy, melynek viszonylagos lakossága az 5.000-et, 3 melyé 4.000-et 25, melyé 3.000-et, 42, melyé 2000-et meghalad és csak 7, melyé nem éri el a 2000-et, de 1000-en alúl egy sem marad.

Horvát-Szlavonország 8 megyéje közül egy haladja meg az 5000-et, 2 a 3000-et, 4 a 2000-et és csak egy marad ezen alúl.

A Határörvidék áll viszonylagos népesség tekintetében legroszabbul, a mennyiben 13 ezred- illetőleg zászlóalj kerülete közül csak egy haladja meg a 3000-et, 7 a 2000-et, 5 marad ezen alúl, egy közülök pedig az 1000-et sem éri el.

Az ily számok általában mutatják ugyan a népesség sűrűségét; de azt, vajjon az illető terület el is tarthatja-e lakosságát, ebből még nem szabad következtetni; hanem e célból csupán a termő területet vehetnők össze a népességgel s itt is az erdőt mint érték-

ugyan de nem élelem-termelőt némileg számon kívül kellene hagyni. E műveletre azonban alább a mezőgazdasági viszonyok tárgyalásánál fog alkalom kínálkozni.

Valamint minden statisztikai mű becsét az összehasonlítás emeli, úgy jelen, legnagyobbbrészt az 1870-diki népszámlálásból merített munka eredményeit is jobban engedné méltányolni az összehasonlítás az eddig legutolsó, t. i. az 1857-diki népszámlálás eredményeivel, valamint más államok hasonló viszonyaival.

Első tekintetben, t. i. az 1857-diki számlálással való összehasonlításra nézve azonban szinte legyőzhetetlen nehézségek merülnek fel, melyek legnagyobb részt az országoknak akkoriban teljesen megváltoztatott politikai felosztásában keresendők.

Hogy mégis némi képét nyerjük e nehézségeknek, alább bemutatattatik a szt. István korona országainak 1857-diki politikai felosztása és népessége, megjegyeztetvén, hogy az összehasonlítás nehézségét fokozza még azon körülmény, mely szerint 1857-ben nem a tényleges, hanem a jogi népesség vétetett valamennyi művelet alapjául; mégis megkísértjük az összehasonlítást, mert az némi magyarázatot szolgáltat hazánk viszonyaihoz a közel múltban.

A magyar anyaország 1857-ben 5 közigazgatási kerületre (Verwaltungs-Gebiet) volt osztva, külön koronaországul (Kronland) szerepelvén a Bács, Torontál, Temes, Krassó megyékből s néhány egyéb szomszéd részből alkotott, úgynevezett szerb vajdaság (Serbische Wojwodschaft mit dem Temeser Banat)

Nem tekintve azt, hogy még ezen területből is némely vidék (Muraköz) Horvát-Slavonországhoz tartozott, míg viszont a határvidék és Szlavonorság némely vidékei (Illok, Ruma, Irig) a szerb vajdasághoz számítottak, az anyaország néhány megyéje pedig a 10 kerületre osztott Erdélyhez volt csatolva, — amaz öt kerület a temesi bánsággal együtt felelt meg nagyjából a mai Magyarországnak.

Ezen részeknek összes területe volt*) osztr. □ mértföldekben számítva :

	1857-ben	1870-ben
Magyarországban	3.644 47	3.727.67
Erdélyben	1.054.27	954.65
Fiume város és kerületében	—	0.34
Horvát-Szlavonországban	318 26	334 56
A határvidéken	583.0	583 0
Összesen :	5.600.00	5.600 44

*) Az összehasonlítás könnyebbsége végett a Belovár megye kihatása előtti állapot szerint.

Láttnivaló tehát, hogy a területi különbözet egészben is 0.44 □ mértföld, mely pedig az ausztriai jelen kimutatásokban szintén szerepel; azontúl pedig Fiume város és kerülete egészen Horvát-Szlavonországhoz számított, mely mind a mellett 16.32 □ mértfölddel kisebb területű vala a jelenleginél, valamint Magyarország is 83.20 □ mértfölddel volt csekélyebb mostannál, nem is számítva a belőle kiszakított temesi bánságot, mely akkor 521.12 □ mértföldet tett, s voltaképen csak a határörvidék maradt változatlanul, mi annál feltünőbb, miután csakugyan némely része által kerekített ki akkoriban a szerb vajdaság.

Már az országok területe is ily változást szenvedvén, természetes, hogy a belső beosztás még inkább eltért a jelenlegi, illetőleg visszaállított történelmi beosztástól. Volt ugyanis az ekkép nagyjából reconstruált országokban:

	megye		járás	
	1857-ben	1870-ben	1857-ben	1870-ben
Magyarországban	48	54	306	254
Erdélyben	10 kerület	26	79	181
Fiumében	—	—	—	—
Horvát-Szlavonországhban	5	7	54	57
A határörvidéken	15 ezred	15	174	174
A Szt.-István korona országaiban	78	102	613	666

Hasonló eltérés létezik a városokra nézve, a mennyiben 1857-ben a szab. kir. városok régi történelmi joga vagy elnevezése nem jött tekintetbe. Magyarország egyes közigazgatási kerületeiben csak egy-egy város tüntetvén ki fővárosul (a pesti kerületben kettő, külön Buda és külön Pest,) Erdélyben pedig csak egy: Nagy-Szeben.

Egymás alá állítva a két év különböző számait, és összehasonlítás végett az 1857-diki év egyszerű elnevezéseit fogadván el, volt

	1857-ben	1870-ben	1857-ben	1870-ben	1857-ben	1870-ben
	város		mezőváros		falu, puszta stb.	
Magyarországban	89	136	715	663	9.361	13.082
Erdélyben	16	30	79	48	2.622	2.301
együtt	105	166	794	711	11.983	15.383
Fiume város és kerületében s						
Horvát-Szlavonországhban	9	9	53	40	2.968	3.194
A határörvidéken	12	14	16	18	1.755	1.756
A Szt.-István korona ország.	126	189	863	769	16.706	20.333

Összevonva pedig a városoknak és helységeknek nagyrészt a politikai rendszerből folyó és csupán elnevezésben különböző jellemzőket, valamint az ily részleteknél, a fentjelzett területi változások miatt, többé fen nem tartható országbeli megkülönböztetéseket,

kidertül, hogy az összes lakhelyek száma 1857-ben 17.695
 1870-ben 21.291 levén,
 a különbözet 3.596,

melylyel 1870-ben több helység van kimutatva. De ha e különbözetnél az 1870-ben kimutatot 3.960 pusztát s telepet számbavesztünk s az e lakhelyekről korábban mondottakra emlékszünk, a különbözet legnagyobbbrészt leapad kellő mértékére.

Még kevésbbé keresztülvihető az országok szerinti összehasonlítás a házaknál, és ezeknek csupán egész száma jöhet tekintetbe. Volt pedig a szt. István korona egész területén:

1857-ban	2.254.174 ház
1870-ben	<u>2.450.213 „</u>
s így a szaporodás	196.039 ház, mi 8.69

százaléknak felel meg.

Hasonló eljárást kell követni a lakófelekre nézve, melyek

1857-ben	2,952.089-en
1870-ben	<u>3.179.133-an</u> voltak
a szaporodás tehát itt	227.044, vagyis 7.69

százalék.

A népességi viszonyok mindkét irányban kutattatván, 1857-ben is, 1870-ben is, azaz mind két ízben a tényleges és jogi népesség is ki levén mutatva, az összehasonlítás is mindkét számra terjedhet, noha a későbbi alkalmazásban azután lényeges eltérés van a két népszámlálás műveleteiben.

Volt pedig a Szt. István korona összes országaiban.

	a tényleges	a jogi népesség
1857-ben	13.768.513 lélek	13.667.868 lélek
1870-ben	<u>15.417.327 „</u>	<u>15.177.786 „</u>
tehát a szaporodás 1870-ig	1.648.814 lélek	1.509.918 lélek
vagyis %-ban	11.97	11.04

A tényleges és jogi népesség közötti különbözetet tekintve látszik, hogy a tényleges népesség

1857-ben	100.645 lélekkel vagyis	0.73 %-kal
1870-ben	239.541 lélekkel „	1.57 %-kal

haladta meg a jogi népességet.

A csekély százaléknyi eltérés mind a jogi és tényleges népesség szaporodása között 1857-től 1870-ig, mely 0.93%; mind a két rendbeli népesség között a különböző számlálási években, mely viszont 0.87%, nemcsak a tizenkét év alatt tetemesen megváltozott viszonyokban, s idegeneknek országunkban jelenleg nagyobb számmal való tartózkodásában, hanem abban is leli magyarázatát, hogy 1857-ben a

jogi népesség levén a számlálásnál alapul elfogadva, ennek kiderítésére nagyobb súly fektettetett, mint a tényleges népességére.

A viszonylagos népesség országok szerinti kimutatására csekélyebb befolyással van egyes községek emez vagy amaz országhoz való csatolása, miért is az összehasonlítás itt országok szerint megkísérthető.

Esett pedig egy-egy □ mértföldre*)

	1857-ben	1870-ben	a szaporodás 1870-ig %ben
Magyarországban	2.652	2.982	= 12.44 %
Erdélyben	2.060	2.207	= 7.13 "
átlag	2.519	2.823	= 12.06 %
Horvát-Szlavonországban	2.718	2.928	= 7.72 "
A határőrvidéken	1.827	2.059	= 12.69 "
átlag	2.458	2.753	= 12.00 %

mely viszonylagos szaporodás egyuttal a népesség abszolút szaporodásának is megfelel, a 0.03 százalékuji különböznt ezen s a tényleges népességnél kimutatott szaporodás között a területhez való viszonyításból könnyen levén magyarázható.

Hogy mily arányban áll Magyarország viszonylagos népessége, vagyis népsűrűsége más országokhoz képest, következő adatok mutatják, melyekből kiviláglik, hogy általában több ember lakik ugyan egy-egy □ mértföldön, mégis majd minden államnak vannak egyes tartományai, melynek minimuma alá egy magyarországi megye is alig esik.

Igy legelébb is az ausztriai országokat és tartományokat tekintve, az egy-egy □ mértföldre eső népesség átlaga, és pedig

Alsó-Ausztriában	5.673	Csehországban	5.655
Felső-Ausztriában	3.509	Morvaországban	5.172
Salzburgban	1.216	Sziléziában	5.719
Stajerországban	2.899	Galicziában	3.972
Karinthiában	1.866	Bukovinában	2.812
Krajnában	4.193	Dalmáciában	1.991
Tirolban	1.724		

Bajorországban a viszonylagos népesség 3.386 és pedig Pfalzban 5.637, Felső-Bajorországban 2.500.

Württembergában 4.857, a neckari kerületben épen 8.230.

Badenben 4.925, a középrajnai kerületben 6.181.

Szászországban 8.186.

Poroszországban átlag 3,760, de a porosz tartományban például csak 2,621, Posenben 2,924, holott a szász tartományban már 4,510, Oldenburgban 6,909, a rajnai tartományban meg 7,955.

*) Szintén a Belovár megye alkotása által okozott eltérés tekintetbe vétele nélkül.

Rajzolta Hatzsek Jgn

m.k. állomány

MAGYAR KORONA ORSZÁGAINAK VISZONYLAGOS NÉPESSÉGE.

Franciaországban a viszonylagos népesség átlag 3,725; de a Seine-departementben — hol ugyan Páris is be van számítva — 226.118, a Losère departementben csak 1,462, Landesben 1,769, de a Pas de Calais-be már 6000, az alsó-rajnai tartományban 6.400, az alsó-szajnaiban 7.200.

Angolországban a viszonylagos népesség átlag 7.966, Skóciaé 3.222, Irlandé 3.611.

Dánia viszonylagos népessége 915 és pedig Seeland és Møen szigeten 4.289 de a farrói szigeteken már csak 360, Islandon éppen csak 35.

Oroszországban az egy négyszögmérföldre eső népesség 687; de Kijew és Moszkva táján 2.300, éjszakon s a Wolga torkolatánál márcsak 120—130, Lengyelorszáé 2.110.

Látnivaló tehát, hogy a sűrűbb népességű országokban is inkább csak egyes részek, többnyire nagyobb városokkal bírók azok, melyekben a viszonylagos népesség igen nagy, kivéve Közép-Európát s főleg a kisebb német államokat, melyekben a sűrű népesség általános. Magyarország közel 3000-et megütő viszonylagos népességével jó távol áll a végletektől, melyek a társországokban sokkal inkább nyilatkoznak. Ugyanez van láthatóvá téve a mellékelt térképen, melyen tíz fokozatban a vonaloknak mind nagyobb sűrűtlésének felel meg a népesség mind nagyobb sűrűsége is. Mértöldenkint 1000-en alól csak az oláhbánsági ezred területe marad, mely semmiféle fokozati vonalakat nem nyert. Az általános átpillantás pedig azon benyomást teszi, hogy az éjszakkéleti határon, délen pedig a szintén legbércesebb vidéken legkisebb a viszonylagos népesség, mely az ország szívében — a fővárosok miatt nagyrészt — azontul hazánk nyugati határára átlag legsűrűbb, kivételek csak Erdély közepetáján fordulván elő, hol az leginkább tömörül, a kivételes Szerdahelyszék és délnyugaton Varasdmegye már a táblázat számaiból is kitűnven.

Aznyi mindenesetre kiderül e futó átnézetből is, hogy hazánk népessége, ha kellően nincs is elosztva az ország minden részén s ha termőföldje sűrűbb lakosságot bírna is eltartani, népességi viszonyai még sem főoka a sok irányban tapasztalható elmaradásnak; de igen is számba veendők akár mezőgazdasági rendszereit, akár ipari állapotait tekintsük, melyekre alább fogunk áttérni.

Mielőtt azonban e kutatásokba részletesebben lehetne becsátkozni okvetlenül közelebről kell nézni népességünk foglalkozását, társadalmi állását s az egyes termelő osztályokban számát is, mert a termelés mennyisége és minősége iránt csak ekkor hozhatunk helyes ítéletet.

IV.

NÉPÜNK FOGLALKOZÁSA.

Valamely állam gyarapodása vagy hanyatlása nem csupán, sőt nem is kiválóan területe nagyságától és termékenységtől, hanem sokkal inkább népességének foglalkozásától, e foglalkozás nemeitől s az e téren kifejtett munkásságától függ, mely viszont a míveltséggel kapcsolatos.

A vadászat és halászat mai napság már nem tekinthető népet fentartó foglalkozásnak, az iparos államot joggal és méltán fölébe emelik a pusztán — vagy mert e szót korábban nem akartuk helyesnek elismerni, a kiválóan — földmivelő államnak. Ha pedig a természeti gazdálkodástól a pénzgazdálkodáshoz, ettől a hitelgazdasághoz való átmenetelt haladásnak elismerjük, e viszonyoknak okvetlenül kell nyilatkozni az ország népességének foglalkozásában s az ezt kitüntető számokban is.

Svájcz regényesen, de nagyrészt terméketlen bérczei a mezőgazdaságnál jövedelmezőbb foglalkozásra kényszerítik lakóit; Angliá viányai mesés hústermelők (juhokban és marháokban), gabnatermelése ritkítja párját a kontinensen is, de nagyszámú népét mindezzel el nem tartja, sőt neki a fél világ termelése kell s azt meg is szerzi magának, mert illően megfizeti azon iparcikkek árán, melyeket meg annál busásabban fizet meg a világ neki adózó nagy része.

„Magyarország par excellence földmivelő ország“ ezt az unalomig halottuk már ismételtetni; de merjük már egyszer kimondani: Magyarország kulturállam is, ez nyilatkozik népe foglalkozásában. Ez állításból ugyan koránsem az következik, hogy népünk foglalkozásai között már meg volna a helyes, a kellő arány; de igenis megvan a kezdemény minden téren s csak a társadalom általános mívelődése,

csak a következetes, eltántoríthatlan haladás kell az ujkor megnyitotta pályán, hogy legfeljebb mennyiségileg, de ne egyszersmind minőségileg is legyen különbség közöttünk s a váltig irigyelt haladottabb külföld között.

Hogy azonban megítélhesük, mennyi ez állításokban a való, mennyi az önámítás, ahhoz számok kellenek, habár a pusztá szám csak keveset világít meg. Ha azt tudom, hogy 1000 czipész van az országban, igaz, hogy nem tudom még vajjon tíz vagy száz vagy ötszáz ezer pár csizmát, czipőt készít-e évenként. Abból, hogy ennyi s ennyi ezer tanító van az országban még nem tudom, vajjon az ország iskolatgye rendjén van-e, avagy sinlődik tanerőkben. De igenis lehet következtetnünk e számokból rögtön, mihelyt másokkal összevetjük s ezért legelőbb is számok után kell néznünk, melyeket ezuttal is, mint több más fejezethez a népszámlálás szolgáltatott.

A foglalkozási viszonyok kitüntetése népszámlálás alkalmával mindenkor a legnehezebb feladatokhoz tartozik. Nehéz pedig e feladat, mert ilyenkor, t. i. számlálás alkalmával nem a foglalkozásra, hanem az egyénre kell súlyt fektetni, nehogy kettős számbavételek az eredeti számot megmásítsák. Így tehát az illetőnek csak főfoglalkozása vehető tekintetbe, a mellékfoglalkozásoknak pedig --- melyek azonban, nemzetgazdaságilag tekintve, a főfoglalkozásnál is fontosabbak lehetnek — tekinteten kívül kell maradniok.

Hogy azonban a számok helyesen ítéltessenek meg, figyelemmel kell lenni a népszámlálás alkalmából felállított elvekre. Az ez alkalmával felállított elvek egynémelyikét tehát itt is meg kell ismertetni, nehogy hamis következtetést vonjunk a számokból.

Ilyen egy elv az, mely a nők foglalkozása iránt felállított, s melyre nézve kimondatott, hogy ha nőnek vagy 14 éven alóli egyénnek külön keresete van, az is kiteendő, az önálló foglalkozás után élő, vagy férje keresetében (főleg valamely iparágnál) közreműködő nő pedig mindenütt az illető kereset rovatába lett volna felveendő, czélul lévén kimondva, hogy a bizonyos kereset nélküli egyénekre minél kevesebb maradjon fel.

Ezek szerint foglalkozás nélkülinek a nők közül leginkább csak a háztartással foglalkozók lettek volna felveendő s noha tagadhatatlan, hogy a határvonal nehezen jelölhető meg arra nézve, mennyire vesz részt valamely nő, főleg kisebb mesterségeknél vagy apróbb gazdaságnál férje tüzletében, mennyire van reá csak a háztartás gondja bízva : a „bizonyos keresetnélküli“ nők nagy számából inkább az látszik kitűnni, hogy itt kellő szigorral alig jártak el sokhelytt az eredeti anyagot gyűjtő közegek.

Leginkább az iparstatistika szempontjából, s itt is főleg jó ellenőrzési eszköz megszerzésére célzó törekvéstől tekinthető ama másik főelv felállítása, mely szerint az állami és egyéb közhivatalnokok közül ilyennek csak az volt kitüntetendő, ki foglalkozásánál fogva valamely tanári, gazdasági, ipari stb. foglalkozásban nincs, habár az állam vagy község rovására. Ezzel a közvetlen foglalkozási ág — ha az eredeti fölvétel helyesen történt — tüzetesebben volt ugyan megjelölve; de, a mit népszámlálás alkalmával szintén és méltán lehetett volna várni: az állami, megyei s egyéb közhivatalnokok abszolút száma nem volt ezzel kideríthető.

S ép úgy nem volt megkapható az összes tanuló ifjúság létszáma, miután a középiskolákon (gymnasiumon, reáltanodán, reál-gymnasiumon) alól járók, vagyis a népiskolák tanulói, mint feltehetőleg nagyrészt 14 éven aluliak, a „bizonyos kereset nélküliek“ rovatába valának osztályozandók.

Igy az illető számlálási oktatás ismerete nélkül hamisan itélnék meg például az „írók“ nagy számát; ha ugyan számba nem vennők, hogy ebben a lapszerkesztőkön kívül mindennemű munkatárs és irodalmi foglalkozás után élő egyén is beszámíttatott.

Hasonlóképen és még inkább tűnhetik fel a „művészek“ nagy száma, miután e rovatban nemcsak a színészet összes személyzete — és pedig helyesen — befoglaltatik, hanem sokhelytt belefoglaltattak a népzeneészek is, kiknek azonban legnagyobbbrészt mint korántsem művészeknek, nem ezen rovatban, hanem „a nem közvetlenül termelő foglalkozásaik“ közt lett volna helyök.

Minde körülményt, részben hiányt, részben helytelenséget szükségesnek látszott megemlíteni, hogy annál szigorúbban legyen megítélhető az alább közlendő számok belértéke. Viszont pedig azonnal meg kell jegyezni, hogy mindössze sem oly hiányok ezek, melyek a hazai népességnek hivatása és foglalkozása szerinti csoportosítására nagy befolyást gyakorolhatnának, sőt épen e csoportosítás által nyerünk népünk foglalkozásáról oly képet, minővel eddigelé soha nem birtunk.

És ha fér is némi gáncs, például, az iparágak könnyen önkényesnek tetszhető csoportosításához, úgy viszont azt lehet és kell is erre válaszolni, hogy valamely ország iparos foglalkozásáról csakis kimerítő iparstatistika szolgáltathat kellő képet, annak hiányával pedig mégis jobb az iparral foglalkozó népességnek hat csoportozat szerinti tagozása, mint épen semmi tagozás, mely netaláni óhajnak azonban az iparágaknak egy sommába való összevonása által amúgy is eleget lehet tenni.

A foglalkozás szerint osztályozott népességet közelebről tekintve, mindenekelőtt ki kell küszöbölni a „bizonyos foglalkozás nélküli

egyéneket*, mert csak az ezek levonásával fenmaradó népesség az, mely a különböző foglalkozási ágak közé megoszolván, többé-kevésbbé termelőnek mondható.

Megtartva legelőbb a nem és a szerinti megosztást, vajjon a 14 évet betöltötték-e már s e határvonalon felül vagy alól vannak-e, következő táblázat alakul:

Bizonyos foglalkozás nélkül volt

	14 éven felüli		14 éven (bezárólag) alóli	
	férfi	nő	férfi	nő
Magyarországban	201 956	1.781.374	1.834.909	1.895.350
Erdélyben	34.774	337.251	332.659	345.453
együtt	236 730	2.118.625	2.167.568	2.240.803
Fiume város és kerületében	427	4.446	2.267	2.643
Horvát-Szlavonországban	25.725	207.014	157.464	160.354
A határőrvidéken	57.799	300.461	216.608	218.759
Mindössze	320.681	2.630.546	2.543.907	2.622.559

A 14 éven felüli nők roppant túlszáma tehát, a mi az előrebecsültakknál fogva természetes is, már ez abszolút számokból is kitűnik, még világosabban fogjuk látni, ha a fönnebbi számok helyébe a százalékokat iktatjuk.

E szerint volt foglalkozás nélkül.

	14 éven felüli	14 éven alóli	Összesen
Magyarországban	17.84 %	33.55 %	51.39 %
Erdélyben	17.70 "	32.26 "	49.96 "
Fiume város és kerületében	27.25 "	27.45 "	54.70 "
Horvát-Szlavonországban	23.70 "	32.44 "	56.20 "
A határőrvidéken	29.85 "	36.27 "	66.12 "
Átlag	19.14 %	33.51 %	52.65 %

Ezekből látnivaló, hogy az összes jelenlevő népesség közül 2.951,227 tizennégy éven felül levő, 5.166,466 tizennégy éven alól levő vagy ez évet elért, mindössze 8.117,693 lakosnak, vagyis az összes népesség 52.65 százalékanak foglalkozása nincs kimutatva. A nagyobb százalék, vagyis 33.51% olyan, mely koránál fogva csakugyan csak ritkább esetben bir önálló kereseti forrással; de még a 19.14% között is benne vannak a nők, mint legnagyobb részét csupán háztartással foglalkozók. Az egyes országok százalécai közti különbségre nézve pedig alig kinálkozik egyéb magyarázat annál, hogy egyikben-másikban nagyobb szigorúsággal részletezték az egyes foglalkozásokat, míg másokban talán könnyebb szerrel tüntettetett ki bizonyos foglalkozás nélkülinek számos oly egyén, kinek külön keresete nehezebben volt kideríthető.

Az egyes foglalkozások közötti felosztásra — mint látszik — az összes népességnek tehát voltaképen csak fele, az sem egészen, marad

fenn. Kellően csoportosítva azonban ez is elég arra nézve, hogy nemzetgazdasági szempontból némi áttekintést nyerjünk néplink hivatása és keresete iránt.

E fejezetben pedig csak ily áttekintésre törekszünk, az egyes foglalkozási ágak tüzetes tanulmányozása s az étellel összevetése későbbieknek tartatott fenn.

Egész szigorú pontossággal és szabatossággal ezen csoportosítás sem volt ugyan keresztülvihető, miután az őstermelésnél például a földmivelés, erdészet, halászat és vadászat, de még a bányászat is helyesen fordul ugyan elő, de ez utóbbiban befoglaltatik a kohászat is, mely a bányászattól nem volt elválasztható, szigorúan véve azonban az iparhoz tartozik.*)

Ugyanily megjegyzést tehetni az ipar csoportjára, melyből az elmondottaknál fogva a kohászat hiányzik, holott a közvetlenül nem termelő iparágak (hirdetési intézetek, uszodák, borbélyok, vendéglők, látványosságok, mulattatók stb.) e csoportban befoglaltatnak.

Számos esetben lehetetlen levén az ipar és kereskedelem között éles határvonalat szabni, természetes, hogy a kereskedelem csoportjában viszont ipartelepítvényekben foglalkozók, vagy ilyenek tulajdonosai is szerepelhetnek, míg viszont kenyér-, gyümölcs-, zöldségárulók stb. szintén e rovatban fordulnak elő, holott gyakran maguk termelők.

Legtöbb magyarázatot igényelne talán az értelmiségi kereset ezímmel ellátott rovatcsoport s itt is talán főképp a czím az, mely ellen kifogást lehetne tenni.

Természetes ugyanis, hogy a nagyobb gazda, az iparos, a kereskedő is a közéletben az úgynevezett értelmiség (intelligentia) közé soroztatnak. E czím a népszámlálási munkálatban sem akart tőlük elvitattatni; de a különbség köztük s az e csoportozatban foglaltak között az, hogy amazoknál tárgyhoz: földhöz, ipartelephez, mesterséghez, bolthoz, árúhelyhez stb. van kötve a foglalkozás, holott az értelmiségi kereset után élők foglalkozása nagyrészt a régebben úgynevezett „szabad mesterségek“ rovata alá sorozható, vagy ezekhez rokon. Nem egészen szakszerűen sorakuzódnak ide a tanulók — mint tulajdonképp nem önálló keresetűek, — bár ama szétválasztás, hogy az alsóbb iskolák tanítványai a foglalkozás nélküliek közé foglaltattak, a magasabb iskolákat látogatóknak inkább ad jogosultságot az értelmiségi keresetűek közé való felvételre.

*) E különválasztása a bányászatnak és kohászatnak egyébiránt más államok népszámlálása alkalmával sincs még kellően fogantatosítva; sőt csakis újabb időben kezd komolyabban sürgettetni, nálunk pedig a készülöben levő iparstatistikának van fentartva.

Bármily csekély százalék essék egyébiránt az értelmiségi kereset után élő lakosságra szemben más foglalkozási csoportokkal, s bármily vegyesek az elemek, melyek e nevezet alatt foglaltatnak, mégis fontosnak látszik e csoport, mert, kapcsolatban más tényezőkkel, a vidék műveltségi állapotára és némely társadalmi viszonyaira okvetlenül enged következtetni.

Az e cím alatt foglalt csoportozat könnyebb magyarázatot lel, eha elemeit tekintjük, melyekből alakult. Van pedig e csoportban az egész magyar birodalom számai szeri \rightarrow t:

pap, lelkész	19,858
hőzhivatalnok: állami 14,045	
megyei, kerületi 8,153	
városi, községi 13.342	35,540
tanító	27,221
tanuló (magasabb iskolákban)	63,437
író (szerkesztő stb.)	715
művész	11,303
ügyvéd (segéd stb.	4,884
egészségügyi személyzet:	
orvos	2,807
sebész	1,051
bába	5,470
gyógyszerész	1,437
mások	3,518
Összesen: 178.211	

E szám az összes népességnek, igaz, csak 1.15%-ka, de a társadalomra nézve némely legfontosabb foglalkozásokat foglalja magában, egyúttal nagy világot derít az egyes részek művelődési állapotára is. Az átlagos százalék ugyanis csak keveset nyom, és nagyon változékony, mit azonnal láthatunk, ha csak az egyes országokat is külön tekintjük.

Értelmiségi kereset után él t. i.:

Magyarországban	1.24 %
Erdélyben	1.19 "
Fiume és kerületében	4.36 "
Horvát-Szlavonországban	0.77 "
A határőrvidéken	0.50 "

A birtok után élők csoportozata csak azokat foglalja magában, kik semmi egyéb háztulajdonosoknál s az innen húzott jövedelemből, vagy kik bizonyos évi jövedelem (járadék) után élnek minden

4*

egyéb társadalmi állás elfoglalása nélkül, vagy a kik, mintegy már betöltve ilyféle hivatásukat, előbb viselt hivataluk után húzott s a járadékkal hason természetű nyugdíjból élnek. Megjegyzendő egyébiránt itt is, mint a közhivatalnokoknál, hogy a mely nyugdíjasnak más, többet jövedelmező keresete van, az utasítás értelmében ama rovatba volt iktatandó.

Számuk különben is csekély, a mennyiben

Magyarországban	69.158 = 0.62 %
Erdélyben	5.195 = 0.25 "
Fiume s kerületében	362 = 2.02 "
Horvát-Szlavonországban	3.422 = 0.35 "
A határőrvidéken	2.523 = 0.21 "
Összesen	80.680 = 0.52 %

A személyes szolgálatot teljesítők rovatában végül szintén többféle elem foglaltatik, mely máshova nem volt sorozható. Legnagyobb részét azonban a cselédség foglalja el, azon cselédek t. i. melyek a ház szolgálatában, nem pedig valamely iparág körül, vagy a gazdaságnál vannak alkalmazva. Szintide kellett sorozni a hivatal-szolgákat, mint a közhivataloknál is leginkább személyes szolgálatra alkalmazottakat, ugyanesak ide soroztattak több helyütt a rend- és csendőrség alantabb közegei.

Szám szerint van:

Magyarországon	949,575 = 8.54 %
Erdélyben.	156,335 = 7.44 "
Fiume s kerületében	1,891 = 10.58 "
Horvát-Szlavonországban	28,795 = 2.94 "
A határőrvidéken	6,479 = 0.66 "
	1.143,075 = 7.41 "

Csak így nagyjából tekintve is a három utolsó csoportozat számait, azt tapasztaljuk, hogy — ha mivelődési tényező rejlik bennök, mit alább közelebből fogunk még kutatni, — az országok sorrendje állandóan az marad, hogy Fiume — mint majdnem esupa városi elem-ből álló — legelül jön, utánna sorakozik a magyar anyaország, így Erdély, aztán Horvát-Szlavonországok s a legvégén áll a határőr-vidék.

Ismerve ekkép az egyes kisebb csoportokat képező elemeket, meg lehet immár közelebből is tekinteni a nagyobbak számait is.

A szent István korona országai népességénél első és főfontosságú az őstermelés. Az itt foglalkozók sommás áttekintése következő:

Östermeléssel foglalkozik :

	birtokos és haszonbérelő	tiszt és munkás	Összesen
Magyarországban	1.297.119	2.302.891	3.600.010
Erdélyben	382.485	409.088	791.573
együtt	1.679.604	2.711.979	4.391.583
Fiume város és kerületében	—	631	631
Horvát-Szlavonországban	180.267	173.460	353.727
A határőrvidéken	115.815	202.967	318.812
Mindössze	1.975.716	3.089.037	5.064.753

Nehogy az e csoportról feljebb mondottak után téveszme keletkezzék arra nézve, hogy talán nem a föld- és erdőmivelés szolgáltatja e számhoz a legnagyobb illetéket, egyuttal pedig, hogy e csoport tagozását is inkább meg lehessen ismerni, ám tekintsük — legalább a szent István korona összes országaira nézve — sommásan az abszolút számokat is :

A szerint van a föld- és erdőmivelésnél

birtokos	1.925.625	
haszonbérelő	47.808	
gazdatiszt és erdész	16.063	
éves szolgál	1.650.870	
napszámos	1.369.312	5.009.678
a vadászat- és halászatnál vállalkozó és munkás együtt		4.932
a bányászat- és kohászatnál		
birtokos	1.289	
bérelő	994	
hivatalnok	1.968	
munkás	45.892	50.143
Összesen mint feljebb		5.064.753.

Mig tehát östermeléssel az összes jelenlevő népességnek 32.83% foglalkozik, addig a bányászat (s a mi ebben befoglaltatik a kohászat) ennek alig századrészét teszi.

De ha tekintetbe vesszük, hogy a jelenlevő népességnek felénél több bizonyos foglalkozás nélkül él, a bizonyos foglalkozás után élő másik félből bátran mondhatni 65% az, mely az östermelésben s itt kiválóan a mezőgazdaságban keresi kenyerét.

Megtartva a fentebbi, az abszolút számoknál használt felosztást, de e számokat most százalékokkal helyettesítve kitűnik, hogy östermeléssel foglalkozik az összes jelenlevő népesség százalékszámára szerint:

	birtokos és haszonbérletű	tiszt és munkás	Összesen
Magyarországban	11.67 %	20.71 %	32.38 %
Erdélyben	18.20 "	19.46 "	37.66 "
Fiume város és kerületében	— "	3.53 "	3.53 "
Horvát-Szlavonországban	18.40 "	17.70 "	39.10 "
A határőrvidéken	9.69 "	16.87 "	26.56 "
Átlag	12.84 %	20.04 %	32.88 %

As összes százalék tehát, Fiumét külön viszonyainál fogva nem tekintve, a magyar anyaországot tünteti ki olyanul, melyben más foglalkozásoknak (iparnak, kereskedésnek stb.) nagyobb mérvben kell folytatattatniok; itt lévén legkisebb a százalék. A határőrvidék még csekélyebb százaléka pedig máskint itélendő meg, részben azért, mert a foglalkozás szerint osztályozott népesség között 53,339 fegyver alatt szolgáló katonaság is foglaltatik; részben, mert a házi közösség (Haus-Communien) közösen kezelt birtoka a csekély birtokos %-ot indokolja. Ugyancsak a magyar anyaország nagy uradalmi birtokai tünnek ki a birtokosoknak Erdélynél s Horvát-Szlavonországnál 2%-kal csekélyebb birtokszámából a munkásoknak aránylag sokkal nagyobb százaléka irányában.

Sokkal kisebb számokban mint az östermelésnél mutatkozik az iparral és kereskedéssel foglalkozó népesség, mely is:

	az iparnál	a kereskedésnél
Magyarországban	534.533 = 4.81 %	112.794 = 1.02 %
Erdélyben	63.736 = 3.03 "	9.844 = 0.47 "
együtt	598.269 = 4.52 "	122.638 = 0.92 "
Fiume város és kerületében	3.228 = 18.06 "	1.209 = 6.76 "
Horvát-Szlavonországban	29.961 = 3.65 "	5.739 = 0.59 "
A határőrvidéken	15.506 = 1.29 "	3.996 = 0.33 "
Összesen	646.964 = 4.19 %	133.582 = 0.86 %

Itt már a számok maguk is reávezetnek, miként legyen az anyag tárgyalandó. A városi népesség ugyanis, mely ipart és kereskedést kiválóan üz, itt csupán Fiume város és kerülete által lévén képviselve, mutatja máris, mennyire eltérnek százalékszámai a korona többi országaiétól, 4—5-szörösen haladván meg emezeket.

Ily eljárást fog kelleni tehát követni később a megyékre nézve is, t. i. külön a megyék, külön a szab. királyi városok sommáit adni, ha az iparviszonyokat tüzetesebben lesz alkalmunk tanulmányozni. Előbb azonban mégis, tekintettel azon megyékre, melyek területén külön törvényhatóságot nem képező, ámbar nagyobb városok léteznek, együtt fog kelleni közölni az őket megillető sorrend szerint a megyei összegeket.

Hogy végül az ipar és kereskedés között amúgy is bajosan húzható határvonal semmi helytelen következtetésekre alkalmat ne szolgáltatasson, jobbnak látszik egytűvé vonni e két tényezőt s mint a pusztá mezőgazdaságból kibontakozott, az ipar és kereskedés haladottabb pályára lépő ország egyik legfontosabb nemzetgazdasági tényezőjét, együtt mutatni be alább a magyar korona országainak népességét, a mely mértékben az iparral és kereskedéssel foglalkozik.

Rövid áttekintés után pedig látni fogjuk, hogy nem a fővárosok sorakoznak első helyen, habár iparuk és kereskedelmök legnagyobb, de mit épen különböző elemekből álló népességek igazol. Látni fogjuk továbbá azt is, hogy Magyarországnak eddig is kiválóan kereskedelmi és iparos városainak elismert két szab. kir. városa kezdi meg a sort, hogy az alföldi városokban inkább a mezőgazdasági foglalkozás túlnyomó s hogy Erdély középnagyságu városai az iparral s kereskedéssel foglalkozó népességnek épuget legnagyobb százalékait tüntetik ki, valamint apró kiváltságos városai csekély e nembeli százalékok mellett szintén nem is tekinthetők városi elemmel bírónak.

Megjegyzendő még, hogy a bányavárosokat e tekintetben okvetlenül nagyobb százalék illetné meg; de hogy a bányászat, melytől, fájdalom, a kohászat elválasztható nem volt, az őstermeléssel való foglalkozás közé soroztatott. Miután azonban a városi és vidéki népesség közötti különbségről szólván, amúgy is fog alkalom kínálkozni más népesebb városainkat is közelebbről megtekinteni, a közelebbi kutatás itt bátran mellőzhetőnek látszik.

Összehasonlítva pedig egynémely rovatot az 1857-iki, bár akkor eltérő osztályozás mellett kintüntetett eredménynyel, a szaporodás — mely fejenkint egyébiránt tudva volt — a foglalkozás szerint is örvendetesnek mondható.

Nevezetesen a foglalkozások gondosabb bejelentése mellett szól, hogy a foglalkozás nélküli 14 éven felüli férfiak, valamint a nők és 14 éven aluli gyermekek rovata 1857-hez képest tetemesen megfogyott.

Örvendetes továbbá a földbirtokosok szaporodása közel 45 %-kal mihez járul a földmivelő munkásoknak és napszámosoknak is 80—90 %-kal szaporodása, mi a föld intenzivebb mívelése mellett látszik tanuskodni.

Ugyanezt tapasztalhatni az iparnál, hol az önálló vállalkozók száma 28, a munkásoké 95 %-kal emelkedett; a kereskedésnél az önálló vállalkozások száma 21, a munkásoké épen 178 %-kal gyarapodott.

Az egyes iparcsoportozatok művelőire, valamint az önálló vállalkozók és munkások közötti viszonyra szintén lesz még alkalom visszatérni.

E fejezetet pedig egész általánosságában ép azért látszott szükségesnek előre bocsátani, hogy a termelés egyes ágainál a termelőknek immár ismert számaira és az egyes foglalkozási csoportok közötti arányra nézve itéletet lehessen kockáztatni.

V.

A NEMZETISÉGEK.

Ha az őstermelést vagy ipart, a kereskedést vagy bármely egyéb foglalkozást, termelést vagy társadalmi viszonyt nemcsak fölültesen akarjuk szemügyre venni, hanem a nemzethez s egyes tagjaihoz viszonyítani is, ha nem csupán a nemzetgazdasági termelés eredményeivel, a társadalmi élet szüleményeivel hanem okozóikkal is meg akarunk ismerkedni, szinte lehetetlen mellőzni a nemzetiségek tanulmányozását is.

Oly kevert nemzetiségű országban, mint hazánk, főleg oly időben mint a mostani, melyben a nemzetiségi különbségből politikai jogokat is akarnak következtetni, hol a nemzetiségi kisebbség ürügyül szokott használtatni monopolistikus előjogok s kiváltságok élvezésére, hol maroknyi nemzetiségek vezérei állami hatalmat, kissé tömörebben lakó törzsök izgatói egész területeket követelnek számukra; — oly országban s így időben helyesnek látszik körültekinteni és nézni, nemcsak azt hányan vagyunk vagy vannak; hanem azt is, hogy e különféle nemzetiségek hogyan s mivel foglalkoznak, hol és mit bírnak, mennyire miveltek, s mennyire nem azok stb.

Egyszóval, a nép természetrajzához — melynek idővel elkészítéséhez a jelen munka is némi adalékkal akar járulni — a nemzetiségi viszonyok kutatása is szükséges, sőt a feljebb említett összehasonlítások és mellőzhetetlen tanulmányok végett szükséges az is, hogy a nemzetiségekről szóló szakasz megelőzze az őstermelésről, iparról, kereskedésről stb. szólókat. De mert e viszonyokat kutatni sokkal nehezebb s mert az ehhez szükséges adatok nem közvetlenül s nem a kimondott célból szerezettek be, mellőzhetetlen egyúttal az is, hogy ezen eddigelé a tudomány által sem kellően tisztázott kérdéssel kissé tüzetesebben

foglalkozunk, és tanulmányunk jelen tárgyával közelebbről is megismerkedjünk.*)

Vajjon a nyelv és nemzetiség számbavétele képezzen-e a népszámlálás alkalmával kérdőpontot, maig is vitás kérdés. Vitás kérdés, melyet a Londonban, 1860-ban tartott nemzetközi statisztikai kongresszus úgy iparkodott megoldani, hogy a népszámlálás alkalmával kitüntetendő tényeket kétfelé osztván s egyikökre a „mellőzhetetlen“, másik részökre a csupán „czélszerű“ epithetont alkalmazva, a nemzetiség kutatását ez utóbbi rovat alá sorozta.

Ezzel az egyes államok tetszésére van bízva, vajjon akarják-e kutatni népességök nemzetiségét is s az egész kérdés csupán azon államczél szempontjából látszik megítélendőnek, mely az egyes nemzetiségeknek számbeli megismerésével kitűzetett.

Csak hogy itt azonnal feltűnnek a különböző szempontok, melyekből az egyes kutatók, hogy ne mondjuk, államok vagy nemzetek indulnak. Mig ugyanis L e g o y t például, a parisi statisztikai hivatal főnöke, Franciaország határain belül csak egy nemzetiséget ismert el, a politikait, Elszasz és Lotharingia részben németül beszélő népességét pedig csak még nem egészen assimiláltnak vallotta s a nemzetiség kutatását főlőslegesennek ítélte, addig Németország Boeck száján át hevesen vitatta a fölvételeket, nem annyira saját határain belül akarván számba venni az amúgy már germanisált szláv és dán fajbelieket, mint inkább az egész világ kerekességén akarván megismerni saját nemzetiségét azon tagjaiban, kik vándorválytól hajtva szerte barangolják földgömbünket s idegen hazában is német szívóssággal ragaszkodnak, legalább egy-két nemzedéken belül, fajukhoz. Heves, bár nem véres harc folyt akkor is, Anglia s a többi kisebb államok akkor is semlegesek maradtanak, csak Ausztria, melynek magyar-osztrák czíme az időtájt még meg nem született, állt képviselőjével határozottan Nagynémetország részén, maga is osztozkodni akarván azon dicsőségben, melyet fajronkai messze keletre tolt előőrseinek nagy számában nyerni talál.

Ma olvasva el a nemzetiségi kérdéstről szóló ama korbelti röpiratokat, valóban előhírnökét látjuk bennök azon véres tusának, melynek az imént, fájdalom, szemtanui valánk.

A francziák III. Napoleon hegyke tanát hirdették a természetes határokról s merőben tagadtak saját földjükön minden más nemzetiséget, minöket csak a bukott császár olaszországi politikája érdekében ismertek el Italia félszigetén, a Dunafejedelemségekben és, — bennünket a szlávokkal egy listbe gyúrva — Ausztriában.

*) Jelen munkálat egy része, mint külön értekezés olvastatott a M. T. Akadémia II. oszt. ülésében 1871. márt. 6-án és az Akadémia „Stat. és Nemzetgazd. Közleményei.“ VIII. kötet 1-ső füzetében meg is jelent.

A németek irásban már akkor vívták a később fegyverrel követelt rajnai tartományokat s ingerülten czáfolgatták a francia statisztikus állításait, jogot tartva Elzász-Lotharingiára a nyelv alapján épügy mint utána, midőn fegyverök váratlan sikere igazolni látszik követelésüket.

Mind a mellett óvatosabban léptek fel kutatásaik indokolásában s az egész kérdést az ethnografia ködébe burkolák, mindenki kénye-kedvére hagyván, vajjon megtalálja-e az ország ethnografiai viszonyainak leírása között a nemzetiségeket is vagy sem.

Ausztria épen rendkívüli sürgösséget fejtett ki e téren. Nyelvtételeket s nyelvszigeteket állapított meg Czoernig, kinek ez egyik kedvencz tárgya vala, bár híres ethnografiai nagy műve nem első, noha hasonlíthatatlanul legnagyobb szerű volt e fajból. Megelőzte őt Häufler, 1845-ben megjelent „Sprachenkarte der öst. Monarchie“ czímű művével. Vele működtek Feil, Streffleur, Hauer, Ficker és mások; Ficker pedig a bécsi statisztikai hivatal 1868/9-ki tanfolyamában ugyane tárgyról olvasott, mely felolvasások „Die Völkerstämme der Oestr.-Ung. Monarchie, ihre Gebiete, Grenzen und Inseln“ czíme alatt a bécsi statisztikai hivatal közleményeiben meg is jelentek.

Legfontosabb irat — habár adatok nélkül — Böckh Richard értekezése „Die statistische Bedeutung der Volkssprache als Kennzeichen der Nationalität“, mely a „Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft“ czímű füzetekben jelent meg 1866-ban, s a melyből a porosz-francia háború alkalmából külön lenyomat készült. Az értekezés tartalmát ismerve azt csakugyan erélyes adaléknak kell tartanunk azon igyekezetekhez, melyekkel a németek hódításaikat Franciaországban igazolni törek-szenek.

A francziák és németek közötti nagy elvi ellenkezés határozott tételekben is nyilvánul.

A németek tagadják, hogy a statisztikai vagy történelmi összehasonlítás a nemzetiség ismertető jele volna, és minden politikai vagy természeti határok tagadásával csupán a nyelvi határokat ismerik el. Saját nyelvrokonaikra igényt tartanak nemzetiségül bármely idegen országban is, és a végletig vive következtetéseiket, jogot formálnak némileg a területre is, melyen nyelvrokonaik kissé nagyobb számban lakván, nemzetiségüket képviselve látják.

A francziák nézetei a területi egységről s az azon lakó, egy nemzetiségnek tekintett, népességről ismeretesek. Még inkább megismerhetünk azonban a német írók támadásaiból, kik gúnynak tekinték, hogy a francia nem tart igényt ama sok százezer német assimilálására,

kik a francia államkötelékhez nem tartozván, mégis határain belül állandó megtelepítetteként a francia iparszabadság előnyeit élvezik.

Leginkább kitűnik pedig a nézetkülönbség, ha B ö k h néhány sorát idézzük, melyekben vonatkozással L e g o y t-nak az európai kívándorlásokról irt nagybecsű statisztikai munkájára mondja: „. az egész értekezésből hiányozni látszik ama szükkebltű francia nézpont, az 1789-diki ugyanis, mely az államhoz tartozókat már előleg is nemzetnek s ezzel a nemzetiséget államhoz tartozásnak bélyegzi.“ És tovább: „a statisztikus nem oly elfogult, nála a vlamándok a német nemzethez tartoznak, Svajcz kétharmadában neki németek uralkodnak. A dán és francia birodalmon belül is elismeri a német nemzetiség létezését . . .“ stb.

Alább egy koszorús hazai írónkra lesz alkalmunk hivatkozni, és ki fog tűnni, hogy a német értelmezés nem egészen helyes. Addig is azonban talán kockázthatjuk az állítást, hogy a politikai és nyelvi nemzetiség közötti különbség elfogadása, mire mi, sajátos viszonyainknál fogva rég rájöttünk, talán a francia-német ellentétet is mérsékelheti vala.

Ideje különben, hogy az európai általánosságokból áttérjünk saját tárgyunkra s ennek bevezetéseül hazai állapotainkra és a hazabeli nyelvi nemzetiségek megismerése végett tett statisztikai kísérletekre.

A népszámlálást elrendelő 1869. III. törvényczikk foganatosítása végett kiadott utasítás a számba veendő népességi mozzanatok közül a nemzetiség vagy nyelv rovatát kihagyta, noha az az előleges tervezetben megvolt.

Vajjon helyesen cselekedett-e a kormány e mindnyájunkat oly közölről érdeklő tényt nem kutatva, azt igazolni nem az én feladatom. Tagadom egyébiránt, hogy nagy befolyással lett volna döntő körökben a kiderítendő szám, mely, ha nagynak mutatja a magyarokat, elleneinket s főleg az 1850|1-diki tendentious számlálással szemben könnyen ama kifakadásra bírja: ime most a magyarok kezében volt az ügyvezetés s csupán nagy agitációval bírtak ennyit kisútni; ha pedig csekélynek látszik a szám, ugynezt állítják, csak megfordítva, hogy ime mennyi agitációval bírtak csak ennyit is magyarokul kitüntetni. Nemzetiségi surlódásoktól tartva sem maradt el a felvétel, noha jól tudom, hogy e rovat befoglalása iránti óhajok több helyről s pedig éppen azon megyékből hallatszottak, melyekben a magyar elem van többségben. Inkább a fölvetel nehézsége, a nemzetiség fogalmának nehéz meghatározása s a bizonytalan eredmény vétettek itt tekintetbe.

Bármiként állt légyen egyébiránt ez ügy, annyi tény, hogy a tudomány szempontjából igen nehezen állapítható meg a nemzetiség fogalma, csekélyebb miveltsgű országokban pedig éppen a foga-

lom megmagyarázásának nehézsége helyez előre is sok hamis adatot kilátásba. Nem tudni, a bécsiéknél is ezen szempont jutott-e túlsúlyra s magyarázza meg azon feltűnő jelenséget, hogy éppen az, ki Londonban a kongresszus idejében és később élénken küzdött a nyelvnek népszámlálás alkalmával való kutatása mellett, 1869-ben Ausztriában e főlvétel ellen nyilatkozott. Ténynek látszik egyébiránt, hogy ezen az uton, t. i. népszámlálás alkalmával, nem jutunk megbízható számokhoz s így jobb elejteni oly kutatást, mely a kormány kellemetlen gyanúsításával okvetlenül, lehet veszélylyel is jár, s ha egyébbel nem is, azon veszélylyel, hogy jövőben hamis számoknál fogva hamis alapon találunk indulni.

Igazoltak-e ezen nézetek, az ki fog derülni, ha a kérdésbe kissé mélyebben hatolunk.

Mert micsoda is a nemzetiség? vagy ha a nemzetiség fogalmával talán tisztában volnánk, melyek megismertető jelei? Az országhoz, megyéhez, községhez tartozás nem lehet az. Az első igenis megállapítja a politikai nemzetiséget, minőt — határozottan kijelölt álláspontunkhoz ragaszkodva, mely itt a francziával összecsisik, — csakugyan csak egyet ismerhetünk el országunkra nézve, s ez a magyar. A megyéhez tartozás megállapíthat ugyan hosszú időn keresztül valami kisebb körű patriótaságot, de tudományos fogalmat soha. A községhez tartozás adhat jogokat s kötelezettségeket, ha honosítási és hovátartozási törvény létezik valamely országban, bár Magyarország ilyet még, fájdalom, nem ismer, de az illetőnek nemzetiségére legkisebb befolyást sem gyakorol.

A leszármazás, a mai fajkeveredés mellett, csak szintén nem fogadható el kriteriumul? mert ki határozza meg a hányadízíglén való leszármazás döntő befolyását?

Főképp miveltebb körökben s a mai közlekedés nivelláló hatalma alatt a fajjeleg mindinkább eltűnik s többé se testalkatban, se ruházatban, sem a lakviszonyokban tisztán nem tükröződik.

Megismertető jelnek volna még felemlíthető a vallás, illetőleg a hitfelekezet. De nem csupán véletlen-e ez is? s nem ismerünk-e épúgy görög vallásu magyarokat, mint római katolikus szerbeket, a protestáns vallásuak meg éppen minden nemzetiségből valók s ez a régi ismerető jel már Erdélyben sem vág össze többé a valósággal, noha ott még most is oly igen szeretnek erre hivatkozni.

De ha létezik, — mit tagadni senkisésem fog — a nemzetiség, létezni kell okvetlenül megismertető jelének is, és ime, kínálkozik is egy, a nyelv, de a nyelv sem az szigorúan véve, hanem csak leginkább megközelítőleg.

Mindezzel ugyan nincs a nemzetiség fogalma tisztán megállapítva; de e tekintetben vigasztalhat e téren legnagyobb auctoritásunk,

együttal Európa is egyik kiváló auctoritása, felejthetetlen Eötvösünk nyilatkozata, a ki mind „A nemzetiségi kérdés,” mind „A XIX. század uralkodó eszméi,” ezimű nagyírú műveiben több ízben kitér e kérdésre s a nemzetiség fogalmának meghatározását mindannyiszor nehéznek, ha nem lehetetlennek mondja. „A nemzetiség — írja egy helytt*) — érzelem, mely korunkban általános, mégis csak érzelem, melynek fogalma szintoly kevéssé állapíttathatik meg mint más érzelmeké.” „A nemzetiség mint a vallás — írja másutt — a kedélynek ügye.” „A nemzetiség — mondja tovább — nem egyéb, mint azon összetartozásnak tudata, mely nagyszámú emberek között — multjok emlékei, jelen helyzetök s mi ezekből foly, érdekeik s érzelmeik közössége által támad.”

Idézzünk-e több helyet halhatatlan írónk e nagyírtú mukáiból? — pedig az idézetek még bőven kínálkoznak, s merészeljük-e újra megkísérteni a fogalom megállapítását, mit már ő is oly nehéznek vallott?

Az első fölösleges, az utóbbira van meantség. Eötvös nemzetéről és nemzetekről szólott, itt egyénekről beszéltünk. Ő a nemzetben élő uralkodó eszmének kereste magyarázatát, mely a nemzetiség határozottan körül nem vonalzott alakjában jelenkezik, — itt sokkal szerényebb téren, az egyén által megérthető oly magyarázatot keresünk, melynek gyakorlati alkalmazása lehetővé tegye a statistikai számbavételt.

Ha mind a mellett se tudtam megfelelőbb eredményre jutni, vigasztal az öntudat, hogy komoly gondolkodás után állapítám meg nézetemet s csak ezután kerestem támogatást nagy írónk gondolatdús műveiben.

Szerintem a nemzetiség semmi egyéb benső érzelemnél, hasonló a valláshoz, rokon a hazaszeretettel, melyet mindenki ápol keblében, de mint hazát szabadon is választhat; érzelem, melyre a feljebb felsorolt körülmények: a hovatarozóság, a leszarmazás, a fajjelleg s összes járuléka befolyást gyakorolnak; mely, mint a tényleges vallás hitágazataiban és szertartásaiban nyilatkozni iparkodik s e nyilatkozásra a nyelvet használja.

De valamint vallásfelekezetet legtöbb esetben átöröklünk s csak igen-igen ritka esetekben választjuk azt önmagunk, a nemzetiségnél is a nyelv többnyire átöröklött, ugynevezett a nyelv, habár itt a későbbi változás gyakoribb, egész országra nézve azonban lassúbb is, minél fogva a rendszerint beszélt nyelv, a francziák szerint „langue parlée” is tekintetbe veendő.

Csakhogy épen ezen, valamely családban rendszerint beszélt nyelv nehezen deríthető ki oly számos nemzetiségtől országban minő hazánk;

*) „A XIX. század uralkodó eszméi” új kiadás 50. lap.

legnehezebben a nemzetiségek tarka vegyületében, minőt egyes községekben is eleget találunk s az úgynevezett nyelvvidékek határain, hol kettő, néha három is egyformán jogosult nyelve a családnak.

Ezen viszonyokat kideríteni, kideríteni népszámlálás alkalmával és megbízhatóan, talán soha sem, egyhamar legalább nem fog sikerülni.

De, mert nehéz valamely ténynek kiderítése, felhagyjunk-e azért kutatásával is? s mert a népszámlálás alkalmával a nemzetiséget nem konstatálhattuk, ne is iparkodjunk azt talán más uton megkísérteni?

Ugy hiszem nem. Mi magyarok a népszámlálás által kimutatott tények egyike iránt sem viseltünk talán annyi érdeklődéssel (s úgy hiszem, más hazabeli nemzetiségeink sincsenek ezzel másképp), mint azon egy iránt, melyre az választ nem adhatott, t. i. hogy hányan vagyunk? Legalább számtalanszor intéztetett e kérdés az illetőkhöz és hiába feleltek reá, hogy 1857 óta jó másfél millióval szaporodtunk s a magyar korona országainak jelen lakossága meghaladja a tizenhatodfél milliót. De mi magyarok mennyien vagyunk? hangzott vissza változatlanul a kérdés, s ha magam se érdeklődöm vala iránta, e gyakori kérdezősködés is elég okot szolgáltatott volna a kutatásra.

Ha a nyelv a nemzetiség legjobb ismertető jele, a nemzetiség számát is legbiztosabban akkor deríthetjük ki, ha először a divó nyelvet, a „langue parlée“-t tudjuk vidékenként lehetőleg legbiztosabban megállapítani, azontul pedig megtudni, hányan vannak azok, kik e nyelvet rendszerint beszélnek.

E viszony pedig tisztábban deríthető ki a gyermekeknél, mint a felnőtteknél, kiknél számos körülmény járul hozzá, hogy szokott nyelvekre befolyást gyakoroljon, mi főleg a miveletlenebbek-, tehát a túlnyomó többségnél még a bona fide bevallást is nehezíti, ha épen lehetlenné nem teszi.

A gyermekek szokott nyelvét és ennél fogva nemzetiségét — mert a fentjelzett finomabb distinctiót statistikailag kitüntetni lehetlen — megtudni, volt tehát a főtörekvés s e tekintetben bő anyagot szolgáltatott azon adatok, melyeket b. E ö t v ö s J ó z s e f, a boldogult közoktatási minister gyűjtetett országszerte a végből, hogy a törvényhozás elé terjesztendő évi jelentésének alapjául szolgáljanak.

Ez adatgyűjtés községenként mutatta ki az iskolakötelezett 6—15 éves gyermekeket vallás és nemzetiség szerint s mutatta ki szintűgy a tényleg iskolába járókat is. Ez adatok Magyarország-Erdélynek összes községeiből kerültek be néhány csekély kivétellel s dolgoztattak fel megyénként. Bennök reméltem tehát megtalálni az anyagot arra, hogy belőle az egyes nemzetiségek számát is összeállithassam.

Kiszámítatván ugyanis százalék szerint a gyermekek nemzetisége, ez fogadtatott el az összes népesség nemzetiségének százalékául.

A népesség száma pedig ugyancsak községenként ismerve lévén a számlálás folytán, csak abszolút számokra kelle visszavezetni a százalékokat, hogy tudjuk nyelv szerint mennyien vagyunk. E számok bemutatása előtt azonban meg kell még említeni a hiányokat, melyek e műveletnél fölmertilhettek s a correctiveket, melyek igazításukra használtattak.

Az iskolaköteles gyermekek — mint említve volt — vallásfelekezetők szerint is összeirattak a népiskolai adatgyűjtés alkalmával. Miután pedig a népesség a legtöbbnél számlálásnál vallásfelekezetek szerint szintén összeirattott, könnyű volt az ellenőrzés arra nézve, vajjon hasonló művelet szerint számítva a százalékokat, mily összhangzás vagy eltérés fog mutatkozni a tényleg fölvett számoknál.

Mennyire felel meg e művelet a tényleges állapotnak, következő táblázat mutatja.

Van ugyanis:

	Magyarországban.		Erdélyben.	
	A népszám- lálás szerint	a népiskolai fölvételek szerint	A népszám- lálás szerint	a népiskolai fölvételek szerint
római katolikus	52.93 %	53.59 %	12.55 %	13.46 %
görög katolikus	8.83 "	8.55 "	28.39 "	26.39 "
örm. katolikus	0.01 "	— "	0.19 "	— "
keleti görög	10.26 "	10.26 "	31.07 "	31.14 "
keleti örmény	0.00 "	— "	0.01 "	— "
ágostai evangélikus	7.85 "	7.77 "	9.95 "	10.19 "
helv. h. evangélikus	15.44 "	15.70 "	14.10 "	15.12 "
unitárius	0.01 "	— "	2.55 "	2.62 "
más keresztyén	0.02 "	— "	0.01 "	— "
izraelita	4.65 "	4.13 "	1.18 "	0.68 "
más nem keresztyén	0.0 "	— "	0.0 "	— "
Összesen	100 %	100 %	100 %	100 %

Ezen számokból látszik, hogy nemesak az arány helyes az egyes hitfelekezetek között, hanem az illető százalékok csak is néhány tizedrészszel, néhol csupán századrészekkel, néhol épen nem térnek el a két fölvétel szerint. Épen csak Erdélyben van a görög katolikusoknál és a helvét hitvallásúaknál egy-egy egész százaléknyi eltérés. De még ez eltérés sem változtat az arányon s ezen korrektív birtokában, ezen ellenőrző számítás csodálatos összevágása mellett talán bátran állíthatni, hogy a nemzetiségek számbevételére alkalmazott eljárás helyes, hogy egészséges az elv, s hogy teljes megnyugvással fogadhatjuk el, mint a valósághoz lehetőleg közel járókat azon számokat, melyeknek nemzetiségünk kiderítésére ez úton birtokába jutottunk.

De még ennyi bizonyító érv mellett sem szabad szemet hűnyünk a hiányokra nézve, minők különben minden nagyobb, országos statistikai fölvételnél is elő szoktak fordulni.

Tekintsük meg egyébiránt ezeket is, csak úgy fogjuk megítélhetni, mennyiben felel meg az eljárás a tényeknek.

Hiányul említhető fel ugyanis, hogy egyes községek adatai be nem voltak szerezhetők s így iskolakötelezett gyermekeik sincsenek kimutatva, mi egyébiránt az összes népességhez képest eltűnő csekély hiány, a mennyiben 12,564 község közül csak 661-ből hiányoztak az adatok, mi az összesnek csak 5.60% át képezi.

Nagyobb hiba azonban, hogy az iskolakötelezett gyermekek nem voltak oly hiánytalanul összeírva, mint várni lehetett volna. De e tekintetben is szolgáltat támpontot a népszámlálás, mely valamennyi koréveket kitüntetvén az összes jelenlevő népességnél ez összeállításból könnyen volt kiemelhető a 6—15 évesek összege, habár itt, miután a számlálás a népiskolai adatok gyűjtésénél majdnem egy évvel később eszközöltetett, a 7—16 éveseket kellett számba venni. Az eltérés itt, mint várható is vala — tetemes, de nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy az egy évben elhunyt gyermekek száma e különbséget is tetemesen csökkenti. E különbséget az összes országra nézve közel 28%-ban nyilvánul.

Könnyen tehető egyébiránt azon ellenvetés, hogy a községenként kimutatott gyermekek nemzetiségének helyes jellegezése iránt a népiskolai adatgyűjtés talán nem szolgáltat kellő biztosítékot, könnyűt levén az illető község előljáróságára és az anyakönyvek alapján működő papságra nézve, főleg kétes esetekben, azon nemzetiséghez számítani a gyermekeket, melynek ők tagjai, vagy melynek érdekében kívántak volna nagyobb számot szerepeltetni. De nem szabad felejtenuünk, hogy a népiskolai kimutatások bekövetelésével semmi mellékezel sem volt összekötve, hogy annyi más ténynek kimutatása is kívántatott, miszerint a nemzetiségre külön tendentiosus figyelmet fordítani az illetőknek nem is juthatott eszébe és — mi a legfőbb — hogy az adatgyűjtés községenként, tehát oly kisebb területen és többek által történt, mely terület viszonyai ismerve levén, hamis adatoknak becsusztatása alig volt lehetséges, apró eltérések pedig oly csekélyek, és Magyarország közel 13 ezer községénél oly kevésé latba vethetők, de még a különböző nemzetiségűeknél különböző irányban is követtethetvén el, egymást ellen is súlyozhatják, úgy hogy ezekre itt külön tekintettel lenni alig szükséges.

Azontúl pedig emlékeznünk kell, hogy a számlálást 1870. elején közel 30,000 ügynök eszközölte az országban. Ily ügynök, ki 500—1000 lelket volt megszámlálendő, ha — mint könnyebben feltehető — nem egész tárgyilagosan gyűjti a nemzetiségi adatokat, sokkal nagyobb tere akad ebbeli adatok meghamisítására és semmivel sem helyez kilátásba megbízhatóbb eredményt.

Most azonban minden további igazolás nélkül hadd álljanak itt a fentecsetelt módon szerzett adatok.

E szerint van :

	Magyarországban	Erdélyben
magyar	49.84 %	31.71 %
német	14.32 %	10.66 %
román	10.92 %	57.47 %
tót	16.42 %	0.01 %
szerb	2.58 %	0.0 %
horvát	1.87 %	0.0 %
oros (ruthén)	4.03 %	0.0 %
egyéb	0.02 %	0.15 %
Összesen	100 %	100 %

Megyéenkint tekintve pedig e viszonyokat, következő táblázat alakul :

Magyarország nemzetiségei százalékaik szerint az egyes megyékben.

Folyó szám	Megye, kerület, vidék	magyar	német	román	tót	horvát	szerb	rosz	egyéb
		nemzetiségű %-okban							
1	Abauj megye	64.99	5.47	—	26.65	—	—	2.89	—
2	Árad	22.22	12.50	63.90	0.53	—	0.34	0.02	—
3	Árva	2.81	—	—	97.19	—	—	—	—
4	Bács	41.95	29.17	0.53	7.26	4.08	15.35	1.63	—
5	Baranya	45.07	39.18	—	—	11.36	4.43	—	—
6	Bars	27.21	12.63	—	59.90	—	—	—	—
7	Békés	66.18	3.78	4.99	25.05	—	—	—	—
8	Bereg	39.92	7.35	—	0.73	—	—	52.00	—
9	Bihar	54.56	0.30	44.10	0.82	—	0.01	0.21	—
10	Borsod	93.97	0.91	—	3.36	—	0.05	1.71	—
11	Csanád	71.98	0.56	11.22	11.91	—	3.93	0.40	—
12	Csongrád	98.81	0.30	0.59	0.07	—	0.23	—	—
13	Esztergom	82.65	9.30	—	8.05	—	—	—	—
14	Fehér	80.13	16.30	—	2.56	—	0.99	—	—
15	Gömör	46.75	3.79	—	49.45	—	—	0.01	—
16	Győr	98.70	1.29	—	0.01	—	—	—	—
17	Heves	99.47	0.52	—	0.01	—	—	—	—
18	Hont	44.56	8.65	—	46.79	—	—	—	—
19	Komárom	83.53	8.99	—	7.48	—	—	—	—
20	K.-Szolnok	39.49	0.66	59.85	—	—	—	—	—
21	Krassó	1.19	13.11	81.24	2.30	2.71	0.13	0.32	—
22	Kraszna	50.69	0.39	48.92	—	—	—	—	—
23	Liptó	0.17	3.44	—	96.35	—	—	—	—
24	Marmaros	16.88	2.03	29.78	0.10	—	—	51.21	—
25	Mosony	10.60	76.15	—	0.25	13.00	—	—	—
26	Nógrád	67.05	1.83	—	31.10	—	0.02	—	—
27	Nyitra	16.73	11.26	—	72.01	—	—	—	—
28	Pest	*)76.10	15.68	0.00	6.62	0.64	0.95	—	**)0.01
29	Pozsony	39.69	18.34	—	41.97	—	—	—	—

*) Pest városánál a nemzetiség nem volt részletezve, és így a 22,257 gyermek magyarnak véltetett. — **)Olaszok,

Folyó szám	Megye, kerület vidék	magyar	némét	román	tót	horvát	szerb	orosz	egyéb
		nemzetiségtől %-okban							
30	Sáros megye	1.48	3.78	—	62.53	—	—	32.21	—
31	Somogy "	89.65	7.93	—	0.01	2.41	—	—	—
32	Sopron "	44.10	43.00	—	—	12.90	—	—	—
33	Szabolcs "	96.95	0.17	1.09	1.30	—	0.00	0.49	—
34	Szatmár "	60.16	7.20	31.70	0.10	—	—	0.84	—
35	Szepes "	0.27	27.65	—	55.44	—	—	16.64	—
	XVI sz. v. k.	3.11	70.74	—	26.04	—	—	0.11	—
36	Temes megye	7.09	39.74	42.13	0.94	0.11	6.99	3.00	—
37	Tolna "	63.24	36.44	—	—	—	0.32	—	—
38	Torna "	95.20	0.69	—	0.39	—	—	3.72	—
	N.-Kikindai ker.	6.64	4.21	—	0.15	0.10	88.90	—	—
39	Torontál megye	17.58	46.58	14.74	0.85	0.50	19.43	—	0.30
40	Trencsén "	0.20	3.51	—	96.29	—	—	—	—
41	Turóc "	0.14	15.70	—	84.16	—	—	—	—
42	Ugocsa "	31.66	7.50	9.93	—	—	—	50.91	—
43	Ung "	28.10	2.10	—	20.84	—	—	48.83	0.11
44	Vas "	56.85	38.00	—	5.72	5.93	—	—	—
45	Veszprém megye	80.85	18.23	—	0.92	—	—	—	—
46	Zala "	73.28	1.38	—	3.96	21.33	0.00	—	—
47	Zaránd "	1.71	1.84	96.45	—	—	—	—	—
48	Zemplén "	44.47	2.76	—	32.35	—	—	20.42	—
49	Zólyom "	0.95	2.32	—	96.73	—	—	—	—
50	Jász-kún kerület	99.77	0.23	—	0.00	—	—	—	—
51	Hajdu "	100.00	—	—	—	—	—	—	—
52	Kövár vidék	9.89	—	90.11	—	—	—	—	—
Erdély.									
1	Alsó-Fehér megye	12.73	3.59	83.59	0.04	—	—	0.00	0.05
2	Belső-Szolnok "	18.21	3.36	78.28	—	—	—	0.15	—
3	Doboka "	16.24	4.57	79.19	—	—	—	—	—
4	Felső-Fehér "	33.81	12.34	53.85	—	—	—	—	—
5	Hunyad "	4.09	1.78	94.13	0.00	—	—	—	—
6	Kolozs "	37.80	4.34	57.86	—	—	—	—	—
7	Küküllő "	25.80	18.03	55.24	0.02	—	—	—	0.91
8	Torda "	28.96	4.54	66.50	—	—	—	—	—
9	Fogaras vidék	2.24	4.11	93.63	—	—	—	—	*) 0.02
10	Naszód "	0.60	0.27	99.10	0.02	—	—	0.01	—
11	Aranyos szék .	56.95	0.27	42.28	—	—	—	—	0.91
12	Csik "	90.11	0.30	9.59	—	—	—	—	—
13	Három "	88.22	0.47	11.31	—	—	—	—	—
14	Maros "	82.09	1.18	16.73	—	—	—	—	—
15	Udvarhely szék	98.57	0.14	1.29	—	—	—	—	—
16	Brassó vidék .	24.19	32.11	43.57	—	—	—	—	**) 0.18
17	Kőhalomszék .	13.42	46.92	39.66	—	—	—	—	—
18	Medgyes-szék .	3.00	62.46	34.40	—	—	—	—	0.14
19	Nagysinkszék .	0.06	56.64	43.30	—	—	—	—	—
20	Besztercze vidék	2.24	84.47	8.94	—	—	—	—	***) 4.33
21	Szászvárosszék	7.43	6.52	86.05	—	—	—	—	—
22	Szerdahelyszék	0.10	20.43	79.43	—	—	—	—	—
23	Szászsebeszék	0.50	20.23	79.27	—	—	—	—	—
24	Szegvárszék .	4.51	57.10	37.80	—	—	—	—	0.59
25	Szebenszék .	6.04	35.63	57.80	0.01	—	—	—	0.46
26	Ujgyházzsék .	0.00	42.26	57.74	—	—	—	—	—

*) Csehek. — **) görögök. — ***) Lengyelek.

Absolut számokban fejezve ki pedig a fentebbi százalékokat és hasonlóképen megyénként vive keresztül a műveletet, az ekkép keletkező táblázat a következő, melyről egyébiránt előre meg kell jegyezni, hogy némi különbözet az országos százalékoknak absolut számokban történt helyettesítése irányában, természetesen mutatkozik, de a melyet önkényileg helyreigazítani nem látszott czélszerűnek.

Magyarország nemzetiségei absolut számokban.

Folyó szám	Megye, kerület, vidék	Összes jelenlevő népesség az 1869/70-ki népszámlálás szerint	A %-ok szerint számítva								
			magyar	német	román	tót	horvát	szerb	orosz	egyéb	
1	Abauj m.	166,666	108,316	9,116	—	—	44,416	—	—	4,816	2
2	Arad	301,713	67,707	39,581	194,711	1,614	—	—	1,036	60	4
3	Árva	82,364	2,314	—	—	—	80,049	—	—	—	1
4	Bács	576,149	241,694	168,062	3,053	41,827	23,506	88,611	9,390	—	6
5	Baranya	283,506	127,776	110,964	—	—	—	32,206	12,559	—	1
6	Bars	137,191	37,329	17,601	—	—	82,259	—	—	—	2
7	Békés	209,729	138,798	7,927	10,465	52,537	—	—	—	—	2
8	Bereg	153,223	53,561	11,702	—	1,161	—	—	—	82,795	4
9	Bihar	555,337	302,991	1,666	244,903	4,653	—	—	55	1,166	3
10	Borsod	195,037	183,276	1,774	—	6,553	—	—	97	3,385	2
11	Csanád	95,847	68,990	536	10,754	11,415	—	—	3,766	383	3
12	Csongrád	207,585	205,114	622	1,224	145	—	—	477	—	3
13	Esztergom	65,306	53,975	6,073	—	5,257	—	—	—	—	1
14	Fehér	196,234	157,281	31,986	—	5,023	—	—	1,942	—	2
15	Gömör	173,438	81,082	6,573	—	85,765	—	—	—	17	1
16	Győr	103,637	102,289	1,336	—	—	10	—	—	—	2
17	Heves	332,613	330,850	1,729	—	—	33	—	—	—	1
18	Hont	112,195	49,993	9,704	—	—	52,495	—	—	—	3
19	Komárom	143,090	119,323	12,863	—	—	10,702	—	—	—	2
20	K.-Szolnok	113,639	44,875	750	68,011	—	—	—	—	—	3
21	Krassó	259,079	3,083	31,372	210,483	5,950	7,017	385	828	—	5
22	Kraszna	62,714	31,789	244	30,679	—	—	—	—	—	2
23	Liptó	79,273	134	2,758	—	72,379	—	—	—	—	2
24	Marmaros	220,506	27,221	4,476	65,665	220	—	—	112,921	—	3
25	Mosony	75,486	8,001	57,481	—	188	9,818	—	—	—	3
26	Ógrád	198,269	132,938	3,628	—	61,662	—	39	—	—	2
27	Nyitra	361,005	60,395	40,649	—	259,959	—	—	—	—	2
28	Pest	775,030	538,468	159,130	72	62,008	5,984	9,286	—	—	82
29	Pozsouy	297,377	118,017	54,539	—	124,809	—	—	—	—	2
30	Sáros	175,292	2,594	6,625	—	109,609	—	—	—	56,461	3
31	Somogy	289,555	259,584	22,960	—	28	6,978	—	—	—	5
32	Sopron	230,158	101,499	98,967	—	—	29,690	—	—	—	2
33	Szabolcs	265,584	257,482	451	2,894	3,452	—	4	1,301	—	—
34	Szatmár	280,568	168,789	20,200	88,939	280	—	—	—	2,356	4
35	Szepes	144,936	321	40,087	—	80,380	—	—	—	24,125	3
	XVI. sz. v. k.	30,075	935	21,274	—	7,831	—	—	—	33	2
36	Temes m.	856,174	25,252	141,512	150,056	3,348	391	24,895	10,685	—	5
37	Tolna	220,740	189,595	80,437	—	—	—	706	—	—	2
38	Torna megye	23,176	22,062	189	—	90	—	—	862	—	3
39	Torontál	350,801	54,654	163,402	51,707	2,981	1,754	68,230	—	8,073	—
	N.-Kikindai k.	62,209	4,130	2,618	—	93	62	55,303	—	—	3

Folyó szám	Megye, kerület, vidék	Összes jelenlevő népesség az 18 ⁶⁹ /70-ki népszám- lálás szerint	A %-ok szerint számítva							
			magyar	német	román	tót	horvát	szerb	orosz	egyéb
40	Trencsén m.	248,626	497	8,727	—	239,400	—	—	—	2
41	Túrócza "	45,346	63	7,119	—	38,163	—	—	—	1
42	Ugocsa "	67,498	21,371	5,061	6,701	—	—	—	34,363	2
43	Ung "	130,032	36,538	2,731	143	27,098	—	—	63,520	2
44	Vas "	331,602	168,619	126,008	—	18,967	18,005	—	3	—
45	Veszprém "	201,431	162,856	36,720	—	1,853	—	—	—	2
46	Zala "	333,237	244,195	4,598	—	13,196	71,245	3	—	—
47	Zaránd "	63,382	1,083	1,165	61,131	—	—	—	—	3
48	Zemplén "	292,771	130,194	8,080	—	94,710	—	—	59,738	4
49	Zólyom "	101,958	968	2,365	—	98,622	—	—	—	3
50	Jász-kún ker.	215,526	215,028	495	—	3	—	—	—	—
51	Hajdú kerület	62,914	62,914	—	—	—	—	—	—	—
52	Kövár vidék	51,744	5,117	—	46,626	—	—	—	—	1
Összesen		11,117,623	5,504,200	1,596,639	1,248,217	1,817,099	206,654	267,344	469,203	8,276
Erdély										
1	Alsófehér m.	227,254	23,928	8,158	189,960	90	—	—	5	113
2	B.-Szolnok "	138,307	25,186	4,647	108,266	—	—	—	207	1
3	Doboka "	106,430	17,384	4,863	84,281	—	—	—	—	2
4	Felsőfehér "	58,077	19,635	7,166	31,273	—	—	—	—	3
5	Hunyad "	188,991	7,729	3,362	177,897	3	—	—	—	—
6	Kolozs "	190,326	71,942	8,260	110,121	—	—	—	—	3
7	Küküllő "	94,895	24,481	17,108	52,419	18	—	—	—	869
8	Torda "	152,692	44,217	6,932	101,439	—	—	—	—	4
9	Fogaras "	84,852	1,856	3,405	77,574	—	—	—	—	17
10	Naszód "	52,688	316	142	52,213	10	—	—	5	2
11	Aranyos szék	19,680	11,206	53	8,320	—	—	—	—	101
12	Csik "	107,285	96,673	321	10,287	—	—	—	—	4
13	Három "	110,055	97,090	517	12,446	—	—	—	—	2
14	Maros "	92,398	75,849	1,090	15,457	—	—	—	—	2
15	Udvarhely "	98,224	96,819	137	1,266	—	—	—	—	2
16	Brassó vidék	83,090	20,100	26,680	36,202	—	—	—	—	108
17	Kőhalomszék	21,387	2,869	10,034	8,481	—	—	—	—	3
18	Medgyesszék	39,121	1,173	24,434	13,457	—	—	—	—	57
19	Nagysinkszék	23,970	14	13,575	10,378	—	—	—	—	3
20	Besztercze vid.	26,357	590	22,263	2,355	—	—	—	—	1,149
21	Szászvárosszék	22,479	1,670	1,464	19,342	—	—	—	—	3
22	Szerdahelyszék	19,345	19	3,955	15,368	—	—	—	—	3
23	Szászsebeszék	19,237	96	3,891	15,248	—	—	—	—	2
24	Segesvárszék	27,280	1,230	15,577	10,312	—	—	—	—	161
25	Szebenszék	86,917	5,249	31,018	50,237	8	—	—	—	405
26	Ujegyházsék	12,390	—	5,237	7,153	—	—	—	—	—
Összesen		2,101,727	652,221	224,289	1,221,852	129	—	—	217	3,019
Együtt		13,219,350	6,156,421	1,820,929	2,470,069	1,817,228	206,651	267,344	469,490	11,295

Habár a bemutatott számoknál a statisztika egyik főkövetelményének elég tétetett, a mennyiben a forrás, honnan eredtek, ki van mutatva, a művelet pedig, melynek segédelmével létrejöttek, rés zletesen előterjesztve; mégis az ily számoknak csak úgy van meg teljes becők,

ha más meglevőkkel összehasonlítottán, megállják helyöket, a netalán felmerülő különbözet pedig okszerűen igazolható.

A kutatások erre is kiterjedvén összehasonlító számokul legelőbb is az 1850|1-diki népszámlálás vétetett, mint a mely utolsó foglalkozott a nyelv kutatásával; ugyane célra használtatott F i c k e r kezdetben idézett értekezése, végül pedig hazai statisztikusunk F é n y e s n e k az Akademia stat. és nemzetgazdasági közleményeinek III. kötetében megjelent értekezésében foglalt, illetőleg az 1861-ben megjelent „M a g y a r e l e m“ czimű közleményében részletezett adatok.

Mielőtt azonban magára az összehasonlítására áttérnénk, jellemezni kell némileg e forrásokot és megbízhatóságukat, hogy így saját eredményeink minősége is inkább meg legyen ítélhető.

Az 1850|1-diki népszámlálás jellemzésére részletesen kitérni talán fölösleges. Mindnyájunk emlékezetében van az, irányzatos működése eléggé ismert, tudományosan beszámítható hibái régen ki vannak tűntetve osztrák részről is, s így inkább védelmére lehetne itt néhány szót kockáztatni habár az maiglan se hálás vállalkozás.

A védelem egyébiránt csakis annyiból állhat, hogy számai még sem oly rosza, mint sokáig hittük, tendentiosus eszközzését pedig amúgy sem fogja senki sem tagadhatni — elég e tekintetben az évre utalni, melyben, s az eszközökre, melyekkel végrehajtatott. Hogy a magyar elemet minél gyöngébbnek tüntesse ki, az talán valamennyi a végrehajtásban közreműködött tényezőnek volt szándéka. Helyreigazítást csakis azon vélemény igényel, hogy e gyengítés egyfelől-másfelől nem kizárólag a német elem javára volt czélozva. Sőt amaz urak a német elem fölényéről annyira meg voltak győződve, hogy ezt szükségesnek sem tartották, s a „divide et impera“ elve szerint bármely nemzetiségnek is veszély nélkül véltek kedvezhetni, hacsak ez az akkor legnagyobb ellenségnek tartott magyarnak történhetik rovására.

Sőt e tekintetben az ő szempontjukból nagy hibát is követtek el, külön nemzetiségül számítván az izraelitákat, mit azóta nemcsak a tudomány ítelt el határozottan, a mennyiben az izraeliták csak vallásfelekezetnek tekinthetők, hanem mit akkori időben bátran saját hasznukra fordíthattak volna, a német elem szaporítását érvén el vele. Az izraeliták ilyenén számítása pedig oka főleg azon nagyobb különbözetnek, mely a számszerinti összehasonlításnál közel 4%-ban nyilatkozik a különféle apróbb nemzetiségűeknél, főleg Magyarországon, s a mi a németeket nem tünteti fel oly aránytalan magas százalékkal, mint a mily aránytalanul csekélylyel szerepeltetik a magyarokat.

Az ötvenes évek uralkodó hangulata nem volt olyan, hogy bármely statisztikus hivatást érezhetett volna magában, még ha a kellő anyag birtokában is lett volna, hogy helyre igazítsa a nemzetiségünkről köz-

lött téves adatokat. A nemzetben mindazonáltal élt s egyre erősödött a hit, hogy többen vagyunk, mint a mennyinek hivatalosan kimutattak, csakhogy ezen semmi kézzelfogható anyagra nem támaszkodó, inkább csak érzelemszilte statisztikai sejtelem vagy hit a másik végre is ragadta nemzetbelieinket.

S az idők jobbrafordultával, a 60-as évek elején, régi hírnevű statisztikusunk F é n y e s, kit statisztikai forráskint szokta volt a magyar ember idézni, csakugyan iparkodott is emez érzelmet számokban tolmácsolni. Csakhogy érdemes tudósunk ugylátszik némileg a közhangulat befolyása alatt állott, mert számai ránk magyarokra nézve nagyon is kedvezőknek látszanak. Ez főkép a százalékokban nyilatkozik, hol a magyar nemzetiséget majd 55%-ára teszi az összes népességnek, mit, fájdalom, ma sem értünk el. S ha az abszolút számokban az eltérés — legalább a magyarokra s németekre nézve — nem oly nagy mint a százalékokból sejtenők, vagyis, hogy annyi magyart sem mutat ki, mint a mennyi az itt alkalmazott eljárás szerint kiderül, az csak onnan van, hogy összes népességül, pedig még 1866-ban is Magyarország-Erdélyben a határörvidék s Fiume nélkül csak 11,900,000 lelket számít, holott a két évvel későbbi számlálás 13,200,000-et tüntet ki, 1868|9-ben pedig már F i c k e r is 13 milliót felül számlál.

Adatainak forrását F i c k e r sem közli; de kétséget nem szenved, hogy az egyedüli ez iránybeli fölvétel, az 1850/1-diki népszámlálás szolgál neki alapúl, melyen csak annyiban változtat, hogy a születések és halálozások különbözéséből eredő szaporulatot aránylag felosztja az egyes nemzetiségek közé. Ficker a német faj suprematiáját nemcsak nem tagadja, sőt részben dicsőíti; nem szükséges a sorok közt olvasni, hogy a régi telivér centralista osztrákokra ráismerjünk. Ő Magyarország politikai nemzetiségét ignorálni látszik s habár ő is ethnografiai viszonyokról beszél, a nyelvi különbségen felül ő sem tud emelkedni. Annál elismerésre méltóbb azonban, hogy el nem tagadva nézeteit, mégis tárgyilagos marad. Adatait részrehajlatlanul állítja össze, német alapossággal gyűjti és részletezi, tekintettel van a tényleges és jogi népesség közötti különbözetre s e tekintetben, főleg százalékszámításában az 1857. eredményekre támaszkodik, a mikor ugyanis a nemzetiségek számba nem vétettek; abszolút számait pedig csak megközelítőknék mondja s csupán kerek összegekben közli.

Mindezt számba véve, Ficker adatait még akkor is megbízhatónak tarthatnók, ha különben is nem járnának oly közel saját kutatásaink eredményéhez, melyeknek mikénti keletkezése elég részletesen volt bemutatva.

Hogy mi következtetést von F i c k e r nemzetiségi számaiból, arra ép oly kevésbé szükséges itt tekintettel lenni — noha abban nem

tudnánk osztozkodni — valamint mellőztettek Fényes következtései, bár azokat szívesen elfogadhatnók.

Itt csak a tárgyilagos bírálat s az egyéni megbíralás lehetőségének szolgáltatása látszott feladatul kínálkozni, s ekkép összevetve, elsőbben is százalékok szerint a különböző forrásokat, melyekből számainkat merítjük, azt találjuk hogy van :

Magyarországban

Az 1851-diki számlálás szerint	magyar	német	román	tót	szerb	horvát	oros	egyéb
	44.2 %	12.4	12.0	16.4	5.4	0.5	4.3	4.9
Ficker szerint (1869)	46.23 „	13.08	12.34	16.60	4.17	1.28	4.64	1.66
Fényes szerint (1867)	54.80 „	10.20	10.53	15.04	3.12	1.23	3.92	1.16
A népiskolai felvételek szerint (1870)	49.64 „	14.32	10.92	16.42	2.58	1.67	4.03	0.02

Erdélyben

Az 1851-diki alapon	magyar	német	román	tót	szerb	horvát	oros	egyéb
	26.9	10.4	57.3	—	—	—	—	5.4
Ficker szerint	26.98 „	10.82	57.55	—	—	—	—	4.65
Fényes szerint	35.09 „	8.02	56.84	—	—	—	—	0.05
A népiskolai felvételek szerint	31.71 „	10.66	57.47	—	—	—	—	0.16

Itt újra megjegyzendő, hogy az 1850/1-diki számlálás alkalmával az izraeliták külön nemzetiségül szerepeltek, honnan a „vegyes“ című rovat feltűnő magas százaléka magyarázható. E hiba minden későbbi forrásban már ki lön kerülve s e rovatnak Erdélyben, az 1850/1-diki és Ficker-féle források szerint látható magas volta legvalószínűben ezeknek külön számításából valamint a cigányoknak, örményeknek stb. túlságos becsléséből eredhet; mert ha a vegyes című rovatot a megnevezett két forrás szerint hozzáadjuk a magyarok rovatához, csakugyan, csupán csekély tizedrésznyi eltéréssel kikerül a magyarok 31%-a, de még akkor is elég távol marad az Fényes 35%-ától. Nagyobb eltérések voltaképen csak a magyarok és németek, részben a románok rovataiban fordulnak elő.

Végig tekintve a korábban közlött százalékos táblázaton, a számok sokasága kissé zavarólag hat ugyan, de a kép átlátszósága azonban helyre áll, mihelyt a különböző számokat szétszedjük s némi csoportokba összesítjük.

Tekintve nyanyis az egyes nemzetiségek számarányát az egyes megyékben, a következőket tapasztaljuk :

Abszolút többségben van a magyar nyelv 29 megyében, a német 6-ban, a román 20-ban, a tót 9-ben, a horvát egyben sem, a szerb 1-ben, a ruthén 3-ban, a többi kisebb nemzetiségek természetesen egy megye területén sem emelkednek túlsúlyra.

Egyenkint tekintve a megyéket s a százalékmagassága szerin sorakoztatva azokat, ugy találjuk, hogy abszolut többségben vana magyar:

1. a Hajdú kerületben	100	%-kal.
2. a Jászkún „	99.77	„ „
3. Heves megyében	99.47	„ „
4. Csongrád „	98.81	„ „
5. Győr „	98.70	„ „
6. Udvarhelyszékben	98.57	„ „
7. Szabolcs megyében	96.95	„ „
8. Torna „	95.20	„ „
9. Borsod „	93.97	„ „
10. Csikszékben	90.11	„ „
11. Somogy megyében	89.65	„ „
12. Háromszékben	88.22	„ „
13. Komárommegyében	83.53	„ „
14. Esztergom „	82.65	„ „
15. Marosszékben	82.09	„ „
16. Veszprém megyében	80.85	„ „
17. Fehér „	80.15	„ „
18. Pest „	76.10	„ „
19. Zala „	73.28	„ „
20. Csanád „	71.98	„ „
21. Nógrád „	67.05	„ „
22. Békés „	66.18	„ „
23. Abaúj „	64.99	„ „
24. Tolna megyében	63.24	„ „
25. Szatmár „	60.16	„ „
26. Aranyos székben	56.95	„ „
27. Bihar megyében	54.56	„ „
28. Vas „	50.85	„ „
29. Kraszna „	50.69	„ „

A német nyelv képez abszolut többséget:

1. Besztercze vidékén	84.47	%-kal
2. Mosony megyében	76.15	„ „
3. A szepesi XVI városban	70.74	„ „
4. Medgyes székben	62.46	„ „
5. Segesvár „	57.10	„ „
6. Nagysink „	56.64	„ „

A román nemzetiség vagy nyelv többsége tapasztalható:

1. Naszód vidékén	99.10	%-kal
2. Zaránd megyében	96.45	„ „
3. Hunyad „	94.13	„ „
4. Fogaras vidékén	93.63	„ „
5. Kővár vidéken	90.11	„ „
6. Szászváros székben	86.05	„ „
7. Alsó-Fehér megyében	83.59	„ „
8. Krassó „	81.24	„ „
9. Szerdahely székben	79.45	„ „
10. Szászsebes „	79.27	„ „

11. Doboka megyében	79.19%-kal
12. Belső-szolnok „	78.27 „ „
13. Torda „	66.50 „ „
14. Arad „	63.90 „ „
15. Közép-Szolnok megyében	59.85 „ „
16. Kolozs „	57.86 „ „
17. Szeben székben	57.80 „ „
18. Ujegyház „	57.77 „ „
19. Kükküllő megyében	55.24 „ „
20. Felső-Fehér „	53.85 „ „

A tót nyelv túlsúlya következő megyékben tünik ki:

1. Árva megyében	97.19%-kal
2. Zólyom „	96.73 „ „
3. Liptó „	96.35 „ „
4. Trencsin „	96.29 „ „
5. Túróc „	84.16 „ „
6. Nyitra „	72.01 „ „
7. Sáros „	62.53 „ „
8. Bars „	59.96 „ „
9. Szepes „	55.44 „ „

Az orosz nemzetiség vagy nyelv csak

1. Bereg megyében van	52.0%-kal
2. Máramaros „ „	51.21 „ „
3. Ugocea „ „	50.91 „ „

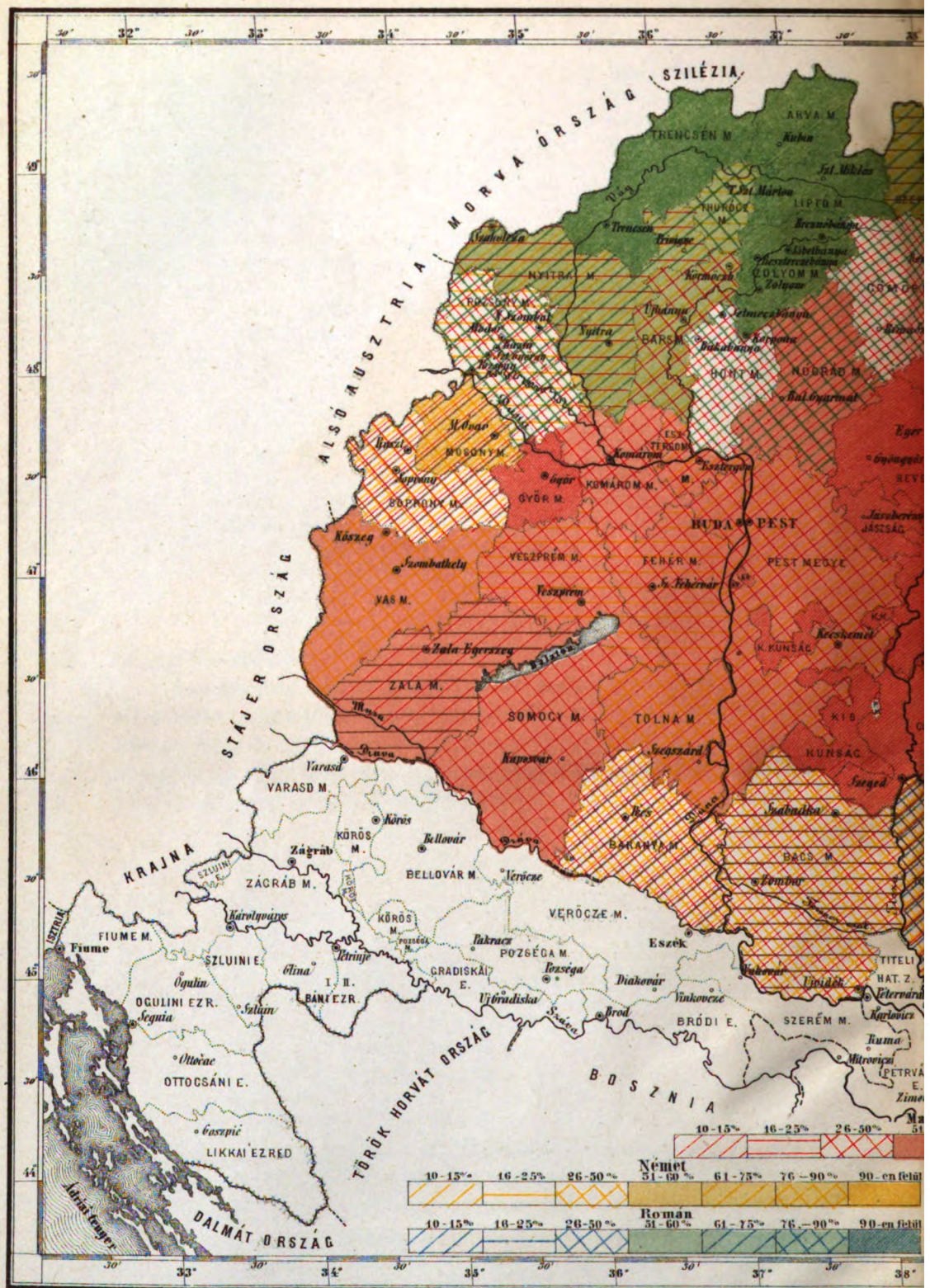
abszolút többségben.

Van azonban még 12 megye és szék, melyekben egy nemzetiség sincs abszolút többségben, hanem a melyekben 3—4 nemzetiség képezi kisebb-nagyobb eltéréssel az arányokban a népességet. Ezek, a belakó nemzetiségek csak főbjeit és kerek százalékokban említve, egyúttal a magyar szerint sorakoztatva azokat, a következők:

	magyar	német	román	tót	horvát	szerb	ruthén
1. Gömör megye.	47%	4%	—	49%	—	—	—
2. Hont „	45 „	9 „	—	46 „	—	—	—
3. Baranya „	45 „	39 „	—	—	11%	5%	—
4. Sopron „	44 „	43 „	—	—	13 „	—	—
5. Zemplén „	44 „	3 „	—	32 „	—	—	20%
6. Bács „	42 „	29 „	—	8 „	4 „	15 „	—
7. Pozsony „	40 „	18 „	—	42 „	—	—	—
8. Ung „	28 „	2 „	—	21 „	—	—	49 „
9. Brassó vidéke.	24 „	32 „	44%	—	—	—	—
10. Torontál megye	16 „	47 „	15 „	—	—	20 „	—
11. Köhalomszék	13 „	47 „	40 „	—	—	—	—
12. Temes megye	7 „	40 „	42 „	—	—	7 „	—

Minden rovatos táblázatnál világosabban szól azonban a térkép, mely a feljebb közölt adatok alapján szerkesztetett.

Bármily tarkának lássék ugyanis első pillanatra a térkép, behatóbb szemléletét azonnal könnyítvé s világossá teszi a jelek

Rajzolta J. J. J. J. J.

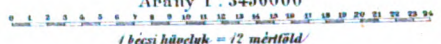
m. k. állam

NEMZETISÉGEK.

MÉRTEK

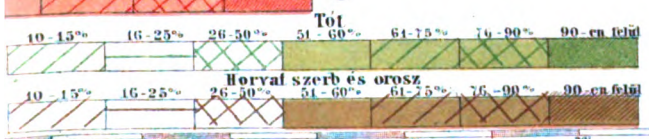
Arány 1 : 3456000

1 becsi hűfűclék = 12 mértföld

Selmagyarázat

- Város
- Mezőváros és falu
- Belsőhatár
- Országos
- Megyei
- ~ Folyó

és színek, melyek igen egyszerű rendszer alapján választottak. Először is a színekre térve, mint a térképen följegyzett öt fokozaton látszik, a m a g y a r = piros, a n é m e t = sárga, a t ó t = zöld, a r u t h e n = (orosz) barna, a r o m á n = kék; az országnak csak déli részén előforduló s i g y a t ó t t a l össze nem téveszthető s z e r b é s h o r v á t pedig ismét = zöld.

Elvül elfogadtatott továbbá, hogy a mely megyében egy nemzetiség abszolút többségben van, azaz az 50% -ot eléri, azon megye területe megkapja az alapszint, a magasabb százalék megfelelő alakban ugyanazon színnel, más nemzetiségé a megfelelő alakban saját eltérő színével rajzoltatván ez alagra. Három—négyféle szín is kerülvén ekkép, különböző alakban, egy és ugyanazon területre, ez által különböző fokozatú színvegyütlék támad, mely egyúttal a valóságban létező nemzetiségi vegyütléknek megfelel.

Miután a térképből leginkább áttekinthetőséget s nem a legkisebb részletig menő számkimutatást lehet és kell követelnünk, természetes, hogy nagyobb százaléki fokozatokban lőnek a színek és különböző alakjaik alkalmazva, a 10% százalékot el nem érő nemzetiség pedig — túlságos tarkulás kikerülése végett — egyszerűen mellőzve. Megjegyzendő még, bár szintén magától érthető, hogy a mely megyében egy nemzetiség sincs abszolút többségben, ott alapszín sem használtatott hanem az egyes nemzetiségeket jelző színek és alakzatok tiszta fehér alagra rajzoltattak.

Ezen grafikai rendszer — azzal kecsegtetem magamat — némi haladásnak tekinthető, mert kerüli a többé-kevésbbé önkényes alakokat és csak a sűrűbb vonalak által kíván hatni; az alapszín elfogadásával pedig az élethez simul és meglehetősen hiven tükrözi vissza papíron az életben is tapasztalható nemzetiségi keveréket. Mennyire használt lehet venni ezen elvnek, későbbi fejezetekben még inkább ki fog tűnni, a hol ugyanis a miveltiségi fok, az iparos foglalkozás és egyéb nagyfontosságú társadalmi tényező lesz a nemzetiségek elterjedésével kapcsolatban bemutatandó.

Végig pillantván a térképen egy tekintetre is szembe ötlük a magyarnak általános többsége, mely a D u n á n t ú l például csak három megyében (Mosony, Soprony, Baranya.) nem absolute az.

A D u n a - T i s z a k ö z é b e n csak Bács megyében nincs absolute, de igen is relativ többségben, innen Pesten és Nógrádon át éjszakkelet felé terjed úgyszólván vegyütlétként a Jászkúnságon, Hevesen s Borsodon át Tornáig.

T ú l a T i s z á n pedig délkeletfelé Szabolcstól Csongrádig szintén kevés vegyütlékekkel, délfelé csak Aradban, keletfelé Középszoluookban vesztvén el az absolute többséget, melyet mindkét megyében már az oláh elem foglal el, a hova az legdélre Krassóba is elhat. A legdélbb

megyék: Baranya, Bács, Torontál és Temes egyáltalán nem tüntetnek fel abszolút többséget ott a magyar, német, szerb, horvát és oláh kisebb nagyobb százalékkal keverednek mint a vegyesszinezet és rajz (dessein) mutatja is, mégis mindegyiknél külön helyi szint nyervén, mely elég érthetően domborodik ki.*)

Az éjszakai nyugati és éjszakai megyék közül ötben (Pozsony, Hont, Gömör, Zemplén és Ung) nincs abszolút többség. ott többnyire magyar és tót, kevésbé s itt ki nem fejezhető százalékban német elem vegyül. Sáros, Szepes, Árva, Liptó, Zólyom, Turócz, Trencsin, Bars, és Nyitra megyékben a többség tót, Bars, Nyitra és Sáros megyékben erős magyar, Szepesben még erősebb német vegyülékkel, holott a második ízben újra meg nem nevezett négy megye kevés más nemzetiségű vegyületet mutat fel.

Éjszakai keletre s általában az országban három megye (Bereg, Ugocsa, Máramaros) ruthen alapszinezettel bír, mindhárom azonban erős magyar vegyülettel, melybe Máramarosban már oláh is keveredik.

Az erdélyi megyékben Maros-, Udvarhely-, Csik, Három- és Aranyosszékét úgyszólván tiszta magyar Besztercze vidékét tiszta német nemzetiség lakja, kivéve aztán még Medgyes-, Nagysink-, Segesvár- és Köhalomszékét, melyben a német s Brassó vidékét, melyen egy nemzetiség sincs túlsúlyban, a többi megyét, székét és vidéket román nemzetiség lakja kisebb nagyobb számarányban.

Az ország legközepe és legkeletibb része tehát kiválóan magyar, éjszakai nyugati szélét kiválóan tót, éjszakai keleti határát nagyobb mérvben orosz nemzetiség lakja, déli részében négy-öt nemzetiség fordul elő vegyülve, délkeleti határán oláh nemzetiség terül el, egészen keletfelé mindinkább némettel vegyülve.

*) Horvát-Sziavonország és a határörvidék kiesett ez összeállításból, mert hasonló adataik nem voltak rendelkezésemre.

VI.

AZ ÖSTERMELÉS, MIVELŐI ÉS TERMÉKEI.

Az ország politikai felosztásának és társadalmi viszonyainak, valamint a népességnek némely általánosabb megismertetése után ismét vissza kell térnünk a területhez, mint amaz említett főfontosságú másik tényezőhöz, melyen a termelés kiválóan foly.

A területnek termelése szerinti tanulmányozása összeköttetésben áll egyébiránt a népesség azon részének ismertetésével, mely a földet műveli a föld kincseit bányászsza vagy a mezőgazdasági termelést ez által gyakorolja. És így az östermelés egyes ágaival foglalkozván, alkalmunk akad a népet is ugyane szempontból tekinthetnünk, míg alkalmunk nyílik közben egyik-másik szempontból tekinteni vagy új adattal bővíteni a statistika azon ágát is, mely noha, egyik legérdekesebb művelésére nézve, nem dicsekedhetik eddigelé kitűnő vagy csak kielégítő eredményekkel.

A mezőgazdasági statistika valamely ország östermelésének, vagy legalább nagyobb részének természetű képét van hivatva adni; ismertetnie kell a termelés feltételeit és tényezőit, az aratási statistikában pedig eredményeit is.

Ezek levén a mezőgazdasági statistika feladatai, szükségessége mind a kormányra, mind magára a földművelésre és művelőire nézve egyaránt szembeötlő. A mint egyrészt helyes nemzetgazdasági intézkedések a kormány részéről nem várhatók például oly országban, mely nagyrészt földművelése után él a nélkül, hogy a földművelés minden viszonyait, szükségait és hiányait teljesen ismerje: úgy a mezőgazdák sem emelkedhetnek helyi láthatáruk fölé, ha a termelésnek alapul szolgáló mozzanatok iránt tiszta fogalmuk nincs.

Mindezen mélyen érzett szükség s a pótlásukra fordított komoly

és erélyes törekvés mellett sem bírt azonban a tudomány és gyakorlat eddig annyira haladni a mezőgazdasági, mint haladt például a bűntügyi, a népmozgalmi statistikában vagy ennek egyéb ágaiban. Még fájdalmasabb azonban a kellő ismeretek hiánya hazánkban, miután tudvalevő, hogy eddigi összes termelésünk között még mindig mezőgazdasági termelésünk a legkiválóbb fontosságu, minden haladásunk az ipar terén, minden fejlődés kereskedelmünkben pedig csak karöltve a mezőgazdasági ipar fejlesztésével és tökéletesbedésével vezethet mind biztosabban előre. Gazdasági viszonyaink kellő ismeretére pedig csak úgy, mint bármely más állami és társadalmi viszonyaink megismerésére csupán lehető tökéletes statistika vezethet.

Statistikai ismereteink a mezőgazdaság terén az 1848-diki nagy fordulópontig legnagyobbbrészt csak sejtelmeken alapultak. Földmivvelésünk állapota, birtokviszonyaink minősége, termelésünk nagysága és pénzértéke iránt csak homályos tudattal birtunk. Inkább csak következtetni tudtunk, főleg az utóbbiakra, vámlajstromaink után, melyek mezőgazdasági termelvényeink kivitelét a szomszéd Ausztriába, de nem rajta keresztül a külföldre evidentiában tartották.

Mezőgazdaságunk mivvelési ágaira, terjedelmökre és minőségökre nézve csak a k a t a s t e r útján jutottunk, melynek behozatala Magyarországra az 50-es évek elejére esik. De még ezen nagyszerű, habár a népesség ellenszenvével s akkoriban méltán azzal találkozott munkálat eredményei sem váltak sok ideig köztulajdonná. A nem is tökéletes katasteri rendszer alapján készült földadó-ideiglen, vagy a mint szintén nevezték, földadósorozati munkák csak kevés választottnak jutottak tudomására, céljukat igen, de külön feladataikat a legkevesebben ismerték.

A katasternek földadata az ország fölszínét mérnökileg ábrázolva, ezen fölszín területi nagyságát, egyes birtokosok közötti felosztását, mivvelési ágait, módjait és költségeit megállapítani, ez alapon a jövedelmet kiszámítani, vagyis az egyes birtokok értékét meghatározni. Ezen munkálatokat teljesítvén a kataster, kimutatja az államnak is egyik legfőbb jövedelmi forrását, mert alapul szolgál a földadó megszabásának és kivetésének. A kataster kimondott ezen adózási célja főoka vala azon ellenszenvnek, melylyel behozása alkalmával találkozott s melyet némely felszégsegei még növeltek. Magyarországon ugyanis a földadóideiglen ezíme alatt megjelent katasteri munkálat egyik fő, egyuttal a közönség által is leghasznosabbnak tartott földadatot, az ország részletes fölmérését nem teljesítette. Egyéb föltűnő hiányait továbbá bátran arra lehet visszavezetni, hogy a nemzet a neki ellenszenves intézmény létrehozásában segédkezést nyújtani nagyrészt

vonakodott, sőt el is készülvén a munka, sok ideig csakis hivatalos, a közönség tudomásától és használatától megvont okmány maradt.

Bármily hiányosak legyenek egyébiránt részben a katasteri munkálatok, eredményeik nemesak jobbak hiányában, de absolute is becsel birnak. Alapul mindenestre elfogadhatók, melyen, a hiányokat kiigazítva, tovább építeni immár a mi kötelességünk. Ez pedig annál kevésbbé fog elmaradni, mert a pénzügyi ministerium keblében már elkészült azon javaslat, mely a kataster revisiójának alapul szolgálna, s a mely, ha a törvényhozás elfogadja s a hozzá szükséges költségeket megszavazza, idővel azon helyzetbe fog bennünket segíteni, hogy földbirtokunkra nézve alapos, hiteles adatokkal birjunk.

Ma legalább az adóideiglen munkálatai folytán vagyunk egyelőre azon helyzetben, hogy nagyjából ismerjük termőföldünk területét, és tudjuk, mikép oszlik az felmívelési ágak szerint.

A katasteren és telekkönyvön kívül egyébiránt más forrásai is vannak a mezőgazdasági statistikának s habár nálunk a források kevésbbé gazdagon bugyogtak eddigelé, mégis sok történt már csak 1867-, a magyar felelős kormány életbeléptetése óta, arra nézve, hogy e tekintetben se maradjunk el Európa általános haladásától.

Mezőgazdasági statistika létrehozásában ugyanis általánosan elismert nagy, mondhatni mellőzhetetlen szükségességénél fogva, régóta törekeshnek a miveltebb államokban. Belgiumban legnagyobbbrészt a gazdasági egyesületek szolgáltatják a szükséges adatokat; Franciaországban nagyszertü enquete utján iparkodott a kormány a szükséges adatok birtokába jutni; Poroszországban most hirdetik a mezőgazdasági statistikának az imént megjelent nagy művét; a kisebb német államokban pedig többnyire kérdőívek kibocsátása által iparkodnak egyes kerületek minél tüzetesebb leírását eszközölni s ez uton jutni általános agrarstatistikához.

Ausztriában nevezetesen a kereskedelmi és közgazdasági cs. kir. ministerium buzgólkodott ily statistika létrehozásában, és 1864-ben külön emlékiratot adott ki ez ügyben. Ez emlékiratban a ministerium azon szempontból indult, hogy nem elég az őstermelés, nevezetesen a mezőgazdaság és erdőszet terén való teendőinek megoldásához annak ismerete, mi a közgazdasági fejlődés jelen állapotában már tényül nyilatkozik, hanem ismerni kell a képességet és a termelés azon föltételeit is, mely mellet s melyek alatt ezen fejlődés a lehetőség köréből a valóságéba lép. Ezen vezéreszme mellett készült azután az említett vázlat, mely véleményadás végett a statistikai központi bizottságnak is kiadatott. A tervezet fontosságát tárgyalván, a bécsi ministerium oly elvek szerint kívánja az agrarstatistikát létesíteni, hogy belőle ne csak a különféle mívelési ágak terjedelme és felosztása,

hanem egyttal jövedelmök, továbbá a physikai, technikai, társadalmi, politikai és kereskedelmi föltételek is összefüggőleg kitünjenek, melyek alatt e jövedelem tényleg elérhető. Ily irányban készült is azután Felső-Ausztria két járásáról elég terjedelmes, de nem tagadhatni, elég költséges mű, mely noha általános dícséretben részesült, még sem buzdított arra, hogy elvei szerint az egész monarchia agrarstatistikája elkészüljön.

Gazdasági statistika létesítéséről egyébiránt a magyar kormány is gondoskodott, s egy erre vonatkozó javaslat már az 1863. jun. 14-én Pesten tartott országos gazdasági értekezlet elé is terjesztetett a földmivelésügyi magyar kir. minister által. Mintán pedig amaz értekezlet számos fontos s azt közvetlenebbül érdeklő kérdések miatt ez ügy részleteibe nem bocsátkozhatott, s csak elvben mondá ki létrehozása szükségességét: ugyane tervezet később az országos magyar statistikai tanácsnak bocsátatott megvitatása alá. A tanács szakértőkből alakult bizottsága kedvezően nyilatkozott a tervezetről, melynek némely része azóta, legalább egyes megyékben foganatosított is.

Ezek előrebocsátásával immár körültekinthetünk az után, mily mezőgazdasági statistikai anyaggal rendelkezünk már is, mely anyag legnagyobb részét eddigelé a katasteri fölvételek szolgáltatták.

A kataster utján tudjuk meg mindenekelőtt mennyi a termő és terméketlen föld.*) Ez a magyar koronára nézve következőleg van megállapítva: Van

	termő terület 1600 öles holdakban	terméketlen 1600 öles holdakban
Magyarországon	31.297.991	5.978.709
Erdélyben	8.261.255	1.287.245
Horvát-Szlavonországban	2.901.403	447.797
a határörvidéken	4.672.729	1.157.271
Összesen	47.133.378	8.871.022
A monarchia lajtántúli részeiben	46.682.695	5.482.305

Vagyis százalékokban kifejezve:

	termő %	terméketlen %
Magyarországon	83.96	16.04
Erdélyben	86.52	13.48
Horvát-Szlavonországban	86.63	13.37
A határörvidéken	80.15	19.85
átlag a magyar korona alatt	84.16	15.84
a Lajtán túl	89.49	10.51

*) Ugyanez anyagra nézve iparkodott az országos magy. kir. statistikai hivatal újabb adatoknak is birtokába jutni, s a népszámlálás alkalmával községenkint kívánta be a termő s terméketlen területnek kimutatását. A bekerült anyag azonban a megyék háromszögélésileg megállapított terjedelméhez képest oly különbözözeteket tüntetett fel, hogy az összeállítás közzététele már csak azért se látszott czélszerűnek, nehogy újabb eltérő adatok közlése által a már is létező zürzavar még öregbítettessék.

A magyar birodalomban átlag tehát 5%-kal több a terméketlen terület, mint Ausztriában s a Szt. István korának nincs egy országa sem, melyben a terméketlen terület csak 3.59%-ot tenne, mint például Morvaországban, vagy 2.74-et, mint Bukovinában stb.

Itt azonban számba kell venni, hogy a terméketlen és egyáltalában hasznavethetlen terület közt nagy a különbség, a mennyiben a terméketlen térek közé a háztelkek (tehát még adózási tárgyak is), továbbá utak, folyók, csatornák stb. (tehát nagyfontosságú forgalmi tényezők), szintugy bele vannak foglalva, mint a például csakugyan használhatatlan kopár sziklák vagy futó homoksivatagok. E hasznos terméketlen területek nagyságát azonban, fájdalom, sem általában sem részleteiben nem ismerjük s az csak a későbbi detail-felmérésnek marad fentartva.

A katasterből tudjuk meg továbbá, mikép oszlik fel a termő föld művelési ágakra. Ezen művelési ágak Lajtán túl 20-nál több osztályba sorakoznak, Magyarországon csak szántóföld, szőlő, rét és kert, legelő, nádas és erdő van külön művelési águl feltüntetve, melyek közül a főbbek a következő számokkal szerepelnek:

V a n	szántóföld	szőlő	rét és kert	legelő	erdő
Magyarországban	12.653.500	504.800	4.341.000	5.381.000	8.417.800
Erdélyben	2.161.300	47.000	1.575.600	913.800	3.563.500
Horvát-Szlavonországban	890.100	57.100	375.000	325.900	1.253.300
A határőrvidéken	1.379.800	49.900	839.200	779.700	1.624.100
Összesen	17.084.700	658.800	7.130.800	7.400.400	14.858.700

Az osztrák tartományokban pedig 16.459.700 385.800 6.079.500 7.098.000 16.608.100

mely összegekhez a magyar birodalomban még 274.400 hold nádas, a Lajtán túl pedig 1000 hold rizsföld (Istriában), néhány hold olaj- és 800 hold gesztenyeerdő járul.

Százalékokban kifejezve:

	Magyarországban	Erdélyben	Horvát-Tótorországban	A határőrvidéken	Átlag
a szántóföld	40.43	26.16	30.68	29.53	36.24
a szőlő	1.61	0.57	1.97	1.07	1.39
a rét és kert	13.87	19.07	12.92	17.96	15.13
a legelő	17.19	11.06	11.23	16.69	15.70
az erdő	26.19	43.14	43.20	34.75	31.52

holott a Lajtán túl a szántóföld átlag 35.75, a szőlő 1.11, a rét és kert 14.08, a legelő 15.45, az erdő csak 33.54%-ot tesz. De vannak a monarchia osztrák részén egyes országok, melyekben a szántóföld, mint legbecesebb, sokkal nagyobb százalékot képvisel; így az, például, Alsó-Ausztriában 42.67, Csehországban 49.94, Morvaországban meg éppen 52.66%-ra rug.

Ez összehasonlításokat folytatnunk kell, mert csak ezekből tűnik ki világosan, mikép áll ez arány nálunk és — tekintve más államok ismertebb gazdasági viszonyait -- mennyire egészséges az.

Tesz pedig :

	a szántóföld	a rét és ker	a szőlő	a legelő	az erdő
Ausztriában . . .	35.7 %	14.8 %	1.1 %	15.4 %	33.5 %
Bajorországban . . .	44.4 "	20 "	4.0 "	—	35.8 "
Szászországban . . .	54.6 "	13.4 "	1.4 "	—	31.8 "
Würtembergben . . .	46.8 "	19.0 "	1.4 "	—	32.2 "
Porosországban . . .	53.9 "	19.5 ¹⁾ "	—	—	26.6 "
Svájcban . . .	21.1 "	52.0 ²⁾ "	1.0 "	—	25.9 "
Olaszországban . . .	47.5 ³⁾ "	9.3 ⁴⁾ "	—	24.4	18.6 "
Franciaországban . . .	50.2 "	10.1 "	4.0 "	18.0	17.6 "
Belgiumban . . .	58.1 "	14.4 "	—	5.8	21.7 "
Angolországban és p.					
Anglia . . .	47.3 "	47.5 ⁵⁾ "	—	—	5.2 "
Skócia . . .	21.2 "	74.8 ⁵⁾ "	—	—	4.0 "
Irhon . . .	36.5 "	61.5 ⁵⁾ "	—	—	2.0 "
Oroszországban . . .	32.9 "	33.3 ⁵⁾ "	—	—	43.8 "

A szántóföld mennyiségére nézve tehát csak Svájc, Skócia és Oroszország állanak a magyar korona országainak átlaga mögöt e - dőben viszont csak Bajorország és Oroszország mulják felül. Würtemberg majdnem ugyanazon százalékot tünteti ki, a többi mind mögötte sorakozik. A szőlő arányára nézve közel hasonlóan áll hazánk Würtembergával és Svájcczal, Olaszországot nem tudni, mert a szőlő mennyisége a szántóföldek %-ában fordul elő, de Bajor- és Franciaország g msze meghaladják hazánkat azon tér arányával, mely az összes mivelhető földből szőlőnek van szentelve. A rét és kert közé sokkal több eltérő elem van vegyülve, semhogy helyes összehasonlítást lehetne tenni. Itt azonban az absolut szám is eléggé nyom és Magyarország annál inkább tekinthető külön, mert e tekintetben a barom-állomány eltarthatása szolgálatat elég jó kulcsot a megítélésre.

Ismerve ekkép a mivelési ágak átlagos nagyságát nálunk és a külföldön, immár áttérhetni közelebbi megszemlélésökre is, ama külön sorrendben s azon termények és azon gazdasági ágak szerint tárgyalván azokat, melyek termesztésére és gyakorlatára leginkább hivatvák.

I. A szántóföld.

Sem a szent István korona országaiban átlagul kimutatott 36.24 %-ot sem a szűkebb értelemben vett magyar anyaországra nézve ta-

1) E százalékban a szőlő és a legelő is befoglaltatik.

2) A rét- és kertek között a legelő is befoglaltatik, mely pedig — a hegyi réteket tekintve — tekintélyes mennyiségű lehet.

3) Itt a szántóföld közé van számítva a szőlő is.

4) Ebben meg a rizsföldek és olajerdők is szerepelnek.

5) Itt is a legelő a réttel esik össze.

A részben elavult katasteri adatokat azért látszott szükségesnek látni 40.4%-ot nem lehet elfogadni a szántóföld jelen mennyiségének.

Ha csak a Tisza- s Dunaszabályozás által mentesített téreket tekintjük, melyeknek nagyságát szabatosan, fájdalom, eddigelé nem ismerjük, vagy ha tekintetbe vesszük mennyi száz föld került az utóbbi két évtizedben eke alá, mely a nem rectifikált katasteri kimutatásokban még mind legeőül szerepel: okvetlenül el kell ismernünk, hogy e számok többé nem állanak, valamint a közlendő részletes termési adatok is ellenkezőt látszanak bizonyítani.

Bármiként álljon egyébiránt épen számszerint a szántóföld mennyisége, hogy legnagyobbbrészt ez szolgáltatja néptünknek az élelmet, kereskedelmünknek a legfőbb s eddigelé legfontosabb kiviteli cikket tagadhatatlan. Nem kell, hogy barátjai legyünk hazai gazdálkodási rendszertünknek, melylyel alább még bővebben meg fogunk ismerkedni, annyit még is be kell ismernünk, hogy gyér és sokhelyütt roszul elosztott népességünk — mit a viszonylagos népszám megyénkinti ismertetésénél máris láttunk — nem engedi meg a föld oly minutiosus ki- és fölhasználását, mint a minőt míveltebb szomszédainknál tapasztalunk, s így még sokáig leszünk utalva oly gazdasági rendszer folytatására, mely nem ugyan a lehető legnagyobb hasznot, de a viszonyaink között leginkább elérhetőt biztosítja.

G a b o n a t e r m e l é s r e vagyunk eddigelé még leginkább utalva, s noha korán sem óhajtandó azon nagyszertű kiterjedés fokozása, melyet a gazdaság ezen ágában az utóbbi évtizedek alatt tapasztalunk, fontosságát összes nemzetgazdasági viszonyainkra nem tagadhatjuk.

Ez idő szerint még a szántóföld földünk legfontosabb, legbecsesebb része s így mindenekelőtt azt kell kutatnunk, e tér mikép szokott felhasználtatni? A szántóföld, mint láttuk, az egész magyar korona alatt 17 millió holdra terjed.

Ebből be van vetve a földadóideiglen régibb adatai szerint:

	Magyarországban	Erdélyben	Horvát-Tótországban	A határörvidéken	Átlag
buzával s kétszeressel	18.26%	16.75%	12.46%	17.50%	17.77%
rozsszal	15.18 "	10.32 "	15.28 "	11.20 "	14.0 "
árpával	8.19 "	1.62 "	6.86 "	2.0 "	7.09 "
zabbal	16.58 "	12.58 "	8.79 "	12.0 "	15.08 "
kukoriczával	13.85 "	19.98 "	30.37 "	20.30 "	16.07 "
ugar	17.92 "	33.0 "	10.95 "	31.10 "	20.55 "

Itt nincs fölemlítve a köles, pohánka, borsó, lenese, bab, búkőny, repeze és olajos vetemény, burgonya, ezukorrépa, káposzta, lóhere stb., mely összesen alig 7—8%-ra rüg átlag, a len és kender is csak 0.45, a dohány 0.37%-ot foglalván el.

mégis idézni, mert részint ezen számokból tűnik ki majdnem összes földmivelési termelésünknek képe legalább általánosságban, részint pedig az időközben történt változások s elért haladás vagy bekövetkezett csökkenés így tűnik ki legjobban de, még ha a lajtántúli tartományokéival összehasonlítjuk, éppen érdekes tanulságot is meríthetünk belőlük.

Termelésünk főszülya ugyanis búzára van fektetve, mely az összes szántóföldnek 17.77%-át foglalja el, az ausztriai tartományokban pedig egész 8%-ra sem rög. Búzavetésünk ugarral együtt jóval meghaladja összes szántóföldünk egy harmadát, holott e kettő együtt a Lajtán túl egy negyedét sem éri el. Ez pedig nagyrészt földünk jobb minőségének köszönhető, mely rozs helyett is búzát terem jó időben, s mit azon körülmény is bizonyított, hogy rozstermésünk csak 14%, a Lajtán túl 23.10. Még erősebb arányt tüntet fel a kukorica, a mely nálunk 16%-ra rög, mi szintén szelídebb éghajlatunknak tulajdonítható, Ausztriában a 3%-ot sem éri el. Ha azonban még a dohányt, mint kiváló kereskedelmi növényt leszámítjuk, mely nálunk a szántóföld 0.87%-át, amott csak 0.12%-át foglalja el, nincs több terményünk, melynek a Lajtán túlnál több tért szentelhetnénk. És éppen a jól fizető növények s az általában okszerű gazdálkodás mellett bizonyító termények vannak nálunk aránylag sokkal csekélyebb térre szorítva. Len és kender, például, melynek hazánk kiváló tanyája lehetne, csak 0.34%-kal szerepelnek, holott az osztrák tartományokban 1.06% van nekik szentelve; burgonya, mely az emberi és állati ételmen kívül, még a szeszégetésnél is fontos szerepet játszik, nálunk a szántott térnek csak 1.77%-án, amott 5.94%-án természetik stb. Csak a tiszta ugarnak van nálunk aránylag bő tér kijelölve, a mennyiben 20.55-ka a szántóföldnek hever évenként használatlanul, míg oda át külön vetés nélkül csak 14.36% pihen. Stiria, Karintia, Krajna s több, erősebb művelésre szorult tartományokban pedig az ugar csak 0.85, 0.05, s 0.24%-ot foglal el.

A gazdálkodás ezen módját éghajlati viszonyaink mentik ugyan, sőt az 1863-ki nagy aszály éppen azon térezen mutatott még némi termést, a hol ugar előzte meg a vetést. Oly roppantul eltérő arány azonban még se kívánatos, és az ugarnak kevesebb volta a földnek nemcsak czélszerűbb felhasználása mellett bizonyított, hanem a nagy % nálunk még azzal is fokozódik, hogy legkritkább helyen van az ugarnak czélszerű felhasználása szokásban.

Mindezekből tehát máris az tűnik ki, hogy túlságos nagy súlyt fektettünk szántóföldünknek búzával, legfeljebb rozsszal való bevetésére; pedig hogy egymagával a gabonatermeléssel nem boldogulunk, világos jelét láttuk a közelmúlt években is. Miután az 1862-ki termés csak középserű vala s az utána következett 1863-ki aszály miatt az

ország nagy részében csak silány, más nagy részében éppen semmi termés nem volt, a rákövetkezett 1864-diki bő termés inkább még nagyobbra hasogatá, semhogy behegesztette volna az elmúlt évben ejtett sebeket. A 63-diki hiány éppen csak a volt készletet emészté fel, a távolabb fekvő külországok behozatalára alig szorultunk. A máskor az alföldről élelmezett felsőbb megyék, Erdély s a nagy készlettel rendelkező Galiczia, részben Oláhország s a Dunafejedelemségek bőven pótolák a terményhiányt, mi onnan is kitetszik, hogy a gabonaárak valami különös magasságra az egész évben sem szöktek. A rákövetkezett 64-ki évben pedig oly mesés csekélységre szállott alá az ára, hogy a multban eladósodott kisebb birtokosok jóformán egész termésüket valának kénytelenek odaadni, hogy legsürgetőbb hitelezőiket kielégítsék. A csekély belfogyasztás szemben a roppant terméssel sokkal kevesebb tudakozást fejtett ki, semhogy áremelkedésről, de csak szilárd árról is szó lehetett volna s a kivitel, a magyar gazda egyedüli reménysugára, a külföldi, nagyrészt jól fizető termés miatt szintén megakadt. Hol itt a jövő termelésre buzdító kilátás? hol a remény, a dolgok változtatására, ha mindig csak földmivelő, majdnem kizárólag gabonatermelő állam marad Magyarország?

Igaz, hogy az utóbbi évek inséges állapota alkalmával, később, gazdagabb terméskor a kivitel nehézségeiben élénken éreztük az olcsó forgalmi eszközök, a jutányosan szállító mellékvonalú vasutak hiányát, melyek közül azóta több meg is épült. De ezek is csak keveset könnyítnek vala az ország baján; az ütlethiányt, a csekély külföldi tudakozást ezek sem pótolhatják. Végre pedig nem szabad valamely ország jóllétének attól lenni föltételezve, hogy más országok silány termése, tehát más országok balsorsa enyhítse a magunk baját s tegye kelendővé egy nembeli tultermelésünket, a melyre fordított munka és tőke, jobban fizető iparágba fektetve, önön jóllétünket hathatósabban, sikeresebben segíti elő.

Nem menteni akarjuk a vasuttársulatokat, melyek sokban mulasztották a közönség és az ország nemzetgazdasága iránti tekintetet — saját kárukra, és más helyen viszatértünk mulasztásukra. Ámde szemére kell lobbantanunk azon gazdáknak rövidlátó kezelésüket, kik a krimiai és olasz háború alatti magas gabonaárak által kecségtetve s állandóságukat minden időre remélve, az állattenyésztés rovására törtek fel több és több szüsz földet, a nélkül hogy a barmaiktól elvont takarmánytermő téreket vejtett takarmánynyal pótolták volna.

Első években csak termett még buza, de a munkaerő fogyott s fogyott vele ugy a kilátás folytonos művelésre, mint fogyott a kevesbblt trágyával a föld termékenységére: azon természeti adomány, melyet ok-szerű gazdálkodás mellett is csak nehéz megőrizni vagy éppen öregbi-

teni, okszerűtlen kezelés mellett azonban néhány év alatt könnyű elvesztegetni — örökre.

Az 1867-diki év meghozta ugyan ismét nagy remények után egyszerre a valósulást is, és mintha az ég egész áldásával kívánta volna egyszerre elárasztani a visszanyert alkotmányának örvendő nemzetet: jó volt a termés is, az ár is, a kivitel is. Ugyancsak jól fizetett 1868 is, és kenyérterményekben, mint alább számokból is láthatjuk tetemes kivitelre tettünk szert. De már 1869, 1870, sőt 1871 is a nagyon közép-szerű évek közé számítanak és csak ott fizettek jól, „hol kellő arányok voltak meg a gazdaságban.“

Ez az, mit gazdasági termelésünkre nézve mindenekelőtt óhajtánunk kell, mert tagadhatlan, hogy Magyarország iparos fejlődésének alapja is a mezőgazdaság fejlesztésében rejlik. De oly mezőgazdaságot értünk, mely nem csupán búzatermeléssel bányászva ki a föld termő erejét, a szalmát feltűzelve, a nyert trágyát gátokra, sövényekre használva semmit abból vissza nem szolgáltat, mit a hajdan bő terméstű föld folytonos termés által erejéből vesztett; hanem értünk okszerű miveltést, mely az eladásra szánt gabnaféléken kívül takarmányról sem feledkezik meg, mely nem csak tiszta buza után vár pénzt láthatni, hanem a föld erejét jobban megkimélő, habár több munkát igénylő kapás veteményekre is kiterjeszkedik; oly okszerű gazdálkodást, mely belátván a sikertelen versenyt Déli-Oroszországgal s Éjszak-Amerikával a föld termő erejét más kereskedelmi cikkek termesztésére fordítja; mely a dohányt, lent, kendert, az olajos vetemények még eléggé nem becsült több nemét, a hüvelyesek sokféle fajtát s egyéb hasznos növényeket felvesz vetésforgásába; mely, főleg kisebb birtokokon a gazdaság százféle mellékágát: a méhészetet, gyümölcsstermelést, nagyobbokon a földmiveléssel járó ipart: cukor- és szeszgyárakat, malmot stb. körébe vonva, szorgommal, szívóssággal, takarékoszággal és szakismeretek szerzése által fokozott képzettséggel iparkodik helyre tenni a mostoha évek, korábban politikai és társadalmi viszonyok szülte bajait.

Mennyire elmaradtunk e tekintetben, valamennyi európai mivelt nemzet e téren tett haladásai mögött! Hiszen a magyar bő termés mai napság már csak mese s a mit mi jól fizető aratásnak nevezünk az a sokat gúnyolt német szomszéd szemében silány középtermés, az angolban valóságos szűk esztendő.

A termést illetőleg ugyanis nem kell többé csupán a katasteri adatokkal beérnünk, sem ama termés kimutatásokkal, melyeket régebben a helytartótanács követelt be évről évre a megyéktől, a melyek ugyan szépen voltak rovatolva s a termények majd minden nemére terjedtek ki, de a rovatokba vezetett összegek oly számokat tüntettek ki sokhelyt, hogy ezen kimutatásokat még a bécsi statistikai bizottság sem igen

tudta használni. Ma már, hálistennek, kimerítőbb, az egész országra és több évre is terjedő hitelesb adatokkal rendelkezünk, melyek alább fel is használtattak; mindamellét czélszerűnek látszott részben historiai visszatekintés czéljából, részint összehasonlítás végett a régibb katasteri adatokat sem hagyni el és a termés kutatásában a megelőzőleg felsorolt egyes művelési ágakhoz tartván magunkat, visszatérni a szántó földhez, mely is korábban földünk legbecsesebb részének volt mondva.

A több évi termésátlag szerint számított katasteri adatok egy-egy hold földre a magyar korona alatti tartományokban

őszi búzából . . .	9.9 — 14.4
tavaszi „ . . .	8.2 — 13.2
kétszeresből . . .	11.6 — 15.6
rozsból . . .	9.1 — 16.2
árpából . . .	10.7 — 17.5
zabból . . .	9.10 — 18.5
kukoriczából . . .	10.2 — 15.4
repczéből . . .	6.9 — 18.7
lenből . . .	1.10 — 14.1
kenderből . . .	9.9 —
burgonyából . . .	19.8 — 63.9

mérőt állapítottak meg átlagos évi termésül. Ezen számítás alapján pedig kimutattatott, hogy az átlagos évi termelés alsó-ausztr. mérőkben :

	búza	rozs	kétszeres	árpa
Magyarországon	34.834.000	21.825.400	3.072.200	16.192.200
Erdélyben	2.035.000	3.080.000	1.876.000	753.000
Horvát-Szlavonországban	1.072.200	187.800	389.200	389.300
A határörvidéken	518.600	386.000	603.400	459.000
Összesen	38.459.800	25.479.200	5.940.800	17.793.500

	zab	kukoricza	repcze
Magyarországon	19.061.600	21.561.900	482.600
Erdélyben	3.714.000	6.487.000	9.400
Horvát-Szlavonországban	774.300	1.995.600	9.800
A határörvidéken	462.000	1.176.400	6.600
Összesen	24.011.900	31.220.900	508.400

holott ugyanezen terményekből a lajtántúli tartományokban: búza 11.702.000, rozs 29.173.600, kétszeres —, árpa 17.034.700, zab 32.713,700, kukoricza 3.505.600, repcze 157.000 mérő terem. Más főbb termények végül következőleg állanak, Átlag terem :

	len	kender a. ausztriai mássa	dohány	burgonya a. a. mérő
Magyarországon	263.800	570.000	861.800	16.362.000
Erdélyben	34.000	235.000	26.000	168.000
Horvát-Szlavonországban	15.000	79.000	24.600	433.000
A határörvidéken	27.600	44.100	2.100	498.900
Összesen	340.400	928.100	914.500	17.461.900
a Lajtán túl pedig	738.800	539.200	83.700	63.279.100

Újabb termési adatokkal eddig csak három évre birunk : 1868-ra, 1869- és 1870-re. Az elsőből ugyancsak a kenyérterményekre nézve ; de 1869-ről már összes terményeink vannak kimutatva, sőt néhány hézag kivételével ez 1870-re is áll. Magyarország gabonatermelési fontossága ugyanis parancsolólag követelte, hogy e termelés nagyságáról évről évre minél biztosabb adatokat s minél gyorsabban birjunk s így indíttatott meg a közgazdasági ministerium, illetőleg statistikai osztálya által az első aratás-statistikai kísérlet, még pedig biztosabb eredmény elérhetése végett minél szűkebb határok között.

Tudva levén ugyanis azon fájdalmas hiány, melyet mezőgazdasági statistikai adatokban érezünk s tudva levén az is, hogy a kataster által kimutatott adatok az évi vetésre nézve átlag megközelítők ugyan, de valamely bizonyos év termése alapjául el nem fogadhatók: mindenekelőtt a bevetett terület iránt kellett tisztába jönni. A kibocsátott minél egyszerűbb kérdő ívek valamennyi törvényhatóság által s nagyobbreszt elég lelkiismeretesen betöltetvén, eredményül azt tüntették ki, hogy

	buzával	rozsszal	kétszeressel
Magyarországon	3.204.740	1.951.329	574.405
Erdélyben	276.160	247.036	141.712
Összesen	3.480.900	2.198.365	716.117

hold van bevetve.

Az országos gazdasági egyesület útján gyűjtettek továbbá az adatok a termés minősége iránt s e minőség az országszerte ismert mérőbeli mennyiségben kifejeztetvén, a nyert szám az illető bevetett terület holdszámával szoroztatott és eredményül azt tüntette ki, hogy

	buza	rozs	kétszeres	összes kenyértermény
Magyarországon	44.210.200	24.692.900	8.524.300	77.427.400
Erdélyben	3.166.200	3.188.400	1.653.500	8.008.100
Összesen	47.376.400	27.881.300	10.177.800	85.435.500

a.-ausztriai mérő termett.

Ezen, oly egyszerűnek látszó kísérlet roppant fontossággal bir összes aratási statistikánk létrehozására nézve. Új elv lön itt alkalmazva, mely, igaz, matematikai pontossággal nem mutatja ki ugyan termésünket, de annyira megközelíti nagyságát, hogy a számok ily pontosságával jó időre beérhetjük. S habár a mezőgazdasági statistikára külföldön felállított azon elvet, hogy a termésnek udvarról udvarra, tanyáról tanyára külön fel kell vétetni, meg sem felelt: annyi legalább bizonyos, hogy ily, minden viszonyok számbavételével teljesített szabatos számítás mégis oly eredményeket nyújt, mint ama, tökéletesen még sem eszközölhető, roppant költséget igénylő s milliók bemondásá-

nál fogva számtalan esélytől függő fölvétel. Azonkívül pedig kísérletnek van mondva a magyar statisztikai hivatal ezen első nagyobb föllépése, s a nyert eredmény annyira összevág az eddig ismert adatokkal, illetőleg a számbeli különbségeket a régibb és újabb adatok között annyira igazolják a megváltozott viszonyok, hogy a nyert eredménynel nemcsak meg lehetünk elégedve, de alapos biztatást merithetünk belőle a jövőre is, mint azt az 1869-ről, sőt 1870-re is gyűjtött és feldolgozott adatok be is bizonyították.

a) Gabonatermelés (kenyértermények).

Legelőbb csak a gabonaféléket s ezek közül is először a kenyérterményeket, mint az életfentartására legfontosabbakat vevén szemügyre kidertül, hogy Magyarország-Erdélyben termett:

	a kataszteri átlag szerint	1868-ban	1869-ben	1870-ben*)	
buza	36.869.000	48.075.900	30.575.000	35.588.600	a. a. mérő
rozs	24.905.400	27.881.309	22.425.500	49.365.600	" "
nétszeres	4.948.200	10 177.800	5 585.100	4.998.800	" "
Összes kenyértermény	66.722.600	86.135.000	58.585.600	89.953.000	a. a. mérő

Míg tehát az 1868-diki termés a kataszteri átlagot 20 millió mérővel meghaladja, az 1869-diki termés pedig nemcsak 28 millió mérővel maradt a megelőző évé mögött, de még a kataszteri átlagon is alul áll, 8 millió mérővel, addig az 1870-diki aratás még az 1868-dikit is több mint 3 millió mérővel haladja meg kenyérterményekben.

Természetes, hogy újra évtizedekre terjedő fölvételekre s a közreműködők leglelküismeretesebb adatgyűjtésére lesz szükség, hogy valahára a közép termés nagyságát meg lehessen állapítani, s ennek szemmeltartásával gyorsan és idejekorán kimutatni a fölösleget, melynek kivételére számolhatunk, vagy a hiányt, melynek pótlásáról kell gondoskodnunk. Most még, úgyszólván, a kezdet kezdetén állunk; de kár volna már is föl nem használni az adatokat, melyekkel rendelkezünk és segédelmőkkel legalább azon ismeretekre nem törekedni, melyeket nyújtanak.

Föltéve ugyanis, hogy a fölvételek megközelítőleg egyforma gondal eszközöltettek, a minthogy egy és ugyanazon minta szerint elren-

*) Statisztikai szomorú viszonyaink illusztrációjául szolgálhat az adat, hogy az 1870-re még azon év tavaszán megindított vetési adatok 1871. szeptember havában Nógrád megye egy járásából és egész Szabolcs megyéből még mind hiányoztak. Akkor aztán feleljen a statisztikai hivatal közleményei késedelemzéséről! A bírány úgy pótolta, hogy Szabolcsnál a szomszéd megyék átlagából számított ki az 1869-ki terméshez az arány. Nógrád megye egy járása pedig, mint csak csekély különbséget okozható, egészen mellőztetett.

deltettek, némi gondos utánnézéssel igenis nyerhettünk képet arra nézve, mely megyék — és csoportva gyűjtve azokat — mely vidékek nálunk kiválóan búza-, melyek rozstermelők; mit elértünk, ha a búzával és rozsszal, úgyszintén a kétszeressel bevetett területet az összes szántóföld százalékában kittüntetjük, a megyéket pedig egyelőre csak betűrendben soroljuk fel, a következő kimutatásoknak, valamint a mellékelt grafikai térképnek tartván fen, hogy a termelési viszonyt átláthatóan feltűntessék :

		A szántóföld holdakban	ebből be van vetve		
			búzával,	kétszeressel,	rozsszal
	megye . . .		%	%	%
Abauj	megye . . .	182.820	14.1	0.4	27.0
Arad	" . . .	306.488	48.1	20.6	6.2
Árva	" . . .	147.959	0.3	—	1.5
Bács	" . . .	974.570	25.3	3.2	1.6
Baranya	" . . .	301.712	21.1	6.5	9.3
Bars	" . . .	177.273	18.3	0.9	16.3
Békés	" . . .	300.981	61.4	2.5	0.5
Bereg	" . . .	145.384	8.9	2.3	12.9
Bihar	" . . .	645.092	19.0	10.9	14.7
Borsod	" . . .	213.862	15.9	6.2	21.1
Csanád	" . . .	160.617	71.1	4.9	3.1
Csongrád	" . . .	236.593	57.7	3.9	15.9
Esztergom	" . . .	84.653	20.9	5.9	9.6
Fehér	" . . .	376.445	24.8	0.9	7.6
Gömör	" . . .	168.949	13.3	1.1	18.3
Győr	" . . .	123.681	31.6	1.5	14.7
Heves-Szolnok	" . . .	444.631	44.6	6.6	9.8
Hont	" . . .	162.263	16.8	2.2	16.6
Komárom	" . . .	227.047	30.9	1.5	12.4
Köz.-Szolnok	" . . .	158.998	7.1	7.9	8.7
Kraszó	" . . .	204.985	25.7	4.9	3.3
Kraszna	" . . .	68.458	8.8	11.2	13.8
Liptó	" . . .	63.993	0.9	0.1	6.1
Mármaros	" . . .	137.128	2.1	0.0	1.4
Mosony	" . . .	142.877	21.9	0.2	15.0
Nógrád	" . . .	268.801	13.4	0.2	28.3
Nyitra	" . . .	446.471	9.5	0.3	17.8
Pest	" . . .	703.571	20.5	2.6	25.0
Pozsony	" . . .	381.143	17.1	0.3	17.8
Sáros	" . . .	239.311	3.3	0.1	10.6
Somogy	" . . .	432.537	26.1	0.5	17.4
Soprony	" . . .	230.771	26.4	0.0	21.8
Szabolcs	" . . .	423.098	11.2	2.3	30.2
Szatmár	" . . .	350.710	11.8	8.3	12.3
Szepes	" . . .	206.048	0.5	0.3	9.6
Temes	" . . .	510.020	46.8	5.4	4.6
Tolna	" . . .	258.922	28.6	2.5	10.3
Torna	" . . .	22.267	12.8	0.6	27.9
Torontál	" . . .	746.293	53.7	1.5	1.7

	A szántóföld			
	holdakban	buzával,	kétszeressel,	rozsszal
Trencsén megye	250.334	4.5 %	0.4 %	10.1 %
Túróc	52.284	1.9 "	0.4 "	22.2 "
Ugocsa	66.712	7.1 "	2.9 "	5.7 "
Ung	116.531	9.7 "	0.4 "	20.7 "
Vas	397.379	19.3 "	0.4 "	25.6 "
Veszprém	268.778	21.3 "	1.3 "	21.3 "
Zala	232.477	19.4 "	0.3 "	42.7 "
Zaránd	69.588	19.1 "	8.1 "	0.8 "
Zemplén	308.128	16.2 "	0.7 "	26.5 "
Zólyom	77.861	10.2 "	0.0 "	20.5 "
Jászkun kerület	322.295	29.4 "	12.9 "	16.5 "
Hajdú kerület	94.274	12.2 "	6.1 "	22.2 "
Kővár vidéke	64.468	7.0 "	0.9 "	1.7 "
Alsó-Fehér megye	229.586	27.9 "	7.3 "	6.9 "
Belső-Szolnok	176.487	8.9 "	2.9 "	5.7 "
Doboka	164.778	15.8 "	4.3 "	6.5 "
Felső-felér	76.937	16.8 "	5.0 "	13.9 "
Hunyad	196.018	17.7 "	3.7 "	13.4 "
Kolozs	256.750	20.7 "	2.2 "	11.8 "
Küküllő	119.974	12.8 "	9.8 "	16.1 "
Torda	205.915	18.1 "	6.6 "	9.4 "
Fogaras vidéke	85.144	7.9 "	0.0 "	23.3 "
Naszód	53.481	14.0 "	— "	0.3 "
Aranyos szék	25.755	15.9 "	4.3 "	9.8 "
Csik	113.402	5.1 "	1.1 "	20.0 "
Három	134.293	12.3 "	2.2 "	17.9 "
Maros	103.834	4.4 "	10.2 "	8.2 "
Udvarhely	108.675	7.7 "	10.5 "	12.2 "
Brassó vidék	67.621	17.6 "	3.6 "	9.1 "
Kőhalom szék	44.933	20.3 "	1.9 "	5.1 "
Medgyes	42.460	11.3 "	12.6 "	5.9 "
Nagysink	46.153	14.6 "	0.1 "	5.9 "
Beszterce vidék	35.661	28.6 "	— "	2.7 "
Szászvárosszék	16.792	16.9 "	3.1 "	12.3 "
Szerdahely	16.542	23.1 "	6.3 "	3.7 "
Szászcsabes	16.846	37.1 "	15.0 "	3.3 "
Szegvárszék	31.947	15.7 "	6.8 "	1.9 "
Szeben szék	60.537	26.3 "	1.6 "	4.6 "
Ujgyházszék	24.437	10.8 "	9.8 "	4.5 "

A magyar anyaországban a buza átlag 24.4, a kétszeres 3.5, a rozs 13.9 %-ot foglal el az összes szántóföldből; az erdélyi megyékben és székekben a buza csak 16.1, a kétszeres ellenben 5.1 s a rozs 10.4 %-ot foglal el.

E számokat szükséges volt előrebocsátani, hogy az egyes megyék aránya megkerestethessék. Világosabb áttekintetet nyújt azonban, ha e három termésmenet külön felsoroljuk, azon sorozatban közölvén a

megyéket, mely az egyes terménynem legnagyobb százaléka szerint megilleti.

A búza termelés mennyiségét tekintve, abban a szántóföldnek, e terménnyel bevetett területének százaléka szerint, a megyék következő sort foglalnak el:

1. Csanád megye	71.1 %	40. Felső-Fehér megye	16.8 %
2. Békés „	61.4 „	41. Zemplén „	16.0 „
3. Csongrád „	57.7 „	42. Aranyos szék	15.9 „
4. Torontál „	53.7 „	43. Borsod megye	15.9 „
5. Arad „	48.1 „	44. Doboka „	15.8 „
6. Temes „	46.8 „	45. Segesvár szék	15.7 „
7. Heves megye	44.6 „	46. Nagysink „	14.6 „
8. Szászcsabeszék	37.1 „	47. Abauj megye	14.1 „
9. Győr megye	31.6 „	48. Naszód vidék	14.0 „
10. Komárom megye	39.9 „	49. Nógrád megye	13.4 „
11. Jászék kerület	29.4 „	50. Gömör „	13.3 „
12. Tolna megye	28.6 „	51. Kükküllő „	12.8 „
13. Besztercze vidék	28.6 „	52. Torna „	12.6 „
14. Alsófehér megye	27.9 „	53. Háromszék megye	12.3 „
15. Soprony „	26.4 „	54. Hajdú vár sok	12.2 „
16. Szebenszék	26.3 „	55. Szatmár megye	11.8 „
17. Somogy megye	26.1 „	56. Medgyes szék	11.3 „
18. Krassó „	25.7 „	57. Szabolcs megye	11.2 „
19. Bács „	25.3 „	58. Ujgyház szék	10.8 „
20. Fehér „	24.8 „	59. Zólyom megye	10.2 „
21. Szerdahelyszék	23.1 „	60. Ung „	9.7 „
22. Mosony megye	21.9 „	61. Nyitra „	9.5 „
23. Veszprém „	21.8 „	62. Belső Szolnok megye	8.9 „
24. Baranya „	21.8 „	63. Bereg megye	8.9 „
25. Esztergom „	20.9 „	64. Kraszna „	8.8 „
26. Kolozs „	20.7 „	65. Fogaras vidék	7.9 „
27. Pest „	20.5 „	66. Udvarhely szék	7.7 „
28. Kőhalomszék	20.3 „	67. Ugocea megye	7.2 „
29. Zala megye	19.4 „	68. Közép Szolnok megye	7.1 „
30. Vas „	19.3 „	69. Kővár vidék	7.0 „
31. Zaránd megye	19.2 „	70. Csik szék	5.1 „
32. Bihar „	19.1 „	71. Trencsén megye	4.5 „
33. Bars „	18.3 „	72. Maros szék	4.4 „
34. Torda „	18.1 „	73. Sáros megye	3.3 „
35. Hunyad „	17.7 „	74. Máramaros megye	2.1 „
36. Brassó vidék	17.6 „	75. Turóc „	1.9 „
37. Pozsony megye	17.1 „	76. Liptó „	0.9 „
38. Szászváros szék	16.9 „	77. Szepes „	0.5 „
39. Hont megye	16.8 „	78. Árva „	0.4 „

Ugyanígy tekintve a rozstermelést a sorozat következőleg alakúl:

1. Zala megye	42.7 %	4. Torna megye	27.9 %
2. Szabolcs „	30.2 „	5. Abauj „	27.0 „
3. Nógrád „	28.3 „	6. Zemplén „	26.5 „

7. Vas megye	28.6	%	43. Aranyos szék	9.8	%
8. Pest "	25.0	"	44. Heves megye	9.8	"
9. Nyitra "	24.7	"	45. Esztergom "	9.6	"
10. Fogaras vidék	23.3	"	46. Szepes "	9.6	"
11. Turóc megye	22.2	"	47. Torda "	9.4	"
12. Hajdú körület	22.1	"	48. Baranya "	9.3	"
13. Soprony megye	21.8	"	49. Brassó "	9.1	"
14. Veszprém "	21.3	"	50. Közép Szolnok megye	8.7	"
15. Borsod "	21.1	"	51. Maros szék	8.2	"
16. Ung "	20.7	"	52. Fehér megye	7.6	"
17. Zólyom "	20.4	"	53. Alsó fehér "	6.9	"
18. Csik szék	20.0	"	54. Doboka "	6.5	"
19. Gömör megye	18.3	"	55. Arad "	6.2	"
20. Háromszék	17.9	"	56. Liptó "	6.1	"
21. Pozsony megye	17.8	"	57. Medgyes szék	5.9	"
22. Somogy "	17.4	"	58. Nagy-Sink "	5.9	"
23. Hont "	16.6	"	59. Belső Szolnok megye	5.8	"
24. Jászkún kerület	16.5	"	60. Ugocea "	5.7	"
25. Bars megye	16.3	"	61. Köhalom szék	5.2	"
26. Kükküllő "	16.1	"	62. Szeben "	4.6	"
27. Csongrád "	15.9	"	63. Tomos megye	4.6	"
28. Mosony "	15.0	"	64. Ujegyház szék	4.5	"
29. Bihar "	14.7	"	65. Szászsebes "	3.3	"
30. Győr "	14.7	"	66. Krassó megye	3.3	"
31. Felső Fehér "	13.9	"	67. Csanád "	3.1	"
32. Kraszna "	13.8	"	68. Bosztercze vidék	2.6	"
33. Hunyad "	13.4	"	69. Segesvár szék	1.9	"
34. Bereg "	12.9	"	70. Kövár vidék	1.7	"
35. Komárom "	12.4	"	71. Torontál megye	1.7	"
36. Szatmár "	12.3	"	72. Bács "	1.6	"
37. Szászváros szék	12.3	"	73. Árva "	1.5	"
38. Udvarhely "	12.2	"	74. Máramaros "	1.4	"
39. Kolozs megye	11.8	"	75. Zaránd "	0.8	"
40. Sáros "	10.6	"	76. Szerdahely szék	0.7	"
41. Tolna "	10.3	"	77. Békés megye	0.5	"
42. Trencsény "	10.1	"	78. Naszód "	0.3	"

A kétszeressel bevetett területre nézve az összes megyék közül csak következők érdemelnek említést, a többiekben e gabonanem a bevetett összes szántóföldnek 5 százalékát sem érvén el. Vetnek ugyanis kétszerest:

Arad megye	20.6	%-ot.
Szászsebes szék	15.0	"
Jászkún kerület	12.9	"
Medgyes szék	12.6	"
Kraszna megye	11.4	"
Bihar "	11.0	"
Udvarhelyszék	10.5	"
Maros szék	10.2	"
Kükküllő megye	9.9	"

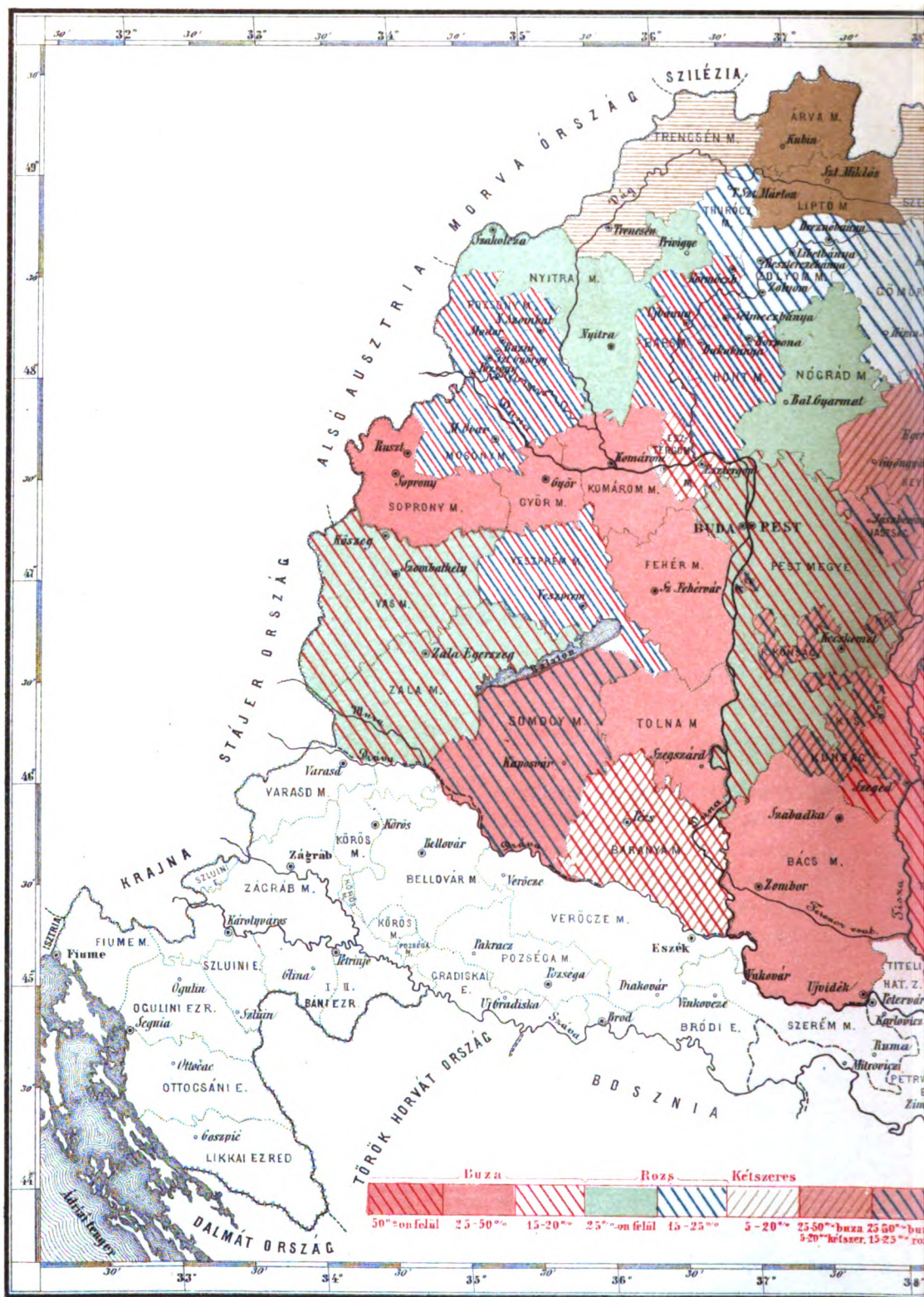
Ujgyházszék	9.8	%-ot
Szatmár megye	8.3	"
Zaránd "	8.1	"
Középszolnok megye	7.9	"
Alsó-Fehér "	7.3	"
Segesvárszék	6.8	"
Torda megye	6.6	"
Baranya "	6.6	"
Heves "	6.6	"
Szerdahelyszék	6.3	"
Borsod megye	6.2	"
Hajdú kerület	6.1	"
Esztergom megye	5.9	"
Temes "	5.4	"
Felső Fehér "	5.0	"

Összevonva pedig újra ezen részleteket, immár sikerülhet az egész gabonatermelésnek némi grafikai képét is adni.

Ez a mellékelt térképen van megkísérvve, melyhez csak annyit szükséges megjegyezni, hogy az áttekintés könnyebbitése végett itt többé nem volt szabad tulságosan részletezni.

Ezért a buza termelésre csak három fokozat fogadtatott el, a mennyiben az ugyanis a szántóföldnek 15—25%-át, 25—50 és 50-en felüli százalékát foglalja el. A rozs nál épen csak két fokozat volt szükséges, t. i. 15—25%-ig és 25%-on felül, miután e terménynem sehol nem éri el a szántóföld 50%-át. A kétszeres meg egy vonalzásba is volt befoglalható, a mennyiben 20%-on sehol felül nem emelkedik, de igenis alig kiszámítható csekély százalékra száll alá. De kellett külön jelzést használni oly megyék számára, melyeknek csekély kenyérterménye, az összes szántóföldnek részben 10, részben 20 százalékán alól marad, mi két fokozatban lön kitüntetve, végül még külön volt jelzendő azon néhány megye, melynek kenyértermelése az egyes nemekben sehol nem éri el a kifejezni szándékolt minimumot.

Végig tekintve ez előzmények után az ország gabonatermelésén (mindig csak a kenyérterményeket értve) azonnal felötlök a gazdag alföld feltűnő nagy buza termelése, egymással határolván nemcsak a négy megye (Békés, Csanád, Csongrád, Torontál) mely 50%-on is felül termel búzát, hanem a bánági megyéktől túl a Dunára csapva Tolna, Somogy, Fehér, Komárom Győr, Sopron, megyék egy összekötő vonalban húzódnak, mint kiválóan buza termelők. A rozstermelők is nagyrészt összefüggő egészet képeznek, ép úgy, valamint a csekély termésűek, vagy kenyérnemtekben épen meddők az ország éjszaki határán terjednek el a kárpáti heglánczszal kapcsolatosan. Zemplénmegye sem képezne itt kivételt, ha déli termékeny része az éjszaki hegyektől

Rajzolta Játsek Jgn.

m. k. állat

elválaszthatnák. Így van Unggal is. De az ismert viszonyok az erdélyi megyékben is nyerne világosságot és csak az sajnálandó, hogy legalább tiz évi átlagszámokkal nem rendelkezünk már is, melyek mind e viszonyokat és arányokat sokkal világosabbá tennék.

b) Kereskedelmi növények.

A szántóföld többi terményeire térve, a tavasziakról csak azt kell megjegyeznünk, hogy termelésök eléggé arányos, sőt a kukoricza folyton haladó termesztése mellett, az ma már mind tágabb körökben megbecsülhetetlen nyári takarmányt szolgáltat, természetete még leginkább felelven meg éghajlatunk kényes és szeszélyes viszonyainak.

Az időjárásra, társadalmi viszonyainkra s azok hiányaira panaszkodunk, hogy országos jóllétünk nem olyan, mint ily áldott országban lehetne. S mindezekben van is méltó ok a panaszra, úgy de a legfőbb ok mégis önmagunkban rejlik. A len és kender, mintha például csak hazai viszonyunkra volna teremtvé, oly szépen megterem s mindekkoráig angol lenmagolajat szállítunk Magyarországra és Morvaországban termett kenderből szőtt vásznat hozunk be. És a Bács-megye kendertermeléséről ismert négy évi adatok szerint a nemzeti vagon az utóbbi időben e téren sem gyarapodott, sőt nagyon hanyatlott. A termeléssel leginkább foglalkozó 33 határban 1861-ben az összes nyers kendertermés tet 61,900 mázsát, s egy holdnak átlagos termését 7 mázsára tévé, mintegy 9000 hold volt kender alá fogva. 1862-ben ugyanezen községek már csak 55,100 mázsa nyers kendertermést mutatnak föl 8000 holdnyi területen. Az éhséget s nyomort hozott 1863-ik évben pedig a termelés 32,500 mázsára szállott alá, s az átlag itt már csak 5 mázsát mutat holdankint, alig 7000 hold területtel; míg a követő 1864-dik évben, melynek időjárása pedig a kenderre a legkedvezőbbek közé sorozható, csak 31,750 m. nyers kender termett, 7 mázsa átlaggal holdankint mintegy 4500 holdnyi területen. Azóta egyébiránt mutatkozott némi haladás, a mennyiben 1869-ben, az egyedüli évben, melynek újabb adatai rendelkezésünkre vannak, Bácsmegyében 14,000 holdon felül volt kenderrel, közel 150 hold lennel bevetve.

„Hogy a kender jüvedelmes kereskedési cikk, mond egyik ismert gazda, és nemzetgazda, kétséget sem szenved; hogy szerepe a gyáriparban még növekedni fog, valószínű. Tekintve pedig a gyapotiparnak válságait, s az ezekkel összeköttetésben álló pénzválságokat, melyeknek fájdalmas következéseit, azon solidaritásnál fogva, mely a civilisált világ érdekei közt létezik, a Rothschild ház szintugy, mint a magyar fertályos gazda érezni szokta, az emberiségre nézve valódi jótémény volna, ha a kender és len, vagy más fonásra alkalmas, Eu. ó-

pában természetű anyag, legalább egy részben kizorítanak a gyapotot a fogyasztásból.

„Hogy a kendertermesztésnek némi nehézségei vannak, — folytatja — kétséget sem szenved. Mind a mellett mult évben $4\frac{1}{2}$ holdon (1100 □ ölével számítva) tette meg a próbát. Megszántatta, bevetette a földet, s elvitette a nyers kendert a Köröshöz, az áztatóhoz; a nyövetés és törés felében történt. Felerészben kapott 8 mázsa tiszta kendert; mázsája 21 frton elkelvén, a nyers jövedelem holdanként $37\frac{1}{3}$ ft. A szántást 2 ftban, a szállítást 4 ftban s az elvetett magot 5 ftban számítva holdankint, a tiszta jövedelem $26\frac{1}{3}$ ft.; mi, tekintve a termés közép-szerűségét s a darabos és bőkezű modort, melyben ezen első kísérlet történt, kielégítő eredménynek mutatkozik.“ — E kísérlet után ítélve valószínű, hogy Magyarországon mindenütt, hol az áztatáshoz szükséges viz nem nagy távolságra esik, s munkaerő van, a divatozó mód szerint is haszonnal lehet kendert termeszteni.

A legutóbbi adatok szerint Magyarország-Erdélyben 24,000 hold van lennel, 145,000 kenderrel bevetve. Legnagyobb termelők aránylag :

lenre nézve			kenderre nézve		
Szepes megye	3,000 holdon		Bács megye	14,000 holdon	
Torda	1,900	"	Bihar	7,500	"
Sáros	1,500	"	Baranya	4,700	"
Árva	1,200	"	Alsófehér	4,400	"
Vas	1,200	"	Nyitra	4,000	"
Zala	1,000	"	Zemplén	3,500	"
Alsófehér	1,000	"	Pozsony	3,000	"
Pozsony	700	"	Tolna	3,000	"
Liptó	520	"	Zala	3,000	"
Zemplén	500	"	Kolozs	3,000	"
Bihar	400	"	Gömör	2,300	"

A felfebb említett átlag szerint számítva Magyarország-Erdély ebbeli termését, körülbelül 168.000 mázsa len és 1.015,000 mázsa kender kerülne ki, melynek saját hasznunkra, illetőleg szükségletünkre való fordítása után vajmi kevés marad kivitelre. Az 1870-diki aratási adatok azonban, tagadhatlanul csekély átlag szerint számítva, csak 30,000 mázsa lent és 563,000 mázsa kendert tüntetnek ki. De a felfebb említett kivitel csak a kenderre érthető, holott lenből még be is hozunk évről évre az országba, pedig ezen szükségbeli cikket ugyan csak magunk gyárthatnók.

A k o m l ó, a naponkint gyarapodó sörfogyasztás mellett, megbecsülhetetlen termény volna, ha termesztése okszerűen kezeltetnék széles körökben. Tekintve azt, hogy körülbelül négy-ötödfél ezer mázsa hozatik be évenként az országba, melynek értéke a fél milliót megttí, ugyan megérdemlené a fáradságot, utána tekinteni, hogyan bännak

el vele itt a hazában. Pedig foly a termelése itt is habár eddigelé csak kisebb mértékben; de Albrecht főherceg baranyamegyei uradalmában már is olyan természetik, mely a leghirebb cseh komlóval, a saazi-
val egyenértékűnek mondatik.

Repeze talán schol nem terem jobb széles e földön, de sehol sem is bizonytalanabb a termése, mint épen minálunk, mi a föld tökéletlen elkészítésén kívül a mag megválasztása körüli hanyagságban, részben, igaz, éghajlatunkban is rejlik. De a mi repeze meg is terem s kivitelre kerül, csak azért megy ki mag alakjában az országból, hogy szomszédaink s a távol külföld sajtoljon belőle olajat, mit ha magunk teszünk vala, nemcsak drágább kiviteli czikket nyertünk, de minden az olajgyár körüli hulladék is marhatenyéztünk javára esik.

A kukoriczások széleit szegélyző napraforgó a Jászságban például megadja a gazdának egész télre való világító olaját. Földek szélén természetik az alföldön, a Nyirben s egyebütt, de nem lehetne-e termelését nagyban üzni: mikor a napraforgó tisztított olaja még eledelbe is való. Így van a mákkal s egyéb olajos veteményekkel, de melyek termesztése széles az országban mindenttt el van hanyagolva.

A répa majd mindenttt hazánkban bőven megterem s cukor tartalma, ez elismert tény, noha némely részről szeretik tagadni, nagyobb, mint a cukorgyártást oly virágzóan üző szomszéd Németországban. Helylyel-heilyel te melik is már a répát, mely azonkívül pompás téli takarmány, de megfelel-e az arány a gabonafélék mértéken túl elterjedt termelésének? A birodalom összes répatermelése ugyanis 37.5 millió mérő, miből Magyarországra körülbelül fele: 18 millió esik, de még egyszer annyi eshetnék, sőt az 1869-diki adatok szerint annyi se jut reánk, a mennyiben az összes répatermelés — tekintet nélkül a cukorra — csak 8,500,000 mázsát tüntetett fel.

Itt csak néhány terményről lehetvén szó, mert mind és valamenyny fel sorolása mezőgazdasági szakmunka körébe tartozik. Ezért áttérünk egy másik majdnem legfontosabb kereskedelmi növényünkre, a dohányra, melynek termesztése körül szintén számos a hiány, de a melyekért magunknál inkább kell vádolnunk a volt kormányt, mely miután az 50-es években elannyira megfogyott termelés sok biztatás és csalogatás után új lendületnek indult, pillanatnyi finanziaális házonért ezer meg ezer holdat vont el a dohánytermesztéstől, megszorítva és számtalan sanyaru föltételekhez kötve a termesztési engedélyt, mi által a fentebb károsnak mondott aránytalan terményfelosztást csak elősegíté. A dohánytermelés, ha nem az egyedáruság félszeg bár eddigelé jobb által nem pótolts rendszabályai, hanem az ország nemzetgazdasági érdekei szolgáltnak zsinormértékül, a mint 1852 óta

megindult azóta oly lendületet nyer vala, hogy kellő kezelés mellett fél Európa szükségletét Magyarország fedezi.

A félrendszabály, mely a dohánykivitelt megengedi ugyan, de ismét csak megszorítva s számtalan súlyos föltételhez kötve, mint általában a „rendszabály“ e bajon sem segített. A hároméves kivetéssel burokratikus kaptafára ütött s ismét az egyedáruság érdekében lehetőleg leszállított beváltási árak serkentőül nem szolgálhattak okszerűbb kezelésre, nemesebb termény előállítására. A legnagyobb levellő, legzsirosabb dohány legtöbbet nyom a latban, csak a bálók száma, a dohány mennyisége határozza meg a nagyobb hasznot s minek is törődött volna a lelkiismeretes természetű finomabb, zamatosabb, szóval nemesebb dohány előállításával, ha legjobb esetben 9—10 frtjával adhatá el átlag a dohány mázsáját?

Az országos magyar gazdasági egyesület évek előtt egyik feliratában, melyben a volt bécsi kormány — illetőleg a helytartótanács — által vele közlött vámszabályzati javaslat fölött véleményét kimondja, azon hazai terményeink sorában, melyek kiválólag hivatvák a külkereskedésnek tárgyait képezni, leginkább a következőket tartja említendőeknek : a gabnaféléket és a lisztet, a bort, a dohányt, a gyapjút, a kendert, a repczt, a szeszféleket, az olajt, és a fát.

„Ezen termékek legnagyobb részére — ugymond az orsz. gazd. egyesület felirata — a véleményezésül közlött tervezet (illetőleg a jelenleg is fennálló vámszabályzat) az ausztriai birodalomból való kivitelnél a német vámszövetségbe vámadót nem vetvén, országos gazdaságunk érdekét ezen irányban illetőleg figyelembe véve s biztosítva látjuk.

„Két jelentékeny és bő jövedelmességüvé válható földipari termelvényünkről azonban ezt sem mondhatjuk, miért is hivatottaknak éreztük magunkat ebbeli ohajtásunkat kifejezni.“

„E termékek egyike a d o h á n y, a másika a b o r.“

„A dohányra nézve jelesül mulaszthatlan kötelességünknek tartjuk, ez alkalommal is a fennálló egyedárusági és fogyasztási adórendszer lankasztó hatására utalni, s azon meggyőződésünkét fejezni ki, hogy ez irányban a reform, mely különösen elismert jelességtű dohányunknak a világpiaconkat megnyitná, s azon intézkedések, melyek a dohánynak külföldre vitelét súlyosítják — megszüntetné; nemesak összes nemzetgazdaságunkra, hanem végfolyamatban magára az államháztartásra nézve is előnyösnek bizonyulna be.“

Bajorország, Portugalia s több állam régebben eltörölték a dohányegyedáruságot. Mennyiben lehetséges volna ez Magyarországon is, megmondani nem nehéz, nehéz csak az e czikk egyedárusága folytán könnyen begyűlő tetemes állam-jövedelem pótlásáról gondoskodni. Mindenesetre e czikk is hivatva van, hogy nagy szerepet vigyen a

világgiacon, természetesen csak a termelés felszabadítása vagy legalább a még jelenleg is fennálló restrictio megkönnyítése által.

Valami könnyítés történt is e téren a kormány részéről, főleg mióta a magyar miniszterium vette át az ügykezelést s a magánhasználatra való termelés engedélyével sok zaklatásnak véget vetett.

A dohánykiviteli szabadság, habár még mindig nyomasztó korlátok között, 1860 óta lépett életbe s azóta már is tekintélyes eredményeket tüntet föl. Azon nemzetgazdaságilag sehogy sem menthető önkénykedés talán még sem fordul elő többé, hogy száz meg száz mázsá, mely a föld rendes megmunkálása folytán igaz szerzemény, a monopolium szeszélye folytán, mert ki nem szállíthatott az országból — elégettetik. Kivételre természetek ugyanis:

1860-ban	3.500 mázsát
1861-ben	11.000 „
1862-ben	30.000 „
1863-ban	50.000 „
1864-ben	200.000 „

Ugyan ez utóbbi években a kincstár 840,000 mázsát váltott be s így az 1864-diki összes magyar termelés egy millió mázsányinál többre rugott. De már 1866-ban csak 608, 1867-ben ismét 891. 1868-ban 865, 1869-ben csak 263, 1870-ben ismét 735 ezer mázsát váltott be.

E szép eredmény remélünk engedi, hogy az egyedáruság által a világ piaczaról leszorult s az 1858-diki túltermelés folytán az ország kárára annyira megszorított dohánytermesztés lassan-lassan elfoglalja ismét azon tért, mely a világforgalomban megilletti s tetemes kivitel által kárpótolja azon régiebb természeteket, kiket a kormány által megszavazott holdankinti 20 frt. kárpótlás annak idején nagy veszteségektől megmenteni nem tudott.

A dohánynyal beültetett földek jövedelmét holdankint 70 frtjával lehet számítani, mely a hazánkban szerte divó feles termelés mellett 35 frtjával is szép jövedelemnek tekinthető a földbirtokos részéről, főképp ha összehasonlítjuk a gabnatermelés folyvást esökkenő s bizonytalan jövedelmével.

A magyar dohány fűfogyasztóiként Francia- s Olaszország tekintetők, noha ujabban Angliában, Belgiumban s Hollandiában, de meg a német vámegeletben is terjed piacza. Tetemesb termelést csak terjedelmesebb kivitel eszközölhet, mi viszont az olasz és francia, sőt az angol magas beviteli vámok megszüntetését is teszi óhajtandóvá. A kivitelre szánt dohány ára is jobban fizet, s míg a kincstár által beváltott dohány mázsája 1860-tól 63-ig 8—9 forint közt mozgott s csak 1864-ben haladta meg a 10 frtot, a kiviteli kereskedők által fizetett árak ugyan ez években 13—15 frt között inogtak, sőt egyes kiválóbb

árúért 18—20 frtra is emelkedtek. S épen ebben rejlik a szabadabb forgalom nagy bece, hogy a jobb minőség aránytalanul jobban fizetetik, holott a kincstári beváltás számos osztályozása mellett is, alig a legközségesebb dohány ára kerül ki a természetény átlagos árúul. Ha pedig a hazai ipar nem a kincstárral lenne kénytelen versenyezni, (illetőleg nem is szabad versenyeznie), mennyit nyerne még az ország, ha a mit jelenleg nyers terményképen s oly tetemes őszletekben kivisz, ipar által nemesített állapotban, szivargyártmányban vihetné ki. Vagy ha ki sem is vinné, a kormánykezelés által már-már alig fedezhető s a kénytelen gyors fogyasztás folytán szinte élvezhetetlenné vált belső gyártmány javítására közreműködnék.

Nem annyira a dohánytermelés és kezelés, mint inkább az ennek egyik fontos eredményét tekinthető dohánykereskedés megvilágítására, de visszahatólag az egész dohányügy magyarozatára szolgálnak következő sorok, melyeket egyik legkiválóbb kereskedelmi czég 1869-ki jelentéséből idézünk.

Előrebocsátván jelentéstevő az 1868 kezdetén uralkodott üzlet-pangást, a külföldnek amerikai olcsó árúval való túltengését s a kormány elhibázott üzletkísérletét, mely szerint 30,000 mázsát akart volna elárverezni, de a mire vevő nem jelentkezett, így folytatja: . . . a tudakozás magyar dohány után is mind élénkebbé vált; míg (1869) juniusig csak 7—8 frtos közönséges vágó-dohány kerestetett, később a jobb minőség is tekintetbe vétetett s ebből is tekintélyes mennyiségek kerültek kivitelre. Ily viszonyok között nem maradhatott el az áremelkedés itt sem s az érték 60—75%-ára rugott. De ez emelkedés legkevésbé érte a finom takaróleveleket, melyekre a külföld magas áraik miatt eddig nem volt tekintettel. Egyáltalában nem ismerik még külföldön eléggé a magyar szivartakarók helyes kezelését s ennek következtében nem is hajlandók 20—25 frtot kínálni mázsánként. Az üzlet általánosan jobb helyzetéhez járult az is, hogy Magyarországon rossz termés mutatkozott s körülbelől két harmadrésznyi terméshiányt vártak. Ennek következtében a kormány beszüntette eladásait sőt maga is vásárolt szivartakarókat. Ez tetemes mennyiségeket vont ki a forgalomból; a dohánykereskedők készletei ki nem egészíthettek, miután kivitelre egyáltalában nem termeltetett A magyar dohány külföldön mint igen alkalmas, olcsó pótlék (surrogat) nyert elismerést, úgy hogy jövőre rendes kivitel fejlődhetnék, jól fizető árak mellett, ha ugyan a dohánykereskedés Magyarországon — mint tartani lehet — végkép meg nem fog szűnni.

A termelők elbátortalanítva azon alacsony árak által, melyeken 1866—1868-diki termésökön túl kellett adniok, végleg fel akarnak hagyni a dohánytermesztéssel, ha csak termésök eladását jó áron több évi

szerződések által nem biztosíthatják, mire viszont a dohánykereskedők nem akarnak ráállni s így egy hajdan virágzó üzletet az elpusztulás veszélye fenyeget. Pfalzban és Hollandiában 1866—68-ban szintén igen olcsó volt a dohány, de az ottani termelők el nem ijesztették magukat s a dohánytermeléssel (mely egyébiránt rendezett gazdaságnál el sem kerülhető) fel nem hagytak, az újabbi magasabb árak által pedig busásan kárpótoltattak.

Ajánlja is e kereskedő a magyar dohánytermelőknek a dohányültetés folytatását, mert e terménynemnek -- szerinte -- szép jövője van Magyarországon, feltéve, hogy számos kellemetlen, bosszantó s gyakran fölösleges ellenőrködés a kincstár részéről is elesnék és szabadabb mozgás mellett szabadabb versenyt is engedne kifejteni.

A szántóföld többi természetményeiről csak röviden tehetni említést, hiányozván a több évre terjedő adat, mely az összehasonlítás folytán tapasztalható gyarapodást vagy esökkenést értékesé és tanulságossá tehetné.

Igy nem volt még említve a tavaszi repce, melynek termesztése valamint a tavaszi búzác évről évre terjed, mi által az éghajlat viszonyosságának alávetett idő rövidebbre szabatván, termése kevésbbé koczáztatott, legalább a kifagyás reá nézve nem kártékony.

Tavaszi búzával 366,000 hold volt 1869-ben Magyarország-Erdélyben elvetve, a tavaszi repce vetése is 15,000 holdon felül emelkedett ez időben, amaz 7.5, ez 6.5 mérőt adván átlagos évi termésül.

Emlitendők még :

	1869-ben		1870-ben	
	a vetés	a termés	a vetés	a termés
árpa	1.276,000 hold	12.882,000 mérő	1.397,000 hold	18.066,600 mérő
zab	1.547,000 "	17,885,000 "	1.638,009 "	20.887,200 "
kóles	63,060 "	566,000 "	90,400 "	1.119,600 "
kukoricza	2.441,000 "	24.757,000 "	2.555,100 "	35.566,700 "
tatárka	29,000 "	241,000 "	46,200 "	374,000 "
bükköny	165,000 "	-- "	94,100 "	1.042,790 "
borsó, lencse, bab	70,000 "	586,000 "	71,500 "	592,100 "
burgonya	580,000 "	23.928,000 "	624,200 "	20.138,700 "
répafélék	82,000 "	8.482,000 mázsa	102,200 "	12.549.300 mázsa

Tekintve is a katasternek itt-ott magasán számolt átlagát, valami nagy haladás még sem tapasztalható, a mennyiben például ez utóbbi forrás szerint Magyarország-Erdélyben közel 17 millió mérő árpa, 23 millió mérő zab s 28 millió burgonya számított, a mi tehát az 1869-diki aratási adadokat mind három terménynemnél 5—6 millió mérővel meghaladja. Határozott gyarapodás tapasztalható azonban 1869 és 1870 között még pedig nem csak a termés jobb minőségéné

fogva a termett mérőkben és mázsákban, hanem a bevetett holdak számában is.

Több részletezést azonban szántóföldünk terményeire nézve alig volna szabad kockáztatni, mert statisztikai fölvételeink sokkal újabb kelttük, hogysen már hosszabb évek sorának adataival rendelkezhetnénk, pedig ép ily összevetésekre a több évi tapasztalat s a belőle merített átlagszámok nélkülözhetetlenek.

2. A szőlő- és bortermelés.

Termesztményeink egyik további kiváló neme a szőlő s a mi belőle kerül a bor.

Mennyire fontos gazdasági ág Magyarországon a bor, kitűnik a termesztésének szentelt földterület mennyiségéből, mely az évi termés önkényes becselésénél biztosabban tudatik.

E szerint szőlő alá van mívelve Magyarországon 507,776 hold

Erdélyben	46,989	„
Horvátországban	57,124	„
Katonai örvidéken	49,611	„
Dalmátiában	120,078	„
összesen	778,578	hold

vagyis a magyar-osztrák birodalom összes szőlőtenyészetéből, mely 1.277,797 hold a szent István koronája alatti országokra 60.9% azaz felénél több esik.

Bor rászátunk fontossága az ország meggazdagodására anynyi nyilvános megvitatásnak volt tárgya, hogy többé nem állithatni, mintha a közönség, nevezetesen a termelő és kereskedő közönség részéről fontossága kellő figyelemben nem részesülne.

Magántársulatok alakultak, termelők és kereskedők szövetkeztek hogy hazánk e gazdag jövedelmi forrása kellőleg ki legyen bányászva, de elősegíté-e a közel multban mind ezen törekvéseket az okszerű kereskedelmi politika, a helyes vámszabályzat? Éjszakra tartott hajdan hazai borkereskedésünk legfontosabb iránya s fő forrásul szolgált bortermelőink jövedelmének. Ma e forrás megsztint bugyogni. Nemcsak Oroszország, még a német vámegylet is magas vámok által rekesztik ki borainkat a forgalomból és előnyös kereskedelmi szerződés sem Oroszországgal nem létezik, sem a német vámegyestülettel nincs tisztázva a viszony, csak az alkudozások végtelen sora fitődik egymáshoz — eredmények nélkül.

Magyarország évenkint körülbelől 24 millió akó bort természet, melyből talán egy és fél millió tengeren túli kivitelre is képes. A kísérletek legalább, melyeket például Jálics Ferencz és társa l'esten,

P a l u g y a i Pozsonyban, a s z e g s z á r d i részvénytársulat és többen magyar borok szállításával tettek, a magyar bornak a tengeri út alatti tartósságát eléggé bizonyíták, hogy azonban tömeges kivitel léphessen életbe, arra általános, a termelést gyökeresen megváltoztató módszeren kívül értelmesb pinczekezelésnek is kell lábra kapni, mire természetesen idő, pénz, jobb nép- és gazdasági iskolák szükségesek, minők Franciaországban, például, Bordeauxban s Celleben, a Rajna mellett stb. léteznek, s azt eredményezik, hogy Celle a többek közt nagy mennyiségben küld mesterséges borokat a tengerentúli s tengermelléki országokba, melyek jelenleg a természeti borok felett győzedelmeskednek. Úgyde a jó és hamisítatlan minőség mindentvé könnyen elhat s azt szívesen elfogadják.

Magyar-, főkép pedig Szlavonország legalább dongákat szállít a francia kiviteli borkereskedésnek, de kivágja erdeit, melyeket semmiféle erdésztvörvény nem ment a végelpusztulástól, holott Magyarország saját természetű borait szállíthatná a jelenleg külföldre eladott fadongákban.

Kiváló fontosságú bortermelésünkre és elkelésére nézve, a mit gr. Zichy Henrik a hegyaljai borászati társulat alelnöke még a magyar kir. udvari kancelláriához intézett emlékiratában mond.

A mi ott a hegyaljai borra nézve fel van hozva, nagyobbrészt egész borászatunkra nézve áll, és nem tagadhatni, hogy borkereskedésünk évek óta hanyatlik. A hegyaljai borok elkelése az országban igen csekély, a külföld pedig, főleg Éjszakon mind kevésbé keresi, holott déli borok napról napra terjedtebb piacra lennek. Főoka ennek az emlékirat szerint az, hogy igen jó, de túldrága borokat termelünk — a Hegyalján t. i. s állandóan ezeket sem kínálhatjuk egyforma minőségben és mennyiségben.

Minthogy minden borfogyasztó a bor árában a termelési, pinczekezelési, szállítási és vámkötségeket s a bortermelő rendes iparnyereségét fizeti, világos, hogy e tételekben kell valamit meggazdálkodnunk, ha versenyzőinket legyőzni, kereskedelmi viszonyainkat javítani akarjuk. A termelési kötségeket csak úgy csökkenthetjük, ha, de nem a minőség rovására, minél többet természetünk egy és ugyanazon téren, mi könnyen sikerül, csak a vegyes venyigék rendszerét, mely átokként súlyosodik bortermelésünkre, valahára küszöböljük ki.

A p i n c z e k e z e l é s azonnal kevesebb költséggel jár, mihelyt az edények, eszközök és egyéb kellékek vásárlása társulat útján, nagyban történik s az egyes bortermelő megszűnik kicsiben eladó is lenni, hanem borai árulását bizományosokra vagy szintén társulatra hagyja.

A kiviteli vám meghatározása természetesen nem a természetstől függ. E tekintetben azonban az országos magyar gazdasági

egyesület még 1867. előtt a borvám csökkentését sürgetve és borkive-
telünk folytonos apadását kimutatva, e jelenség okait abban találja,
hogy az a „felette költséges és nehéz szállítás mellett lényegileg a kül-
földnek reánk nézve igen súlyos (azaz magas) vámtarifátételeiben
keresendő. Tekintve nyanyis a német vámegyletet, ennek beviteli vámjá
a borra nézve 1854. óta vámmázsánkiut hordókban szállított árunál
9, palaczkokban bevitt bornál pedig 12 forint volt, mely tételek a leg-
újabb porosz-francia kereskedelmi szerződés folytán 6 forintra mérsé-
keltettek ugyan, de még ilykép is oly magasak, hogy magyar borok-
nak, melyekből mindekkorráig jobbára középminőségű s nem igen
értékes nemek vitetnek ki, s a hivatalos becsűben 8 forintra tétet-
nek, vámmázsánkiut, Németországba bevitelére nézve még mindig
valóban prohibitív hatásnak, mert mintegy 80%-nyi import-adót
képeznek; s annyiban ránk nézve még veszélyesebbek, a meny-
nyiben a francia (tehát értékes s finomabb) boroknak a mieink
felett, mindennemű boroknak egyenlő tariffirozása által tetemes elő-
nyöket is nyújtanak. — Hasonlót mondhatni az orosz vámtéte-
lekről, melyek szerint szárazföldön bevitt (tehát magyar) borok
mázsánkiut 10–11 forintot, tengeren beszállítottak (azaz francia bo-
rok) pedig csak 5–6 forintot fizetnek, tehát az utóbbiak itt is oly
kedvezményben részesülnek, hogy a magyar borok versenyzése szer-
felett megnehezül, majdnem lehetetlenné válik. Kitészik az egybek közt
onnan is, hogy azon időtől fogva, midőn Franciaország az orosz
kormánylyal az 1856.-ki kereskedelmi szerződést megköté, hazai bo-
rainknak Oroszországba való beviteli mennyisége 37,910 mázsáról
egyszerre 20,039-re szállott le, s e tételen fölül mind mai napig sem
igen emelkedhetett.

„Az eddigiekből levonható az is, mire lészen a kormánylynak
figyelme különösen fordítandó vámtügyi intézkedései s jelesen célba vett
kereskedelmi szerződéseiben. Egyfelől nyanyis oda kell minden erőfe-
szítéssel törekedni, hogy az érintett államoktól kedvezőbb vámtételek
nyeressenek ki, hogy legalább versenyzéstnk lehetőségessé váljék, mire
nézve a hat forintos beviteli díjnak legalább 50 percenttel mérséklése
volna szükséges. Másfelől czélszerű intézkedés volna maguknak a bi-
rodalmi behozatali vámoknak, (melyek a jelen tariffában 6 s illetőleg
10 forintban állapítvák meg) még további mérséklése, főleg hogyha
ennek nyomán más országtól engedmények nyerethetnének; — mi-
után a monarchia s különösen Magyarország a külföldi borok verseny-
zésétől mitsem tarthat.“

Ugyanezt sürgeti a szóban volt emlékirat is, melyre a bécsi ke-
reskedelmi ministerium egy, a volt udvari korlátnokságokz intézett
jegyzékben válaszolván, helyreigazítja az emlékirat azon állítását,

mintha a vámegeletben a francia bor csak 2 tallért, az Ausztriából bevitt bor azonban 6 tallért fizetne mászánkint. A jelenleg érvényben levő vámarszabály szerint ugyanis valamennyi a vámegeletbe bevitt bor különbség nélkül 8 tallért (12 o. ft.) fizet ha üvegekben, 6 tallért (9 o. ft.) ha hordókban szállítatik. E vám 4 tallerra leszállítását csak a porosz-francia kereskedelmi szerződés kötötte ki s érvénybe léptével ez a magyar bornak is javára esett.

Ez eset még akkor be nem következett s így nagyon is indokolva volt a hegyaljai borászati társulatnak, a bécsi kereskedelmi ministerium közvetlen felszólítására, a magyar borvám iránt adott és 1864. december 13-kán kelt véleményének azon része, melyben kötelességének tartja kérését kimondani, hogy azon esetre, ha a német vámsorompók ezentúl is fennmaradnának, a kormány hasson oda befolyásával a német vámegeleti államoknál, hogy a borra nézve akár hordókban, akár üvegekben szállítatik, alacsony vámtétel, legfeljebb 2 tallér vagy 3 o. ft. állapíttassék meg mászánkint.

A szállítási költségek szintén a bortermelő hatáskörén kívül esnek, de a részletes szállítóbérek kimutatásából kitétnik, hogy borkivitelünknek legfeljebb éjszak vagy éjszakkélet felé van jövéje, mire a kassa-oderbergi vasut megnyitása nagy könnyítéssel lesz; tengerentúl pedig akkor, ha az egyenes Pest-fiumei vonal megnyílik.

Hogyan állunk egyébiránt összes szőlőszettünkkel és borászatunkkal ahhoz esakis hozzávetőleg lehet szólni, a statisztika eddigelé azon térségen kívül, melyen a szőlőtermelés foly. egyéb adatokkal nem rendelkezik.

Mert, hogy mennyi s miféle borok termeltetnek az országban, eddigelé csak becslések alapján tudjuk; de szakférfiaink közül akármelyiket kérdezzük, a válasz 12 és 40 millió akó évi termés között fog ingadozni, s lehet, mindegyiknek van igaza, csak hogy az egyik rosz közép, másik jó közepes évet vesz föl becslése alapjául; pedig menyire változik a termés jó s rosz években, azt minden bortermelő, fájdalom, nagyon is tudja. Legújabb adatok szerint (de szintén csak becslés alapján) átlagul van felvéve:

Magyarországon	17.600,000 akó
Erdélyben	1.200,000 "
Horvát-Szlavoniában	2.000,000 "
a határörvidéken	1.400,000 "
Összesen	22.200,000 akó

A magyar ministerium megbizása folytán szakemberek beutazták ugyan az ország kiváló bortermelő vidékeit, jelentést is tettek Dr. Entz Ferencz és Gyürki Antal, mely a földmivelés-, ipar- és kereskedelmi minisicrium kiadásában megjelent; s habár ebbeli

viszonyainkat ez irat meg is világítja, azt, hogy mily kiterjedésben, mily fajta szőlők tenyésztetnek, mely mívelési módok folytak, milyen a pinczekezelés, mennyi az átlagos termés és átlagos ár, minő a kereskedés stb. minderre hiába várnók a számbeli, az egész ügyet megvilágító választ.

Rémélhető egyébiránt, hogy ez irányban, sőt ebben kiválólag pontos és szabatos adatokkal fogunk már közel jövőben rendelkezni, a mennyiben az 1869-ben tartott nemzetközi statisztikai értekezleten, Hágában, Magyarország képviselői egész Europa borászati statistikájának elkészítését vállalván, ez alkalom fel fog használtatni, hogy ekkor épen hazánknak lehető leghűbb, legkimerítőbb bortermelési statistikája is elkészüljön.

Az átlagos b o r t e r m é s eddigelé az európai államokban H a m m V i l m o s borászati térképe szerint következő :

Franciaország	50.000,000	hectoliter körülbelöl	=	88.300,000	akó
Délnémetország	2.500.000	" "	=	4 416,000	"
Éjszaktémetország	550,000	" "	=	970,000	"
Olaszország	16.000,000	" "	=	28.300,000	"
Spanyolország	25.000,000	" "	=	44.100,000	"
Svájcz	1.000,000	" "	=	1.766,000	"
Portugália	9.000,000	" "	=	15.900,000	"
Görögország s a szigetek	4.000,000	" "	=	7.100,000	"
Dunafejedelemségek és Törökország	6.000,000	" "	=	10.600,000	"
Európai Oroszország	650,000	" "	=	1.200,000	"
Az osztrák-magyar monarch	42.000,000	" "	=	74,200,000	"

Az összes bortermelés tehát 156.700,000 hectoliterre vagyis 276.750,000 akóra rugna, miből Magyarországra az osztrák-magyar termés fölötté átlaga szerint legalább 22.600,000 hectoliter vagyis 40 millió akó esik. E szerint pedig hazánk a bortermelésben a harmadik helyet foglalná el, legelől sorakozván Franciaország 88 millió akóval utána Spanyolország 44-el, azután hazánk 40-el, Ausztria 34-el, Olaszország 28, Portugalia 10 millióval, a többi országok egyenkint ez utóbbi összeg felét alig érvén el.

Noha a rétek közé vannak katasterileg fölveve — mint említve volt — a k e r t e k is, s így voltaképen ott kellene ezeket tárgyalni, mégis röviden végezhetünk velők itt, mert külön kertművelésről alig szólhatni. De ez csakis a k ü l ö n szóra áll, mert kisebb-nagyobb kertje, sokhelyt gyümölcsöse is majd minden telcknek, községnek van s bár a különleges kertészkedés csak nagyobb városok mentében üzhető sikerrel, a gyümölcsstenyésztés nem épen megvetendő terjedelmű. Nemcsak a nyugati határvonal szorgalmas népe, nemcsak a Duna mentén levő egész községek élnek úgyszólván gyümölcs után, de még a sík alföld

homokján (Kecskemét), és Szlavonia dombos megyéiben is kivitelre szánt gyümölcsészetet találunk; noha tagadhatlan, hogy ez az országSZerte nagyrészt kedvező viszonyoknál fogva tetemesen nagyobb lehetne.

Beecslések alapján Magyarországon	942.000
Erdélyben	987.000
Horvát-Szlavonországban	150.000
a határörvideken	68.000
mérő gyümölcs szokott természetni, melyhez még körülbelül 40.000	
mérő gesztenye is járul.	

3. A rét és legelő s az állattenyésztés.

A fontosabb mívelési ágak közül, melyek szerint tárgyalásunkban ezentúl haladni akarunk, következnek a rétek és legelők, melyekkel kapcsolatban egyuttal állattenyésztésünk viszonyai is szemle alá kerülhetnek.

A nádasokat soron kívül tárgyalhatni, miután ezek évről évre annyira fogynak a folyamszabályozások és kiszáritások következtében, hogy ujabban nem is soktak többé külön mívelési águl fölvenni a statisikai kimutatásokban. A földadóideiglen készítése alkalmával még 364.200 hold volt kimutatva 750.000 frt. tiszta jövedelemmel a mi holdankint körülbelül 2 frtnyi jövedelemnek felel meg s nagyrészt csak annyiban bír fontossággal, a mennyiben gondos kezelés mellett termelő rét- vagy szántófölddé alakíttathatik át, noha tagadhatlan, hogy a Duna-Tisza mentén még élnek öregeink közül, kik a rét létezését (minck a nádasokat, sásokat nevezék) el nem tudják felejteni s valahányszor aszályos év borul az országra, a folyamszabályozást okolják érte és sajnálják a rétet, melyen tavasszal halásztak, nyáron kaszáltak, ősszel legeltettek, télen meg tüzelőjüket szedték.

Miután a különféle természetményeket illetőleg részletes adatokkal nem bírunk, a rétekre nézve is a katasteri adatokra vagyunk utalva, melyek ott egyébiránt kertekkel egyetemben fordulván elő, a magyar birodalomra nézve — mint láttuk — 7.4 millió holdat tüntetnek ki.

Ezen területre van tehát az állattenyésztés legnagyobb részét szorulva takarmány dolgában, pedig a felföld nedvesebb, üdőbb réteit kivéve, hol egy-egy hold rét 20—25 mázsa szénát terem, az alföld szárazabb, kopárabb rétei alig 10—15 mázsát adnak átlagos termésül, kivéve a vízjárta, de azért kevésbé becses sásréteket, melyek 50—60 mázsa takarmányt is szolgáltatnak. A rétek termése régibb adatok, illetőleg beecslések szerint úgy áll, hogy :

	mázsa széna	mázsa sarju
Magyarországon	58,760.000	17,325.000
Erdélyben	6,003.000	2,665.000
Horvát-Szlavonországban	21,823.000	4,787.000
A határvidéken	8,392.000	2,098.000

Összesen 95,878.000 26,875.000 terem, holott a Lajtán túl 119,917.000 54,687.000 szokott évi átlagul fölvétetni. Itt számba veendő továbbá, hogy a magyarországi rozszabb rétek csak egyszer kaszáltatván, utóbb legelőül szolgálnak, miután a voltaképi legelők a nap forrósága által kiaszáltatván, amúgy is ritkán képesek nyár alatt kellőleg eltartani a barmokat.

Másik eltartási tényező, a legelő fogytán van és a sokkal jobboldalmazóbb gabonatermelés kedvéért évenként nagyobb mérvben került eke elé. Habár a legelő jelenlegi kiterjedését és hova fordítását pontosan meghatározni lehetetlen, annyit mégis fájdalommal kell tapasztalni, hogy a feltörött legelő, noha a baromállomány táplálásától elvonatik, csak igen csekély részben fordítatik mesterséges takarmány termesztésére, hanem legnagyobb részben a gabonatermelés fokozására szolgál.

A kataster elkészítésével, 1853-ban a 8.47 millió holdnyi legelő 7.165.000 frtnyi jövedelemmel volt felszámítva, mely szerint átlag körülbelül 80 o. é. krajczár esik egy holdra. Hány s mitféle fajta állat eltartását kell a legelőre holdankint számítani, azért is nehéz meghatározni, mert p. az alföld kopár legelője csak részben tartja el a ráhajtott állatokat, többnyire az egyszer kaszált réteket, a sás fenékeket, a letarolt tarlót kell még igénybe venni, holott a nedvesebb éghajlatú s bujább tenyészetű hegyi legelők még nincsenek oly részletesen fölmérve, hogy megbízható átlagot ki lehetne számítani.

Örvendetes új adatul lehet bemutatni a kaszálók mennyiségét, mely adatok ugyanis az 1870-diki vetési és aratási adatokkal együtt gyűjtetvén, kitünt, hogy a természetes kaszáló

Magyarországban	2,685.517 hold
Erdélyben	1,237.238 „

a m e s t e r é g e s kaszáló

Magyarországban	351.698 hold
Erdélyben	12.305 „

Összesen	3,922.755 hold természetes
	364.003 „ mesterséges
mindössze	4,286.758 „ kaszáló; ter-

mett pedig :

	Magyarországon	Erdélyben
természetes kaszálón	42,940.400 mázsa	17,063.800 mázsa
mesterséges „	9,079.100 „	236.000 „
Összesen	52,028.500 mázsa	17,299.800 mázsa

együtt 69,328.300 mázsa takarmány, mihez a természetes sarju számítva nincs, mely összeg a felebb kimutatott becslési adatokat jóval meghaladja.

Állattenyésztésünk nem mondható épen szomorú állapotúnak, mégis azon gond nem fordíttatik rája, mely mellett a természetes viszonyainknak megfelelő állatfajok nemesítése s ez által értékességök is gyarapodhatnék.

Legvilágosabban szólnak e tekintetben a számbeli összehasonlítások, melyek alapjául az 1857-diki és 1870-diki számlálási adatok szolgálhatnak. Volt pedig a szent István birodalmában

	1857-ben	1870-ben	tehát 1870-ben több	1870-ben kevesebb
ló	2.095,055	2.158,819	63,764	—
őszvér	2,351	3,266	915	—
szamár	23,275	30,480	2,205	—
szarvasmarha	5.646,954	5.279,193	—	367,761
juh	11.281,805	15.076,997	3.795,192	—
kecske	430,973	572,951	141,978	—
sertés	4.504,905	4.443,279	—	60,626

százalékokban fejezve ki pedig e számokat:

a szaporodás lovakban	3.04 %
őszvérekben	38.92 „
szamarakban	7.78 „
juhokban	33.64 „
kecskékben	32.94 „
a csökkenés ellenben a szarvasmarhánál	6.96 %
a sertéseknél	1.35 „

A csökkenés a szarvasmarhánál nagyrészt a keleti marhavésznek tulajdonítandó és pedig nemesak a tényleg elhullott vagy lebunkóztott darabok számában, mely egyébiránt magában is elég nagy és pedig

1849-től 1866-ig	417,000 darabot tett*)
1866-ban	8,348 „
1867-ben	2,092 „
1868-ban	2,904 „
1869-ben	1,368 „
1870-ben	485 „

*) A pusztítás 1849-től 1863-ig az egész monarchiában 500,000 darab volt, melyből 258,000 elesett 12,000 meg lebunkóztatott. Az e számból Magyarországra eső darabok utáni értékvesztés a 10—15 millió forintot megközelíti.

De tulajdonítandó a veszteség e bajnak közvetve is annyiban, hogy akárhány községben a gazdálkodás, e féltett bajtól menekülendő, a szarvasmarhaállományt felesérelte lóval, mezei munkáját ezen túl lóerővel végzendő. Tulajdonítandó továbbá részben a korábban említett fonák gazdálkodási módszernek is, mert gazdasági termelésünknek nem volna szabad annyira gabonaneműekre szorítkoznia, hanem sokkal nagyobb és főgond volna fordítandó a marhatenyésztésre. Ez egyuttal megadná az innen-onnan hazánk legdusabb termésű földjén sem nélkülözhető trágyát, másrészt pedig, a míg odáig visszük, hogy a marha bőven fizető kiviteli cikké váljék, legalább belföldi szükségletünket volnánk képesek önmagunk fedezni. Tagadhatatlan ugyanis, hogy korábban is csak úgy, mint a jelenben, a külföldnek adóztunk e szükséges élelmi szerért. Szégyelve valljuk be, hogy Magyarország, e természetes viszonyainál s földrajzi fekvésénél fogva is állattenyésztésre hívatott ország még nem rég is sokkal több állatot s állatneműeket hozott be külföldről, mint a mennyit oda szállított, s így a külkereskedés ezen ága, mely egyik legvirágzóbb lehetett volna hazánkban, szintén csak a gyér tőke fogyasztását mozdította elő.

A marhavész ama folytonos pusztításai pedig, noha a kormány figyelmét eléggé fölébreszték, fölriaszthatnák már valaha a népet is tunya közönyéből, hogy egyrészt a kormányintézkedések szigorú fogantatását elősegítené, másrészt maga is közreműködnék, óvatos kezelés, tisztántartás, főképp istállózás által elejét venni azon roppant károknak, melyek a nemzeti vagyont évenként milliókkal fogyasztják.

A sertésállomány csökkenésének aligha nem egyéb — más tekintetben szintoly szomorú, de kissé komikus színezetű — oka van. A hasznos házi állatoknak ugyanis a népszámlálással együttesen elrendelt megszámlálási ideje az év végére esvén, de korábban hirdettetvén, nemcsak természetesen is csekélyebb számú állatokra talált aránylag, mint az 1857-diki számlálás, mely október havában volt végrehajtva vagy legalább megkezdve; hanem sok helytt el nem volt oszlatható azon tévhit, hogy e számlálás fiskális szempontból, valami új adó céljából eszközöltetik, s így a szegény ember iparkodott láb alól eltakarítani, a mit nagyobb kár nélkül tehetett és — derűre borura szurta le a hízókat, sőt a félsoványakat is, csakhogy az új évet meg ne éljék s a meglevők számát szaporítva a netalán kivetendő adót is magasabbra ne rugtassák.

Állattenyésztési viszonyainkról egyébiránt a pusztá számokból sem nyerünk világos képet, ha ugyan ez absolut számokat nem viszonyítjuk valamely ismert nagysághoz. Ily ismert tényező kettő kínálkozik a terület s a lakosság és e két tényező szokott külföldön is

használtatni, kutattatván hány darab állat esik egy-egy □ mértföldre, mennyi pedig a lakosság 1000—1000 fejére.

Ekkép indulva s a megyéket azon sorban közölve, mely azokat az illető állatok legnagyobb száma szerint megilleti, következő képletet nyerünk, ismétlődések kikertülése végett a négy főállatnemet együtvé foglalván, de megtartva mindegyikre nézve az azt megillető sorrendet. E képleteket egyébiránt az alább mellékelt grafikai térkép még inkább megvilágítja.

Esik pedig egy-egy □ mértföldre :

I. Magyarország-Erdélyben.

	szarvasmarha	ló	juh	sertés
	viszony- szám	sor- viszony- szám	sor- viszony- szám	sor- viszony- szám
1. Szerdahely szék . . .	1,733	18. 540	15. 4,116	18. 1,033
2. Vas megye . . .	1,688	46. 276	26. 3,278	21. 965
3. Zala " . . .	1,683	34. 363	20. 3,871	9. 1,254
4. Ujegyház szék . . .	1,543	6. 836	61. 1,599	7. 1,273
5. Ugocsa megye . . .	1,468	43. 283	60. 1,606	34. 771
6. Besztercze vidék . . .	1,418	24. 468	78. 545	36. 745
7. Árva megye . . .	1,405	45. 280	73. 933	70. 350
8. Segesvár szék . . .	1,393	10. 688	56. 1,817	10. 1,240
9. Bereg megye . . .	1,365	58. 196	72. 1,000	33. 777
10. Sopron " . . .	1,340	36. 355	27. 3,265	41. 673
11. Kraszna " . . .	1,315	67. 146	48. 2,045	17. 1,047
12. Zaránd " . . .	1,259	77. 69	76. 753	61. 448
13. Aranyos szék . . .	1,243	64. 157	34. 2,846	37. 721
14. Nagy-Sink " . . .	1,208	4. 845	63. 1,498	5. 1,344
15. Szászváros " . . .	1,204	68. 132	41. 2,329	38. 681
16. Küküllő megye . . .	1,198	55. 207	25. 3,287	27. 894
17. Győr " . . .	1,185	13. 598	4. 5,171	13. 1,133
18. Fogaras vidék . . .	1,176	53. 218	50. 1,960	50. 587
19. Maros szék . . .	1,169	52. 220	33. 2,860	28. 879
20. Trencsén megye . . .	1,154	66. 149	46. 2,139	76. 199
21. Medgyes szék . . .	1,153	37. 343	58. 1,805	22. 965
22. Kővár vidék . . .	1,151	69. 123	74. 848	65. 422
23. Mosony megye . . .	1,127	19. 533	67. 1,382	53. 560
24. Somogy " . . .	1,118	25. 465	9. 4,892	2. 1,446
25. Pozsony " . . .	1,108	27. 457	29. 3,114	47. 605
26. Baranya " . . .	1,083	12. 631	52. 1,953	3. 1,409
27. Szepes " . . .	1,068	50. 235	62. 1,521	67. 371
28. Zemplén " . . .	1,066	42. 304	37. 2,628	56. 554
29. Abauj " . . .	1,056	40. 312	18. 3,940	55. 554
30. Kőhalom szék . . .	1,056	8. 756	42. 2,218	19. 973
31. Sáros megye . . .	1,036	60. 176	43. 2,203	69. 363
32. Ung " . . .	1,033	59. 181	70. 1,022	63. 436
33. Tolna " . . .	1,029	14. 576	7. 5,036	11. 1,222
34. Szatmár " . . .	1,023	30. 402	51. 1,957	26. 939
35. Nyitra " . . .	1,021	32. 368	23. 3,669	54. 555
36. Alsó-Fehér megye . . .	1,018	70. 120	35. 2,770	59. 508

	szarvasmarha	ló	juh	sertés
	viszony- szám	sor- viszony- szám	sor- viszony- szám	sor- viszony- szám
37. Udvarhely szék . . .	1.002	49. 247	55. 1.832	43. 648
38. Közép-Szolnok megye . . .	982	56. 206	47. 2.123	16. 1.066
39. Kolozs " . . .	977	71. 110	40. 2.345	57. 530
40. Krassó " . . .	976	61. 168	49. 1.968	35. 753
41. Temes " . . .	958	5. 839	57. 1.813	24. 953
42. Felső-Fehér " . . .	950	51. 223	53. 1.883	48. 600
43. Torna " . . .	941	44. 281	30. 3.064	44. 630
44. Arad " . . .	938	23. 497	65. 1.427	14. 1.129
45. Borsod " . . .	936	26. 459	8. 5.002	42. 664
46. Bihar " . . .	921	29. 403	32. 2.980	6. 1.287
47. Torontál " . . .	917	1. 1.228	31. 3.019	12. 1.192
48. Csanád " . . .	902	2. 1.003	45. 2.143	1. 1.518
49. Veszprém " . . .	902	38. 327	10. 4.624	29. 864
50. Doboka " . . .	898	74. 95	39. 2.391	49. 592
51. Szászsebes szék . . .	890	57. 204	38. 2.490	51. 581
52. Gömör megye . . .	888	48. 257	28. 3.240	45. 620
53. Bars " . . .	865	33. 367	16. 4.033	58. 513
54. Túróc " . . .	826	54. 210	36. 2.757	68. 364
55. Csik szék . . .	816	65. 153	66. 1.407	73. 309
56. Szabolcs megye . . .	811	35. 363	14. 4.333	15. 1.033
57. Liptó " . . .	811	63. 159	64. 1.446	72. 327
58. Heves " . . .	810	17. 541	3. 5.487	30. 863
59. Hunyad " . . .	802	78. 56	70. 1.124	71. 347
60. Háromszék . . .	795	41. 305	59. 1.755	39. 679
61. Békés megye . . .	791	3. 970	21. 3.854	4. 1.408
62. Torda " . . .	787	73. 104	54. 1.876	78. 107
63. Csongrád " . . .	779	11. 683	11. 4.450	20. 969
64. Szeben szék . . .	767	31. 381	19. 3.875	62. 445
65. Brassó vidék . . .	766	15. 568	77. 621	66. 379
66. Pest megye . . .	764	21. 516	22. 3.774	23. 958
67. Belső-Szolnok megye . . .	758	76. 79	69. 1.265	64. 423
68. Hajdu kerület . . .	746	9. 707	5. 5.143	8. 1.257
69. Komárom megye . . .	743	20. 529	13. 4.363	40. 679
70. Jászkún kerület . . .	716	16. 561	2. 6.164	46. 614
71. Esztergom megye . . .	715	22. 504	17. 3.979	32. 829
72. Bács " . . .	688	7. 782	24. 3.534	31. 835
73. Zólyom " . . .	679	62. 161	44. 2.160	74. 230
74. Hont " . . .	677	47. 258	12. 4.385	60. 463
75. Fehér " . . .	676	28. 413	1. 6.992	25. 939
76. Nógrád " . . .	606	39. 314	6. 5.060	52. 575
77. Naszód vidék . . .	587	72. 107	68. 1.299	75. 207
78. Marmaros megye . . .	585	75. 84	75. 819	74. 187

II. Horvát-Szlavonország.

1. Varasd megye . . .	1.732	5. 237	7. 73	3. 1.308
2. Kőrös " . . .	1.650	3. 400	5. 270	6. 142
3. Zágráb " . . .	1.300	6. 237	6. 131	5. 817
4. Pozsegy " . . .	817	4. 315	4. 812	4. 1.072

	szarvasmarha		ló		juh		sertés	
	viszony- szám	sor- szám	viszony- szám	sor- szám	viszony- szám	sor- szám	viszony- szám	sor- szám
5. Verőcse „ . . .	677	2.	554	2.	1,631	1.	1,328	
6. Szerém „ . . .	600	1.	805	1.	3,136	3.	1,188	
7. Fiume „ . . .	485	7.	37	3.	873	7.	3	

III. Határőrvidék.

	szarvasmarha		ló		juh		sertés	
	viszony- szám	sor- szám	viszony- szám	sor- szám	viszony- szám	sor- szám	viszony- szám	sor- szám
1. I. Báni ezred . . .	1,447	10.	299	12.	691	7.	914	
2. Broodi „ . . .	1,290	2.	829	6.	1,706	1.	2,798	
3. Gradiskai „ . . .	1,263	5.	564	14.	476	2.	2,258	
4. II. Báni „ . . .	1,245	9.	354	15.	278	6.	958	
5. Körösi „ . . .	1,178	8.	370	13.	519	3.	1,602	
6. Szt-Györgyi ezred .	1,159	7.	409	11.	854	5.	1,230	
7. Sluini „ . . .	879	12.	96	10.	922	12.	333	
8. Szerb bánági „ . .	719	3.	783	1.	3,864	8.	845	
9. Pétervárad „ . . .	605	6.	517	3.	2,485	4.	1,522	
10. Német bánági „ . .	586	1.	906	2.	2,972	9.	822	
11. Titeli-csajkás zászlóalj	540	4.	698	5.	2,197	11.	441	
12. Likkai ezred . . .	522	13.	87	7.	1,249	14.	89	
13. Ogulini „ . . .	509	14.	75	∞.	996	15.	77	
14. Román bánági ezred	472	15.	74	4.	2,471	10.	512	
15. Ottocsáni ezred . .	419	11.	98	9.	986	13.	96	

A legstírtibb ló t e n y é s z t é s t ennél fogva Békéstől le Csanádon, Torontálon keresztül a német bánági ezred déli határáig találjuk, mely vidékhez nyugatra Bács megye, alatta a Szerémség s a bródi ezred kerülete, keletre Temes megye s alatta az illyr bánági ezred kerülete csatlakoznak. Ily arányok (700—1000 egy mértföldre) a felsoroltakon túl csak még a Hajdúkerületben s Erdélyben: Ujegyház, Nagysink- és Köhalomszék vidékén fordulnak elő.

Legroszabb a lótenyésztés Fiume megyében s az összes horvát tengerparton (ogulini, ottocsáni, likkai ezred) Magyarország-Erdély délkeleti és éjszakkéleti határain pedig egyrészt az oláh bánági ezredben, Hunyad és Zaránd megyékben, másrészt még épen ellenkező irányban Mármaros, Belső-Szolnok és Doboka megyékben, mely felsorolt területeken 100 ló sem esik egy-egy négyszög mértföldre.

A dunántúli megyék e tekintetben is jó közepes átlagot mutatnak, mely egyébiránt minőség tekintetében busásan pótolja a számot. Baranyamegyében különben épúgy mint a Duna-Tisza zugában, a titeli csajkások kerületében s a Tisza mentén Csongrád megyében a közép-jóval felül is emelkedik.

Aradtól fölfelé Bihar, Szatmár, Szabolcs mind hanyatló számokat mutatnak, melyekkel egy színvonalon áll a nyugat felé eső Pozsony, e vonaltól fölfelé pedig, a Kárpátok vonalán végig, épúgy apad a lovak

száma, mint a hogy Erdély legnagyobb részében nem bir mértföldenkint 200-on tülemelkedni.

A szarvasmarhatenyésztésnél épen ellenkezőt tapasztalunk. Itt a dunántúli megyék mutatnak lehető sűrű marhatartást, köztük Vas, Zala s a velök délre határos Varasd és Körös megyék a legsűrűbbet, mely még Zágráb megyébe is elhat s a horvát határörvidék déli vonalának legnagyobb részén is tapasztalható. Elég virágzó marhatenyésztést mutat még Erdély középtája, főleg a szászok földje, melynek egynémely széke (Szerdahely) a legmagasabb arányszámig is emelkedik.

Igy általános sűrűséget találunk a felvidéken is azon megyéknél, melyek lovak dolgában szegényebbnél állanak. Pozsonytól az éjszaknyugati határon felfelé Árváig mind emelkedik az arány, mely megyében már 1500 darab körül esik egy négyszög mértföldre. Ugyanez az arány élénk marhatenyésztést mutat az egész vidék Szepestől le a Tiszáig s csak Máramaros és Nászód vidéke éjszakkeleten, az oláh bántági ezred ismét délkeleten s a pétervárad ezred épen délben mutatnak fel igen csekély arányszámokat.

A hajdan marhadús vidékek azonban, a Duna-Tisza köze, a Tisza mente, korán sem dicsekedhetnek többé ily gazdag baromállománnyal, mely Szabolcs, Bihar, Arad megyékben, sőt a bántágban sem tud a közepes 1000 darabon mértföldenkint tülemelkedni.

De a mely megyék fogyatkozást mutatnak a szarvasmarhaállományokban, ugyanezeket tapasztaljuk (legalább az ország közepe táján) leggazdagabbaknak j u h o k b a n. Itt a Duna-Tisza köz visszavívja régi jó hírnevét, Nógrádból le a Tiszáig s ezen túl is Hevesben s a Jászkúnságban, nem kevésbé a Hajdúkerületben a legsűrűbb juhállományt találjuk, mely 5000-et meghalad mértföldenkint. Ugyanígy számokat tapasztalunk túl a Dunán Tolna, Fehér, Győr megyékben. De még a szomszéd Somogy, Veszprém, Komárom, sőt felfelé a Vág és Garam hasított megyékben egész Liptó határáig alig találunk hanyatlást.

Árva s töle keletre a legbércezesebb felvidék nem tud ugyan juhokban sem nagy gazdagságot felmutatni s ez egyre hanyatlik Máramarosig, mely e tekintetben is egyik legszegényebb megyének bizonyul. Szatnártól le azonban ismét emelkedik az arány végig Erdély határán le a Dunáig s csak Aradmegye képez kivételt. Benn Erdélyben szintén mind nagyobb lesz a juh viszonyszáma s csak a délkeleti határ felé hanyatlik valamennyire.

A horvát-szlavon megyék s a határörvidék átlag csekély juhtartást tüntetnek fel. Varasd, Körös, Zágráb megyékben s a második bánti ezredben ez épen legesekélyebb s 500 juhot mutat fel mért-

földenkint, mit egyébiránt gazdag marhatartása magyaráz, ellenben a tengerpart vidékén le a likkai ezred területéig ismét javul a viszony.

Nagyjából tekintve az itt vázolt viszonyokat azon nézethez kell jutnunk, hogy nem a ló a magyar nemzetiség választott háziállata, hanem a juh. Ha egy pillantást vetünk a nemzetiségi térképre s a feljebb tapasztaltakat vele összevetjük, szemet nem húnnyhatunk a fölötte, mily csodálatos pontossággal vágnak össze a megyék, melyek a magyarok által legsűrűbben lakvák, azokkal, melyekben a leggazdagabb juhtenyésztés virágzik. Csak az erdélyi Csíkszék látszik ebben kivételt képezni, de az is enyhül, ha megemlékszünk arról, hogy az erdélyi határszéli megyék juhállománya nem rendes legeltetési viszonyok közt létezik, különben is a Csíkszékben erősebb a marhatartás.

Ismét az ország természetes tagozásának felel meg, bár eltérő képletet nyújt a sertés tenyésztés.

Itt a legsűrűbb viszonzyszámokat a horvát-magyar határörvidék egy része, a gradiskai, broódi, pétervárad ezred tüntet fel, velök egy számra, (1500 darabon fölül mértföldenkint) Magyarországon csupán Csanád megye emelkedvén. De a dunántúli déli megyék: Zala, Somogy, Tolna s Baranya alig maradnak e szám mögött, és mértföldenkint ott is 1200 s 1500 darab között változik a sertésállomány.

Ugyan ez osztályzatba esnek Békés, Bihar s a Hajdúk kerülete, Erdélyben csupán a Nagysink körül eső százsz székek, Horvát-Szlavonországban Varasd és Verőcze s az új Belovár megyék.

A tenger felé terjedő déli sziklás vidék épügy, mint az éjszaki Kárpátok övezte megyék természetesen mind csekélyebb sertéstartást mutatnak, köztük Trencsén és Marmaros a 200-on is alul maradnak.

Az egyes főbb állatfajok vidékek szerinti elterjedését ekkép szemlélvén, nem lesz érdektelen az így kellőleg össze nem hasonlítható összes állattenyésztést venni szemügyre. E tekintetben eléggé szokásos átszámítás alkalmazható, hasonló ahhoz, melyet a mezőgazdaságban alkalmaznak, midőn a különféle takarmánynemeket szénacértékre átszámítják. Jelen számításunkhoz a szarvasmarha kinálkozik, vagyis egy darab szarvasmarhára redukálhatjuk összes baromállományunkat. Ily számításra Svajczban a következő kulesot alkalmazták: 1 darab szarvasmarha, = $\frac{2}{3}$ ló, = 4 sertés, = 10 birka, = 12 keeske.

Tekintve azt, hogy szarvasmarhafajunk nem oly nagy, mint a svájci, de lófajunk, legalább általán, még kevésbé hasonlítható a külföldön honoshoz, az arányszámítást csak annyiban változtatjuk meg, hogy egy darab szarvasmarhára egész lovat számítunk, mit talán jobb eltartása is valamennyire igazol, a többi állatra nézve megtartván a fentebbi arányt. Így lesz egy darab szarvasmarha = 1 ló, = 4 sertés, = 10 birka, = 12 keeske.

Ekkép pedig az országok marhaállománya következőleg alakul:

	Összes marhaállomány egy darab szarvasmarhára számítva	esik egy □ mértföldre darab
Magyarországban	7.160,840	1,929
Erdélyben	1.425,169	1,492
Fiume s kerületében	749	—
Horvát-Szlavonországban	588,215	1,755
A határörvidéken	881,557	1,512
Összesen	10.056,530	1,795

Az általános állattenyésztés mivoltát tulajdonképen csak így lehet megítélni, mert így az egyes vidékek fölénye egyik állatfaj tenyésztésében eltűnik, ha ugyan másik fajból is nem tenyészt eleget. Valamennyi állatfajnak egy közös értékre hozása azonban pontosan engedi megítélnünk, vajjon kellő ipart fejt-e ki a vidék e téren, minélfogva érdekes lesz a megyéket itt újra azon hányados szerint sorolni fel, mely ez átszámított képzéleti állatmennyiségnek egy négyszög mértföldre eső száma szerint megilleti.

Esik pedig az összes marhaállománynak szarvasmarhára redukált számából

I. Magyarország-Erdélyben.

	egy □ mértföldre. darab		egy □ mértföldre.
1 Szerdahelyszékben	2,892	27 Küküllő megyében	1,956
2 Ujegyházszékben	2,856	28 Bihar „	1,943
3 Zala megyében	2,746	29 Mosony „	1,938
4 Torontál „	2,744	30 Kraszna „	1,927
5 Győr „	2,583	31 Medgyesszékben	1,927
6 Segesvár székben	2,572	32 Veszprém megyében	1,907
7 Nagysink „	2,563	33 Pest „	1,904
8 Vas megyében	2,588	35 Abaúj „	1,900
9 Békés „	2,498	35 Nyitra „	1,894
10 Csanád „	2,498	36 Marosszékben	1,894
11 Somogy „	2,436	37 Komárom „	1,877
12 Tolna „	2,413	38 Szabolcs „	1,876
13 Hajdu kerületben	2,281	39 Árva „	1,866
14 Köhalomszékben	2,276	40 Aranyos székben	1,864
15 Baranya megyében	2,261	41 Arad megyében	1,859
16 Temes „	2,216	42 Bereg „	1,855
17 Soprony „	2,189	43 Szatmár „	1,854
18 Csongrád „	2,149	44 Esztergom „	1,823
19 Besztercze vidéken	2,126	45 Zemplén „	1,770
20 Heves megyében	2,115	46 Bars „	1,763
21 Ugocsa „	2,104	47 Szászváros székben	1,744
22 Borsod „	2,061	48 Fogaras vidékén	1,737
23 Bács „	2,031	49 Torna megyében	1,683
24 Pozsony „	2,027	50 Közép-Szolnok m.	1,666
25 Fehér „	2,023	51 Szécsény székben	1,646
26 Jászkún kerületben	1,996	52 Gömör megyében	1,624

Rejzolta Hatsek Jgn

m.k. állar

AZ ÖSSZES HÁZIÁLLATOK SZARVASMARHARA ÁTSZAMITVA

MÉRTFÖLDENKÉNT.

egy □ mértföldre		Horvát Szlavonországban.	
53 Udvarhelyszékben .	1,594 „		
54 Trencsén megyében .	1,575 „	1 Varasd megyében .	2,296 drb.
55 Szepes „ .	1,548 „	2 Körös „ .	2,112 „
56 Alsó-fehér „ .	1,542 „	3 Szerém „ .	2,015 „
57 Krassó „ .	1,528 „	4 Belovár „ .	1,977 „
58 Sáros „ .	1,522 „	5 Zágráb „ .	1,754 „
59 Zaránd „ .	1,515 „	6 Verőcze „ .	1,716 „
60 Felső-fehér „ .	1,511 „	7 Pozsega „ .	1,482 „
61 Brassó vidéken .	1,491 „	8 Fiume „ .	610 „
62 Hont megyében .	1,489 „		
63 Szászsebes székben .	1,488 „		
64 Nógrád megyében .	1,470 „		
65 Kővár vidéken .	1,463 „		
66 Kolozs megyében .	1,451 „		
67 Háromszékben .	1,444 „		
68 Ung megyében .	1,425 „		
69 Túróc „ .	1,402 „		
70 Doboka „ .	1,380 „		
71 Liptó „ .	1,196 „		
72 Csíkszékben .	1,181 „		
73 Zólyom megyében .	1,114 „		
84 Torda „ .	1,105 „		
75 Szolnok „ .	1,068 „		
76 Hunyad „ .	1,075 „		
77 Máramaros „ .	997 „		
78 Naszód vidékén .	882 „		

A határvidéken.	
1 a Bródi ezredben .	2,988 drb.
2 a gradiskai „ .	2,438 „
3 a szerb bántási ezred .	2,099 „
4 az I. báni ezredben .	2,043 „
5 a német bántási ezr.	1,994 „
6 a II. báni ezredben .	1,865 „
7 a péterváradai „ .	1,751 „
8 a titeli csajkások zász- lójában	1,567 „
9 a szluini ezredben .	1,150 „
10 az oláh bántási „ .	921 „
11 a likkai „ .	755 „
12 az ogulini „ .	702 „
13 az ottocsáni „ .	639 „

A számok könnyebb s áttekinthetőbb megítélése végett ez érdekes viszony kutatására ismét térképet alkalmazunk. A szarvasmarhára átszámított állatoknak egy-egy □ mértföldre eső száma 1000-en alól és 2600-on felül váltakozván, 1800-tól fogva teljes színezés használtatott, melyen alól és felül hasonló fokozati alakzatok mutatják a számbeli különbséget.

Igy vetvén egy pillantást a térképre, melyen az egyes állatfajok közötti különbségek immár ki vannak egyenlítve, legelőbb is az ötlík fel, hogy Magyarország-Erdélyben éjszokról délfele mind sűrűbb lesz az állatok viszonyyszáma.

A legéjszakibb megyék közül csak Árva és Bereg emelkednek a középszámig, Máramaros megye és Naszód vidéke 1000 darabot sem tenyésztenek mértföldenkint, Belső-Szolnok, Doboka, Torda megyék és Csíkszék valamint Hunyadmegye Erdélyben, Liptó és Zólyom Magyarországon az 1400-at nem bírják elérni. Nyitrától a Dunáig, Abaujtól a Duna s Tisza között le Bácsig, Beregtől délnek Aradig mind eléri a feljebb kimutatott középszámot. De már a Hajduk kerülete s egyre délnek Békés, Csanád, Torontál és Temes mind sűrűbb állattenyésztést mutatnak, Torontál épen felül is emelkedik a 2600 darabban kimutatott maximumon.

Ugyaníly haladást tapasztalunk Erdélyben Besztercze vidékétől a délibb fekvő szász székek felé, melyek közül Szerdahely és Ujegyház székek szintén a legnagyobb viszonyszámot elérik, részben meghaladják.

Azontúl derekasan termelő megyéink túl a Dunán sem maradnak el. Zala itt is eléri a maximumot, Somogy, Tolna s Baranya egyfelől, másfelől Vas és Győr csak alig engednek s 2200—2600 között változnak.

A déli megyék közül általában csak a már említett Hunyad, a vele szomszéd oláh bánság és határmegyéje Krassó tesznek kivételt, mely területek egyébiránt hegyes fekvésökkel természetszerűleg a felvidék bérczes területeivel azonosak.

A termékeny sík és dombvidék tehát azok, melyek a mint gabona-termelésben első helyet foglalnak el, az állattenyésztésben is leggazdagabbak. Gazdagabbak, noha a rendelkezésükre álló rét és legelő — mint később látni fogjuk — nem épen nekik juttatja legbőségesebben a takarmányt, de a mit a részben okszerűbb gazdálkodáson kívül nagyrészt aránylag csekélyebb mennyiségű terméketlen térciknek is köszönnek, annyi meztelen hegy és szikla s hajdan bő erdőtenyészetű, de oktanul letarolt hegyoldal nem terheivén térciket.

Horvát-Szlavország s a határvidék se tesznek e tekintetben kivételt. Az oláh bánság roppantúl gyenge viszonylagos népességével gazdagabb állattenyésztést nem is gyakorolhat vadregényes bérczein. Ugyanez áll a tengerparti területekre, Horvátországban Fiume megyére, a határvidéken az ogulini, otocsáni, likkai ezredre nézve. De a többi területek virágzó állattenyésztést tüntetnek fel. A nyugati határon Varasd megye majd a legmagasabb viszonyszámig emelkedik, vele a gradiskai ezred területe versenyez, a bródi ezred meg épen mindkettőt meghaladja s a fokozat maximumán is túlesap.

Még érdekesebb összehasonlítás kínálkozik főkép a külföldi viszonyokkal, ha az állatszámot a néphez viszonyítjuk, kutatván az egyes állatfajok közül, hány darab esik 1000 lakosra.

	ló	szarvasmarha	juh	sertés	kecske
Austriában	67	367	248	126	48
Bajorországban	81	679	439	198	33
Badenben	53	454	129	224	49
Württembergában	56	556	397	126	25
Poroszországban	91	305	943	146	44
Svédországban	104	497	—	119	—
Német-Alföldön	73	387	260	81	35
Belgiumban	61	278	129	101	—
Franciaországban	80	282	930	147	37
Svájcban	42	396	178	121	150
Angliában (Irhon)	107	626	614	220	—
Angliában általában	—	281	872	129	—

Összehasonlítva pedig ez összegekkel Magyarország megfelelő összegeit, azt találjuk, hogy 1000 lakosra esik :

	ló	szarvasmarha	juh	sertés	kecske
Magyarországban	146	319	1,072	276	19
Erdélyben	89	413	875	238	91
Horvát-Szlavonországban	66	372	77	250	8
A határőrvidéken	173	371	812	432	113
Átlag	140	337	977	288	37

Látnivaló tehát, hogy **lovakban leggazdagabbak a magyar korona országai átlag is, a határőrvidék és a magyar anyaország pedig éppen legelől sorakoznak, mi ez utóbbinál még inkább kitűnik, ha az egyes megyéknél a lovak viszonylagos számát nézzük.**

A **szarvasmarháknál** már nem tapasztalható ez örvendetes jelenség. Itt ugyanis csak Poroszország (305) Belgium (278) Franciaország (282) és Anglia (281) maradnak a magyar átlag mögött; Bajorországban éppen, Irthonban is majd kétannyi szarvasmarha esik egy-egy négyszög mértföldre, mint nálunk. Még feltűnőbb lesz e viszony, ha az egyes darabok becsét is mérlegetljük, tudván azt, hogy egy-egy kis magyar tehén se természetére — s így [husára — se tejelésére nézve nem éri fel a fejlettebb angol, holland, svájci fajok súlyát s mértékét.

A **juhok** viszonylagos számára nézve ismét leggazdagabbak vagyunk egész Európában; a magyar anyaországban éppen 1000-en felül esvén egy négyszög mértföldre, mit csak Poroszország (943) és Franciaország (930) közelítenek meg valamennyire.

Ugyancz áll a sertésekre nézve, melyekre nézve csak Baden és Anglia emelkedik a 200-on felül, holott a többi ország nagy része a Magyarországon egy-egy mértföldre eső sertésszámnak alig felét éri el.

Csak a **kecskére** nézve nem áll e számbeli túlsúly, a mennyiben ezekre nézve egészen egyformán állunk Franciaországgal és igen távol Svajcztól (150), de a mely esetben — ismerve a kecskéknek az erdőségre nézve káros hatásukat — nem is kell sajnálnunk a csekélyebb viszonylagos számot.

Még egy feltűnő jelenség nyilatkozik a magyar korona egyes országainak összehasonlított számainál. Ez pedig a határőrvidék aránylag nagy viszonyszámait illeti, melyre nézve alig akad egyéb magyarázat, mint az, hogy a nagyobb katonai fegyelem alatt végrehajtott számlálás itt nem engedett annyi eltitkolást, mint a mennyi a korona többi országaiban, tudva levőleg, éppen az állat-számlálásnál követtegette el.

A **lőtenyésztés** örvendetes lendületet nyert azon fontos állami intézkedés folytán, hogy az összes ménesítgy kivételén a ka-

tonaság kezéből, a földmivélés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter kezébe ment át, kinek ügykörébe az természeténél fogva tartozik. Ez intézkedéstől bátran lehetett várni, hogy a hazai lófaj nemesítése és tökélesítése lesz ezentúl a főpont, melyre kormányunk törekszik; szóval, többé nem különleges katonai, hanem az ország jólétét szem előtt tartó közgazdasági célok ezentúl az irányadók.

E célokat egyszerre elérni nem lehet ugyan, mert néptünknek hosszabb évi okulás kell, hogy nemes példák után megtanulván a ló helyes tartását, kezelését, kedvet is nyerjen faja nemesítéséhez, mire nézve egyelőre nemcsak a legczélszerűbb, de egyuttal a legüdvösebb intézmények az állami ménesek, méntelepek és hágó-állomások. Az állami ménesekben a ló-létszám tetemesen növekszik. Így a kisbéri ménesben, melyben az 1868. év végével, illetőleg a magyar kormány részéről eszközölt átvétel alkalmával a létszám 522-re rugott, 1871-re 600 tétetett kilátásba, a bábolnaiban, melyben akkor 519 volt, 650, és a mezőhegyesiben, melyben ugyanezen időben 2079 volt, 2350.

A nagykőrösi méntelepben a lólétszám 1868 végével 687-re rugott, 1870-ben 794-re emelkedett, Székesfehérvárott, hol 370 volt, 482-re s a sepsi-sz.-györgyi méntelepben, melyben 200 volt, 239-re, Varasdon pedig 88-ról 118-ra emelkedett az.

De nemcsak a lólétszám növekedett, hanem a fedezettési állomások is szaporítottak. 1869-ben Magyarországon 397 és a varasdi méntelepben 53, összesen 450 fedezettési állomást találtunk, 1871-re 488 határozottatott életbeléptetni.

Juh tenyésztésünk minőségére nézve hiányoznak az újabbkori adatok s csak általában tudva lévő, hogy a már 3—4 évtizeddel ezelőtt megindított nemesítés folyton tart ugyan, csak hogy, a mennyiben akkor csupán a minél finomabb fajta gyapjú termelésére törekedtek, úgy később egészségesebb, éghajlatunknak s mezőgazdasági viszonyainknak inkább megfelelő tömöttebb középfinom gyapjú előállítására volt a főszűly fektetve, sok helytt pedig már a hústermelésre is kezdenek feszült figyelmet fordítani. E lendületet, ha egészségesnek is mondjuk, még sem szabad úgy érteni, hogy annak tartanók, ha a finom gyapjútermelés hanyatlásnak engedtetnék; mert durva minőségű gyapjúval mennyiségre nézve soha se fogunk versenyezhetni az óriási területekkel rendelkező Ausztráliával, mely mind inkább előzőnli termékeivel az eurpai piacokat.

Ha a feljebb 15.800.000-e l feltüntetett juh-állomány után az évi nyirást darabonkint átlag csak két fonttal számítjuk, 316.000 mázsa gyapjú jut eredményül, mely összegből 1867-ben, leszámítva az Al-Dunáról szállított 70.000 mázsát, közel 300.000 mázsa került kivitelre; 1869-ben pedig csak Pesten körülbelül 210.000 mázsa kelt el

Gyapjünk minősége iránt egyik fővád a külföld részéről mindenkor a rosz mosás miatt emeltetett. E bajon akart segíteni a működését 1869-ben megindított gyapjúmosó-részvénytársulat, mely az év május havától kezdve körülbelül 20.000 mázsát mosott s mind a bel- mind a külföld gyártóinak megelégedését nyerte ki.

Ajánlják ugyan, hogy a fésűs gyapjút ezentúl is elég ha megsztatják, a hol azonban jó alkalom az úsztatáshoz nem kínálkozik, főleg középminőségű gyapjúnál, a gyári mosás nagy előnyöket nyújt.

Gyapjünk elkelése után ítélve nem tagadhatni, hogy a külföld folyton tekintettel van a hazai gyapjúra, melynek finomabb minőségével a tengerentúli gyapjú épen nem versenyezhet. S így nem ajánlhatjuk eléggé a termelőknek, hogy a finomság s a magyar gyapjú egyéb jó tulajdonainak fentartására, mindenek fölött pedig az egyformább tömörség elérésére kellő figyelmet fordítsanak, mert ennek elhanyagolása komolyan megboszulná magát a közel jövőben.

A sertéstenyésztés nemcsak a belfogyasztás szempontjából fontos, a mennyiben ezen termelési ág köznépünk élelmezésének egyik kiváló részét képezi; hanem a jeles magyar disznófaj külföldi hírré is tett szert s évenként átlag 560.000 drb szokott körülbelül 1.450.000 mázsányi súlyban Magyarország határán át kivitetni, mely összegből azonban az Al-Dunáról hozott körülbelül 400.000 drb. levonandó, minek folytán Magyarország termelésétl csak 160.000 drb. marad. De még ezen kivétel is tetemes s ha darabját átlag csak 10 frtba számítjuk, holott legnagyobb részt hizott állapotban s így belföldi kukorica-termelésünket értékesítve vitetik ki a sertés: e csekély számítás mellett is 3 millió frtnál több özőnlík az országba.

Ily viszonyok között annál szomorúbban hat a korábbi tapasztalás, hogy ugyanis a sertésállomány 1857-hez képest, tehát 12 év alatt, a helyett hogy gyarapodott volna, még csökkent. Pedig, ha néptnk ez üzletág fontosságát általában felfogná az roppant lendületet vehetne.— Bizonyítja ez állítást a pest-kőbányai vasuti állomás,—eddigelé Europa talán legjobb sertéskereskedési helyének — évi forgalma. Ez ugyanis már 1869-ben a mult évihez képest 40%-kal emelkedett s oly tekintélyes számokat mutat fel, melyek valóban buzdítólag hathatnának. Felhajtattott ugyanis Kőbányára 1869-ben 460,000 darab s elkelt 418,000, melyből Bécs felé 147.000, Prág-Bodenbach felé 124.000 irányoztatott. Az itt megfordult sertések fél millio mérőnél több kukoriczát fogyasztottak el, a mi magában is legalább harmadfél millio frt értéknek megfelelő.

Nagy csorbát ejt egyébiránt állattenyésztési viszonyainkon, habár azok számbelileg még ki nem tűnnek, maga az állam, mely a marhasó árulásának betiltása által egyik éltető elemétől fosztá meg

baromállományunkat, kényszerítvén, főleg a kisebb gazdát, a szegényebb embert, hogy, ha nem akarja engedni barmát só nélkül elsatnyulni, kénytelen legyen tiszta kősót vásárolni.

A fiskális érdekek melyek e „rendszabály“ — másnak ez intézkedés nem is nevezhető — mellett szólnak, el nem fogadhatók. Az állam elég gazdag sóbányáknak van birtokában, hogy nagyobb termelés által hozván be az árkülönbséget s nagyobb sófogyasztást engedvén a közönségnek, mely a fejenkinti maximumot hazánkban még korán sem érte el, annyira leszállítsa a kősó s fűtsó árát, hogy azon vegyészeti vagy egyéb eljárás, mely a marhasó tisztítása folytán azt az emberiségre nézve is élvezhetővé teszi, többé ki ne fizesse magát. Ha pedig egy két szerencsétlen azontúl is marhasót akar fogyasztani, ám lássa ő, az állam érdekeit az többé nem fogja annyira sem sérteni, mint a csempészet, mely semmiféle monopolium mellett sem kikerülhető.

Általában is természetellenes, a józan észszel meg nem férő s haladottabb századokban nem igazolható eljárás, azon törni fejét, hogy az isten s a természet ingyen adományát mesterkéltnél úton olyllyá tegyék minélfogva az az emberekre nézve, kiknek egyik életszükségletét pótolja, élvezhetetlenné válják. Csak a legmesterkétebb fiskális ügykezelés gondolhat ki ily experimentumot s mélyen sajnálandó, hogy a hazai kormánynak volt fenntartva ily intézkedést foganatosíttatni. Nem hazafi sugalhatott ily eljárást magyar miniszternek, s azon férfiu, kire a sóügy bizva van, ha okszerűbb kezelés által nem tudja a kinstárnak visszaélések által tagadhatlanul okozott kárt pótolni, ha természetszerűbb, az országos gazdálkodásnak, az elannyira fontos mezőgazdasági érdekeknek megfelelőbb segédszert nem tud ajánlani, úgy nem áll feladata színvonalán.

Elég baj s a természetszerű gazdálkodással csak nehezen összeegyeztethető, ha magasabb állami, illetőleg pénzügyi szempontból nem mellőzhetni a monopoliumot, mely szabad államintézményekbe sehogy bele nem illik; ám de azt követelheti azután az ország, hogy ily kényszerűleg eltűrt monopolium minél kevesebb zaklatással kezeltesse s az ország egyéb gazdasági ágainak s itt nevezetesen az állattenyésztésnek kárt ne okozzon.

Ismerve valamennyire az állattenyésztési viszonyokat, újra egy pillantást vethetnénk az eltartásukra szolgáló rétek s legelők mennyiségére, melyek azért mutattatnak be külön táblázatban, mert e számokra alább, a marhaállományval való összevetésnél, szükségünk lesz.

A rét- és legelő mennyisége s arányai:

Folyó szám	Megye, kerület, vidék	A rétök		A legelők		A rétök és legelők	
		összege 1600 □ öles holdakban	% viszonyítva az összes területhez	összege 1600 □ öles holdakban	% viszonyítva az összes területhez	összege holdakban	% szerint
1	Abauj megye	51,663	10.34	52,525	10.52	104,188	20.86
2	Arad "	101,350	9.70	204,205	19.54	305,555	29.24
3	Árva "	23,076	6.39	67,095	18.58	90,171	24.97
4	Bács "	73,384	4.10	297,002	16.61	370,386	20.71
5	Baranya "	104,560	11.81	135,041	15.25	239,601	27.06
6	Bars "	51,000	10.06	38,397	8.27	89,397	19.25
7	Békés "	83,799	14.06	155,330	26.11	239,129	40.19
8	Bereg "	84,663	13.07	64,554	9.90	149,217	23.03
9	Bihar "	314,007	11.11	356,731	18.52	670,738	29.63
10	Borsod "	82,208	13.34	79,961	12.98	162,169	26.32
11	Csanád "	46,445	16.10	62,376	21.63	108,821	37.73
12	Csongrád "	77,206	13.37	154,178	26.72	231,384	40.09
13	Esztergom "	12,465	6.53	23,984	12.56	36,449	19.09
14	Fehér "	66,787	9.24	125,517	17.37	192,304	26.61
15	Gömör "	95,157	13.29	38,830	5.82	133,987	18.71
16	Győr "	40,425	16.43	51,740	21.03	92,165	37.46
17	Höves "	162,370	14.16	393,054	28.18	485,424	42.34
18	Hont "	50,536	11.39	42,367	9.55	92,903	20.94
19	Komárom "	75,027	14.54	78,441	15.20	153,468	29.74
20	K.-Szolnok "	68,740	17.66	32,938	8.56	101,678	26.42
21	Krassó "	111,518	12.27	184,881	20.34	296,399	32.61
22	Kraszna "	37,699	18.67	23,618	11.82	61,317	30.69
23	Liptó "	44,040	11.22	66,163	16.86	110,203	28.08
24	Marmaros "	214,074	11.89	169,005	9.39	383,079	21.26
25	Mosony "	54,190	16.03	54,228	16.04	108,418	32.07
26	Nógrád "	79,347	10.45	77,582	10.22	156,929	20.67
27	Nyitra "	97,516	9.76	112,067	11.21	209,583	20.97
28	Pest "	229,610	12.15	427,535	22.63	657,145	34.78
29	Pozsony "	91,282	12.18	93,299	12.49	184,581	24.63
30	Sáros "	42,382	6.43	82,464	12.51	124,846	18.94
31	Somogy "	128,595	11.26	123,912	10.85	252,507	22.11
32	Sopron "	61,242	10.65	58,964	10.25	120,196	20.90
33	Szabolcs "	124,477	12.00	177,194	17.06	301,671	29.06
34	Szatmár "	211,629	20.31	64,742	6.36	276,371	27.17
35	Szepes és a XVI. sz. v. k.	67,917	10.74	55,573	8.79	123,490	19.53
36	Temes megye	140,570	13.64	139,459	13.53	280,029	27.17
37	Tolna "	70,041	11.06	114,122	18.02	184,163	29.08
38	Torna "	11,506	10.71	11,112	10.34	22,618	21.05
39	Torontál és a N.-Kikindai k.	90,775	7.61	235,666	19.76	326,441	26.37
40	Trencsén megye	44,553	5.53	154,374	19.22	198,927	24.75
41	Túrócza "	18,564	9.28	23,932	11.97	42,496	21.25
42	Ugocsa "	32,273	15.59	16,904	8.17	49,177	23.76
43	Ung "	66,355	12.49	57,139	10.76	123,494	23.25
44	Vas "	110,615	12.64	89,723	10.25	200,338	22.89
45	Veszprém "	61,017	8.42	91,672	12.66	152,689	21.06
46	Zala "	150,365	17.67	114,205	13.42	264,561	31.09
47	Zaránd "	28,184	12.50	35,333	15.67	63,517	28.17
48	Zemplén "	115,875	10.75	176,201	16.36	292,076	27.11

Folyó szám	Megye, kerület, vidék	A rétek		A legelők		A rétek és legelők	
		összege 1600□ öles holdakban	% viszonyítva az összes területhez	összege 1600□ öles holdakban	% viszonyítva az összes területhez	összege	% területen
49	Zólyom "	73,627	14.06	34,899	7.10	108,526	32.00
50	Jász-kún kerület	133,913	16.29	258,203	31.42	392,116	47.72
51	Hajdú kerület	35,074	20.89	36,957	22.01	72,031	42.90
52	Kövár vidék	38,055	20.00	15,324	8.00	53,379	28.00
	Összesen és átlag	4.481,729	12.02	5.760,718	15.45	10.242,447	37.47
	Erdély						
1	Alsófehér megye	165,900	20.70	99,504	12.41	265,404	33.11
2	B.-Szolnok "	117,438	20.23	45,428	7.32	162,866	20.55
3	Doboka "	83,538	19.20	32,881	7.57	116,419	14.84
4	Felsőfehér "	45,081	14.00	19,845	6.58	64,926	8.36
5	Hunyad "	164,690	14.90	131,898	12.00	296,588	37.00
6	Kolozs "	169,162	19.79	100,289	11.73	269,451	34.46
7	Küküllő "	58,785	21.91	32,760	12.21	91,545	11.72
8	Torda "	144,108	17.29	91,948	11.03	236,056	30.26
9	Fogarás "	84,012	26.67	58,125	18.45	142,137	18.40
10	Naszód "	84,998	16.50	110,530	21.52	195,528	25.04
11	Aranyos szék	11,990	19.72	9,484	15.50	21,474	27.50
12	Csik "	181,115	23.19	107,095	13.71	288,210	36.90
13	Három "	58,132	11.18	14,938	2.67	73,070	9.35
14	Maros "	39,156	15.82	32,286	13.00	71,442	9.10
15	Údvarhely "	93,932	20.70	57,638	12.73	151,570	19.43
16	Brassó vidék	43,791	14.02	28,290	9.05	72,081	9.27
17	Kőhalomszék	13,517	12.56	13,675	12.70	27,192	3.47
18	Medgyesszék	21,612	19.12	11,304	10.00	32,916	4.20
19	Nagysíkszék	24,465	22.02	10,894	9.99	35,359	4.51
20	Besztercze vidék	27,603	22.13	13,176	10.56	40,779	5.21
21	Szászvárosszék	12,089	15.99	28,939	33.27	41,028	5.26
22	Szerdahelyszék	7,742	20.48	5,710	15.10	13,452	1.73
23	Szászsebeszék	9,436	16.79	6,667	11.96	16,103	2.07
24	Segesvárszék	25,069	25.06	11,750	12.20	36,819	4.70
25	Szebenszék	64,809	16.08	78,178	19.20	142,987	18.40
26	Ujegyházsék	9,126	18.28	3,793	7.00	12,919	1.65
	Összesen és átlag	1.761,296	18.44	1.157,034	12.11	2.918,330	36.55
	Horvát-Szlavonország.						
1	Kőrös megye	36,975	12.75	25,722	8.87	62,697	21.62
2	Varasd "	40,146	12.16	31,170	9.44	71,316	24.60
3	Zágráb "	102,733	12.00	78,281	9.83	181,014	23.73
4	Fiume "	39,689	13.52	73,256	24.95	112,945	38.47
5	Szerém "	55,143	13.44	72,270	17.62	127,413	31.06
6	Verőcze "	73,847	9.17	68,770	8.59	142,617	17.76
7	Pozsega "	34,142	7.95	28,950	6.78	63,092	14.67
	Összesen és átlag	382,175	11.41	378,419	11.28	760,594	22.70

Ismerve azon nagyfontosságot, melylyel a rét és legelő az állattenyésztésre nézve bír, szinte önként kiálkozott az összehasonlítás az együttes rét-legelőmennyiség s az állattenyésztés nagysága között.

E célból készült mellékelt térkép mely a rét és legelő előre bocsátott százalékait öt szinfokozatban foglalja magában olyformán, hogy a legcsekélyebb rét és legelőmennyiség (20 %-on alúl) legvilágosabban s így fokozatokon 20—25, 25—30, 30—40 %-ig mind sötétebben, a 40 %-on felül terjedő rét és legelőterület legsötétebben van színezve.

Ezen térképből egy pillanatra látni, hogy az erdős-bérezes megyék Magyarországon rétből-legelőben legszegényebbek, Erdélyben ellenben gazdagabbak. Erdély általában magasabb rét-legelői százalékot mutat.

De a kísérlet, hogy ez alapon hasonlítsuk össze e két mivelési ágot az állattenyésztéssel, éppen nem mutatja a várt eredményt. Vagyis más szóval, az állattenyésztés nem áll mindenütt, sőt legtöbbször sem egyenes arányban a rét és legelő mennyiségével.

A felvidék egy részében, a Pozsonytól Beregig terjedő éjszaki élkörben meglehetősen összevág ugyan e két tényező; Liptóban azonban, mely meglehetősen rét-legelő területtel bír, aránylag igen csekély az állattenyésztés. Az éjszakkéleti határvonalon tovább haladva Máramaros, még inkább Naszódvidéke, szintígy Csik- és Háromszéket kivéve, az említett területeken mind igen csekély az állattenyésztés, a rét és legelő pedig elég nagymennyiségű. Háromszék igen csekély takarmánytermesztéssel s elég erős állattenyésztéssel bír.

Borsodtól az erdélyi határszélig s le Aradig, (ezt is beszámítva) teljes összhang van az állatok mennyisége s a takarmányt nyújtó terület között; így van a Hajdukertület és Békés megye is; de már Heves, Csongrád s Pest megyékben kevesebb az állat, mint a rét-legelő százalékának megfelelően. Bács, Torontál s Temes több állatot nevelnek, mint a rét-legelő mennyiség után várni lehetne; Krassó azonban bővelkedik rét- s legelőben, de állattenyésztése nem éppen virágzó. Túl a Dunán ismét elég összhang nyilatkozik. Zala gazdag rétföldeken gazdag állattenyésztést is mutat, Mosony azonban, rét-legelő földje után itélve több állatot tarthatna el, Esztergom pedig nem marad el állatmennyiségére nézve a szomszéd megyéktől, holott rét s legelő dolgában a legszegényebb megyékhez tartozik.

Az élelmi szerek gyarapítására szolgáló baromfi tenyésztés a belföldi kereskedésnek bő anyagot szolgáltató halászat és vadászat, s a szintén e célra nagy fontosságu méhészet valamint a nagy jövőre hivatott, bár eléggé hanyatló selyemtenyésztés csak mellékesen legyenek itt említve, mint oly ágai a mezőgazdasági

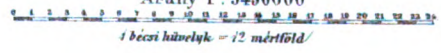
RÉT ÉS LEGELŐ

VISZONYITVA A TERÜLETHEZ

MÉRTÉK

Arány 1 : 3456000

Jelmagyarázat

- ⊙ Város
- Mezőváros és falu
- Bizalmas határ
- Országos
- Megyei
- Folyó

iparnak, melyek az egyszerű, nyers földmivelés mellett üzethetvén, tetemes jövedelmet szolgáltatathatnának, erre annyira rászorult gazdáinknak. De még valódi értéktermés tekintetében is komolyan számba veendők oly ország kereskedésében, mely cserélendő tárgyaiban nagyrészt a természet bő adományaira szorul. Nevezetesen a méhészeti fontosságát fölszelegesen kiemelünk, melyet be is láttak már évek előtt Bécsben is, de a köpü akkoráig még soha megszámlálva nem volt s így az egész magyar-osztrák monarchiában 3 millióra mondott köpüszám hitelessége mellett époly kevéssé kezeskedhetni, mint azon másik adat mellett, hogy a monarchiában 60 millió baromfi tenyésztetnék, mely szintoly kevéssé volt valaha számba véve s a melynek összege teljességgel csak önkényes becslésen alapul. Csak az 1870-ki számlálás mutatta ki valamennyire a köpüket s számukat 617,000-ben állapította meg.

Szeretnők különben e gazdasági mellékágakat annál is inkább mivelve látni édes hazánkban, mert némi bibelődéssel s mintegy megtakarított külön szorgalommal járván, rászoktatnák a népséget lassankint az iparos foglalkozásra.

4. Az erdő.

A magyar korona országaiban az erdő, mint láttuk, közel 15 millió holdra terjed és átlag 31.5%-ot foglalván el, az összes területnek közel egy harmadát borítja. Általában tehát elég volna az erdős terület nemcsak saját szükségletünk fedezésére, hanem még erdőtlenebb vidékek szükségéinek is pótlására. Csakhogy az erdős terület megítélésénél különbséget kell tennünk a hegyi és sík vidék között. A korábban említett nagy medenczét szegélyező hegységek legnagyobb részét erdők borította kisebb-nagyobb bérczek, melyeknek legalsó fokát fel egész 1000—2000 lábig cserjések és tölgyesek képezik. A cser fölötte kezdődik a bükkerdő, mely a völgyek éjszaki lejtőin már fél ezer lábnyi magasságban indul meg; de a keleti Kárpátokban például, 4.500'-ig is emelkedik. Ezek fölötte még 1000 lábbal magasabban terülnek el a fenyvesek különféle fajtái, melyek a nyugati hegyláncolatban egyébiránt csak a hegyhátakat fedik, az erdélyi havasokban azonban sok helytt kizárólag uralkodnak. Ezek fölötte már csupán a gyalogfenyő tenyész, maga fölötte csak kopár szikla-meredeket hagyván. A tölgyesekben, részben még a bükkesekben, elszórva bár, de sok helytt terjedelmes csoportokban fordulnak elő a hárs, jávör, körisfa stb.

Az erdős terület, az említett hegyszegélyekben körülbelül 30%-ot, a Kárpátokban 50%-nál is többet foglal el az összes területből. Tömerdek erdő van az állam kezén, mely egyúttal e korábban

kimutatott koronai, kincstári, alapítványi birtoknak stb. tetemes, a bányabirtokoknak épen legnagyobb részét teszi, és pedig:

kincstári erdő	1.072,000 hold
bányaerdő	275,000 "
alapítványi	114,000 "
községek kezén van	1.090,000 "
földbirtokosokéban	5.800,000 "
parasztok kezén	540,000 "

Ez erdőségek összes jövedelme a kataster szerint 9.148,000 frtra van véve, s az ez alapon történt megadóztatás egyik legnagyobb panasza az illető birtokosoknak, a mennyiben az erdő sok helytt s épen ott, hol nagy tömegben fordul elő, alig hoz jövedelmet. Ugyane panasz volt még nem rég a kincstári kezelés alatt álló erdőségek ellen is emelve, de a hol épen a legutóbbi években tetemes s a közvagyonra nézve igen előnyös változás állt be. A kincstári erdők jövedelme ugyanis 1871-ben 2.584,000 frtban, a kiadás 2,033,000 frtban, a bányaerdők hiánya 542.000 frtban volt a költségvetésben fölvéve, így az egész bevételi összeg 5.256,000 frt, ámbár az összes költség levonásával csak 8,962 frt a tiszta haszon.

A magánosok kezén levő erdőnek jövedelmezősége egyébiránt nem kizárólag az erdő rossz kezelésében, hanem inkább a közlekedési eszközök csekély, sok helytt költséges voltában is rejlik. Vannak ugyanis a felvidéken, Erdélyben, de még Horvát-Szlavonországban is ügyszólván, érintetlen őserdők, melyek részben út hiányában hozzáférhetlenek s hol a túléltt s megdőlt fa halomra rohad. Még legjobb jövedelmet hoz az erdei legeltetés, gubacstermelés, a makkolás, de nem kevés helyen a jövőndő erdőbirtokos tömérdek kárával.

Ezen helylyel-közzel előforduló fabőség s az erdőknek csekély jövedelmezősége viszont borzasztó erdőpusztításhoz is vezetett s noha vannak helyek, melyeken az erdő tiszta búza-talajon is áll, viszont az irtás oly helyekre is kiterjedt, hol abszolút erdőtalaj létezésén, pusztítása pótolhatatlan kár nemcsak a birtokosra és utódaira, de a kopár hegyek tömérdek vizmosásai folytán a szomszédokra, a szárazság fokozása s így az éghajlat rontása által az összes országra nézve is.

A hegyes vidék fabősége mellett kiáltó ellentét az alföld fátlan-sága. Mint említve volt, az alföld erdei már a szegélyvidékhez tartoznak s a magyar sík még mind pusztaság, fátalan róna. De még a szegélyző területen, az egyrészt Debreczenig, másrészt a Duna-Tisza közén létező homokháton le a Bácskátg is csak a föld 8%-a körülbelül erdő, az is gyöngye cserjes legnagyobbbrészt jegenye, körisfa, topolya, fűz stb. A futóhomok megkötése befásítás által egyébiránt mind nagyobb mértékben eszközöltetik, mely tekintetben az ákác, jegenye és topolya megbecsülhetetlen szolgálatokat tesznek.

Ezen kísérletek azonban nem tartoznak a szoros értelemben vett erdészethez, termelvényeiben soha nem fog az alföld a felföld mértföldnyi erdeihez hasonlítottatni, s az mindig is a felvidék faszállítási saira lesz utalva, ha ugyan ki fog bontakozni azon szükség- és gondatlanság szülte kezdetleges gazdálkodási állapotból, hogy szalmáját s trágyáját feltüzelje. Ez óhajtott állapotához azonban fejlettebb közlekedési s forgalmi viszonyok szükségesek s a tervezett nagyobb csatornázási munkák e tekintetben lendíteni fognak a felföld erdészeten és sokat pótolni az alföld szükségéből.

Eddig folyóink szállítják lefelé a fát s a Vágon és Garamon a Dunáig, a Tiszán le egész az alföldig megy amott Árva, Liptó, Trencsén, Túróc stb., emitt a Máramaros rengeteg erdeiből a fa, de mind sokkal kisebb mértékben, sem hogy a kölcsönös termelési képességnek és fogyasztási szükségletnek eleget tehetne.

Az erdőség aránytalan elosztása és a szállítási nehézségek okai azután azon aránytalanságnak, melylyel Magyarország különböző vidékein találkozunk, s míg a fővárosban egy öl fa ára 20 frtig s azon felül is rüg, s a felvidék néhány városában még 8—15 frtig emelkedik, egy-két mértfölddel feljebb a járhatatlan erdőségben 50 krért is kaphatni egy öl fát, de 3—5 frtba kerül azután a fuvarozás.

Nagyobb erdős területeken csakis a helyi ipar által értékesíthető a fa részint hamuzsir-, legfőképp pedig szénégetés által, melyeket a kohók és huták használnak fel, mi mellett felföldi vasgyáraink dolgoznak s a honnan hazai vastermékeink kitűnő jelessége származtatható, szemben a kőszénrel gyártott vassal; de mely okoskodások már e fejezet határain túl s az iparéba vágnak.

A hazai erdészet fejlődése ügyében tüzetes véleményt mondott az orsz. m. gazdasági egyesület még a helytartótanács idejében, azon meggyőződését fejezván ki, hogy „Magyarországon a nemzetgazdasági érdekeknek teljesen megfelelő rendszeres és virágzó erdőmivvelés életbe léptetésére törvényhozási intézkedés kívántatik, még pedig oly törvényhozási intézkedés, mely a kiválólag erdőmivvelésre alkalmas területeknek befásítása, a létező erdők rendszeres mivvelése, az erdei szolgalmányok rendezése, a községi erdők czélszerű kezelése, az erdei rendőrség helyes gyakorlása, rendszeres erdősz-rendőrök felállítására és erdészeti szakférfiak képzésének fontos kérdései iránt az ország különböző vidékei sajátosságainak és érdekeinek kellő tekintetbe vétele mellett intézkednék.“

Ezen véleményben foglaltatik maiglan is úgyszólván a hazai erdészet iránti teendőik összessége; ez alapon dolgozott ki az országos egyesület törvényjavaslatot, mely a kormány által készült javaslatnál figyelembe is vétetett. De ezen véleményben foglaltatik egyuttal a ter-

melési statistikának az erdészetre vonatkozó feladata is, mert mind a létezőt, mind a hozandó törvény alapján létesítendőket kell nemcsak számba vennie, hanem folyvást nyilván is tartania. Az ily modorban évről évre közzeendő kimutatások idővel összes erdészetünk kimerítő, a további teendőkre nézve irányadóknak szolgáló statistikáját fogják képezni.

Eddigelé a kincstári erdők, Divald által történt kitünő ismertetésén kívül, csak vajnai csekély adatokkal bírnak még erdészeti termelvényeink értékesítése iránt. A magyar külkereskedést kimutatandó munkálatban mégis oly adatok foglaltatnak már is, hogy bátran ki lehet mondani a következtetést, miszerint, a falület jövője, valamennyire okszerű kezelés mellett, biztosítva van.

Biztosítva van, ha ugyan meghozatik a törvény, mely az okszerűtlen erdőpusztításnak magánosok részéről is határt szab; mely a közviszonyokra nézve elannyira fontos erdő irányában némi korlátot vet egyesek és községek meggondolatlan eljárásának, a levágott erdő talaját nem engedi pusztasággá válni; hanem az új befásításról is intézkedik; mindennek fölött pedig oly hatalmat kölesönöz a törvény végrehajtásával megbízott közegeknek, hogy a törvény ne ismét csak írott malaszt maradjon, mely papíron, lehet, a legáldásosabb intézkedéseket foglalja magában, de a miknek foganatosítását senki sem látja.

Itt egyébiránt most legközelebből annak ismerete érdekel, miként simul hazánk földrajzi tagozásához az erdő, mit a mellékelt térképen iparkodtunk szemlélhetővé tenni, előre boesátva oly táblázatot, melynek viszonzyszámaiból a térkép alkottatott.

A megyék szerinti összes területet ugyanis ismerve elég csak az erdős területet sorolni fel oly összevetés mellett, hogy a megyék azon sorrendben következzenek, a melyben 1000 hold általános területre több-kevesebb hold erdő jut, mert csak úgy lehet megítélni, vajjon arányos-e az erdő elosztása. Hogy ne kellessen a megyék sorrendjét e tárgynál ismételve bemutatni az említett számok mellé iktatjuk azon viszonzyszámot is, mely az illető megye népessége és erdős területe között létezik, kimutatván, hogy a lakosságra fejünkint hány hold erdő esik. Szinte fölösleges megemlíteni, hogy mind az általános és erdős terület kimutatására a katasteri, a népesség kimutatására az 1870-diki népszámlálás adatai szolgáltak alapul.

Esik tehát erdő:

	1000 hold területre	a lakosság egy-egy fejére
1. Hár m székben	682.2 hold	3.22 hold
2. Szászváros „	659.2 „	5.25 „
3. Máramarosban	588.4 „	4.81 „
4. Naszód vidéken	571.5 „	5.56 „
5. Csik székben	552.4 „	4.02 „

1000 hold területre a lakosság egy-egy fejére

6. Zólyom megyében	543.2 hold	2.61 hold
7. Széchenyi megyében	541.5 "	2.51 "
8. Ung megyében	537.1 "	2.19 "
9. Fogaras vidéken	527.5 "	2.01 "
10. Torna megyében	503.8 "	2.33 "
11. Gömör "	490.9 "	2.02 "
12. Zaránd "	480.6 "	2.71 "
13. Túróc "	478.5 "	2.11 "
14. Liptó "	472.8 "	2.34 "
15. Bereg "	451.2 "	1.83 "
16. Felső-Fehér megyében	445.6 "	2.31 "
17. Krassó megyében	434.5 "	1.52 "
18. Torda "	429.8 "	2.34 "
19. Udvarhely székben	424.2 "	1.95 "
20. Segesvár "	421.8 "	1.49 "
21. Hunyad megyében	407.9 "	2.37 "
22. Szepes "	391.6 "	1.41 "
23. Bars "	388.4 "	1.31 "
24. Szászsebes székben	380.8 "	1.11 "
25. Abauj megyében	366.0 "	1.09 "
26. Brassó vidéken	352.2 "	1.32 "
27. Kraszna megyében	348.1 "	1.11 "
28. Zala "	343.5 "	0.87 "
29. Belső-Szolnok megyében	341.8 "	1.43 "
30. Hont megyében	333.7 "	1.32 "
31. Ugocsa "	330.6 "	1.01 "
32. Vas "	330.4 "	0.86 "
33. Alsó-Fehér "	329.4 "	1.15 "
34. Trencsén "	328.9 "	1.06 "
35. Ujgyház székben	326.2 "	1.31 "
36. Sáros megyében	317.6 "	1.19 "
37. Köhaleme székben	312.1 "	1.57 "
38. Borsod megyében	302.9 "	0.06 "
39. Nógrád "	302.4 "	1.16 "
40. Szerdahely székben	300.5 "	0.58 "
41. Nagysink "	299.4 "	1.39 "
42. Kolozs megyében	297.6 "	1.34 "
43. Arad "	296.7 "	1.02 "
44. Bihar "	289.8 "	1.00 "
45. Kövár vidéken	283.3 "	1.04 "
46. Medgyes székben	277.8 "	0.80 "
47. K.-Solnok megyében	277.3 "	0.94 "
48. Somogy megyében	274.4 "	1.03 "
49. Zemplén "	271.9 "	1.00 "
50. Veszprém "	269.7 "	0.97 "
51. Besztercze vidéken	264.3 "	1.25 "
52. Maros székben	256.8 "	0.68 "
53. Szatmár megyében	250.6 "	0.91 "
54. Árva megyében	249.4 "	1.09 "

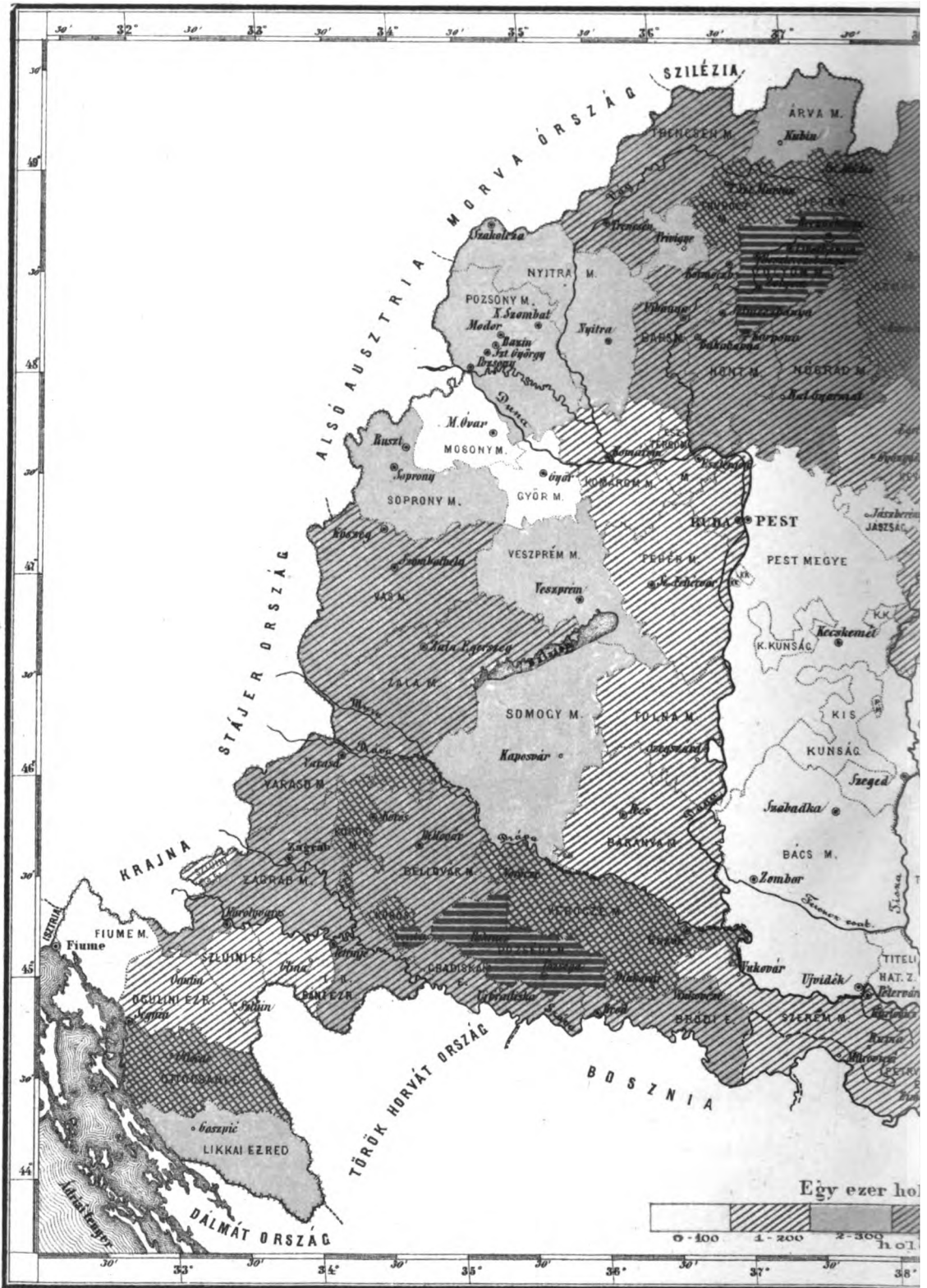
9*

	100 hold területre	a lakosság egy-egy fejére
55. Sopron megyébe . . .	247.3 hold	0.62 hold
56. Doboka " . . .	224.1 "	0.91 "
57. Nyitra " . . .	222.8 "	0.62 "
58. Pozsony " . . .	210.1 "	0.50 "
59. Baranya " . . .	200.4 "	0.62 "
60. Esztergom " . . .	188.3 "	0.56 "
61. Aranyos székben . . .	177.3 "	0.55 "
62. Kükköllő megye . . .	177.1 "	0.50 "
63. Temes " . . .	129.7 "	0.37 "
64. Komárom " . . .	124.7 "	0.45 "
65. Tolna . . .	116.3 "	0.33 "
66. Heves " . . .	109.3 "	0.37 "
67. Fehér " . . .	101.6 "	0.37 "
68. Győr " . . .	88.9 "	0.21 "
69. Pest " . . .	79.6 "	0.19 "
70. Hajdú területben . . .	53.0 "	0.14 "
71. Mosony megyében . . .	50.6 "	0.23 "
72. Szabolcs " . . .	47.5 "	0.91 "
73. Bács " . . .	47.4 "	0.15 "
74. Jászkún területben . . .	16.3 "	0.06 "
75. Békés megyében . . .	15.2 "	0.03 "
76. Torontál " . . .	14.5 "	0.04 "
77. Csanád " . . .	11.8 "	0.03 "
78. Csongrád " . . .	6.7 "	0.01 "

Természetes, hogy az erdösebb megyékben a viszonylagos népességre nézve létező eltérés az imént közlött különböző viszonyszámánál is főmerül. Sokkal nagyobb erdőterület jut ugyanis a lakosság egy-egy fejére kevésbé lakott megyékben, habár az összes területhez aránylag csekélyebb erdőterülettel bírnak is.

Térképbe gyűjtve pedig az adatokat, azonnal felmerül a Duna-Tisza menti nagy fátlanság, az éjszaki és erdélyi Kárpátvidék fabőssége, mely mind sürribb koszorúban övezi az országot; de még a sziget-hegységek erdőaránya is.

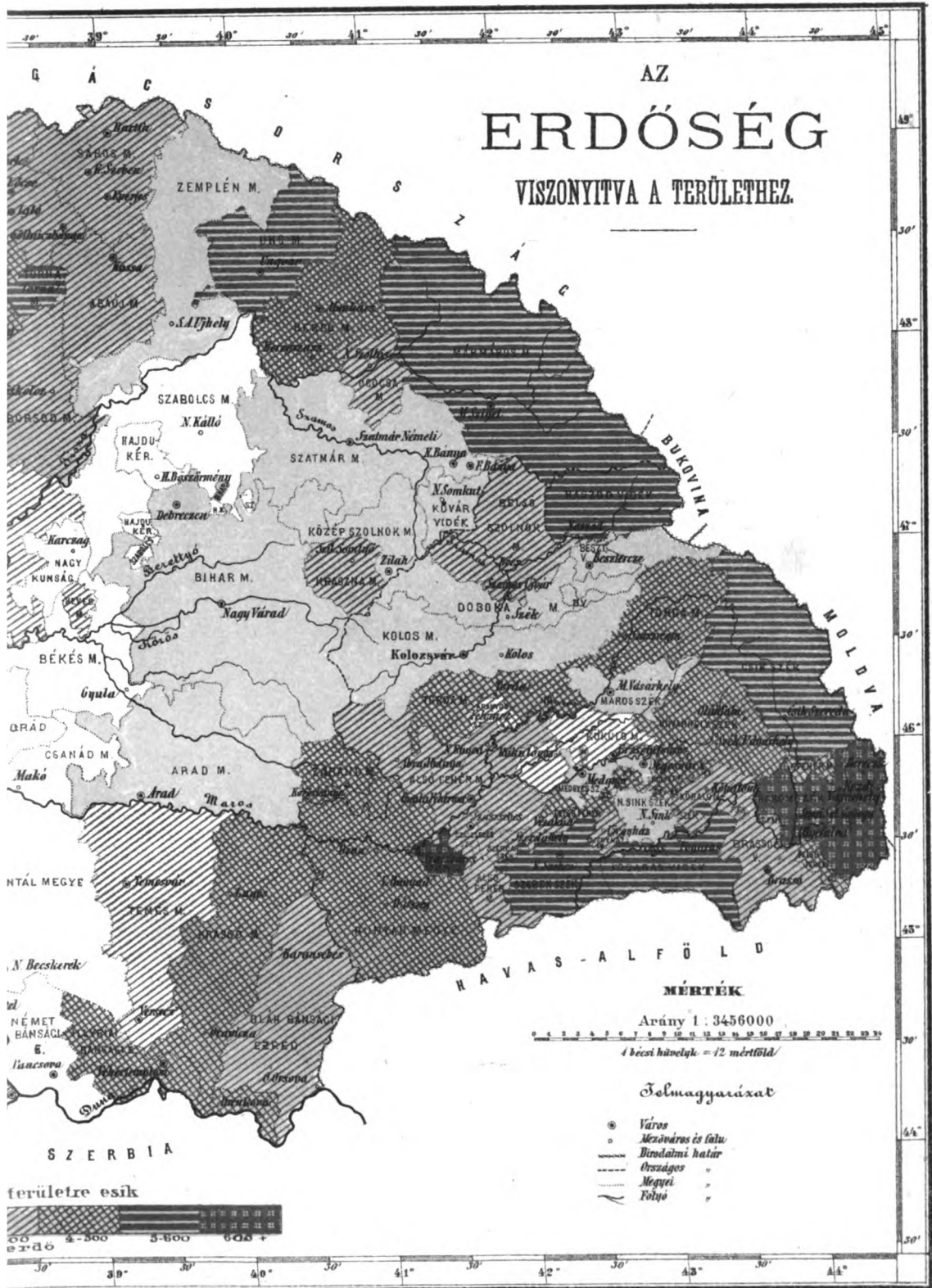
Még érdekesebbé válik e viszony tanulmányozása, ha például összevetjük az erdőségeket ábrázoló térképet a kenyértermények elterjedését ábrázolóval. Itt legott kitűnik, hogy a kiválóan búzát termelő vidék egyuttal erdőben legszegényebb, s a mely négy megye, — hogy csak a legkiválóbbakat említsük — ott megkezdte a sort: Békés, Csanád, Csongrád, Torontál itt épűgy leghátul sorakoznak. Kiténik továbbá némi tanulmányozás után Árva sterilebb viszonyai itt is, ott is, Zemplén hosszab, a Tiszaig lenyúló alakjából származó, rendbontó százalék-fokozata, nem is említve Szászváros- és Háromszéket, melyekről tudjuk, hogy emebben 680-nál, amott 650 holdnál több erdő esik 1000 hold egyéb területre.

Rajzolta Hátsek Jgn.

m.k. 5118m

AZ ERDŐSÉG VISZONYITVA A TERÜLETHEZ.

MÉRTÉK
 Arány 1 : 3456000
 1 becsi hávelqk = 12 mértföld

Teljesmagyarítás

- Város
- Mezőváros és falu
- Nemzetközi határ
- - - - - Országos határ
- Megyei határ
- ~ Folyó

De ugyancsak érdekes tapasztalokat merítünk, ha állattenyésztési viszonyainkat vetjük össze az erdős területtel, mire ismét a térképi rajz és benne foglalt százaléki sorozat a legkényelmesebb. Itt ugyanis a sűrűbb állattenyésztés a sűrűbb erdős területtel épen ellentétes irányban halad.

Pozsonytól-Mármárosig, s innen le Csik- és Háromszék határáig, tekintve például legelőbb is az éjszaki félkört, azt tapasztaljuk, hogy az állattenyésztés, vagyis az egy mértföldre eső (már szarvasmarhára redukált) állatok száma átlag sokkal csekélyebb a nyugati és déli megyéknél. De köztük Nyitra és Árva, melynek aránylag csekély erdőterületi százalék jut (2—3 hold erdő 1000 hold területre) állattenyésztésben erősebb, jutván egy-egy holdra körülbelül 2000 darab (redukált) szarvasmarha. Mármárosnak s Naszód vidékének a legkisebb állatszázalék jut, a mennyiben 1000 darabon innen maradnak □ mértföldenkint, holott erdőben majd 6 hold jut 1000 holdnyi területre. Csikszék sem áll sokkal különben sem állatok, sem erdő dolgában és csak Háromszék képez valamennyire kivételt; miután itt az erdő arányszáma is tisztességes fokozatot mutat.

A Dunán túl összhangzatos viszony, úgy mondhatni, egyensúly létezik erdő- s állattenyésztés között; de már a Duna-Tisza közén ismét előáll az ellentét csekély erdőterület, s nagy állatlétszám között. A négy fő buzatermelő (Torontál, Csanád, Csongrád, Békés) közül pedig háromban igen nagy állattenyésztési viszonyszámot tapasztalunk, úgy szólván, semmi erdő mellett. S míg Szatmártól le Biharon s Aradon keresztül délég Temesbe ismét egyensúlyba törekszik a két viszony, Krassóban az rögtön megbomlik és csekély állattenyésztés mellett erős erdőterületet mutat fel. Ugyanígy vagyunk Erdély déli határával, hol az erdő igen, de az állattenyésztés korán sem túlnyomó, és a mint Erdély közepe táján az erdő fogy s Küküllőmegyében majd végleg elvész, épügy szaporodik az állattenyésztés arányszáma.

E viszonyokat jelezni kellett; mert itt — mint említve vala — már az összes (redukált) baromállományhoz lön viszonyítva az erdő, pedig tudjuk, hogy mind a szarvasmarha, még inkább pedig a sertés igen is használja legelésre, főleg makkolásra az erdőt. Hogy e tekintetben az erdőborította vidékek csekélyebb lakottsága egyúttal egyik főoka a marhaállomány csekélyebb számának is, az magától érthető ugyan, e viszonyra egyébiránt az egy-egy □ mértföldre és 1000-1000 fejre eső állatok kimutatásánál már is voltunk tekintettel.

Hogy pedig a rét és legelő mennyisége itt nem dönt — mi ellen a mesterséges takarmánynak többnyire szántóföldön természet, bár kevésbé ismert mennyisége is szól — mutatja az, hogy Mármárosban a rét és legelő egyútt az összes területnek 22.7%-át képezi,

Naszód vidéken 35.2%. Ellenben a nagy marhatenyésztéstű Torontálban ugyanaz szintén csak 26.5, a hasonlólag erősebb baromállományu Zalában 26.9, a Hajdú-kerületben 37.2% stb.

Az erdőmívelési viszonyok egészen külön szempont alá esnek s velök kapcsolatosan külön néposztály is az, mely mívelésőkkel foglalkozik.

Már az erdő természete föltételezi, hogy csak nagyobb tagban üzhető okszerűen, mely rendes forgásokat (az új erdészeti nyelv szerint fordákat) enged meg, mely helyes fel- és kihasználását lehetővé teszi. A kisebb területen üzött erdőmívelés vagy erdőkertészeté válik, mely egyébiránt szintén uyujthat kiváló hasznot s országos érdekből is elő volna mozdítandó, vagy erdőpusztitássá válik, melyet csakhamar a teljes kiirtás követ.

E viszonyokból foly, hogy kisebb erdőbirtokosokról alig emlékezhetni meg s ez osztály, melynek tömörségét épügy mint országos s politikai nagy fontosságát a földmívelésnél, illetőleg mezőgazdaságnál tapasztaljuk, az erdőszetben alig létezik; létezése legalább alig esik latba az erdőügy üdvös fejlesztésében. Hogy az erdőügy okszerű kezelésének ellenei között nem játszik-e szerepet, azt, főleg ha a kis községi erdőket is itt vesszük számba, fájdalom, nem tagadhatjuk.

Van tehát nagy erdőbirtokos: a korona, az állam-kinestár, a bányakincstár, az alapítványok, néhány főúr, bányatársulatok és városok. Van kisebb erdőbirtokos: magánosok, kik a földbirtok mellett birnak erdőterületeket s a hegységi községek, kik többnyire a földesúr (erdőbirtokos) mellett birnak kihasított kisebb területet, vagy a földesurasággal perben élők épen a megillető, vagy követelt erdőrészm miatt.

Az államkincstár újabban folytatott okszerű s dicséretesen reformált erdőkezelését már érintettük, ilyet csak egynehány nagy földesúr mutathat még fel. A nagy bányakerdőről ugyanezt már kevésbbé mondhatni, miután ezek még röviddel ezelőtt eléggé pusztítottak a bányászat érdekében. Még kevésbbé állíthatni ezt a holt kézen levő papi birtokról, melyen — kevés dicsérendő kivétellel — az úgynevezett rabló-erdészet nagyban üzetik. Legkevésbbé állíthatni ezt pedig — a nagyobb városok kivételével, melyek egynémelyike tetemes erdőbirtokain a legpéldásabb erdőkezelés gyakoroltatik — a kisebb községi erdőről. A kisebb erdőbirtokos ezen osztályzatok között szinte elvész, gazdálkodása legalább kevésbbé esik latba, s a hol jól nem kezeli erdejét, okvetlenül a legutolsó — a községi — kategoriába sorozandó s mint ilyen állami felügyelet alá volna vetendő.

Az erdőre nézve ugyanis, az általa képviselt nagy országos, még pedig mind klimatikai, mind nemzetgazdasági érdekeknél fogva,

okvetlenül megkövetelhetjük a felsőbb felügyeletet ott, hol az egyesek értelmisége, jóakarata, gyakran tehetősége sem azon fokon áll, mely az okszerű erdőkezelés iránt biztosítékot szolgáltat.

A ki azon, mértföldekre terjedő, helyrehozhatlan, vagy csak roppant áldozatok árán helyrehozható vad pusztításokat látta, melyeket az indokolatlan erdőirtás országszerte előidézett; a ki egész hegy-ségeket látott apró nyomorult bokrokkal beüve, melyeket a kecske rág s melyen rosz juhlegelőnél egyéb sohasem lesz, míg néhány év alatt az is elpusztul, de szálas erdő többé nem fog tenyészni; a ki azon öles vízmosságokat látta, melyek a letarolt hegyoldalokon tátongnak, évről évre több rosz fővényt sodorván le a völgybe, hogy ott is elrontsa a még meglevő szántóföldeket, miután a hegyoldal az eke alól már kiszorványult s maholnap még legelőnek se lesz használható; a ki látta a síkföldi erdők folytonos ritkulás folytán még fennálló néhány szálas fáját, melynek koronája száradván, előre jelenti, hogy egy-két év alatt kidől s megszűnik makkot teremni, de ezzel együtt megszünteti a még most kövér tér használatát, mely utána pusztulásnak indul, mert nincs a ki utánültetésről gondoskodik: a ki mindezt látta, lehetetlen, hogy ne kívánja a magasabb érdekeket képviselő, de közvetve a tulajdonosét is óvó felsőbb felügyeletet és intézkedést, a melyről az erdészeti törvény, reméljük, gondoskodni is fog.

A esetelt birtokviszonyokból s ebből folyólag az erdő kezeléséből következik, hogy a birtokosok mellett, kiknek amúgy is nagyrésze erkölcsi testületek s személyek, külön osztály fejlődött s ez az erdész szakférfiak osztálya.

Az erdészeti s bányászat nagyfontosságú érdekei egy század előtt már oly mintaintézetet hoztak létre, mely szakférfiakat volt hivatva nevelni ez országnak s majd nagyobb számban nevelt azokat — a külföldnek. A selmeczi bányászati s erdészeti akadémiát értjük, mely kosmopolitikus szelleme mellett is sok hazai szakembernek volt iskolája. Mégis csak röviddel ezelőtt erdész se volt, ha cseh nem volt, vagy ha legalább Morvaországból nem került. Nagy erdőbirtokosaink e esodálatos előítélete, a roppant terjedelmű kincstári s alapítványi erdők német ügykezelése elannyira leszorították hazánkfiat e térről, hogy a magyar erdész ritka volt, mint a fehér holló s szinte jogosultnak látszott az általánosan elfogadott állítás, hogy magyar ember nem is való erdésznek, ily nemű szakférfiaink nincsenek.

S íme, viszonyaink jobbrafordultával, csakhamar felbukkantak fajunkbeli szakférfiak, sőt a kincstári erdők nagyfontosságú országos ügyét magyar ember reformálta s rendezte s az összes szakértelmiség elismerését vivta ki magának. Országos erdészegyletünk is üdvösen működik néhány év óta e téren, erdészeti szakirodalmunkban is kezd

hajjalodni, s ha e téren szívóssabb kitartást tanúsítunk, mint számos egyében, még elérjük, hogy szakértelmileg képzett erdészeink visszahódítják a tért, melyet élelmes külföldiek előlük elfoglaltak volt, kiknek helylyel közel dicső működése nem háríthatja el magáról mindamellet a vádot, hogy nem hazájuk édes földjének ismervén az országot, melyben működnek, engedékenyebbek valának tanácsaikban sok birtokos irányában, ki a pillanatnyi hasznót a jövő nemzedék számbavétele nélkül iparkodott mind nagyobbra fokozni.

5. A birtokviszonyok s a föld mivelői.

Összes népességünk közül több, mint öt millió vagyis 32.8 százalék foglalkozik őstermeléssel. Ha pedig az önálló foglalkozás nélkülüket, nagyobbára a keresetképes koron alul levőket leszámítják és viszont bányászattal s hason ágakkal foglalkozókat számon kivül hagyjuk, épen 68.5 százalékot tesz a népesség azon része, mely kizárólag mezőgazdaság után él, mint azt a IV. fejezetben tapasztaltuk is.

Valóban elég tekintélyes töredéke népünknek, hogy viszonyai-val tüzetesebben annál is inkább foglalkozunk, miután a megelőző lapokon termelésök eredményeivel már megismerkedtünk.

Megyénként kutatva e viszonyt, de egyszerűség kedvéért itt már csak az őstermeléssel foglalkozók összes százalékát vevén tekintetbe, valamint a szab. királyi és kiváltságos városokat mindenütt a megyékhez számítva, következőleg sorakoznak a megyék azon százalék után, mely szerint népességök nagyobb része foglalkozik őstermeléssel.

	Az őstermeléssel foglalkozók százaléka az összes jelenlevő népességből		Az őstermeléssel foglalkozók százaléka az összes jelenlevő népességből
I. Magyarország-Erdély.			
1. Aranyos szék . . .	53.30 %	17. Felső-Fehér megye . . .	38.09 %
2. Segesvár „ . . .	51.51 „	18. Türocz „ . . .	37.82 „
3. Köhalm „ . . .	51.24 „	19. Alsó-Fehér „ . . .	37.37 „
4. Somogy megye . . .	48.14 „	20. Hunyad „ . . .	36.58 „
5. Belső-Szolnok megye . . .	47.28 „	21. Kraszna „ . . .	36.58 „
6. Doboka megye . . .	46.04 „	22. Csik szék . . .	36.53 „
7. Három szék . . .	45.86 „	23. Jászkún kerület . . .	36.47 „
8. Maros „ . . .	44.92 „	24. Vas megye . . .	36.11 „
9. Krassó megye . . .	44.20 „	25. Zala „ . . .	35.38 „
10. Baranya „ . . .	42.48 „	26. Mármaros „ . . .	35.26 „
11. Trencsén „ . . .	42.32 „	27. Mosony „ . . .	35.02 „
12. Zaránd . . .	42.24 „	28. Torda „ . . .	34.59 „
13. Nazzód vidék . . .	41.68 „	29. Soprony „ . . .	34.51 „
14. Liptó megye . . .	40.60 „	30. Árva „ . . .	34.34 „
15. Küküllő „ . . .	40.47 „	31. Bereg „ . . .	34.26 „
16. Udvarhely szék . . .	40.15 „	32. Győr „ . . .	34.22 „

	Az őstermeléssel foglalkozók szá- zaléka az összes jelenlevő népes- ségből		Az őstermeléssel foglalkozók szá- zaléka az összes jelenlevő népes- ségből
33. Nógrád megye . . .	33.97 %	70. Torna megye . . .	28.03 %
34. Hont „ . . .	33.96 „	71. Csanád „ . . .	27.66 „
35. Zólyom „ . . .	33.79 „	72. Bács „ . . .	27.27 „
36. Közép-Szolnok megye . . .	33.54 „	73. Veszprém „ . . .	27.26 „
37. Medgyes szék . . .	33.51 „	74. Szében szék . . .	26.62 „
38. Szatmár megye „ . . .	33.34 „	75. Abauj megye . . .	26.45 „
39. Temes „ . . .	33.14 „	76. Csongrád „ . . .	25.76 „
40. Ujegyház szék . . .	33.13 „	77. Pest „ . . .	22.63 „
41. Nyitra megye . . .	33.07 „	78. Brassó vidék . . .	21.30 „
42. Kolozs „ . . .	32.99 „		
43. Komárom „ . . .	32.83 „	II. Fiume város és kerülete	3.53 %
44. Bihar „ . . .	32.62 „		
45. Szászváros szék . . .	32.52 „	III. Horvát-Szlavonország.	
46. Arad megye. . . .	32.42 „	1. Varasd megye . . .	44.99 %
47. Ugocsa „ . . .	32.39 „	2. Zágráb „ . . .	43.45 „
48. Fogaras vidék . . .	32.33 „	3. Szerém „ . . .	32.53 „
49. Tolna megye . . .	32.20 „	4. Pozsega „ . . .	29.97 „
50. Zemplén „ . . .	32.10 „	5. Fiume „ . . .	29.27 „
51. Borsod „ . . .	32.11 „	6. Körös „ . . .	29.25 „
52. Sáros „ . . .	31.73 „	7. Verőcze „ . . .	28.62 „
53. Gömör „ . . .	31.55 „		
54. Besztercze vidék. . .	30.96 „	IV. A határőrvidék.	
55. Kővár „ . . .	30.81 „	1. Broódi ezred . . .	49.27 %
56. Szepes megye . . .	30.78 „	2. II. báni „ . . .	35.07 „
57. Szászsebes szék . . .	30.76 „	3. Ogulini „ . . .	34.15 „
58. Bars megye . . .	30.25 „	4. Körösi „ . . .	32.50 „
59. Szabolcs „ . . .	30.18 „	5. Likkai „ . . .	31.65 „
60. Esztergom megye . . .	30.01 „	6. Szerb bánsági ezred . . .	28.47 „
61. Fehér „ . . .	29.37 „	7. Ottocsáni „ . . .	25.22 „
62. Heves „ . . .	29.37 „	8. Szent-Györgyl „ . . .	24.15 „
63. Hajdú kerület . . .	29.35 „	9. Német bánsági „ . . .	22.92 „
64. Békés megye . . .	29.26 „	10. Gradiskai „ . . .	22.25 „
65. Nagysink szék . . .	29.26 „	11. I. báni „ . . .	21.13 „
66. Torontál megye . . .	28.90 „	12. Titeli csajkások zá- lálja	20.92 „
67. Ung „ . . .	28.74 „	13. Román bánsági ezred . . .	19.69 „
68. Pozsony „ . . .	28.66 „	14. Szluini ezred . . .	18.98 „
69. Szerdahely szék . . .	28.12 .	15. Pétervárad ezred . . .	13.60 „

Már e sorszámok is sokat mondó áttekintést nyújtanak ugyan és nagyon hátul mutatják ép azon megyéket, melyek az ipar és kereskedelem tekintetében jóval előbb sorakoznak. Egyik másik megye sora iránt ugyan felmerül némi kétely, de a többi foglalkozások százalékszámai nagyrészt ismét megmagyarázzák ezt.

Általában azt mondhatni, hogy a mely megyék területén iparosabb városok fekszenek, mezőgazdaság tekintetében hátrább sorakoz-

nak, látjuk ezt legiparosabb vidékeinknél: Brassó, Szepes, Pest, Csongrád, Abaúj, (Szeged s Kassa miatt stb.).

Habár a bir'ok és tulajdon a társadalom bármely kereseti viszonyai között nagy szerepet játszik — hiszen a tőke és munka, a tőzsér és munkás közötti ellentétes állapot e nélkül soha se élesedik valaki annyira, mint azt napjainkban tapasztaljuk — a mezőgazdaságnál ez épen főfontosságú tényező, mert tőke nélkül, mely itt a termelés substratuma, azaz fölbirtok nélkül, mezőgazdasági termelés nem képzelhető.

Természetszerű feladatunk tehát, hogy legelőször is a birtokviszonyokat szemléljük meg közelebbről, csak úgy térvén át a mezőgazdaság körül éppannyira nélkülözhetetlen munkásokra, a föld művelőire.

Tudvalevő, mily roppant különbség létezett napjainkig a nemesi, úgynevezett úri vagy szabad birtok s az úrbéri vagy telkes (paraszt) birtok között; különbség, mely most már tényleg csak csekély maradványaiban nyilatkozik, minők az úgynevezett regálék, vagyis italmérségi, koresmatartási, malomjog stb., melyek a nemesi birtokkal kapcsolatosak lévén, eltöröltetésök, illetőleg megváltások mind sürűbben sürgettetik az országgyűlésen, rendezésök talán még a legközelebbi ülészak (1871 okt.) alatt várható. Leglényegeseb részüket képezte a szőlődézsma, melyet az 1868. XXIX. tezik törült el. Ezen a két birtoknem közötti különbség ugyan már 1848-ban szűnt meg, mégis az ötvenes években készült telekkönyv tekintettel volt még reá s külön könyvezte az úri, külön az úrbéri birtokot.

Az 1848 előtti viszonyok ma ugyan már csupán történelmi becsületek, ismeretök mégis annyiban érdekes a mennyiben a birtokviszonyok történelmi fejlődését mutatják s a jelen helyzetnek magyarázatára szolgálnak.

A régi hűbérsegből magyarázható meg például sokhelytt a községeknek keletkezése is Magyarországon. E szerint ugyanis a birtokot hűbérül nyert földesúr néptelen pusztáival el nem bánhatván, belőlök kisebb-nagyobb területeket hasított ki, melyek a részint már létező, részint akkor telepített jobbágyok közé kiosztattak. A földesuraság és jobbágyosság között ekként keletkezett viszony mellett szól az is, hogy a legelő például, az úgynevezett *pasceum*, közös tulajdona volt nemcsak az egyes jobbágyoknak, hanem magának a földesuraságnak is, mely viszony csak az újabban keletkezett tagosítás által rendezték az okszerű gazdálkodás értelmében *)

*) A birtokrendezés tárgyában lásd Lónyay M. az Akadémia stat. és nemzetgazdasági közleményeiben I. köt. 1. füzet 1865, mely szerint 1864-ig úrbéri rendezés alá tartozó 9,068 községből a rendezés 3,940 községben, és pedig 2617-ben egység útján, 1323-ban per útján ment végbe.

Némely községi határnak roppant terjedelme általános feltűnést okoz, főleg a külföldi szemlélő előtt. Itt is azonhan nem szabad felejtünk, hogy e roppant határok többnyire a sík alföldön fordulnak elő s onnan magyarázhatók, hogy részben már a tatárjáráskor, részben a török hódítás idejében számos község elpusztulván, számos család kihalván, a szomszéd birtokok gyakran a fenmaradt, vagy pusztá helyen keletkezett község által foglaltattak le; de gyakran csupán védelmi szempontból is nagyobb központra vonultak össze a szétszórt helységek lakói, kiknek birtoka az által is tetemes területté gyarapodott.

A paraszt-, később, bár helytelenül, jobbágyi birtokról — mert jobbágy voltaképen a régi hűbéres, a hajdani nemes és földesúr vala — tudjuk, hogy az már Nagy Lajos idejétől fogva összes terményei kilencedét a földesuraságnak, tizedikét a papságnak volt köteles adni. A múlt században behozott hadi adó kivétele jobbágyi telkek szerint eszközöltetvén, e telkek rendezése végett kelt az úgynevezett úrbéri törvény, mely szerint a paraszt meg nem szűnt ugyan jobbágy lenni; de birtokára örökségi jogot nyert, 30—40—80 holdnyi telkét a kiszabott terhek mellett szabadon bírta, joga volt a fenmaradt legelőhöz, sokhelytt az urasági erdőben is faizáshoz és legeltetéshez, de a telk $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{4}$ és $\frac{1}{8}$ -adon alól megosztható nem volt. E jobbágyi viszonyt a vele járó összes zaklatással együtt megszüntette az 1848-diki törvényhozás dicső határozata, mely IX. cikkében az urbéri séget, a szolgálatokat (robot), dézsma- és pénzbeli fizetéseket eltörülte, XIII. cikkében pedig a papi tizedet is megszüntette.

Ugyancsak az 1848. XV. t. cikk törülte el az ősiséget is s így mindazon bilincsek és igák lehullottak, melyek akár a nemes, akár a jobbágy kezén levő birtokkal való szabad rendelkezési jogot korlátozták vagy megakasztották volt.

És a törvény ezen határozatai szerint, melyeket az 1849 után következett absolut kormány sem törült el, ma már minden honpolgár szabadon rendelkezik az őseitől öröklött vagy saját szerzeménye után nyert földbirtokkal. Legfeljebb a hitbizományi és holt kézen levő birtok képez valamennyire kivételt. De valamint amaz csak végrendeletileg s a fejedelem beleegyezése mellett szabható meg és csakis a birtok elidegenítésében és terhelhetésében korlátozhatja a haszonélvező hitbizományos tulajdonost; úgy a többi különbség a birtokokban nem is jogzsimokra vonatkozik s ma a régi úrbéres époly jogzsimon, ép oly szabad rendelkezési joggal bírja földjét és telkét, mint a hajdani földesúr. A papsági, a kinstári és alapítványi jószágok pedig szintén csak a birtokló erkölcsi személy vagy testület, vagy épen az állam külön jogai vagy kötelezettségei által vannak átruházási jogaikban megszorítva

az illető testület vagy hatóság, az állambirtoknál például a törvényhozás beleegyezése mellett, pedig ép oly szabadon eladhatók vagy terhelhetők, mint bármely más birtok.

A földbirtok jogezimét jelenleg általában a telekkönyv igazolja. Csak a mely helyeken telekkönyv nem létezik, vagy a törvény-szabta felszólalási határidő be nem tartatott, szokott nemesak adásvevésnél, de terheltesnél is az 1840. XXI. t. czikken alapuló hiteles összeírás s annak kimutatása követeltetni, hogy a birtokos elődei 33 év óta tulajdonjoggal s háborítlanul birják az illető fekvő seget.

Ha a földadó ideiglen behozása után készült telekkönyvek kevésbbé hevenyészre készülnek vala s a földbirtokoson kívül birtoka nagyságát, becsértékét, jövedelmét is összhangzatosan a földkönyv kivonatával magukban foglalják: birtokviszonyaink iránt is sokkal alaposabb tudomással birnánk. Bátran állithatni ugyan is, hogy a kataszter és telekkönyv akkor készült volna leghelyesebben, ha egymást kiegészítve egy intézményt alkotnak. A telekkönyvnek nem csupán adóssági lajstromnak kellene lenni, hanem a földbirtokos tulajdoni jogezimén kívül birtoka nagyságát és területét stb. kellene kimutatni, a kataszternek pedig nem csupán adószorozatnak kellene lenni, hanem karöltve a telekkönyvvel, számon és nyilván tartani a birtokváltásokat s a mérnöki és jogi alapon készült telekkönyvi kivonatnak, illetőleg birtokívnek, még helyesebben pedig a térképnek nyilvános okmányul és alapul kellene szolgálni minden néven nevezendő birtokváltásnál, vételnél s eladásnál ép úgy, mint hitelnyitásnál, adó-kivetésnél vagy örökbehagyásnál.

Mezőgazdasági birtokviszonyainkra nézve csodálatos, statistikai ismereteink hézagosságára nézve jellemző adatul említhető fel, hogy az 1857-diki népszámlálás csupán a magyar anyaországra nézve 2.037,000 földbirtokost tüntetett ki, holott az 1870-diki, nagyobb gonddal készült ily munkálat a magyar korona összes országaira nézve csak 1.975,000 földbirtokost állapít meg.

Ismerve pedig viszonyainkat, melyek szerint 1857 óta sokkal inkább a birtokok felaprózása, semmint tömörülésök kapott lábra, egyet a két szám közül okvetlenül hibásnak kellene mondanunk. És talán senki se fogná nekünk rossz néven venni, ha a régebbit hibáztatnók, még pedig annál is inkább, mintán az 1870-diki számlálás sokkal részleteseb volt az osztályzatok felállításában s a birtokoson kívül haszonbérlet, tisztet, éves szolgát és napszámot is megkülönböztetett.

Nem szabad azonban felejtenünk, hogy az utolsó népszámlálás csak a főkereset szerinti foglalkozás megkülönböztetését kívánta s így csakugyan megeshetett, hogy sok ezer ember, ki földbirtokán kívül egyéb keresettel bír, azt mondván be, (mi a vidék kisebb kézműveseinél ok-

vetlenül számos esetben történt), kiesett a földbirtokosok sorából s így a birtokosok száma 1857-hez képest talán még se tekinthető egészen helyesnek.

Erősíteni e nézetet a magyar kir. pénzügyi ministeriumnak egyik munkálata, mely az 1867-re megállapított egyenes adók eredményeinek statisztikai átnézetét nyújtván, csupán Magyarország földbirtokosait 2.030,990-ben, Erdélyét 636,818-ban, Horvát-Szlavországot 192,665-ben állapítja meg s kimutatván egyúttal az általuk birt. holdszámot, kitünteti, hogy egy-egy birtokosra esik átlag.

Magyarországban	17.82	hold	termő terület
Erdélyben	14.97	"	"
Horvát-Szlavországon	16.16	"	"

Míg a birtokosokról általában, a földmivelő népről meg külön szólhatnánk, érdekes megvizsgálni magát a földbirtokot különböző nagyságú terjedelmében, e birtokokhoz viszonyítva később mivelési módjukat és birtokosaik állapotait.

A birtokok összes száma: *)

Magyarországban	1.922,327	hold
Erdélyben	563,938	"
Összesen	2.486,265	hold

térfogatok :

	termő	terméketlen	Összesen
Magyarországban	34.027,531	2.780,429	36.807,960
Erdélyben	9.449,944	339,985	9.789,929
Összesen	43.477,475	3.120,414	46.597,889

E birtokok között nagyságuk szerint van:

		Magyarországban	Erdélyben	Összesen
5 holdig és ezen alól		1.108,993	335,407	1.444,400
5-től 15 holdig		506,993	136,098	643,091
15 " 30 "		199,248	61,371	260,619
30-tól 50 "		58,004	19,276	77,280
50 " 100 "		23,764	6,572	30,336
100 " 200 "		9,302	2,063	11,365
200 " 500 "		7,746	1,500	9,246
500 " 1,000 "		3,779	723	4,502
1,000 " 3,000 "		3,258	624	3,882
3,000 " 5,000 "		673	145	818
5,000 " 10,000 "		401	91	495
10,000 holdon felül		166	65	231

*) Ezen és a következő számok a pénzügyi igazgatóságok által szolgáltatottak be a magyar kir. pénzügyi ministerium felhívása folytán, hol azok közlésre lévén szárván, Dr. K o g l e r min.titkár szíveségéből, K a s t ó w s z k y számtiszt szorgalmas összeállítása szerint kerültek kezembe kellő használat végett. Az anyag oly érdekes s eddig egyedül e nemben hazánkban, úgy hogy minél részletesebb közzététele akár a m. k. pénzügyi ministerium által közvetlenül, akár átengedés folytán az országos magyar kir. statisztikai hivatal részéről, valóban óhajtható és hézagpotló művet fogna képezni.

A birtokok száma tehát, mely össze nem tévesztendő a birtokosok számával, — egy és ugyanazon birtokos több birtokot, sőt több megyében is birhatván, — természetesen meghaladja a birtokosok számát. Miután pedig ez adatok az 1369-iki földadókiivetési helyreigazítás (rectificatio) alapján gyűjtettek, tehát a népszámlálás idejével összeesnek, a fentebbi adatokkal kombinálva azon birtokosok száma, kik egynél több földbirtokkal birnak Magyarországon . . . 660,000-re

Erdélyben 190,000-re rúgna.

de csak is megközelítőleg, a mennyiben a birtok fogalma, mely egy község határában fekvő több tagot — habár nem parcellát is — jelenthet, szabatosan megállapítva nincs.

Az említett hivatalos kimutatás fentebbi birtokokat ugyan eme felosztás szerint megyénként sorolja fel. Itt ugyan csak a summázatok közlésére szorítkoztam, mindamellett elég e summák is arra, hogy némi összevetésnek alapul szolgálhassanak.

A birtokok osztályozása nagyságuk szerint önkényesen történt ugyan s nem felel meg egészen az úrbéri birtoknál eddig szokásos alosztályozásnak, mely szerint egy-egy úrbéri telek (sessio)—igaz, hogy megyék szerint különbözőleg, — mégis körülbelül 40 holdnyi átlagban volt elfogadva, és $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{4}$ és $\frac{1}{8}$ telek szerint felaprózva. A számos határszabályozás, a sok helyett keresztülvitt segregatio és commassatio azonban e történelmi felosztás beesét nagyban csökkentették s így bátran beérhetjük emez osztályozással, némi összevetést kockáztatván, illetőleg következtetéseket vonván e számokból, melyek, ha egészen meg sem is állják helyöket, mint első kísérlet s további anyagnak hiányával talán elfogadhatóknak fognak bizonyulni.

Tagadhatatlan ugyanis, hogy az 5 holdon alóli s 5 holdig terjedő birtokok nagy száma között ott szerepel a nagyobb városok közelében létező, roppantúl felaprózott kerti, kültelki birtok is. Bizonyítja ezt Buda-Pest, Ó-Buda példája hol ugyanis 32.540 holdnyi terület 14.609 birtokra oszolván, egy-egy birtokra átlag csak 2.2 hold esik. Mindamellett alig tévedünk, ha a legkisebb (5 holdon alóli s eddig terjedő) birtoktól kezdve a 30 holdig terjedőt kis (paraszt) birtoknak nevezzük, ebbe esvén a még létező úrbéri telkek legnagyobb része s nagy számukban még a fenti észrevétel sem fog nagy különbséget okozni.

A 30 holdtól 200 holdig terjedő birtokot nevezhetünk kis középbirtoknak, melynek legnagyobb számánál a birtokos még maga végzi a munkák kisebb-nagyobb részét.

A 200—1000-ig terjedő birtok volna a valódi középbirtok, melynek tulajdonosa a felügyeletet és kezelést maga viszi és gazdatisztra még nem szorul; de maga többé nem is dolgozik.

Az 1000 holdnál már a nagy vagy az uradalmi birtok kezdődik, melynek neve a legnagyobbig megmarad ugyan, és általában tisztí személyzet által kezeltetik, mégis némi megkülönböztetés végett a 10,000 holdon felül terjedő birtokot latifundiumnak lehet elnevezni, régi és viszonyaink által jogosult ezíme szerint.

Ha ez osztályozást elfogadjuk, következő csoportok alakulnak:

	Magyarországban	Erdélyben
a kis (paraszt) birtok (5—30 hold)	1.815,234	532,876
a kis közép birtok (30—200 h.)	91,070	27,911
a valódi közép birtok (200—1,000 h.)	11,525	2,223
az uradalmi birtok (1,000—10,000 h.)	4,332	863
az uradalmi latifundium (10,000 holdon felül)	166	65

E szempontból tekintve azonban a birtokszám nem elegendő, ha ugyan a birtokosok által nem helyettesíthetjük, a mit a fentebb kimutatott különbözet alapján nem lehet. Más segédszerhez kell tehát folyamodnunk, mely talán abban kínálkoznék, ha az illető birtokok számát a terjedelmük középszáma által nyert holdszámmal szorozzuk, hogy így legalább azt lássuk, a terület mely része van az illető osztályok kezén, megjegyeztetvén, hogy az összeg kihozása végett a részletes igazítás a legkisebb s legnagyobb birtoknál eszközöltetett.

Ily csoportosítás és arányszámítás szerint esik

	Magyarországban	Erdélyben
a kis (paraszt) birtokra	11.607,960 hold	3.419,929 hold
a kis közép „	5.200,000 „	1.540,000 „
a valódi közép „	5.500,000 „	1.160,000 „
az uradalmi „	11.800,000 „	2.440,000 „
a latifundiumokra	2.700,000 „	1.230,900 „
Összesen mint feljebb	36.807,960 „	9.789,929 „

Vagyis az összes földbirtokokból

a kis (paraszt) birtok kezén van	31.6 %	34.9 %
a kis közép „ „ „	14.1 „	15.7 „
a valódi közép „ „ „	14.9 „	11.9 „
az uradalmi „ „ „	32.0 „	24.9 „
a latifundiumok	7.4 „	12.6 „

Közelebről nézve pedig e számokat, kitűnik, hogy a felosztás az egyes birtokos osztályok között elég aránylatos, mert ha például a feljebb némi erőszakkal, bár indokoltan szétválasztott közép birtok százalékszámait egytvé adjuk, kitűnik hogy

	Magyarországban	Erdélyben
a kis birtok	31,6%-ot	34,9%-ot
a közép birtok	29,0 „	27,6 „
a nagy birtok	32,0 „	24,9 „
a legnagyobb birtok pedig	7,4 „	12,6 „

Bármily tanulságosak legyenek egyébiránt e számok, végleg döntöknek nem szabad azokat elfogadnunk. Itt egyes egyéni szempontból tárgyalattak a viszonyok, melyek szerint a kis, közép és nagy birtok fogalma lön megállapítva. De senki sem fogja tagadni, hogy mindez ekkoráig nálunk csakis önkényes felfogáson alapul épűgy, mint az ama nagy-érdekű kimutatásnak alapul elfogadott osztályozás maga. Nem fogja azonban senki, a ki földmívelési viszonyainkat ismeri, tagadni azt sem, hogy ideje volna valahára világot hozni e homályos kérdésbe, és ha az egész országra nézve megállapítani nem is tudjuk, megyénkint és a hasonlók összevonása által vidékenkint kideríteni, mit kelljen kis, közép és nagy birtok alatt érteni. Ekérdés pedig korántsem oly meddő, mint első pillanatra látszik. Mindezen külön osztályzatú birtok először megismertető, a fogalmat magyarázó elnevezésre, kifejezésre szorul a szakirokaloiban; mert nem követelhetni, hogy lapokra terjedő circumscripcióval éljen a tudomány, ha egyikmásk birtokosztályt akarja megjelölni. Azontúl pedig mind e birtok külön kezelés alatt áll, de külön kezelést igényel is, s mint ilyen külön kell, hogy tárgyalassék; külön szempont alá esik jövedelmezőségi, adóztatási s általános nemzetgazdasági, sőt birtokosainál fogva, társadalmi szempont alá is, és így csakugyan helyén volna azon megismertető jelekre nézve tisztába jönni, melyek a megkülönböztetést megállapítják s mind az említett szempontból nagyfontosságuk.

A birtokviszonyok érdekes illustratiójául szolgál továbbá e birtokoknak természetük szerinti felosztása.

Van pedig 1600 □ ölés holdakban:

	Magyarországban	Erdélyben	Összesen
korona és kincstári birtok	2.269,245	453,767	2.723,012
közalapítványi birtok	369,076	16,861	385,937
városi és községi „	3.692,547	2.633,135	6.325,682
egyházi „	1.090,995	197,617	1.288,612
hitbizományi „	445,711	17,641	463,352
magán „	28.940,386	6.470,908	35.411,294
Összesen	36.807,960	9.789,929	46.597,889

Itt az általános számokon kívül szintén szükséges a viszonyszámokat is megtekinteni. A magyar-erdélyi összes birtok közül (melynek mennyisége holdakban egyúttal alapszámul vétetett) van:

a korona és kincstár kezén	6.1%	4.7%
közalapítványok birtokában	1.0 „	0.1 „
városoknál és községeknél	10.3 „	26.9 „
az egyháznál	2.9 „	2.0 „
hitbizomány alatt	1.2 „	0.2 „
magánosoknál	78.5 „	66.1 „

A holt kézen levő birtok tehát Magyarországon közel 8 millió, Erdélyben több mint 3 millió hold, vagyis az összes földbirtoknak Magyarországon 21.5, Erdélyben épen 33.9 százalékát, átlag, mondhatni, egy negyed részét képezi, közte az egyházi vagyis papi kézen levő birtok amott majd 3 itt 2%, összesen pedig 1.280,00 hold!

Hogy az imént látott különböző nagyságú s különböző természetű birtokokon nem egy és ugyanazon rendszer szerint folyhat a gazdálkodás, az magától érthető. Sőt a gazdasági rendszer Magyarországon nem is lehet az egész országra nézve egy megfelelő névvel jellemezni. Már a földnek — kezdetben felmutatott — különféle alakzatánál, a hegység és síkság különbözőségénél fogva természetes, hogy a gazdálkodási mód is sokféle, sokféle még akkor is, ha csak a „községSZerte divó“ általános gazdálkodási rendszerre — mely a földadóiideiglennek szolgált alapul — vagyunk tekintettel s néhány nagyobb földbirtokos okSzeriten berendezett, a külföldi legjobb gazdasággal is bátran versenyző gazdálkodását számon kívül hagyjuk.

A kizárólag hegyi, fősulyt az erdészetre fektető gazdasági rendszereket s módszereket itt szintén nem tekintve, a Magyarország belsejében, a hegyek övezte nagy medenczében, főleg pedig a magyar alföldön üzött gazdálkodást mégis bizonyos egyformaság jellemzi, melyet bátran az extensiv, roszul magyarul „külterjes“ szóval lehet jellemezni.

A kis parasztbirtokon, mely számszerint legtöbb, ha területére nézve nem is legnagyobb, az ugynevezett hármassforgás van még mindig alkalmazásban. Az ily rendszernél a gazda földjét három részre osztva, egy-egy részt első évben búzával vagy rozsszal, másodikban valamely tavaszival veti be, harmadikban pedig ugarnak hagyja, még pedig rendszerint fekete trágyanélküli ugarnak. Az ugar aztán a tarlóval együtt többnyire még legelőül szolgál. Az alföld jobb talaján két őszi vetés után jön kukoricza, minden ugar nélkül; a repeze után buza, bárha csak nagyobb és rendezettebb gazdaságokban a rendes vetésforgás. Kapás- és kereskedelmi növények: dohány, kender stb. az ily kisebb gazdaságokban ritkán vannak a vetésforgásba fölvéve, hanem csak úgy, mint a lassan mégis mindinkább lábra kapó luczernások és lóherések, a káposztás és egyéb vetemény külön földterületre esnek.

De ha bajos is az országSZerte divó, illetőleg vidékek szerint eltérő gazdálkodási módszert jellemezni, a feljebb használt extensiv szót már csak azért is fen kell tartanunk, mert egész gazdálkodásunk oly irányú, hogy minél nagyobb térről, minél csekélyebb munka mellett aránylag lehető sok hasznot huzzon; vagyis, hogy kevés tőkével és munkával, inkább az igénybe vett tér nagysága által hozza meg azon

jövedelmet, melyet több tükével, de sokkal több munkával és fáradsággal is kisebb téren képes felmutatni a haladottabb külföldnek számos jól berendezett gazdasága.

Ennek okai nagyrészt földrajzi helyzetünkben, aránylag gyér vagy egyenlőtlenül elosztott népességünkben, részben éghajlati viszonyainkban és főleg tökeszegénységünkben rejlenek, nagyrészt azonban, nem tagadhatni népünk indolentiája, csekély munkakedve — noha munkaképessége elismert kitünőségű — szakismereti s általános műveltségi hiánya is okozhatók azért, hogy mezőgazdaságunk nem áll azon fokon, melyre több erőmegfeszítéssel, értelmiséggel és munkássággal vihetők volna.

Kiviláglik az némileg, ha a mezőgazdaságnál foglalkozó osztályokat tanulmányozzuk és a birtokosokon kívül a földművelés körül foglalkozó vezető és dolgozó munkásokat közelebbről tekintjük, mert ez új viszonyokat derít ki, melyekről eddigelé szám szerint semmi tudomásunk sem volt, de melyek az általános jellemzésnél számba veendőek.

Itt legelől is szembeötlenek a haszonbérlet és gazdatiszt, kik ezuttal legelőször jelennek meg számszerint valamely statistikai vagy közigazdasági munkában. Mindkettőt százalékával a birtokoshoz arányosítva, még pedig a népszámlálás adatait vevén alapul, kitűnik hogy van :

	haszonbérlet	gazdatiszt
Magyarországban	36,279 = 2.67 %	13,771 = 1.09 %
Erdélyben	10,038 = 2.43 „	1,089 = 0.29 „
Horvát-Szlavonországban	1,401 = 0.78 „	1,171 = 0.65 „
A határőrvidéken	90 = 0.08 „	32 = 0.03 „
Összen és átlag	47,808 = 2.45 %	16,063 = 0.83 %

Ismételve megjegyzendő, hogy mind a haszonbérlet, mind a gazdatiszt arányának kiszámításához a mezőgazdasággal foglalkozók mennyisége szolgáltatja az alapszámot, valamint az, hogy a gazdatisztek számában a kincstári és alapítványi uradalmak tisztjei is szerepelnek, kik a népszámlálás fogyanatosításáról szóló utasítás értelmében nem voltak a közhivatalnokok közé, hanem azon termelési vagy iparág üzöi közé felveendőek, melynek érdekében működnek.

A fentebbi számokból pedig kiviláglik, hogy mind a haszonbérlet, mind a tisztak általi adminisztráció voltaképen csak az anyaországban és Erdélyben dívnak valamennyire, hogy Horvát-Szlavonországban mindkettő alig jöhet számításba, a határőrvidéken meg éppen kifejezhetetlen számmá törpül mennyiségük. Ez pedig azt jelenti, főleg a haszonbérletre nézve, hogy ezen, egészséges középosztályt nevelő s gyakran a tönkremenő kisebb nemesség helyét tödvösen pótló haszonbéri rend-

szer Magyarországon némileg már lábra kapott, holott Horvát-Szlavonországban s a határőrvidéken ezt még alig ismerik; de jelenti mindkettő azt is, hogy a nagy birtok a kicsiny irányában amott még erős arányban létezik, míg a határőrvidéken például a házi közösség (Haus-Communione) még mindig fennálló rendszere mellett se haszonbérlet nem fejlődhetik, sem gazdatisztek általi kezelésnek szüksége nem fog fen.

A munkásokat illetőleg számba volna veendő miként viszonylanak azok a meglévő és mivelendő földterülethez, így ítélhetvén meg csupán, mennyire tény hazánkban a munkáskéz hiánya s mennyiben alapszik az a népesség abszolút hiányán vagy pedig csak rossz és aránytalan felosztásán.

E számítás alapjául elég a szántóföldet venni, mint az éves szolga és napszámos munkás kezét leginkább igénylő művelési ágat, a szőlő, csekély kiterjedésénél fogva, a rét, legelő, erdő s nádas pedig kevés munkát igénylő voltuknál fogva egyelőre tekinteten kívül maradhatnak.

E szerint esik az összes szántóföldből:

	mely	egy éves szolga	egy napszámosra
Magyarországban	12.653,000 hold	11.2 hold	11.2 hold
Erdélyben	2.161,000 „	10.8 „	11.2 „
Horvát-Szlavonországban	890,000 „	6.9 „	20.8 „
A határőrvidéken	1.380,000 „	7.2 „	110.7 „

Ha tehát már az aránylag nagyobb birtok elterjedése a korona némely országaiban a másutt inkább túlnyomó kis birtok irányában eléggé kitűnik e számokból, mint azt egyrészt Magyarország s Erdély majdnem egyforma, másrészt meg Horvát-Szlavonország és a határőrvidék merőben eltérő viszonyai mutatják: még inkább feltűnik az aránytalanság Horvát-Szlavonországban és a határőrvidéken az éves szolga s a napszámos között s oda látszanék mutatni, mint ha amazokkal az egyes birtokok nagyobb számban rendelkeznének. A határőrvidék rendkívüli viszonyai pedig ismétellen kitűnnek itt is, világosan mutatván, hogy csak kis birtok létezik, melyre a házi közösség tagjai részéről akad ugyan valamennyire munkás kéz, de hogy a napszámos általi földművelés, vagyis az intensivebb gazdálkodás ott még alig kapott lábra.

De ha Magyarország-Erdélyben az egy-egy munkásra eső holdszám roppant nagy és kellően meg nem művelhetőnek tünik is fel, nem szabad számon kívül hagynunk a tényt, hogy a birtokosok legnagyobb száma olyan, mely családjával maga műveli birtokát. Csak ha ezeket is belevontuk az összevetésbe tünhetik ki, vajjon csakugyan oly aránytalan-e a munkaerő bár ezen számításnál is tetemes számok kerülnek ki-

A földbirtokosokat, éves szolgálakat és napszamosokat egytlvé számitva nyganyis esik egy-egy fejre :

Magyarországban	3.6	hold	szántóöld
Erdélyben	2.8	"	"
Horvát-Szlavonországban	2.5	"	"
A határörvidéken	4.3	"	"

A munkásviszonyokra nézve egyébiránt nemesak az egy-egy munkáskézre átlag eső területre, de keresetökre nézve is tetemes különbség létezik, nagyobb különbség, mint a napszámnak vidékek szerinti eltéréséből származik.

Ha a helyes gazdálkodás egyik tudományosan és gyakorlatilag felállított fölve az, hogy a munka aránylatosan legyen elosztva az egész évre, ugy ezzel néptünk legkisebb része sem dicselkedhetik. Népünket — mondjuk — s itt csakugyan mellözve a nagyobb és közepes birtokost, a ki helyett tiszte viszi a gazdaságot, vagy a ki legfeljebb a munka vezetésével foglalkozik, a legkisebb birtokost, a parasztgazdát vagy zsellért, meg a tisztán gazdasági munkást kell értetünk.

De még azt is előre kell boesátani, hogy e munka ezélja ismertetés levén, nem látszott érdekünkben állónak, netaláni előnyeinket kiváloán s önbizalmunkat fölösen leg, ezgetve kitüntetnünk, hanem szükségesebb volt a létező hiányokra utalni, mert kikerülések s megszüntetésök hozza meg csupán jövöre az óhajtandó megfelelőbb jóllétet s az ezt terjesztő állapotokat.

Az alföldi duna-tiszaközi stb. kisebb gazda, ha olyan a milyen termését maga és családjával, vagy; ha bö esztendő volt, zsirosan élelmezett jó sok boron s pálinkán tartott, s azon kívül még busásan meg is fizett rész-aratójával letakarította s elnyomtatta, ha — a mi ritkán történik — kukoriczáját még egyszer bekapálta, őszi vetését feltületesen felkapart földjébe elvetette, neki adhatja magát, fájdalom, a téli benyélésnek, melyet legfeljebb az zavar meg, hogy családja egyik-másik tagja enni hány a marhának vagy birkának, ha ugyan valami nagyobb hóesés betערelte a legelőről. Nagyobb hóesést mondok, mert különben ott jár az még karácson hetében is a dohánykórón, s akárhány gazda aggodalmasan csóválja a fejét aránytalanul csekély takarmánykész-tetere gondolván, ha ujesztendő előtt, istállóra szorul a jószága. A dohányt emlitém, s csakugyan jóra való gazda az, a ki, ha ugyan a feles dohányos — kukta — nem végzi, hogy az őszi munka befejezése után még egy-két hétig el van foglalva a dohány simításával s bálozásával, míg azt is fagykészítette uton — különben az járatlan — a beváltó-helyre elszállította. Öt ismét csak a pacsirta zengése esalja ki szántás-vetésre földjére s egy-két heti munkával ezzel is elkészülvén, ismét csak egy kis kaszálás, kukoriczavetés foglalkodtatja aratásig.

Túl a Dunán se sokkal másképp megy a sora a kie birtokosnak, legfeljebb, hogy még télen néha fejsze után is lát, s ha rendes vágásba be sem is áll, egy pár töke kiásására mégis ráadja a fejét, de csakis annyira, hogy téli fütése meglegyen, azontúl nem kell neki a napszám, ha pedig bő esztendő volt, akár ott rothadjon az erdön a fa, ő ugyan nem fárasztja a jószágát, bármi jó fuvert fizessen is a nagyobb birtokos.

A felvidéki nép nem bánhat el oly könnyen a földjével, ott később tavaszodik, korábban áll be az őszi, földjének munkáltatása még keve-ebb időre szorul össze, pedig az ki sem adja élelmét s a nyarat az alföldön kell töltenie aratáson, különben nem eszik búzakenyeret, vagy ha rozsossal is beéri, nem kerül eladni valója.

Pusztán szőlőmivelő kevesebb van az országban, mint erősebb bortermelésünk után hinnők, levén a legtöbbször még egy kis földje is, vagy megfordítva, még a legkisebb birtokos, a zsellér is, még az iparosnak se nevezhető kis falusi mesterember is első életrésztjének tartja hogy szőlőt szerezzen, ne érjen bár benne soha is lőrénél egyébre való szőlő s ne adja az ki bár soha is egy esztendő borfogyasztását, pedig ha ki is adja, bizonyosan drágábbba kerül az, mint ha rendes munka árán készpénzben szerezte volna be. A pusztán szőlője után élő kapás is, ha tavasszal kifejtette, meg egyszer-kétszer bekapálta szőlőjét, ha leszüretelt s télire betakart, legfeljebb itt-ott egy kis oltást-, dugást, döntést végezvén éven át, szintén ráér heverni, a helyes munkafelosztás itt sincs meg.

Nem sokkal különben vagyunk a félig pásztor, félig favágó hegyi lakossal, földipara kevés, az erdőt sok csak lopni járja, egyéb munka vajmi kevésnek kell.

Szomorú kép, melyből csak itt-ott emelkednek ki üde oazisként rendezett birtokviszonyú, rendes gazdálkodást űző megyék, vidékek és községek.

És ez nem csupán népünk hibája, hüne. Annak van nevelve, illetőleg nincs nevelve s tiz ujunk se kell, hogy elszámoljuk rajtok az éveket, mióta komoly törekvéseket látni az ország s ujabban kormánya részéről a javításra. A miveltségi fok alább közlendő számaiban a baj alapját fogjuk látni, itt csak azt kell még megemlíteni, hogy — kevés kivétellel — jobb példát se lát a szomszéd kisebb úri birtokostól, gyakran a különben általán jobban kezelt nagybirtokostól sem.

Avvagy középbirtokosaink, fajunk par excellence fentartói, a más országokban oly üdvösen működő gentry, a nálunk, egyéb polgári elem hiányában a középosztályt képviselő földbirtokos helyesen gazdálkodik, szorgalmasabban és gondosabban, egyszóval okszerűbben működik-e általában s nagy többségében?

A köznépnél a más mivelt országokban már általánosan nélkülözhetetlennek elismert fogyasztás szüksége még fenn nem forog s így hiányzik is a kellő stimulus a megfeszitettebb munkásságra. Köznépünk sok tekintetben jobban él ugyan a külföldinél, azaz jobban eszik, ha nem is az angolnál, ki több húst fogyaszt, de okvetlenül Német-, Franciaország, Belgium s főleg Olaszország munkásai nagy részénél, ivásban meg bátran megmérkőzik az angollal is. Minderre pedig telik, mert ez élvezetek megszerzésére elég egy-két munkanap, miután az élet vidéken általában még elég olesó s mert, ha bor nem kerül is, sokhelytt ezt elég könnyen pótolja a pálinka, sőt pótolja már gyakran ott is és azoknál, hol a szőlő díszlik s a kik azt maguk is mivelik.

De eddigelé csak evésben, ivásban tapasztalunk erősebb fogyasztást. Más, nagyobb miveltségre való következtetést engedő czikkeek fogyasztásában még nagyon hátra vagyunk. Sajnálatos, hogy e tekintetben, még elég adattal nem rendelkezünk, a tényleges állapot megvilágítására. *)

Egyéb fényűzésre azonban — itt-ott a öltözetet, főleg a talu leányainál kivéve — alig panaszkodhatunk. A lakás, a butorzat, legtöbhhelytt a ruházat is, az állatok eltartása, olvasmány vagy egyéb önmivelődési eszköz vagy teljesen hiányzik, vagy a legkezdetlegesebb állapotban sinlik.

Ruházat és lakás, igaz, legtöbhhelytt az égalji viszonyok kifolyása és évszázados szokásokon alapulva, csak lassan változik. A vályogos házoldal és nádfedél nem is megvetendő, főkép, ha egyéb anyag nem áll az építkező rendelkezésére. De már ökölnyi ablakkal, nádas kéménnyel vagy épen semmi kéménnyel csak a miveltség hiányából folyó igénytelenség érheti be. A patyolat ing és bő gatyá tagadhatatlanul megfelelő viselet a nyári hő alatt perzselő pusztáinkon s a könnyen hűvösre változó éjjel a suba és báránybunda viseletét is igazolja, melynek alkatrészeit amugy is maga a mezei ipar szolgáltatja. De, hogy az alföldi ős és tél térdig erő sarában a kocsis, ki minden tizedik kerékforgás után kénytelen leszállani és vasvillával kaparni le a mázsás sarat a kerékről, hogy annál is a viszonyoknak megfelelő viselet legyen a három-négy rét öltött gattyá, csizmaszáron felül zsineggel megkötve, azt bajos elgondolni, még bajosabb idegen világot látott szemlélőnek megmagyarázni.

A legszegényebb francia, belga, németalföldi közü p legalább

*) Elég illusztráló azonban hogy a fejenkinti czukorfogyasztás átlaga például: Angliában 39.7 font, Franciaországban 14.8, Németalföldön 14.0, Norvégiában 11.0, Belgiumban 8.1, Poroszországban 7.5, Auszriában 4.9, Magyarországon pedig 2.3 font. Épügy a kávé Belgiumban 8.5 font, Németalföldön 7 o. Sráéjzban 5.2, Poroszországban 4.0, Magyarországon 2.6 font.

fapapucsot hord, nálunk még a módosabb parasztleány, főleg pedig leány mezitláb jár, pedig hiába dicsekszünk az ebből folyó edzéssel, mert a halandóság néptünk között semmivel se kisebb más országénál, fajunk érdekében pedig a meglettek s meglevők életbenmaradását, ha lehetne száz évre kellene fejenkiint terjesztünk.

Orvost vajjon hány falusi község tart, ha ugyan valamely uradalmi, megyei, szomszéd városi orvos nem áll rendelkezésére. S azt is utolsó perczben hívja csak, addig inkább kurozslóval éri be. Irtózik a gyógyszer drágaságától, inkább három annyit költ időközben keresethiány miatt.

Mindezek szomorú viszonyok, a legszomorúbb bennök pedig, hogy, kivéve az egészségesebb kivételeket, valók is!

S itt újra gazda-középosztályunkra esik a pillantás és — föl nem vidul. A mit köznéptünknel míveltség hiányából eredő csekély fogyasztásnak mondtunk, annak ellenkezőjét látjuk ez osztálynál, legalább nagy többségénél. Ugy sem egyéneket, hanem egész fajtelleget kell tekintünk vagy tekinthetünk eddigelé csupán a statisztikában, s így itt is csak a nagy többségről szólnunk, mely az egyes örvendetesebb — engedjük meg azt is — számos kivételeket örömmel konstalálja. Kevés a jól rendezett közép gazdaság ez országban (a főntebbi csoportozást tartván szem előtt), de sok az utána élő ur. Ha valamely közbirtokosság fogatjai után itélnök meg gazdasági viszonyait, csupa viruló körülményekre, gazdag birtokosra kellene következtetnünk. Ha vidéki bált látogatunk meg, azt hinnök csupa mágnásnőnek leszünk bemutatva — a toilettek után. Ha pedig a kártyázó-szobába lépünk, azt kellene hinnünk, legalább három főváros gazdag bankárjai hányják-vetik a rájuk nézve már ingerrel nem bíró mammont.

De, ha kimegyünk a tanyák közé s látjuk a düledező jubakolt, a boglyas kazalt, a csenevész gulyát, a trágyátlan földet, a szerb tövis borította legelőt, a fátlan vizmosásos hegyoldalt, a kapálatlan szőlőt; ha a telekkönyvbe pillantunk s látjuk a sok betáblázást és előjegyzést; az ügyvéd irodájában a sok beperclet, a szomszéd város kereskedő-tárczájában a sok beváltatlan váltót, könyvében a sok és fizetetlen számlát; ha a gazdasági egyesület üléstermébe lépünk s látjuk gyttlés napján is a sok üres széket s halljuk az egy-két megjelent tag üres politizálását; ha a gazdálkodásra hazakerült úrfi tanbizonyítványait kérjük s ilyet elő nem mutatnak, vagy az országgyűlésen sürgetve sürgetett magasabb szakiskolák felállítását a miniszter azzal kénytelen fel nem állítandóknak véleményezni; hogy a meglevőknek sincs hallgatójuk — akkor szomorúan hajtjuk le fejünket s arról győződünk meg, hogy a fogatok s a toilettek fénye esalt s hogy egészségtelen társadalmi viszonyok között élünk, melyek mielőbbi jobbra for-

dulását, gyökeres orvoslását minden jó hazafinak nem ismét csak külfényes dicsőítőkben kell hangoztatni, hanem változtatásukhoz saját jó példájával, saját munkásságával járulni is.

Ha még ehhez hozzátvetjük azon csodálatos kasztszerű osztályozást, mely fennen hangoztatott demokratikus elveink mellett szerte dívik az országban, épen kétségbe kell esnünk. Már a zsellért is lenézi a féltelek birtokosa, a hat ökrös gazda meg nagy úr a faluban, kihez még a kisbíró se mer kalappal a fején szólani.

De ha a műveletlenebb köznépnél e ferde felfogást el is nézhetnők, mit mondjunk, ha ugyanezt, és még nagyobb mértékben megtaláljuk birtokos középosztályunktól fölfelé az arisztokrátiáig. Itt nemcsak a holdszám szerinti birtokfokozat állapít meg társadalmi fokozatokat, hanem a jobb hangzású név, talán még a nemesség hányadiziglensége is határoz azon körök felett, melyekben az illető megfordulhat, vagy meg akar fordulni.

A valódi demokrata társadalom megismertető jele, hogy ugyanis az egyén mennyit nyom, gazdasági körünkbe még alig hatolt be. Itt még mindig inkább azt kérdik „jó“ családból való-e, s a rokonság sógorság stb. még mindig többet nyom az egyéniségnél. A haszonbérő, a gazdatiszt mind meg annyi külön osztályt képeznek, illetőleg kénytelenek képezni s ritka, hogy e kettő a kisebb birtokossal, mi itt körülbelül egyértelmű a kisebb nemességgel, összevegyüljön. Hogy az úgynevezett „fertyalmagnás“ ismét csak fölfelé néz, az alatta állóval vagy általa annak tekintett egyénnel pedig nem barátkozik, szintén természetes kifolyása azon viszonyoknak, melylyel meg ő, minden sóvárgása mellett, fölfelé találkozik.

E társadalmi kinövéseket ugyan bátran mellőzhetnők s legfeljebb érintve azokat, további szó nélkül hagyhatnók, ha komolyabb befolyásuk nem volna összes társadalmi fejlődésünkre. Ebben rejlik ugyanis oka, fiatalságunknak az apai háznál tapasztalt e fonák felfogásnak s a lenézett osztályok irányában el sem titkolt bánásmódnak köszönhető, hogy az úgynevezett „jobb családok“ ivadéka nem bír elég kedvvel, az apró földesurakodásnál más pályára. Erkölesi bátorság hiánya az, mely miatt nem mer szembe nézni a sorssal, mely reá vár, ha a kiváltságosnak képzelt osztályból kilépve, más tisztességes, polgári pályát választana. Inkább eltengődik egész életén át, míg lehet, szülői házában, rokonoknál, vagy egy kétségbe esett házasság folytán nyert néhány hold földön, semhogyan egy bátor lépéssel áthágná a képzelt nimbus övezte kört, mely szűk látkörét elbűvölte. Pedig a ki átlépte, ez osztályból, ha különben tehetsége volt, nem bánta meg, mert nagy az élet tere, haladó országnak meg valamennyi tért fiai legjavával kell művelnie.

Pedig néptünk jó és józan is — volt. Földmivelő középosztályunkban is megvan még az anyag, melyet őseitől öröklött s melynek a haza ezredéves fentartása mindeddig sikerült.

De mióta patriarchalis viszonyaink köztül — így kell neveznem az 1848 előtti állapotokat — kibontakoztunk s a „hűsz sanyarú évet“ átéltük, megbomlott az összhang birtokunk és költségezésünk, munkásságunk és igényeink, az idő becse és fölhasználása között.

Az egész, fél és kisebb telktü gazda szabadon bírja most ugyan földjét, se nem robotol, se dözsmát nem ad s vagyoniilag, tagadhatatlanul, jobban is áll. Ott, a hol a szomszéd jó példa okszerűbb gazdálkodásra bírta, ha el sem vetette még az ősi háromforgású gazdasági rendszert, mégis külön tart egy kis lóherést, gyümölcsöst, kertféléit, nem ellensége már a fának, szereti a jobb lovat stb. és kis iparkodás mellett némi jóllétnek is örvend, melyet itt-ott gyermekei jobb neveltetésében is érvényesíti. De még a hol jobban sem iparkodik, a hol csökönyösen megmaradt régi mívelési módjánál, ott sines rosszabb dolga. Magának dolgozik és senkinek sem felel róla. Tőkét ha nem is gyűjt, jobban ha nem is mívelődik, jobban él, s lehet az új nemzedék mívelődni is fog.

A közép és nagyobb birtokos azonban, ki jobbágyait elvesztvén, ha az urbéri váltság folytán nyert tőkéit azonnal okszerű beruházásra nem fordította, kire a szokatlan adó eléggé tetemes összegével egyszerre rá nehezült, előkészület nélkül állt az új viszonyokkal szemben. Még a ki némi tőkével rendelkezett, ki jobb felszereléssel lehetővé tette magának az okszerűbb gazdálkodást, sok bajjal volt kénytelen küzdeni az előbbi jobbágysággal szemben, mely kötelezve többé nem levén, pénzért sem szegődött napszámba, munkára. Így némi kényszerűséggel vetette magát a nagyobb rész a terjedtebb gabonatermelésre és néhány jó év tetemes árai túl is segítették a bajokon, sőt nagyobb jövedelemben részesíték mint addig bírt. De az újabb kor igényeinek megfelelő gazdasági szakismeretek hiányában nem maradt elég erő a bekövetkezett szomorú évek és bajaik irányában a szükséges ellent. állásra. A nagyobb jövedelem nagyobb költségezésre szoktatott sok gazdát, melyet rosszabb időben sem igen tudott megszorítani, a kezdetben beruházás végett igénybe vett hitel később a folyó jövedelem pótlására fordult, a tüke nőtt a prolongatióval, a kamatok óriási összeggé tornyosultak és sok birtok került árverés alá, és sok régi családunk pusztult ki birtokosaink sorából, nem mindig jobb fajú által pótolva, mely gyakori pótlás innen-oda középbirtokosaink társadalmi osztályának egész physiognomiáját is készűl megváltoztatni.

Tösgyökeres régi magyar hazafiaink közül sokan és épen a közép és átmenetileg nagyobb birtokosok közül érezték a harmonia

felbomlását viszonyaikban; de valami — politikai szempontból tán dicsérendő, gazdasági szempontból okvetlenül ál — büszkeség nem engedte nekik a „német világban“ mutatni bajukat.

A szokott fénytűzés a világ előtt folyt, nejeik és gyermekeik talán nem is sejtették a folytonos hanyatlást, míg gyakran a feltartóztatlan bukás nem mutatá meg nekik.

E szempontot lehet meg-, sőt el is ítélni, de mindenesetre kevésbé baj ha a régi gárda — mint magát ez osztály oly annyira szeretete tekintetű — ki is dől, csak helyébe új, életrevalóbb, a beállt új viszonyokkal számot vetett nemzedék lép.

De, fájdalom, ép itt nem tapasztaljuk, legalább nem elég számmal, nem tömegesen a jobbrafordulást.

Az általános tespedés, mely az országot 1849 után megszállta, minden egyes családi körben és — számos közbirtokos osztályunkban nem kevésbé — kisebb nagyobb mértékben szintén tükröződött. Az apák kedvetlenül s tétlenül nézték a világ folyását, a fiúk azt hitték, ez az élet feladata. Míg az öregek pipájuk füstjében gondjaikat akarták tovarépiteni, s néha egy-egy tarokkpartival végleg elülni, a fiúk ezt élet-célznak nézték, csak hogy a pipa helyett a finomabb szivar, a tarokk helyett a gyorsabban folyó hazardjáték járta.

A hazafi bűbánát, mely borba ölte magát az öregeknél, a felsarjadó nemzedékben nem vájt volt ugyan oly mély sebet, de a borfogyasztás azért nála sem volt csekélyebb. Minden rossz volt, mit a német csinált — mondák az öregek — s ezért rossz az iskolája is — folytaták az ifjak; s a míg az öregek részéről nem látszott bűnnek megrövidíteni a „német finánczot“ egy kis muskatálylyal, az ifjak részéről sem lehetett nagy hiba egyet kanyarítani az iskola körül, s került is ki belőle akárhány, ki csak azért jött haza ősi kis jószágára, hogy tures fővel folytassa a tétlenséget, melyet jogosultnak tanult volt felismerni.

Elveinkben, fénytűzési fogyasztásunkban csakhamar elértük, egy némelyikben már túl is szárnyaltuk a nyugatot; de abban, mi a külföldet ily nagyobb mérvű fogyasztásra képesítette: az idő bölcs és szívós felhasználásában, abban elmaradtunk a politikai tétlenség társadalmi munkátlansággá fajult.

E részletekbe egyébiránt nem szabad mélyebben bocsátkoznunk, mert belevezetnének politikai életünk kellő közepébe, pedig erre még külön tért szenteltem.

Az igazság érdekében azonban fel lehet, sőt fel is kell említeni, hogy itt voltaképen csak az árnyoldalak voltak kiemelve. Ép e szomorú korszak vitte reményteljesebb és erélyesebb gazdáinkat arra is, hogy az újabb kor intézményeit tanulmányozva, meghonosításukra is törekedjenek. Az 50-es évek elején, az első megdöbbenés után akárhány

hazafit látunk, komoly tanulmányozás után kettős erélylyel neki fektetni a gazdaság'okszerűbb kezelésének. A munkás kéz hiányán gépek behozása, a föld roszaabb mivélésén okszerűbben alkotott kül- és belföldi ekék, a ló- és szarvasmarhafajok javításán tökéletesebb atyalovak s bikák beszerzése által iparkodtak segíteni, s ha voltak is hibái aristokratiánknak, itt éppen ő szállt legelől a sikra, az okszerűbb gazdálkodásra épen tőkegazdagabb nagyúri birtokaink ezélszerű beruházásai, jeles felszerelésök, helyes kezelésök szolgáltattak jó példát a kisebbeknek.

Gazdasági irodalmunk is ez időtájt indult nagyobb lendületnek, az országos gazdasági egyesület ez időben játszott főszerepet az országban s kezdett hangadó lenni, ekkor keletkezett az országban a sok vidéki gazdasági egyesület, mely közül sok, noha feladatának soha megfelelni nem tudott, némi indító lökést mégis adott a földmivélésnek s egyéb mezőgazdasági iparágaknak. Ugyancsak mezőgazdasági köreinkbe gyűlt akkor az ország összes értelmisége és közigazdasági kérdések politikai hévvel vitattattak meg a központi országos egyeletben, a löverseny és kiállítás szolgált pedig ürügyül arra is, hogy ott a nép fejedelmével találkozáván, egymást valahára kölcsönösen megismerje s megragadja a kezdeményezést, melynek végeredményeül az 1867-ki magyar önálló kormány életbeléptetése tekinthető.

Az új hazai kormánytól senki el nem vitathatja a leghazafibb, legkomolyabb törekvéseket. De ujjá teremteni és rögtön az sem tudott s nagyrészt a fent ecsetelt szomorú viszonyokkal állván szemben életbeléptetésekor, csak remélnünk szabad még, hogy, habár lassan, mégis bizony közel dünk lépésről lépésre jobb, üdvösebb, megfelelőbb gazdasági és társadalmi viszonyok felé.

6. A vadászat és halászat.

Mind a vadászat mind a halászat más-más szempontból tekintendő kezdetleges állapotú társadalmakban és miveltebb országokban. De még ez utóbbiakban is annyi a különbség állapotaik között, a mennyi az ingyen adta természeti adomány és az okszerű termelés között létezhetik.

Gyér lakosságú, rengetegekkal borított térségeken a vadászat, úgyszólván, egyedüli keresetforrását képezi a többnyire még vad népeknek, sűrű népességet nem enged keletkezni, mert megfosztaná a lakosságot élelmétől, tőkeképzést nem mozdít elő, mert az elejtett vadnak húsrészei el nem tarthatók, legfeljebb bőre, szarva s agancsai, fogai stb. használhatók csereszkezközül. A hol mai napság még ily vadásznépeket találunk földgömbünknek Európától távol eső egynémely vidékein, ott a polgárosultság is legalantabb fokon áll, a forgalom kezdetleges terménybeli csere, az éhség és elpúsztulás folyton

ijesztő rémek, melyek egyébiránt oda hatnak, hogy a vadászat mielőbb átváltozzék földműveléssé és engedje meggyökerezni, állandó lakhelyek keletkezésével a civilizációt is.

Nem sokkal különben áll a halászat t t a l, mely hasonfokú műveltséggel bír, többnyire vándornépeknél csak folyamokban, tengeren pedig leginkább csak partmentében üzhető. Haladottabb, főleg tengerrel bíró országokban a tengeri halászat külön iparág, mely milliók befektetését igényli hajókban és eszközökben, s a hol szintoly kevéssé lehet szó kezdetlegességről, mint nem lehet ily országokban kizáró életmódjuk nevezni a vadászatot, mely mindamellert nemcsak tőkeberuházást kíván, hanem egyúttal értéktermelő is.

Körülbelől ugyanazt állíthatni mindkettőről, de főképp az édesvízi halászatról, hogy a hol be nem éri a természet adta vad pusztításával, hanem mind a halakat, mind a vadakat neveli mintegy, ott nem tartozik többé az őstermeléshez; hanem kifejlett, tudományos alapokon nyugvó iparág. A hol pedig, mint a tengeri halászat, csak a természet adományai foglalására céloz, ott viszont a felszerelés s beruházás tőkeigényei folytán iparág s közbenső helyet foglal az őstermelés és ipar között, külön szaknevelést kíván, külön néposztályt nevel s habár a termelésre közvetlenül, — a természeti anyag szaporítása által — nem is céloz, mégis a nemzeti vagyonosodásnak egyik termékeny tényezője.

De nem mondhatni-e ugyanezt a hazai vadászatról és halászatról is? Elmondhatni igen, de eddigelé, fájdalom, csak tagadólag. A folyam- s t ó h a l á s z a t o t illetőleg ugyanis mindeddig semmi törvény nem rendelkezett. Halbőségről híres folyamaink ebbeli birtokosok rég elvesztett, a hal pedig, melynek még egy-két évtizeddel ezelőtt pénzbelileg megbecsülhető értéke, egy-két várost kivéve, alig volt, ma már fénytűzési cikké vált hazánkban!

A földesúri jogok ezen még el nem törölt maradványa a folyampart birtokosának juttatja a halászati jogot, melyet egymásra árverezve vált meg mai napig is az ezzel foglalkozó iparos, de többé házakat nem halásznak se a Tiszából se a Dunából, mint az régi közmondáskint fenmaradt számos, ez úton meggazdagodott patricius családaink között. A szerződésileg kikötött haszonbért meg kell fizetni s így könnyű egy pár még tehetős s hagyományos idők óta ez üzletnek élő, vagy nagy élelmességgel ebbe vágott üzletember monopolistikus cselszövényeinek, rávenni az illetőket, hogy például a Tokajtól Szolnokig, innen Szegedig s Titelig fogott hal helyben ne legyen elárusítható, hanem Pestre szállíttassék, a hol a nem fényes fogásokat eszközölő helybeli halászsoktól annál kevésbbé kell félni, mert az egyre szaporodó városi közönség amúgy is megadja az árát.

Nincs is aztán ivásidő, nem is kimélik aztán se az ikrát, se a gombostünyi halat, hanem a mi csak a legstárbb szemű hálóba beakad, az mind jó préda, s ki gondolna a jövő nemzedékre, mikor magunk se lakhatunk már jó se hallal, se a ki utána élni akar — pénzzel.

Kormányunk, igaz, akart volna figyelmet fordítani ez iparágra vagy az őstermelés ezen nemére is. A tudományos Akadémia pályázata folytán jelent is meg koszorúzott pályamű a mesterséges haltenyésztésről, sőt az 1869/70-diki költségvetésekben néhány ezer forint az országgyűlés által is megszavaztatott e célra, de eredmény eddigelé vajmi kevés látszik. A Szepességről hallani ugyan, hogy egy ottani kísérlet jó eredményekkel biztat, hanem a pesti állatkerttel évek óta huzódnak az alkudozások azon kormánysegély kiadása iránt, melyet e társulat a haltenyésztésbe fektetni kíván; de a mely — úgy látszik — a kormány által nem tekintetik eléggé biztosítottak.

A mily üdvöseknek kell egyébiránt tekintetünk a kormánynak ez ügyre irányzott intézkedéseit, ép oly kevéssé láthatjuk bennök, vagy várhatjuk tőlük a kellő eredményt, melyet csak oly halászati törvény — ismét szigorú végrehajtást képzelve melléje — érhet el valamennyire, mely az óvást megtartatni, a fogyasztásra nézve amúgy sem nagyon értékes, de a szaporulatra nézve megbecsülhetetlen tenyészanyag s apró hal kimélesét elrendeli.

Hogy időnkint szárazabbra forduló éghajlatunk, folyamszabályozásaink s az álló vizek lecsapolása itt is befolyással vannak, azt tagadni senki sem fogja. Nem lehet ugyanis számba nem venni, hogy mind e felsorolt körülmény egyre fosztja meg folyamaink halát az ivási helyektől, melyeket azok nagyrészt sekélyebb, csendesebb vizekben keresnek; de a hol, ha mégis ráakadnak, ugyancsak óvási törvény hiányában annál kényelmesebben fogatnak, szigonyoztatnak, szóval pusztítottatnak.

Bármily óhajtható volna adatokkal birnunk évi halfogyasztásunk iránt, arra, viszonyainkat ismerve, alig remélhetünk egyhamar. Haladó lépés volna azonban, még pedig el is érhető lépés, ha legalább azon haszonberek összegei volnának ismeretesek, melyek éven át, legnagyobbbrészt földesuri regalát képező folyóinkban s álló vizeinkben fizettetnek. Már ez is oly adat volna, mely halászatunk értékére legalább következtetni engedne, holott ma teljes, áthatlan sötétben tapogatózunk.

Némileg előnyösebben állunk tengeri halászatunkra nézve, de csakis adatok dolgában, mert az viszont csak a fiumei s horvát rövid partmentére szorulva oly csekély, hogy más tengerparti államok ebbeli számaival nem állják ki még az összehasonlítást sem, nemhogy versenyről lehetne szó.

Vadászatunk, noha az az Európában található vadak majd valamennyi nemére kiterjed, noha főül rendünknek, sokhelytt közép-osztályunknak kiváló s legkedveltebb sportját képezi, olyan, hogy nemzetgazdaságilag, úgyszólván, még számba sem vétett.

Az 1848-diki nagy időben a köznép által érthetetlen „zabadság” szó talán legelőször is abban nyert magyarázatot, hogy az ősi törvény által valamennyire — bár nagyrészt feudalis irányban — védett vadászati korlátokat áttörte, szabad levén akkor minden, tehát az „úr vadja” is. Ugyan e jelenséget találjuk egyébiránt külföldön is valamennyi erősebb mozgalomban, hol a nép csakhamar az urasági erdőnek s benne a vadnak rontott. Nálunk is az 50-es évek gyászos ideje sok egyéb okszerűen szabadabb mozgással együtt ez indokolhatlan túlcsapásnak is elejét vette; de az 1860-as, úgynevezett „alkotmányos” időben a dertüre-borúra szabad vadászat ismét lábra kapott s azóta nem is akadt hatalom, mely komolyan csak meg is kísérelte volna korlátozását. Ily időben pusztul minden, az okszerűbb vadtenyésztőnek elmúlik még kedve is a tenyésztéshez, mely idővel, költséggel, sok türelempróbával jár s ma-holnap ott leszünk vadas tércinkkel, a hova folyóinkkal, tavainkkal már nagyrészt eljutottunk, szóval oly pusztulás előtt, melynél a védő s óvó törvénynek nem lesz mit óvnia, védnie.

Pedig még a vadásztörvény is egyre késik*), noha az országgyűlés elé terjesztése óta legalább három év múlt el — mert egyéb, tagadhatlanul még fontosabb közügyünk elintézését, vagy meghozatalát mindeddig gátolta. De még ha meg is hozatik, vajjon lesz-e oly hatása, melyet a birtokviszonyok s vadászati jogok méltányos kiegyenlítése végett várhatunk. A szabadelvűség címe alatt ellene emelt nehézségeket aligha lehetne ugyanis elfogadni, s ha mai társadalmunkban, mely a közös jó szempontjából és érdekében anyi egyéni megszorítást kénytelen megszenvedni, egy pár választó kőgyvesztésétől való félelmünkben bizonyos birtoknagyságot, illetőleg minimumot sem akarunk elfogadni, melyen a vadászat üzhető legyen, akkor kár a törvény meghozásával is bajlódnunk, mert az ily törvény által elérhető credményt, t. i. a vad teljes elpusztulása felé való erélyes törekvést most is tapasztaljuk.

A vadászatnak ugyanis az a nagy baja, hogy élvezet is, szenvedély is, és nemzetgazdasági fontossága többnyire csak ürügynek tekintetik arra nézve, hogy néhány jogosultnak számára ez élvezetet biztosítsa. Pedig nem kell épen túlnagyra becsülnünk a vadászat nemzetgazdasági fontosságát, valaminthogy nálunk, bőven levén meg eledelünk, még ilyenné alig is emelkedett főleg helytelen üzésénél fogva;

*) Időközben tárgyalatott a képviselőházban, oly határozatokat foglalván magában, melyek, ha végrehajtatnak, a legjobbat engedik remélnünk.

mégis az egyet csakhamar beláthatjuk, hogy egy-két holdnyi birtokon nemcsak vadtenyésztésről, de még jogosult vadejtésről se lehet szó, oly törvény tehát, mely megszorításokat ne foglalna magában, még sem hozható.

De a vadászatnak még nemzetgazdasági oldala sem megvetendő. Számokkal ugyan eddigelé alig rendelkezünk, mégis, ha csak nagyjából tekintjük is az általa termelt értékeket, csinos összegecskékre akadunk. A „Vadász- és Versenylap“ buzgó szerkesztője ugyanis iparkodott számilag összeállítani a Magyarországon egy évben ejtett vadak mennyiségét. Teljes eredményre, igaz — és viszonyaink között természetesen — nem jutott, mert kötelezve senki sem levén, csak az küldte be az adatokat, kinck arra kedve levén, különben is följegyezte azokat; külön e célra, még a szenvedélyes vadászbirtokos sem akart fáradni.

A mégis bekerült adatok azonban, noha az országnak, csak kis terére terjedőknek ismerhetjük el, mégis tekintélyes összeget mutatnak, főleg, ha a darabszámhoz mérsékelt becsárakat csatolunk.

Ejtetett ugyanis Magyarország-Erdélyben 1869—70-ben:

szarvas	351 darab = körülbelől	10,000	frt.
dámvad	230 „ -- „	8,000	„
őz	904 „ = „	13,500	„
vaddisznó	188 „ = „	8,400	„
nyúl	29,798 „ = „	23,800	„
siketfajd	39 „ = „	130	„
nyirfajd	26 „ = „	50	„
császármadár	945 „ = „	1,000	„
fácán	10,936 „ = „	15,000	„
fogoly	14,233 „ = „	4,300	„
fürtj	5,302 „ = „	1,060	„
vadkacsa	1,610 „ = „	800	„
erdei szalonka	1,519 „ = „	1,500	„
vízi szalonka	594 „ = „	60	„
	Összesen = körülbelől	87,600	frt.

Nevetségesen csekély árakat szabunk itt a vadnak, mégis, ha hozzávetjük, hogy talán egy ötödéről Magyarországnak került be adat, hogy például csak fácán évente 20—30,000 frt ára hozatik be Morva- és Csehországból, könnyen belátjuk, hogy legalább is fél millió érték kerül évente a vadászat által forgalomba, oly összeg, melynél csekélyebbért akárhányszor kell törvényhozásunknak még hasznosnak ismert beruházásoknál is fukarkodni s mindenesetre olyan, melyet okszerű kezelés mellett legalább is meg lehetne négyesíteni, nem tekintve azon előnyt, melyet ez egészséges tápszernek tágabb körökbe való elhatása nyújtana. Hogy a bemondott 30 medve, 49 farkas, 1235 róka, 212 nyest, 1609 menyét, 655 borz stb. nem felel meg ugyan

a valóságnak, de bőrével szintén tekintélyes összeget képvisel, szinte fölösleges említeni.

Eléggé bizonyítja pedig ez adatok helytelenségét azon ragadozók hivatalosan kimutatott mennyisége, melyekért a kormány jutalmakat (tagliat) fizet.

Elejtetett ugyanis	1868-ban		1869-ben	
Magyarországban	19 medve	195 farkas	29 medve	287 farkas
Erdélyben	13 " "	115 " "	64 " "	269 " "
Összesen	32 " "	310 " "	93 " "	556 " "

1870-ben pedig Magyarország-Erdélyben együtt

64 medve 269 farkas, tehát átlag 2—3-szor annyi medve és 6—8-szor annyi farkas, mint a „V. és Versenylap“ kimutatásába került. Miután pedig az ily nagy vadak följegyzése mégis rendesebben foly, mint az apróbb vadaké, könnyű elgondolni, mennyivel nagyobb értéket képvisel a vadászat, mint rendesen fel szokott vétetni.

A vadászattal s halászattal foglalkozó népességről alig szólhatni. Az egyedüli számadat, mely e tekintetben rendelkezésükre áll, azon sovány rovat, mely a népszámlálás alkalmából töltetett be, kitüntetvén, hogy vadászattal és halászattal foglalkozik :

Magyarországban	4,028
Erdélyben	87
Fiume és kerületében	90
Horvát-Szlavonországban	256
A határőrvidéken	471
Összesen	4,932 ember.

Szinte fölösleges említeni, hogy mestersége után élő vadász talán alig van e csekély szám között is egy-két egyén. A vadászatot nálunk, mint sportot, űzi a nagy úr, a földbirtokos s a ki állásánál fogva teheti, a polgár, per abusum pedig a sok tilosba járó parasztvadász. Még a hivatásszerű vadász is erdész inkább, vagy e minőségben van alkalmazva, az uraságoknál itt-ott még vadász czimén szereplő komornyikot vagy inast pedig remélhetőleg senki sem fogja ide sorozni.

Maradna tehát a fentebbi számnak túlnyomó nagy része a halászatnak. Ez külön iparág, eddig czéh volt, melyben szintűgy meg van a mester meg a segéd és az inas ; de a kik talán épen csekély számuknál fogva nem voltak a számlálás alkalmával külön kitüntetve.

A tiszai halász költőink által megénekelt alakja, nem tudom, szerepelt-e e számban ? Tény az, hogy még létezik s lélekvesztőjén napokat és heteket tölt a kiöntések között tavasszal, akár szigonyt vetve, akár hálót borítva csak horoggal nem igen dolgozván, ha nagy ár volt, különben kaszálni, kapálni jár, mint bármely egyéb földmi-

velő. Álló vizeink kiszáradása s nádasaink pusztulása a pákászt is elpusztították s kérdés akad-e még példány közülük széles ez országban, mely fajtát fentartaná.

7. A bányászat.

Az őstermeléshez vagy az iparhoz számitsuk-e a bányászatot, vagy mindkettőhöz-e? A föld gyomrából kerülnek ugyan terményi, de csak részben kész alakban. A só és kőszén, az igaz, csak a vágatást s elszállítását igénylik s azonnal fogyaszthatók, de a vasérczel ugyan kevésre mehetnének, ha ki nem olvasztjuk. Így van a többi fémeknek is legnagyobb részével, a kobaltot például csak külföldön (Angliában) választják el egyéb ásványrészeitől, szinaranyat vagy ezüstöt meg alig emberemlékezet alatt találni, azt is csak kis mennyiségben.

Átalakításra van tehát szükség a legtöbb esetben s így méltán az iparhoz számíthatni, mely számtalan terményeiben szintén nem közvetlen fogyasztásra alkalmas gyártmányokat szolgáltat. Az osztályozás egyébiránt se nagyfontosságú, amúgy is két helyen leszünk kénytelenek vele foglalkozni: emitt, inkább a területet tekintve, melyen az műveltetik, amott (az ipar fejezetében) egyes ágait s termelvényeit tüzetesebben szemügyre véve.

Voltaképen a bányászatnak minden fontossága mellett sem kell nagyobb tért szentelnünk, épen ez levén statiskai szempontból sokkal behatóbban tárgyalva, mint közgazdaságunk sok egyéb ága, melyekre nézve azt szintannyira óhajtva óhajtánók.*)

Felvidékünk jóformán a bányászattól nyerte iparos hírét, ugyanennek köszöni azt Erdély. Horvát-Szlavonország bányái nem voltak annyira jelentékenyek; Pécs, Salgó-Tarján, Esztergom, Oravicza s a Zsilvölgy többé-kevésbbé gazdag szentelepei pedig csak újabb időben aknáztatnak ki bővebben, mióta ezen tüzelőszér áldásos befolyása az iparra hazánkra is átszállott.

A Szt.-István birodalma hét bányakerületre van osztva, bányakapitányságok alatt, melyeknek székhelyei s az alattok álló területek egyúttal bányvidékeinknek is megfelelnek s így a bányászatnak szentelt tért bátran ezek szerint tekinthetjük, így ismerkedvén meg a viszonyokkal is.

A hét bányakapitányságból 5 esik Magyarországra, 1 Erdélyre, 1 Horvát-Szlavonországra. A magyarországiak közül legnagyobb a

*) A bányászati ipar statistikai ismertetését az 1863—67-diki évekre, lásd „Hiv. stat. közlemények“ II. évf. 3-dik füzetében a bányakapitányságok jelentéseivel együtt Hunfalvy János, az 1868—69-dik éveket ugyanúgy s ugyanott a megjelenendő IV. évf. 5-dik füzetében Bethy Lóránd által tárgyalva.

budai, a bányászat tárgya legnagyobb részt kőszén. A beszte-
 eze-bányai-ban főhelyet az ezüst foglal el, de arany, réz, vas és
 ólom is termeltetik. A szepes-igló-i kerületben legfontosabb ter-
 mény a vas, utána a réz. A nagybányai-ban ismét arany, ezüst
 és ólom a főtermékek, az oraviczai kőszénre és a vasra nézve
 legfontosabb. A zalaflnai (erdélyi) bányakerületben csak legújabb
 időben kezd fontosságra emelkedni a kőszén, eddigelé mindig az arany
 volt kiváló terménye utána, ezüst, réz, vas. A zágrábi bányakerü-
 letnek inkább csak jövőre biztosíthatni nagyobb fontosságot számos
 széntelepeivel, azontul vas, réz, ólom és újabban horgany is nagyobb
 mennyiségben fordul elő.

A bányamivelés nagyságát terményei mennyisége és értéke,
 élénkségét némileg a művelt terület nagysága is határozza meg. Ez
 utóbbit a szabadkutatások számából a bányatelek kiter-
 jedéséből tudjuk meg.*)

Megjegyzendő, hogy a kincstár egyik legerősebb bányamivelő,
 minélfogva mind a bányabirtok mind művelési ágai a kincstári és
 magántulajdon szerint szoktak megkülönböztetni.

Volt pedig a szabadkutatások száma közül :

	kincstári	magán	összesen
1863-ban	36	1,597	1,633
1864-ban	31	1,340	1,371
1865-ben	49	1,268	1,317
1866-ban	44	1,449	1,493
1867-ben	32	1,745	1,777
1868-ban	175	4,481	4,656
1869-ben	176	2,452	2,628

A szabadkutatásoknak a 60-as évek kezdete óta roppant arány-
 ban esökkent számát részben annak tulajdoníthatni, hogy az 1862. óta
 mindek szabadkutatásra vetett 20 frtnyi adó részben korlátozta a
 kutatások igénybevételét, részben a bányászkodási kedvet is lelohasz-
 totta, mely csak 1867 után fokozódott ismét.

Az adományozott vájnatelek kiterjedése bécsi ölek-
 ben volt:

	kincstári	magán	összesen
1863-ban	15.218,498	51.116,187	= 66.334,685
1864-ben	15.231,591	51.960,331	= 67.191,922
1865-ben	15.191,935	49.320,545	= 64.512,480
1866-ban	15.258,736	49.788,135	= 65.046,871
1867-ben	15.524,027	50.591,609	= 66.115,636
1868-ban	16.129,190	51.466,483	= 67.595,643
1869-ben	16.102,617	54.889,934	= 70.992,551

*) A szabadkutatás területe oly körülmélet, melynek sugara 224 öl hosszú. A
 bányaterület vagy vájnatelek (Grubemass), vagy kültelek (Tagmass), amaz
 oly derék szögletű terület, melynek vízszinti kiterjedése 12,544 öl, a mélybe le-
 végtelen; emez csak felszínre terjed s 32,000 ölnél nagyobb nem lehet.

Az adományozott költsékek nagysága □ bécsi öle-
ben volt :

	kincstári	magán	összesen
1863-ban . . .	15.509,256	55.044,130	70.553,386
1864-ben . . .	15.520,409	54.983,359	70.503,768
1865-ben . . .	15.640,733	53.410,813	69.051,566
1866-ban . . .	15.707,554	54.187,504	69.895,058
1867-ben . . .	16.004,645	55.043,367	71.048,212
1868-ban . . .	16.596,550	55.938,117	72.534,667
1869-ben . . .	16.569,977	59.285,888	75.855.865

E három számsorozatot tekintve az 1863-tól 1865-ig észlelhető hanyatlás megszünttével folytonos, bár mérsékelt haladást tapasztalunk, mely egyébiránt csak 1867 óta kezd nagyobb lendületet venni. A szabad kutatások 1868. évi rögtönös emelkedése egyébiránt csak sporadikus és a közszen-telepeknek akkor szóba jött nagyobb fontosságából megindított kutatásoknak köszönhető.

Az adományozott vájnatelkek kiterjedése 1863-tól 1869-ig 4.6, a költsékké ugyanez időben épen 5.3 millió □ öllel szaporodott, mi mindkettőnél külön-külön 9.3%-nak felel meg.

A viszony magyarázata, melyben e bányatelkekben az egyes fémek, érczek s ásványok részesültek, elég egy közepes évet kiszemelni, mely szerint :

arany-ezüstbányákra esik körülbelül	20 millió □ öl
vasbányákra	11 " "
szénbányákra	23 " "
egyéb bányákra együtt	8 " "

Bányászati termelésünk aránylag nem oly nagy, mint bányabirtokaink nagysága után, melyek majd 5 □ mértfüldet foglalnak el, s azon számos ásvány után, melylyel hegységeink egynémelyikéi bővelkednek, hihetnök. Összes bányatermelésünk ugyanis évenként 10—15 millió frt érték között változik, holott az Angliában körülbelül 500 millió, Poroszországban 205, Belgiumban 120 millió frt érték körül forog.

Az utóbbi évtized úgyszólván közepe tájáig folytonos hanyatlás volt tapasztalható a különben sem eléggé virágzó bányászatnál. Csak az 1867-diki év hozott erre nézve is tetemesb javulást, mely főleg a vas termelése körül volt észlelhető. Okozták ezt függetlenül minden kívántól, melyre bányamivelőink a mostoha idők alatt oly nagy súlyt szerettek fektetni, a legtermészetesebb viszonyok : a vas kelendősége s ennek folytán áremelkedése, mely iparosainkat is nagyobb erőfeszítésre serkentette. Legtöbb lendületet vár egyébiránt és nyert is már részben az összes bányászat a vasuti összeköttetéstől, mely mostohánul ellátott felvidékünket számos, csak nehezen értékesíthető bányatermel-

vényeivel összeköttetésbe hozta s még inkább fogja hozni a nagy világpiacokkal.

Sokat segített e tekintetben már is a gömöri, eddigelé csak Bánrév-ig kiépített vasut, melynek folytatása egyrészt Tiszócz, másrészt Dobsina felé már eszközöltetik, lekanyarodása a borsodi gazdag ózdi és nádasi vastelepek felé részben már el is készülvén.

De, mint tevékenységünk majd minden ágában, úgy a bányászat körül is minden üdvöt a törvénytől várjuk, melynek meghozatala ismét, mint sok egyéb, ugyszólván nélkülözhetetlen törvény, szintén késik, bár meghozása a legközelebb jövőben várható.

A bányászati törvény meghozása elé egyébiránt a már megszo-
kottakon kívül még elvi nehézség is gördül s ez a föld- és bányabir-
tok közötti elentét, mely főleg közsentelepeink mind gazdagabb fel-
nyitására van nagy befolyással s melyre nézve két homlokegyenest
ellenkező nézet uralkodik.

A közgazdasági ministerium kebelében kidolgozott törvényja-
vaslat ugyanis két osztályt állít fel az ásványokra nézve: „Fentar-
tott ásványoknak“ nevezi azokat, melyek az állam számára van-
nak fentartva, milyenek a só és sóoldatok, valamint azon sófajok is,
melyek a sótelepeken vagy azokkal közvetlen összeköttetésben ta-
láltnak; minden egyéb ásványokat, köztük a köszént is „szabad
ásványoknak“ nyilvánítván, melyek a közipar tárgyai.

Az ellenkező nézet tolmáesa Volny József, ismert bányá-
szati szakférfiú, ki az iparegyesület egyik szakosztályában tárgyal-
t ezen törvényjavaslatra nézve külön véleményt készített, azon elvből
indulva, hogy valamennyi ásvány a föld tartozéka s habár a legtöbb
fém, előfordulásának természeténél fogva csak a földbirtoktól külön-
váltan mivelhető, azon fémekre s ásványokra nézve, melyek a földszí-
nen, vagy közvetlenül alatta fordulnak elő, nevezetesen pedig a kö-
szénre nézve a földbirtokos kizárólagos, csakis beleegyezésével más-
ra is ruházható mivelési vagyis tulajdonjogát kívánja fentartatni.

Mind a törvényjavaslat indokolása, mind a különvélemény a
bányászati jog történelmi fejlődéséből iparkodik nézetét magyarázni és
mind a kettőből kitűnik, hogy valóságos törvény, mely a köszént
állami regálé tárgyának nyilvánította volna, hazánkban nem léte-
zik. Csakhogy a törvényjavaslat indokolása jogi fictióval él, mely a
királyi fiscusnak általános, a bányatermékekre való kizárólagos jogát
a köszénre is kiterjeszti. Mind a két vélemény saját igazolására a
külföld példájára, illetőleg bányatörvényeire is utal, de mindkettő
más-más államokat sorol fel, Volny nevezetesen Anglia, Amerika,
Orosz, Szász- és Poroszország némely tartományaira hivatkozik,
hol a köszén a földbirtokos tulajdona.

Nem szükséges Vólnyt azon végletekig követnünk, melyek szerint földbirtokosaink a szén felszabadítása folytán évi 2 millió frtnyi jüvedelemtől fosztatnának meg, még sem lehet tagadni, hogy a törvényjavaslatban azon kívül, hogy belőle ki nem derül, mely ásványok képezik a földbirtok tartozékát, csodálatosan használtatott a „szabad ásvány“ elnevezése, mert szerinte tulajdonkép valamennyi ásvány az, azokon kívül, melyeket az állam magának monopoliumként fentartott; mindnyája pedig csak adomány útján jut az illető művelőnek birtokába, mi a „szabad“ szónak ép ellenkezőjét tanúsítja, létezni kellven még egy főúrnak, kit az adományozás joga illet.

A dolog lényegén ez egyébíránt nem változtat, mert csakugyan kell határozott szabályoknak létezni, melyek szerint az annyi magánjogot érintő bányászat gyakorolható legyen s mihelyt erről törvény határoz, a bányászat csakugyan szabaddá válik mindenkire nézve, a ki a törvényt szabta kellekekkel bír, vagy határozmányainak megfelel. De nem tagadhatni azt sem, hogy a törvényjavaslat elannyira bányászati szempontból készült, hogy a földbirtoknak egészen másodrendű fontosság jut, kénytelen levén a földbirtokos tulajdonán mindenmű szolgálmányt, természetesen illő kárpotlás mellett elszenvedni, csakhogy ezen, a fémbányászat közgazdasági nagyfontosságánál fogva elkerülhetlen szolgálmányok egynémelyike a földbirtokot magát is problematikussá teszik. E szempont lehetett döntő a különvélemény szerzőjére nézve, kinek érvei különben sokat vesztenek jelentőségökből, tekintve azt, hogy a földbirtokos, nevezetesen a köszénre nézve mindazon előnyöket saját magának is biztosíthatja, melyeket a kutató vagy bányaművelő nyerhet, s kivel legfeljebb azon óhajára nézve érteünk egyet, hogy a köszénművelés biztosítására a földbirtokosnak hat hónál hosszabb határidő engedélyeztessék.

A miniszteriumban működő ezen, már említett bizottság egyébíránt nem nyugodott meg a különvéleményben, hanem egyik tagját*) megbizta a czáfolattal, kinek sok szakavatottsággal írt dolgozatából kiemelendőnek véljtik azon részt, mely statistikai adatokkal iparkodik igazolni a törvényjavaslat által elfogadott elv helyességét.

„Arra nézve pedig — mond ugyanis szerző — hogy minő intézkedést kíván ez ügyben (t. i. a szén rüghözkötöttségét vagy felszabadítását-e) az ország érdeke . . . egyszerűen a következő száraz számokra kell utalnunk, melyek a köszénbányászatnak országunkban gyarapodását az 1854-diki bányatörvény üdvös hatása következtében és annak megállapodását, illetőleg, hanyatlását az országbirői ideig-

*) Z s i g m o n d y Vilmos bányamérnök és ismert szakíró.

lenes törvénykezési rendszabályok életbeléptetése folytán kirívóan elénk tüntetik. *)

„A szénre adományozott tér osztrák □ ölemben volt

	A Lajthán túll (austriai) országokban	Magyarországban Erdélyen és Horvát- országon kívül	Erdélyben és Horvát- országban
1859. évben . . .	172.250,303	200,704	1.467,648
1860. „ . . .	178.728,891	4.156,932	1.718,528
1861. „ . . .	187.579,075	18.426,575	1.994,496
1862. „ . . .	194.322,713	20.303,451	1.943,616
1863. „ . . .	208.087,566	23,308,084	3.210,560
1864. „ . . .	217.989,387	23.581,848	3.073,280
1865. „ . . .	226.681,844	20.677,920	3.750,656
1866. „ . . .	231.931,068	20.763,689	4.428,032
1877. „ . . .	236.189,389	21.466,153	4.641,580

A széntermelés volt pedig mázsákban :

1856. évben . . .	37.274,939	4.427,479	2,031
1857. „ . . .	40.544,383	4.180,926	9,211
1858. „ . . .	46.192,684	5.440,715	24,702
1859. „ . . .	48.597,836	7.102,982	21,025
1860. „ . . .	53.830,644	8.391,400	97,797
1861. „ . . .	63.501,766	8.740,105	97,350
1862. „ . . .	70.340,287	10.325,931	196,086
1863. „ . . .	70.590,989	10.620,989	190,055
1864. „ . . .	72.269,977	10.448,057	155,957
1885. „ . . .	79.359,592	10.827,672	230,622
1866. „ . . .	74.781,233	12,234,978	269,453
1867. „ . . .	95.744,018	12,901,437	261,794

„Ezen számok — folytatja értekező — mind a köszénfejtéshez adományozott térre, mind a termelésre nézve a köszénnek 1859-ben szabaddá tétele után, tehát a szabad verseny idejében, Magyarországon a legörvendetesebb haladást tanúsítják, míg ellenben az országbirói szabványok életbe léptével kirívó mind a két irányban a megállapodás, illetőleg hanyatlás. A magyarországi széntermelés, mely 1856-ben az összes osztrák-magyar birodalom széntermelésének 10 százalékára rugott, 1859-ben már 12%-ra emelkedett volt, 1861 óta 1867 végeig látszólagos növekedése daczára procentuális irányban alábbszállt, holott azon országrészekben, melyekre az országbirói szabványok ki nem terjednek, t. i. Erdélyben és Horvátországban épen úgy, mint a Lajtántúli országokban a széntermelésnek mennyisége

*) Itt szükségesnek látszik megjegyezni, hogy az 1854-diki osztrák bányatörvény, mely tudvalevőleg Magyarországon is érvényben volt, a köszén felszabadítását vallotta elvül, holott az 1861-ben tartott országbirói értekezlet, melynek megállapodásait később az országgyűlés is elfogadta, a földbirtok tulajdonának nyilváníta a köszénen.

folytonos növekedésnek örvendett. Pedig tekintettel a Magyarországon és a Lajtán túli országokban létező kőszénterületek ismert nagyságára, a magyarországi széntermelésnek az összes osztrák-magyar birodalom széntermelésének legalább is 30 százalékát kellene kitennie.

„De még sokkal kirtívóbban tüntetik elé a magyarországi szénbányászat 1861 ótai hanyatlását az adományozott térre vonatkozó fentebbi számok.

„Míg a Lajtán túli országokban, 1861-től 1867 végéig az adományozott tér 189,579.075 négyszög öltől 236,189.389 négyszög öltre, — Erdélyben és Horvátországban pedig 1,999.496 ölről 4,641.280 öltre, — az elsőben tehát 26 százalékkal, az utóbbiakban pedig 130 százalékkal szaporodott, — a Magyarországon 1861-ben 18,426.575 négyszög ölet kitevő tér 1864-ig 23,581.848 négyszög öltre növekedvén, 1867-ben ismét 21,466.153 öltre, három év lefolyta alatt tehát 9 százalékkal alábbszállt.“

E számokra csak annyi megjegyezni valónk van, hogy belőlök igenis ki látszik tűnni az, mincképpen igazolására használtattak. csakhogy ugyanezen hanyatlást és ismét emelkedést voltaképen az összes bányászatnál találjuk az említett években.

Hogy a bányászat emelkedése biztosabb, ha a földbirtokosnak a mégis tulajdonát képező földszin alatti területnek mikénti felhasználása iránt semmi szava nincs, az világos. Csakhogy a földbirtokos-osztálytól sem szabad feltételezni, hogy hasznát be ne látná s birtokán előforduló ez új iparkincset, a nem hiába „fekete gyémántnak“ mondott kőszént használatlanul hevertesse. Azontúl meg nem szabad szemet hűnyünk azon számtalan zaklatás elől, melynek a birtokos ki van téve az által, hogy bárki is tudtán s akaratán kívül tulajdonában kotorászhasson, habár utólag meg is adja mindennek az árát.

A közjó érdekében egyébiránt tagadhatatlanul el kell az egyesnek tűnni és szenvedni a megszorítást. Ezt követeljük az erdészetről, a vadászatnál, a közlekedési utaknál s ez elven alapul az összes expropriatio. Csakhogy a tulajdonjog megszorítása kellő indokok nélkül menthetetlen, s mert e kérdést a készakarva feltüntetett pro és contra által teljesen megoldottnak nem látom, s mert sem a történelmi jogra, sem a külföld példájára való hivatkozás ezúttal nem dönthet, miután mindegyik érvre ellenérv is hozható fel egyik fél, a másik fél részéről is: a köz- és magánérdekek szempontjából is údvös, hogy e kérdéshez az országgyűlés is fog még szólani. Itt mind a bányászat, mind a földbirtok érdeke képviselve levén, remélhetőleg azon nézet fog győzelemre jutni, mely hazai bányászatunk nagyfontosságú érdekeit kellően megóva, nem fog tárt kapút nyitni a puszta üzérkedésnek

sem, hanem oly törvényt hoz, mely minden jogosult igényvel számolva, elő fogja mozdítani e téren is a közjólétet.

Az egész vitában azonban, mely a bányászati viszonyainkra nézve elannyira fontos törvényjavaslat körül foly, úgy látszik, nem helyesen választottak a szavak. „Szabadság“ és „monopolium“, „felszabadítás“ és „röghözkötöttség“ lőn egymással szembe állítva; noha mindkettő csak átvitt értelemben használható s az életben mást jelent.

Monopolium a só es sófélék fentartása, hiába akarjuk más néven nevezni s legyen bátoriságunk azt a maga nevében állítani a közönség elé. A kérdés csak az, indokolható-e a monopolium fentartása, s erre egyszerű a válasz. A só nem mérhetetlen mennyiségben levén meg a föld kerektségén, vagy épen hazánkban, bárki bírja a sótelepeket, monopolistice fogja kihasználni. Az eredmény a közönségre nézve tehát ugyanegy, mert a só nem fordul elő oly számos helyen az országban, hogy valami nagy verseny törvös eredményt szülhetne, s így a fogyasztó az egy kincstár helyett egy-két vagy száz földbirtokosnak fizetné még az adót. De ha már ily monopol-adó fizetéséről van szó s az kikerülhetetlen: csakugyan jobb, ha a kincstárnak jut az, mert így az összesnek, az egész országnak esik javára, mely a mennyi jövedelmet az állam a sóból húz, annyival kevesebbet fizet egyenes adóban, bár abból nem következik, hogy a kincstár azt a legokoszerűbben ne kezelje s oly visszaéléseket, minőt a marhasó árulásának betiltása által követett el, meg ne szüntessen.

Nagyjából ugyanaz, s csak a telepek több helyen előfordulása által némileg változott a viszony az ásatag szénnél is. Ha a földbirtok tartozékának tekintjük, a birtokosok kapják kezükbe a monopoliumot, mely csak azzal kevésbé veszedelmes, hogy nagyobb a concurrentia s így termelésük elkelése érdekében kénytelenek megbírható árt szabni termelvényöknek. De ha az állam szabadnak nyilváníttja a kőszénét, az ismét mégis csak monopolium, mert csak az állam adományozza a bányatelket s a monopolium hatása csak enyhe kezelésénél fogva nem látszik, mert a törvény bárkinek juttatja a szénkutatás s termelés szabadságát, a szén árát aztán ismét csak a termelési költség, esetleg a szállítás s a világverseny határozzák meg. —

Sem a bányászati statistika által eddig nyújtott, bár bő anyag, sem a népszámlálás alkalmából egyes iparágak és iparcsoportokról gyűjtött számadatok nem olyanok, hogy részleteseb ismeretet szerezhethetnénk azon néposztályról, mely, úgyszólván, hétszámra él a földgyomrában, onnan meritendő az anyagot, melynek egyik-másik nemére bármely emberi foglalkozásnál elkérülhetetlen szükségünk van.

Pedig a bányászat s kohászat körül elfoglalt munkások

s z á m a s minősége roppant befolyással van ez iparágra s erre nézve érdekes lesz valamennyire körültekintünk, habár bő aralást e téren egyelőre nem remélhetünk. Az 1870-diki népszámlálás bányászattal s kohászattal foglalkozó következő egyéneket derített ki ; volt ugyanis :

	birtokos	bérlő	tiszt	munkás	összesen
Magyarországban	507	279	1,585	37,041	39,412
Erdélyben	743	687	320	8,207	9,957
Horvát-Szlávnországban	24	27	27	288	366
A határőrvidéken	15	1	36	347	399
Összesen	1,289	994	1,968	45,883	50,134

E szám pedig eléggé vág össze a bányakapitányságok által kimutatott számmal, mely egyúttal elég állandónak is tekinthető és

1863-ban	41,035
1864-ben	44,237
1865-ben	41,042
1866-ban	41,450
1867-ben	42,827
1868-ban	45,336
1869-ben	44,942

lelket tett.

Az arány is meglehetősen ugyan az, hogy t. i. :

a kincstárra	25%	férfi	5%	nő és gyermek,
magánosokra	55%	férfi	15%	nő és gyermek,
összesen	80%	férfi	20%	nő és gyermek jut.

Egy ötödrésze tehát a munkásoknak nő és gyermek, miután pedig a nőknek kevesebb rész jut a bányászat körüli foglalkozásban, az egy ötödnek is nagy része gyermek. Kora fiatalságban, még ki se növe az iskolából, melyet egyébiránt a bányász-nép gyermeke inkább látogat, mint sok más néposztályé, már belekerül az apja, nagyapja és dédapja által mivelte foglalkozásba. Megtanítják köveket, érczeket válogatni, hogy felismerje bennök az értékeset s lökje el az üreset. Később rakodáshoz jut, utóbb csákányra kerül, mint apja s a föld alatt keresi mindennapi kenyerét magának és családjának, mert a rövid életet fel kell használni s családot alapítva gondoskodni olyanokról, kik utánna is műveljék a bányát, ha ugyan sikerül özvegyének az aprókat fölnevelni.

A bányász-nép egyáltalán rövidebb életű, azon kívül, hogy napról-napra veszélyeknek is van kitéve, melyek iránt csak a szokás és százados hagyomány tompítja el az illetőt. Azért ne higyjük, hogy a bányász kevésbé boldog, mint más iparos foglalkozású, vagy a földművelő. Sorsába belenyugszik, a munkához szoktatva van kora ifjúságától fogva s a szombat épüty meg hozza neki is a cigányzenét

(nagyobb telepeken), bor vagy pálinka még a legmélyebb vadonban is akad s akárhány ép úgy el tudja torbézolni szombatról-hétfő virradóra egész heti keresményét, mint a mármarosi sószállító a Szolnokon kikapott „transport“-bért, vagy a felvidéki arató télire gyűjtendő volt nyári szereményét.

Mégis általában józan, szorgalmas és kevéssel beérő a felvidéki bányász tót meg német s a hol már beleszokott e viszonyokba (például Borsodban) a magyar, noha bérvizonyai tetemesen szorultabbak, például, az oraviczai bányatelepek oláh munkásainál. Amott a régi megszokottság, a csak lassan változó viszonyok a bérfelemelést sem tették oly sürgössé, mint az alvidéki hegységek erélyesebb működés alá csak újabban esett bányáiban.

A sok ünnep ott meg itt elég pihenőt adnak egyébiránt a különben erős dologhoz került munkásoknak, azonkívül van még egy körülmény, melyet emberségi szempontból helyeselnünk kell, habár a munkafelosztás elvének meg nem felel s telivér iparállamokban alig is tapasztalható. És ez az, hogy a bányamunkás is bír némi kis földeskével, szőlőskével, melynek megmunkálását maga végzi. Legyen aztán a gyár megrendelése bármi sürgős s kétszerezze is meg a bért, a mikor a mezei vagy szőlőmunka ideje beáll, nincs emberi erő, mely a munkást a bányába vagy gyárba csalja.

Ez lehet, ismételjük, ipari szempontból baj, de érző embernek lehetetlen megtagadni tőlük a helyes eljárást. Szinte elképzelhetni, mily élvezettel ragadja meg a hétszámra föld alá szorult bányász a kapát, hogy isten ege alatt, a napsugarak fényében földjét mivelje, hogy szabadon szívja az életető leget, mely csak mély utakon jut különben elszorult tüdejéhez. A ki száz- meg száz ölnyi bányában látta a munkást mécese mellett vágni a kemény érzékövet, vagy hasítani a köszenet, a ki látta a kavaró kemence előtt, egyre hűtendő vasrudakkal, forgatni a mind tömörülő izzó vasat, a ki a „kiadást“ látta vagy a kohó étetését szénnel, érezezel egyaránt, mind egyezőleg fog bölintani amaz emberséges sóhajhoz! Pedig csalódik, mert az áldott emberi természet csodálatos szokás-hódolatával a legkeményebbnek, legfárasztóbbnak, legkiállhatatlanabbnak vélt munkát is megszoktatja az illetőkkel.

A meged/ett bányász és kohómunkás, ha csordul is az izzadság félig meztelen testéről — mit egyébiránt itallal iparkodik helyreírni — könnyebben állja e nagy erőt igénylő munkát, mint egy napi szőlőkapálást, mit a rendes földmivelő föl sem vesz, ki meg az első hétben kidőlne az olvasztókemence mellett vagy az itveghutában.

Az ért a régi bányászok lassan le is tesznek a külső munkáról és egészen a bányának, kohónak szentelik magukat. Sőt a kereseti ösztön csodálatos lemondásra is képesíti a munkást s láttam például egy iz-

ben, hogy szombaton estve tíz óra után, — midőn esteli séta alkalmával egy köszénbányát voltunk megnézendők, — fizetés napján, mikor az egész telep népe a korcsmában mulatott, két öreg bányász akkor szállt be a bányába mécsével, csákányával folytatni szakmány-munkáját, melyet vasárnap sem volt abbanhagyandó.

Hogy a bányász ily életmód mellett rövidebb ideig bírja, mint például más, egészségesebb keresetű munkások, az természetes. Nagyobb bajt azonban ez sem hoz a családra. A nép ezt is megszokja, mint változhatatlan sorsot és belenyugszik. A nagyobb keresetet nézi, melyre aránylag szert tehet s különben ép ezen munkaágnál találkozunk a legrendezettebb viszonyokkal, a társulás újnak hirdetett eszméjének százados intézményével. A társulások, melyekbe folyton fizet a rendes munkás, gondoskodnak özvegyéről, árváiról, de gondoskodnak saját magáról is munkaképtelenség idejére, vagy ha szerencsétlenség éri.

De még e szerencsétlenségek se sokkal számosabbak, mint más kereseti téren, noha az e nembelieket ép a legpontosabb feljegyzések után ismerjük. Nehány év példája erre nézve is ad felvilágosítást.

Baleset történt ugyanis Magyarország-Erdélyben:

	könnyű	súlyos	halálos	összesen
1865-ben	417	59	44	520
1866-ban	264	53	38	355
1867-ben	209	78	42	329 *)
1868-ban	213	88	39	340
1869-ben	247	78	53	378

Összevetve e számokat az összes munkásokkal kiderül hogy:

1865-ben az összes munkásoknak 1.26 %-át

1866-ban 0.85 „

1867-ben 0.77 „

1868-ban 0.75 „

1869-ben 0.83 „ érte baleset, me-

lyeknek legkisebb, százalékban alig kifejezhető, része volt halálos.

Hogy a korábban említett társulási segélyezés sem csekély, szintén számokból világlik ki. A bányatársulások vagyona állapota volt ugyanis

	Magyarországon	Erdélyben	Horvát-Szlavonországon
1866 végével	1.999,552 frt	481.633 frt	? frt.
1867 „	2.660,954 „	487.268 „	26,483 „
1868 „	3.151,875 „	521,688 „	27,356 „
1869 „	3.476,278 „	502,141 „	27,941 „

*) Ez évtől kezdve már Horvátország és a határörvidék is szerepel a kimutatásban, noha itt mindössze egy, az is könnyű sérülés történt.

Mint látni tehát 4.000,000 frtnál nagyobb már a bányatársulások vagyoniállapota, mely a körülbelül 40,000 munkásra kivetttven egyre-egyre is már némi tőkét biztosítana; számbavéve pedig csak a segélyre szorultakat és családjaikat, mely számokat ugyan nem ismerjük, mégis némi megélhetést látszik biztosítani. E tekintetben egyébiránt a bánya- és kohó-birtokosok is gondoskodnak némileg munkásaikról.

A birtokviszonyokat illetőleg tudvalevő, hogy maga a kincstár egyik legnagyobb birtokos, melyhez — legalább a felvidéken — méltán sorakozik néhány nagyobb föld- és erdőbirtokos, köztük egy, kinek rengeteg vagyona egyik magyar törzs kihaltával szállt ez ágra mely, fájdalom, már magyar előnevét is elhagyta. A roppant beruházástigénylő bányaipar egyébiránt csakhamar a kereseti társulatok alakját öltötte, minők főképp a bányászatra nézve oly súlyos évek elmúltával nagyobb erővel fejlődtek s jelenleg nagy részét bírják a bányavidék földjének, erdejének s telepeinek.

A kisebb birtokos, egy vagy néhány bánya- vagy kohó-telepet s néhány részvényt vagy kuxot bíró s méltán iparosnak nevezhető tulajdonos sokban összehasonlítható a közép földbirtokossal s népünk egyik legderekebb osztálya. Szakértelem nélkül nem boldogulhatván, kénytelen tanulni; gyakran mostoha viszonyokkal levén kénytelen megküzdni, találékonyság, élelmessé, erélyessé válik. Az ipar lehelle megszálotta, az e téren már sokkal erősebben nyilvánuló verseny küzdésre serkenti, a küzdés megedzi és szívósságot kölcsönöz neki, melynek, sok ideig mostoha viszonyaink között, mégis szép eredményeket köszön.

Foglalkozása jobban hasonlít az tizlethez, sőt az is, mert nem csak termelését kell eladnia, hanem sokat be is szereznie, hogy ipara meg ne akadjons ez körütekintést, folytonos mozgást, utánlátást, mindenekfölött gondolkodást feltételez, mi nélkül semmire sem mehet s ez neveli, miveli, fejlesztí az embert és erejét.

E mellett, s ez is már az ipar nivelláló hatása, az osztályzatok, ha nem is kasztok, kevésbé tartattak fen éles elkülönítésben, mint még sok-helytt a mezőgazdaságnál. A hagyományos „nagy családok“ megvannak itt is; de az előretörékvő iparos nem lesz pusztá haszonbérő, habár a nélkülözhetlen fát nyújtotta erdőt csak bérlí is. A kincstár vagy nagy birtokos tiszte is más viszonyban áll a földbirtokoshoz, mint a mezőgazdaságnál; mert szakismeretei, ha nem is fontosabbak, de speciálisabbak, közvetlenül megbecsültek, mi szintén előmozdítja az egyenlőséget.

Azonkivül a jó életről sem felejtkezik meg a kisebb birtokos sem. Sallangos négy lóval, Kölber-fele hintón jár köves erdei útjain csakúgy, mint a földesúr a pusztán, a magyar vendégszeretet otthon

van nála is — mert a birtokos itt is magyar s még a beszakadt idegen is legalább új nemzedékében magyarrá válik — és még ha faházban is lakik erdő közepett, ételben-italban a főváros fénytűzése meglátszik bőven rakott asztalán.

A birtokos — az úr — és munkás közötti viszony ugyan itt sem különb egyebütt tapasztalt hasonló viszonyainknál; de sokkal különb nem is lehetne, mert a munkás legtöbb helytt, noha iskola inkább van meg a bányavidék nagy részén, a műveltség legalsó fokán áll. Csakhogy némi tartózkodást parancsol az úrnak a munkáshiány. A munkás kérdés ugyanis megvan, bár kisebb mértékben itt is, és pedig ugyanoly irányban, mint Magyarországon általában tapasztaljuk, hogy ugyanis nem a keresethiány kényszeríti a munkást a legszűkebb bér elfogadására, hanem a bő kereset válogatóvá teszi a munkást s a birtokosnak kell őt előnyökkel csalogatni. Élelmes birtokosaink és bányaiparosaink egyébiránt itt is könnyebben segítenek magukon s egyszerűen importálják azokat Cseh- és Morvaországból, azon csodálatos tapasztalatot tevén azonban, hogy az idegen munkás ott általában meg nem tud telepedni s noha sokkal jobb dolgot lel, mint hazájában, s habár családostul vándorol be, idővel mégis visszazármazik, vagy elkallódik az országban, de meg nem telepszik állandóan.

VI.

AZ IPAR, MIVELŐI ÉS TERMÉKEI.

Iparunkról számokban szólni ma még a lehetetlenségek közé látszik tartozni. Számokban szólni úgy, hogy minden egyes iparág üzöit, termelésök mennyiségét, pénzbeli forgalmukat mutassuk ki, csakugyan lehetetlen. Ez a közel jövőnek van fentartva, mely egyébiránt már valóban is közel van, miután a statisztikai hivatal részéről immár megindítottak az országos fölvételek, még pedig oly irányban s oly rendszer mellett, mely a legjobb eredményt engedi remélnünk.

Adig is azonban, míg ezen remélt eredmények tényekké válnak, hozzá lehet szólni a tárgyhoz s ha tüzetesen körültekintünk, ha nem a készen sültnek kényelmes feltalalását várjuk csupán, hanem az alkatrészek kikutatásának is utána vetjük magunkat, sikertelni fog itt-ott egy pár oly számot is beolvasztani a szövegbe, mely némi világot derít iparunk s a vele foglalkozók állapotára is.

Bármily önkényesen és — valljuk be — nem épen a legezészerűbben alkotattak össze az egyes iparágak csoportjai a legutóbbi népszámlálás alkalmából, tagadhatatlan, hogy mégis sokkal világosb képet adnak máris, mint minövel bírtunk hajdan, midön többet nem tudtunk, mint hogy ennyi meg ennyi ezer ember foglalkozik a monarchiában iparral. Többet tudunk, ha épen szám nélkül is szólunk, noha még túl nem vagyunk ama Cz o e r n i g-féle becsléseken, melyek szerint Ausztria-Magyarországban annyi száz meg száz millióra rúg az évenkinti iparos termelés — természetesen, hogy csak úgy hozzávetőleg.

Egyelőre tudjuk ugyanis, öt határozott és egy kissé zavaros értelmű iparesoportositás szerint, hány ember foglalkozik egy-egy ily iparesoportban; de tudjuk azt is, hogy az itt foglalkozók közül mennyi az

önálló vállalkozó (kézműveseknél mester), mennyi a hivatalnok vagy tisztviselő (többnyire gyárakban) s mennyi a segéd vagy munkás (mind gyárakban mind a kisiparnál).

E számok pedig sokkal érdekesebbek, semhogy itt nagyjából legalább meg ne tekintenők, egész általánosságban úgylis előbb találkozzán már velők a „Népességünk foglalkozásáról“ szóló fejezetben.

Ama fejezetben láttuk, hogy az iparral foglalkozó népesség az ország összes lakosságának ugyan csak 4.19%-át képezi; de el nem szabad felejtünk, hogy itt nem a puszta szám dönt, hanem az ipari termelés értéke, mely gyakran tizszeresen, sőt százszorosan mulja felül az őstermelés által létrehozott nyers termékek értékét. A munkás ott és itt nem egyenlő mérték szerint mérhető, tekintve akár foglalkozása nehézségét, folytonosságát, változatlanságát s a gépek segedelmével százszorta fokozott termelő-képességét; akár a nagyobb munka árán ugyan, de fokozott ügyességgel gyakran magasabb értelmiséggel is párosult termelési értéket. A földbirtokos és önálló vállalkozó között ugyan még kevésbé vonható párhuzam a számban; de valamint a mértföldekre terjedő latifundium birtokosa az egy negyed vagy egy nyolczad telekkel bíró parasztgazdával a nivelláló statistika birodalmában egy sorba esik, úgy bátran lehet párhuzamba tenni az önálló vállalkozó czíme alatt a gyártulajdonost, ki milliókat forgat, a kis mesteremberrel, ki százakat is alig bír megfeszített munkássággal üzletéből kiverni.

Az épen átka a statistikának, hogy egész országról szólván, alig részletezhet eléggé, sőt el is téveszti működését, ha a nagy számok birodalmából ki akar lépni; míg viszont áldása, hogy ép e nagy számok által oly magas látkört nyit, melyre más tudomány segedelmével aligha fel tudnánk emelkedni.

Mielőtt egyébíránt azon számokat néznők, melyek kiválóan az iparüzőkre vonatkoznak, szükséges iparunk általános helyzetére s viszonyaira, azontúl pedig egyes kiválóbb ágaira is tekintettel lenni, s ezeket legalább vázlatosan bemutatni.

I. Iparunk általában.

Tagadhatlan tény, hogy csak azon ország gazdagodhatik meg a jelen korban, s lehet erőssé és hatalmassá, a melynek fejlett, virágzó ipara van. Az ipar nemcsak a nyers anyagok feldolgozása által százszorozza értéküket, de az által is hat jótékonyan az országok fejlődésére, hogy a lakosságot sűríti s azt bővebb keresetben részesítvén, legbiztosabb vevőjévé teszi a mezőgazdasági termékeknek. Így a földművelő osztály is gyarapodik, s egyesülve az iparosokkal, bő anyagot

nyújt a kereskedésnek, mely viszont mindkettőre termékenyen hatván, előidézí azon nemzetgazdasági harmoniát, mely a nemzetek jóllétét leginkább előmozdítja.

De épen az ipar ez elismert nagyfontossága vezette régebben az atyáskodó kormányokat azon fonák eljáráshoz, mely az ipar fejlesztését minden áron előmozdítani akarván, felszeg és önkényes intézkedések által több kárt okozott a nemzet összegében, mint a mennyit a mesterkéltén fejlesztett iparágak az országnak használhattak. Nem az országok földrajzi, éghajlati s társadalmi viszonyaival összhangzatban levő, természetes alapokon nyugvó iparágak fejlesztése volt a cél, hanem ápolása s pólyázása olyanoknak, melyek meg nem gyökeresedve az államban, csak az összes honpolgárok áldozata árán, a védvámokban fizetett adó által tartathattak tengődő életben.

Jelenleg a legfontosabb iparág, egyúttal a legóriásibb haladást és terjedést szemléltető a pamutgyártmányok különféle módja, melyben Anglia tűnik ki leginkább és a melylyel voltaképen túlsúlyt vívott ki a szárazföld iparos országai fölött.

De Anglián kivül is a pamut körül forognak a legnagyobb szerü gyártások, leginkább pedig a német vámegelet területén, sőt Ausztria némely éjszaki tartományaiban, nevezetesen Cseh- és Morvaországban. Ha az ipar nagymérvű üzéséről van szó, mindig a pamutipar szolgáltat példákat. Széles a világon ezt tartják legfontosabbnak, mert a legnagyobb töké vannak beléfektetve s egész országokat foglalkoztat. A vasipar, alig, hogy megközelíti nem fontosság, hanem tökeberuházás tekintetében. Ezek mellé szokták még sorolni a len- kender-gyap- és a selyem-gyártást.

Igaz, hogy hazánkban e különféle iparágak mindegyike nem díszlik, sőt az iparos világ legóriásb termelésének, a pamutiparnak nem is mernénk itt nagy jövőt jósolni. De igenis kifejlődhetik nálunk az eddiginél sokkal nagyobb mérvben a len-, kender-, és gyapju-, — idővel talán a selyemgyártás. Létezik nálunk a fentebbieken kivül első sorban a vasipar, gépgyártással egyútt, bőr-, cukor-, szesz-, üveg-, porcellán-, kőedénygyártás; mind oly neme az iparnak, mely egészséges alapon indult meg, mert viszonyainknak megfelel, és nyers anyagát nagyobbrészt az ország termelvén, szép jövőnek néz eléje s amint védvám nélkül indult meg s a nélkül nőtt a mennyire annyira nagygyá, hiányával sem fog megbukni.

Nem is a védvám tartja és ápolja — mint sokan hitték és hiszik — nem is az gyarapítja, valamint hiánya sem gátolja fejlődésében az ipart, de igenis gátolja terjedésben s gyarapodásban a még mindig gyér közlekedés, a pénz esekély volta s lassú forgalma, a nagy közön-

ség gyenge fogyasztó-képessége s a hitel hiánya. Ha eme bajokon segítve lesz, előbbre jutunk kevesebb számú, de egészséges fejlődési iparágainkkal, mint akármely mesterkéltségtől vagy védvámrendszer által erővel beoltott, de nem életképes finomabb műiparral.

Bármily fokán a haladásnak gondoljuk egyébiránt Magyarországon műiparát, az olcsó kőszén és vas ránc nézve csak azon hatással van, mint Európa legelőhaladtabb műipari államában.

A kőszéntermelés és szállítás drágasága Magyarországon egyértelmű a vas megdrágulásával, azon czikk csökkent fogyasztásával, melyre a földművelésnek csakúgy, mint valamennyi iparágaknak évről-évre nagyobb szüksége van. A magas vámok és vasuti árszabások saját iparunk fejletlensége mellett megdrágítják mindazon iparcikkeket, melyeket például a fejlettebb osztrák ipartól veszünk. A mennyivel drágábban fizetjük a kőszén, annyival megdrágul a belföldi cukor s annyi tiszta hasznot hajtunk a külföldi cukortermelésnek, mely azt olcsóbb kőszén által olcsóbban bírja termelni. S legvégül ki fizeti mindez ártóbletet? nem más, mint a fogyasztó, kire utóljára is minden megdrágulás szülte terhet hármaslik. Ugyanez áll a vasra, ugyanez áll minden fogyasztási cikkre nézve, mely vasuton szállítatik, mit vaspályagazgatóságaink önhasznuk rovására mindeddig elhinni vonakodtak, csak némelyeknél és lassan derengvén a jobb belátás hajnala.

Magyarországon csak a természetes alapon nyugvó iparágak kifejlését öljajtuk egyelőre. Az ország meggazdagodásával, tőkénk gyarapodásával s közlekedési vonalaink megszorodásával maguktól fognak támadni, még pedig egészségesebb viszonyok között azon többi iparágak, melyek eddig hazánkban még nem virágoznak. Csak gátolva ne legyünk természetes fejlődésünkben, miért is mindenben hivatottak hogy maradjunk az iparszabadság s a szabad kereskedés elvének.

Ezzel két oly szó van megpendítve, melyek évtizedeken, sőt majdnem évszázadokon át foglalkodtaták a nemzetgazdaság elméleti férfait szintúgy, mint a gyakorlat embereit. A szabad kereskedés elvével még találkozunk, azt hangoztatni más helyen lesz alkalmunk. Itt csak néhány szóval érintjük az iparszabadságot.

2. Védvám és egyedáruság.

A védvámrendszer kezdetben nem azon czéllal hozatott be majd valamennyi haladó államba, hogy mintegy átmeneteltől szolgáljon a tökéletesen szabad kereskedéshez; ez meg nem érdemlett dícsőítés. A védvám csak szelidebb alakja a tilalmi rendszernek, mely tarthatat-

lanná lett s minthogy jelenleg a védvámrendszer is tarthatatlanná kezd válni, rá szeretnék fogni, hogy az egész rendszer böles állami előrelátáson alapul, s már kezdetben is az átmenet szellemében és szándékával alkalmaztatott.

Pedig a dolog máskép áll. Ama nagyobb iparú államok, mint Anglia, Franciaország, Belgium és mások az említett rendszerek segédelmével a nemzeti munkát akarák védeni s megerősíteni s a koronkinti szabadabb mozgás, úgy szólván lassan-lassan, a tények hatalmánál fogva, önmaga vezette be magát az iparos s kereskedelmi életbe. A mint ez államok, sőt Európa általában, Ausztria pedig inkább csak Mária Terézia és József ideje óta az általános népnevelés s a tudományos műveltség emelésével jobbadán csak a nemzeti munkaképességet akarák nevelni, úgy ezek viszont a maguk erejével óriásivá fejleszték az iparos termelést, elősegíték czikkeik szállítását egyre javuló eszközök feltalálásával: így szabályoztattak folyók, építettek esatornák s szárazföldi utak s az ipar oly roppantul termelt, a növekvő vagyonság oly szükségletek fedezését követelte, a társadalom oly nagyszerű tevékenységet fejtett ki, melyet a védvám megszorításai kielégíteni nem bírtak. A forgalom, mely az ország határain, a világtenger partjain tulterjedt, naponkinti fokozásával mind távolabb területeket hódítva meg, nem tűrhette szomszédságában a sorompókat, melyek gyermekkorában talán elbukástól vagy tulkapástól megóvták, de az érett férfi erejéhez mérve nevetségesek voltak.

Ezért látjuk minden erősebb nemzeti megrázkodtatás vagy állami hanyatlás korában egyes országokat ismét a védvámokhoz kapni, általuk akarván helyre ütni rövid idő alatt a veszendőbe ment milliókat, nem gondolván meg mekkora kár háramolhatik belőle évtizedeken át az országra. Ily hanyatlást tapasztaltunk például az amerikai nagy háború után az Egyesült-Államokban, ilyen kísérleteket szemlélhetünk jelenleg Thiers alatt a sok csapást szenvedett francia nemzetnél.

A nagy izgalmak multával, rendesebb viszonyok beálltával azonban ismét felülkerekedik a nyugodtabb ítélet s ilyenkor a természet-szerű fejlődés, a minél szabadabb mozgalom nyer mind több s erélyesb hívőket és védőket.

Régebben kevesebb különbség létezett Európa államai között iparosság tekintetében; csak a szélső Éjszak és Kelet képeztek kivételt s a nagyobb mérvű különbség csak akkor kezd az ipar és kereskedés között nyilvánulni, midőn az esélyesb kormányok, megértve a kor szellemét, lassan-lassan mindinkább tágitanak a szigorú védvám korlátain s szunnyadó népoket a rábocsátott külföldi verseny által buzgóbb életre serkentve — többé nem kormányi intézmények, hanem a munka ereje és hatalma által gyakoroltak üdvös befolyást iparosaikra.

Csak ott fejlődött ki azon tan a prohibitiótól a szabad kereskedelemhez való átmenetről, a hol a korszerű engedmények megadásával késtek, a hosszas pályázás által elgyengített iparosok pedig bámulva tekintették a szabad mozgás által férfierőre vergődött egykoru bajtárst.

Anglia nem száraz rendszer szerint intézte el vámkérdését, hanem időről időre, szükség és összevetés szerint, módosítá azt és a legmagasb polczra emelkedett az iparban s kereskedésben. Svájczot a szabad forgalom gazdaggá, Belgiumot a még mind korlátolt, de nem tilalmi szellemű rendszer dús gazdaggá tevő és Franciaország? Azon állítást, hogy a haladottabb ipar elnyomja a kevésbbé haladottabbat, s hogy a francia müipar csak védvámai között tud megélni, mily fényesen czáfolta meg a való, mely tényről mutatja, hogy az angol-francia kereskedési szerződés megkötése óta a franciaországi külforgalom soha sem sejtett arányban terjedt és emelkedett s Anglia ipara nincs kárára emez országnak, hanem mindkettő kölcsönösen neveli egymás gazdagodását. Csakis az 1870-diki háboru okozta nagy elkeseredésnek tudhatni be, hogy a roppant hadisarcz kiteremtése s a német verseny gyöngyítése végett újonnan hozzá akarnak fogni a védvámhoz, mely közvetlenül nagyobb jövedelmet hoz ugyan az államnak, s néhány iparosnak tán kedvez is, de közvetve sokkal nagyobb és nehezen helyrehozható kárt okoz az országnak.

A védvám, még átmeneti korszaknak is elfogadva, annyiban téveszté hatását az osztrák s némi visszahatással a magyar iparra, hogy kelletténél tovább alkalmazva, elpuhítá, biztosságba ringatá az iparosokat s a lehető legmagasabb fokra nem emelé az ipar termelvényeit. A hány iparágon végig tekintünk mindegyiknél az tapasztaljuk, hogy okszerű „azaz legjobb s lehető legolcsóbb“ termelésre csak akkor buzdult, a mikor a külföldi verseny, ugyszólván, torkáig dagasztá a vizet, a mikor, hogy bele ne fuladjon, szellemi s anyagi ereje legvégső megfeszítésével kellett törekednie czélszerűbb termelésre. Ha a tévesztett tüzerkedés vagy nem életrevaló üzlet bele is ful, az baj ugyan az egyesre nézve, de azon elkerülhetetlen áldozatok közé számítandó, melyeket valamennyi rendszerváltozás akár a politika, akár az ipar és kereskedés mezején követel. Pillanatnyi veszteség a társadalomra nézve, melyet az annál inkább megerősödött, életképes iparágak jövedelmezősége busásan helyre üt.

Nem lehet követelni, hogy a nagyszámú fogyasztó tartsa meg a lelket egy kezdetében is czélt tévesztett vállalatban s adózzék folyvást, hogy néhány kiváltságos, majdnem egyedáruságot üzö iparos jollétben élhesen. Állam-politikai intézkedéseknek az összes nemzet jóllétét kell szem előtt tartani s a legtöbb téren hiányzó böles államintézkedés a túlságos terhek egyenletesb kiosztása, számos akadály elgördítése stb.

által sokkal többet működnek közre az általános jóllét emelésére, mint azon vám, mely az egyes iparágak életképességét meg nem határozhatván, ha a többség rovására védi is, az országra nézve üdvöset nem tesz.

És[mit mutat itt saját hazánk? Valameddig a sorompók közöttünk és az örökös tartományok közt fenállottak, bár védelmünkre nem igen szolgáltak, gyár- és műiparunk vajmi alacsony fokon állott! Ausztria mesterségesen nevelt iparával mindig túlszárnyalt volt bennünket. A gátok hulltak, a közbenső vámvonat megszűnt, vele azon csekély védelem is, melyben az egyik vagy másik fél ipara részesült s mondhatni-e, hogy bármelyik rész kárára? A haladottabb osztrák ipar mellett a mienk is meggyökeresedett s habár oly mérvűnek nem mondható, mint minő az ország természeti s földrajzi helyzeténél fogva lehetne, mindenestre nagyobb, mint valaha volt s bizonyára olyan, hogy a védett osztrák ipar elnyomni nem fogja.

Sőt a mit a kedvezőbb körülmények közt létező osztrák iparosok folyvást elleneznek, mi bátorkodunk kimondani: ám nyissák meg a külföldi sorompókat, küzdeni fogunk s egy ideig talán áldozni, de bukni nem s az ország többsége, a milliányi fogyasztó a Lajtán innen s túl nyerni fog a szabad versenyben, s az egyesek jólléte az összes haza jóllétét fogja maga után vonni.

Hogy a védvám a külország szabadabb mozgása mellett Ausztriában és ennél fogva Magyarországon is kelleténél tovább tartott és tart, egyik nagy oka a monarchia tökeszegénységének; mert nemcsak hogy minden egyes kénytelen volt áldozatot hozni a többség rovására védett egyes iparosoknak, de maga az ipar is, küzdelem nélkül elpuhulván, koránsem érhetett és erősödhetett meg annyira, hogy a hatalmas külföld mindörökre ki nem zárható áramlását kellő erővel meg- és kiállhassa. Innen a számos jajkiáltás az iparosok részéről, főképen a Lajtán-túl, kik előre sejtették, némileg már érzik is a bajt, melyet Ausztria saját kárára sokáig távol tartott határaitól, de se növekedését, se behatását örökre meggátolni nem tudá. Az a ferde politika, mely a védvámiban is ezéjját kereste és egyedül az ő segédelmével tudta elérni azon elzárkozást, melyre a külföldi szabadabb szellem távoltartása végett szüksége volt, azért még se bilincselhette le a szellemeket. Az 1848-diki kor itt is dúsán megtermé az elnyomottság visszatorlásának gyümölcsét; de a rendszer ez év után visszatért a régi nyomokba, lenyügözvén a munkát, megbénítván az iparos vállalkozás és tevékenység szellemét és korhadtt oszlopokra épített nemzeti iparát most is félti az erősebb szellőtől, mely az öntudatos munka, a saját erejü fejlődés bátor s biztos haladásából támad.

Emez elavult rendszernek egyik tévhlite továbbá, hogy valamely

ipar-ágot virágzóvá vélnek tehetni az által, ha egyeseknek kizáró-jogot adnak üzésére, mi az egyedáruság eszméjét állapítja meg. Úgyde ily egyedáruság a fogyasztók vesztességével gazdagítja meg a kiváltságosakat, bénítja meg a vállalkozó szellemet és tart vissza sokakat oly ipar üzésétől, mely általok nagyobb kiterjedésben s a közökre nagyobb haszonnal volna kezelhető. A termelőket megszorítja termékek elkelésében; legnyomasztóbb pedig akkor, ha maga a kormány veszi kezébe az oly ipar vagy kereskedelmi üzletet, melyet minden rendelkezésére levő nagy előnyökkel csupán a kincstár látszólagos meggazdagítására, de mindenkor a polgárok szabad mozgalma s keresete rovására üz.

Az egyedáruság átka a szabadabb iparos életnek s míg az államlháztartás oly intézkedéseket tesz, vagy, egyéb segélyforrások hiányában, kénytelen tenni, hogy a közvetlen fiskalis haszonnak feláldozza a nemzet vagyonosságában rejlő sokkal biztosabb, tartósabb s egyre fokozható anyagi erőt, melyből az állam szükségletei fedezésére, mint kiapadhatlan forrásból, meríthet — mindaddig nincs kilátás javulásra s mindaddig értelme, de lehetősége sincs oly szabad mozgásnak, mely a forgalmat meg nem akasztva, a nemzetnek is előnyös, az államnak is hasznos. Mert a míg egyedáruság tárgya lesz akár a föld egyik terménye, akár az ipar valamelyik ága, mindaddig kivételeket kell szabni az egyes cikkek kivitelére és behozatalára nézve, mindaddig el nem törülhető a költséges és a közönség sanyargatására szolgáló roppant ellenörködési rendszer.

Régen elismert, dönthetetlen elv, hogy kormányok részéről nem okszerű és böles eljárás, ha saját fizetett személyzetekkel földművelést, ipart vagy kereskedést üznek. Ezen kizárólag polgári teendőket csakis a polgári rendre kell bízni s a legjobb, a mit kormány e tekintetben tehet az, ha az akadályokat elhárítja, a közlekedést előmozdítja, az iparosok között a szabad versenynek tért enged, nem pedig saját beavatkozása s tevőleges munkálkodása által zárja ki a verseny üdvös eredményeit s teszi lehetetlenné elérésöket.

Ha régebben ugyancz elvből kiindulva, mégis felismertek néhány ipar-ágot, mely felvirágzása esetén az országnak nagy előnyére vagy dicsőségére szolgált volna, s ezekre nézve az állam kezdeményezését süggették gyárak felállításában stb., ma már ily engedményeket sem tehet többé a tudomány s legfeljebb arra kívánja szoríttatni az állam befolyását, hogy az iparos műveltség növelésére, ismeretek gyarapítására s terjesztésére az iskolaiügy előmozdításával, real és kereskedelmi iskolák felállításával működjek közre. E körön túl aligha terjed az állam feladata, de a mi ki nem zárja, hogy például vasuti, postai, táv-irdai s hasonló, az állam által tán legjobban kezelhető ügyeket el ne lás-

son. Csak ama téren működjék buzgón, s a tágasb ismeretek folytán fölserkent egyéni vállalkozó, a szakértő iparos és mivel kereskedő jobban pótolja a helyet, semhogy a kormány visszavonulása hézagot láttatna.

Különben, bármint okoskodjunk az egyedárúság elméletéről, annyi tagadhatatlan, hogy az egész rendszer már a mult homályába vesz vala, ha egyes kormányok erőszakosan fön nem tartják a jelen korig. De bármint öröklödjének viszont e kormányok, hatalmuk nem terjed annyira, hogy az elavult rendszert a jövőbe is átvigyék, mely közel jövőnek egyedül gondolható kereskedelmi és politikai rendszere a s z a b a d s á g, és az egyesek és nemzetek iparüzése és közlekedése csak is a forgalmi szabadság alakjában képzelhető.

Egyik legroszabb érv a szabad mozgalom ellen az, melyet az egyes iparágak mellett hoznak fel, t. i. hogy segíteni kell őket, természetesen védvám által, nehogy a külföldi verseny előlje. E néhány iparág, vagy inkább a velök foglalkozók segélyzésénél pedig meg nem gondolják, hogy az a nagy többség rovására történik. A nagy többség Magyarországon még mind földmivelő és a kivitelünk szerezte legtetemesb öszszletek földmivelési termékek kiviteléből származnak. Úgyde, hogy ez úton gazdagodjunk, kikerülhetlenül megkivántatik, hogy tömegesebben termeljünk. Ajánlják is ezt szomszédaink, épen azok, kik a védvámok fenntartásaért — ha lehetséges volna — emeléseért leginkább buzgólkodnak. Pedig lehetséges-e mindez, ha minden egyes gyártmányt rosszabbul is, drágábban is vagyunk kénytelenek megszerezni; drágábban a beviteli vámmal, mely az öszszesség kárával azok javára esik, kik még mindeddig meg nem erősödtek és, ha rájok hallgatunk, soha se is fognak megerősödni eléggé, hogy az annyira retegett külföldi versenyt kiállhassák. Pedig ezen mindnyájunkra rótt adó nem csekélység.

Sokakban közülünk, még többekben lajtántúli szomszédaink közül még mind hiányzik azon közszellem, mely saját jóllétet nem a közjóllét fokozásában, hanem személyes, testületi vagy intézeti kiváltságokban keresi. A legkevesebb éri be azzal, hogy saját vagyonosodását öszszhangzatba hozza a nemzet s ország gyarapodásával, s az egyes osztályok még folyvást kiváló jogokban, előnyökben keresik jóllétök megvetésének alapját.

3. Az iparszabadság és czéhrendszer.

Hazai iparosaink közül még most is számosan ellenzik az iparszabadság elvén alapuló törvényt; pedig Magyarország iparos fejlődése épügy függ okszerű törvény hozatalától, valamint öszszes gazda-

sági fejlődésünk s ennek valamennyi ága megfelelő törvény után áhi-
tozik.*) E törvény pedig más, mint elvül az iparszabadságot
kimondó nem lehet.

Volt ugyan, vagy van nekünk 1860 óta olyféle pátenstünk, melynek
határozmányai az iparszabadság elvén alapúlnak, de érvényre jutásuk-
ban nem volt köszönet. Sőt épen ezen, törvény erejével birt pátenstnek
köszönhető, hogy Magyarország ez ügyben érdekelt lakossága két nagy
táborra szakadt, melynek egyikében a felvilágosodottabb iparosok,
főképp pedig a nemzetgazdaság elméletének hívei az iparszabadságot
hangoztatják; másikában pedig a kisebb iparosok nagy része és szá-
mos az eddigi áliparszabadság alatt szenvedett kézművesek állanak.
Ez utóbbiak ugyan be nem vallják, hogy az iparszabadságot ők is ne-
őhajtanák, csakhogy olyas valamit értenek alatta, vagyis oly megszo-
ritásokkal kívánják e szabadságot, hogy tulajdonképen homlokegye-
nest ellenkezője volna az eredmény.

Hiába akarjuk takargatni, csak a czéh rendszer az, melyet
az eddig élvezett osztrák iparrenddel elégtelennek újra életre akar-
nának kelteni, bármennyire is emlegetik mellette a korszerű reformokat,
mert a tanulás igazolása, a remekelés stb. mit akar egyebet jelenteni?

És ezen se ne csodálkozzunk, se el ne ítéljük azokat, kik 1860
óta a hazai iparra nézve legsanyarúbb éveket átélve, sújtva a bajok
által, melyeket ki nem kerülhettek, küzdve a rendetlen munkásviszo-
nyokkal, melyeken nem segíthettek, ellenei lettek azon rendszernek,
melyet a baj okozójának hittek s visszakivánkoznak Egyiptom hűs-
fazékaihoz, melyeket többé el nem érhetnek.

Iparszabadságot társadalmi s politikai szabadság nélkül nem
lehet az életben meggyökereztetni. A czéhek eltörlése s a szabad
társulás minden téren megakadályoztatása nem összeférő intézmény.
A segédek és munkások fék és korlát nélküli szembeállítás a meg-
kötött kezű mesterekkel és vállalkozókkal nem volt igazságos eljárás;
pedig iparosaink csak ezt és ilyet láttak az új iparrendben.

A szabad verseny rázúdult a czéh patriarchalis nyugébből még
fel sem szabadult iparosokra de semmi nem történt, mi versenyképes-
ségüket fejlesztette, szilárdította volna. Csoda-e, ha ily viszonyok között
írgy szemmel tekintették régibb mestereink a jövővényt, ki az új ipar-
rend alapján nem volt kénytelen mestersége megtanulását kimutatni
és ép oly joggal dolgozott, mint ők; sőt olcsóbban vesztegetve, gyak-
ran igaz, hitványabb gyártmányait, régi vevőiktől fosztá meg a mes-
terembereket.

*) Munkám e tekintetben a lehető legkedvezőtlenebb időben jelenik meg,
nyomatás alatt lévén körülbelül akkor, mikorra a betérjesztett s külön 15 tagu
bizottság által tárgyalt javaslat törvénynyé talál válni.

A közönség szempontjából az nem volt baj. A fogyasztó nagy közönség ezzel felszabadult az egyes kézművesek monopoliума alól és olcsóbban jutott fogyasztandó cikkeihez. De iparosaink nem látták be, hogy ők csak egy cikkben termelők, százban pedig szintén fogyasztók, minélfogva a nagy közönség nyereségében ők is részesülnek. Mit használ nekik — úgy mondák — hogy egynémely dologhoz olcsóbban juthatnak, ha mesterségük nem nyújtja többé a módot, még ez olcsóbbat is megszerezhetni. Lehet-e csodálkozni az elégtelenségen, ha oly viszonyok után, midőn a nyerges és a szijgyártó, a késes és kardkovács, a cipész és varga, a fekete és fehér pék stb. egymás, szűk határok közé szorított mesterségébe kölcsönösen bele nem nyulhattak, rögtön beáll a teljes szabadság s bárki, ha kedve tartotta s meg volt hozzá pénze, vagy előteremtheté azt, két három mesterséget is egyszerre üzhett, olcsó munkást fogadván mindegyikhez s ez alapon könnyebben boldogulva?

Hiába a patriarchalis korszak rögtöni letűnése, mely összes gazdasági viszonyainkat oly gyökeresen felforgatá, nem maradhatott visszahatás nélkül az iparra sem. Az 184⁹/₉-diki fordulat után az iparos is elvesztette jobbágyságát s a földbirtokossal együtt volt kénytelen a szabad munkával és szabad munkással művelni amaz földjét, ez mesterségét. Egyszerre modern állammá lettünk a kellő előkészület nélkül. Ez számtalanokat sújtott, de az országot előbbre vitte, s a ki sújtva volt, az feljajdult és feljajdulása jogosult lehetett, de nem volt jogosult annak megtámadása, mi pillanatnyi bajok után annál nagyobb gyarapodást ígért.

Iparosaink nem ismerték még közvetlen tapasztalásból a gyári munkát s üzletet s azt hitték segítve lesz rajtuk, ha megszabadulnak az iparrend következtében támadt számos kontártól, meg nem gondolva, hogy ez latba sem eső csekély versenyző a gyáriparhoz képest, melynek keletkezése bárhol is a világon ezeket sújtott, de százezreket boldogított és millióknak jóllétét gyarapította.

A nagy átalakulás készületlenül találta iparosainkat, mint készületlenül találta földbirtokosainkat. Rokonszenvezőbb kormány talán enyhíthetett volna a bajokon, de meg nem szüntetheti az sem. S így két évtizednél tovább vajjádunk kellő erő s eléggé szilárd akarat nélkül, panaszkodva hol cselekednünk kellett volna, másokat okolva s a létező intézményeket korholva, holott csak megfeszített munka és szorgalmas önmivelődés vezetnek vala célhoz.

Még ma is a meghozandó ipartörvény által kimondandó iparszabadság ellen emeli szavát iparosaink nagy része; de az iparosok terjesztésére kezét sem mozgatja.

Az országos magyar iparegyesület felszólalása ipariskolák álli-

tása iránt elhaló hang volt a pusztában, noha saját és a kormány támogatását ígerte az egyesület hazánk iparosabb városainak. Ötven egynéhány nagyobb vidéki városaink közül kettő sem bírt némi áldozathozatalra lelkesülni az iparos esti iskolákra nézve, holott ezek jóllétét alapítja meg vele. Csupán fővárosaink, az oktatási eszközökkel amúgy is legbővebben ellátott Budapest járult az iparegyesület kezdeményezéséhez s ez évben (1871) itt az ötödik ily iskola nyílt meg.

Más országokban is meg voltak ez állapotok, más államok iparosai is sinlették az újkor nagy munkaváltozásait s nem maradtak érintetlenül a gyárpar okozta nagy megrázkodtatásoktól, sőt mi több, más országok ugyancsak a gyárpar szülte, illetőleg szerencsétlen s nem okvetlen kinővésekint tekinthető munkásbajokkal is kénytelenek megküzdenni, melyeket mi nem is ismerünk, legalább nem azon mérvben s nem azon irányban, mint amott. S meg is küzdenek velők, sőt győzedelmeskedni is kezdnek már rajtok a társulási eszme mind szélesebb alapú alkalmazásával. A társulás eszméje nálunk is megpendített, de elég hathatósan nem bizonyult. Ifju hévvel fogtunk mindennemű társulat alakításához, de a nem közvetlenül termelők iránt csakhamar lelobadt a lelkesedés s elhamvadt a tűz; a termelő — inkább üzérkedő — társulatokat pedig az 1869—70-diki válság nagyrészt elsöpörte.

Az ipar terén is azt kell mondanunk, hogy megbomlott az összhang, s a harmonia nem állt még helyre. A patriarcalis középkor s a modern állam ellentétei nincsenek még kiegyenlítve. A kényelmes mult-hoz már vissza nem térhetünk, a boldogabb jövőre pedig nem készülnünk elég erővel a komoly jelenben. Egész nemzedékek százados előítéleteit nem hánthatja le magáról egyszerre az élő nemzedék, mely a nagy lépést maga megtette.

De az út a jobb felé meg van nyitva, s ha egy ideig még járatlan is és a keveseknek, kik reá léptek, még törtetni is kell, csakhamar járhatóvá fog az válni. Mire az új ipartörvény testté-vérré válik, meg is fognak szilni a hiábavaló elmélekdedések az iparszabadság ártalmassága fölött.

Ne vádoljuk ezért iparosainkat, kik az iparszabadság baját át-szenvedték a nélkül, hogy előnyeit élvezhették volna s bizzunk az új nemzedékben.

A világ versenye elől nincs menekülés, a versenyre pedig erőki-fejtés kell s a szabad, a bilincseitől megszabadult test nagyobb erőt tud kifejteni, mint a békók által megbénult. De nemcsak a szabadság nyújt erőt, hanem az okulás is.

Tanulni kell, tanulni mindnyájának, kinek-kinek a maga terén, az iparosoknak meg kétszeres erővel, mert e téren még inkább elmaradtunk a külföldtől mint sok egyében.

De itt is meg fog virradni, sőt talán a virradás egy nemének tekinthető máris a reáliskolák mind sürűbb látogatása, mi a mellett látszik bizonyítani, hogy nemiparos osztályainknak százados eldítélete is oszlani kezd, mely szerint fiaik jogásznál, orvosnál, földesurnál, egyebek nem lehetnek. Ha ez elfogultság múlik, új, hatalmas erők nyílnak a reális életnek, hogy pedig ez életnek nagy tere van, mutatja azon számos és nagyfontosságú iparág, mely hazánkban már is létezik s virul, vagy virágzásra van hivatva s a melyek egynemelyikét előnyeivel s hiányáival közelebből is szemügyre vehettünk.

4. A vasipar.

A magyar iparos termelés egyik legfontosabb része egyúttal az, mely addigelé a legtöbb panaszra adott volt alkalmat: a v a s t e r m e l é s. Mint a legtöbb szabad iparágnál, mely csak nagyobb vállalatokban bír boldogulni, úgy a vastermelésnél is közvetlenül érdekelve van a kincstár, mint számos bányász kohó tulajdonosa. A mi panasz emelkedett, hogy a belföldi vastermelés a külföldi versenyt ki nem állja, nagyobbrészt ama balhiedelemre vezethető vissza, hogy a beviteli vámtételek csökkentése a kincstári bányászat pénzügyi eredményeit még csekélyebb mértékre szállítaná le. És valamint hajdan a termelés megszorításával a kínálatot csökkentvén, mesterségesen szökteté fel az árakat, úgy majd a jelenig irtóztak a volt kormány férfiai a szabadabb versenytől, mert ez számba sem véve a magánipart, saját drága termékeinek kelendőségét szorítja meg.

Pedig a magánipar jól-rosszul megalkuszik a viszonyokkal és termel, és termelése öregbítésével iparkodik az árcsökkenés szülte hiányt kipótolni. A kincstár, ha meg nem állhatja a versenyt, legjobban tesz, ha tulajd ilyes birtokán. Ha ugyanis serkenteni nem tudja a belföldi ipart, hogy reá gyakorolt folytonos nyomása által olcsó termelésre, a világpiacczal való győzelmes versenyre bírja, úgyis eltéveszté célját, mert a tisztán pénzbeli eredmény sokkal csekélyebb, sem hogy itt számba jöhetne.

A magyarországi vasipar szintén érezte ugyan a leszállított vám folytán emelkedett külországi behozatalt s az ennek folytán megnehezített versenyt, de meg nem tagadhatni tőle az elismerést, hogy szorgalom, értelmes iparkodás sőt anyagi áldozatok által fentartani, gyarapítani törekedett és törekszik a vastermelést. A mi versenyzését nehezíti, sem a nyers anyag hiánya, sem a munkaerő csekély volta,

vagy a tüzelőszer nem létezése, hanem igenis a kevés gond, melyet az állam ezen legfótosabb iparágra majd mindeddig fordított, mely iparágért külföldön milliókat költenek, hogy virágzóvá tegyék.

A tőkehiány, melyben Magyarországon de még Ausztriában is valamennyi iparvállalat szenved, a vasiparnak is fájó sebe s a havonkinti 1—1½ % 100 fttól eléggé drágítja a termelést, főképp ha tekintetbe vesszük, hogy a legkevesebb vállalkozó dolgozik tulajdon tőkével. Mind a mellett tengődött éveken át annyira-mennyire a faszén mellett koholt vassal való üzlet, míg valahára rá is virradt vasutaink sürűbb építkezésével. De még virágzóbb lehetne az üzlet fél- és kész gyártmányokban, ha a legkezdetlegesebb utak az egész vastermelő vidéken ily üzletágak berendezését gyakran lehetetlenné nem tennék. Pedig itt a kis magántőke nem elégséges, nagyobb erő kell oda, mint a legvállalkozóbb iparosok kifejtési képesek, s a mi ez áron az országra nézve elveszett, büntül az államnak volt felróvható.

Innen van, hogy csak kevés nyers vas dolgoztathatott fel még nem rég rudakká a bányák helyén, mert a szén drágasága nem engedé. Hanem igenis ment a csekély mennyiségben termelt vasrudaknak nagy része még Bécsbe is, hova a rossz közlekedés az ország többi megyéivel szorította. Bécsben pedig a roppant szállítási költségek mellett is mégis képes volt versenyezni a világhírtvé lett stajer vassal.

Ma, hála istennek, másképp vagyunk, s ha van még panasza a vastermelőnek az legfeljebb az, hogy annyit nem képes termelni, mint a mennyi a megrendelés. A mi egyáltalában a belföldi termék még a 60-as évek elején is csekély versenyképességét okozta, az egyrészt a magas árakban rejlett, melyekhez a termelők még a tilalmi rendszer korából szokva voltak, s melyekre nézve oly biztosságba ringatták magukat, melyből felzavartatni nekik igen rosszúl esett. Hiányzott az a bizonyos mozgékonyosság, mely az egyre elevenülő ipar terén elmaradhatatlan, de hiányzott, mint már több ízben kimutattuk, számtalan oly intézmény, mely az iparos termelést megkönnyíti s melylyel minden rendes államban találkozunk.

Europa vasipara csakugyan óriási mérveket öltött és évenkénti termelése körülbelül 157.373,000 vámmázsát tesz, melynek értéke közel egy milliárd frank, (483.000,000 frt.) Esik pedig e termelésből

	vámmázsa
Angliára	91.630,000
Franciaországra	23 560,000
Németországra	13,962,000
Belgiumra	8,790,000
Ausztria-Magyarországra	7.134,000
Oroszországra	4.950,000

	vámháza
Svéd-Norvégiára	4.150,000
Olaszországra	1.600,000
Spanyolországra	824,600
Svájcra	350,000
Németalföldre	263,000
Portugaliára	120,000
Dániára	20,000
Görögországra	20,000

Széles körökben, hogy ne mondjuk országszerte elterjedt vélemény volt, hogy a vastermelés védvámra szorul. Maguk az érdekelt felek néhány magyar képviselője küldöttségileg is járt annak idején ő felségénél ez ipar érdekei gyámoltását kikérve. Pedig ha jól megfontoljuk a dolgot, majdnem bizonyossággal állíthatni, hogy a magyarországi vastermelés némi felvirágoztatására többet tett az illető iparosok életrevalósága, tevékenysége s a haladott tudományosságának áldozatok útján befektetett vívmányai, mint a védvám, melynek támogatása nemcsak kérdéses, de az élesztő verseny megakadályoztatása s meggátlása által káros is. Káros azon okszerű haladásnak, mely szabadabb forgalom mellett az egész országban terjed vala, képesebbé tévén az összes lakosságot tömegesb fogyasztásra, melytől a vas, mint egyik legszükségesebb iparezikk és gyártási anyag semmikép érintetlen nem maradhatott volna.

Mily arányban áll a feljebb egész Európára nézve kimutatott vastermelés saját vasiparunkhoz képest, az iránt felvilágosítást adnak következő számok. Termeltetett ugyanis Magyarországon:

	szintendő nyers vas		öntött nyers vas	
	vámháza	pénzérték frt.	vámháza	pénzérték frt.
1863-ban	1.791,800	4.051,900	140,400	760,500
1864-ben	1.935,700	4.629,700	147,500	731,700
1865-ben	1.663,000	3.599,200	147,700	710,800
1866-ban	1.739,800	3.487,509	165,800	754,600
1867-ben	1.652,900	3.352,800	222,900	835,600
1868-ban	1.797,300	4.444,400	211,200	980,300
1869-ben	2.031,600	5.418,100	236,400	1.146,800

E téren is találjuk tehát a hanyatlást vagy legalább stagnációt 1867-ig, mely a korábban ecsetelt viszonyok természetzerű következménye. Csak ezen, összes anyagi életünkre nézve nagy fordulópontot jelző évtől kezdve emelkedik ismét vastermelésünk is.

Vasfogyasztásunkat azonban a termelés számai még korán sem mutatják. Ehhez hozzá kell adni a behozatalt, mely

	1868-ban	1869-ben
nyers és régi törött vasban	54,500	201,400
dolgozott vasban s aczélban	274,700	184,600
Összesen	329,200	486,000 vámházsát tett.

Tekintve azt, hogy ugyan ez időben a kivitel

	1868-ban	1869-ben
nyers vasban	74,620	85,270
dolgozott vasban	172,650	175,850
Összesen	247,270	261,570 vámműzsát

tett, látni való, hogy vasfogyasztásunk mindamellett csekély s alig áll arányban más haladottabb iparú államokéval. S mégis drágábban fizetjük e nyers anyagot bármely más államnál, mely maga vasat nem termel, mert fizetjük még mindig a védvámot, melyet Franciaország is leszállít, Svajcz, Anglia és Németország alig ismernek, mégis elárasztják a piacokat, melyek a világ természetes rendje szerint a mieink lehetnének.

Az új vámszabályzatban foglalt leszálltások ennél fogva a vas és vasneműek behozatalára nézve egészben helyeslendők; és általános nemzetgazdasági szempontból korán sem pártolható a vastermelők azon eljárása, mely szerint sajtó utján és kérelmezések által a folytonos védelmet sürgették, melytől el kellett szokniok s melynek hiánya mellett is mindinkább felvirágoznak hámoraiuk s kohóink.

Mindenek felett oda kell iparkodni, hogy ezen a földmivelésre csakúgy, mint bármely iparágra nézve nélkülözhetlen anyag minél olcsóbb áron jusson az iparos és fogyasztó kezébe. Hogy a teljes vámmenteség e tekintetben sokat lendítene, világos; kívánatos azonban egyúttal, hogy a vastermelők is tökéletesebb közlekedési eszközök s egyéb könnyítések által mindazon előnyökben részesüljenek, melyek képesíteni fogják, hogy ez egyik legfontosabb iparcikket minél jutányosabban állíthassák ki.

Végig haladva ma Borsod, Liptó, Gümör, Szepes megyéken, felvidékünk ezen kiváló vastermelő megyéin, már nem hallani többé panaszt a vámrá; de még a közlekedési utak hiánya is csak mind közelben túlhaladott álláspont tárgyalatik. Végan füstölnek ismét a kohók, nincs az a nagyobb vastelep, melyen a legújabb — bár drága — felszerelés és berendezés ne volna található. Olvasztanak, öntenek, kovácsolnak a mennyi csak gép- és embererőtől telik s a felvidék nagy része sinek gyártására rendezkedett be.

Egynémely vasmű inkább csekély haszonnal vagy épen kárral dolgozik, csak hogy a külföld versenyével megbirkózhassék. Sajnálják jó vasukat, melyet sineikbe hengerelnek s melylyel maholnap ki is fogják vívni a győzedelmet az eddig olcsóbban ugyan, de silányabb árút is szállító külfölddel, csak kimutassa a tapasztalat a sinek továbbtartását, mint a hogy az eddigi törési kísérletek is kimutatták jobb anyagukat.

Az egészséges, éltető verseny fel van költve, fel a társulási eszme iránti buzgolkodás is, az érzék iránta amúgy is régen meglevén már ez iparos népben. Ma az unalomig hajtogatott panaszok elnémultával okszerűbb tevékenység szállta meg az egész vastermelő vidéket. Ma a vasuti vonalak irányára nézve versenyeznek, nem rettenve vissza áldozattól, melylyel saját völgyükbe csalhatnák az ujkor ez óriás hatalmas közlekedési vonalát.

A vállalkozó kedv, a szívós munkáság meglevén, az eladhatás könnyebülésével is jól fizető, bár alacsony árak mellett, még a tőke is nagyobb mennyiségben fog ezen, legfontosabb hazai iparág felé szivárogni, s így remélhető, hogy csak néhány év múlva is nagyobb összegekkel fogunk szerepelni e téren és mind nagyobb eredményeket felmutathatni vasiparunk egyre virágzóbbá váló új korából.

Vasuti felszerelésre szükséges sinek, kerekek, tengelyek stb.
ugyanis 1869-ben 17.280,000 frt
egyéb vas- és aczélárúk 33.986,000 frt

Összesen 51.266,000 frt értékű hozatott be az országba, mely árúk értékének összege még 1868-ban is csak 31.766,000 frt értéket tett, mi ez ipar terjedhetőségét eléggé mutatja.

Mind a mellett a vasipar legmagasb foka, a g é p g y á r t á s, sem mondható többé egész idegennek ez országban, sőt noha ez iparág a legmagasb képzettséget, a legnagyobb sokoldalúságot, nagy beruházást stb. kíván, mégis gazdagabban van képviselve mint számos más iparágak. Nemcsak majd minden nagyobb telepnek, vasműnek, fődának, nyomdának stb. van saját gépészműhelye, külön: gép-, fegyver-, waggongyáraink is léteznek, melyek ez ipar legmagasabb fokú kiképzése mellett tanuskodnak; de szükségletünk nagyságát is mutatják, tekintve a roppant e nemű külföldi behozatalt, a számos külföldi gépgyár itt létező bizományi s raktárüzletét.

Nem csak eke, daráló, szecskevágó, stb. készült az országban, hanem cséplő s arató gép, számos hámosi s egyéb gyári készülék is itt benn készül, sőt ily ezikkekből 1868-ban 2.574,000 frt

1869-ben már 3.557,000 frtnyi értékűt ki is szállítottunk az országból. De ha fontosabb gépről van szó, mégis csak külföldre szorulunk, mit — tekintve, hogy ily esetben csakugyan a lehető legjobb, egyúttal lehető legolcsóbb is beszerzendő — hibának se mondhatunk az illetők részéről, de igenis bajnak a hazára nézve. De e baj is muló, kell hogy legyen; mert ha egyáltalában meg tudott honosulni ez iparág, ha egyáltalában tudunk gépeket készíteni, csakhamar kell majd tudnunk készíteni a legjobbakat is, mert a jó anyag meg van hozzá, munkásaink mivelhetők, értelmiségünk van s

csak a tehetségek arányos fokozása kell hozzá, hogy e téren is a külföld színvonalára emelkedjünk.

5. A cukorgyártás.

Valamint a vasipar a bányászathoz, úgy a répacukorgyártás talán a mezőgazdasági iparágakhoz volna sorozandó. Ámde, mellőzve azt, hogy mindez iparágakban a nagyobb termelés, főleg a finomítás, gyárilag történik, a cukorgyártás épen két szempontból tekintendő, a mennyiben répaléből hazai cukort gyártunk, a finomabb nádcukort pedig a gyarmatárúk között be kell az országba szállítanunk.

Csodálatos, hogy mind a répacukortermelésben, tehát iparunkban, mind a gyarmati cukor behozatalában, tehát kereskedelmünkben hanyatlás mutatkozik az utóbbi években.

Az idebent termelt cukor ezen hanyatlása a 60-as évek folytán leginkább árcsökkenésben mutatkozott, oka pedig nem annyira a túltermelésben, mint inkább az ország fogyasztóképességének csekély gyarapodásában volt keresendő. A nemzetgazdaságban még Bastiat által felállított összhang elve ellen kellene azonban vétetünk, ha áremelkedés mellett akarnánk szólni, mely csakis az összes fogyasztó közönség rovására kaphatna lábra, oly fogyasztóközönség rovására, mely a nagy közvetítés folytán amúgy is ritkábban részesül a termelésre néha eléggé nehezülő árcsökkenés előnyeiben. A termelő munkáját tisztességesen megfizető ár igenis szintén nemzetgazdasági előny, de ez árat nem a fogyasztót sújtó emelkedésben, hanem a termelő költségek lehető megtakarításában kell keresni. Ily célra alakultak a lajtántúli cukorgyártók társulattá s olcsóbb termelés tekintetéből a kivitelre szánt cukor nyers anyagát közös finomító intézetben dolgoztatják fel. Ez úton haladt Franciaország s a francia finomító intézetek Párisban és a kikötőkben roppant üzleteket tettek elannyira, hogy Ausztria és Magyarország részben Franciaország által láttatnak el cukorral, holott a magyarországi jó répa tömegesb termelést, sőt kivitt is engedne.

Mint hogy azonban a kivitel nyugat felé az ottani olcsóbb s nagyobb szerű termelésnél fogva lehetetlen, Magyarország főfigyelmének oda kellene irányulni, hogy a keleti kereskedést kapja, akár a Dunán akár Fiumén át kezébe.

Nagyobb keletdőségét a cukornak külföldön az is akadályoztatja ugyan, hogy termelőink mind eddig még elég figyelmet s gondot nem fordítanak a termelvényre, noha viszont ez akadály is megszűnnék, ha több reménnyel lehetne kivitelre gyártaniok. Ily kilátások mellett a finomított cukor is élénk üzletet ígér, de mindenesetre meg kellene

szünni az adóban rejlő árkülönbőségnek, különben szerencsés és előnyös versenyről soha szó sem lehet.

A magas védvám a belföldi cukorkorgyártást is elkényeztette s részben innen magyarázható, hogy az eléggé föl nem virul, főképp ha hozzászámítjuk a títelő anyag drágaságát, minélfova az leginkább oly helyen terjedhetne üdvöscn, a hol olcsó kőszén áll rendelkezésére. Ez iparággal össze kellene kötni a szörpégetést és hamuzsi rgyártást, mi által a hulladék is értékesíthető lenne. És ezzel jutunk a gyarmati cukor kérdéséhez mi az ügy másik oldalát is megvilágítja.

Hogy ugyanis a magas védvám a belföldi cukorkorgyártás elkényeztetésére csakugyan befolyással volt, bizonyítja a triesti kereskedelmi kamra, mint e téren illetékes közeg, még a 60-as években tett nyilatkozata az eléje terjesztett vámszabályzatra adott véleményében, mely már azért is érdekel, minhtogy a mondottak nagy része Fiuméra, egyedüli nagyobb hazai kikötőnkre is ráillik.

A cukorüzlet képezvén — úgymond — a trieszti forgalom egyik legfontosabb s legjövödelmezőbb ágát, mely a répaczukorgyártásnak juttatott aránytalan s méltánytalan kedvezés folytán egyre fogy, indítványozza a kamra, hogy a gyarmati cukor a répaczukorgyártással egy színvonalra állíttassék, vagyis, hogy a nádecukor váma a répaczukor adóösszlete nagyságára szállíttassék. E javaslatot oly rendszabálynak nevezi, mely egyaránt hasznára volna a kincstárnak, mint a fogyasztó közönségnek, a kereskedelemnek és a hajózásnak, melynek a cukor előbbi években egyik főjövödelmi forrása volt s mely bizonyára csak úgy megérdemli a tekintetbe vételt, mint bármely más iparág. Ez által elesnék ismét egy monopolium, melyet néhány iparos oly iparág kedvéért élvez, mely a birodalom nagy területének alig 6 □ mértföldjét vevén igénybe, aligha nyújtja a földmívelésnek és állattenyésztésnek azon kiváló hasznot, melylyel a répaczukorgyártók a követelt magas védvámot igazolni akarják — mellőzve még azon tényt, hogy a földmívelés és állattenyésztés, Angliában például, melynek répaczukorgyártása nincs, mégis a tökély igen nagy fokán állanak.

Répaczukorgyártóink, kik ép a kincstár altali elhanyagoltatásról panaszkodnak, meg fognak talán ütközni a kamra ime szavaiban; részben mégis igaza van a kamrának, főleg miután a cukorfogyasztás Magyarország-Ausztriában más államokéval összehasonlítva igen alacsony fokon áll. S még ha Anglia mértékét nem is alkalmazzuk, miután az e tekintetben kivételt képez, elég egy pillantást vetnünk Franciaországra vagy a vámegyletre, hogy e visszás arányt felismerjük. Főoka pedig abban rejlik, hogy a fogyasztó Ausztriában, az eddigi vámszabályrendszer által kényszerítve, kizárólag finomított, azaz belföldi répaczukorra volt szorítva, mert a kelletnél magasb vám (csempészetet

kivéve) nemcsak a finomított gyarmati cukor behozatalát tette lehetővé, de még a gyarmati nyers cukorét is, melynek némely faja a közvetlen fogyasztásra is alkalmas, mi tudvalevőleg nyers répacukorról nem áll. Hogy e körülmény mennyire hátrányos a fogyasztásra nézve, a tapasztalat bizonyítja. Szükséges volna tehát a gyarmati nyers cukor tetemes vámleszállítása által a fogyasztók külön nemét teremteni, kik ez árúczikket a magas árak miatt eddigelé nem használhatták. A finomított cukor fogyasztása ez által nem szenvedne s ezt azontul is a belföldi répacukorgyártás fedezhetné.

Mindamellett korán sem szabad a belföldi termelés üdvös voltát kicsinyelnünk, mert mennyire fontos a cukortermelés valamely vidékre nézve, mutatja a többek közt Csehország példája, mely szerint oly helyeken, a hol cukorgyárak állítottak, az egész nagy forgalmat csupán a cukorgyártás szüli; számos fuvaros, kiknek azelőtt keresete nem volt, kézművesek, napszámosok stb. bő foglalkozást nyernek, s a mi legjobb, hogy épen télen, mikor a mezei munka szünetel, részesül számos néposztály tisztességes keresetben a cukorgyárakban. A falusi nép fel is fogja Csehországban a cukorgyártás jótékonyágát, s számosan folyamodnak a nagyobb gyárakhoz, állítassék náluk is reparaktár. Mihelyt ez megtörténik, erősebb sürgésforgás mutatkozik a népben, mi közvetlen következménye a bővebb keresetnek. Többnyire előleget nyernek s csak úgy termelnek répát, s a nyert pénzbeli előleget adófizetésre, földtehermentesítésre, marhavételre, tehát gazdasági felszerelésre fordítják.

Mennyire óhajtható volna az ily ipartűzés hazánk sok elszegényült vidékén s annak épen mezei lakossága körében, mely készpénz hiányával van gyakran még akkor is, ha csúrei telvék gabonával, és adóját csak uzsorás előlegével fizetheti meg.

Nem tagadhatni továbbá, hogy a répatermelés a marhatenyésztést is előmozdítja, ennél fogva szaporítja a trágyát, jobban felosztja a munkát, kedvez a gépiparnak, fölserkenti a vidéki lakosságot s közreműködik arra, hogy az adót könnyebb szerrel fizesse meg a nép. Vajha Magyarországon is belátnák, hogy a cukorgyártás mindez előnyben részesíti a lakosságot s azt mind nagyobb mérvben tűznék s minél számosabb gyárakat alapítanának.

Csak hogy valamennyi iparágnál, melyet hazánkban üznek, mindenütt egyformán mutatkoznak ama nagy társadalmi hiányok, melyek miatt az iparágak valóban jövedelmezőkké s az ország egyetemére is gazdagítókká alig lehetnek.

Igy a cukortermelésnél is a vám magas volta korán sem fokozta az iparág felvirágoztatását, miben a rossz utak s miattok a tömeges

nyers anyag megnehezített szállítása gátolják, s melyet a tisztán fogyasztási adó is nyom; melyre a hitelhiány vagy nagyon drága hitel nehezedik s mind e körülményeknél fogva annyira drágítja a beltermelést, hogy még szerencsés években s gazdag termés mellett is alig lehet szó kivitelről. A kivitelnél szokásos s újabban fölemelt adómegettérítés ugyanis sokkal csekélyebb, s mhogy versenyezni engedne Franciaországgal, hol is a kivitelre szánt cukor tökéletesen adómentes, vagy Poroszországgal és a német vámegylettel, melyek bőven kínálózó olcsó tökékekkel rendelkeznek, hol csekélyebbek a felszerelési költségek, olcsóbb a tüzelő anyag stb. mind oly előny, mely a külföldi versenyt már előre is biztosítja a győzelemtől.

Ennélfogva nem is a fogyasztók rovására s némely iparág és kereseti forrás — mint p. a tengerészet — világos kárára levő magas védvámot pártoljuk, melyet az elősorolt többi akadályok súlyos volta tökéletesen paralyzál; hanem kívánatosnak és óhajtottandónak tartjuk a belső nehézségek elhárítását, melyek a cukornak külföldön való versenyét lehetlenné teszik.

Ha a monarchia elég cukrot gyárt belfogyasztásra, nem szükséges vám által az idegent távol tartani, mely túlterhelt piacra úgy sem tolul. De igenis az olcsóbb termelés lehetőségét kell megszerezni, hogy a mire itt benn szükségünk nincs, azt kifelé, nem is Francia-, vagy Németországra, hanem, mint feljebb említve volt, hajdan virágzó elkéltési piacunkra, keletre szállíthassuk.

A répacukorgyártás a félig-meddig tönkre ment gyarmati cukorszállítás romjain emelkedve, mind inkább külpiacokra törekszik; csak szokná már meg, hogy a belföldi bajokon felülemelkedve szabadon versenyezzen az eddigelé még nem igen kedvező külviszonyok legyőzésére.

A termelési adatok két irányban mutatnak változást a cukorgyártásban. A cukorgyárak száma ugyanis 1852-től 1869-ig 26-ról 22-re szállt alá, de a gépek löereje 22-től 905-re szaporodott.

Részletesb adatok szerint

	volt gyár	termeltetett cukor	fizettetett adó
1860-ban . . .	19	222,967 mázsa	737,631 frt.
1861-ben . . .	21	245,396 „	1.056,170 „
1869-ben . . .	22	219,156*) „	824,619 „

A fogyasztott répamennyiség 1852-ben még 1.117,500 mázsa volt, mely 1863-ben 1.614,000 mázsára, 1869-ben 1.846,925-re emelkedett Valóban nem nagyon üdítő kép, melyben csak az vigasztal, hogy a mind tökéletesb felszerelés a gyárak számának fogyása mellett azt

*) Mihez 133,992 mázsa cukorülledék járul.

látszik bizonyítani, hogy az ok- és korszerűbb intensivebb kezelés kezd lassan ez iparágban is lábra kapni.

6. A szeszipar és serfőzés.

Akár mezőgazdasági, akár különleges ipari szempontból tekintjük a szeszipart, az egyik legfontosabb, egyúttal legrégebbi ipara az országnak. Az 50-es években behozott nagy fogyasztási adó következtében sok ideig inkább hanyatlásnak, mint haladásnak indult és csak az 1866 február 1-je óta behozott általányi rendszer (Pauschalirungs-System) folytán kezdett ismét gyarapodni. A miniszterium megalakulása után 1868-ban örömmel vették, főleg a nagyobb szesziparosok, hogy a Lónyay miniszter által beterjesztett törvényjavaslat e rendszert fentartja, mert nagyon tartottak attól, hogy a kormány — mint akkoriban hirtelen járt — vissza talál térni a számos zaklatással járó mérő gépezet ismét alkalmazásához.

Az iparosok minden igényeinek ugyan a mostani adózási módszer által sincs megfelelően és szeszegetőink, kik az összes szeszadó kétharmadát gabonaégetések után fizetik, sokban hátrányosabban valának helyezve, főleg az égetési időtartam meghatározása által a lajtántúli szeszegetőkhöz képest, kik legnagyobb részt burgonyából, répából gyártják a szeszt; pedig tudvalevő dolog, hogy a sokkal drágább szemes gabona jóval hosszabb időt igényel ugyanolyan fokú szesz gyártására, mint más anyag.

A szeszgyártás akár gyárilag, akár mint mezőgazdasági mellékiparág az országra nézve mindenesetre előnyös. Csakhogy viszonyaink között az ez iparágra súlyosodott adóteherrel fogva s a termelést nehezítő s akadályoztató számos ellenőrködési intézkedések között alig lehetett szó ez iparág buzdító felvirágoztatásáról.

Az annyit sürgetett adóvisszapótlás nehezen szüli meg a tőle várt eredményt; mellőzve még azon, a védvám éval egyforma hatást melynél fogva az összes adózók kénytelenek a szesziparosok költségei fedezéséhez járulni, kiket viszont a rájuk rótt mértéken felüli adó gátolt a tömegesebb termelésben. A szeszgyártás egyedüli reménysugára a kivitel lehetőségében rejlett, melyben Poroszország tevékeny, mozgékony népe és kormánya oly előnyt nyert Ausztria fölött, mely Magyarország-Ausztria versenyét s különféle vám- és visszavám-műveleteit sok időre kijátszotta.

Méltó volt tehát a szeszgyárosoknak a magyar pénzügyi miniszterhez még 1868-ban intézett kérelmek, hogy vegye a kormány tekintetbe azon számos földbirtokost, kinek az éghajlati és földviszonyok nem engedik kapásnövéstül a burgonya, hanem csakis a kukorica termelését s nyújtson nekik módot, hogy ebbeli terményök elkelése ne a csekély,

kiviteli lehetőségtől függjön, hanem nyerjen biztos elkelési helyeket, illetőleg vevőket idebenn virágzó ipar által, mely a nyers terményeket magasabb értékű s könnyebben szállítható áruvá feldolgozva, a hulladékot hús- és tejtermelésre nézve, főlölegét pedig trágya alakjában is felhasználhatóvá teszi.

Nem is követeltek egyébiránt ez iparosok kiviteli díjat, mint a minövel Poroszország régen birt, hanem csak a kivitt szeszért fizetett adó megtérítését.

Különben is a kiviteli díjat elmélet és gyakorlat egyaránt kárhoztatják ; mert e díj legjobb esetben is azt eredményezte, hogy a termelő ország és adózói rovására a külföld részesült olcsó árubán. Ha be van bizonyítva, hogy akár a cukor, akár a szesztermelés nagyobb, mint a belföldi fogyasztás kielégítésére szükséges, úgy dolgozzék az iparos kivitelre, de szokják hozzá idejekorán, hogy azt védvám nélkül (akár tilalmi, akár buzdító értelemben) tegye.

Ha az adómegtérítést méltányosnak is elismerjük, a kivitel díjazása korán sem lett volna azon módszer, mely e hanyatló iparágon tetemesen lendíthetett volna. Helyesebb, ha nagyobb erővel, tőkével és szakismerettel a szeszfinomításhoz látunk, a mely téren már csak a szállítóbér megtakarítása által is győztesen versenyezhetünk az ebbeli bécsi és cseh gyártmányokkal, mely folyvást szivárgott hazai fogyasztó helyeinkre.

Pedig a szesz, főleg a borszesz külföldi elkeléséről szóló tudósítások szerint s nevezetesen a francia szeszkereskedésre vonatkozólag tudjuk, hogy a német vámegylet terménye előnyösen versenyez még az angol terménnyel is. A francia borszeszgyártás ugyanis, miután a bort Franciaországban természetben eladják, egyre fogy, holott a szeszfogyasztás folyton terjed s így a szeszbevitel mind nagyobb mérvben kapott lábra.

Pedig a német szesz 30 frank beviteli vámot fizet, az angol csak 15 frankot, mégis szerencsésen versenyez amavval ; a német vámegyleti borszeszt Bordesauxban 90—93 frankkal az angolt 80-al fizetik. A mi pedig árra és minőségre nézve a vámegyleti szeszről áll, ugyanez áll az osztrákról, sőt állana a magyarról is, habogy szeszfinomító gyáraink egészségesebb alapon állanánk, hogy oly botrányokat ne kellene megélnünk, mint az újpesti szeszfinomító gyár körül voltunk kénytelenek tapasztalni.

Minthogy végtül a bortermelés nálunk olcsóbb, könnyebben terjeszthető és tetemes bor mennyiségre még korán sincs a kivitel biztosítva, minden erőből és folyvást kellene törekedni, hogy a vámegylet eddigi túlytúlyát oly ezikkben vissza ne nyerje, mely természetes viszonyainknál fogva itt virágzó iparágot képezhet.

És e tekintetben újra bebizonyult a mesterséges dédelgetésnek hibássága. Mert Poroszország versenyét az olcsó anyag, kőszén, szállítóképtől kivül még közvetett kiviteli díja (osztrák akonkint körülbelül ¾ frt) is elősegítette. Mégis ujabban győzedelmesen versenyez a magyar-osztrák szeszipar a poroszszal, mit a Triest-felé irányult szeszki-
vitel némely számai bizonyítanak. Ugyanis

1863-ban a szeszki- vétel osztrák részről . . .	32,521	
porosz „ . . .	108,024	vámmázsát tett.
1868-ban az osztrák-magyar kivitel már . . .	217,615	vámmázsá
a porosz „ csak . . .	35,000	„
Görzön át Olaszországba pedig . . .	24,500	„ volt; így

tehát a porosz együtt 49,500 mázsára csökkent.

Az osztrák-magyar monarchia összes szeszki-
vitele évenként s ré-
gebben átlag 300,000 mázsára becsületett, újabb adatok szerint azonban
csupán Magyarországból 1868-ban 401.000, 1869-ben 491.500 mázsa-
vitetett ki 6.400,000 illetőleg 7.500,000 frtnyi értékben.

Mily fontos iparága egyébiránt Magyarországnak a szeszgyár-
tás, a pénzügyi miniszter által kiadott, a fogyasztási eredményeknek
1867- 68- és 69-re vonatkozó statisztikai egybeállításai mutatja. Ebből
látszik, hogy 1869-ben 1030 nagyobb és 67.183 kisebb szeszfőzde
működött.

A kis szeszfőzdek legnagyobb része mezőgazdasági: 65.610. A
nagyobbak közül csak egy mezőgazdasági, a többi tisztán ipari, illető-
leg gyári üzlet. Mily különbség van az ipari és gazdasági üzlet közt,
mutatja azon körülmény, hogy ez utóbbiak közül 14.800 fizet 5 frtnál
kevesebb, 4 pedig 500 frtnál több adót, holott a nagyobb gyári üzletek
közül csak

88 fizet	200 frtnál kevesebbet
51 „	500— 1,000 frtot
205 „	1,000— 2,000 „
267 „	2,000 — 4,000 „
186 „	4,000 — 8,000 „
74 „	8,000—20,000 „
48 „	20,000 frtnál többet.

Hogy azonban az összes szesztermelés még most sem nyugszik
teljesen egészséges alapon, a nagyobb, műipari berendezéssel ellátott
szeszgyárak apadásából látszik. Mert bármily örvendetes a mezőgazda-
ság érdekében a kisebb szeszgyárak szaporodása, amazok csökkenése
sem örvendetes tény. Ugyanis még 1867-ben 1065 létezett, mely 1869-ben
már 1030-ra apadt, vagyis 35-tel csökkent.

A szesziparral ellenkező irányban halad a serfőzés mind
arra nézve, hogy ez az ország egyik legifjabbik nagyobb iparága,

mind abban, hogy ez iparágban a kis főzdek egyre fogynak, a nagyok pedig mind inkább tágitják, gyarapítják tüzeltiket; de a gyártás maga nem szaporodik.

A magyar pénzügyi miniszter által kiadott, fentebb már idézett hivatalos közleményeken kívül újabban magánmunka is jelent meg, mely a serfőzés tüzetes statistikájával foglalkozván, épen tíz évi adatokat közöl. *) Ezekből látni, hogy a serfőzés

Magyarországban		Erdélyben	
1860-ban	368 főzdeben 889,000 akót	90 főzdeben	88,200 akót
1869-ben	208 „ 861,000 „	83 „	95,600 „ termelt.

A főzdek száma tehát Magyarországon is, Erdélyben is csökkent amott 160-nal, emitt csak 7-tel. Erdélyben legalább a termelt sörmenyiség nem kevesbedett, míg az anyaországban ez is bekövetkezett, mégis az adó

	Magyarországban	Erdélyben
1860-ban	916,000 írtot	86,000 írtot
1869-ben	1,027,800 „	114,000 „ eredményezett.

Az ország mindkét részében hullámzatosan változott a termelés ez évtized alatt, mindkettőben 1864—5 között mutatván, folytonos csökkenés után, legmagasabb számot 846,000 és 110,000 akóval, mely ismét alábbszállt s emelkedett, míg az 1869-diki, fentebb kimutatott összeget elérte.

Összes fogyasztásunkat egyébiránt e számok sem mutatják A behozatal ugyanis 1868-ban 75,864, 1869-ben 124.407 mázsát tett, melylyel szemben sörkivitelünk ugyanez években csak 73,636, illetőleg 64,463 mázsát tüntet ki.

7. A malomipar.

Még nem rég mondhattuk, hogy a malomipar az ország leg-egészségesebb, legvirágzóbb ipara, melyre nézve, úgyszólván, egyéb sem kívánatos, minthogy oly mértékben terjedjen mint eddigelé, hozzá csatolva még azon óhajtatást, vajha hazánk egyéb, szintén természetes alapokon megindult iparágai ép oly szépen s az országra nézve hasznosan haladnának.

Ma már nem vagyunk képesek ugyanezt mondani egyre szaporodott malmainkról s iparukról. S mi az oka, hogy a még nem régen elyannyira virágzó iparág ma pang s felüdítésére oly monstrosus javaslatok tétetnek, hogy egy bank kezében összpontosuljon az egész gabonavásárlás s liszteladás és ugyane bank kezelje gondviselés-

*) N o b a c k Gusztáv : Die Bierbrauereien in Oesterr.-Ungarn etc. Prága 1871.

szerti mindentudással az eladást! e téren is pedig ismét és ismét a kormány segítsen.

Első pillanatra az látszik, hogy a túlságos verseny ölte — vagy legalább bénította meg ez iparágot? Nem tagadhatni ugyan, hogy az első nagyobb mérvben alakult gőzmalmok nemcsak a fővárosban, hanem a vidéken is folyton folyvást hasonló vállalatok keletkezésére birták vállalkozóinkat. Nem tagadhatni, hogy aránytalanul minden egyéb iparághoz és vállalathoz e térre áramlott az 1868—69 előtt még szunnyadt vállalkozói szellem. Hiszen oly könnyű volt minden gondolkozás, hosszabb tanulmányozás s kockázott kísérletek nélkül a már kényelmessé taposott útra lépni s a hol jó üzleti nyereséget látunk kínálkozni, hasonló nyereségek után nyújtani ki kezünket. Nem is első példa az hazánkban, hogy a verseny inkább ösztön-, mint okszertűen ápolt szelleme mindig ugyanazon egy, jó jövedelemmel kecsegtető térre zúdul és nem arányosan fejlődő viszonyaink közepett csakhamar elzárja a jövedelmezőség zsilipjeit. Nem kevésbé bütnös volt e téren is az alapító-nyereség utáni vágy, melynek oly egészségesen kínálkozó üzleteknél könnyű volt (akkoriban még szttizies) közönségünket lépve vezetni.

És még sem mondhatni határozottan, hogy a vállalkozási tér épen a malomiparnál, noha szapor dása óriási, túl volna árasztva. A míg még onnyi millió mérő gabonát szállítunk ki nyers állapotban, addig nincs túlságos sok malmunk; mert, ha a külföld csakugyan szorul termelésünk általi élelmeztetésére, kényelmesebben szerzi azt be a használhatóbb, s térfogatánál meg magasabb becsénél fogva olcsóbban szállítható lisztünkkel, mint gabonánkkal, melyet mégis csak meg kell őrlenie, ha kenyeret akar belőle dagasztani.

Csak hogy, ha ekkép számítunk a külföldre, nem csak gabonánkkal, hanem a lisztkészítésre fordítandó munkával, a malomiparba fektetett tőkével is kell számolnunk; mert ha mindezt is oly olcsón nem tudjuk kiállítani, hogy ezzel is versenyezhesünk, csakis gabonánk, búzánk fog jó évekön külföldre menni, malmaink katlanai hidegen, garatjai üresen maradnak, kürtői pedig szárazan s hidegen fognak megannyi felkiáltójelképen az ég felé meredezni.

Malmainknak, főleg a pestieknek, kissé dezolált, reméljük, csak ideig-óráig ily szomorú állapota pedig nagyrészt ide vezethető vissza. Alapításukkor — egy-kettő kivételével — nem számoltak eléggé a bekövetkezhető stagnáló üzletviszonyokra. Csekély forgó tőkével bírván, amúgy sem nagy olcsósággal dicsekedhető hitelviszonyaink között, idegen pénzzel voltak kénytelenek gabonát vásárolni, mely gabona máris csekélyebb arányban s drágábban özönlik Pest felé, egyenesb utakat nyervén közvetlenül a termelés helyéről külföldre,

vagy legalább más vidéki városokba. Termelvényök árara is hosszabb ideig kellett malmainknak várakozni, a közben szükséges forgótőkét ismét hitel útján beszerezni — hiszen malomváltóink állandó rovatot képeznek pénzügyeinknél, — s mindennek folytán nem voltak képesek kellő mértékben versenyezni a szerencsés viszonyok között működő külfölddel.

Reméljük azonban, hogy a belátott hiányok s hibák nem fognak sokáig várakozni orvoslásukra sem. A molnár-gyűlések már is ez irányban haladnak. Szóba kerülvén minden hiány, meg is fog az szüntetettetni s ezen óriás, ezen tökéjére, telepei számára s termelvényei mennyiségére nézve leggazdagabb iparunk meg fogja önmagában találni az erőt sebei behégesztésére.

Valóban a mely országnak 200-on föltli gőz- és malmán kívül közel 10,000 patak-, 8,000 száraz- s majdnem 5,000 szél- és hajómalma van, arról elmondhatni, hogy malomipara virágozhatik. Főleg ha hozzávetjük, hogy gyártmánya az egész világon elismert legjobb s a magyarországi és fumei liszt Chinában és Japanban is megfordul.

Ily iparnak se kormánysegélyre, se mesterkelt monopolizálásra, se semmiféle pártfogolásra nincs szüksége; érdekében csak azon még itt-ott divó igazságtalan eljárásit óhajtjuk megszüntetni, mely vasuti szállításokor egyenlő súly és térmérték mellett a gabonától megkülönbözteti, s a rá vetett magas szállítóbér által kivitelét megnehezíti.

Számba véve, hogy a monarchia lisztforgalmának legnagyobb részét Magyarország szolgáltatja, fogalmunk lehet hazai iparunk emelkedéséről, miután a liszt kivitel 1840—50-ig, évenként még csak 186,000 mázsa volt, 1862-ben már 880,000, 1869-ben pedig éppen 4 millió mázsára rúgott.

8. A fonó- s szövő-ipar.

A gyapjú, bármennyire képezi a magyar gazdaság egyik legjövődolmezőbb ágát, kellően még most sem értékesíthető, mert a jóval alacsonyabb vasuti árszabások éjszaki irányban e cikket nagy kerülővel szállítatják Hamburgon át Angliába, honnan gyártmányokká változtatva gyakran visszavándorol hazánkba; pedig a tengeri ut olcsósága egyenes szállítás mellett a megtakarított szállítóbért ismét a termelők javára juttatná, azokat részesítvén a megcsökent gabonárak folytán úgy is minimumra szorult jövődolmezben.

De mekkora nyereséget látna az ország, ha ezen oly könnyen rendelkezésére levő és értékes nyers anyagot maga készítené ki valamennyire s ezentúl nem a német-szláv örökös tartományoknak, Német- és Angolországnak szállítaná, a munkadíj teljes elvesztése mellett, csupán a nyers gyapjút, de szaporítaná azon, fájdalom, kis számú, mégis

virágzó gyári telepeket, minő például a gácsi posztógyár, mely kitünő minőségű kelmét készít hazai anyagból és a nyers anyag bőséges, olcsó birtokában a világhírtű brünni gyárakkal is versenyezhetne.

E téren látjuk nagyjaink vállalkozószellemének hiányát a legfeltűnőbbben. Bárhol másutt érdemei közé sorozza az ország arisztokrátiája, ha tőkével s vagyonával, a mellett, hogy saját érdekeit is óvja, az ország gazdagítását előmozdító nagyszertű gyártelepeket alapít, csak szegény hazánkban, melynek arra legfőbb szüksége van, csak itt nem hallani ily nagyobbszertű vállalatról, s ha nagyjaink pálinka-, vagy éppen cukorgyárt építettek, már az iparosság netovábbját vélik elértek.

A monarchia gyapjúipara elég erős, hogy sikra szálljon haladotabb országok gyártmányaival s készítményeit az éjszaki kikötőkön át tengeren túli országokba is szállítja. A brünni posztógyártmányoknak, például, már régóta jó keletük van Amerikában is. A monarchia gyapjúárúinak kivitele 1847-től, a mikor 28,000 mázsa volt, 1861-ben 58,000 1869-ben 86,000 mázsára emelkedett; csekély szám mind a mellett, ha elgondoljuk, hogy a nyers gyapjú kivitele 1860-ban 247,000, 1861-ben 221,000, 1863-ban 355,000 1869-ben pedig csupán Magyarországból már 435,000 mázsát tett. S hogy a gyapjúkelmék szaporodott kivitele a világpiaczon előnyösebben nem versenyez, nagyobbrészt szintén a vámviszonyoknak tulajdonítható. Nem czélszertű eljárás ugyanis védeni oly ipart, melynek termelésére a monarchia valamennyi szükséges előfeltételnek birtokában van. Ilyen a len- és gyapjúárúk termelése, melyekre nézve hazánk bőségesen nyújthatná a nyers anyagot s a mely iparágakban védvám nélkül is le kelene győznünk a világ bármely országa versenyét.

Kenderárúk kivitelében, nagy kendertermésünk mellett is, igen csekély a kivitel. Csak a cs. kir. hajóhad s az osztrák Lloyd fedezik vitorlavászonszükségletüket monarchiabeli, de nem magyar gyárakból, a kereskedelmi tengerészet angol tartományokból veszi szükségletét. A magyar kender tengeren túl sötét színe miatt kevésbé becsülik a romagnai kedveltebb terménynél. A magyar nyers termény többnyire Angliába szállítatik, honnan kenderárú minőségében kerül vissza a tenger mellékre.

Pedig kendervászon és kötelek igen keresett kereskedelmi cikket képeznek a legtöbb tengerentúli kikötőben s ideje volna módokról gondoskodni, hogy a magyar terménynek jobb kelendőséget szerezzünk.

Ez iparral éppen csodálatosan vagyunk. Az ország talaja mindkettőre nézve alkalmas s itt-ott kifejtett nagyobb erélylyel s utánjárásal tudtunk is mindkettőből szép anyagot előmutatni a Köztelken rendezett 1870-diki kiállításban. Némely len- és kenderfonó gyáraink is

léteznek, mint például a késmárki, piacunk is volna, melyet az újabbban erősbülő magyar-osztrák tengerészet még tetemesen szaporítaná. Mégis a helyett, hogy a külföld számára, hogy kivitelre termelnénk, még a hazai csekély szükségletet sem vagyunk képesek fedezni. Fizetünk évenként 2—3 millió frtot oly anyagért, melyért ugyanannyit vagy kétannyit s még többet mi kaphatnánk meg a külföldről.

Mióta a statisztikai hivatal a szállító-vállalatokról szerzett adatok alapján kereskedelmünk némi áttekintését nyújtja, tudjuk, hogy 1—1½ millió kivitelnünk irányában fonalakban, melyek között okvetlenül sok a len- és kenderfonal (pamutgyaraink alig létezvén) 5—6 millió frt értékűt hozunk be. Kin múlik itt? Nem az általános indolenciának van-e része itt is oly iparág elhanyagolásában, mely mezőgazdasági termelésünkbe is sokhelytt új irányt hozhatna, iparosaink ezreit is tisztességes keresetre segíthetné?

Az ország több vidékén virágzik, legalább virágzott a szűrposztó- és pokróczgyártás. Kallóink meg vannak a felvidéki s erdélyi vizeknél, Veszprém s Tata táján stb. Ezerekre megy az ez iparággal foglalkozó kézművesek száma, gyártmányuk egy része gyárilag is készül; de haladásról, a munkások gyarapodásáról szó sincs. Általános a panasz s talán méltó is, hogy mióta a hadsereg ellátása némely kiváltságos nagyszállítóra bízott, e hazai iparág is pang, legalább Magyarországon. Erdély, főleg Brassó s Nagyszében környéke, hol ez iparág szintén honos és jóhírű ily szűrposztó készül, a Dunafejedelemségekben talált saját népén kívül piacra. Az anyaország azonban arra felé kevésbé versenyez s ez iparág hanyatlik.

Valóban nem szükséges a kormány atyai gondoskodásához folyamodnunk lépten nyomon, mi a népet csak elpuhítja, önállóságától megfosztja s előli benne a versenyképességet. De a hol közös költségen tartott saját pénzünkbe kerülő s milliókra rúgó ellátásról van szó, melyet a kormány — itt a katonai hatóság — közvetlenül kezel, ott méltán megkövetelhetjük, hogy legyen tekintettel saját népére, hazai iparosainkra annál is inkább, mert oly tárgyak termeléséről, katonáink felszereléséről van szó, mire nézve nem s z a b a d külföldre szorulnunk, s a hol ennél fogva a legolcsóbb beszerezhetés nemzetgazdasági elve úgy sem alkalmazható.

9. Vegyes iparágok.

Az olajgyártás egyik legkiválóbb, egyúttal legtermészetesebb iparága lehetne hazánknak, főképp ha karöltve haladna a repecetermeléssel, és kiviteli kereskedésünknek inkább az olaj, mint a repecze képezné tárgyát. Nemesak azért óhajtandó pedig a nagyobb-

mérvű olajgyártás, mert a kész olaj csak körülbelül egyharmadát teszi a nyers repce súlyának, mely körülmény nagyobb szerű szállításoknál tetemesb különbséget tesz, de súlyaránya szerint kisebb mennyiségben is jóval nagyobb értéket képvisel, azonfelül, hogy az olajgyártás virágzó állapotában számos oly hulladék marad az országban, melynek a mezőgazdaság igen nagy hasznát vehetné.

Tekintsük csak az olajsajtolás után fennmaradt repce pogácsát, melynek mind takarmány, mind trágya alakjában roppant bece van — igaz, hogy csak a külföldön. De kétszerte beces pótlékká válhatnék épen Magyarországon, mely minden híresztelt bősége mellett, már csak száraz éghajlatánál fogva is gyakran szükében van a takarmánynak, szükében annál inkább, minthogy a korábban kimutatott okszerűtlen gazdálkodás napról napra több tért von el új gyep-törések által az állattenyésztéstől.

Pedig mennyire el vagyunk még a helyes aránytól, a mi a nyers és olajjá gyártott repce kivitelét illeti, kitűnik abból, hogy alig 80,000 mázsa olajat gyártunk, miből körülbelül 30—40,000 kerül kivitelre, holott a nyers repce kivitele 5—600,000 mérőre megy.

De hogyan legyen reményünk iparágaink szapor. dására, midőn a kormány versenyét, illetőleg tevéleges parázletét látjuk oly ágban, mely, mint a dohánytermelés és szivar gyártás egyik legvirágzóbb iparágát képezte az országnak már 1848 előtt is? Az élenkebb mozgalom, mely épen a szivargyártásban mutatkozott, hatalmas lendületet adott a dohánytermesztésnek is, s míg a nyers anyag termelői a 40-es évek kezdetén alig kaphattak 10-12 frtot dohányuk mázsájáért, 1845-46-ban már 30-40, sőt 50 frtot is szívesen adtak a szivargyárosok a magyar dohány mázsájáért, s mi alatt a gyártás egyre tökéletesült, a természetők mind nagyobb árakat kaptak, a gyárosok pedig mind olcsóbban adhatták gyártmányukat, mindnyájan mégis nyer'ek s az említett években történt számos kereskedői bukás egy dohánygyárost sem ért.

Ha az eddig más által pótolni nem sikerült monopolium miatt államkezelés alatt levő szivargyártást tekintjük, az összehasonlítás korán sem a jelen mellett szól, mert a kincstárnak hajtott nagy, de még sem kielégítő hasznon kívül a természető veszt s örülhet, ha összes dohánytermesztvénye mázsáját egyre-másra kilencz-tíz frton képes eladni; a fogyasztó pedig háromszoros árát adja meg a gyártmálynak, mely, ha jól is készül, mégis rossz, mert a kormány maholnap nem képes a szükségletet fedezni s féléves gyártmányt sem bir rak-tárában tartani, minek folytán a közönség csupán nyers árút fogyaszt.

Kiválóbb iparágaink közé tartozik a bőriparis s a vargák, timárok, szijgyártók, esizmadiák hajdan híres ezéheket alkottak. Ma ez iparág a számos vele foglalkozó mestereken kívül gyárilag is kezelte-

tik. A felvidéken s Erdélyben létező néhány kitértő bányán kívül Pesten már oly gyár létezik, mely tán a monarchiában is legkülönb s oly tetemes termelést fejt ki, hogy éven át 150,000 embert képes szakába vágó teljes szükséglettel ellátni, valaminthogy a honvédsereg ebbeli felszerelését el is vállalta s valószínűleg a hadsereg felszerelésének egy részét is el fogja nyerni.

Innen is látszik, hogy, ha a kellő tökéletes és szakismeret fordul valamely iparág felé, viszonyainkban rejlő valamennyi hátrány legyőzhető s valóban csak rajtunk múlik, ha az ország nyújtotta anyagokat mind úgy fel nem dolgozzuk, hogy gyártmányainkkal a külföldet nemcsak itthon szorítsuk le az eddig elfoglalt térről, hanem temelvényeinkkel vele idegen földön is versenyre keljünk.

Pedig e téren meg semmit se tett se a társadalom, se a kormány, melynek beavatkozására egyébiránt szükség se volt, és távol állunk a külföld iparos törekvéseitől, melyek épen ez iparágban is kitértnek, a mennyiben például Berlinben bányai akademiát készítenek létesíteni, melyben a magukat e térnek szentelt iparosok, mindennemű elméleti és szakukba vágó gyakorlati oktatásban és művelésben részesülnek, hogy iparukat tökélyre vihessék.

A felsorolt iparágakon kívül még a búzakeményítő, szőlő-cukor, burgonyaliszt, árpadara, borkő, borolaj, cognac, stb. gyártása részesülhetne nagyobb figyelemben, mely természetes viszonyainknál fogva mindmennyi virágzó iparágá fejlődhetnék, de a melyek gyarapodását úgy az anyagi, mint még nagyobb mértékben a szellemi tökéletes és vállalkozószellem hiánya gátolja; holott más országokban, például Franciaországban mindez ágak virágoznak, nálunk pedig még olcsóbb a nyers termék. Zsírral például Amerika versenyez Bécsen keresztül Pesten is, s ha a húst, kolbászt stb. értékesíteni tudnók, tetemes beviteli összeggel gazdagodnánk megtakarítás által.

Ez iparágak elősorolásával ugyan korán sincs kimerítve az iparosság végtelen tere, mely, mint reméljük, idővel hazánkban is népesítve lesz. Csak az eddigelé virágzó vagy létező iparágakra szorítottunk. Ezért mellőztük a világipar legfontosabb részét: a pamutipart, mely inkább a lajtántúli tartományokban bír nagyobb fontossággal.

Magyarországot a természet, úgy szólván, elárasztá kincseivel, illő volna, hogy a nemzetek iparos versenyében elfoglalja s megtartsa a helyet, mely megilleti, s szégyen elmaradnia, például, a kis területű Svajcz mögött, mely csekély termékenysége mellett, hiányt szenvedve vasban és kőszénben, mégis képes versenyezni Európa s a világ legelső piacain.

10. Az iparügy magasabb szempontból.

Bajos egyes iparviszonyainkról szólni most, mikor legnagyobb-részt csak sejtelemből, itt-ott szerzett közvetlen tapasztalatból, egyes körökből s az iparos osztályból általában felsóhajzó nyilatkozatokból s óhajokból ismerjük részben a bajokat, melyekben iparunk általában sínlik; de kevésbé ismerjük az ipar állapotát, helyzetét, mennyi- s minőségét hazánkban.

Iparstatistikánk most készül s vajha e vázlatos előadás is némi serkentőül szolgálna arra nézve, hogy ennek elkészítésében, mire első sorban épen iparosaink maguk hivatvák, minél lelkiismeretesebben részt vegyenek. Míg itt megbízható számokkal nem rendelkezünk, sőt míg a statistika minden csak valamennyire haladott országban oly állapotban nem lesz, hogy bármely adatok a legbiztosabb forrásból merítve, lehető tökéletes igazságot nyújtsanak, és míg el nem érjük azon állapotot, melyre különben erősen törekszenek, hogy nemzetközi statistikai értekezleteken az általános elvek, módok és alkalmazási módszerek megállapíttatnak olykép, hogy a legtávolabb fekvő álla- mokban is egy és ugyanazon rendszer szerint gyűjtessenek s állíttassa- nak egytvé az országok beléletére s külforgalmára vonatkozó adatok — mindaddig ez alapon építeni, legalább bizton építeni nem lehet, s leg- feljebb hozzávető következtetéseket vonhatni az államok belállapotára. De mindaddig a másféle hozzávetéseknek és következtetéseknek sem vitázhatjuk el jogosultságukat; mert az ellenkezőt bebizonyítani époly kevésbé tudjuk.

És így bátran kockáztatjuk ama merész, mert szokatlan, de nem légből kapott állítást, hogy a különféle időben fenállott különféle czéhek, vámrendszerek és kormányintézkedések végleteikben s átme- neteikben sokkal kevesebb befolyást gyakoroltak a gazdasági, ipar- és kereskedelmi viszonyok fejlesztésére, mint a mennyit nekik rend- szerint tulajdonítani szoktak, s a mivel az iparosok maguk, védőik és ellencik oly könnyen ámtíják magukat.

Valamint tagadhatatlan, hogy a népvándorlástól fogva a keresz- tes háborúk idején, a reformatión s a francia forradalom felidézte újabbkori mozgalmakon át minden kornak meg volt saját vezéresz- méje, mely kiválóan uralkodván, számtalan hanyatlás, visszaesés vagy csak megállapodás ellenére mind előbbre vitte a világot s a rajta lakó nemzeteket fejlettségben, műveltségben, tudományban és művé- szetben — épügy, magasbról tekintve, elfogadhatjuk e folytonos hala- dást a gazdasági munkák, kézmű és műipar tekintetében is. Az emberi szellem fejlődött, s a műipar, mely oly hatalmas tényező az egyes

országok jóllétében, kifolyása levén e szellemnek, vele együtt fejlődött s eme háladásiában s gyarapodásában sokkal hatalmasab érőnek hódolt, sem minőnek a statushatalom kifolyásaként létrejött merkantil és physiokrata, prohibitiv vagy szabadkereskedelmi rendszereket el fogadhatnók.

Mind e külső hatás csekélynek, kisszerűnek tűnik fel szemben ama nagyszerű fejlődési processussal, melyen az emberi társadalomnak nagyban és egészben, valamint országonkint s nemzetekenkint át kellett menni. A szükség, mely az embereket a legelső nyers eszközök faragására, koholására bírta, nem szűnt meg működni, s a sűrűbb népességgel járó folytonos elmesúrlódás okvetlenül a kezdetleges eszközök tökéletesítésére vezetett.

A földművelés, aránylag másnemű foglalkozásainkhoz, századok óta talán legkevesebbet hódolt. Valószínűleg, mert a legelső s legelőbb szükség fedezésére levén irányulva, legelőbb emelkedett a tökéletesedés némi, habár alacsony fokára. De mégis haladt s mindenek felett terjedt s szaporította a népességgel együtt jóllétét, de szükségérzetét is, s valamint az ókorban nem elégedtek meg többé bibliai őseink fügefaleveleivel s gyümölcsös étkezésével, sem a középkorban az ókoriak nyers állatbőr-öltönyével s kezdetleges sátraival, úgy az újkor is túlment igényeivel a középkorban divó s ott kényelmesnek tartott szokásokon s az egyre szaporodó és finomuló igények nagyobb s többféle kielégítést is követeltek. S mert a finomult izlés, a nagyobb kényelem, a tökéletesb öltözék, lakás, étkezés stb. mind csak oly égető szükségint nyilvánult, mint hajdan a lótej, vagy kövek közt összezúzott buzából készült zagyvalék, a társadalomnak is egyre törekedni kellett e követelések kielégítésére.

Az egy ágban tökéletesedő ipar a másik ág tökéletesedését is maga után vont; a munkafelosztásból eredt időnyereség tudományos kutatásokra vezetett, melyek ismét az iparnak váltak hasznára, becses fölfedezések, nagy horderejű találmányok által. Egyének lépésnyi haladása valamely téren milliókat rántott maguk után, kik közül ismét néhányan kiváltak, hogy újra milliókat csaljanak nyomukba. A mozgalom általános lett, a világokat összekötő szellemi hódítások anyagilag se szorítkozhattak többé egy-egy talpalatnyi darab földre. A gőz és villany szomszédokká tették a két polus lakóit, a távolság és idő fogalma megszűnt a régi lenni s a világszellem százezrekben működő óriás hatalma törpe kicsinységében tünteté föl az állambölcesség aprólékos politikáját. A bilincsek lehullottak, a gátak leomlottak, a sorompók elkorhadtak s a szabad termelés, akadálytalan közlekedés és korlátlan forgalom hajnalpirja futja be a kerek világ mind nagyobb-nagyobb területét.

E természeti törvényeken alapuló s a történelem első ismert eseményeitől fogva napjainkig terjedő fejlődésben helylyel-közzel megakadás és hanyatlás is mutatkozott; de nagyban és egészben még is ez volt a világ folyása s így, magasabb szempontból tekintve, csakugyan bizton állíthatjuk, hogy a különféle társadalmi testületek gyakran szűkkeblű intézményei és állampolitikai rendszerek inkább utána sántikáltak az eseményeknek, semhogy reájok döntő, alaposan felforgató befolyást gyakorolhattak volna.

Különbség az egyes államok és országok között őstermelés, ipar és kereskedelem tekintetében mindig volt; mert a nagy világkerék forgásába mindig is beleakadt egy-egy szög vagy más kerék foga — hiszen a nélkül hogyan lett volna oly komplikált készülékké az összes államszerkezet? De az indító és mozgató erő mindig egy volt s azon államok jutottak legelőbb virágzó helyzetbe, a melyeknek kormánya bölcs belátással egyszerűsíteni tudá külön államszerkezetét s eltávolítani mindazon szeget és fogat, melyek a kerék forgásába ütközve, azt megakasztották.

E különbséget az egyes országok műipari viszonyai közt már azon időben is tapasztaljuk, midőn még állami gondviselésről az országok nemzetgazdasági fejlődésére, főképp pedig kereskedelmi és vámrendszerekről szó sem volt. E különbség az egyes országok földrajzi helyzetében, éghajlatában, lakosai hajlamában, de még a kül- és belháborúk gyakori ismétlésében vagy hosszabb békeidő élvezetében is rejlett. Hajdan Flandria, Brabant, Olaszország egy része, de még a távol Kelet egyes helyei és hazánk is, például, a Zsigmondok s Mátyások alatt híresek valának műiparukról, később Hollandia utána Franciaország és Anglia jutottak e kiváló szerepre.

E hullámvás az egyes országok között folyvást tartott. És ha végig tekintünk a történelmen, mindenttt nyomára is akadunk a haladás és emelkedés vagy megállapodás és hanyatlás okainak s ezek nagyobbbrészt az országok politikai változásainak, a nemzetben elterjedő takarékosági és művelődési szellem tevékeny munkásságának vagy elharapózó tékozlási hajlamának, oktalan fényűzésének, legtöbb esetben pedig tunya, közönyös tespedésének tulajdoníthatók.

Időnkénti emelkedést és süllyedést nemcsak a nemzetgazdaság tényezői működésében, de az emberi társadalom szellemi s anyagi élete bármely mozzanataiban is találunk. Műipari fejlettséget épűgy tapasztalunk a szabadabb mozgás és forgalom, mint az elzárkozás és védvám befolyása alatt. Amott Svajcz, Anglia, részben Amerika is például szolgálnak, míg emitt Franciaországra, Ausztriára, Oroszországra hivatkozhatunk. Nem a kor kívánalmainak inkább csak hódoló,

többé-kevésbé okszerű czéh- és vámrendszereknek, hanem a különféle államban és országban egyaránt működő társadalmi szellemnek tulajdonítható, hogy a műipari termelés nagyban és egészben kiegyenlítette az országok és tartományok közötti különbséget, hogy az a népek, kormányok és rendszerek fölött álló egy nagy egészsze tömörült.

Igenis, egy nagy egészsze, minden önkényes testületi intézkedés vagy mesterkéltségek kormánybölcseségi eljárás vagy okszerű szabadság mellett és ellenére; mert ugyanazon gőzerő forgatja az orsót a szabadpolitikájú Angliában mint a protectio nyitá alatti Oroszországban vagy a védvám által körülzárt Ausztriában. Egy és ugyanazon alkotású szövögetések működnek a szabad Svajcban, mint a csak nem rég felszabadult Franciaországban és a szabad forgalomra törekvő Németországban. Hasonszerkezetű mozdonyok szállítják Albion áruit helyről helyre belől az országban, mint a melyek Spanyolország tespedő népeit ragadják munkás tevékenységre és hordják a civilizáció és szabadság szellemét az oroszországi puszták félbarbár fiai közzé.

Avvagy tekintsük csak, hogy távolabb példára ne szoruljunk, saját hazánkat, Magyarországot, mely századok óta úgyszólván minden vámrendszert megtzelt, de a melyben következetesen alkalmazva tulajdonképen egy sem volt. Ausztriához kötve még a tartományi vámsorompók korában, soha sem érvényesítheté saját hasznára a tudomány különféle időben megállapított tanait. Később pedig Ausztria szigorú elzárkózottságában, maga is elzárván a haladó Európa többi országaitól, ipara mégis csak annyiban különbözik az osztráktól, a mennyiben Ausztria ipara a még haladottabb külföldétől, azaz: tömeges termelésre nézve.

És a mai kor műipari haladottsága államok, országok és nemzetek szerint csakis a tömeges termelésre nézve tér el egymástól, minőségére nézve pedig azon egyéniség szerint, melyet a kormánynak az országokban, az államnak az egyesben, a társadalomnak pedig a nemzetekben tisztelni kell s melynek mind szabadabb s korlátlanabb kifejlésztésére törekedni főkötelessége volna minden kormánynak.

És a mit a különféle mesterkéltségek és vámrendszereknek leginkább szemére vethetni, az épen abban áll, hogy részint szűkkeblt önérdékből, részint fiskális érdekből, vagy rosszul alkalmazott atyai gondoskodásból az egyéniséget nyomták el mind az egyesben, mind a nemzetben. Ez elnyomás pedig azzal boszulta meg magát, hogy a legtükéletesebb, egyúttal legtömegesb műipari termelést épen azon országokban találjuk, melyekben az egyéniség szabadság legnagyobb mértéke teljesen kifejlteni engedte a munkaerőt és műztlést s a nem-

zet, e nagy egyéniség, úgyszólván, jellemét nyomta rá minden egyes gyártmányára.

Svajcz és Anglia, Belgium és újabban Francia- és Németország büszkén tekintenek a sokáig elmaradott volt Ausztriára, a hol védvámok alatt nevelték a műipart pulyává, a népet tunyává, mely csakis azóta riadt fel tespedéséből, mióta a szabadabb forgalom külföldről megingatta az ipar védelmére emelt sánczokat s résein át beszívárogtatá a külföldi terményt, szégyenpirt esalva a belföldi iparosok arczára, hogy túlengedték magukat szárnyalni, egyúttal szemrehányó intéssel emlékeztetve a kormányt, hogy a melegházi ápolás a zordonabb, éghajlatra szánt erőteljes növényt korcsesá növeli.

Azon országok és nemzetek szárnyaltak túl benntinket leginkább melyeknek kormányai kellő időben felfogták, hogy a művelődés belső akadályainak elhárítása, a haladási út egyengetése s az egyéni fejlődés szabadsága viszi tökélyre a nemzetet s általa hatalomra az államot.

Most szabad a tér és nyitva a pálya mindnyájunkra nézve, ám foglaljuk el s haladjunk rajta saját és a haza érdekében.

II. Az ipar művelői.

E fejezet elején számokra, az iparszabadságról szóló szakaszban pedig magukra az ipar művelőire is ki kellett némileg térnünk. De ez mégis oly általánosságban történt, hogy nem tűnik fel talán ismétlésül, ha itt újabban s most már részletes számaik szerint foglalkozunk magukkal az iparosokkal, a mint azok a népszámlálás alkalmával megállapítottak.

Foglalkozik pedig iparral és kézművel:

	Önálló vállalkozó	Úszó és munkás	Összesen
Magyarországban	238,577 = 2.15 %	295,956 = 2.66 %	534,533 = 4.81 %
Erdélyben	29,653 = 1.41 "	34,083 = 1.62 "	63,736 = 3.03 "
Fiume- s kerületében	493 = 2.75 "	2,735 = 15.30 "	3,228 = 18.06 "
Horvát-Szlavonországban	13,906 = 1.41 "	16,055 = 1.64 "	29,961 = 3.05 "
A határőrvidéken	8,462 = 0.70 "	7,044 = 0.59 "	15,506 = 1.29 "
Összesen	291,091 = 1.88 %	355,873 = 2.30 %	646,964 = 4.19 % ^{*)}

Szem előtt tartva a mezőgazdasági és iparállamról korábban mondottakat és azt, hogy a tömeges ipart űző ország okvetlenül a polgárisultság magasabb fokán állónak tekintendő: az iparos foglalkozást a városi elem által gyakoroltnak s némileg műveltségi tényezőnek is kell tartanunk szemben az őstermeléssel. Még inkább annak kell pedig tekintenünk a tömeges ipartermelést vagyis a gyári ipart

^{*)} A százalék kiszámítására a jelenlevő népesség összege, vagyis 15.417,327 lélek szolgált alapszámul.

összehasonlítva a kézműiparral, mely a munkásoknak a vállalkozók irányában nyilvánuló nagy számából következtethető. És itt azonnal szembe ötlük, hogy Fiume kiválóan városi természetű lakossága között nemcsak általában legnagyobb az ipartűzők százaléka, t. i. 18.06 %, hanem a munkások aránya az önálló vállalkozókhöz is legnagyobb itt, t. i. 15.30 : 2.76; utána rögtön a magyar anya-ország sorakozik mindkét irányban, t. i. az általános százalék is nagyobb: 4.81 az arány is 2.66 : 2.15; Erdély és Horvát-Szlavonország majd egyenlően állanak mind általában (3.03 és 3.05) mind az arányra nézve 1.62 : 1.41 és 1.64 : 1.41; a határörvidék pedig nemcsak leghátul sorakozik általában (1.38) hanem ott megfordítva is áll a viszony, t. i. több az önálló vállalkozó, vagyis a kis mesterember, mint a munkás vagyis segédje t. i. 0.79 : 0.59-hez.

Ezen, az országokra nézve közlött viszony-számokat azonban még megyénként is kell elősorolni, hogy ez alapon lássuk, hazánk mely vidékein foglalkozik a lakosság kiválóbban az iparral. E számokra később annál inkább lesz szükségünk, mert segedelmeikkel csupán tehetünk némi összevetést arra nézve, hogy hogyan viszonylik például a nemzetiség az iparhoz, mily befolyással van ez a miveltségi állapotra stb., vagyis: polyglott és a miveltség számos, legkülönbözőbb fokán álló lakosságunk minden faja és neme-e az, mely az iparra is hajlammal bírván, az ország felvirágzására kiválóan működik közre.

Hogy az ipar és kereskedés itt egytíve foglaltatott, az nemcsak a kereskedők szám szerinti csekély mennyiségénél fogva történt, hanem azért is, mert a kettő közötti határvonal alig vonható, a mi azonban korán sem akadályoztat majd abban, hogy kereskedelmi viszonyainkat s a vele foglalkozókéit is külön számba ne vegyük.

I p a r r a l é s k e r e s k e d é s s e l f o g l a l k o z i k :

I. Magyarország-Erdély.		Az összes népesség százalékaiban	Az összes népesség százalékaiban		
1. Pest megye . . .	13.01	%	15. Csongrád megye . . .	6.73	%
2. Brassó vidék . . .	10.05	"	16. Szepes " . . .	6.79	"
3. Pozsony megye . . .	8.95	"	17. Komárom " . . .	6.68	"
4. Aranyos szék . . .	8.62	"	18. Beszterce vidék . . .	6.63	"
5. Szeben " . . .	8.35	"	19. Esztergom megye . . .	6.50	"
6. Abauj megye . . .	8.25	"	20. Bács " . . .	6.40	"
7. Győr " . . .	8.09	"	21. Fehér " . . .	6.35	"
8. Mosony " . . .	8.09	"	22. Tolna " . . .	6.31	"
9. Soprony " . . .	7.42	"	23. Szászváros szék . . .	6.17	"
10. Segesvár szék . . .	7.34	"	24. Gömör megye . . .	6.00	"
11. Veszprém megye . . .	7.33	"	25. Baranya " . . .	5.88	"
12. Nyitra " . . .	7.14	"	26. Türocz " . . .	5.84	"
13. Zólyom " . . .	7.14	"	27. Szászsebes szék . . .	5.29	"
14. Temes " . . .	6.97	"	28. Somogy megye . . .	5.10	"

	Az összes népesség száza- lékában		Az összes népesség száza- lékábanj
29. Vas megye . . .	5.01 %	68. Fogaras vidék . . .	2.06 %
30. Bars „ . . .	4.98 „	69. Hunyad megye . . .	2.01 „
31. Borsod „ . . .	4.95 „	70. Csik szék . . .	2.01 „
32. Szatmár „ . . .	4.93 „	71. Doboka megye . . .	1.85 „
33. Heves „ . . .	4.92 „	72. Szerdahely szék . . .	1.70 „
34. Békés „ . . .	4.90 „	73. Nazzód vidék . . .	1.57 „
35. Bihar „ . . .	4.75 „	74. Felső-Fehér megye . . .	1.31 „
36. Jászkún terület . . .	4.73 „	75. Ujegyház szék . . .	1.31 „
37. Kolozs megye . . .	4.70 „	76. Hajdú terület . . .	1.29 „
38. Arad „ . . .	4.69 „	77. Küküllő megye . . .	1.14 „
39. Maros szék . . .	4.66 „	78. Zaránd „ . . .	1.14 „
40. Torontál megye . . .	4.63 „		
41. Liptó „ . . .	4.62 „	II. Fiume város és kerülete	24.82 %
42. Zala „ . . .	4.56 „		
43. Medgyes szék . . .	4.46 „	III. Horvát-Szlavonország.	
44. Szabolcs megye . . .	4.44 „	1. Fiume megye . . .	6.35 %
45. Csanád „ . . .	4.34 „	2. Verőcze „ . . .	4.99 „
46. Három szék . . .	4.21 „	3. Szerém „ . . .	4.31 „
47. Zemplén megye . . .	4.12 „	4. Pozsega „ . . .	3.33 „
48. Nógrád „ . . .	4.16 „	5. Zágráb „ . . .	3.13 „
49. Hont „ . . .	4.02 „	6. Körös „ . . .	2.49 „
50. Sáros „ . . .	3.88 „	7. Varasd „ . . .	1.94 „
51. Nagysink szék . . .	3.85 „		
52. Kővár vidék . . .	3.63 „	IV. A határőrvidék.	
53. Kőhalom szék . . .	3.60 „	1. Német bánsági ezred	4.06 %
54. Trencsén megye . . .	3.47 „	2. Pétervárad	3.27 „
55. Torna „ . . .	3.41 „	3. Broódi „	2.74 „
56. Ung „ . . .	3.21 „	4. Szerb bánsági „	2.03 „
57. Máramaros „ . . .	3.14 „	5. II. báni „	1.96 „
58. Alsó-Fehér „ . . .	3.10 „	6. Körösi „	1.70 „
59. Krassó „ . . .	3.03 „	7. Gradiskai „	1.51 „
60. Bereg „ . . .	3.00 „	8. Titeli csajkások zász- lójaja	1.43 „
61. Torda „ . . .	2.86 „	9. Román bánsági ezred	1.08 „
62. Árva „ . . .	2.83 „	10. Szent-Györgyi „	0.70 „
63. Közép-Szolnok megye	2.64 „	11. I. báni „	0.52 „
64. Ugocsa „	2.63 „	12. Likkai „	0.37 „
65. Belső-Szolnok „	2.61 „	14. Szluini „	0.17 „
66. Kraszna „	2.32 „	14. Ottocsáni „	0.15 „
67. Udvarhely szék . . .	2.11 „		

Apró kis számok s az őstermeléssel összevetve alig latba esők. Nem tagadhatni ugyan, hogy az ipart nem csupán az azt tűzők lélekszáma szerint szabad megbecsülni, hanem sokkal inkább számba kell venni az értéket; csakhogy ez jobbára a finomabb műiparra nézve áll, melybe az egyén művészi képzettségét fekteti, s melynek termelvényei ennek következtében oly becsesek. Nálunk azonban, hol inkább még az egyszerűbb iparágak virágoznak, csakugyan dönt a

szám. Dönt pedig annál is inkább, mert összes iparuk, talán a vas-termelést és malomipart kivéve, sokkal inkább kézműves iparosság semmint gyári.

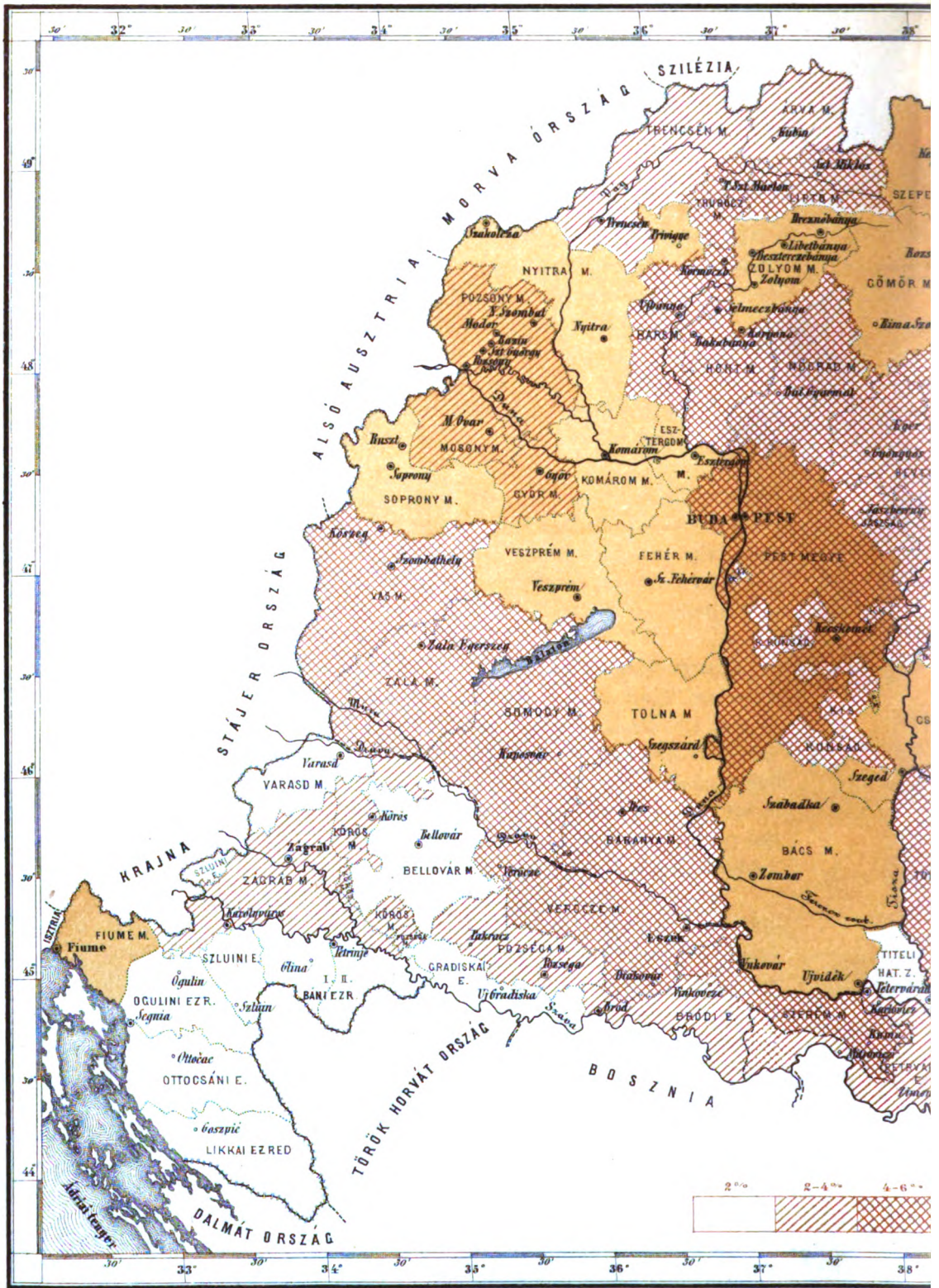
Bármikép álljon egyébiránt a viszony; annyi tény, hogy emberi munkaerő nélkül ipar nem üzhető s bármennyire eltérő legyen is belértékére nézve az egyes iparágak termelvénye, többé-kevésbé eltérő a kamatnyereség, melylyel a vállalkozó dolgozik, de, az ipar zömét képező, az igazán termelő munkás nem olyannyira eltérő keresetében, hogy nagyjából összehasonlítást, a tömegesb vagy csekélyebb iparosságra következtetést ne engedne azon százalék, mely az összes népesség számából az iparral foglalkozókra esik. Bizonyos, hogy a mely vidéken a lakosság nagyobb százaléka foglalkozik iparral, ott nagyobb is az ipari termelés, azt a vidéket lehet inkább iparosnak nevezni.

Ekkép tekintve országunkat, csakugyan érdekes végig nézni rajta, keresve s kutatva, melyek hát kiválóan iparos vidékei? Ezt is a közlött százalék-számok alakján készült térképpel kíséreljük meg. Bármily kicsire szabtuk egyébiránt a százaléknyi fokozatot, csak halványsszintű térképet nyertünk, mely első rápillantásra is elárulja iparunk csekélységét.

De az ipar átlag csekély voltánál fogva némi helyreigazítást is nyújtanak a számok s az alappjukon készült térkép. Nagy megszorítással kell ugyanis venni azon általában elfogadott axiómát az „iparos felföldről.“ Mindössze négy megyét találunk az úgynevezett felföldön mely inkább iparosnak nevezhető, esvén 100—100 lakosra legalább 6—10 iparos. E megyék: Abaúj, Szepes, Gömör, Zólyom, e par excellence vas-, üveg-, papírtermelők stb. A felvidék többi megyéje elég szegényül áll ipar dolgában és Hont, Bars, Turóc, Liptó csak Nógráddal, Hevessel, Szabolcsal s Biharral állanak egy sorban.

A túl a dunai megyék legnagyobb része ugyanily százalékoztüntet fel, Tolna, Fehér, Veszprém, Somogy, Komárom, Esztergom épen túl is emelkednek ezen, Győr pedig és a nyugati határszélen Mosony legiparosb megyéink közé tartoznak, melyekhez Pozsony s részben Nyitra sorakoznak legméltóbban. De még Csongrád, Bács, Temes is túltesznek a felvidéki megyék nagy részén s még ezek fölé is emelkedik Besztercevidék, Aranyos, Segesvár székek; Brassó vidéke pedig Pest megyével együtt hazánk legsűrűbb iparos népességét tüntetik fel.

Már korábban lön rámutatva s itt ismételnünk kell, hogy az iparosságra túlnyomó befolyással van a városi elem: Pest megyében is a fővárosok iparos népessége szolgáltatja a nagy százalékot, valamint Pozsonyban is az élénk iparú hajdani koronázó város, Brassó vidékén

AZ IPARRAL ÉS KERESKEDÉSSSEL

FOGLALKOZÓ NÉPESSÉG.

MÉRTÉK
Arány 1 : 3456000

1 becsi hüvelyk = 12 mértéktel

Telmagyarázat

- Város
- Mezőváros és falu
- Belsőhatár
- Országos határ
- Megyei határ
- Folyó

is Brassó városának szorgalmas népe, épügy Szeben székbén Nagy-Szeben, Abatújban Kassa stb. mint azt a szab. kir. és kiváltságos városok külön számított ipar-kereskedelmi számaiból még világosabban látni.

E sorozatot tekintve, azonnal szembeötlök a roppant eltérés a százalékokban. Mig ugyanis a megyei lakosság 100—100 emberére legfeljebb 10 (Pest megyében 13) iparos esik, már a városokban 10 % nagyon alól van a középén, legerősebb százaléka pedig 30—33-ra is rúgnak, vagyis igazán iparos és kereskedelmi városokban az összes lakosság egy harmada iparos vagy kereskedő, mint azt a következő táblázat mutatja :

I. Magyarország-Erdély.	Iparral s kereskedéssel foglalkozik	Iparral s kereskedéssel foglalkozik
1. Temesvár sz. kir. város	33.65 %	35. Bocsztercebánya sz.k.vár.
2. Kassa " "	32.35 "	36. Esztergom " "
3. Kézdi-Vásárhely város	28.10 "	37. Vajda-Hunyad " "
4. Pest sz. kir. város . .	27.30 "	38. Soprony " "
5. Nagy-Bánya sz. k. város	26.54 "	39. Sepsi-Sz.-György " "
6. Maros-Vásárhely " "	25.64 "	40. Szatmár-Németi " "
7. Szász Régen " "	24.70 "	41. Bártfa " "
8. Szék-Udvarhely " "	23.42 "	42. Gyulafehérvár " "
9. Fogaras " "	22.50 "	43. Abrudbánya " "
10. Szamos-Ujvár " "	22.35 "	44. Ujvidék " "
11. Pozsony " "	22.02 "	45. Modor " "
12. Nagyvárad " "	22.23 "	46. Erzsébetváros " "
13. Zólyom " "	21.19 "	47. Versecz " "
14. Győr " "	20.48 "	48. Bazin " "
15. Kolozsvár " "	20.38 "	49. Libetbánya " "
16. Arad " "	20.06 "	50. Szakolcza " "
17. Késnárk " "	19.91 "	51. Korpona " "
18. Komárom " "	19.65 "	52. Zombor " "
19. Zilah " "	19.64 "	53. Ujbánya " "
20. Bakabánya " "	19.37 "	54. Kecskemét " "
21. Göllniczbánya " "	19.04 "	55. Szeged " "
22. Lőcse " "	18.71 "	56. Felsőbánya " "
23. Buda " "	18.49 "	57. Hátszeg " "
24. Nagy-Enyed " "	18.48 "	58. Csík-Szereda " "
25. Nagy-Szombat " "	18.45 "	59. Kőrmöczbánya " "
26. Debreczen " "	18.32 "	60. Vízakna " "
27. Trencsén " "	18.26 "	61. Szent-György " "
28. Pécs " "	18.25 "	62. Ruszt " "
29. Kőszeg " "	18.01 "	63. Selmeczbánya " "
30. Torda " "	17.62 "	64. Szabadka " "
31. Deés " "	17.58 "	65. Breznóbánya " "
32. Székesfehérvár " "	17.18 "	66. Ilyefalva " "
33. Kis-Szeben " "	17.11 "	67. Bereczk " "
34. Kis-Márton " "	16.93 "	68. Oláhfalva " "

	Ipparral a kereskedéssel foglalkozik		Ipparral a kereskedéssel foglalkozik
69. Kolozs szab. kir. város	1.20 %	III. A határőrvidéken.	1. Ivanics katonai község 25.54 %
70. Szék " " "	0.11 %*)	2. Broód " "	23.35 "
II. Horvát-Szlavonországban.		3. Belovár " "	22.17 "
1. Károlyváros sz. k. város	24.84 %	4. Kostainicza " "	19.08 "
2. Pozsega " "	23.53 "	5. Pancsova " "	19.01 "
3. Eszék " "	19.56 "	6. Karlopagó " "	18.96 "
4. Zágráb " "	17.76 "	7. Petrinja " "	15.13 "
5. Varasd " "	17.37 "	8. Fehértplom " "	13.79 "
6. Kőrös " "	17.00 "	9. Zengg " "	12.94 "
7. Bukkari " "	15.81 "	10. Zimony " "	11.75 "
8. Kaproncza " "	11.73 "	11. Karlovicz " "	6.78 "
		12. Pétervárad " "	5.26 "

De ezen szabad királyi és kiváltságos városokon kívül is vannak még az országnak városai és helységei, melyek méltán iparosoknak nevezhetők. Miután a foglalkozási viszonyok kutatását a városi elem kitüntetése végett valamennyi 10,000 lakoson felüli községre kiterjesztettük, itt felsoroltunk néhányat és pedig csak olyakat, melyeknél az ipar-kereskedelmi tényező 10%-nál erősebb. Ilyenek:

Ó-Buda	29.77 % kat
Nagy-Kanizsa	22.71 "
Veszprém	20.76 "
Miskolcz	20.76 "
Nagy-Károly	19.81 "
Pápa	19.09 "
Baja	18.21 "
Vác	16.91 "
Ungvár	16.70 "
Gyöngyös	16.36 "
Lugos	16.18 "
Nyiregyháza	15.49 "
Nagy-Bccskerek	13.11 "
Eger	12.96 "
Dunaföldvár	12.48 "
Apatin	12.12 "
Szoluok	11.50 "
Mohács	11.14 "
Nagykőrös	10.69 "
Abony	10.64 "

*) A külön törvényhatóságot képező szab. kir. városok közül:

Brassó	23.36 %	} iparos és kereskedelmi népességgel bir.
Nagy-Szeben	22.96 "	
Besztercze	20.80 "	
Segesvár	18.93 "	
Medgyes	16.70 "	
Szászváros	16.67 "	
Szász-Scbes	11.74 "	

És az iparosok e nagy százaléka, vajjon vitte-e összes iparunkat annyira előre s emelte-e oly fokra, melyen lenni óhajtanók? S iparunk nagyrészt szomorú, sokban kezdetleges helyzetét tekintve, mondhatjuk-e egész biztossággal, hogy az csupán a külviszonyoknak róvható fel, s nem-e nagy részök van abban maguknak az iparosoknak, nagy része magának a közönségnek is?

Az önálló vállalkozók és munkások számának aránytalanságából azon meggyőződésre kellett jutnunk, hogy az újkor hatalmasabb ipara sem üdvös eredményeivel, de hálistennek sajnos következményeivel sem honosult még meg nagyobb mérvben. Az ipar legszámosabb ágát nálunk még kézművesek gyakorolják, vajjon az övék ez iparágak legnagyobb termelése is, arra a kellő adatok hiányával határozottan nem válaszolhatunk. De ha végig tekintünk például csak Pest utcáin is — és a vidék nagyobb, többnyire kereskedelmi boltokban árult iparczikkeivel sem vagyunk sokkal különben — azt kell tapasztalnunk, hogy a legtöbb, főleg finomabb iparczikk korán sem hazai gyártmány, hanem importált áru. Ha csupán kereskedőknél tapasztalnánk ilyet, méltányolni lehetne iparosaink sóhaját az iparszabadság ellen; de ugyanezt teszik nagyrészt maguk az iparosok, az illető termékek gyártói is. Ez nem versenyrekelés, mely olcsóbb s ha lehet, hasonló jó minőségű gyártmány által kiküszöbölni, iparkodnék közönségünk köréből a külföldi gyártmány iránti előszeretetet, hanem ápolása e ferde izlésnek, ápolása azon csekély differentialis nyereség okáért, mely az olcsóbban bevásárolt s drágábban eladott áruból kerül.

Még oly iparczikkeknél is, melyek megrendelésre készítenek, melyeknek egynémelyikével egyik-másik külföldi kiállításon babérokat aratunk, még annak is oly tetemes alkatrésze, ha nem az egész munka külföldi — nagyrészt bécsi — készítmény, hogy szinte vonakodnunk kell azt hazai terméknek elfogadni. Sőt még oly iparoknál is, mint az építésziek például, melyekről azt hinnők, lehetetlen, hogy másutt, mint helyben állíttassanak elő s oly esetekben, midőn az illető építési vállalkozó hazafiságból — mint fájdalom mondani kénytelen — mindent helybeli mesterekkel akar készíttetni, még ott is gyakran azon tapasztalatra jutunk, hogy helyben csak a szerződés készült, de az anyag s feldolgozása mind Bécsből került; a vállalkozó pedig ki itthon akarta elköltött ezreit a nép közé juttatni, arra ébred, hogy ismét csak az árkülönbözeti haszon maradt idebenn, pénzének nagy része kiment az országból, az érte kapott áru pedig, ha ugyan szerencsére rosszabb minőségű nem volt, legalább jóval későbbre került a megrendelés helyére.

Csodálatos tünemény, melylyel egyébiránt más téren is találkozunk, hogy fajunkból kitünő munkások kerülnek — a külföldön. Itthon

folytonos a panasz a munkások ellen, kik sem oly tanultak, sem oly józanok, sem oly megbízhatók, mint amott. Bécs, Páris, Berlin, sőt London is, igaz hogy Bécsét kivéve, nem kiváló számmal, de legjobb munkásaik közé számítják a magyarokat, mi meg, nem boldogulhatván velök, cseheket, németeket, olaszokat importálunk s szintoly kevésbé boldogulunk; mert velök importáljuk egyúttal a social-demokratia éretlen eszméi még éretlenebb szóvivőit. Vajjon nem társadalmi viszonyainkban rejlik-e itt a hiha s nem-e csakugyan a szükségesnél általában jobb s bővebb életmódnak tulajdonítható, hogy a külföldi józan munkás is itt oly könnyen elkorcsosul?

Az az egyszerű, önmegtagadó, takarékos élet, mely kívül csekélyebb kereset mellett is jobbmóduvá teszi az iparost még inkább, mint munkását — ismét csak a nagy többséget véve s egyes dicséretes kivételeket szívesen elismerve — nálunk nem igen tapasztalható. A munkás általában többet keres, mint mire okvetlenül szüksége van és, sem a takarékosági hajlam sem a miveltség nem levén kellően kifejtve, el is költi. Hozzájárul ehhez azon laza viszony, mely a munkás és gazdája között az osztrák iparrend s a bekövetkezett rendezetlen állapot folytán elharapózott, hogy a mester, segédébe nem bizhatván, megbízhatlanná lesz ígért munkájával a nagy közönség iránt is, s így ezt kénytelen-kelletlen, bármikor megszerezhető, külföldi iparcikkek fogyasztására kaptja.

A közönség ez elkényeztetéséből, illetőleg a hazai iparcikkek-től való elszoktatásából s elidegenedéséből ered továbbá, hogy miveltebb, tanultabb s kitünőbb hazai munkás viszont nem lel tért képessége kifejtésére s ezért meg ő szorn a külföldre, hol kiválóbb tulajdonai becsültebbek s a hol ennek megfelelőleg többet keres, mint a középszerűségnek általában nagyobb keresetet nyújtó Magyarországon.

És tagadhatni-e, hogy a megbízhatóság iránt ekkép eltompult mester könnyebb vállára veszi a dolgot akkor is, ha szavatartása nem ütközik lehetetlenségekbe s hogy egy-egy szakmabeli néhány ily lelkiismeretlen kézműves becstületesebb osztálytársainak is elrontja hitelét?

Vannak kitünő mestereink egynémely iparágban, vannak kitünő munkásaink is, de ezek meg nem találják egymást; van hazafias, lelkes közönségünk is, mely — ha nem is buzog épen a hajdani védegyelet eszméiért — szívesebben fogyasztana jó hazai gyártmányt, de az meg nem találja a jó iparosokat, mert a sok rossz elriasztotta s így a becstületes verseny, a megbízhatóság, szóval a soliditás hiánya némelyekben a külföld adózóivá tesz, mely örömmel rakja zsebre azon milliokat, miket ezer meg ezer jóra való hazai iparos meggazdagodhatnék.

Pedig újra önámítás, ha az iparos minden bajt munkásaira akar háritani. Tagadhatatlan, hogy a jelzett bajok munkásaink között megvannak. A mester egy rossz szót sem szólhat segédjének, hogy az rögtön ott ne hagyja, biztos levén ez arról, hogy munkát bármikor kap, de különben sem levén igen megszorulva pénz dolgában, mert, ha csak valamennyire akar dolgozni, könnyű a keresete.

Ámde akar-e dolgozni a mester is? Nem szólunk a régi világból fenmaradt tisztességes családfőről, ki legényeivel osztozik munkában, ételben, lakásban egyiránt; sem az újabb nemzedék törekvő tagjairól, kik szellemi értelmiséggel pótolják a közvetlen kézimunkát. De nézzünk végig iparosaink nagy többségén. Vajjon nem-e inkább kávéházban, korcsmában találjuk-e nagy részöket napközben is, hajtva a politika, hivatalnara nézve tures kerekét a helyett, hogy üllönél, gyalúnál, ollónál töltené napját? Méltó-e akkor a panasz a legényre, ki elrontott valamit, mire mestere délben vagy estve valahára a műhelybe is vetődik, s igazolt-e vevője iránt a melegség, hogy ezt a legény tette?

Panaszaink nagyon könnyen fakadnak, könnyen is készen vagyunk velök, hiszen egész nemzetünk megszokta a régi gravaminális országgyűléseken s még maig se tudott leszokni róluk se politikában, se iparban, se a társadalmi életben. De vajjon minmagunk teszünk, munkálkodunk, iparkodunk-e eléggé, hogy panaszaink méltányosak legyenek s nem adunk-e okot panaszra minmagunk ellen is? Tanulunk-e eleget, dolgozunk-e eleget, alkalmazzuk-e eléggé a rendelkezésünkre levő segédeszközöket, melyeknek más társadalmak egész jóllétüket köszönik? szóval küzdünk-e eléggé az étellel, s nem vagyunk-e hajlandók nagyon is mihamarább s minél gyakrabban a dolog könnyebb végét fogni, a nehezét pedig másoknak hagyni, kik ha meg se bírják, legalább elég erősek, hogy panaszaink substratumát képezzék.

Nem állíthatni, hogy a magyarnak könnyű lett volna az élete, mióta e hont elfoglalta. Annál csodálatosabb, hogy maiglan se edződött eléggé a komoly munkára, az ernyedetlen fáradozásra, a szívós kitartásra. Bármely tőrre tekintünk, az elégedetlenek ezreivel találkozunk, pedig a társadalom bármely tere elég tág még hazánkban, hogy igazán komoly törekvés mellett e panaszló ezerek legtöbbjének jóllétet biztosítson.

Nézzük egyébiránt a tárgyat a másik oldalról is. Ha van a közönségnek panasza iparunkra, viszont ennek is van a közönségre, a kormányra, összes viszonyainkra s ezeket egy kiváló iparosunk elég hiven ecsetelte egyik napilapunkban megjelent soraiban, melyek egy némelyikére lesz még megjegyzéstünk.

„Az országos m. iparegyesület kézműipar-szakosztályának egyik közelebbi jelentése — úgymond — fájdalmasan tapasztalja, hogy p. a tűzoltó-szerek kiállításánál a hazai ipar gyéren volt képviselve. Fájdalmasabb dolog az, hogy ez a mi itthon hontalan-ná lett hazai iparunk egyébűtt is gyéren van képviselve hazánk köztercin. De hát ki ennek az oka?

„Hazánk zászlóvivői, hirneves szószólóink, ugynevezett vezérférfiaink igen gyakran hivatkoznak Angliára, melynek nagyszerű iparát mi is csodálva tiszteljük.

„De hát honnan és miként született amaz ország nagyszerű ipara? Talán világkereskedésétől? Nem csupán, sőt ezen világkereskedést nagyrészen ipara mozdítja elő. Anglia iparát főurainak, kormányának nagyszerű igényei, szükségletei szülték. Az angol lordok hon kielégített igényei új meg új vívmányokat szültek az ipartéren Angliának. Minden nem terem egyszerre. — Az emberiség igényei teremtik, növelik, gyarapítják, pallérozzák a szükségelt tárgyakat.

„Mielőtt kézzel fogható példákra hivatkoznám, — folytatja — szabadjon egy kiméletlen igazságot dobnom kormányunk, főuraink és tőkepénzeseink szemébe, hogy t. i. a magyar iparnak ők nem emelői, de elnyomói, nem szándékos, de öntudatlan elnyomóiként szerepelnek. Nem lehet kárhóztatnunk, sőt sokban helyeselnünk kellene kényes külföldi izlésüket, ha ezen izlés körébe vágó czikkeket itthon beszerezni, előállítani iparkodnának; ha szóval, tettel, megrendeléssel sarkalnának bennünket a külföldihez hasonló czikkek előállítására; de ezt nem csak hogy nem teszik, sőt azt teszik, hogy ha drága, általok soha meg nem fizetett áldozatok árán képesítettük magunkat a külföldivel minden tekintetben versenyképes czikkeket termelni, a mienket figyelemre sem méltatják.

„Lapjaink vádolják a germanisatorokat, ezek között a zsidókat; ne bántsátok őket, egyedül ez az életre való faj az, a mely a hazai iparczikkektől értékét némileg becsüli tudja. Igaz, hogy velük nagy részt németül, de eredményesen levelezünk.

„Ellenben magamon történt példa után ítelve főurainknak, kormányközegeinknek hasztalan ajánljuk iparczikkeinket, akár magyarul, akár németül, oda se hederítenek. Épen a kérdéses tűzoltószerekről kell megemlékezni; hónapok előtt, midőn megtudtam, hogy a közbecsülésre méltó és üdvös eredményű tűzoltóegylet mellett szertárt rendeznek be, én is beküldém ide vonatkozó árjegyzékemet olyan árakon, a melyeken Amsterdam, Rotterdam és Koppenhágából kaptam megrendeléseket. Sőt külön levelet is irtam e mellé az egyesülethez, — s még csak

feleletre sem méltattak. — Számos külföldi megrendelőim, a műveletlenebb keletieket nem említve, az előhaladt nyugati országokból egyedül hirlapi hirdetések után megtalálnak, de a pesti tűzoltó-egylet, habár nyakába dobnám köteleimet, talán mégsem venné észre, hogy én is élek a hazában s hogy 36—40 munkással dolgozom, hogy czikkeim legnagyobb része külföldre megy. — Mire való lett volna tehát ezen egyletnél czikkeimet kiállitanom.

„Már úgy is jártam, hogy más fővárosi raktárakból helybeli szegediek vásároltak oly czikkeket, a melyek oda tölem valónak telepítve, minthogy az idegen dolgok után való kapkodás nálunk olyan közkórság, a melyben épen azon vagyonosabb osztály szenved, a mely hivatta volna a hazai ipart nagygyá tenni. E hibában kormányközégeink is benne sinylenek.

„A gombos-bogojevai vasutállomásnál az alföldi vasut gőzkompját egy 4—500 mázás vassodrony kötél vezeti, a melyet tudtommal valamelyik bajor gyáros készítet. Ha már külföldre ment a kormány szolgálatában álló vasuti tisztviselő alkalmas kötelet keresni, miért nem ment a leghiresebb porosz gyárakba?

„S ha az ő idegen német lelkületének tetszett a bajor barátság, miért nem gondolták meg főlebbvalói, hogy ugyanazon kötelet itthon is el lehetne készíteni? Ezen jó urnak is rég beküldém ajánlóleveletem, árjegyzékemet, a melyben vassodronykötelek is foglaltatnak; megirtam mindent az ő anyanyelvén. Sőt az igazatóságának is irtam Bécsbe, oda se hederítettek. Később a kérdéses gőzkompnál személyesen megfordulván, az ottani feltgyelők egyikétől azon tudomást nyertem, hogy a bajor gyáros nem is volt képes a kötelet egy darabban elkészíteni, de a mi kormányunknak úgy is jó, ha 2 darabból áll a bajorországi gyár kötele, tölem azonban talán egy darabban sem kelene. 4—500 öles is készíthető — bár ezer mázás — egy darabban.

„Képesek vagyunk mi magyar iparosok egy elébünk tett minta után úgyszólván minden üzletkörtünkbe vágó czikket jól elkészíteni, csak hogy nincs a ki nálunk hazafiaink közül nagyobb megrendelést tenne. Ennek oka egyébiránt onnan is ered, hogy az illető egyenes érdekelt jó urak nem értik a dolgot s alárendeltjeiknek jobban esik, ha távolról hozatják a czikkeket. Így teszik azután a magyar ipart itthon hontalanná, épen azok, a kiknek kötelességök volna emelni, buzdítani s megrendelésekkel támogatni bennünket.

„E támogatásra nézve többet is mondhatnék, de úgyhiszem elég ebből ennyi; minthogy ez uttal nincs szándékom a köztünk erősen elharapódzott kenyéririgység, élhetetlen kajánság s az üzletekre is átvitt pártgyűlöletről szólni. Ez talán el fog mulni. Ennek is éreztük hatását.

„A kormány ha még ma nem képes nagyszerű ipariskolákat emelni, legalább a meglevő iparosokat ne nyomja el, a külföldi iparosoknak főként emelése által s főuraink, pénzes embereink ne feledjék, hogy ha ez országnak saját ipara ez idő szerint nem lesz, úgy a külföld óriási haladása mellett nem is leend egyhamar, s hogy szegény országban rájuk, utódjaikra is elszegényedés vár. . . .“

Az elkéseredés tehát, mint látni, kölesönös. Az iparos a közönségre s kormányra panaszkodik, a közönségnek iparosaink nagy része ellen van kifogása s a szer, mely helyreállítaná a harmóniát, még meg nem találtatott.

A összhang helyreállításának egyik eszközét reméltük azonban megelhetni az országos iparegyesület megalakításában, de bármely buzgó működése mellett ez sem mivelhetett esodákat. Megalakulásakor csakugyan csoportosultak körülötte a legkülönbözőbb osztályok, s azt tapasztaltuk, hogy a gazda és a tudós, a főúr és a kézműves, a gyártulajdonos és a nagykereskedő mind mellette sorakoztak s a társadalom részéről mutatkozott is hajlam a társulásban rejlő erő által támogatni s fejleszteni a hazai ipart.

Szebb napokat is vártunk akkor, mert az országos egyesület akkori megalakulásában nemcsak az ipar társadalmi nagyhatalmasságát láttuk kifejezve, mely előtt hagyomány és előítélet meghódol, hanem kifejezve találtuk benne a korszellemet, a szabad munka tiszteletreméltó eszméjét, mely szabadsággal művelődésre, a kettő által jólétre törekszik.

Oly társulat, mely az ország legtisztelteméltóbb elemeiből alakult, melyhez ez elemek a kölesönösség érzetéből csatlakoztak, működése irányul is csak egyet tűzhetett ki: az iparosság előmozdítása által, valamennyi társadalmi osztály jólétének gyarapítása.

Ha pedig az ipar védelmét és fejlesztését kötelességtől ismeri, mint ahogy ennek védelme, támogatása, gyarapítása főfeladata is, ezt csak oly eszközökkel fogatosíthatja, melyek az ország egyik polgára iránt sem lehetnek sérelmesek.

Az egyesület egyik fő- és legfontosabb feladata továbbá iparvizonyainkat megismerni s a szerzett iparstatistika alapján, a kiderített hiányok, szükségek és gátok vagy akadályok számbavételével pótlásokról vagy elhárításokról gondoskodni. Csak ha e téren biztos adatokat birunk, csak akkor lehet szó iparérdekeinknek valóban megfelelő kereskedelmi- vagy vámpolitika sürgetéséről. Itt pedig nem csupán a számbeli adatok értendők, melyeket megszerezni a statisztikai hivatal kötelessége; hanem azon más, csak a legszélesebb s minden körre terjedő tapasztalás által szereshetők, melyeket számok ki nem fejeznek.

Fontos ugyanis valamely ország iparára nézve, mindazon tényező ismerete, mely mint nálunk is fölvirágozásában gátolja, mert a valuta bajait, a kellő közlekedési eszközök hiányát, közönségünk csekély fogyasztó-képességét, a szerfölött nyomasztó adózási rendszert, a gyér vállalkozói szellemet, a képzett munkások, még inkább pedig a szükséges tőkék és a könnyű hitelszerzés hiányát iparvilágunk bőven érezte.

E hiányokkal szemben csakugyan törpévé lesz a vámtételek befolyása ipargyártmányainkra; törpévé annál inkább, mert Magyarország soha sem élvezett igazi védvámokat. Nem élvezett pedig ilyeket míg a közbenső vámsorompók Ausztria irányában fenállottak, mert az akkori tételek is kedvezőbbek voltak a haladottabb osztrák, mint az alig sarjadzó magyar iparnak, nem e vámsorompók eltörlése után, midőn Ausztria kifelé még erősen védve vala, mert akkor Magyarország kényekedvére volt hagyva a fejlettebb, több irányban a külfölddel is győzelmesen versenyző osztrák iparnak; de még azóta sem, hogy Magyarország-Ausztria szabadelvűbb irányba tért, mert hazánk most is egy vámterületet képez Ausztriával.

Bármire oktasson egyébiránt még csak megszerzendő iparos statisztikánk, annyi már is világosnak látszik, hogy a csak közvetve ható de csak közvetve a törvényhozás által is elérhető vámszabályzatnál közvetlenebbül ható intézkedéseket vár a haza az országos magyar ipar érdekében. Ha vállvetett munkásság által könnyebben lesz megszerzhető a tőke, olcsóbbá a hitel, több és a célnak megfelelőbb irányú a közlekedés, ha indokolt vélemények alapján okszerűbb adózási rendszert szavaz meg a magyar törvényhozás, ha sikerülend az iparos munkások kiképzetését, oktatását általánosítani, ha szellemi műveltség terjesztése által fokoztatni fog a vállalkozó szellem akkor föladataink legnagyobb része meg lesz oldva.

És mind e feladatoknak megoldásához az iparegyesület is járulhat. — Ezt nem teheti egyszerre, nem rögtön, de szivós munkásság, lankadatlan erély és munkakörének okszerű beosztása által. Csak a hazai piacot bírjuk visszaszerezni saját termelőinknek, csak a belsősükséget bírjuk fűdözni, addig ne is tekintsünk kifelé, és habogy a velünk sokban mostohán bánó nyugattal sikra nem is szállhatunk, tartssunk kelet felé, iparkodjunk közvetlen szomszédaink iparszükségét pótolni, ne engedjük ott elfoglalni a tért, és — „die Cultur nach Osten zu tragen“ — az ne legyen csak szomszédaink egyedárus kiváltsága.

Mindez ugyan a kereskedés dolgának látszik lenni, de az iparosnak, a kézművesnek is lelki s testi ereje teljes megfeszítésével kell dolgozni, hogy az inkább kül- mint belföldön nagy erővel fejlődő gyár- ipar el ne nyomja; mindkét iparosztálynak gondoskodni kell nem-

csak a termelésről, hanem termelvényei eladásáról is, s így bátran állíthatni, hogy az iparosnak munkásnak, gyártónak, kereskedőnek kell lenni egy személyben. Ismernie kell a piacot, melyért gyárt, ismernie a tökéletesített eszközöket, sok esetben már a gépeket is, melyekre gyártmányai előállításánál szüksége van, s melyeket alkalmaznia kell, ha lépésről lépésre hátrálni nem akar és kárára az államnak, vesztére önmagának le nem akar szorulni az ipar teréről.

Erre, mint említők, sok ismeret kell. De az iparosok közötti műveltség emelésére, hasznos ismereteknek, jó eszközöknek, jeles mintáknak terjesztésére, társadalmi jóllétök emelésére, erre Magyarországon eddig elé, fájdalom, nemcsak a szükséges intézmények, de sok részben még a kellő törekvések is hiányoztak.

A gazdag iparú Németország egyes nagyobb városai, a fejlett iparú Belgium annak idején, újabb pedig Franciaország kormánya is beutaztatták néhány szakembereivel az egész continenst, hogy tudomást szerezzenek azon eszközökről, intézményekről és módokról, melyek másutt az iparosság és művesség emelésére alkalmazásban vannak.

Sokan lehetnek iparosaink között, kik az iparos külföld gyűpontjain megfordultak, kevesen azonban, kik az iparosság emelésére célzó intézményeket tanulmányaik tárgyává tették, s ha tették, csak saját tüzletök hasznára tették azt; de hogy összes hazai iparunk érdekében valaki ezek tanulmányozásával meg lett volna bizva, arra tán a világkiállításokra küldött és rövid körszemlét tartott néhány iparos ifjun s a biztosokon kívül — nincs példa. A mit mi a külföld óriás iparmozgalmairól tudunk, nagyrészt könyvekből, lapokból böngészttük ki, de ezekből is épügy, mint a közvetlen látásból annyit tanultunk, hogy sokra van szükségünk, hogy sokat kell tennünk, fáradoznunk és soha nem csüggedni és lankadni, míg kitűzött nagy célunkat, iparosságunk minden irányban emelését legalább megközelítettük.

Egy azonban máris bizonyosnak látszik, az, hogy az ipart semmi nemű mesterkélt eszközökkel se készen át nem ültethetjük, se behozatal utján meg nem honosíthatjuk, hazánkban. Az ipart nevelni kell, nevelni oktatás, buzdítás, példák és jó minták által.

Erre pedig szükséges az iparosok válvetett munkássága, az egyestülésben rejlő erő teljes felhasználása, a kormány közreműködése s összes közönségünk hazafias támogatása.

Csak mindezen tényező lelkes, ernyedetlen és észszerű közreműködése fog idővel oda segíteni, hova törekedni minden haladó országnak kötelessége, hogy ugyanis a „par excellence“ földművelő állam sallangos czimét mielőbb fölcserélhesse az iparos állam egyszerűbb, de milliókat rejtő, szerző czimével.

VII.

A KERESKEDÉS ÉS FORGALOM.

Osidóktól fogva a kereskedés közvetíti a termelést és fogyasztást : onnan és oda szállítva a legkülönbélebb tárgyakat, a hol bőségük vagy fölöslegük, és hiányuk vagy szükségük mutatkozik. És, valamint maga a kereskedés közvetítő a fölösleg és hiány között, úgy műveletei közvetítője viszont a pénz, melynek létezése előtt minden kereskedés közvetlen csere volt.

A kereskedés íme jelleme magyarázza egyszersmind fontosságát valamely és valamennyi ország és nemzet vagyonosodására és jólétére nézve. Csak általa eszközölhető a termelvények és gyártmányok szükség szerinti elosztása ; a földmivelés és ipar, a nyers anyag és gyártmány, de még a szellemi munkásság termékei is csak általa kerülnek a termelők, gyártók és írók vagy művészek kezéből azokéba, kiknek akár egyre, akár másra, vagy éppen valamennyire szükségük van.

De a mily régi a kereskedés, úgy hogy első nyomaira már legrégibb történelmi ismereteink vezetnek, majdnem oly régi a kereskedés két részre oszlása. A mint tudniillik az egy nemzet lakta ország, vagy az egy államot képező országok és tartományok határain belül működik, s csupán az egy nemzet tagjai vagy egy állam lakói szükséglete kielégítésére fordul : belkereskedés, a mint pedig a különféle országok és államok határain túl terjed : külkereskedés.

A belkereskedés bármely országban jóval feltűnik a külkereskedést, de forgalmi nagyságát meghatározni eddigelé lehetetlen volt, legalább annak látszott. Alig hogy egyes jelekből és tényekből megközelítőleg következtethetünk terjedelmére. Ily következtető jelek : a forgalmi eszközök szállítási kimutatásai, egyes, például fogyasztási adó alá vetett tárgyak, az állam kezelte egyedárusági cikkek stb.

A külkereskedés azon tárgyak forgalmára szorítkozik, melyeket valamely ország fölösen, hiányosan vagy éppen nem termel s melyek iránt a kereskedelemre nézve azon kötelesség származik, hogy az ország termelési vagy gyártási fölöslegét más, ezekben hiányt szenvedő országokba szállítsa, így eszközölvén elkelésüket; vagy pedig külfországból tett szállítások által a belső hiányt és hiányt fedezze, így felelő meg közvetítő hatása legfőbb s legnehezebb részének.

Hogy mindazonáltal a kevesebb terjedelmű külkereskedésnek mindenütt oly nagy fontosság tulajdoníttatik, elakkora fontosság, hogy a határokon belől eszközölt esereforgalmat sokan csak úgy mellesleg, s roppant termékenyítő hatását számba sem véve, említik, annak oka nagyjából a külforgalmat jelző nagy számok megdöbbentő hatásában rejlik. Az egyes országok között ugyanis, mai napság még mindenütt fenálló sorompók egy cikket, (a csempészetteket kivéve), sem bocsátanak át a határon a nélkül, hogy megvámolnák vagy legalább följegyeznék, s a lajstromokba szedett árúk mennyiségéről közölt számok képezik az alapot a nemzetközi forgalom nagyságának megítélésére.

De bármi érdekes volna a belforgalom nagyságának csak annyira megközelítő megítélhetése, mint a mennyiben erre a külforgalomra nézve képesek vagyunk: mégis óhajtandó, vajha elérkezne az idő, hogy az egyes nemzetek nem a vámlajstromokból tudnák meg külforgalmuk nagyságát s habár kevésbé biztosan, hadd lennének kénytelenek azt a szállító-vonalok kimutatásaiból kitanulmányozni, s csak a belső jóllét növekedéséből éreznék meg, hogy a szomszédokkal való korlátlan kereskedelem az egyeseknek és államnak előnyére van s kölcsönös jóllétüket gyarapítja.

1. A kereskedelem elmélete.

A kereskedelem, mint láttuk, nem önálló, az őstermeléssel vagy ipartűzéssel azonos módon működik; hanem közvetítője az élelmi cikkek és nyers anyagok termelői és az ipartűző és fogyasztó osztályok szükségletei között. Ezen közvetítő szerepénél fogva eszköznek tekintett, melylyel a kormányok saját és, mint vélték, az ország lakosai érdekében gyakran elég önkényesen bánták.

A kereskedelem, noha új tárgyakat nem termel, a gazdák és iparosok termékei és gyártmányai forgalomba hozása által a meglévő értékét jóval öregbíti, új értékeket teremt s a vagyonosodás előmozdítása által egyúttal alkalmat szolgáltat a kincstárnak jövedelme gyarapítására azon adó által, mely váman alakjában az általa forgalomba hozott cikkekre vettetik.

A vám tehát az adó egy neme, mely a kerekedő rovására az árucikkekre vettétvén, kezdetben a belforgalomra is nehezült. Később, a tudomány haladásával, a belforgalom nagyrészt felszabadult, habár reá most is számos teher, adó s egyéb illeték nehezedik, de a mely vámnak voltaképen nem nevezhető.

A vámok első és főczélja ennél fogva pénzügyi természetű. Az az dúsán fizető jövedelmi ágak a legtöbb helytt szükölködő közkinestár részére, melyről lemondani az államoknak vajmi nehezen esnék, hahogy épen nem a lehetetlenségek közé tartoznék.

Épen azért olyannak kell lenni a vámrendszernek, hogy a kereskedelemnek minél kevésbbé ártson s a szabad forgalmat minél kevésbbé akadályoztassa. A vámok másik czélját, a belföldi iparosság előmozdítását már ismerjük. Ámde ezen mesterkélt eljárás többnyire meghiúsult, a mennyiben többet ártott e védelem a közvagyonosságának, mint a mennyit egyes védett s kiváltságos iparágak használt.

A vámok, mint az árúk kivitelének s behozatalának megadóztatása, voltaképen mindig a kereskedő rovására vettetnek az árúkra s megakadályozzák vagy legalább megnehezítik a szabad forgalmat. És valamint hátrányosak magára a kereskedelmi osztályra nézve, úgy viszont károsak a nemzetre nézve, mert korlátozzák a fogyasztást s ritkán vannak jó hatással a termelésre.

Védvámoknak tehát azon vámtételeket nevezzük, melyek valamely árúra azért vettetnek, hogy a belföldi iparosnak gyártmánya versenyét a külfölddel megkönnyítsék, vagyis hogy a külföldi versenytől megvédjék; s ebben különböznek a közönséges váموktól, melyek czélja, minden ki- és bevitel megakadályoztatása vagy előmozdítása nélkül csupán az, hogy az államkinestárnak jövedelmet szerezzenek, miért is egyszerű pénzügyi váموknak neveztetnek. Természetök könnyebb tanulmányozása végett itt azonban szükséges a nemzetgazdaság némely tanaihoz fordulnunk.

Alig van tudomány, mely újabb keletkezéstü levén, rövid idő alatt annyit haladott, annyi igazságot kiderített s annyi alapelvet megállapított volna, mint épen a nemzetgazdaság. Mégis alig van tudomány, melyben a gyakorlat annyira ellenkeznék gyakran az elmélettel s melynek elvei, a tapasztaláson alapult következtetések-ből származtatva, oly későn birtak, sőt sok tekintetben eddig sem birtak érvényre jutni.

A tudomány ugyanis régen megállapította, hogy a pénz nem képezi kizárólag a nemzetek gazdagságát; kiderítette a pénz természetét s árúnak keresztelte, mely, noha más cikkek árára befoly, maga is a kínálat s tudakolás törvényének van alávetve. A pénz tehát maga is változó értékű levén, más árúk értékmérőjéül is csak tökéletlenül

szolgálhat. Úgyde azon körülmény, hogy pénzen minden egyéb árut megvásárolhatunk, s a magánviszonyokból merített azon tapasztalat, hogy a mely egyén legtöbb pénzzel bir, egyúttal leggazdagabb, a nemzetgazdaságra is átvitetett és széltiben elterjedt ama káros hatásu hiedelem, hogy ez állítás nemzetekre is illik: leggazdagabbnak az tekintetvén, mely legtöbb pénzzel rendelkezik. Ennek következménye az lön, hogy a javak képződése és fejlesztése törvényeit elhanyagolva, csupán és egyedül pénz szerzésére, gyűjtésére és felhalmozására törekedtek minden áron a gyámság alatt álló népek elfogult kormányai.

E nézetek renszeresítése oly időből származván, melyben még csak a nemes érczek pénztermészetét ismerték, csakis érczpénzről lehet szó, melynek anyagát a helyhez kötött, és nem végtelen búségtü érczbányák kellő mennyiségben nem szolgáltatták. Kénytelenek voltak tehát a kormányok oly eszközökről gondoskodni, melyek segedel-mével az országokban épen nem, vagy nem kellő mennyiségben található nemes érczet határaik közé csalogassák, s ez eszközül legal-kalmasabbnak a külkereskedés tünt ki.

Ha ugyanis sikerül több éven át mindig több árut kivinni, mint a mennyit behozunk — így okoskodtak a merkantilrendszer hősei — a kiviteli többletet okvetlenül pénzben kell megkapnunk, s e nagyobb kivitel természetesen leggazdagabbá teszi országunkat. Kutatni kelle tehát a kereskedelmi forgalom minőségét, mérleget kelle készíteni az év végével a kivitel s behozatal nagyságáról s a mennyi-ben e mérlekezés kiviteli többletet tüntetett ki: a kereskedés activ volt és legszerencsésebb állapotnak tartatott; a mennyiben a behozatal szerepelt nagyobb összeggel, passiv-nak nevezetett s az országot a passiv kereskedés összeggel szegényebbnek vélték.

Ha ez okoskodást a végletekig viszik s hosszabb időközt activ mérleg esetén végig kísérnek, számba véve egyúttal a pénz árútermészetét, okvetlenül rájönnek vala a rendszer hiányos voltára. Mert, mel-lözve azt, hogy hosszú éveken át folytonos activ kereskedés mellett a körülfekvő országok pénzkészletét mind a tevőleges kereskedelmü ország absorbeálná, mi merő lehetetlenség; magában ez országban is annyira meggyúlne a pénz, s értéke ennek következtében annyira csökkenne, hogy sokkal drágábban volna kénytelen vásárolni benn az országban, mintha árut a csekély pénzüsszeggel biró külföldről hozná. Ez nemcsak minden nemzetgazdasági elvvel, de magával a gyakor-lattal is ellenkeznék s elannyira az egyes iparosok és kereskedők rová-sára történnék, hogy egyéni meggazdagodásról szó sem lehetne. Már pedig ország csak egyéneiben gazdag s az összesség vagyonosságát az egyesek gazdagsága nélkül képzelní agyrém.

Mégis a merkantilrendszerből folyt activ és passiv kereskedelmi mérlegnek oly tetszetős, megnyerő külszíne van, hogy mélyebben bele nem ereszkedve, komolyabban utána nem járva, elfogadhatónak látszik s innen van, hogy még jelenleg sem veszté el teljes érvényét. Még maiglan is nagy gonddal s szorgalommal gyűjtik a kiviteli s behozatali kereskedés adatait, és nem tagadhatni, hogy a hibás rendszernek ez legüdvösebb eredménye, miután az ország jóllétére, az ipar és kereskedelem fejlődésére, az összes forgalom nagyságára, ez adatok hiányában, nem is következtethetünk, fogalmat valamely ország nemzetgazdasági állapotáról pedig éppen nem szerezhettünk.

Mert valamint minden rendszerben, minden magát sokáig fentartott, bár hibás tanban igaz is rejlik, úgy a kereskedelmi mérlegben is. Csakhogy nem az absolut kiviteli többlet = *activ*, vagy behozatali többlet = *passiv*, a valóságos jó vagy rossz egy országra nézve, hanem forgalmának minősége, a kivitt és behozott árúk tekintetében. És e minőségi különbséget a merkantilrendszer, habár hibás alapon indulva, megfejtette. Már a régi merkantilisták is belátták ugyanis, hogy jobb valamely országra nézve, ha több kész gyártmányt visz ki, mint nyers terményt s ez okoskodást ma is el kell fogadnunk, noha bátran elvethetjük a merkantilisták utógondolatát, hogy ez által több pénz gyűl az országba.

De természet- és vegytudományi okoskodásokba nem is bocsátkozva, maga a gyakorlati élet is megmutatja, hogy bármely gyártmány, azonkívül, hogy kisebb tér- és köbmértékben nagyobb értéket képvisel s több munkát fizetett meg benn a hazában, számos oly anyagot hágy az országban, melyre akár a mezőgazdaságnak, akár az állattenyésztésnek, gyakran az iparnak is fölötte nagy szüksége van. Gyártmányokban nagyobb értéket viszünk ki, több munkaerőt foglalkoztatunk haszonnal, nagyobb összeget takarítunk meg szállítóköltségben és hasznos anyagot gazdálkodunk meg földeink, iparunk számára.

Elég ok, hogy a kereskedelmi mérlegezés tanát végkép el ne vesszük, de salakjától megtisztítva, a tudomány újabbkori haladásának vívmányaival fejlesztve, ezentúl is alkalmazzuk. De ne a kivitel és behozatal absolut számaikat s különbségét tekintsük csupán, ne az *activ* s *passiv* kereskedésről s a pénz önálló értékéről, mindenhatóságáról szóló hibás tant fogadjuk el látatlanban, hanem szigorúan kutatva, mérlegelve, becsülve tekintsük meg a kivitt és behozott árúk értékét, csak így szerzünk helyes fogalmat valamely ország nemzetgazdasági állapotáról.

Hogy a kereskedelmi mérleg *activ* és *passiv* voltáról oly általánosan szóló, szigorú vizsgálatot mellőző tan oly sokáig fentartotta ma-

gát, annak oka, szerintünk, nagyrészt abban kereshető, hogy a külforgalomnak általában nagyobb fontosságot tulajdonítottak, mint a mennyi voltaképen megilleti. Már említve volt és még ezentúl is előfordul az állítás, hogy a belforgalom nemesak nagyobb bármely országban, de nemzetgazdaságára nézve fontosabb is a külkereskedésnél. Igaz, hogy csak emezt ismerik a legtöbb országban, amarra csak következtetnek, amazt csak sejtik valamennyire. De, ha az abszolút kereskedelmi mérleg tana állana, úgy Anglia, a világ leggazdagabb, legtöbb tőkével rendelkező országa volna a legnyomorultabb, Ausztria-Magyarország ellenben, melyben még nem régen Spanyol- és Oroszországéi-hoz hasonló elhanyagolt nemzetgazdasági állapotok léteztek, már régen magába gyűjti vala a félvilág kincseit. Anglia ugyanis évek óta százmilliókkal többet hoz be, mint a mennyit kivisz, Ausztria pedig több év óta millió meg millió kiviteli többletet mutat ki hivatalos táblázataiban.

Anglia éllemezésével is külföldre szorúl, s ez nem épen irigylendő állapot; úgyde a behozott iparanyagok ezer meg ezer munkást foglalkodtatnak, ezer meg ezer millióra menő értékgyarapodást nyernek; a munka roppant fogyasztást idéz elő és jóllétet teremt. Ausztria saját iparszükségletének alig bír megfelelni, kevés gyártmányt szállít ki, éllemezését is pótolni kénytelen s nem szállíthat be annyi iparanyagot, ami belső gazdagodást szülhetne a ráfordított munka mennyisége által. Magyarország iparban még szegényebb, kivitt gazdasági terményeivel segíti elő az osztrák activ mérleget s kevés nemesítő iparral foglalkozván, csak keveset takarít meg munkája árán.

A belföldi forgalomra nézve gazdaság, ipar s kereskedelem tekintetében elfogadták a kölcsönösséget s többé nem vádolják a különféle iparosztályokat, hogy egymás rovására gazdagodnak meg. Fogadjuk el e kölcsönösséget a külföldi forgalomra nézve is, a nemzetek is kölcsönös haszonra működhetnek, mint az egyesek, nem kénytelenek egymást fosztogatni, egymás rovására nyereszkedni. Ha e tant elfogadjuk, pedig a műveltség haladása mind közelebb hozza egymáshoz az egyes nemzeteket, mindinkább kölcsönössé teszi érdekeiket, mind jobb testvéreket nevel belőlök; ha elfogadjuk, magától megsztűnnek a tévtanok az activ s passiv kereskedelem mérlegéről, elvesztik hatásukat a védvám hibás érvei; s valamint tarthatatlanná lett a prohibitiv rendszer s megingott alapjaiban a protectio, úgy hullni és bomlani fog mindaz, mi a nemzetek szabad közlekedését és korlátlan forgalmát gátolja, testvéri összeolvadásukat megakadályoztatja.

A vám magasságán kívül azonban a vámszabás rendszere is nagy akadálya a kereskedelemnek. A kereskedelmi műtétek a megvámozás módja által csupán, csekély vámtételek esetén is, roppant huzavonának s

kárnak lehetnek kitéve. A forgalmi eszközök jelen könnyűsége s gyorsasága mellett főfontosságú, hogy az árúk megvámolása minél kevesebb időt vegyen igénybe. A kereskedés költségeit fölösen szaporítja, ha a szállítók hosszadalmas zaklató vámolási szertartásoknak alávetvék, másrészt meg tetemes veszteséget szenvednek az árúk megkárosítása által, ha ezeket ki kell bontani.

Tudvalevő, hogy üveg, agyag s egyéb törékeny árúk kivételére nézve a külpiacok ellátása nagyon is a megvámolás módjától függ, minthogy sok helyen az általa okozott kár akkora, hogy a termelés méltán követelhető százalékat megemésztí s így hasznót nem hajtva, maga a termelés megszüntetésére, legalább csökkentésére vezet.

Ily zaklatások a magyar-osztrák vámrendszerben most is léteznek, noha tagadhatatlan, hogy az 1854. január 1-jén életbe lépett vámrendszer haladás volt s hogy az 1865. júl. 1-jén érvényre jutott vámszabályzat még több tekintettel van a kereskedés könnyebbitésére.

Nem először mondjuk itt, sőt jobban is elmondták már előttünk, hogy a politikai szabadsággal együtt a kereskedelmi szabadság is érvényre akar jutni. Valósulva ugyan még vajmi kevés helyen van e törekvés, de mint törekvés szerte található Európán kívül a többi világrészben is, noha újabban Éjszak-Amerika e tekintetben, fájdalom, kivételt képez.

A jelen korban majd mindenütt eltűntek a középkor hűbéri maradványai; az osztályokat elválasztó védfalak leomlottak, a földbirtok bilincsei széttörttek, a művesség korlátai hulltak — s csak a kereskedés maradna lenyitgözve? De vajjon mi értelme van a jobbágy felszabadításának, ha szabad birtoka terményeivel szabadon nem rendelkezhetik? — Mi következménye van a fokozott termelésnek, ha eredményének, a szintén fokozott termelvényeknek elkelési helyek nem akadnak? Mit használ az iparszabadság, ha az iparüzők gyártmányaikat ott és úgy nem árulhatják, a hol és a mint azt magukra nézve legelőnyösebbnek találják? Mi értelme van végre a szabad versenynek, a nemzetgazdasági fejlődés e főrugójának, ha tilalom vagy ehhez hasonló magas védvámok által ki van zárva a külföldi iparos jobb, olcsóbb gyártmánya?

Valóban hiába szabadítjuk föl a rüghöz kötött parasztot s adjuk szabad rendelkezésére az eddig földesúri jogokkal terhelt birtokot, hiába serkentjük szorgalmát bővebb termelésre, ha elvonjuk tőle a módot, hogy terményein előnyös feltételek alatt túladvá, ugyancsak előnyös feltételek alatt jusson azon czikkek birtokába, melyeket gazdasága ki nem állít, melyeket csak kereskedés útján szerezhet még.

Méltányosságot követelünk; jusson mindenkinek, a mi megilleti, egy osztály se legyen a másiknak terhére, egy se gazdagodjék meg az

által, hogy a kormány kedvezése folytán mesterkélten megdrágított termelvényei árában a fogyasztó rovására nyerészkedik. És a szabadelvű kereskedelmi politika épen a méltányosságon alapul; igazságos, mert nem csupán egyesek vagy egyes osztályok érdekét veszi szemügyre s nem pártolja csupán az iparos termelőt, a gyárost vagy az egyedárusággal dicsekvő kereskedőt, hanem tekinti az ország összes lakosságát, őrzi főképp a tulnyomóan nagyszámú fogyasztót, s ezek érdekét mozdítván elő, hasonlót eszelekszik magukkal a termelőkkel is. Mert minden egyes árucikk vagy gyártmány készítője egyúttal fogyasztója számtalan más tárgynak s jutányos beszerzésökben talál kárpótlást az egyedáruság elvesztéseért, melylyel a magas vántételekben ezer meg ezer honpolgára rovására birt.

Különben az annyiszor s oly sokaktól rettegett szabad mozgalom és kereskedés korántsem olyan, mely nivellálni akarná a világ valamennyi országát, eltörölni a természet-alkotta külön jellemet, összeolvasztani vagy megsemmisíteni a nemzetiségeket s az egész mindenséget oly zagyvalékos egészszé akarná gyúrni, melyben többé se nép vagy ország, se egyén vagy vidék külön jelleggel, felsőbbiséggel vagy előnnyel nem bírna. Nem, a szabad kereskedés nagyon is elismer egyes országot vagy államot, a benne lakó nemzetet s nemzetiségeket képes fölfogni, s felsőbbisége a védvám irányában épen abban áll, hogy a honpolgárok összes érdekét az egyes termelők külön érdekének eléje állítja. Egyformán gondoskodik a mezei és gyáripar, a művesség és kereskedés előmozdításáról s ismét felette áll ebben is a védvámnak, a mennyiben ez inkább csak az iparos osztály érdekeit tolja előtérbe s azok jelen állapotával gondolván leginkább, kevésbé jövő felvirágoztatásukat, mint inkább jelen jövedelmezőségüket tartja szem előtt.

Bármely kereskedelmi rendszer csak úgy helyes, ha, az általános világi és nemzetközi viszonyokon és államkapcsolatokon kívül, tekintetbe veszi az ország földrajzi helyzetét, a nemzet jellemét és művelődési fokát, az űs- és műipar jelen és remélhető jövő állapotát, a kereskedelmi forgalmat s a vele kapcsolatban levő társadalmi viszonyokat. Ezért nem szabad az államnak kelleténél inkább beavatkozni a magánviszonyokba, mert az állambölcesség sem csálhatatlan s intézményei többnyire félszegek oly téren, hol érdekekbe ütköznek, melyek a legtöbbször maguk igazodnak el kölcsönösen.

A szabad kereskedés csak a mesterkélten előnyöket iparkodik eltörölni, melyek a nagy többség rovására kényuralmi intézkedésekkel szoktak osztogatni; a természetes előnyöket ellenben nagyon is elismeri, azok ápolását ajánlja; sőt épen e természetes előnyökre fekteti a nemzetek anyagi fejlődésének alapzatát; a gazdasági tökéletesedés főfokát pedig épen abban találja, ha minden ország és nem-

zet azt termeli, gyártja és cseréli, mire földrajzi fekvésénél, éghajlatánál, lakosai hajlamánál és tulajdonainál fogva leginkább hivatva van. Ezért kívánja eltörtöltetni az ily természetes fejlődés mesterkélte gátjait, javítani a földet, nevelni a nemzetet, képezni az egyéneket, hogy minden a lehető legjobb viszonyok közt, minden a legjobb karban és mindenki a legtöbb képzettséggel töltsse be hivatását s egy-egy, helyét tökéletesen pótló láncszemként csatlakozzék ama kötelékhez, mely az emberi társadalom egyes csoportjait összefűzi. Azt akarja, hogy boldog nemzet lakja a gondviselés által számára kijelölt helyet, az egyes országot; anyagi jólét vegyüljön a lehető legtöbb szabadsággal, a legnagyobb szellemi művelődéssel, s így fiződjék ország ország-hoz, nemzet nemzethez, nem a vámsorompók kettős őrizete által, hanem egymáshoz vonzódva a közös érdek, az ismeretség-nevelte rokonszenv által, hogy testvéresedve szabad közlekedésben, szabad önkakaratára szerint tömörüljön az emberiség neve alatt egy családdá, egy isten alatt egy társadalommá.

2. Történelmi vázlat.

Ha az előrebocsátottakban a kereskedést valamennyire elméletileg szemléltük azért, hogy a tényleges állapotot s eredményeit annál inkább megítélhesstük, szükségesnek látszik némi történelmi átpillantásnak is szentelni egy kis tért.

E történelmi át-,illetőleg visszapillantás pedig annál szükségesebb itt, a kereskedelemnek szentelt fejezetben, mert voltaképen a kereskedés, még inkább pedig a harminczad és vám kérdései körül forgott, úgyszólván, az összes nemzetgazdasági tevékenység, melyet törvényhozásunk és kormányunk az utóbbi századok alatt kifejtett. E történelmi vázlat egyébiránt leginkább csak az újkorra vonatkozik. Nemcsak azért, mert a régibb időkből hazánk valódi kulturhistoriája még megirandó, melyben a kereskedés történelmének is remélhetőleg az eddiginél bővebb tér fog nyilni; hanem azért is, mert a nemzetgazdaság maga még sokkal újabb tudomány, semhogy nyomait, — noha saját történelme már van *) — az államok történelmében mindenütt biztosan megtalálhatnók, és mert a fentjelzett irányban észlelt mozgalmaink ép úgy a mezőgazdaság, mint az ipar vagy a kereskedés érdekében tett vagy czélzott államintézményekre is kiterjednek.

Ezért nem is megyünk vissza századokra, hogy nyomról-nyomra kísérljük azon fokokintí változásokat, melyeken az ország kereske-

*) Lásd, mint egyik legkiválóbbat Kautz „Die geschichtliche Entwicklung der Nat. Oekonomik und ihrer Litteratur,“ Wien, 1860.

delme átment és melyek alatt a vám- és harminczadi kérdésnek már korán nagy szerepe jutott a nélkül, hogy rendszeres kereskedelmi politika valaha kifejlődhetett volna a szt. István koronája alatti országokban.

Az Árpád- és vegyes házakból való királyok alatt hazánk ipar s kereskedelem tekintetében egy színvonalon állt a többi Európa legműveltebb országaival. A kormány gyakorolta befolyás régebben inkább buzdítólag hatott egyeseknek és városoknak, iparosoknak és kereskedőknek adott kiváltságokban. A különféle ipar díszlett, a kereskedés virágzott s a királyi fiskus számára szedett, habár gyakran tetemes vámot szívesen fizették az illetők, ha cserében érte bátorságot s őrizetet nyertek mind belől az országban, mind külföldre való vándorlásaikban.

A haza hanyatlásával, a török hódoltság, a Zápolyák és Habsburgok közötti pártharcok alatt az ország kereskedelme is hanyatlott. S a művelt iparosság és élénk kereskedés csökkenésével csökkent a velők foglalkozók vagyონossága és tekintélye is. A kereskedés ez időben, mint mindenütt, nálunk is lenézett, nemtelen foglalkozás vala, s a ki üzte, a kereskedő, csak annyiban jött tekintetbe, a mennyiben rá sarcot vehetett a féktelen főúr, a folyvást szükölködő fiskus.

Sem az általános, de még kevésbbé a tudományos műveltség nem álltak oly fokon, hogy a kereskedelmi ügy nemzetgazdasági fontossága akár csak szemügyre vétetett volna a kormány által. A királyi kincstár és egyes kiváltságosok szedtek vámot benn az országban és határain, a megállító joggal ellátott városok gyakorolták kiváltságaiikat, számos ki- és beviteli tilalom korlátolta a forgalmat, az adásvevésre vetett magas adók, elkerülhetlen közintézetek súlyos használati díja zsibbasztották az életet s a visszatörlesztés hatalma egyaránt sújtotta a belföldi iparost és a külföldi kereskedőt, de a kereskedelem országos rendezésének vajmi kevés nyomára akadunk hazai törvényhozásunkban.

Ama hosszú zavargások alatt, melyeknek hazánk több századon át szomorú színhelye volt, rendszeres kereskedelmi politikáról annál kevésbbé lehetett szó, minthogy tudományszentesítette elvek alig léteztek s így irányadókul sem szolgálhattak. Mialatt pedig külföldön a nemzetgazdasági, pénzügyi és állambáztartási tudomány fejlődött, míg a nézetek tisztultak s a pusztaságot zsarolás helyébe állami gondviselést, rendszeres eljárást ajánlottak, az alatt Magyarország politikailag összefűződött Ausztriával s innen van, hogy a mikor valahára magyar kereskedelmi és vámpolitikáról kellett volna gondoskodni, voltaképen már csak osztrák kereskedelmi politikáról lehetett szó.

Hogy a kereskedés szabadabb mozgása üdvhozó lehet az egész országra és monarchiára nézve, az némi sejtelemképen létezett ugyan egynémely kitünőbb uralkodónk felvilágosodott kormányában, de még a Habsburgok idejében is, egész Mária Teréziáig, alig akadunk a kereskedelmi politika rendszeres kezelésére.

Valami általános, némikép talán tudományosnak is nevezhető nézet uralkodott ugyan már I. Lipót alatt, s az akkor dívó felfogás, hogy valamely ország gazdagsága a birtokában levő arany és ezüst mennyiségében rejlik, közel vezetett a másik, szintén szerte dívó nézethez, hogy a készpénz leginkább a külkereskedés által gyűl be. Ezért már Lipót kormánya alatt találkozunk különféle beviteli tilalmakkal, melyeknek azonban a belső vámkezelés meg nem felelt. Ugyaníly tilalmak szaporodtak VI. Károly idejében is, noha az ő kormánya alatt mégis több rend hozatott be, a mennyiben a vámsorompók a tartományok határaitra helyeztetvén, némi könnyebbülést szereztek legalább az örökös tartományoknak, melyek alatta már csak hat külön vámterületre szakadtak.

Mária Terézia alatt e külön vámterületek összeolvadtak s már csak Magyarország és kapcsolt részei valának külön vámvonal által a monarchia többi részeitől elválasztva. De alatta már erős lábra kapott volt a tilalmi rendszer (Prohibitiv-System) s az 1775-dik évi vámszabályzat egészen e szellemben készült. Ugyanez uton haladt II. József is, habár más indokok által vezetettve, s a mely eszközök által elődei pénzt akartak az országba vonni, ugyanazon eszközöket ő arra használta, hogy a beltermelést növelje s magas határvámok és egyre szaporított behozatali tilalmak által a belfogyasztót arra kényszerítse, hogy csupán belföldi termelvényekre s gyártmányokra szorulva, a külföldtől mind függetlenebb legyen.

II. József reformtervei, mint tudvalevő, a monarchia anyagi jóllétének előmozdítására céloztak s névszerint a kereskedés fejlesztésére is kiterjcszkedtek. A hajózás előmozdítása, a közlekedési utak javítása, kereskedelmi szerződések kötése stb. mind oly intézmények, melyeket az 1790-diki visszahelyező országgyűlés nyom nélkül eltörölnei vagy mellőzni nem akart s az akkor hozott 67-dik törvényezikk csakugyan oly választmány megalkulását határozza, mely az ipar és kereskedés akadályait megvizsgálja s elhárításukra módot keresve, munkálatait s teendő javítási tervét a jövő országgyűlés elé terjeszse. E választmány munkálataiban találjuk kifejezve a 'harminczad' szabályozását, mint az ipar és kereskedés előmozdítására fölötte szükségest, mert — a választmány véleménye szerint — „ha a harmindezadrendszerben azon figyelem fordittatik a magyar iparra, hogy ez a német

örökös tartományoké mellett kölcsönös méltánylást nyer, s a magyar természetnyek eladása, minek eddig a természeti akadályok mellett a harminczadrendszer is útjában állott, ezen, a szomszédoktól reáve-tett bilincsektől megszabadittatik: akkor a közlekedésnek helyreállít-tott szabad folyamata minden ágaiba elhat a közszorgalomnak, és ezen kereskedési szabadság áldásait a természetes egymásra viszonyu-lás következtében az ipar minden nemei megérik.“ Már e néhány szónyi idézetből is kiviláglik, hogy a választmány szabadelvű, korát meghaladó nézeteket vallott és komolyan a dolog mélyére ható modorban fogott feladatához s ezt oly értelemben oldá meg, melyet közel egy szá-zad lefolyása után, minden változott viszonyok mellett, ma is bátran ma-gunkénak vallhatunk, sajnálattal jelentvén ki, hogy a kereskedésnek abban kifejtett számtalan akadályai s korlátai közül még most is szá-mosak léteznek s hogy a javaslatok nagyobb része még eddigelé sem valósult, foganatosítva még most sincs.

De sem az ily nyilatkozatok, sem a kormány részéről szerzett számtalan szomorű tapasztalat, főkép a nagy tilalom folytán virágzásra vergődött csempészet, sem más közgazdasági tekintetek nem vihették rá Ausztria s Magyarország uralkodóit, hogy a tilalmi rendszerrel felhagyjanak. II. Lipót mindvégig híve maradt. Gyökeresen az I. Ferencz alatt sem változott; pedig előbbi értelemben, t. i. a ma-gyar kereskedés felszabadítását sürgetőleg, folyt a tusa éveken át s az 1802-diki országgyűlés újra nyilatkozott ez ügyben azon választ-mány által, mely tüzetesen a kereskedelem rendezésével vala foglal-kozendó. E választmány, több nagyobb város kereskedelmi testülete véleményét is kikérve, tizenkét pontba foglalta nézeteit s javaslatait, melyeknek lényeges tartalma az, hogy „miután Magyarországnak a többi örökös tartományok iránti viszonyossága s a kölcsönös fentar-tási kötelesség a magyar kereskedés kívánatait már magától is eléggé korlátozza, nemcsak Magyarország szüksége s fenállhatása, hanem a többi örökös-tartományok java is sürgeti a magyar kereske-dés felszabadítását; minélfogva a természetnyeknek mind e tartományokba, mint a külországokba kivitele sem a harminczadok s osztrák vámok által ne nehezítettessék, sem egyéb tilalmak által ne kor-látoltassék.“

A gyarmati viszony, melyben Magyarország kereskedése az osztrák tartományok irányában állott, folytonos sérelemként nehezült az országra s valamennyi országgyűlési feliratban fel volt említve — bár eredmény nélkül. A roppant védvám, melylyel Ausztria magát II. József óta a külföld ellen körülsánczolta, Magyarország ellen is fen-állt. A mercantil rendszer már akkor is teljes virágzásban vala s a külfölddel folytatott kereskedés föelve az volt: úgy igazgatni

vámok által a kereskedést, hogy a nyers anyagok bevitelére könnyítve, az élelmi szereké nehezítve, a műkészítményeké, a mennyire lehet, terhelve legyen; ellenben a gyártmányok és más iparcikkek kivitele minden módon könnyíttessék; „de Magyarország irányában ez csak annyiban foglalhat helyet, a mennyiben az örökös tartományok java engedni.“ Magyarország tehát előnyökre nem, de még egyenjogúságra sem számíthatott; mert valamikor a magyar természettermények szabad kiviteléről volt szó, a kormány részéről nem állottak válaszolni, hogy „ez engedmény a magyaroknak nem adható meg, mert az által sokat vesztenének az osztrákok.“

A folytonos küzdelmek által azonban némi könnyítést, főképp a vámok kezelésében mégis kivívott a magyar országgyűlés, s a később említendő 1827-diki kereskedelmi választmány javaslataiban elvi fordulatot is tapasztalunk, a mennyiben a védvám pártolása is előfordul.

Kinyilatkoztatja ugyanis e választmány, hogy „a külfölddel való kereskedés iránt továbbra is fentartandónak látja a német örökös tartományokkal létező vámegegyesületet, mivel ha Magyarország külkereskedése egészen felszabadíttatnék, annyira elárasztanák a külföldi árúk az országot, hogy az műiparának mostani állapotában, a gyarmati árúk nagy fogyasztása s a külországokban a magyar legnevezetesebb czikkekre vetett nagy vámok mellett, hasonértékű árúkat külföldre nem szállíthatván, veszteségben maradna.“ Miért „csak annyira kívánja felszabadíttatni a magyar külkereskedést, mennyire az a műveltséggel és népesedéssel emelkedvén, a külárúk behozatalának arányában a beltermesztmények kivitelét s eladását biztosíthatja.“

Rendszeres átalakításhoz mindamellett sem jutottunk. A majdnem 1815-ig folyton folyó háborúskodás erre időt sem engedett, s így lön, hogy hazánkon belül és kívül a törvényhozás terv és cél nélkül, többnyire csak egyes termelők és kereskedők, vagy legfeljebb egyes csoportok s osztályok kívánatára csökkentette vagy emelte a vámtételeket, s a tilalmi rendszer virágzása tetőpontján kelt 1788-diki vámszabályzat I. F e r e n c z alatt is érvényben maradt, csakis a fentebbi értelemben nyervén némi változtatásokat. Az örökös-tartományokkal való kereskedés még meg is nehezedett, mert Magyarország elzárkozása a német-szláv koronaországoktól egyre merevebbé vált s a fogyasztási adók, a só és dohány különféle kezelési módja és ára miatt még ama tartományokban is sokszor megakadt.

Valódi lendületet csak az úgynevezett Continental-rendszer megszüntetése után nyert úgy Magyarország, mint Ausztria ipara s kereskedése. Míg ama rendszer uralkodott, az angol árúk — mint tudvalevő — kitiltattak a forgalomból s az 1810. és 1812-ben

kibocsátott vámszabályzatokban csak a sok új tilalom és roppantúl felemelt vámtételek maradtak meg történelmi emléktül. A francia háború alatt ismét hét vámterületre szakadt monarchia 1826-ban, a közbelső vámok megszüntetése után, összeolvadt ugyan újra; de a szent István koronája alatti országok ezentül is külön vámterületet képezének, mely csak az 1848—49-diki csemények után töröltetett el.

Az említett 1826-dik év után a ki- és átviteli kereskedés részestül ugyan némi könnyítésben, egyes beviteli vámok leszállítottak, de a védvámhoz hajló vámtételek mégis oly tilalmi jellemet tartottak meg, hogy az osztrák ipar minden külversenyből rettegve, nemcsak a haladottabb külföld, de az ipar tekintetében még gyöngébb lábön álló Magyarország ellen is hatalmasan körülsánczolta magát.

De ha a magyarnak századok óta méltó panasza volt a csupán saját és földiek érdekét kereső bécsi miniszterek eljárása ellen, egyben nem szabad a kormányt vádolni, t. i., hogy a kereskedés szabadabb mozgását a jelen század első felében csupán ő gátolta volna meg.

Az osztrák-német iparosok határtalan indolentiája s az a kis-lelkü feltékenység, melylyel saját hasznukra szigorún elzárkoztak a külföld versenye elöl, volt részben oka, hogy közvetlenül Ausztria határainál alakult a német vámegelet a nélkül, hogy azt kellőleg figyelemre méltatták vagy a hozzácsatlakozást csak meg is kísértették volna. A német vámegelet hosszabb előkészületek s néhány állam előleges csatlakozása után 1833. márczius 22-dikén megalakult, az utána következő években pedig hasonló czéllal más csatlakozás jött létre ugyancsak Németországban a d o e g y l e t nevezete alatt.

Akkoriban még Ausztria termelő creje, ipara, kereskedelme, szóval minden közgazdasági tényezője körülbelül egy színvonalon állt a vámegeletté egyesült Nagy-Németországgal és ha a jövedelmét feltő iparos-osztály ellene nem szegül, ha a kényelmét őrző tilalmakhoz oly konokul nem ragaszkodik, le lehetett volna rázni a túlságos őrizet bilincseit s Ausztria és vele Magyarország azóta az iparos műveltség tán azon fokán állának, melyen jelenleg Németországot látjuk.

Pedig a vámegelet ipara s kereskedelme Ausztriához képest roppant arányban haladott. A szabad belforgalom áldása, a mérsékelt védvámokra alapított, okszerűen szabályzott külkereskedés a német nemzet közgazdasági életének oly lendületet adtak, minőt azelőtt soha sem tapasztalt. A kereskedés egyre gyarapodott, az ipar virágzott, s Ausztria tilalmi rendszere által kizárva ez előnyökből, csupán a csempezetet virágoztatá, termelvényeinek kelete pedig inkább csökkent, mint emelkedett.

A kormány akkor hajlandó lett volna a csatlakozásra s ez értelemben meg is kérdezte az iparosokat, de náluk konok ellenszegü-

lésre talált. Ismét megkísérté a tárgyalásokat, midőn 1841-ben az eredetileg 12 évre kötött vámegyleti szerződés újabb 12 évre volt meghosszabbítandó s az osztrák-német iparos és kereskedelmi osztályok a szabadság iránti régi ellenszenvükben oda nyilatkoztak, hogy a vámegylethez csatlakozás 1833-ban talán még lehetséges lett volna, de jelenleg annyira túlszárnyalá a vámegyleti ipar az osztrákot, hogy most már veszélylyel járna a csatlakozás s az osztrák ipar tönkremenését vonná maga után.

A mi Magyarország pártállását ezen, német részről annyit vitatott kérdésre nézve illeti, nem tagadhatni, hogy kezdetben csakugyan mutatkozott némi kedv és hajlam a vámegylethez való csatlakozásra. A roppant haladás, mely Németországban az egylet néhány évi fenállása után mutatkozott, elkábítá a nézeteket s remélni engedé, hogy ugyanez üdvös eredmény Magyarországra nézve sem maradhat el a csatlakozás esetére. A tárgy nemcsak a napi sajtóban lön megvitatva, hanem a megyei gyűléseken is szóba került és mindenesetre még nagyobb mértékben talál pártolásra, ha a vámegyletnek ipar és kereskedelem tekintetében elért eredményei közé egyúttal a német politikai és nemzetiségi egység terjedése nem vegyül.

A mint a magyar közönség megérte, hogy a mely tartomány a német vámegylethez csatlakozik, egyúttal a német nemzet tagjává kezd válni: az előbbi lelkesedés csakhamar lelohadt, s a magyar nemzetiség fentartása méltán előbbvaló érdeknek tartatott a nemzetiség feladása által netalán elérendő anyagi eredményeknél.

A jelen század negyedik tizedében a védvám fontossága és üdvös hatása az iparra és kereskedelemre általános meggyőződésévé vált, s a korábbi, inkább a szabadabb mozgás felé hajló közvélemény ez időben jobbára csak oda törekedett, hogy Ausztria védvámrendszere, mely Magyarország irányában is szigorúan kezeltetvén, gyarmati birtok állására szorította hazánkat, ezentúl is fentartassék, de a közbenső vámvonaltra nézve a méltányosság és kölcsönösség elve szerint szabályozva.

Az Ausztria és Magyarország közötti vámvonal eltörlését, valamint még kevéssel ezelőtt óhajtván kívánta s áldozatok árán lett volna kész megváltani Magyarországot, most az említett módosításokkal fentartandónak vélte; egyrészt mert a felvirágzó ipart Ausztriában e rendszer eredményének hitte, másrészt mert politikai okoknál fogva ezélszerítéknek vélte a fenálló korlátokat Ausztria s Nagy-Németország irányában; ez elszigeteltségben gondolván található a magyar nemzetiség legfőbb védelmét a már nagy erővel folyt germanisatio ellenében.

A viszonyosság és méltányosság jogosult kívánatát az osztrák kormány részén azonban be nem látták s csakugyan számos iparág és gyártmány Magyarországból Ausztriába szállítva 4—5, sőt tizszer annyi

vámot volt kénytelen fizetni, mint ha az örökös tartományokból hozzánk lett szállítva; a külföld iparcikkei a tilalommal majdnem azonos magas vámok által voltak elzárva hazánktól, saját természetnyituk pedig majdnem hasonló magasságú vámok által a külföld piacától megfosztva, kizárólag Ausztriára szorult; az osztrák tartományok ipargyártmányai egyedülés jellemevel özönlöttek el hazánkban, melynek gyöngé ipara megerősödni, virágzásnak indulni nem tudott.*)

Az örökös tartományok és Magyarország kereskedését szabályozó hivatalos okmányok szelleme után nem mondhatni, hogy a szt. István korona országai és anyagi érdekeik valami különös méltánylásban részesültek volna, miért is az 1844-diki országgyűlés által sept. 13-kán kelt feliratban kinyilatkoztatták az országos karok és rendek, hogy „a szomorú hazai viszonyok főokát anyagi tekintetben abban lelik, hogy az osztrák örökös tartományok érdekei kormányunkra nemzetgazdasági tekintetben sokkal nagyobb befolyást gyakorolnak, mint hazánk érdekei; főoka továbbá amaz igazságtalan vámrendszer, mely hazánk irányában felállított s a mely, valamint általános elszegényedését okozza, szintűgy lelánczolva tartja a nemzet azon erejét, melylyel e nyomasztó állapotból kivergődhethék.“

Részletezvé továbbá az igazságtalan vámrendszer ártalmasságát, kimondja az országgyűlés, hogy „az ellentink felállított vámrendszer elfojtja hazánkban az ipart, gátolja a földmivetés tökéletesbülését, lehetlenné teszi a belkereskedés felvirágzását, a külkereskedést pedig szenvedőlegessé teszi.“

*) Magyarország és Ausztria között voltaképen két határvám volt fizetendő: a magyar harminczad és az osztrák vám. A magyar harminczad jövedelme a királyt illette, azon kikötés mellett, hogy azt az ország védelmére fordítsa. Valamint a magyar harminczad, úgy az ausztriai vám megszabása, felemelése vagy esökkenése tényleg a kormánytól függött, habár régi törvényeink szerint a törvényhozásnak is lett volna reá befolyása. A rendes harminczadot (ordinaria tricesima) régi, XVI-dik századbeli törvényeink is rendes szokás (antiqua regni consuetudo) szerint határozzák beszedetni, amint az közmegegyezéssel (communi rognicolarum consensu) meg volt állapítva 1715-ben a „vectigalis regii institutio“ a királyi táblára, 1729-ben a helytartótanácsra lévén bízva, az új „vectigal“ 1754-ben lön az országban kihirdetve. Azóta nyomára sem akadunk a törvényhozás közreműködésének a vámszabályzati tétel meghatározásában, melyet azontúl a kormány, főkép az újabban forgalomba jött ezikkekre nézve, egymaga gyakorolt. Tényleg úgy állott a dolog, hogy ha valamely magyar termék vagy gyártmány az örökös tartományokba vitetett, a magyar harminczadon kívül az osztrák behozatali vámot is fizette; ha külföldre vitetett, az egész birodalomra nézve fenálló kiviteli vámot volt kénytelen fizetni. Ha az örökös tartományok valamely terménye vagy gyártmánya hozzánk hozatott, az osztrák kiviteli vámot s a magyar harminczadot fizette. Ha külföldi árucikk hozatott Magyarországba, az egész monarchiára nézve megszabott beviteli vám terhelté.

Ezek elősorolásával az országgyűlés a segédszereket említi fel s elmondja, hogy ez állapot helyreigazítására célzó gyökeres szert csak abban lehetne találni, ha azt, a mit a vámrendszer hazánkban megromtott, az által visszaállítják, hogy egyrészt külkereskedésünket szabadítják fel bilincseiből, hogy nyers terményeinkkel ilyet valóban tizhessünk; másrészt pedig magában a hazában szilárd, virágzó ipart teremtenek. Ennek következtében kívánják:

„1-ször. Törvényesen kimondatni, hogy árúinkat szabadon s minden akadály nélkül a királyi ház kormánya alatt nem álló külországokba mind közvetlenül, mind pedig az örökös tartományokon át kivihessük; s hogy az ezen kereskedelemre nézve fenálló vámszabályzat a törvényhozáson kívül, tehát a legközelebbi országgyűlésig meg ne változtassék.

„2-szor. A fenálló rendszer elhalaszthatlan megváltoztatása tekintetében szükséges, hogy a Magyarország s az örökös tartományok közötti kereskedelmi viszonyokra s a magyar be- és kiviteli vámra nézve még a jelen országgyűlésen valami szabályozás s a vámok pontonkinti meghatározása létrejőjjön. Minélfogva ő felsége megkérendő, hogy

„3-szor az országos forgalom értékét, mennyiségét és vámjüvedelmét felvilágosító hivatalos adatokat az országgyűléssel mielőbb közölje.

Ugyancsak ezen felirathban, az ország politikai jogaira való hivatkozás után, ki van mondva, hogy „az országgyűlés a más országok iránti tekintet, érdekeik kímélését, valamint kölcsönös engedményeket célszerűeknek, tanácsosoknak, sőt saját országunk érdekében szükségeseknek is tarthatja: de azért nem tartja magát kötelezettnek arra, hogy az ország jóllétét a birodalom másik felének alája rendelje, s miután a kormány által századok óta szigorú következetességgel folytatott rendszer következményei hazánkban a jóllét valamennyi ágait letörték . . . kötelességének tartja mindannak megadatását követelni, mi nélkül nemcsak az anyagi jóllét, hanem nemzetünk jövőbeli létezése veszélyeztetve van.“

Az elősorolt nézetek kifejtésére a rendeket azon politikai hit is bírta, hogy a vámvonal megszüntetésével a német elem szabadabb behatása országunkba az új erősödésnek indult magyar nemzetiséget veszélyezteti. És ez azon szándékot keltette az 1844-diki országgyűlésen egybegyűlt rendekben, hogy a védvámrendszer megtartásával a szabályozás akként fogantatosítandó, hogy tökéletes viszonyossággal valamint eddig az osztrák ipar nemcsak a haladottabb külföldi, hanem a magyar ipar ellen is védetett, úgy védessék ezentúl a magyar ipar a nálánál fejlettebb osztrák ellenében.

Mínt hogy továbbá a vám és harminczad szabályozása az ország régi alkotmánya szerint a törvényhozók jogai közé tartozott, a rendek erélyesen sürgették, hogy e szabályozási jog a törvényhozás körébe állíttassék vissza, kimutatván feliratukban a hazai kereskedés szomorú állapotát, melynek főoka és forrása azon igazságtalan, mert részrehajló vámrendszer, mely egy század óta rólunk nélkülünk s egyenesen Magyarország érdekei ellen, esupán az örökös tartományok javára kezeltetett.

A föliratban előadott nézetek az ország valódi állapotát vázolván, gyökeres és sürgős orvoslást ott kerestek, honnan az egyedül várható volt, — a kormánynál. De a kormány válasza ezen, az ország anyagi érdekeinek előmozdítását sürgető felíratra egyre késett, mi a rendeket annyira elkésérté, hogy társadalmi téren iparkodtak a kormány közömbösségét Magyarország érdekei iránt és részrehajlását a teendő intézkedésekben ellensúlyozni. E visszahatásnak tulajdonítható, hogy a társadalmi ellenállás eszméje mind általánosabbá lön s a czél: Magyarország iparát emelni az által, hogy a honpolgárok a mennyire lehet, csak hazai gyártmányokkal elégítsék ki szükségüket, mind több pártolóra talált. Miután már 1842-ben Komáromban s Tolnában alakultak egyletek a külföldi ruhakelmék viselete ellen, könnyű volt ez eszmét meghonosítani s azt tágitva s bővítve országossá, nemzetivé tenni. Az eszme lelkesedéssel találkozott s 1844. október 6-kán megalakult Pesten az országos iparvédegyelet, gróf Battyány Kázmér és gróf Teleki László elnöke alatt, igazgatására Kossuth Lajoson kívül az ország legelső férfiai közül nyervén állandó bizottmányt. Sőt a rendek bizalmatlanságot szavazván a kormánynak, a törvények védelme alá helyezék a védegyeletet, felhíván egyúttal a honpolgárokat, hogy a védvonalat, melyet törvényhozás útján a nyomasztó rendszer ellen emelni nem sikerült, emeljék fel házuk küszöbénél.

De a mily hévvel karolták fel s a mily lelkesedéssel fogadták szerte az országban a védegyelet eszméit, épúgy találkoztak ellenei is. S habár a védegyeletnek hatása anyagi érdekeinkre tagadhatatlan, főczélja mégis inkább politikai volt s annyiban megtámadhatatlan; a mennyiben azonban nemzetgazdasági elvekre támaszkodott, iránya nem mondható oly helyesnek s ellene nem csak a fizetett organumok, mint néhány bécsi lapon kívül az augsburgi „Allgemeine Ztg“ nyilatkoztak, hanem kárhoztatta némely felvilágosodott külföldi tudós is, mint például Páget János, ki 1836-ban megjelent, Magyarországról szóló utazási művében komolyan inté a nemzetet, térjen el ez iránytól s az elvet: „inkább drágábban fizetni otthon a roszt, a mit jobb minőségben külföldről olcsóbban szerezhetünk“ többbizben kigúnyolta. Sőt maga Liszt, a

német védvám hő pártfogója, némi megvetéssel nyilatkozott a magyar törekvésekről, noha hatásukat végkép tagadni nem tudta. Figyelembe veendő különben, hogy külföldi ítéleteknél csak az elv nemzeti gazdasági helyessége vagy helytelensége jöhetett számításba s ha ez irányban gáncsolták, meg sem czáfolhatók; a mi a védegyelet keletkezésének politikai indokait illeti, azokra nézve a külföld, főképp pedig külföldi tudósok illetékeseknek el nem ismerhetők.

De bármily szigorúan ragaszkodjunk a szabad verseny és szabad kereskedés elveihez, ha csak elfogultak lenni nem akarunk, nem tagadhatjuk a védegyelet hatását anyagi tekintetben sem. Habár — milliókkal nem rendelkezvén — a még meg nem született magyar iparágakat egyszerre nem is hozta életre: annyit mindenesetre eredményezett, hogy a már létező iparágak, gyárak és „honi“ gyártmányok virágzóbb állapotba jutottak, terményeik nagyobb kelendőségnek örvendettek. S a mit e téren közvetlenül maga el nem érhetett, iparkodott elérni közvetve a nyomában alakult gyáralapító társaság és azon lendület által, melyet a már néhány év óta létező, habár szerényen működő iparegysültnék adott. Újabb gyárak támadtak, a fenállók nagyobb tőkével, több eredménnyel működhettek, a kézművek osztályai szaporodtak, gyártmányaik kelete tárgult s az egész iparos s kereskedelmi életbe oly élénkség vegyült, milyent akkori hazai viszonyaink között álmodni sem lehetett. Az iparegysület a maga részéről belenyúlt a társadalmi fejlesztést legsikeresebben előmozdító kerékbe, az iparos népesség mivélésébe s nevelésébe, mit a vasárnapi iskolákat pótló mesterinas-iskolák alapítása, a reálműveltség ápolása, jól szerkesztett hetilapja, főképp pedig az időnként rendezett iparműkiállítások által iparkodott elérni s részben el is ért. Politikai elem vegyülvén különben az egész mozgalomba, ez által oly lelkesedés támadt az akkori osztályok mindegyikében, mely anyagi térre levén irányozva, sokkal nagyobb eredményeket szült, sem minőket iparos s kereskedelmi elhagyottságban s pangásban sínlődő országban, lassú haladás mellett, hosszú évtizedek létrehozta volna.

A közbenső vámvonatra nézve, melyen a magyar kereskedelmi ügy kérdése akkoriban kizárólag forgott, mint már említettük, nézetváltás állt be. A 40-es évekig a magyar szabadelvű párt kívánta a vámsorompók lerombolását, a konzervatív párt a kormány érdekében fennállásukat védte. Újabban a liberális párt belátván, vagy legalább állítván a vámvonat hasznos voltát a magyar nemzetiség védelmére, nem akart többé a vámsorompók megszüntetéséről hallani, nem annál kevésbbé, minthogy a kormány részéről e megszüntetés csak nagy váltságdíj mellett lesz vala megengedhető. Különben a sorompók eltörlésébe belenyugszik a kormány is, de csak azon föltétel alatt, ha

Magyarországon is behozhatja a dohányegyedáruságot, mely a harminczad eddigi jövedelmét busásan pótolta volna. Erre a konservatív párt az említett dohányegyedáruságnak Magyarországra kiterjesztésébe egyezvén, a vámsorompók eltörlését sürgeti s el is éri vala, ha az ellenzéki párt azt meg nem gátolja, mely is nemcsak fentartani kívánta a vámvonalt, hanem azt olyformán akará szabályoztatni, hogy ezentúl a magyar fejletlenebb ipar leljen védelmet az osztrák haladotabb és erősebb ipar ellenében. Minthogy ilyféle szabályozásra, mely Magyarországot az örökös tartományok rovására lesz védelmezendő, a kormány beleegyezés nem volt várható, a fennálló viszonyok mindamellett hazánkra nézve oly nyomasztók valának, hogy élénkebb fejlődés az ipar és kereskedelem terén nem is volt remélhető, oly terv merült fel ellenzéki körökben, mely e viszonyok megszüntetését célozva a vámsorompók ledöntésébe is belenyugszik, oly föltétel alatt azonban, hogy helyébe Ausztria s Magyarország között vámszövettség lép, mely a német önálló vámterületek mintájára Magyarország törvényhozásának is engedjen befolyást a vámtételek meghatározására.

E nézetek kifejlődésére némileg okot szolgáltatott az osztrák sajtó terén sokat szellőztetett azon tervezet, hogy Ausztria összes területével a német vámegegyesületbe lépjen. E tervezet az állam értekezleteiben is előfordult, megindítója pedig Metternich hg. vala, ki főkép politikai tekintetből nagy élénkséggel sürgette ez eszme valóslását s Ausztriának belépése által paralyzálhatni vélte Poroszország ekkor már egyre terjedő befolyását Németországra. Ugyancz eszmét Ktibeck b. nemzetgazdasági szempontból is támogatta, de nehézségekre bukkant. Egyrészt a dohányegyedáruság miatt, mely a kincstárnak 8 milliót jövedelmezvén, nem engedte az osztrák-magyar vámsorompók eltörlését, másrészt meg azon aggodalom miatt, hogy pénzügyi okokból a vámegegyesület is gátolni fogja Ausztria belépését, mint-hogy a közös vámjövdelem felosztása nagy bajjal járt volna. S midőn Metternich hg. ezen terve megbukott, egy közép-európai-osztrák vámsoportozat megalakulásán működött, mely meg az olasz udvarok ellenkezésén szenvedett hajótörést.

A védegyeletben nyilvánult nézetekből, a politikai tekinteteket mellőzve, kiderül, hogy a közbenső vámvonal a magyar ipar érdekében korán sem látszott kívánatosnak. Így a védegyeletnek 1846. aug. 20-dikán tartott közgyűlésében Kossuth Lajos, fölvetvén a kérdést: hogy mily hatása volna a közbenső vámvonal eltörlítésének, iparunkra? ekkép válaszol: „Bizonyosan csirájában nyomná el. Bebizonyítottam ugyanis — folytatja — hogy az eddigi vámrendszer nyomasztó, igazságtalan és nem méltányos, ámde még sem teszi nálunk

az ipart oly lehetetlenné, mint az lehetetlenné válnék a vámok eltörlése által. Igy Ausztriából behozott finom posztó mázsánként fizet 5 frt vámot, közönséges 2 frt 30 krt; egy mázsa selyemárú 20 ftot; — igaz ugyan botrányos látni — úgymond — hogy Ausztria annyira fél alig ébredő iparunktól, mikép a magyar finom posztó $66\frac{2}{3}$ %-kal, a közönséges 100 %-kal, selyem pedig 50 %-kal többet fizet Ausztriába szállítatva, mint a mennyi vámot fizetnek e cikkek, ha Ausztriából Magyarországra hozatnak; mindamellett az osztrák ipar mégis fizet, habár keveset; de ha ezen vámot is eltörljük, mi lesz a következménye? Az, hogy az osztrák iparos posztóját 5 frttal és 2 frt 30 krral, selymét 20 frttal olcsóbban fogja eladhatni, mint jelenleg, s így a magyar gyárost, a ki kezdő létére amúgy is drágábban termel, és miután az osztrákéval hasonló árakat kell szabnia, csekélyebb nyereséggel dolgozik, saját hazája piaczatól végkép le fogja szorítani és tönkre tenni.“

Liszt nézetei pedig már akkor is erősen nyilvánulnak, a hol szónok folytatja: „Majd ha a magyar gyáros megerősödött, ha a népességben az iparügyesség kifejlett, ha majd meghonosítottunk valamennyi segédiparagot, melynek hiánya a magyar ipar haladását annyira nehezíti: akkor nem fogom többé kívánni, hogy a magyar ipart vámok által védjük; akkor lépjen ki bátran szabad versenyre nemcsak az osztrák, de az egész világ iparával; s ez a haza érdekében lesz; de most, midőn annyira elhanyagoltattunk, holott az osztrák ipar nemcsak védvámok által, hanem valódi tilalmi rendszer befolyása által nőtt nagyra, ha most ez iparnak vám nélkül vetjük oda zsákmányul saját piacunkat, ez annyit tenne, hogy hazánkat örökös gyarmati függőségre ítéljük.“

A mozgalom politikai oldalát s a már feljebb említett nemzeti-ségi féltést ugyanez alkalommal azon szavakban találjuk kifejezve, melyekben szónok a német vámegyletre s róla irt saját szavaira hivatkozik, hogy ugyanis a német vámegylet 10 év alatt többet közreműködött a német nemzet egységéhez, mint a római császárság hajdani intézményei századokon át, mint a szt. szövetség s a német szövetség harmincz éven keresztül. „Ha eltörljük a vámsorompókat köztünk s Ausztria között, — úgymond — ha érdekeinket összeolvasztjuk az osztrák érdekekkel, matematikailag be van bizonyítva, hogy rövid idő múlva szellemi tekintetben is összeolvadunk Ausztriával; de hogy ez összeolvadás sem a szabadság, sem az alkotmányosság, sem pedig a magyar nemzetiség érdekében nem lehet, nem szükség bebizonyítani.“

Politikai pártkérdéssé válván ilyformán az ország anyagi érdekeire oly nagy befolyást gyakorlandó vámügyi egyezkedés, nem

mondhatni, hogy azt elég biggadsággal s elég komolysággal hányták volna meg. Alig vétetett számba Magyarország és a külföld termelése s alig puhaltattak ki a különféle ipar- s kereskedelmi viszonyok mégis a védvám elveire fektetett oly vámszabályzat hozatott javaslatba, melynek positiv alapja, tudományos s szakismerő indokolása nem volt s melynek legfeljebb azon érdeme vala, hogy életbe nem lépett.

Az elveket s az akkori felfogást leginkább mutatja azon utasítás melyet Pest megye az 1847. országgyűlésre megválasztott követeinek adott. Ez utasítás határozottan tiltakozik a Magyarország és Ausztria között létező határszéli vámoknak oly eltörlése ellen, mely a külső, csaknem prohibitionalis vámsorompókat fentartván, a külfölddel való eserekereskedést lehetetlenné teszi. Irányeszméül a kölcsönös érdekek kiméletes kiegyenlítését tüzi, elvül pedig kimondja: hogy hazánkból a határszéleken át, hol az ausztriai birodalom közbe nem esik, minden akár itt termesztett, akár máshonnan hozott termények, gyártmányok, kézművek akadálytalanul vitethessenek ki, s a kivitelre legfeljebb igen csekély, a kereskedést egyáltalában nem nehezítő tisztán jövedelmezési vám vettessék. Az örökös-tartományokon keresztül pedig úgy biztosíttassék kereskedésünk, hogy az alkukötésben megállapított átmeneti vámban országgyűlés nélkül változás ne történhessék.

Ha pedig Ausztria a behozatalra nézve nem volna hajlandó a külső prohibitionalis vámokat annyira leszállítani, hogy ebből Magyarországnak a külfölddel való kereskedésre kilátás nyíljen, elvül volna felállítandó, hogy a külső vámvonal tételei az érték 25—40 százalékánál magasabbra ne rugtathassanak. Közvetlenül hazánkba hozva pedig, a külföldi termények s gyártmányok annyival kevesebb vámat fizessenek, a mennyi azon árúknak tőlünk Ausztriába vitelére közegyetértéssel vettetni fog.

A Magyarország s Ausztria közötti kereskedésre barátságos érdekviszonyosságot óhajtanak. Az élelmi szerekre nézve szabad kereskedés legyen s csak a forgalom kitudása végett vettessék ki csekély, csupán névbeli vám. A gyártásra szolgáló anyagok ki- és bevitelére szabad legyen. Azon gyártmányokra nézve, melyek nálunk gyártatván, saját szükségünk fedezésére szolgálnak, de Ausztriába vitelve nagyobb vámot fizetnek mint ha onnan behozatnak, alkukötségi elvül ezen általunk fizetett nagyobb vám vétetvén alapul, műiparunk védelmére csak például 5—10 százalék vám állapíttassék meg s ezt fizessük mi, ha Ausztriába vitetnek tőlünk ily gyártmányok, de fizesse Ausztria is, ha ilyeneket hozzánk hoz.

Az Ausztria és Magyarország közötti kereskedésnek akkor megállapított elveinek, nem léteztvén többé a közbenső vámsorompók, ma

már csak történelmi érdekek van. A külfölddel való kereskedésnek pedig az akkoriban felállított elvei sokkal fölületesebben voltak kimondva, semhogy jelenleg, báresak irányadókul is hasznukat vehetnék.

Általánosságokban mozgott a tárgyalások alapjául szolgáló utasítás, részletekbe nem bocsátkozott s a hol részleteket említ, ott azok összefüggése az egészszel s viszonyosságuk egymáshoz nincs szem előtt tartva, de meghatározva sincs a védvám fogalma, a szabad kereskedés alkalmazhatósága, mindkettő vegyest van javasolva, de kölesős hatásuk számba véve nincs.

A vámvédelemről ugyanis azon felfogás uralkodott, hogy „azon aránylag biztos jutalom, melyet a végbe vitt munkáért és befektetett tőkéért az ipartűző a külföldi mértéktelen verseny ellen védett gyártmányok keletében talál,“ képezi a leghathatósabb ingert és buzdítást az ipartűzésre. De az is csak Ausztria irányában; a szoros értelemben vett külfölddel azért sikra szállt volna az ország, habár ipara azzal sem versenyezhetett volna szerencsésebben, mint a külföldnél sokkal gyengébb Ausztriával.

A pártállás s hazaszeretet sugallotta javaslatok nem állják ki a tudomány szigorú bírálatát, de még sokkal nagyobb fogalomzavar uralkodott kormánykörökben, s az 1844-diki országgyűlés után különös politika jellemzé a kormány eljárását a kereskedelmi kérdésre nézve. Közlönyei ugyanis esodálatos eszmezavarral P e e l szabadkereskedelmi rendszerét dicsőíték, ezt hirdették egyedül üdvözítő államtannak, a védvámot elavult visszaélésnek kűrtölték s egyre a kormány felvilágosodott politikáját üdvözlék, mely szerint a vám szabályozásával a szabad kereskedés elveihöz közeleg; holott a kormány voltaképen emelte a vámtételeket, ez által tényleg bevállván, hogy az osztrák ipar valóban védelemre szorul, védelemre nemesak a külföld irányában, hanem szemben a gyöngébb iparú Magyarországgal is.

A vámkérdés megoldását sürgető két magyar párt egyikétől sem tagadhatni meg a hazafias érzelmeket, de a haladott kor igényeinek s az ország anyagi gyarapodásának sokkal inkább megfelelt a kevésbbé szabadelvűnek tartott azon kisebb párt, mely az Ausztria és Magyarország közötti vámok megszüntetését sürgetvén, a magyar kereskedésnek szabadabb forgalmat s a közbenső vámvonal eltöröltetését kívánta.

A legnagyobb nehézség azonban, mely a közbenső vám eltörölését gátolá, abban állott, hogy a kormánynak a magyar harminczadból és az osztrák vámból került jövedelmét valamivel pótolni kellett. A kik e nézetet védtek, egyúttal meg voltak arról gyöződve, hogy a sorompók eltörölése, mitől mégis a magyar kereskedésre nagy lendületet vártak, mindaddig lehetetlen, mig az örökös tartományokban a dohánygyed-

áruság dívik, a magyar korona országaiban pedig a dohánytermelés szabad.

A dohányra vetették tehát szemüket s meg levén győződve, hogy Magyarország szaporodott közkölségek mellett az általános adózást, főkép a fogyasztási adókat ki nem kerülheti, a dohányt akarák oly tárgyul feltüntetni, mely, ha kormánykezelés alá kerül, nemesak a vám eltörléséből származó hiányt fedi, de nagy jövedelmet is ígér az országnak.

A dohányegyedáruság behozatala a 48 előtti korszakban törvényesen nem sikerülhetvén, a kormány főfigyelme arra irányult, hogy minél több tőzsdét állítson az országban, minél több szivargyárt alapítson s a magánosoknál több tőkével rendelkezvén, minél olcsóbban árulja gyártmányait. Ez uton — mint re nénykedtek — a magánipar hosszabban nem versenyezhetvén az államiiparral, a létező gyárak egymásután megszüntetik működésüket, s az egyedáruság így tényleg behozatván, később könnyű lesz a közönség számára oly árakat szabni, melyek a kezdetben vesztegetett milliokat csakhamar busásan megtérítik.

Meg kell különben vallani, hogy a dohányegyedáruság behozására, bár kissé fátyolozottan tett javaslat korán sem a monopolium későbbi sanyargatását ajánlá az országnak. A javaslat szerint ugyanis ki lett volna mondandó, hogy a törvény kihirdetésétől számítandó 12 évig a burnótnak, szivaroknak gyártása és mind ezeknek, mind a fogyasztásra készített dohánynak árulása az országot illti egyedül, s a fogyasztók szükségüket csak ettől vásárolhatják és határozná azok ellen kik e törvényt áthágják. A földhaszonvétel szabadságát biztosítaná, és a dohánytermesztés szabadságát fenhagyva határozná azon módokról, melyek a közjövedelmek megrövidítésének elkerülése végett a termesztés feletti ellenörködés mellett megtartandók volnának. Kimóndaná, hogy leveles dohányt valamint eddig úgy ezentül is mindenki annak adhatja, a kinek akarja, csakhogy magát valamint az eladó úgy a vevő is a közjövedelmeket biztosító ellenörködés alá vetni s portékájukat, mihelyt az az eladásra alkalmatossá lett, az ország külön vidékein elegendő számmal felállítandó és közfelügyelet alatt állandó raktárakban tartani kötelesek. Végül meghatározná a törvény azon füelveket is, melyeknek alapján köttetnék meg az országos dohányhaszonvétel iránti szerződés a kormánnyal.

A 48 előtti országgyűlési és hirlapi viták tényleges eredményt nem szűltek, legfeljebb arra szolgáltak, hogy a fontos kérdés körüli nézetek tisztultak; megállapodás a vámtételekre nézve, például, nem történt, a sorompók későbbi eltörlése pedig törvényhozási közreműködés nélkül, egyszerű kormányrendelet nyomán lett végrehajtva s így

az Ausztria és Magyarország közötti vámkérdés törvényes elintézése az 1867-ben életbelépett magyar kormánynak lön fentartva.

A mióta szent István koronája a habsburgi házra szállt s a korona német tanácsosai hatalmukat hazánkra is kiterjeszteni egyre iparkodtak, egy és ugyanazon vád folyvást emeltetett, és méltán, Magyarország részéről. Azon vád tudniillik, hogy a bécsi kormány sokkal inkább gondolt az örökös tartományok érdekével, mint Magyarországgal, hogy a német miniszterek az „összbirodalom“ jóllétét hozván fel ürtügyül, majdnem folyvást elleneztek Magyarország fejlődését politikai, gazdasági, ipari és kereskedelmi irányban egyaránt. Hozzájárult ehhez, sőt némiképp kifolyása volt az érintett viszonyoknak, hogy majd sohasem létezett oly erélyes magyar kormányzat, mely a bécsi minisztertanácsban az ország érdekeit érvényre juttatni, kivívni elég erős lett volna.

Csak ha a nemzet szunnyadó önérzete felébredt s a nemzeti erő hatalmával kövvelte csorbított jogai helyreállítását, csak akkor sikerült saját érdekeinek is elismerést szerezni, de ez erélyes mozzanatok is inkább országgyűléseken nyilvánultak — mint bizonyítja ezt az 1790-diki, 1825-diki, 1848-diki, — mihelyt azonban az országos tanácskozás termei kiürültek, a gravamenek körül tartott hatalmas szónoklatok elhangzottak és a hozott határozatok foganatosítására került volna a sor, rögtön helyreállt a régi viszony: a végrehajtó hatalommal bírt magyar kormányférfiak tehetetlensége szemben a bécsi kormány főnökeivel s így lett, hogy Magyarország voltaképen soha sem határozhatott döntőleg oly kérdésekben sem, melyek — mint például az anyagiak s köztük a kereskedelmi — a monarchia összes országait s tartományait közösen érdeklik.

Bármily mostoha viszonyok között és bármennyire megszorítva lett légyen Magyarország kereskedelmi rendszere 1848-ig, az önállóság némi színét még is viselte az által, hogy szent István koronájának saját vámterülete volt. A határokon fennálló vámhivatalok, igaz, hogy nagyjából a már erősen centralizáló bécsi kormány hatalma alatt állottak; a magyar kincstár sokkal kevesebb befolyással bírt és sokkal inkább a bécsi miniszterelnöktől függött, semmint törvényeink értelmében kellett volna; a magyar törvényhozásnak is sokkal kevesebb hatalma volt az anyagi kérdések megoldásában, semmint őt alkotmányilag megillette; de mind a mellett egészen nálunk nélkülünk már annál fogva sem rendelkeztek, mert minden ily törvénytelen rendelkezés ellen a sérelmek felsorolása közt tiltakoztak az ország rendjei. S ha e viszony fenmarad s az 1848 előtti reformtörekvések eredményhez jutnak, bizton várható, hogy a magyar kereskedelem ügye a monarchiának épen nem hátrányára, a nemzet

érdekében, politikai viszonyai és műveltségi foka szerint, ipara és kereskedelme állapotának megfelelőleg lett volna megoldva.

Az 1848—49-diki események után bekövetkezett korszak egyik első teendője volt a közbenső vámvonal eltörlése. 1850. okt. 1-jétől fogva 1861-ig szóba sem jöhetett többé a magyar kereskedelem ügye s a mi mozgalom e téren történt, csak az osztrák kereskedelmi miniszterium többé-kevésbé sikertült kísérletei oly politikai rendszer megállapítása körül, mely a birodalomnak a vámból és harminczadból eredő jövedelmét nem csökkentve, egyúttal mégis az újabb kor követelményeinek is megfeleljen. A szigorú tilalmi rendszer, mint látni fogjuk, lassankint mellőztetett ugyan, de a védvám magas tétellei még sokáig, részben még most is a prohibícióra emlékeztetnek.

Az 1849-ben alakult bécsi kereskedelmi ministerium, élén B r u c k báróval, lelkiismeretesen működött Ausztria kereskedelmi politikájának újjászervezésén. Főirányadója, igaz, hogy a vámegyülethez való csatlakozás volt, s ezzel visszatért Metternich hűgnek a 40-es évek elején melegen ápoltt eszméjéhez, melyet nagy erélylyel foganatosítani iparkodott. De ez irány viszont szabadelvű reformok felé vezetett a miniszteriumot, mely az újonnan kidolgozandó vámszabást az 1841—1844-diki tárgyalások alapján, tehát mérsékelt védvámrendszer értelmében akarát kidolgoztatni. De valamint Ausztria csatlakozása a német vámegyülethez, s a nem német tartományoknak a vámegyületbe vitelle Metternich alatt nem sikerült, úgy most is megakadt a dohányegyedárúságon, melyre nézve Poroszország határozottan kinyilatkoztattát, hogy valameddig e monopolium Ausztriában fennáll, vámegyesülésről vele mindaddig szó sem lehet.

Mindazonáltal az újabb szabadelvű irány a monarchia belserveszésére sem téveszté hatását. Az 1850-ik év márczius havában közzétett bizottmányi javaslat, a mint következetesen mellőzé a tilalmakat, mérséklé az egyes vámtételeket is és egyszerűsíté az egész vámszabást. E javaslat véleményadás végett az ipar- és kereskedelmi kamarákhoz, a gazdasági egyesületekhez s más testületekhez is megküldetett, egyúttal pedig össze lett hívát a bécsi vá m ó r t e k e z l e t.

Ez értekezlet folytán végre megszűnt a tilalmi rendszer, a ki- és beviteli tilalmak eltörlöttettek s helyökbe, lassan-lassan szintén elkerülhető, védvámok léptek. Az új rendszer pedig 1851-ben császári szentesítést nyervén, 1852. febr. 1-jétől fogva volt életbe léptetendő.

E fejlődés újabb stadiumának nyilatkozata az 1853. február 19-én Ausztria s a vámegyület között kötött, úgynevezett februári szerződés, mely szerint azon célból kezdődtek meg a tárgyalások Poroszország és Ausztria között, hogy a porosz király s az osztrák császár területükön a kereskedést és forgalmat tágas vámtörlések és

vámesőkentések, egyszerűsített és egyforma vámkezelés s valamenyi forgalmi eszköz megkönnyített használata által nagy mértékben előmozdítani ohajtván, vámjövödelmüket biztosítani, az általános német vámegegyesítést pedig előkészíteni akarják.

A februári szerződés megkötésével azonban meg nem állapodott az osztrák kereskedelmi politika fejlődése, s habár főczélül még mind a vámgylethez csatlakozás lebegett a bécsi kormány szemé előtt, a belreformok sem maradtak tekintet nélkül. Az említett szerződés s vámszabás eddigi hatásának megvizsgálása végett újabb értekezlet tartatott, melynek eredménye 1859-ben egy miniszterialis bizottmány ítélete alá bocsáttatott. Ezen bizottmány az ipar és kereskedés, a tudomány és közigazgatás képviselőiből alakult. A vizsgálatból kitént, hogy az 1853-diki reförmok nagy lendületet adtak az ipar és kereskedés fejlődésének s az érdeklettek javára leginkább ez új viszonyok állandósága ohajtandó: minélfogva császári rendelet azt határozta, hogy a vámértekezlet alapján netalán czélszerüknek látszó, vagy nemzetközi szerződések által parancsolt változásokon kivül a megállapított vámtételek 1865 végeig változatlan maradjanak. A nevezett évben s ezentül 5 évről 5 évre, a kereskedelmi kamrák véleményének kihallgatása után tanácskozás alá lesz veendő, mily vámtétel-változások szükségesek a legközelebbi 5 évre. A javasolt változások egy az érdekelt felekből alakítandó bizottmány által megvizsgálandók s az így indokolt javaslatok legfelsőbb szentesítés alá terjesztendők.

Ha e helyes intézkedések politikailag szilárdult államban tétetnek, ha a Lajta által elválasztott két államfél tökéletes kibékülése esetén a javaslatok alapján hozandó határozatok mindkét törvényhozői tényező közmegegyezésével foganatosíttatnak: úgy remélhető lett volna az országos érdekek tökéletes kielégítése a kereskedés terén is s bizonyára Magyarországnak sem lett volna kifogása ez eljárás ellen, mely a különféle érdekek kimélése mellett a korszerü haladást sem zárja ki.

A *pragmatica sanctio*, mint kétoldalú alapszerződés kapcsolatba hozta az egy koronás fö alatti szomszéd tartományokat és országokat. A 48 után bekövetkezett korszak alatti kormányintézkedések pedig e személyes kapcsolatot anyagiakra is kiterjesztették. Nevezetesen kereskedelem-politikai tekintetben a közbensü sorompók eltörlésével egy vámterületté alakították a monarchia német-szláv tartományait s a Szent István koronája alatti országokat.

Úgyde régi jogaink még fennállottak s a „*regnum nullae aliae nationi obnoxium et proprium habens consistentiam atque constitutionem*“ mais érvényben vannak, s az 1867-diki kiegyezés ez alapon történt. S habár a törvényhozás

közreműködése nélkül, s így törvénytelenül eltörtült vámvonall helyreállítását nem sürgettük, mert, az a XIX-dik század szabadelvű eszméivel ellenkezők, törvényhozói jogainkat mind a mellett a kereskedelmi ügy eligazítására is fenntartottuk s így köttetett meg Ausztria és Magyarország azon vámszövetség, mely az 1857. XVI. t. cz. által szentesítettven 10 évre (1877 végeig) szabályozza ez ügyeket.

Törvényhozói jogainkkal pedig legjobban úgy élhetünk, ha a Szt. István birodalma s az osztrák birodalom érdekében az egytíve olvadt egész vámterületre nézve a legszabadelvűbb, tehát legkevésbé korlátozó és csupán okszerű jövedelmezésre alapított vámpolitikának leszünk szószólói.

A nemzetek érdekei közösek, s így az osztrák érdekeket is gyámolítjuk, midőn kereskedelmi politikánk végleges megállapításánál arra vagyunk figyelemmel, hogy Magyarország érdekei is folyvást kelőleg ki legyenek elégítve.

3. Magyarország kereskedelme.

A történelmi részben Magyarország kereskedésének évszázadokig tartó vajjudásait, az elméleti részben a kereskedelmet általában s azon főtényezőket és irányokat ismertettük, melyek nélkül az üdvösen nem fejlődhetik s nem válhatnak oly nemzetgazdasági ággá, mely az országokra és államokra nézve üdvös, fejlesztő, gazdagító hatást gyakorolna.

Mindez azonban nem adja képét hazai kereskedésünknek, nem ismerteti az ezzel foglalkozó népünket. De ha komolyan vetjük fel a kérdést, milyen hát saját kereskedelmünk, vajjon felelhetünk-e rá lelkiismeretesen és ismertethetjük-e például csak annyira is, mint a mennyire az mezőgazdasági s ipari viszonyainkra nézve lehetséges volt, noha ezek tanulmányozására sem állt rendelkezésünkre valami bőséges statistikai anyag?

Mielőtt a választ megkísértenők, több részre kell osztanunk a kérdést, mint a hogy a kereskedés maga is — a korábban kifejtett módok szerint — két főrészt oszlik a bel- és külkereskedésre; mely utóbbit ismét lehet szárazföldi s tengeri kereskedésre, azonkívül behozatali s kiviteli meg átviteli kereskedésre osztani.

Magyarország belkereskedéséről eddigelé époly kevésé szólhatunk, mint a hogy a kereskedés ezen neme egyik államban sincs számszerint, vagy legfeljebb is megközelítőleg ismerve. Magyarország

külkereskedése pedig azért nem látszik említhetőnek, mert hazánk Ausztriával egy vámterületet képezvén, csak is együttes magyar-osztrák külkereskedésről lehetne szó.

De valamint a gőz feltalálása a régi iparviszonyokat felforgatta s megváltoztatta, úgy megváltoztatta alkalmazása a hajózásra és vasutakra az összes szállító viszonyokat, melyeknek befolyása a kereskedelemre is érezhető lett s így fogja megváltoztatni az összes vámviszonyokat is; mert a vámok korhadt sorompói ily óriási erő és haladás ellenében többé fel nem fogván tartathatni, az elméleti okoskodások heves vitái közben a gyakorlati élet fogja ezen kérdést is megoldani.

Ha pedig a vámhivatalok eddigi működése megszűnik, elfogy egyúttal a kereskedelem eddigi statisztikai anyaga is, valaminthogy a vámhivatalok jelen följegyzési, főleg a szabad ki-beviteli árukra nézve már most sem megbízhatók többé. De a világ mai haladási iránya nem olyan, hogy bármely, főképp gyakorlati hasznú s tudományos célú intézmény rosszabbul láttatnék el, mint hajdanában és bizonyos, hogy a kereskedelmi statistika, ha semmiféle vámlajstrom sem fog többé rendelkezésére állani, még sem fog hanyatlani a korábbihoz képest, hanem javulni fog és tökéletesebb lesz, mint a hogy tökéletcsedés a világ feladata minden irányban.

Sőt már meg is találtatott a pótszer, mely a vámlajstromok helyébe fog lépni s valamint az újkor majd minden intézménye káros hatásának egyúttal javítását is hordta méhében, úgy a tökélesedett forgalmi eszközök mind nagyobb mérvű alkalmazása egyúttal az anyagot is nyújtja az általuk közvetített, a kereskedéssel majd egy értelmű szállításnak számbavételére.

Noha a nagyobb közlekedési vállalatok által szállított áruk statisztikája még 1863-ban a Berlinben tartott nemzetközi statisztikai kongressuson vonta magára a szakférfiak figyelmét, talán Magyarországot és nevezetesen statisztikai hivatalát illeti az érdem, hogy legelső vette ezt tényleg gyakorlatba s iparkodott ez úton Magyarország kereskedelmi forgalmát is kimutatni.*)

A magyar-osztrák forgalom a monarchia szempontjából tekintve, voltaképen a belkereskedéshez tartozik. Azon általános érdek azonban, melylyel hazánk viszonyai ismerete iránt viseltetünk, kikerülhetlenné teszi Magyarországot ezen forgalmának is kutatását, s hogy ha kielégítő eredményhez nem is jutunk, legalább némi világosabb fogalmat szerezzünk nagyságáról.

*) Az országos magyar stat. tanácsnak 1867. júl. 16-án tartott ülésében K o r i z m i c s L á s z l ó tett ez irányban indítványt, mely a tanács által elfogadtatván, a stat. hivatal által fogantatott, eredményei azóta évről évre közöltetvén a „Hivatalos statisztikai közlemények”-ben.

Eddigélé erre nézve semmiféle támponttal nem bírván, kísért-sük meg, visszamelve a régen múltba, a függetlenségi harc előtti kor-szakba, mire nézve az 1847-diki, mint tán legutóbb kimutatott rendes év szolgálhat némi alapul. Ez évben pedig a magyar-osztrák külön kereskedelmi forgalom olyképen állt, hogy a behozatal Ausztriából 57.680,000 frtot a kivitel ugyan oda 62.768,000 frtot tett. Az 1841—50-iki évtized átlaga szerint pedig csik évenkint behozatal 52.500,000 frt kivitel 51.300,000 frtot. És részletezve azt a főrovatok szerint:

	a behozatal	a kivitel
mezőgazda-ági és nyers terményben	5.000,000 frt	24.400,000 frt
félgyártmány- és segédanyagban	6.900,000 „	25.900,000 „
kész gyártmányban	40.400,000 „	1.000,000 „
irodalmi s művészeti tárgyban	200,000 „	— „
Összesen	52.500,000 frt	51.300,000 frt.

A mint látszik tehát, a vámterület egybe olvadását megelőzőtt ez évtizedben is Magyarország nagy kiviteli összeggel csak a mezőgazdasági terményekre és segédanyagokra nézve szerepelt 19.4 millió forinttal. Kész gyártmányban majd 40 milliót volt kénytelen behozni.

Ez némileg megváltozott, s noha Magyarország jelenleg is, mint alább látni fogjuk, épen mezőgazdasági terményekben, segédanyagokban s félgyártmányokban szállít ki legtöbbet a lajtántúli tartományokba s rajtuk túl a külföldre: mindenesetre belipara is annyira meggyarapodott, hogy a forgalomban többé nem oly aránytalan számokkal vesz részt. Ha pedig fölteszszük, bár el nem fogadjuk, hogy a Magyarország és Ausztria közötti forgalom 1847 óta csak azon arányban növekedett, mint Ausztria összes külforgalma: a behozatal 1869-ben már jóval nagyobb lehetett.

Mennyiben szerepelt Magyarország az ausztriai tartományokon kívül a külkereskedésben, még azon korszakra nézve is nehezen kideríthető, midőn a Szt.-István országai meg az örökös tartományok között még a vámsorompók feunállottak. Mindaz, a mit e tekintetben ki lehet mutatni, annyi, hogy 1847-ben például vámolás alá került:

	behozatal	kivitel
a német-szláv-olasz tartományokban	103.353,000 frt	97.749,000 frt
Magyarország és Erdélyben	18.745,000 „	15.170,000 „
összesen	122.098,000 frt	112.919,000 frt.
Mínthogy pedig az egész monarchia külfor-galma 1859-ben például	194.554,000 frt	215.521,000 frt
1869-ben pedig	420,581,000 „	438,110,000 „ tett,
a fentebbi, csekély arány szerint Magyarországnek 1859-ben a		
behozatalban	35.200,000 frttal,	a kivitelben 33.300,000 frttal
1869-ben pedig	45.824,000 „	43.688,000 „

kellett részt vennie.

E silány s a mellett is csupa valószínűségi számításon alapuló adatok mutatják tehát, mennyire volt szükség arról gondoskodni, hogy Magyarország külforgalma legalább valamennyire megközelítőleg ki legyen tüntethető.

Nem ámitjuk ugyan magunkat azzal, hogy a mi a szállító központok kimutatásaiból kiderül, az pontosan és mathematice mutassa ki Magyarország külforgalmát. Nem szabad szemet húnynunk azon tetemes hiányra nézve sem, mely a még hézagos vasuti rendszer következtében létezik, miután a közutakon kivitt s behozott árúk a számításból kiesnek; végül pedig nem lehetünk vakok az iránt sem, hogy a szállító vállalatok eddigelé nagyon is vegyes csoportokban mutatták ki az árúkat, mi kereskedelmünk részletes ismertetésére nézve eléggé hátrányos. Ámde mindkét irányban biztosak lehetünk, hogy a viszony évről-évre javul; mert nem csak a szállító vállalatok szoknak mind részletesb s pontosabban beküldött kimutatásokhoz, hanem valamennyi építő s a forgalomnak átadott új vasut egy-egy új erét tárja fel kereskedelmi életünk megismerésének.

De még az ismert hiányok mellett is megdöbbsentők a számok, melyek kereskedelmünknek e módóni kimutatásából erednek s örvendetes a haladás, melyet évről-évre nemcsak a mennyiség szaporodásában, hanem a minőség részletezésében is tapasztalunk.

Hogy az eredmény kissé későn jelenik meg a közönség előtt, összevetve a századok óta tökélesített vámhivatali gépezet által szolgáltatott adatokkal, az természetes, ha elgondoljuk, mennyire kénytelen Magyarország mellékutakon szerezni be azt, mi más országban a hivatalos statistikának úgyszólván fáradozás nélkül, bár Angliában például, egyéb ágra is alig terjedhetőleg, jut birtokába.

Eddigelé három évnek ily kimutatásával birunk, melynek eredményei értékők szerinti összeállításukban következők:

Magyarország árúforgalma Ausztriával s a külfölddel volt

	a behozatalban	a kivitelben	együtt
1867-ben	287.614,258 frt	282.771,992 frt	570.886,250 frt
1868-ban	377.311,532 „	351.470,99 „	728.782,522 „
1869-beo	479.149,234 „	346.941,185 „	826.090,419 „

Csak a főössommákat tekintve s szem elől nem tévesztve azt, hogy ez összegekben korán sincs a magyar korona országainak teljes kereskedelme kimutatva, valamint megemlékezve arról, hogy a szállító vállalatok kimutatásai leginkább csak részletesség tekintetében lettek teljesebbé, örvendetes haladást kell látnunk mégis nemcsak a három év főösszegeiben; hanem óriási különbséget azon csekély milliókhoz képest is, melyeket az 1847-diki forgalom alapul vétele mellett 1857-re és 1869-re kiszámítottunk.

A kereskedelmi mérleg tana szerinti tevélegességnek nem örülhetünk ugyan, mert a behozatal mindhárom évben tetemesen múlja felül a kivitelt; de ebben — úgy hiszem — megnyugodhatunk, ha az elméleti részben mondottakat szem előtt tartjuk, egyébkint is ismeretes dolog levén, hogy számos fogyasztási cikkre nézve szorulunk a külföldre, melyet csakis nyers (s ennél fogva kevésbé értékes) terményeinkkel fizethetünk meg.

Maga a kereskedelmi forgalom 1868-ban a múlt évhez képest 27.7 %-kal, 1869-ben 1868-hoz képest 13.3 %-kal, 1867-hez képest pedig éppen 44.8 %-kal szaporodott.

Közelebbről tekintve kereskedelmünk tárgyait s e mellett, későbbi összehasonlításnak kedvéért, a vámtarifa csoportjait tartva meg, mi egyúttal a kimutatások részletessége iránt is nyújt felvilágosítást, következő képlet alakul:

Magyarország árforgalma Ausztriával s a külfölddel.

	1869-ben	
	behozatal	kivitel
	forint	
I. Gyarmati árúk és déli gyümölcsök	26,653,786	5,666,134
II. Dohány és dohánygyártmányok	8 976,620	10,608,769
III. Kerti és mezei termelvények	4,394,111	132,311,948
IV. Állatok	17,314,967	19,134,619
V. Állati termelvények	20,139,327	16,699,298
VI. Zsírok és zsíros olajok	8,746,597	1,780,012
VII. Italok és tápszerek	2,971,361	10,484,413
VIII. Tüzelő-, építő- és műanyag	4,116,362	10,253,305
IX. Gyógy- és illatszerek, festő-, cserző- és vegyészeti segédanyagok	11,519,205	4,807,532
X. Fémek, mint ércz, nyersen s mint félgyártmány	7,444,032	3,743,142
XI. Szövő- és kötőanyagok	7,149,412	38,570,732
XII. Fonalak	4,605,686	982,761
XIII. Szőtt és kötött árúk	158,801,362	20,146,504
XIV. Árúk sertéből, háncsból, nádból stb., papír és papíráruk	5,378,690	1,466,699
XV. Bőr, bőr- és szücsárúk	24,965,953	4,562,316
XVI. Csont-, fa-, üveg-, kő- és cserépárúk	20,238,669	9,823,632
XVII. Fémárúk	54,163,154	6,110,192
XVIII. Szárazföldi és vízi járművek	5,780,625	1,047,390
XIX. Műszerek, gépek és apró árúk	77,312,431	4,113,188
XX. Vegyészeti termelvények, festő-, zsír- és gyúárúk	4,359,026	1,186,214
XXI. Irodalmi és műtárgyak	1,962,234	500,892
XXII. Hulladékok	1,966,050	2,432,746
Különböző tárgyak	—	508,747

E számok pedig eléggé jellemzik kereskedelmünk minőségét. Legnagyobb két szám a mezei termelvények kiviteli rovata (132 m)

s a szőtt és kötött árúk, tehát a legszükségesebb öltönytárgyak behozatali rovata (158 m.). Ott van továbbá valamennyi iparcikkben s nagyrészt segédanyagokban a nagy behozatal, s még a hol a kivitel nagyobb számokat tüntet is fel (mind például a gyarmati árúknál), biztosak lehetünk, hogy részben átviteli tételek is szerepelnek köztük, mit kereskedelmi statistikánk jelen helyzetében bajos még eléggé ki- és szétválasztani.

Mind a mellett nem szomorító tényeket olvasunk ki e kimutatásból. A civilizált s abban haladó ország jellege meg van máris áruforgalmunk lajstromán, mi egyrészt a finomabb gyártmányok és készítmények fogyasztási szükségletét, másrészt termelésünk fokozottabb haladását mutatja, mely nélkül e cikkeket megfizetni nem tudnók.

Lehetne ugyan az árulajstrom sok tételében épen megfordított alakú a behozatali s kiviteli rovat nagyobb summáira nézve; de nem rég ideje még, hogy komolyabb szándékkal léptünk a haladás pályájára s egyelőre a jövőnek kell fentartanunk, hogy az folytonos figyelemmel kísérve kereskedelmi kimutatásainkat, a belőlük meríthető tanokat hasznunkra fordítsa, hogy összes gazdasági s iparos életünk reformálásával bennök ezentúl az ország haladó gazdagsága s fejlődése tükröződjék.

A mellett azonban nem szabad megfeledkeznünk most sem kereskedelmünk szervezéséről. A magyar kereskedelem Pesten összpontosításáról annyit s oly sokfélét beszéltek, szónokoltak, irtak is, hogy azt kellene hinnünk e tekintetben az eszmék tisztázására több mondani való nincs is és csupán már a végrehajtás, a tett van hátra. Igen, ámde a tett egyre várat magára.

Ama sok intézmény közül, mely más országok fővárosait, más kereskedelmi székhelyeket nagygyá, keresetté s így az egész országra nézve gyümölcsözőkké tesz, nálunk vajmi kevés tapasztalható. Valóban nem szükség, hogy barátjai legyünk akármiféle monopolizáló vagy protectionalis rendszernek. Nem óhajtjuk, hogy bármely társadalmi állás — miután az országra nézve valamennyinek létezése szükséges — a másoknak rovására külön kizárólagos előnyökben részesíttessék, és épen a kereskedelmi osztály az, mely könnyen kifelé fordítja kosmopolitikus érzelmeit s ez alapon követel előjogokat, melyeket ha nem talál, elhúzódik.

Nem is a kereskedelmi osztályról, nem a kereskedőkről van itt szó, hanem a kereskedelemről magáról. Azt igenis követelhetjük, hogy ha beruházásokat tesz az ország mezőgazdasági, bányászati, ipari érdekekben, tegyen olyanokat a kereskedés érdekében is. Egyenlő jog, egyenlő mérték mindnyájának, a nemzetgazdasági tényező mind egyaránt követelheti a kellő ápolást, felvirágzása akadályainak elhárítását.

Nem tagadhatni ugyan, hogy a közlekedési eszközök, például, nagyrészt a kereskedés érdekében működnek; de ne vegyük el egyik kézzel, mit a másikkaladtunk.

A gabonakereskedésről szólva, már ki lön egyik-másik hiány mutatva, mely piacunkra nehezül. Hasonló mondható egyéb ágakról, kiválóan mutatkoznak ezek például a sertés kereskedésnél, mely Pest-Kőbányán világforgalmi piacot talált eddig, honnan azonban mindenféle városi, hatósági s szállítói zaklatás készül azt kiszorítani. A helyett, hogy a lehető, más kereskedelmi vagy iparágra nézve nem sérelmes ápoláshoz részesítenők e piacot, mely szerencsésen akadt s mintegy magától nőtte ki magát azzá, a mi jelenleg, annyi szarcot vet rá, például, a város a jövedelmi adón kívül, vám- s piaczpénz czimén, hogy a sertésszállítás, melynek Pestet illetőleg még a vasúttal is kell küzdeni, mindinkább közvetlen indul Bécsbe, ott is azon központosítást előmozdítandó, melyet Pestről sajnos vaksággal folyton elmozdítunk.

Úgy hiszem, nagy és veszedelmes önámítás van azon hitben is, hogy mi folytonosan még Európa főfogyasztó piacainak gabonáira legyünk tekinthetők. Csak szerencsés konjunktúrák nyújthatnak nekünk nagy kiviteli lehetőséget, rendszeres piaczunk még Svájcban sincs, melyre eddig kizárólag számíthattunk; mert újabb időben oda is orosz gabona áramlik Marseillen át.

Gazdasági s földmívelő viszonyaink tárgyalásakor már ráutaltunk, de azt hiszem, nem lehet elég sokszor ismételnünk, hogy a pusztá gabonatermelés nem tekinthető, viszonyaink között, óhajtott állapotnak, hanem hogy összes gazdaságunkat más, okszerűbb, haladotabb ország helyzetének megfelelőbb rendszer alapjára kell fektetnünk.

Anglia, melyre mindig, Franciaország, melyre néha, Németország, melyre gyakran számítottunk exportunkkal, mindinkább amerikai s orosz gabonával látják el magukat. Amerikának az olcsóbb tengeri út, Oroszországnak az olcsóbb termelés nyújt felettünk előnyt, melyet utóbbinál még a vasutak óriás mérvű kiépítése is fokoz. Ha tekintetbe vesszük, hogy Oroszországnak 1870. végével 1,527 mértföldnyi vasútja volt üzletben, hogy ez év alatt 422 mértföld adatott át a forgalomnak, 504 mértföld volt építés alatt és 855 új mértföldnek kiépítése volt elhatározva, s hogy e vasutak által az egyenes vonalok a keleti és fekete tenger, Moskau és Odessa között majdnem helyre vannak állítva, szinte borzadással nézzük saját gabonakivitelünknek törpévé süllyedését, nem is szólva még Amerikáról, melylyel ottani jó években úgy sem versenyezhattunk.

Gabonakereskedésünknek pedig még más, lehet, még vesélyesebb versenzője akadt. Eddig Pesten, az ország szívében volt legalább

valamennyire összpontosítva a kereskedelem. A külföld lassan-lassan megszokta volt hova forduljon megrendeléseivel, melyek most vasuti rendszerünk böles decentralisatiója folytán vagy szétforgácsolva a vidékre, vagy a bécsiek erőteljes törekvései folytán amoda fordulnak. A tekintélyes, az imponáló központ tehát hiányzik nálunk, hanem annál erősebben, annál tekintélyesebben kezd alakulni Angliában. Eddig az angol kikötők csak saját szükségletök fedezésére gyűjtötték volt a külföld gabonáját. Ma Belgium s Hollandon kívül még éjszaki Franciaországot is a britek látják el az Amerikából s Oroszországból importált olesó gabonával.

Ha elgondoljuk, hogy Anglia csak az 1871-diki év nyarán 8 millió mázsa buzát, 4 millió mázsa kukoriczát, harmadfél millió mázsa zabot és másfél millió mázsa árpát, valamint fél millió mázsa lisztet összpontosított kikötőiben; ha elgondoljuk, mily szívóssággal s eszélyességgel tudja az angol az egyszer kínálkozó tüzletet felhasználni s állandósítani, el lehetünk rá készülvé, hogy, ha csak szintoly óriási megfeszítéseket nem teszünk, gabona- s termény-kereskedésünk összpontosításáról le kell mondanunk, nagyszerű gabonakereskedésről áptolt álmaink pedig akkor szintén maguktól is szétfoszlanak.

Vajjon a Dunaszabályozás, a kikötők, silok, entrepôts stb. építése segít-e a bajon, avvagy csak enyhítheti is, azt hihetjük ugyan, de remélnünk sem szabad, míg erélyes intézkedéseket e téren nem tapasztalunk minálunk, hanem tapasztaljuk igenis, Bécsben, Odessában, Londonban.

4. Magyar-osztrák külkereskedés.

Ha Magyarország kizárólagos külkereskedését más államok szokott módja szerint ki sem mutathatjuk, ugyanez nem áll azon vámterületre nézve, melyet a magyar korona országai Ausztriával együttesen képeznek.

A magyar-osztrák áruforgalmat eléggé megismerhetjük a rendelkezésünkre álló statistikai anyagból. De annál kevésbbé merjünk belőle következtetést vonni saját nemzetgazdasági állapotunkra. Mert számos oly czikk, mely az általános vámkimutatásokban kiviteli többletet mutat, Magyarországra nézve az ellenkező, vagyis behozatal Ausztriából. Épügy áll ez megfordítva, s akárhány oly czikk, mely a magyar-osztrák vámlajstromokban a behozatal alatt szerepel, ránk vagyis országaink összegére nézve valóságos többletet jelent tényleges kivitelünkben, mely, igaz, nagyrészt az osztrák tartományokba szivárog.

Sőt ugyanez állítás még Ausztriára nézve is igaz, s ha más államok vámlajstromaikból tanulságot meríthetnek közgazdasági viszo-

nyaikra nézve, ugy ez a monarchiára nézve épen nem mondható. Itt ugyanis egyrészt kiválóan iparos s másrészt kiválóan mezőgazdasági országcsoportozatok állnak egy és ugyanazon vámhatár által körítve, két különálló, egymástól független kormányzat alatt, mely, ha nemzetgazdasági irányban netalán tájékoztat akar meríteni azon számadatakból, melyek más államokban sokat forgatott nyílt könyvképen fektednek az illető kormányok előtt, úgy előbb le kell az adatokat kellő mértékűkre szállítani, mintegy lefordítani s még akkor is csak félértelmők lesz, mostani alakjukban azonban teljesen hasznavehetetlenek.

Magyar részről legalább kísérletek történtek e részben, és statisztikai hivatala legalább tájékoztatókat iparkodott nyújtani kormányának, melyek közgazdasági intézkedések alapjául szolgálhatnának; s ha ezek nem vezettek kellően kimerítő eredményhez, oka nagyrészt abban kereshető, hogy csakis az egyik fél részéről kísértettek meg.

Osztrák részről e tekintetben semmi sem történt s ha a Lajtántúl követendő kereskedelmi politika alapjául netalán a létező árukimutatások akarnak irányadókul vétetni, úgy bizton állíthatni, hogy ez alap hamis s hogy az illető országok valódi érdekei, szükségletei és kívánalmái ezen számokból ki nem derülnek.

Magyarország-Ausztria összes áruforgalma a külfölddel:

	b e h o z a t a l			k i v i t e l		
	<i>oszt. érték millió forintban</i>					
	1845-ben	1859-ben	1869-ben	1845-ben	1859-ben	1869-ben
S z á r a z f ö l d i f o r g a l o m :						
a vámegelettel . . .	35.92	110.51	301.89	41.52	110.83	240.99
Oroszországgal . . .	3.92	8.27	11.37	5.83	13.37	20.51
Törökországgal . . .	14.92	21.02	29.08	9.75	28.42	70.02
Olaszországgal . . .	13.69	10.43	21.38	14.68	14.92	30.53
Svájczzsal	2.62	2.63	2.29	19.83	12.17	1.33
Összesen	71.07	152.86	366.01	91.61	179.71	363.98
T e n g e r i f o r g a l o m .						
Trieszten át	27.47	24.63	51.52	12.51	27.09	70.54
Fiume s a többi adriai kikötőn át	23.55	23.14	3.05	8.79	10.56	3.59
Összesen	51.02	47.77	54.57	21.30	37.66	74.13
Összes forgalom	122.09	200.63	420.58	112.91	217.37	438.11

Az összes forgalom behozatalban s kivitelben együtt volt:

1845-ben	235.000,000	frt
1859-ben	418.000,000	„
1869-ben	858.690,000	„

És országok szerint összevonva az egész forgalmat, az volt :

	1845-ben	1859-ben	1869-ben
A vámegegylettel	77.44	221.34	542.88
Oroszországgal	9.73	49.44	99.70
Olaszországgal	28.37	25.35	51.91
Svájczezzal	22.45	14.80	3.62

Ezen számokból látszik, hogy Magyarország-Ausztria behozatala általában az első másfél évtized alatt 78.54, a másik tizedben 219.95 millióval, kivitele 104.46, illetőleg 220.74 millióval szaporodott. Összes kereskedelmi forgalma tehát 183 és 440 millió frttal, a legközelebbi negyedszázad alatt pedig 623 millió frttal, vagyis 265%-kal gyarapodott.

Úgyde kilátszik e számokból az is, hogy a forgalmi gyarapodás korán sem volt egyforma minden irányban, sőt nem is a legszerencsésebb oldalon. A legfőbb kereskedelmi növekvés ugyanis a vámegegylettel volt, melynek irányában a behozatal az első másfél évtized alatt 71 millióval, a kivitel csak 69.5 millióval, a következő évtizedben a behozatal 191.3, a kivitel 130.1 millió frttal növekedett. Oroszország irányában 4.3 és 6.7, Törökország irányában 5.9 és 18 millió a gyarapodás. Tehát a vámegegylettel való kereskedés, az activ és passiv mérlegezés tana szerint, veszteséggel járt Magyarország-Ausztriára nézve; pedig éppen a vámegegylet irányában áldozott Ausztria legtöbbet. Az elhanyagoltabb Oroszországgal harmadfél millió, Törökországgal éppen 12 sőt 40 millió frt nyereséget aratott.

A virágzó iparú és nyers anyagokra szorult Svájcezzal ellenben hanyatlás mutatkozik, főképp a kivitelre nézve 7.7 és 10.8 millióval; Olaszországgal a behozatalra nézve 3.3 millió hanyatlás, a kivitelben csak fél milliónyi javulás az első 15 év alatt, mit különben az 1859-diki háborúnak is tulajdoníthatni; mert a következő évtizedben az emelkedés a behozatalban ismét 10.3, a kivitelben 15.6 millió frt.

A legnagyobb hanyatlás az első másfél évtized alatt Ausztria tengeri forgalmában észlelhető, mi egyúttal hazánkra nézve legsújtóbb, mely földmivelő iparával éppen tengeri forgalomra volna leginkább szorítva. Trieszten át a behozatal 3 millióval apadt, habár a kivitel 13.2 millióval felszaporodott, az összes tengeri forgalom pedig csak 10 millióval emelkedett 15 év alatt, mi, Europa kereskedésének roppant fejlődését tekintve, valóságos hanyatlás.

Tényleges hanyatlás azonban az összes áruforgalomban Fiumén s a többi kikötőkön át tapasztalható. Ez pedig nem csupán Velence elvesztésének tulajdonítható, melynek adatai az 1859-diki kimutatásban még befoglaltatnak, noha ott is már fél millió csökkenés mutatkozik, holott Velence 1859-ben 18, sőt még 1865-ben is 11 millió frttal szerepel csupán a behozatalban.

Az utóbb kimutatott évtizedben Fiume s a többi kikötő forgalma (Velenceze nélkül) a behozatalban 20, a kivitelben 7 millió forinttal csökkent.

Ha a kiviteli többlet, vagyis a kereskedelmi mérleg valósággal oly előnyös volna az összes kereskedelemre nézve, Magyarország-Ausztriának eddig — mint említők — a leggazdagabb államnak kellene lenni.

Volt ugyanis Magyarország-Ausztriában :

	a behozatai	a kivitel	a kiviteli többlet
1861-ben . . .	243.847,000 frt	276.734,000 frt	32.887,000 frt
1863-ban . . .	233,503,000 „	251.319,000 „	47.816,000 „
1865-ben . . .	256.791,000 „	344.509,000 „	87.718,000 „
1867-ben . . .	294.314,000 „	407.365,000 „	113.051,000 „
1869-ben . . .	420.581,000 „	438.110,000 „	17.529,000 „

Vagyis évenként átlag körülbelül 60 millió frttal gazdagodnék meg külkereskedelme útján a monarchia, mi a függetlenségi hárcz óta lefolyt 22 év alatt körülbelül másfél milliárdnyi nyereséménynek, vagyis közel azon összegnek felel meg, melylyel Magyarország-Ausztria ugyanez idő alatt egyre szaporodott államadósság folytán elszegényedett.

Ugyanez éveket tekintve külföldön, azon meggyőződésre kellene jutnunk, hogy a folyvást gyarapodó Anglia közel félmilliárdnyi veszteséget szenved évi külforgalmában, a haladó Olaszország, a gazdagodó Belgium mind veszteségre dolgoztak s csak Francia- és Oroszországnak jutott volna évi 15—16 milliónyi forint nyereség a külkereskedésből.

Csakugyan Ausztria szolgáltatja a legjobb érvet a mérlegezési tan hibás általánossága és a mellett, hogy ne a behozatali és kiviteli többletet tekintsük csupán irányadónak, hanem a forgalom nagyságát és minőségét, mert, miután tény, hogy nem ingyen adják egymásnak a különféle árucikkeket a nemzetek, hanem cserében, azonfelül meg egy ország sem győzné csak egy évtizeden át is készpénzzel a kimutatott milliónyi különbségeket, a forgalomnak kell azt kiegyenlitenie, s az országra nézve közönyös lehet árúval vagy épen pénzzel fizeti-e meg forgalma netaláni hiányát. Érdeklélv csak az bir, több anyagot vagy több munkát ad-e cserében s minél több ez utóbbi, annál hasznosabb az rá nézve, mert a nemzetek, mint az egyesek — ritka kivétellel — csak munkájok után gazdagodnak meg.

A magyar-osztrák kereskedés tárgyainak minőségét véve szemügyre, úgy a régibb Ausztriának külkereskedése, melyben Magyarországé is befoglaltatott, néhány korábbi év áttekintése következő számokban nyilvánul :

Volt ugyanis a külkereskedés az akkori csoportosítás szerint millió forintokban:

	1847-ben		1857-ben		1860-ban	
	behozatal	kivitel	behozatal	kivitel	behozatal	kivitel
k é s z g y á r t m á n y :						
ruha és pipere nemtek			12.51	32.98	11.74	46.64
fémárúk			15.34	7.33	9.57	7.79
különbféle összetett áruk	8.24	36.16	19.03	48.39	12.18	55.43
papír			1.92	3.25	1.32	4.07
vegyészeti termék			2.80	3.67	2.51	4.97
könyv- és művészetiék			7.57	3.01	6.36	2.76
Összesen	8.24	36.16	62.16	98.63	43.68	121.66
i p a r a n y a g o k :						
termesztermények	42.30	54.04	66.97	81.28	70.23	72.30
segédanyagok	12.66	6.63	20.76	4.05	18.00	4.18
félgártmány	10.13	5.24	36.67	8.19	27.45	9.16
összesen	65.09	66.91	124.40	93.52	115.68	85.64
f o g y a s z t á s i c z i k k e k :						
gabonafélék	7.84	6.56	8.52	13.82	9.37	28.52
vágómarha	8.49	3.42	10.85	5.13	10.23	6.65
olaj- és zsíradék	9.09	0.51	7.49	1.58	5.78	2.73
gyarmati áruk	22.35	1.31	20.85	0.55	16.34	1.07
más élelmi szerek	6.35	3.00	4.13	2.63	5.89	3.22
italok	1.98	1.40	4.48	4.99	1.39	3.32
összesen	56.10	16.29	56.32	28.69	48.99	45.51
mindössze	129.64	119.26	242.89	130.84	208.35	252.80

Ez éveknek behozatali- s kiviteli forgalmát összevonva, következő képlet alakul:

	behozatal	kivitel
1847-ben	129.638,000 frt	119.255,000 frt
1857-ben	242.890,000 „	130.839,000 „
1860-ban	208.344,000 „	252.802,000 „
Az összes forgalom pedig volt .	1847-ben 248.893,000 frt	
	1857-ben 373.729,000 „	
	1860-ban 461.146,000 „	

A forgalom tehát általában növekedett, még inkább pedig egyes, főképp ipartárgyakra nézve haladt az örvendetesen. A kész g y á r t m á n y o k kivitele ugyanis, — melyekben a legtöbb munkabér megtérítése foglaltatik — 1847-ben csak 28, 1857-ben már 36.5, 1860-ban pedig 78 millióval múlta felül a behozatalt.

Az ipar- és segédanyagok behozatala szintén egyre növekedett, és míg 1847-ben a kivitel még 1.6 millióval múlta felül a behozatalt, 1857-ben már 30.9, 1860-ban pedig 30 millióval több ily segédanyag hozatott be, mely esetben az úgynevezett passiv keres-

kedés inkább örvendetes jelenség, minthogy az e segédanyagokból készülnő gyártmány szaporodására, tehát ismét a munkaerő fokozottabb értékesítésére mutat.

Roszabbul áll az arány a fogyasztási cikkekre nézve, melyekkel főképp a Magyarországgal kapcsolatos Ausztria önmagát elláthatná. Igaz, hogy e rovatban a gyarmati árúk képezik a legnagyobb tételt, melyekre nézve Ausztria természetesen a külföldre szorul, miből önkényt magyarázódik azon tény, hogy a behozatal 1847-ben 39.8, 1857-ben 27.7, 1860-ban meg 3.4 millióval haladta meg a kivitelt; de csodálatos és sajnós dolog, hogy a gabouaféléket nem is említve, melyek évről-évre nagyobb kivitel tárgyait képezik, a vágómarha, olaj és zsiradék s más élelmiszerek külföldről pótlandók, mely három cikkben 1847-ben 17, 1857-ben 13, 1860-ban 9 millióval többet hozott be a monarchia, mint a mennyit kivitt és csak a behozatali többlet apadása biztat némileg Magyarország-Ausztria önélelmezési haladása iránt.

Még több tájékozást nyertünk, ha Magyarország-Ausztria egész külkereskedését ez évtized elején, közepén s végén 5—5 evi időközben a vámtarifa csoportjai szerint tekintjük. Volt pedig millió forintokban:

	1861-ben		1865-ben		1870-ben	
	behozatal	kivitel	behozatal	kivitel	behozatal	kivitel
1 Gyarmati árú és déli gyümölcsök	15.72	0.06	20.23	6.80	20.11	17.12
2 Dohány és dohánygyártmányok	2.73	0.59	5.12	2.39	12.16	4.32
3 Gabonafélék és kerti termények	12.91	46.08	14.84	49.56	19.53	64.20
4 Állatok	17.41	9.40	12.86	10.19	19.75	10.35
5 Állati termények	7.52	4.62	11.46	8.23	16.31	8.68
6 Zsírok és zsíros olajok	13.39	3.79	15.32	4.73	13.76	11.03
7 Italok és tápszerek	2.24	3.93	1.92	5.56	2.57	8.34
8 Tüzelő-, építő- és műanyagok	5.71	24.79	7.22	27.77	14.42	31.05
9 Gyógy-illatzer, festő-cserző anyag	17.61	4.37	14.52	5.31	25.21	4.91
10 Fémek, érczek s mint félgyártmány	35.37	32.33	4.13	56.27	36.19	5.14
11 Szövő- és kötő-anyagok	47.61	35.88	66.37	64.86	75.22	31.51
12 Fonalak	21.16	2.59	26.43	8.36	31.22	9.73
13 Szőtt és kötött árúk	10.11	48.94	13.06	41.90	45.83	56.97
14 Árúk sertéből, háncsból, kokoszdióból, fűből, szilánkból stb.	1.25	4.87	1.70	7.94	2.83	7.34
15 Bőr, bőr- és szűcsárúk	5.39	14.11	6.23	10.79	14.03	14.35
16 Csont-, fa-, üveg-, kő- és cserépárúk	3.25	22.82	12.88	20.39	5.94	25.17
17 Fémárúk	2.67	16.02	4.68	9.30	15.50	12.99
18 Szárazföldi és vízi járművek	0.32	3.93	0.18	3.62	2.90	6.67
19 Műszerek, gépek s apró árúk	6.31	22.63	6.81	39.96	23.12	47.47
20 Vegyszeti termelvények	1.92	4.55	2.95	5.31	4.02	6.65
21 Irodalmi és műtárgyak	5.22	1.25	7.93	4.46	10.03	3.52
22 Hulladékok	—	0.11	0.30	0.80	0.14	1.23

Mely összcállításból kiviláglik, hogy a **behozatal** meghaladta a **kivitel** millió frttal:

	1861-ben	1865-ben	1870-ben
gyarmatárúknál	15.66	13.43	2.99
dohányneműeknél	2.14	2.73	7.84
állatoknál	8.01	2.67	9.40
állati termelvényeknél	2.90	3.23	7.63
zsíradék- s olajnál	9.00	10.59	2.73
gyógy- s illatszereknél	11.24	9.21	20.30
fémek- és érczeknél	3.03	—	31.05
szővő anyagoknál	11.73	1.51	43.71
fonalaknál	18.56	18.07	21.49
fémárúknál	—	—	2.51
irodalmi s műterméknél	3.97	3.47	6.51

Viszont a **kivitel** mutat ki többletet millió frtban:

	1861-ben	1865-ben	1870-ben
gabonafélék s kerti termékeknél	33.17	35.12	44.67
italok- s élelmi szereknél	1.69	3.64	5.37
tüzelő-, épület s szerszámfánál	19.08	20.55	16.63
fémeknél nyersen s félgyártmányúl	—	2.12	—
szőtt és kötött árúknál	38.83	28.84	11.14
sorte-, háncs-, papir- s papírárúknál	3.62	6.24	4.51
bőr s bőrárúknál	8.72	4.56	0.27
csont-, fa-, üveg- s agyagárúknál	19.57	7.51	19.23
fémárúknál	13.35	4.62	—
szárazföldi s vízi járműveknél	3.61	3.44	3.77
műszerek-, gépek- s apró árúknál	16.32	33.15	24.35
vegyérszi-, festő- s olajárúknál	2.63	2.36	2.63
hulladéknál	0.11	0.50	1.09

És e szempontból tekintve a kereskedelmi mérleget, az csaknyan Ausztria (de nem Magyarországnak is, mint feljebb láttuk) javára szól, a mennyiben a behozatali többlet fonálnál, tehát iparanyagnál a legtetemesebb (18—21 m.), holott az aránytalanul legnagyobb kiviteli többlet épen ipargyártmányoknál s pedig főleg szőtt és kötött árúknál (38, 28 és 11 m.) csont-, fa-, üveg- s agyagárúknál (19.7 és 19 m.) s gépeknél és apró (kurze) árúknál (16, 33 és 24 millió) mutatkozik, a gabonafélékben nyilvánuló (33, 35 és 44 millió), valamint a tüzelő- és építőfánál stb. (19, 20, 16 millió) nagyrészt bennünket illetvén.

Még az átmeneti kereskedést kell néhány számmal megvilágítanunk, azon országok szerint csoportosítván értékét, melyeknek határain az árúk a monarchia vámvonalán be vagy kiszállítottak. Itt is millió frtokban szólunk az utolsó tized két szélső éveit vevén fel például.

Az átviteli kereskedés értéke volt :

	1859-ben		1869-ben	
	beszállítva	kiszállítva	beszállítva	kiszállítva
Dél-Németország határára	12.35	1.34	79.86	6.80
Szászország „	22.68	2.59	27.38	2.94
Poroszország „	22.61	3.06	29.86	4.49
Oroszország „	3.02	13.18	4.99	15.36
Törökország „	1.78	29.12	5.89	65.32
Olaszország „	8.78	8.75	15.31	39.33
Svájc „	3.99	0.29	0.40	0.10
Triesten át	6.44	19.25	20.55	50.03
Velenczén át	8.28	12.92	—	—
Fiumén s a többi kikötőkön át	1.54	0.97	0.94	0.78
Összesen	91.47	91.47	185.18	185.18

Az átvitel tehát 91.470,000 frtról 1859-ben 185.180,000 frtra emelkedett 1869-ben, mi egy évtized alatt 93.7 millió frtnak vagyis 102 %-nak felel meg, ugyanez évtized alatt pedig, mint láttuk, a behozatal 200.630.000 frttól 420.580,000 frtra a kivitel 217.370,000 „ 438.110,000 „ amaz tehát 219.950,000 vagyis 109 %-kal, emez 220.740,000 frttal vagy 101 %-kal emelkedett

Az egyes vámterületekkel folyt, korábban kimutatott kereskedelmünkben kívül világlik, hogy a Duna, mint kereskedelmi forgalmunk legtermészetesebb, egyúttal legolcsóbb közlekedési vonala eléggé még most sincs számba véve. Rajta nem csak Törökországba jutunk, de a fekete tenger partjait érő déli Oroszország legvirágzóbb s nagy jövőjű kikötőivel is kapcsolatba jöhetünk. S ha az Angol- és Franciaország által az éjszakai kikötőkön át olcsóbban szállított gyártmányokkal Szt. Pétervároth és Moszkában nem is versenyezhetünk, Dél-Oroszországgal s Perzsiával a közlekedési előny Magyarország-Ausztriáé s e érről nem volna szabad magát leszoríttatnia.

Ha két nemzet közt élénk forgalom támad, mindkettő jobban jobban szokik termelvényei kölcsönös használatához s csak ily módon lehetséges Magyarország borának és egyéb termelvényeinek Oroszországban nagyobb kelendőségét szerezni. Ha ezt olcsó dunai szállítás, Oroszországgal való forgalmunk nagyobbítása által valósíthatnók, érdekeink Ausztria iparos tartományaival karöltve haladnak s különben is óhajtott alkalma nyílik így Magyarországnak arra, hogy gyakran kifejtett szabad kereskedelmi nézeteit valósítsa.

A Törökországgal még 1862-ben kötött kereskedelmi szerződésnek semmi értelme nincs, ha megengedjük, hogy — mint újabban történik — a Dunafejedelemségbe bevitt finom borra és szeszes italokra az eddig érvényben levő 5 %-nyi vám és 1/2 % pótlékon kívül még

külön fogyasztási vám legyen vetve, mely minden üveg asztali borért egy huszas, a pezsgő borra nézve pedig két annyi.

Hazai borkereskedésünk érdekében felette kívánatos, hogy az említett kereskedelmi szerződés alapján e külön vám eltörlése eszközöltessék, mely remesak érvénytelenné teszi a vámtételeket, de e tárgyakkal való kereskedésünket majd végkép megakasztja. Általában óhajtandó, hogy épen Törökország s a keleti tartományok, ezen, az összes monarchiára nézve is egyik legfontosabb elkelési piacok felé minél több figyelem fordulna iparosaink és kereskedőink részéről is.

A kereskedés Törökországgal már sokkal virágzóbb vala, mint jelenleg. Ausztria egész kereskedelmi politikája régebben a vámegylet határai felé fordult, ott fenakadt és a hiú erőlködések közben későn vevé észre, hogy a míg a vámegyletnek előtte elzárt paradicsoma ajtaján kopogtat, e remélt paradicsom lakói Svájc, Anglia és Franciaország kereskedőivel egyetemben a török és keleti kereskedés fogantyúját csavarják ki kezéből, melyet a legújabb korig Ausztria tartott markában.

Bármilyen érdekesek egyébiránt a közlött számok, s bármennyire szolgálhatnak tájékozásul a világforgalmat szemügygyel tartó nagy kereskedőnek, mi épen azt látjuk belőlük s látjuk igazolva általuk, hogy a monarchia két külön kormányának nem szolgálhatnak kereskedelmi politikájukban sem tájékozásul sem irányadókul.

Ha már magában a pusztá számban sines meg a magyarázat arra nézve, hogy például fémek, érczek s felgyártmányok mért mutatnak 1861 és 1870-ben behozatali, 1865-ben kiviteli többletet; mért ingadozott a szövő anyagoknál a behozatali többlet 11.7, 1.5 és 43.7 millió frt, szőtt és kötött áruknál a kiviteli többlet 38.3, 28 s és 11.1 millió frt között; úgy még kevésbbé adhatnak választ arra nézve, vajjon Ausztria vagy Magyarország volt-e ezen változó áruforgalomnál inkább vagy kevésbbé érdekelve, avvagy a gabonafélék és kertitermények 33, 35 és 44 milliónyi kivitele csupán a szt. István korona országait gyarapítja-e, vagy Ausztria is járult-e s mily arányban a szerzeményhez?

Minél inkább tanulmányozzuk a számokat, annál inkább kell azon meggyőződésre jutnunk, hogy a magyar-osztrák külforgalmi kimutatásokat csakis a külföldi kereskedelmi politika számára készítjük, mely ez alapon még inkább megszokja, hogy egy államnak tekintse Ausztria-Magyarországot, a mely csak tengeri lobogója emblemaít változtatta. E két államterület két külön kormánya pedig talán nem szorult kereskedelmi forgalmának ismeretére s ezért érheti be csupán oly együttes vámkimutatásokkal, melyek régi szokásból készülnek ugyan; de itthonra nézve nem kell, hogy tanulságcsak legyenek!

5. Tengeren túli kereskedés.

Mióta Revoltella röpirata „Oesterreichs Betheligung am Welthandel“ megjelent s az osztrák tengeri kereskedés számos hiányait kitüntette, nagy sürgős-forgás mutatkozott e téren. Az idézett röpiratban foglalt nézetek meghányására külön bizottmány ülésezett Triestben, mely „Revoltella-comité“ neve alatt a császári miniszteriumnak 62 lapra terjedő jelentést nyújtott be, számos melléklettel s Ausztria kedvezőtlen állását a világkereskedésben még inkább kitüntetvén, egyúttal javaslatokat terjesztett elő az állapot lehető megváltoztatása iránt.

Hogy Ausztria-Magyarország a tengeren túli, tehát a voltaképi világkereskedésben mennyiben szerepel, az illető statisztikai táblázatokból aligha kivehető, tudva lévén ugyanis, hogy az éjszakibb fekvésű tartományok, nevezetesen Bécs és környéke, Morva- és Csehország, melyek mérsékeltbb vasuti árszabályzattal s olcsóbb vízi utakkal bírnak, Hamburg s Brema felé szállítanak sokat, mi nagyobb-részt ama városok kiviteli, vagy legalább átviteli táblázatait betölti.

Az 1851—1860-diki évtizedben az átlagos 247.900,000 frtnyi összes behozatalban a tengerpartok 59.5 millióval vagyis 24%-kal, a 250.800,000 frtnyi kivitelben 43.2 millióval vagy 17%-kal szerepeltek. Azóta a tengeri forgalom még alább szállt, a mennyiben 1861-ben a behozatalnak 18% a kivitelnek 28%-kát képezte; 1862-ben pedig 18% és 19%-kal szerepelt a be- és kivitelben; mi későbbben, nevezetesen 1867-ben 11 és 13%-ra esökkent, 1869-ben pedig a behozatalban ismét 16, a kivitelben 17%-ra emelkedett.

A külkereskedés valamely nagyobb kikötőben csak is a számos, könnyű s olcsó tengeri szállítás következtében virágozhatik. Fiumében ez általában gyenge lábon áll, Triestben néhány nagyobb szállító-társulat egyedárusága által van akadályoztatva. A Lloyd-társulat az államnak közvetítési póstaszolgálatát, huzza a nagy kamatbiztosítéki összletet, melyekhez Magyarország is tetemes összeggel járul s egyik nagyobb árúszállító vonalát a másik után megszünteti.

Az egyedáruság kizárja az egészséges versenyt és bármi szükséges volna reá akár Triestben akár Fiumében, szállító társulat létre mindaddig nem jöhet, míg a Lloyd kiváltságos helyzete, általok el nem érhető előnyökben részesül. Pedig máris megérezni a forgalomban e hiányt, mert nemcsak Marseille ragadta magához kelleténél inkább a Németországból s Svajczból kelet felé szánt árúcikkek szállítását, de még Ancona is egyre emelkedik s versenyével máris fenyegeti Triestet, azon kikötőt, melynek mesterkélten s részrehajlóan juttatott előnyecivel szemben Fiume mind inkább háttérbe szorul.

A verseny kizárására vonatkozólag, világos példa azon hír, hogy nemcsak olasz, hanem svajczi házak is a trieszti „Lloyd“-dal versenyző társulatot akarnak alapítani, melynek az az előnye volna, hogy semleges lobogója alatt még háboru idején is szabadon járna a földközi tengeren és Adrián. Svajcz azonban minden igyekezetével sem tudta még kicszközölni, hogy lobogója semlegességének a népjogi elismerést megszerezze. Aztán meg Ausztria nehezen bizza idegen társaságra a postát. Így tehát a lobogó semlegessége az első kérdés, csak azután, ha ez tisztában lesz, lehet szó ily társaság alapításáról. Várható különben, hogy ez ürügy elég sokáig fog fenállni a közérdekből kívánt, magánérdekből rettegett verseny meggátolására.

S itt szinte lehetetlen a szabad kikötők kérdését legalább néhány szóval meg nem említenünk. Főképp Triest és Fiume, Ausztria és Magyarország e két legkiválóbb tengeri, egyúttal szabad kikötője miatt.

A szárazföld gyakran panaszszal fordul a kikötők szabadsága, illetőleg a vámkülzetek ellen, melyek egyikének megszüntetése végett erélyes mozgalom fejlődött ki legújabbban a monarchia mindkét részében. Habár e panaszok nem annyira a szabadság, mint a szabadalom ellen fordulhatnának s nagyobbbrészt más szabadalom védelméért, t. i. az iparosok által kívánt védvámért emeltetnek, mégis tekintetbe veendő. Legkívánatosabb ugyanis az, ha még a szabadság se kiváltsággéppen tünezik föl egyik-másik helyen, hanem válnék mind általánosabbá az egész behozatali- és kiviteli forgalomra nézve; mert ekkor bizton várhatnók, hogy a szabad kikötők panaszos oldala is magától megszűnnék.

Egyik legfőbb tévedése különben a szabad kikötőket ellenzők nézetének az, hogy azt vélik, mintha a monarchia beltermékei roppant kivitelre volnának képesek, valamint azon balhiedelem, hogy a belföld tudja isten, mily nagy fogyasztásra alkalmas. Alkalmas igenisi volna nagy fogyasztásra, de jelenleg nem képes reá, sőt régebb fogyasztóképessége is egyre hanyatlott s csak a legutóbbi években, nevezetesen szabadabb belélet, fokozott tevékenység s élénkebb üzleti élet folytán kezd lassan ismét emelkedni.

Igaz, hogy a viszván a kiszállított volt belföldi vagy a belföldre szánt termékek forgalmát nehezíti s itt óhajtandó volna a vámleszállítás addig is, míg általánosan alacsonyabb vámokkal fogunk bírni, de viszont nem szabad felejtenuk, hogy nagyrészt a belföld hanyagsága s csekély vállalkozó szelleme nem használja a szabad kikötőket arra, mire voltaképen hivatvák: bel- és külföldre szánt termékek nagy rakodóhelyeül.

Mikép alakul Triest kereskedelmi forgalma részletesebben, következő számokból derül ki, szem előtt tartván azt, hogy Triest a monar-

chiára nézve külföld s így az ott behozatalként szerepelő árúk egy része a monarchiára nézve kivitelt, az onnan kivitt árúk egy része országainkra behozatalt jelent. Saját országainkat tekintve a Triesten át közvetített:

	behozatal	kivitel
volt 1859-ben . . .	24.629,000 frt	27.092,000 frt
1865-ben . . .	30.456,000 „	52.969,000 „
1869-ben . . .	51.517,000 „	70.536,000 „

A város, illetőleg kikötő összes külkereskedelmi forgalma ennél fogva volt:

1859-ben	51.721,000 frt
1865-ben	83.425,000 „
1869-ben	122.053,000 „

S így némi haladás mutatkozik ugyan, de korán sem olyan, mely a monarchia összes áruforgalmi szaporodásának megfelelne, mint az a százalékok összehasonlításából is kiderült.

A valuta, melynek ingadozásait s a külkereskedésre való befolyását mindenki ismeri s melyről alább még külön szólunk, sehol inkább nem mutatja káros hatását, mint épen nagy kikötő- s külforgalomra törekvő városban. A londoni, marseilli, vagy hamburgi s genuai kereskedő külön váltó-árfolyammal bir saját városában, a trieszti és fiumei kereskedőnek a Londonban vagy Párisban nyitott hitellel kell beérnie, természetesen provisió mellett. Ez nemcsak drágítja, de lassítja is az üzletet s igazán nagyszerű forgalomról mindaddig szó sem lehet, a míg e városok közvetlen árfolyammal nem bírnak; e közvetlen váltó-árfolyamról meg szó sem lehet, a meddig az osztrák nemzeti bank kényszerfolyású papírpénze helyettesíti s a forgalomból kirekeszti az ércpénzforgalmat.

Triesztben 1848 előtt meg is kísérlték a közvetlen váltókiállítást Amerikára s viszont, de a szép lendületnek indult forgalmat a valuta közbejött elértéktelenítése megakasztá, romba döntve mind azt, mit évek alatt felépíteni nagy nehezen sikerült. Sőt a trieszti kereskedelmi bank tovább ment s legalább a nagykereskedésben helyre akarta állítani az ezüstforgalmat. Beszerzett ércpénzt s ebben kezdett számolni. A kormány befiltotta. Az óta az áruforgalom, mely Trieszt és Fiume üzletének főágát képezte, egyre csökkent, és sokkal nagyobb az üzlet az ércpénz adás-vevésében, pedig sem Ausztria sem Magyarország kereskedelmének nem előnyére.

A Keletindióval való üzlet, például, az értékes gyártmányok s természetmennyek következtében roppant tőkebefektetéseket kíván s kikerülhetlenné teszi a nagy hiteligényt a londoni irányadó nagy bankházaknál. Megjegyzendő ugyanis, hogy Keletindióban, mely Londonra

hat havi látra szóló váltókat forgat, csak a világhírű, régi londoni házakra kiállított váltók kelnek jó árfolyam mellett, minélfogva nehéz más országbeli (főképp triezsti vagy fiumei) szállítónek épen ama nagyhírű londoni bankároknál szilárd hitelhez jutni, minthogy oly üzletekről van szó, melyek lebonyolítása hosszú időt s nagy összegeket igényel. Ily hitelnyitások körülbelül 2 százaléknyi szerzési bérbe kerülnek s természetesen csak a legelső, biztos üzletekről ismeretes kereskedői házaknak nyújthatnak.

A tengermellék egyik főbaja ennélfogva a nagyobb tőkehiány, mely abban akadályozza e kikötői városokat, hogy azzá legyenek, a miknek az anyaországok és a monarchia érdekében lenniök kellene, t. i. oly forgalmi helyekké, melyek a behozatalt közvetítik, a kivittet elősegítik. Nagy raktárakat alig tarthatnak, s így a világkereskedés fordulatait ritkán fordíthatják hasznukra és sok árucikk arra kerül az országba az éjszakai kikötőkön át, a merre drágábban bejut, mintha a minden tekintetben előnyösebb hazai tengeri szállítás útján hozatnék be.

Fiume még ekkoráig sines vasut által összekötve Pesttel, s még Trieszt, a sokat irigyelt s újabban nagy kedvezményekben részesült „birodalmi“ kikötő is hat évvel később kapcsolatotott össze vasut által az anyaországgal s a lajtántuli székvárossal, mint az éjszaknémetországi kikötők. Emezek emelkedtek s egyre elfoglalták a déli kikötőktől elesett területet és tért mind a kivitteli mind a behozatali kereskedésben. A főbaj pedig itt is ama vak buzgalomban rejlik, melylyel minden áron a németországi kapcsolat felé törekedett, a nemzetgazdasági érdekét oly kevésbé ápoló, bécsi kormány.

Míg a magyar-osztrák lobogó a nagy világtengeren csak kevésbé fordul meg, az Adria, a Földközi és Fekete tenger hullámai még is sürübben ringatnak osztrák-magyar hajókat.

A kereskedés Oroszországgal, noha eddigelé csekély mérvű mégis nagyrészt a monarchia hajóin történik. Törökországgal meg épen túlnyomólag magyar-osztrák hajók közvetítik a szállítást. Ha számba vesszük, hogy a hajókon kivitt értéknek 56 százaléka török kikötőkbe megy, elég fontosnak kell tekintenünk a magyar-osztrák török kereskedést s jól esik tengeren túli kereskedésünk némi lendületét remélhetnünk, főleg kelet felé, melynek főkikötői: Konstantinápoly, Trapezunt, Smirna. Kereskedésünk Perzsia felé is nagy jövőre számíthatna, ha kereskedőink ez irányt jobban felkarolnák. Az orosz kormány egy, 1864-ben kelt rendelete ugyanis megengedi, hogy valamennyi európai és gyarmati árú v á m m e n t e s e n szállíthatatik át a kaukaszusi területen Perzsiába, és pedig akár Poti és Tiflisen keresztül szárazföldön, akár Bakun keresztül a kaspi tengeren.

Ennek folytán az odessai gőzhajózási és kereskedelmi társulat közvetlenül Bécsből fogad el áruszállítási rendelkezéseket. Csak üzletvilágunk jobban felhasználná ez előnyöket. Pedig létezik osztrák-perzsa kereskedelmi és hajózási szerződés, mely még 1857-ben kötött és a monarchia alattvalóit a Perzsiában legtöbb kedvezményben részesült nemzetekkel egyformáknak tekinti, minek folytán mindazon kedvezményt, melyet Perzsia részéről bármely államnak s bármely úton enged, Magyarország a maga részére szintén igényelheti.

Az ázsiai kereskedés legnagyobb része trieszti Lloydgőzösön megy Konstantinápolyba, onnan pedig Trapezuntba ismét a Lloyd vagy az orosz társulat gőzösein. Trapezuntból török területen halad a karaván, hol is az értékre vetett 3%-nyi átviteli vám terheli az árukat.

Valahára készülnek ugyan komolyabb tárgyalások Törökországgal a vámügyben, melyre nézve még mindig az 1857-diki, elég primitív szerződés, van érvényben. Ezen, főleg Bosniát illető tarifában 6 %-nyi értékvám van érvényben, mely oly elavult becsléseken alapul, hogy gyökeres átvizsgálása s reformálása immár elodázhatlan.

A keleti kereskedés egyáltalában nem tud magyar-osztrák részről elég tekintetben részesülni. Ez némileg összefügg általános helyzetünk iránt létező ferde fogalmainkkal, részben nemzeti indolentiáinkkal is. Az a vészteljes képzelet, hogy csupa földmivelő állam vagyunk, azon másik tévfogalmat szülte, hogy más, szintén csak földmivelő, részben még majdnem nomad-állattenyésztő tartományokkal nincs mit cserélnünk. Ámde kevésbé haladottabb országok irányában — s ez illik az összes Keletre — iparállam vagyunk s fokozott iparos termelés mellett, még inkább pedig helyes, élénk kereskedelmi összeköttetések létesítése s vállalkozás mellett oda irányulhatna exportunk legnagyobb, legfontosabb s legjövendőbb része.

Hogy Angliának s Franciaországnak engedjük elfoglalni a tért, mely minden okszerű kereskedelmi kombináció mellett bennünket, mint közvetlen szomszédokat illetne, csak élehetlenségünk mellett tanuskodik, hogy pedig eme piacok nem oly megvetendők, mint sokan köztünk, fájdalom, még irányadó körökben is hiszik, ám tekintstük meg a konsuli jelentéseket s másról fogunk meggyőződni.*)

6. Magyar tenger mellék.

Fiume az adriai tengerpart azon részén levén, hol az mélyen a szárazföldre vág és hatalmas öbölt képez, valóban mindazon tulajdonokkal bír, melyek nem csak Magyarország első kikötőjévé, de tán

*) Hivat. Stat. Közl. II. és IV. évfolyam 4. és 2. füzeté.

az egész osztrák-magyar monarchiában legtökéleteseb kikötőhelylyé tehetnék.

Főlöszlegesen itt azon szomorú politikai helyzetet vázolni, melynél fogva e nagyreményű tengerparti város jövőjében oly sokáig esalódott. Ellökve és vonzva Ausztriától és Magyarországtól, mint anyaországtól, úgyszólván örökké küszöbön maradt s azon apró érdekekhez volt kénytelen csatlakozni, melyek folyvást gátolták, hogy igazán világvárossá legyen.

Derék tengerészlakossága nem bírja élvezni az előnyöket, melyek után a város sóvárg, ha a gazdag Magyarország legelső kiviteli piaczává válhatik. Kikötője közel 300 nagy és közép nagyságú hajó befogadására elégséges s csupán arra vár, hogy szükség esetén tágitassék, mire csak ez évben szavazta meg az országgyűlés az első költség-részletet. A kikötő egyik legkényelmesebb egész Dél-Európában, a partraszállás és megrakodás kivánni valót nem hágy; közelében elnyúló számos öböl, sok hajógyárral az utóbbi 10—15 év alatt legalább az ott épült hajók tonnatartalma szerint többet tett, mint Ausztria többi hajógyára mind összevéve. Mind ez számos előnyöket biztosít Fiuménak, melyeket csak fel kellene használni, hogy a város emelkedésével az egész anyaország gazdagsága, jóléte emelkedjék.

Triest, a folyton ápolt, de háladatlan kedvencz gyermek a birodalom millióit fogyasztotta, de vissza nem adta, legalább nem azon arányban, mint a sokkal háladosabban fizető Fiume tehetné, ha reá a vetélytársának jutott kedveskedések csak tizedrésze is fordítottatott volna. De nem is kedveskedésre szorul ez egészséges szervezett, rossz bánásmód által beteggé lett emporium. Csak kihathasson reá huzamosban Magyarország, mely Fiume virágzóvá tételében saját érdekeit ápolja.

Sokkal 1848 előtt már országgyűlési határozatok tárgya volt Fiume vasuti összeköttetése az anyaországgal s még kevéssel ezelőtt is pium desiderium vala e vonal létesülése, melyhez komolyabban csak 1871-ben fogtunk. Akkor még Triest sem szülte meg a milliókat elnyelt simmeringi vasutat, mely őt az akkor egyedüli székvárossal összekötvén egy ugrással belesodorta az összes birodalmi forgalom élénk mozgalmába.

Fiume árván maradt s rögtönös felvirágzásához most sem lehet nagy reményünk.

A magyar tenger mellék, nevezetesen Horvátország- s részben Magyarországnak is csekély iparossága, a földmivelés sokhelytt kezdetleges állapota, a lakosság szegénysége s ennek következtében csekély fogyasztóképesége mind meg annyi akadályai a tengeri kereskedés felvirágzásának; az iparosság pedig nem igen kényszerült tetemesb,

kivitelre is számító termelésre azon védelem folytán, melyben évek hosszú során át kényelmesen élt s a külföldre nem szorult, miután belföldön magasabb áraknak örvendhetett.

A Suez-csatorna ki van építve s vele helyreállítva a leg-egyenesebb út keletre, mely első sorban monarchiánknak nyújtaná vagy nyújthatná a legnagyobb előnyöket. S mit tapasztalunk? Nem, hogy a mindeddig elhanyagolt Fiume nagy erőlködések mellett talán neki indulna, hogy ez új világforgalmi vonalnak, a mennyire lehet, előnyeit magának is biztosítsa. Fiumétől e nagy erőfeszítést tán meg se vártuk, s itt csakugyan nagyobb erőknak kellene kezdeményezni, szerves, rendezett mozgalomnak támadni, mely a sikert biztosítaná. De nem; ílyet még az annyit dédelgetett Triesten se tapasztalunk.

A triesti „Lloyd“ — talán épen az állami subventióban vetett bizalmánál fogva — folytatja eddigi csendes életét s mellette a megifjodott Italiában támad oly versenytása, mely közvetlen s egyenes hajóforgalmat készül megindítani Kelet-Indiába s lehet, kiszorít még a földközi tengerből is s elfoglalja előlünk a suez-i csatorna erélyes használatát által kilátásba helyezett összes előnyöket.

És mi nézzük-e ez eshetőségeket nyugodtan, keleti fatalizmussal? Nem virradhatna-e valahára nálunk is s nem jött-e még el az idő, hogy derék parti lakosságunknak az anyaország is segedelmére siessen? Lunen-onnan harmincz éve lesz, hogy Kossuth nagy szava: „tengerre magyar“ fölviillanyozta hazai körünket. Igaz, hogy az csakis villanyütés maradt, mely talán némi kellemesen fájó vibrációt okozott e körökben, bár egyéb hatása nem volt. De nem okulhattunk-e 30 év alatt érdekeink iránt? Csakugyan oly semmis-e reánk nézve a tengeri összeköttetés, a tengeren eszközölt világforgalom, melyet a vasutak ki nem szorítottak de nem is esőkentettek, inkább fokoztak új meg új összekötő pontok által?

Ha tengerpartunkon nincs, az anyaországban kell lenni a tőkének — mely egyébiránt talán megis kerülne — de kell lenni az értelemnek s fogékonyságnak is hozzá, hogy a mit a partvidék maga meg nem bír, az anyaország szolgáltassa. Szolgáltassa pénzben, árúban, vállalkozó szellemben, közlekedési vonalakban. Csak ha mi is és e téren is megtettük kötelességünket, csak akkor várhatunk előnyöket is a tengertől; de ezeket ki kell érdemelni.

Míg a magyar kiviteli kereskedés oly emporiummal nem bír, minőt neki nem Trieszt, de egyedül Fiume nyújthat, addig — s az magyarázatra sem szorul — nagyobb mérvű úgynevezett világforgalomról szó sem lehet.

De szem előtt tartva is az esetet, melynek már közelben úgy is be kell következni, hogy Fiume az anyaországgal vasut által össze-

kötvé, első és kiváló kikötője lesz az országnak; magával ez egy tény-nyel még ki nincs elégitve a világkereskedés minden igénye s korán sincs elég téve akár az ország, akár Fiume szükségének.

Magyarország pedig okvetlenül hivatva van arra, hogy a kiviteli kereskedésben tekintélyesszerepet játszó, noha vérmes reményeket nem szabad épen a gabonakivitelhez kötnünk (mint azt a vasuti állomások üres raktárai szűk esztendőben, vagy hónapokig heverő s ezért nem értékesíthető szállitmányaik bő években eléggé bizonyítják); Amerika ugyanis néhány hét alatt gőzösök s szállító hajók által tömérdek gabonát vitethet Angliába, Spanyország, újabban szintén rendelkezvén vasutakkal a természetben egyre halad, Kaliforniában, az argentini szabad államokban a gabonatermelés évről évre gyarapodik, nem is említve a dunai tartományokat s Oroszországot.

Mégis az egész magyar-osztrák tengeri kereskedés nagyjából oly termelvényekre szorul s azok által nyer éltető anyagot, melyek többnyire Magyarországból kerülnek. A közvetlen tengeri szállítás, ide nem értve az éjszakai német kikötők által közvetített: liszt, mely gyakran egész hajóterhekben Braziliába is vitetik, kevés aczél, papír, főkép Fiuméből, valmennyire üveg s fémárúk és magyar bor. Liszt Egyptomba is megy gőzhajón, sőt Suez-en át Keletindia-ába is; a Peninsular és Oriental Company ugyanis egyiptomontuli vonalai és ügynökségei egész lisztszükségletét Triestből szállítja, de Fiuméből is szállithatná. Ugyancsak Fiume szállithatná, pedig Triesten keresztül mennek habár kicsiny, mégis rendes borszállitmányok Angliába, s a keleten is mind inkább lábra kap a magyar bor. Szegszárdi vörös bor hordókban már többbizben ment Buenos-Ayresbe és szép keletnek örvend. Még triesti szakférfiak is dicséretesen említék, hogy a magyar szállítóknak szíven fékszik termelvényeik nemzeti hira s készebbek inkább veszteségeknék és nyere-ménycökkentésnek tenni ki magukat nemzeti bélyegök külföldön megtartása által s inkább békén várják, hogy az ottani fogyasztó megbarátkozzék a magyar borküldeménnyel, semhogy boraikat francia vagy más czég alatt mintegy a fogyasztásba becsempészzék.

A kiviteli cikkek közül Triest legfőbb éltetője a fa, ennek legnagyobb részét Magyar- s Horvátország szállítja.

Fiuméből mindennemű papír, (a legfinomabb levélpapirtól fogva a legközségebb csomagoló-papirig) megy a világ minden irányába, Anglián keresztül is; és Dél-Amerikával vagy Keletindia-ával közvetlen összeköttetés esetén az üzlet még nagyobb terjedelemre is képes. Csakhogy az ádriai tenger utóbbi időben szintén kiesik a nagy világforgalomból. Nemcsak a Kelet- és Nyugateurópa közötti közvetítő kereskedés veszett volt el az Ádriára nézve, de a déli Németország és Svajcz felé folytatott kereskedésben is nagyszerű versenytársai akadtak Fiuménak

s Triesztnak és Marseille jóformán túlszárnyalt bennünket. Csak a suezai csatorna létrejötte segíthet valamennyire, ha elég élelmesek vagyunk azt idejekorán felhasználni.

Kereskedelmünk mely tárgyai azok, melyek Fiume s egyéb adriai kikötőkön át külföldre szállítatnak s onnan behozatnak, egyúttal azt, hogy mily arányokban forgott ebbeli kereskedelmünk egy évtized óta, következő számok mutatják:

	Behozatott	
	1859-ben	1869-ben
dohány (nyersen)	228,000 frt	1.485,000 frt
pamut	137,000 „	320,000 „
rizs	23,000 „	223,000 „
bor, szőlő, must	125,000 „	159,000 „
faolaj (hordókban)	813,000 „	129,000 „
kender	53,000 „	54,000 „
bőr és bőrök (nyersen)	131,000 „	46,000 „
liszt	234,000 „	44,000 „
szerszámfa (közönséges)	114,000 „	41,000 „
kukoricza	317,000 „	31,000 „
kávé	205,000 „	22,000 „
zsírok	179,000 „	— „
czukorliszt	234,000 „	— „
minden egyéb czikk	1.413,000 „	499,000 „
Összesen	4.206,000 frt	3.053,000 frt.

	Kivitetett	
	1859-ben	1869-ben
liszt	404,000 frt	1.922,000 frt
szerszámfa (közönséges)	956,000 „	451,000 „
pamutárúk	68,000 „	113,000 „
papír (finom)	575,000 „	86,000 „
kukoricza	52,000 „	80,000 „
szarvasmarha	242,000 „	75,000 „
tüzelőfa	160,000 „	75,000 „
buza s tönköly	167,000 „	56,000 „
papír (közönséges)	131,000 „	18,000 „
rizs	64,000 „	6,000 „
dohány (nyers)	595,000 „	— „
minden egyéb czikk	1.302,000 „	712,000 „
Összesen	4.716,000 frt	3.594,000 frt.

A mint látszik tehát mind a behozatal mind a kivitel csökkent ez évtized alatt, amaz 1.153,000 ez 1.122,000, összesen 2.275,000 frttal. Oly eredmény, mely annál szomorúbb, miután ez idő alatt úgy a magyar-osztrák monarchia, valamint saját külforgalmunk is tetemesen gyarapodott, s mi okvetlenül azt mutatja, hogy Fiume forgalmi viszonyain bármely áldozatok árán segíteni kell, ha azt nem akarjuk, hogy

ez egyedüli nagyobb kikötőnket a más irányban fejlesztett forgalom tönkre tegye.

Mint a magyar-osztrák korona egyik kiegészítő része különös tekintetbe veendő még D a l m á t o r s z á g, melynek forgalma az összes magyar-osztrák forgalommal össze nem vonható, miután külön vámterületet képez és külön vámszabállyal bir, mely a monarchia gyártmányaira nézve az idegeneknek felét képezi.

Dalmácia mostoha gyermeke nem Magyarországnak, mely, mint anyaország okvetlenül ölébe fogadná, hanem mostoha gyermeke a monarchiának, mely nyomorogni enged s viszont általa is szenved. Ez ország, mely hosszú vonalban a török birodalom tartományaira támaszkodik, hajdani diésőségének csak foszlányait mutatja. Hajdan virágzó kereskedése hanyatlott, fénye elhomályosodott s most inség honol azon népesség közt, mely egykor a büszke Velenczével daczolt. Régenten nagy tengerészete halászbarkákra szállt alá, talaja kiégve, sziklás vidéke termelés nélkül, lakossága nélkülözvén az ipart, teng és koldul, holott gazdagságra vergődhetnék, ha tudná, kihez tartozik, kire támaszkodhatik s honnan várja érdekei előmozdítását.

Forgalma csekély s évi átlagban például a behozatal 7.300,000, a kivitel 5.600,000 frtot tesz. De még a behozatalban is nevezetes túlsúlyal szerepel a külföld. Tesz ugyanis a behozatal

	Külföldről	Ausztriából
fogyasztási cikkekben	2.914,000 frtot	933,000 frtot
iparanyagban	172,000 „	„
segéd- és félgyártmányban	245,000 „	17,000 „
kész gyártmányban	2.160,000 „	850,000 „
Összesen	5.500,000 frtot	1.800,000 frtot,

vagyis a kész gyártmányok bevitelében a külföld 72 %-kal, Ausztria pedig csak 28 %-kal részesül.

Dalmátország kereskedelme haladásának képét tárgyai és azon országok szerint melyeken át a forgalom eszközöltetett, következő, 1869-ből vett számok mutatják.

	behozatal	kivitel
a horvát határörvidéken át	7,304 frt	67,322 frt
Törökországon keresztül	203,979 „	197,049 „
Montenegrón át	1,320 „	34,330 „
a tengeren át	7.877,672 „	7.674,733 „
Összesen	8.090,275 frt	7.973,434 frt.

Az ország összes forgalma tehát 13.063,709 frt, melyből, mint lászik, az anyaország legkevesebbet szolgáltat, az egész, különben is csekély kereskedést a tenger táplálván.

Mily nemű Dalmácia kereskedelme, kitűnik, ha ugyan e forgalmat árucsoportjai szerint tekintjük. E szerint

	a behozatal	a ki-itel
gyarmati-, gyógy- és fűszerárúkbán	479,680 frt	236,559 frt
mezei és kerti termények	2,383,364 n	193,613 n
állatok és állati termények	373,059 n	1.176,722 n
italok, élelmi szerek, olajok stb.	389,766 n	5.287,145 n
szövő- és kötő anyagok	2.484,224 n	334,060 n
fémek, üveg, agyag stb.	525,222 n	22,163 n
egyéb gyártmányok	1.454,960 n	577,554 n
hulladék	— n	125,588 n

A két év összehasonlításából látni való ugyan, hogy az összes forgalom valamennyire gyarapodott; de azt is látni, hogy mind élelmét és fogyasztási cikkeit, mind a szükséges gyártmányokat kénytelen Dalmácia beszállítani, kivitele mindössze a halászat eredményeiből, bor- s olajból állván.

Még átviteli kereskedése is csak 4.162,000 frtra emelkedik, s részben a tengerről jövő, nagyrészt Törökországba és Montenegróba szánt árúk közvetítéséből áll olyformán, hogy az összes árúk 85 %-ka Törökországba, 8 %-ka Montenegróba, 6 %-ka ismét a tengerre vitetik, a horvát határörvidéken át pedig majd semmi sem szállítatik.

7. A forgalom.

Nem szükséges a híres amerikai nemzetgazda, Carey tanait vallanunk, — ki a kereskedést valamely államra s nemzetre nézve a legroszabbnak tartja s csak a termelő és fogyasztó közötti közvetlen forgalmat, a cserét fogadja el üdvösnek, — hogy a forgalomnak mégis nagy nemzetgazdasági fontosságot tulajdonítsunk.

Sőt a kereskedés mellözhetlen szükségét, gazdagító és mivelő hatását el is fogadván, mégis külön szólhatunk a forgalomról, melyet ezúttal azonban a legtágabb értelemben kell vennünk. Az ilykép értett forgalom címe alá esik ugyanis nemcsak az á r ú f o r g a l o m, melyre nézve közvetlen cserének a legkevesebb esetben van helye, de nem is csak az o n s z e m é l y - f o r g a l o m, mely, például, a nagy szállító-vállalatok által eszközölt helyváltoztatásoknál szinte csekélynek tűnhetik fel; hanem itt veendő számba azon másnemű személy-forgalom is, melyet az országban s a külföldön tartózkodó idegenek s honbeliek tün- tetnek fel; sőt ide sorolandó mindaz, mi a termelést és fogyasztást s a kettő közötti cserét vagy kereskedést, valamint a népesség általános jólétét előmozdítja vagy reá befolyással van.

A mezőgazdaság terményeit, az ipar gyártmányait, például, a kereskedés nem értékesítheti; de még kereskedelmi közvetítés mellett sem

juthat egyik-másik termény a termelő kezéből a fogyasztóéba — a mi pedig, mint láttuk, valamennyi termelés fő- és egyedül okszerű célja, — ha kellő mennyiségben használható utai nincsenek, melyeken a szállítás eszközölhető.

A mai kor kifejlett termelése és kereskedelme másrészt soha nem emelkedik ezen fokra, ha ugyanily kifejlett hitelrendszer nem mozdítja elő mindkettőt; ha pedig a hitelügy, mely e szerint szintén a forgalommal áll viszonyban, nem egészséges vagy ki nem elégítő: összes termelésünk s forgalmunk érzi meg e hiányokat.

Kereskedelem és forgalom végül nem fejlődhetnek kellően, ha a törvények és társadalmi intézmények nem olyanok, melyek fejlődésüket nemcsak lehetővé teszik, de elő is mozdítják; mind oly tényező, melyekkel vagy legalább egynémelyikkel meg kell még ismerkednünk.

a) A személyforgalom.

Az eddigiektől némileg eltérő hazai viszonyokat ábrázol a magyar korona országaiban tartozkodó idegeneknek s az innen távollevő hazabelieknek honosságuk és tartozkodásuk országai szerinti tanulmányozása.

E tekintetben is a közelben lefolyt népszámlálás szolgáltatja a szükséges adatokat. A jelenlevő idegeneket s távollevő hazabelieket legelőbb is a jelen- vagy távollét tartama szerint kutatva, meg kell arról emlékeztünk, hogy a népszámlálás végrehajtásakor az egy hónapon innen vagy túl tartó jelenlét és távollét lön annak meghatározására elfogadva, vajjon ideiglenesnek vagy huzamosnak tekintendő-e az illetőnek bizonyos helyen tartózkodása.

Az ily értelemben eszközölt összeállításból kitűnik, hogy az összes népesség százalécai szerint:

	ideiglen jelen volt		huzamosan jelen volt	
	férfi	nő	férfi	nő
Magyarországban	0.37 %	0.26 %	49.09 %	50.28 %
Erdélyben	0.33 „	0.22 „	49.68 „	49.77 „
Fiume- s kerületében	0.93 „	0.59 „	44.69 „	53.79 „
Horvát-Szlavonországban	0.88 „	0.49 „	48.91 „	49.72 „
A határvidéken	1.55 „	1.11 „	49.02 „	48.32 „

E számokból nemcsak az látszik, hogy az ideiglenes jelenlét által felismerhető mozgó (jövő-menő) népesség alig egy százalékát képezi az összes népességnek, ennek legnagyobb része állandó lakhelyhez lévén kötve; hanem kitűnik az is, hogy e mozgó népesség között a nőnem általában csekélyebb százalékban részesül, valamint az állandó

dóan helyben levő népesség között ismét, a házitűzhelyhez inkább ragaszkodó nők szerepelnek nagyobb százalékkal.

Ha a személyi forgalom némi képét már e csekély számok is nyújtják, úgy érdekességök még növekedik, ha tekintjük, a világ mely országaiból voltak jelen idegenek s ugyancsak a világ mely országai-ban tartózkodtak távollevő honfitársaink a számlálás idejében.

Itt előre kell bocsátani, hogy ugyancsak a számlálás alkalmával különbség tétetett az ausztriai országok- és tartományokból, a külföld valamely országából, vagy a magyar korona országai valamely más megyéjéből vagy községéből való idegenek tartózkodtak a számlálás helyén. Egyenként kutatva e viszonyokat, azt tapasztaljuk, hogy a u s z t r i a i o r s z á g b ó l v a g y t a r t o m á n y b ó l v o l t j e l e n

	Magyaror- szágban		Erdélyben		Fiume és kerületében		Horvát- Szlavon- országban		A határör- vidékben		Összesen	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
Alsó-Ausztriából	5,578	4,269	251	125	10	12	228	243	102	65	6,169	4,714
Felső-Ausztriából	975	678	56	33	2	1	56	52	86	44	1,175	808
Salzburgból	50	37	2	4	1	1	8	4	—	—	61	46
Stajersországból	1,228	859	54	39	40	51	2,247	2,499	568	330	4,137	3,778
Tirolból	556	172	79	26	14	18	44	58	33	19	726	293
Karinthiából	422	126	2	7	9	20	96	75	95	40	627	268
Krajnából	767	138	80	13	337	448	1,867	1,633	527	279	3,578	2,511
Isztriából	394	67	8	5	684	964	180	121	116	54	1,382	1,212
Dalmáciából	89	34	8	6	45	46	134	131	439	262	715	479
Csehországból	7,611	4,516	695	326	64	63	1,054	730	727	598	10,151	6,233
Morvaországból	5,534	3,631	265	113	10	18	304	154	266	218	6,379	4,134
Sziléziából	876	488	46	13	3	3	32	15	84	64	1,041	583
Galicziából	3,670	1,645	461	178	18	14	109	77	152	69	4,410	1,983
Bukovinából	59	31	258	213	8	5	2	4	157	125	484	375
Összesen	27,809	16,691	2,268	1,101	1,245	1,664	6,361	5,793	3,352	2,168	11,035	27,417
	44 500		3,369		2,909		12,154		5 520		68,452	

Az ausztriai országokból vagy tartományokból való, de a népszámlálás idején jelen volt idegenek száma fentebbi kimutatás szerint 68,452 lélekre rúg. E számot vévén alapul, kitűnik, hogy százalékban esik közülök :

Magyarországra	65 00 %
Erdélyre	4 92 "
Fiume város- és kerületre	4 25 "
Horvát-Szlavonországra	17 76 "
A határörvidékre	8 07 "
Összesen	100 00

Mielőtt azonban az összevetés tovább volna folytatható, szükséges a külföldi országokból jelen volt idegeneket is tekintetbe venni.

Külföldi országokból való idegen volt jelen :

	Magyar- országban		Erdély- ben		Fiume város és kerületben		Horvát- Szlavon országban		Határőr- vidéken		Összesen	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
	Németországból	2,755	1,275	203	94	17	22	143	56	94	49	3,212
Olaszországból	1,281	264	1,197	165	348	345	293	125	160	89	3,279	988
Svájczból	260	237	11	3	29	12	11	2	7	3	318	257
Francoziaországból	144	141	15	10	6	6	23	22	3	3	191	182
Spanyol-Portugaliából	2	2	—	—	2	1	—	—	—	—	4	3
Belgiumból	46	20	20	2	1	—	3	2	—	—	70	24
Hollandiából	18	4	—	—	—	—	—	—	—	—	18	4
Angolországból	108	100	150	73	10	6	3	6	2	2	273	187
Dániából	10	7	4	3	—	—	—	—	—	—	14	10
Svéd-Norvégiából	15	5	1	1	—	—	1	—	—	—	17	6
Oroszországból	111	57	16	3	1	3	5	1	1	—	134	64
Romániából	63	32	128	37	—	3	—	1	6	5	197	78
Szerbiából	191	46	—	1	—	—	22	7	170	79	383	132
Törökországból	102	24	50	22	—	—	356	250	160	109	668	405
Görögországból	7	2	3	—	—	—	—	—	—	—	10	2
Európán kívüli államokból	47	16	8	3	—	—	1	3	—	—	56	22
Összesen	5,160	2,232	1,806	417	414	398	861	475	603	338	8,844	3,860
	7,392		2,223		812		1,336		911		12,704	

Ugyan így járva el a külföldi országokból való idegenekre nézve, mint előbb az ausztriaiaknál, de egyúttal az összes jelen volt idegeneket (81,156 lelket) vevén alapszámul, következő százalékok mutatkoznak :

	a külföldi országok- ból való idegenekből	az összes jelen volt idegenekből
Magyarországra	58.20 %	63.94 %
Erdélyre	17.50 "	6.90 "
együtt	75.70 "	70.84 "
Fiume város és kerületére	6.39 "	4.58 "
Horvát-Szlavonországra	10.51 "	16.62 "
a határőrvidékre	7.40 "	7.06 "
Összesen	100 %	100 %

Az illető országok vajjon mily arányban szolgáltattak hazánkban tartózkodó idegeneket, következő összeállításból látható.

Ez összeállítás a férfiak és nők közötti különbségnél, összevágóan az előbbi kimutatással, mindenütt a férfiak számosabb voltát mutatja. A nemi különbség tehát itt elejtetett, valamint bátran el lehetett hagyni a szent korona egyes országainak külön sommázatát, miután alább némi részletezés úgyis ismételve előfordul.

A Szent István korona országaiban jelen volt idegenek
következő országokból valók:

1. Csehországból	16,384
2. Alsó-Ausztriából	10,883
3. Morvaországból	10,513
4. Stajeroszágból	7,915
5. Galicziából	6,393
6. Krajnából	6,089
7. Németországból	4,708
8. Olaszországból	4,267
9. Isztriából	2,594
10. Felső-Ausztriából	1,983
11. Sziléziából	1,624
12. Dalmáciából	1,194
13. Törökországból	1,073
14. Tirolból	1,019
15. Karinthiából	895
16. Bukovinából	859
17. Svájczból	575
18. Szerbiából	515
19. Angolországból	460
20. Franciaországból	373
21. Romániából	275
22. Oroszországból	198
23. Salzburgból	107
24. Belgiumból	94
25. Európán kívüli államokból	78
26. Dániából	24
27. Svéd-Norvégiából	23
28. Hollandiából	22
29. Görögországból	12
30. Spanyol-Portugaliából	7

Itt az abszolút számok is elég világosan szólnak, százalékszámokat szinte fölösleges kivetni, látni való ugyanis már ebből, hogy Csehország szolgáltatja az összes idegeneknek közel egy ötöd részét, 19.09 %-ot, Alsó-Ausztria (Bécs miatt, a fővárosokban lévén a legmozgóbb népesség) 12.84 %-ot, Morvaország 12.40 %-ot; Németországot 5.55 %-kal és Olaszországot 5.03 %-kal még ide számítva, több, mint felét adják a jelenlevő idegenek összegének, közel 55 %-kal, a többi 25 ország (köztük az Európán kívüli államok csak egy helynek számítottván) alig érik el a 45 %-ot.

A mi ez idegenek eloszlását az országban illeti, elég a határ-megyéket és, a főváros miatt, Pest megyét sorolni fel, hogy meglássuk, mennyire szolgáltatják leginkább a szomszéd országok és tartományok az idegenek főösszegét.

A határmegyék, a Dunától Pozsonynál kezdve s éjszakkeletnek, délnek s délnyugatnak indulva, következőleg sorakoznak :

	Összes jelenlevő idegen	a határország neve	ez országból való idegenek száma	az összes idegenek százalékában
Pozsony megye	5,718	Alsó-Ausztria	1,575	28.06 %
Nyitra „	2,582	Morvaország	879	34.05 „
Trencsén „	978	Morvaország Szilézia	573	58.60 „
Árva „	241	Galiczia	121	50.20 „
Liptó „ (egy része)	121	„	23	19.00 „
Szepes „	453	„	253	55.85 „
Sáros „	760	„	476	62.63 „
Zemplén „	486	„	276	56.80 „
Ung „	193	„	93	48.18 „
Bereg „	342	„	285	83.34 „
Mármaros „	529	„ és Bukovina	352	66.54 „
Naszód vidék	513	Bukovina	320	62.36 „
Doboka megye (egy része)	13	Románia	—	— „
Csik szék	72	„	28	38.88 „
Három szék	45	„	—	— „
Brassó vidék	429	„	92	21.44 „
Fogarás „	78	„	12	15.39 „
Szeben szék	673	„	7	1.04 „
Alsó-Fehér (egy része)	267	„	—	— „
Hunyad megye	1,926	„	2	— „
Román bánsági ezred	522	Románia és Szerbia	3	— „
Szerb „ „	528	Szerbia	21	3.98 „
Német „ „	599	„	95	15.86 „
Pétervárad „ „	1,549	„	106	6.84 „
Broódi „ „	543	Szerbia, Törökország	35	6.44 „
Gradiskai „ „	383	Törökország	15	3.92 „
II-dik báni „ „	738	„	13	1.76 „
I-ső báni „ „	159	„	1	— „
Szluini „ „	443	„	—	— „
Ogulini „ „	69	„	—	— „
Ottocsáni „ „	3,130	„	7	— „
Likkai „ „	82	Törökország és Dalmácia	74	90.24 „
Fiume város és kerülete	3,721	a tenger és Isztria	—	— „
Zágráb megye	6,523	Krajna, Stajerszág	5,008	76.77 „
Varasd „ „	2,912	Stajerszág	1,339	66.58 „
Zala „ „	635	„	17	2.68 „
Vas „ „	1,661	„ Alsó-Austria	952	57.31 „
Soprony „ „	3,083	Alsó-Austria	992	32.18 „
Mosony „ „	1,491	„	507	34.00 „
Pest „ „	17,549	(a főváros miatt)	—	—

Tekintve azt, hogy az ország valamennyi részében s így a határmegyékben is az iparos Alsó-Ausztria (Bécs), továbbá Cseh- és Morvaországok szolgáltatják a legtöbb idegent, nagyrészt az ipar külön-

féle munkásaiban, mi még a határos szász székekben is nyilatkozik : csak egyes feltünőbb jelenségre látszik szükségesnek még figyelmeztetni. Ilyen például Hunyadmegye, hol az idegenek legfőbb számát a számláláskor folyt vasutépítésnél foglalkoztatott olasz munkások képezték s hogy a határörvidék ezred kerületeiben leginkább Dalmácia az, mely munkára szorított népével az idegenek számát erősebben szaporítja, mint a határos török tartományok.

E megyék egyébiránt csak mutatványul és mintegy a következőkkel való összhangzat kedvéért lőnek az ország minden egyes törvényhatóságát kiterjedő táblázatokból felsorolva ; a határoszágokkal való forgalom túlyomósága a távollevő hazabeliek számánál sokkal inkább fog kitünni.

Ausztriai országban vagy tartományban távolhazabeli volt:

	Magyarországból		Erdélyből		Fiume és kerületeiből		Horvát-Szlavonországából		A határörvidékről		Összesen	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
Alsó-Ausztriában	8.248	5.023	313	19	50	26	449	52	135	43	9,195	5,193
Felső „	799	281	29	7	—	—	165	17	77	28	1.070	333
Salzburgban	26	11	1	—	—	—	17	—	387	349	431	360
Stajersországban	1,059	628	22	3	3	2	674	352	228	127	1,986	1,112
Tirolban	100	17	12	4	—	2	28	1	23	5	163	29
Karinthiában	46	10	2	—	—	—	31	20	8	5	87	35
Krajinában	16	4	—	—	5	10	271	198	66	35	361	247
Iztriában	42	6	1	—	42	9	143	72	90	17	317	104
Dalmáciában	72	5	3	—	1	—	43	5	86	29	175	39
Csehországban	1,251	110	17	1	—	—	244	12	190	64	1,702	187
Morvaországban	864	331	30	7	—	—	40	2	53	20	987	360
Sziléziában	158	64	1	—	—	—	1	—	30	13	190	77
Galicziában	866	169	5	3	1	—	7	1	229	123	1,108	296
Bukovinában	109	14	15	11	—	—	2	—	338	180	464	205
Összesen	13.656	6.673	451	85	102	49	2.087	732	1.940	1.038	18.236	8,577
	<u>20,329</u>		<u>536</u>		<u>151</u>		<u>2,819</u>		<u>2,978</u>		<u>26.813</u>	

Az ausztriai országokban, vagy tartományokban távollevő hazabeliek száma eme kimutatás szerint 26,813. Ezen számot vévén alapul kitűnik, hogy belőle szolgáltatott

Magyarország	75.82 %-ot
Erdély	2.00 „
Fiume város és kerülete	0.37 „
Horvát-Szlavonország	10.31 „
A határörvidék	11.10 „
együtt 100 %	

A külföld országaira és államaira következőleg oszlik el a távollevő hazabeliek száma :

Tartózkodott	Magyarországból		Erdélyből		Fiume város és kerületéből		Horvát-Szlavonországból		A határőrvidékről		Összesen	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
Németországban	1,632	126	73	19	2	3	118	2	58	2	1,883	152
Olaszországban	121	28	13	2	7	7	23	2	20	1	184	40
Svájcban	114	5	7	—	—	—	7	2	7	—	135	7
Franciaországban	120	24	15	4	—	—	27	1	4	—	166	29
Spanyol-Portugal.	1	—	—	—	—	—	1	—	—	—	2	—
Belgiumban	11	2	1	—	—	—	1	—	2	—	15	2
Hollandiában	3	—	2	—	—	—	1	—	—	—	6	—
Angolországban	27	3	2	—	4	—	430	2	4	3	467	8
Dániában	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—
Svéd-Norvégiában	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—
Oroszországban	1,799	22	123	7	1	—	56	1	3	—	1,982	30
Romániában	452	75	12,159	3,708	—	2	9	2	459	308	13,079	4,095
Szerbiában	230	139	1	—	—	—	77	29	1,513	1,192	1,821	1,360
Törökországban	92	10	243	67	1	1	110	15	671	370	1,117	463
Görögországban	6	3	—	—	—	—	1	—	3	—	10	3
Európán kívüli államokban	290	36	11	1	391	78	1,104	6	14	1	1,810	122
Összesen	4,901	473	12,650	3,808	406	91	1,965	62	2,758	1,877	22,680	6,311
	5,374		16,458		497		2,027		4,635		28,991	

A férfiak túlsúlya a távollevő hazabelieknél még szembetűnőbb, mint a jelenvoltakul kimutatott idegeneknél. Emezek irányában azonban még egyéb eltérések is ötlenek fel, melyek világosabbá lesznek, ha a korona országainak egyes százalékait állítjuk egymás mellé — és melyek némi magyarázata alább következik. A külföldről vagy külföldön

	Jelenvolt idegenekből	távollevő hazabeliekből
	esik %-ban	
Magyarországra	58.20	18.53
Erdélyre	17.50	56.77
Fiume és kerületére	6.39	1.72
Horvát-Szlavonországra	10.51	6.99
A határőrvidékre	7.40	15.99

Máris látszik tehát, hogy a külföldi határokat érő Erdély tetemesen nagyobb százalékkal szerepel, mint a sokkal nagyobb anyaország, mely ausztriai határokat érvén, ama viszonyban megint, vagy is az ausztriai országokban és tartományokban tartózkodókra nézve roppant túlsúlyt mutat (75 : 2). Az Erdélyvel némileg hasonló viszonyok között lévő határőrvidék, sokkal csekélyebb területe s lakossága mellett is, szintén majd eléri Magyarországot, (16 : 18.5)

Ismét jobban fog kitűnni, mely országokkal élénkebb a személy-forgalom, ha a bennök tartózkodó hazabeliek száma szerint sorozzuk, mint következők :

1. Románia	17,174	16. Angolország	475
2. Alsó Ausztria	14,388	17. Isztria	421
3. Szerbia	3,181	18. Szilézia	267
4. Stajerszág	3,098	19. Olaszország	224
5. Németország	2,035	20. Dalmácia	214
6. Oroszország	2,012	21. Franciaország	195
7. Európán kívüli államok	1,932	22. Tirol	192
8. Csehország	1,889	23. Svájc	142
9. Törökország	1,580	24. Karinthia	122
10. Galiczia	1,404	25. Belgium	47
11. Felső-Ausztria	1,403	26. Görögország	13
12. Morvaország	1,347	27. Hollandia	6
13. Salzburg	791	28. Spanyol-Portugália	2
14. Bukovina	669	29. Dánia	1
15. Krajna	608	30. Svéd-Norvégia	1

Itt is beérhetni az abszolút számokkal, nyilvánvaló lévén, hogy az Erdélyvel határos Romániában közel egy harmada (30.78%) tartózkodik a távollevő hazabelieknek, Alsó-Ausztriával pedig (25.78%) hol Bécs, a legközelebb nagy világ- és kereskedelmi város gyakorol nagy vonzerőt, az összes távollevők több mint felének tartózkodási helye van kiderítve.

A távollevő hazabeliekre nézve is a határmegyéket állítván egyttvé, következő képlet támad :

	Összes távollevő hazabeli	a határország neve	ez országban tartózkodó hazabeliek száma	az összes távollevők százalékában
Pozsony megye	3,562	Alsó-Ausztria	3,150	= 88.44 %
Nyitra "	1,641	Morvaország	318	= 19.38 "
Trencsén "	5,326	Morvaor. Szilézia	606	= 11.38 "
Árva "	200	Galiczia	117	= 58.50 "
Liptó "	203	"	21	= 10.35 "
Szepes "	352	"	75	= 21.39 "
Sáros "	165	"	25	= 15.15 "
Zemplén "	141	"	42	= 29.79 "
Ung "	8	"	—	= — "
Bereg "	30	"	14	= 46.66 "
Mármaros "	26	Galiczia és Bukovina	15	= 57.69 "
Naszód vidéke	99	Bukovina	20	= 20.20 "
Doboka megye	10	Románia	9	= 47.36 "
Csik szék	1,367	"	1,352	= 98.90 "
Három szék	1,762	"	1,719	= 97.56 "
Brassó vidék	3,492	"	3,394	= 97.20 "
Fogaras "	3,488	"	3,440	= 98.62 "
Szeben szék	2,937	"	2,498	= 85.05 "

	Összes távollevő hazabeli	a határország neve	ez országban tar- tózzkodó hazabe- liek száma	az összes távollevők százalékában
Alsó-Fehér megye	234	Románia	213 =	91.02 %
Hunyad "	375	"	358 =	95.47 „
Román bánásági ezred	450	Románia és Szerbia	377 =	83.80 „
Szerb " "	813	Szerbia	727 =	89.42 „
Német " "	982	"	870 =	88.59 „
Pétevárad "	1,451	"	904 =	62.30 „
Broódi " "	110	Szerbia, Törökország	41 =	37.27 „
Grasdiskai " "	47	Törökország	11 =	23.43 „
II-dik báni "	118	"	2 =	— „
I-ső báni "	30	"	14 =	46.66 „
Szluini "	1,316	"	— =	— „
Ogulini "	86	"	3 =	— „
Ottocsáni "	477	"	— =	— „
Likkai "	977	"	820 =	83.93 „
Fiume város és kerülete	648	a tenger és Isztria	— =	— „
Zágráb megye	698	Krajna, Stájerország	244 =	34.95 „
Varasd "	1,192	Stájerország	860 =	72.23 „
Zala "	276	"	86 =	31.17 „
Vas "	2,147	Stájerorsz. Alsó-Ausztria	1,791 =	83.42 „
Soprony "	4,016	Alsó-Ausztria	3,731 =	92.90 „
Mosony "	1,074	"	908 =	84.54 „
Post "	1,040	(a főváros miatt)		

Itt ugyan szükségesnek látszik még egyszer Alsó-Ausztriára hivatkozni, mint a melyben a távollevő hazabeliek tetemes része tartózkodik, de különben eléggé kitűnik a határországok túlsúlya főleg Erdélyben s nagyrészt a határörvidéken, hol a távollevő hazabeliek nemesak absolute nagy száma, de magas százalékka is a Dunafejedelemségekben és Törökországban bérelt legelők s az azokon, hazai lakosok által folytatott baromtenyésztés által leli magyarázatát.

Egymás mellé állítva az ausztriai tartományokból s külországokból jelenlevő idegeneket, valamint az ez országokban tartózkodó hazabeliket, s mindegyik osztályzatra nézve az egyének száma szerinti eddigi sorrendet megtartva, következő képletet nyerünk:

	Jelen volt idegen	távol volt hazabeli	a távollevő több
1. Csehország	16,384	8.	1,889
2. Alsó-Ausztria	10,883	2.	14,388
3. Magyarország	10,513	12.	1,347
4. Stájerország	7,915	4.	3,098
5. Galiczia	6,393	10.	1,404
6. Krajna	6,089	15.	603
7. Németország	4,708	5.	2,035
8. Olaszország	4,267	19.	224
9. Isztria	2,594	17.	421
10. Felső-Ausztria	1,983	11.	1,403

	Jelen volt idegen	távol volt hazabeli	a távollevő több
11. Szilézia	1,624	18. 267	
12. Dalmácia	1,194	20. 214	
13. Törökország	1,073	9. 1,580	+ 507
14. Tirol	1,019	22. 192	
15. Karinthia	895	24. 122	
16. Bukovina	859	14. 669	
17. Svájc	575	23. 142	
18. Szerbia	515	3. 3,181	+ 2,666
19. Angolország	460	16. 475	+ 15
20. Franciaország	373	21. 195	
21. Románia	275	1. 17,174	+ 16,899
22. Oroszország	198	6. 2,012	1,814
23. Salzburg	107	13. 791	+ 684
24. Belgium	94	25. 47	
25. Európán kívüli államok	78	7. 1,932	+ 1,854
26. Dánia	24	29. 1	
27. Svéd-Norvégia	23	30. 1	
28. Hollandia	22	27. 6	
29. Görögország	12	26. 13	+ 1
30. Spanyol-Portugália	7	28. 2	

Az összes jelenlevő idegenek és távollevő helybeliek összehasonlítása tehát ismét igazolja, nemesak, hogy a jelenlevő idegen általánosan minden országra nézve több a távollevő helybelinél; de a kivételek az előbb részletezetteket is igazolják, mert csak Alsó-Ausztriára nézve haladják meg az ott tartózkodó hazabeliek az onnan itt jelen volt idegeneket, mit egyenesen Bécsnek, a nagy világ- és kereskedelmi városnak, részben az ottani tanintézeteknek, részben, mint a monarchia egyik székhelyének kell tulajdonítani. Törökország, Szerbia főleg pedig Románia az ott tartózkodó juhászok miatt mutat föl több távollevő hazabelit, mint onnan itt tartózkodó idegent; az Oroszországban tartózkodó helybeliek nagyobb száma valószínűleg a felső megyékbeli vándor drótosokból s hasonló keresetűkből magyarázható; a görögországi többlet alig jöhet számba, szintoly kevésbé mint Angolországé, valamint az Európán kívüli államokban tartózkodók többletszáma részben az 1849 után kivándorlott s ott megtelepedett hazafiak, részint a tengerparti városok hajós lakosainak száma által is igazoltnak látszik.

Az összehasonlítás az 1857-diki állapottal itt, a már ismert nehézségeken kívül meg újabb nehézségbe ütközik s ez az ismeretlen tartózkodásuak akkori nagy száma főleg Magyarországon. Ugyanis 144,459 távollevő helybeli közül 22,765 volt ismeretlen tartózkodásu, köztük 21,237 Magyarországon-Erdélyből, kiknek nagy része valószínűleg az 1849-diki események után részint kibújdosott, részint az országban ismeretlenül tartózkodó hazafiakból állott.

Jelenlevő idegen volt:

	a monarchia más országaiából	a külföldről	ismeretlen helyről	Összesen
1857-ben	106,410	6,304	191	112,905
1870-ben	68,452	12,704	—	81,156
1870-ben kevesebb	37 958	több 6,400	kevesebb 191	kevesebb 31,809

Távollevő hazabeli pedig volt:

	a monarchia más országaiában	a külföldön	ismeretlen helyen	Összesen
1857-ben	56,356	20,342	22,765	99,463
1870-ben	26,813	28,991	—	55 804
1870-ben kevesebb	29,543	több 8,649	kevesebb 22,765	kevesebb 43,659

Míg tehát a külföldről jelenlevők és külföldön tartózkodók száma 1857-hez képest tetemes emelkedést és ebből következőleg nagyobb világforgalomra mutat, az ausztriai országok és tartományok irányában meg sokkal nagyobb esökkenés tapasztalható.

A megdöbbenő különbség azonban rögtön leszállítható kellő mértékére, ha tekintetbe vétetik, hogy 1857-ben a szt.-István korona országai osztrák koronatarományokként szerepeltek s így

a Magyarország öt kerületéből, jelen volt	25,028 lélek
a Horvát-Szlavonországból	5,324 "
a határvidékről	2,631 "
az úgynevezett szerb bánságból	10,128 "
az Erdélyből	3,846 "
Összesen	46,957 lélek

az 1870-diki eredménnyel való összehasonlítás végett fentebbi 106,410 léleknyi összegből levonandó, miután ezek voltaképen a Szt.-István korona országain belől tartózkodtak s ekkor a különbség 1870-hez képest 37,410 léleknyi esökkenés helyett, 547 léleknyi szaporodást mutat. Még ezen szám is az akkori viszonyok ismerete nélkül esékélynek látszhatnék; de részben a hadsereget tekintve, mely 1857-ben egészen külön volt kimutatva, mi az ausztriai országokban távollevő hazabeliek nagyobb számára van befolyással, részint annak figyelembevétele, hogy hazánk összes közigazgatása le a megyékig és városokig idegenek kezében volt, aránylag tetemes személyforgalmi szaporodást tüntet fel.

Világosabbá lesz talán az állítás, ha a monarchia azon egyes országait tekintjük, ugyancsak összehasonlítva 1870-el, melyek e számokat szolgáltatták.

Az ausztriai országokból és tartományokból jelen volt idegenek száma ugyanis, levonva a fentebbi 46,957 lelket, volt:

	1857-ben	1870-ben	tehát 1870-ben	
			több	kevesebb
Csehországból	17,277	16,384	—	893
Bukovinából	424	859	435	—
Dalmáciából	1,038	1,194	156	—
Galicziából	11,766	6,393	—	5,373
Karinthia és Krajnából	3,987	6,984	2,997	—
(Isztria) tengerpartról	959	2,594	1,635	—
Lombardia és Velenczéből	1,932	—*)	—	1,932
Morvaországból	8,497	10,513	2,016	—
Alsó- és Felső-Ausztriából	5,937	12,866	6,929	—
Salzburgból	22	107	85	—
Sziléziából	1,987	1,624	—	363
Stajerországból	5,022	7,915	2,893	—
Tirolból	605	1,019	414	—
Összesen	59,453	68,452	8,999	—

Ugyanazon eljárást követve a Szt.-István korona egyes országaiban 1857-ben távollevőkül kitüntetett hazafiaknál

mi Magyarországra	névezve	7,419
Horvát-Szlavonországra	"	5,128
a határőrvidékre	"	2,030
a volt szerb-vajdaságra	"	7,650
Erdélyre	"	3,332

Összesen 25,559 lelket tesz,

a különbözet egészen másképp mutatkozik, még pedig, az ismeretlen tartózkodásukat meghagyva kimutatott számukban, 56,366 távollevő hazabeli helyett csak 30,797 marad 1857-re s ez összeget összehasonlítva 1870-nel a kimutatott 29,543 lélek helyett a különbözet 3,984 lélekre csökken.

Az ausztriai országokban és tartományokban távollevő hazabeliek száma pedig volt:

	1857-ben	1870-ben	tehát 1870-ben	
			több	kevesebb
Csehországban	1,285	1,889	604	—
Bukovinában	252	669	417	—
Dalmáciában	147	214	67	—
Galicziában	677	1,404	727	—
Karinthia s Krajnában	609	730	121	—
Isztriában (tengerpart)	1,728	421	—	1,307
Lombard-Velenczében	903	—	—	903
Morvaországban	1,142	1,347	205	—
Alsó s Felső-Ausztriában	21,215	15,791	—	5,424
Salzburgban	5	791	786	—
Sziléziában	103	267	159	—
Stajerországban	2,672	3,098	426	—
Tirolban	54	192	138	—
Összesen	36,797	26,813	—	3,984

*) Mint többé az ausztriai-magyar monarchiához nem tartozó.

Nagy különbség mutatkozik azonban a szt. István korona országai-
gaiból magyar részről távollevőkül kimutatott s az ausztriai országok-
és tartományokban osztrák részről jelenlevőkül kimutatott hazabe-
liek között.

A bécsi cs. kir. statisztikai hivatal ugyanis közölte ép úgy az
az országos magyar kir. statisztikai hivatallal, mint ez amavval azon
egyének számát, nemük szerint elkülönítve, kik amott, mint a magyar
korona alattvalói összeírattak.

E kimutatás tetemesen nagyobb számot tüntet ki és az itt eszkö-
zölt népszámlálás helyessége iránt erős kételyt támaszthatna, ha figye-
lembe nem vesszük nemcsak, hogy a jelenlevő mindenütt pontosabban
iratván össze, már ennél fogva is nagyobb számot tüntet fel; hanem még
sokkal inkább azt, hogy a Lajtán túl oly honossági törvény létezik,
mely az illetőt még évtizedek multán is mindig azon állam kötelé-
kéhez tartozónak tekinti, melyből tényleg el nem bocsáttatott, holott
nálunk ily törvény hiányában az egy évi letelepedés volt mérvadó;
mely körülmény folytán a Lajtán túl számos oly hazánkfia van
Magyarországba vagy Horvátországba stb. valónak összeírva, miután
annak vallotta magát, holott régóta családostul és összes hozzátartozói-
val ott telepedett meg; vagy legalább senkit sem hagyott itt, ki őt és
családját itt távollevőnek bemozdhatta volna.

Ez állítás helyességét bizonyítja a nők nagy száma, mely ha
csak mozgó s nem megtelepedett, vagy legalább hűzamos tartózkodá-
sú népességről volna szó, ily magasra nem rúghatna.

Volt pedig :

	a magyar összeírás szerint hazúlról távol			az ausztriai összeírás szerint ott jelen		
	férfi	nő	összesen	férfi	nő	összesen
Alsó-Ausztriában . . .	9,195	5,193	14,388	33,053	29,641	62,694
Felső-Ausztriában . . .	1,070	333	1,403	630	448	1,078
Salzburgban	431	360	791	121	101	222
Stajerországban	1,986	1,112	3,098	5,383	4,783	10,166
Tirolban	163	29	192	236	171	407
Karinthiában	87	35	122	272	137	409
Krajnában	361	247	608	420	388	808
Isztriában	317	104	421	1,414	1,272	2,686
Dalmáciában	175	39	214	294	269	563
Csehországban	1,702	187	1,889	1,447	1,031	2,478
Morvaországban	987	360	1,347	2,307	2,073	4,380
Sziléziában	190	77	267	577	545	1,122
Galicziában	1,108	296	1,404	1,184	1,120	2,304
Bukovinában	464	205	669	230	230	460
Összesen	18,236	8,577	26,813	47,568	42,209	89,777

Hasonlóan járván el azon egyénekre nézve, kik a birodalmi
tanácsban képviselt országokban végrehajtott népszámlálás alkalmá-

val, mint a szent István korona országaiban távollevők voltak kitüntetve, és összehasonlítva számukat az itteni népszámlálás alkalmával kitüntetett amaz országokból jelen volt idegenekkel, a magyarhoz hasonló eredményre jutunk. Volt pedig:

	az ausztriai összeírás szerint,			a magyar összeírás szerint,		
	mint hasájkából távol			jelenlevő idegen		
	férfi	nő	összesen	férfi	nő	összesen
Alsó-Ausztriából . . .	1,530	656	2,186	6,169	4,714	10,883
Felső-Ausztriából . . .	441	159	600	1,175	808	1,983
Salzburgból	99	21	120	61	46	107
Stajersországból	1,819	1,096	2,914	4,137	3,778	7,915
Tirolból	931	160	1,091	726	293	1,019
Karinthiából.	188	71	259	627	268	895
Krajnából	9,642	1,562	11,194	3,578	2,511	6,089
Isztriából	2,013	617	2,630	1,382	1,212	2,594
Dalmáciából	131	46	177	715	479	1,194
Csehországból	10,147	4,517	14,664	10,151	6,233	16,384
Morvaországból	5,508	2,092	7,600	6,379	4,134	10,513
Sziléziából	1,116	465	1,581	1,041	583	1,624
Galicziából	7,648	4,053	11,701	4,410	1,983	6,393
Bukovinából	417	245	662	484	375	859
Összesen	41,630	15,749	57,379	41,035	27,417	68,452

Hasonló különbözettel állunk tehát szemben itt is, habár, a honossági törvényről feljebb mondottak folytán, kisebb mértékben; a különbözet arányai pedig az egyes országok szerint elég egyenletesek.

De valamint az ausztriai számokat magyarázni bajos volna, úgy még kevésbé lehet bocsátkozni a külföldön élő magyar alattvalók számainak kutatásába, hiányozván ugyanis minden tájékoztatás, miután a legkevesebb állam eszközölt a mi népszámlálásunkkal idő szerint is összevágó számlálást, a követségek útján tett kísérletek értéke pedig rögtön megítélhető, ha elgondoljuk, hogy legfeljebb az önként jelentkező magyar-országtrák alattvalók vétettek az illető követség által számba, teljes kimutatás pedig Törökországból, vagy a Dunafejedelemségekből sem volt uyerhető, a hol kormányunk némely közegei az ország beutazása mellett gyűjtötték az adatokat.

Mindenesetre azonban már a magyar eredeti számok is elég emelkedést mutatnak ki s újabb bizonyítékul szolgálnak összes forgalmi-életünk fokozott élénksége mellett.

b) A közlekedési eszközök.

Forgalmunk mai napság már annyira megszokta a vasutakat tekinteni kizárólag közlekedési eszközöknek, hogy mellettük a víz utak, még inkább pedig a közönséges utak alig jönnek számí-

tásba. Pedig ez utóbbiakra nézve is körülbelül ugyanazon arány áll, melyet feljebb a bel- és külkereskedésre nézve jeleztünk.

Valamint itt a belkereskedés és forgalom közvetlenül nem szemlélhető, legalább számilag eddig ki nem fejezett termékenyítő hatását nem tudjuk nyomról nyomra kísérni, holott a külkereskedés mesés számai előtt tisztelettel vagyunk kénytelenek meghajolni: épügy a vasutaknak, többnyire kölcsönök útján vagy részvénytársulatok által előteremtett óriás építési költségei, valamint a forgalomban levő vasutak által elég pontosan kimutatott nagy szállítási eredmények összegei által is bámulatra ragadtatunk s könnyen ráveszzük magunkat, hogy elfelejtsük a szerényebb mezben ismert közutak nagy forgalmi hatását s azt kevésbe véve, kiépítésökről s jó karban tartásukról is megfelejtkezzünk.

Csak ha hetekig tartó esőzések járhatatlanná teszik utainkat, ha a vidék hónapokig el van zárva nem csak szomszédjaitól, hanem a még mind gyér nagy forgalmi erektől s általuk a világgal való közlekedéstől is; ha ezek következtében maguknak e nagy világvonalaknak sincs mit szállítaniok, mert meg van kötve mind az a kisebb nagyobb ér, mely számára is szolgáltatja a szállítmányokat: csak akkor riadunk fel tunya közönyünkben s akarnók egy pár hét alatt helyretütni, mit évekig mulasztottunk, s mert e helyretítés nem sikerül, útjuk érte a kormányt, melytől — ezt fájdalom, hamar megszoktuk — újabban m i n d e n t várunk.

Ilyenkor felriadunk és szűgyenpirral arezunkon olvassuk, hogy országutaink híre a külföldre is eljutott már s hogy francia lap ezt írhatja rólunk: „Az éhség, mely múlt évben Poroszországban dühöngött, e pillanatban (1871) már Magyarországot is kikezdi és hihetetlenül, az ország ép azon részét támadja meg, mely bőséges gabonatarának van elismerve. A bántás nem sokára már csak pusztaság lesz, a hiba pedig inkább politikai és közgazdasági okokban, mint az időjárás kietlenségében keresendő. Még tíz évvel ezelőtt a bántás kitünő utakkal bírván, virágzó, gazdag vidék volt. Ezóta azonban a roszul fentartott s elhanyagolt utak annyira elpusztultak, hogy a lovak benyünyednek a sárban; a sem el nem töltött, se nem csatornázott vizek elözönlének a síkon és terméketlen pestises mocsarakat alkotnak. Így egy nagy polgárosodási műtől megkezdendő; mert mai napság VI. Károly és Mária Terézia alatt kiszáradt nagy térségeket hajóval lehet bejárni. — A kultura a földre nézve az, a mi a nevelés az emberre nézve; ha folyton nem küzdünk a természet ellen, ő győz le bennünket.“

Külföldi jóakaróink csak a bántásról tudnak ily híreket? Mi közelebről is szolgálhatnánk hasonlókkal! A legtöbb országotat

nálunk nélkülünk építették ugyan az országban — igaz, saját drága pénzünkön — de csak nem akarjuk önmagunkon megboszulni, hogy e drága investíciót, mert nem alkotmányos uton eszközöltetett, az alkotmány mellett tönkre hagyjuk menni? Széchenyink „Por és sár“ című művét újra le kellene nyomtatni s nem csak szétosztatni, hanem brachiummal fel is olvastatni megyénkint s községünkint, hadd vegyék lelkökre azok, a kiket illet, hogy az nem tekinthető miveltségszerű országnak, melyben ily utak létezhetnek.

A külföld előtt, ha szükségét látjuk jó hírnevünk végett, felbogarthatjuk, hogy nincs anyagunk az ország nagy részében útépítésre; de önmagunkat ne ámsuk vele. Ha nincs egy-két megyében, van a többiben, csak ne sajnáljuk hordatni. Avvagy van-e Hollandiának egész országában arra való anyag? Nincs, de megszerzi. Tengeren szállítja a követ, azon kívül, hogy mellékutait saját gyártotta téglákkal (Klinker) rakja ki. Kicsiben mi is megkísértettük; de a kísérlet mellett maradt, noha az jónak bizonyult. Egy czélszerű kis könyvecske is jelent meg ez ügyben*), mely oly világos vezérfonalat szolgáltat, hogy még a nem szakember is építhetne szerinte téglautat. Vajjon hányan olvashatták, azzal a másikkal együtt, mely a közutak fentartásáról szól? **)

A munkaerő se hiányzik, ha nincs is meg talán kellő mértékben; de vajjon hány megye dicsekedhetik azzal, hogy lelkiismeretes szigorúsággal felhasználta. A közmunka és válttsága megvan, rendeltetése pedig az, hogy utkészítésre fordíttassék; minden megye maga rendelkezik vele, de kötet számra lehetne megírni a visszaélési eseteket, melyek épen ezen közjóvedelemnél előfordulnak. Pedig nem kis munka-vagy pénzterő rejlik ebben. A legújabb adatok nincsenek ugyan rendelkezésünkre, s az újabbban kiderített népszámra nincs is még a közmunka kivétel. De már az 1864-diki összeírás szerint is következő összegek kerülnek ki. Összeíratott ugyanis:

Magyarország					
megyében	1.457,994	kétfogatú	16	egyfogató	4.302,199 kézi munkanap
városaiban	44,529	"	364	"	439,745 " "
Összesen	1.502,523	"	380	"	4.741,944 " "

A megváltási árakat, megyék szerinti különbözőségüknél fogva, csak megközelítőleg lehetvén megállapítani, középszámítás szerint esik megyékben egy kétfogatú munkanapra 1 frt 30 kr., egyfogatóért 84 kr., kézinapért 33 kr.; városokban pedig 1 frt 25 kr., 88 kr. és 33 kr.

*) „Gyakorlati útmutatás kongó-tégla-utak Klinker építésére“, írta Mihálik János. Pest, 1868.

**) Hieronymi Károly: „A köutak fentartásáról.“ Pest, 1868.

E szerint pedig tenne a munka váltás á g

Magyarországban	3.516,200	frtot
Erdélyben	996,300	"
Horvát-Szlavonországban	461,500	"
<hr/>		
Összesen a magyar korona országában, a határ- örvidék nélkül	4.974,000	frtot.

Nem oly csekély összeg volna tehát ezen, közel 5 millió ft, hogy vele némi lendületet ne lehetne adni útügyünknek, annál is inkább, mert nem egyszeri elköltésre szánt beruházási összeg ez, hanem évenként megújuló forrás, mi annyival többet nyom, csak hogy természetesen komolyan kellene behajtásához látni, szabályul a megváltást tüzvénki, a természetben leszolgáltatást pedig csak oly esetekben engedvén meg, hol a megváltás épen nem eszközölhető, de helyette annál szigorúbban kellene a jó munkát követelnünk.

Hogy e tetemes összegek hova fordítottak, arról most sincs kellő tudomásunk, valamint szorgos utánjárás mellett sem sikerült megtudnunk a megyei s egyéb utak hosszát, állapotát megyénként s így az egész országra nézve. Épen csak 1867-ből, a statisztikai adatoknak Bécsben történt összeállításának utolsó évéből tudjuk, hogy volt

	állami	egyéb (megyei)	csik tehát egy □ mért-	
	ut-mérföld		földre folyó öl	
Magyarországban	514	1862.5	552	1,998
Erdélyben	159	450.7	670	1,886
Horvát-Szlavonországban	68	96.2	800	1,152

Azóta elfogytak az adatok s a mivel jelenleg rendelkezünk, az mindössze az államutakra vonatkozik, tudva levén, hogy a megyei utak fentartását az országgyűlés, a kormány javaslatára, a törvényhatóságok autonom ügykörébe vágó kezelésére bocsátá.

Az államutak hosszának törvényhatóságokénti kimutatása.

Sorszám	Törvényhatóság	Államút	Az államút hossza, mfd.	
			egyen- ként	Összesen
m e g n o v e z ő s e				
1	Abauj megye	Post-vác-kassai Pest-kassa-duklai Kassa-jabloniczai	4 ⁵ / ₈ 10 ⁶ / ₈ 3 ⁵ / ₈	19
2	Arad "	Debreczen-fehértemplomi K.-Zombor-arad-dobrai	7 ⁶ / ₈ 19 ¹ / ₈	
3	Árva "	N.-Szombat-krakói Turdosin-ustyei	10 ² / ₈ 1 ⁴ / ₈	11 ⁶ / ₈
4	Bács "	Bezdán-zombori	27 ¹ / ₈	27 ¹ / ₈
5	Baranya "	Buda-eszéki Mohács-vara:di	9 ⁵ / ₈ 11 ² / ₈	207 ¹ / ₈

Sorszám	Törvényhatóság		Államút	Az államút hossza, mfd.	
	m e g n e v e z é s e			egyen- kint	összesen
6	Bars	megye . . .	N.-Szombat-krakói	4 ³ / ₄ .	4 ³ / ₄ .
7	Békés	" . . .	—	—	—
8	Bereg	" . . .	Kassa-jabloniczai	8 ¹ / ₂ .	8 ¹ / ₂ .
9	Bihar	" . . .	Debreczen-fehértemplomi	18	18
10	Borsod	" . . .	N.-Várad-kolozsvár-brassói	10 ¹ / ₂ .	28 ¹ / ₂ .
11	Csanád	" . . .	Pest-kassa-dukklai	8 ² / ₄ .	8 ² / ₄ .
12	Csongrád	" . . .	K.-Zombor-arad-dobrai	4 ⁶ / ₄ .	4 ⁶ / ₄ .
13	Esztergom	" . . .	Buda-bécsi	3 ⁶ / ₄ .	3 ⁶ / ₄ .
14	Fehér	" . . .	Buda-gráczai	9 ¹ / ₄ .	—
			Buda-eszéki	8 ⁵ / ₄ .	17 ⁶ / ₄ .
15	Gömör	" . . .	Pest-vác-kassai	10 ⁶ / ₄ .	10 ⁰ / ₄ .
16	Győr	" . . .	Buda-bécsi	5 ⁷ / ₄ .	5 ³ / ₄ .
17	Heves	" . . .	Pest-kassa-dukklai	9 ⁶ / ₄ .	9 ⁶ / ₄ .
18	Hont	" . . .	Pest-vác-kassai	1	—
			N.-Szombat-krakói	6 ¹ / ₄ .	—
			Vác-selmeczi	9	16 ¹ / ₄ .
19	Komárom	" . . .	Buda-bécsi	6 ² / ₄ .	—
			Komárom-érsekújvári	3 ⁶ / ₄ .	10
20	K.-Szolnok	" . . .	—	—	—
21	Krassó	" . . .	Szeged-temesvár-szászsebesi	8 ³ / ₄ .	—
			Lugos-zsupai	5	13 ² / ₄ .
22	Liptó	" . . .	N.-Szombat-krakói	4 ⁷ / ₄ .	4 ⁷ / ₄ .
23	Marmaros	" . . .	Kassa-jabloniczai	20	—
			M.-Sziget-kirlibábai	14 ¹ / ₄ .	—
			M.-Sziget-n.-bánya-kolozsvári	4 ⁷ / ₄ .	39
24	Mosony	" . . .	Buda-bécsi	6 ¹ / ₄ .	—
			Pozsony-varasdi	4 ⁶ / ₄ .	10 ⁷ / ₄ .
25	Nógrád	" . . .	Pest-vác-kassai	12 ¹ / ₄ .	—
			Vác-selmeczi	1 ⁵ / ₄ .	—
			Losoncz-zólyomi	3 ⁶ / ₄ .	17 ³ / ₄ .
26	Nyitra	" . . .	N.-Szombat-krakói	6 ² / ₄ .	—
			Tornócz-nyitrai	2 ⁷ / ₄ .	—
			Komárom-érsekújvári	0 ⁵ / ₄ .	—
			Diószeg-jablunkai	7 ⁶ / ₄ .	17 ³ / ₄ .
27	Pest	" . . .	Buda-bécsi	4 ⁴ / ₄ .	—
			Buda-gráczai	2 ⁷ / ₄ .	—
			Főherczeg Albrecht-út	0 ¹ / ₄ .	—
			Pest-vác-kassa	5 ⁷ / ₄ .	—
			Pest-kassa-dukklai	7 ¹ / ₄ .	—
			Pest-zimonyi	10 ² / ₄ .	30 ² / ₄ .
28	Pozsony	" . . .	Pozsony-varasdi	0 ⁴ / ₄ .	—
			Pozsony-hainburgi	0 ³ / ₄ .	—
			Diószeg-jablunkai	4 ² / ₄ .	5 ¹ / ₈
29	Sáros	" . . .	Pest-kassa-dukklai	16	16
30	Somogy	" . . .	Mohács-varasdi	11 ⁶ / ₄ .	11 ⁶ / ₄ .
31	Sopron	" . . .	Pozsony-varasdi	9 ³ / ₄ .	9 ³ / ₄ .
32	Szabolcs	" . . .	—	—	—
33	Szatmár	" . . .	Sziget-n.-bánya-kolozsvári	1 ¹ / ₄ .	1 ¹ / ₄ .
34	Szepes	" . . .	—	—	—
35	Kraszna	" . . .	—	—	—
36	Temes	" . . .	Debreczen-fehértemplomi	18 ⁴ / ₄ .	—
			Szeged-temesvár-szászsebesi	9 ⁴ / ₄ .	28
37	Tolna	" . . .	Buda-eszéki	12 ¹ / ₄ .	12 ¹ / ₄ .

Sorszám	Törvényhatóság	Államút	Az államút hossza, mfd.	
			egyen- kint	összesen
m e g n e v e z é s e				
38	Torna megye	Pest-vác-kassai	3 ⁴ / ₁₀	3 ⁴ / ₁₀
39	Torontál "	Szeged-temesvári-szászsebesi	11 ⁶ / ₁₀	11 ⁶ / ₁₀
40	Trencsén "	Diószeg-jablunkai	18 ⁷ / ₁₀	
		Trencsén-hrozinkai	14 ¹ / ₁₀	20 ³ / ₁₀
41	Túróc "	—	—	—
42	Ugocsa "	Kassa-jabloniczai	4 ⁵ / ₁₀	4 ⁵ / ₁₀
43	Ung "	Kassa-jabloniczai	8 ² / ₁₀	8 ² / ₁₀
44	Vas "	Buda-grácz	10 ⁷ / ₁₀	
		Pozsony-varasdi	8 ⁵ / ₁₀	
		Szombathely-pinkafői	7 ⁵ / ₁₀	27 ¹ / ₁₀
45	Veszprém "	Buda-grácz	6 ⁵ / ₁₀	6 ⁵ / ₁₀
46	Zala "	Buda-grácz	8 ⁵ / ₁₀	
		Pozsony-varasdi	9 ⁶ / ₁₀	
		Mohács-varasdi	7 ¹ / ₁₀	
		Tapolcza-n.-kanizsai	9 ⁶ / ₁₀	35 ¹ / ₁₀
47	Zaránd "	—	—	—
48	Zemplén "	Kassa-jabloniczai	4 ⁴ / ₁₀	4 ⁴ / ₁₀
49	Zólyom "	N.-Szombat-krakói	7 ⁵ / ₁₀	
		Losonc-zólyomi	4 ² / ₁₀	11 ⁷ / ₁₀
50	Jász-kún kerület	Pest-zimonyi	1 ¹ / ₁₀	1 ¹ / ₁₀
51	Hajdú kerület	—	—	—
52	Kövár vidék	Sziget-n. bánya-kolozsvári	5 ³ / ₁₀	5 ³ / ₁₀
		Összesen		565 ² / ₁₀
1	Alsófehér megye	N.-Várak-kolozsvár-brassói	0 ⁴ / ₁₀	
		Szeged-temesvár-szászsebesi	0 ⁴ / ₁₀	
		Torda-n.-szeben-brassói	7	
		Alvinczi	0 ¹ / ₁₀	8 ¹ / ₁₀
2	B.-Szolnok "	Sziget-n. bánya-kolozsvári	4 ⁷ / ₁₀	
		Kolozsvár-bukovinai	7	11 ⁷ / ₁₀
3	Doboka "	Kolozsvár-bukovinai	4	4
4	Felsőfehér "	N.-Várak-kolozsvár-brassói	4 ³ / ₁₀	
		Segesvári	0 ¹ / ₁₀	
		Héjasfalva-ghyemesi	0 ⁶ / ₁₀	5 ² / ₁₀
5	Hunyad "	Zombor-arad-dobrai	2	
		Szeged-temesvár-szászsebesi	9 ³ / ₁₀	
		Piski-hátszegi	9 ¹ / ₁₀	20 ⁴ / ₁₀
6	Kolozs "	N.-Várak-kolozsvár-brassói	11	
		Kolozsvár-bukovinai	8 ¹ / ₁₀	
		Királynémet-marosvásárhelyi	3	
		Apahida-szászrégeni	8 ¹ / ₁₀	25 ¹ / ₁₀
7	Küküllő "	N.-Várak-kolozsvár-brassói	6 ⁴ / ₁₀	
		Segesvári	0 ² / ₁₀	6 ⁶ / ₁₀
8	Torda "	N.-Várak-kolozsvár-brassói	7 ³ / ₁₀	
		Királynémet-marosvásárhelyi	13 ¹ / ₁₀	
		Apahida-szászrégeni	1 ⁴ / ₁₀	
		Torda-n.-szeben-brassói	0 ⁶ / ₁₀	11
9	Fogarás vidék	Torda-n.-szeben-brassói	11	11
10	Naszód "	Kolozsvár-bukovinai	5 ⁶ / ₁₀	5 ⁶ / ₁₀
11	Aranyos szék	N.-Várak-kolozsvár-brassói	0 ⁴ / ₁₀	
		Torda-n.-szeben-brassói	2 ⁵ / ₁₀	3 ¹ / ₁₀
12	Csik "	Héjasfalva-ghyemesi	7	7

Sorszám	Törvényhatóság	Államút	Az államút hossza, mfd.	
			egyen- kint	Összesen
m e g n e v o z é s e				
13	Három szék	Ojtozi	10 ⁴ / ₁₀	10 ⁴ / ₁₀
14	Maros „	N.-várad-kolozsvár-brassói	4 ¹ / ₁₀	
		Királynémet-marosvásárhelyi	1 ⁴ / ₁₀	5 ⁵ / ₁₀
15	Udvarhely „	Héjasfalva-ghymeszi	9	9
16	Brassó vidék	N.-Várad-kolozsvár-brassói	7 ⁴ / ₁₀	
		Torda-n.-szeben-brassói	3 ¹ / ₁₀	
		Ojtozi	2 ³ / ₁₀	13
17	Kőhalomszék	N.-Várad-kolozsvár-brassói	2 ⁵ / ₁₀	2 ⁵ / ₁₀
18	Medgyesszék	Segesvári	6 ¹ / ₁₀	6 ¹ / ₁₀
19	Nagysinkszék	—	—	—
20	Besztercze vidék	N.-Várad-kolozsvár-bukovinai	3 ³ / ₁₀	
		Királynémet-marosvásárhelyi	4 ⁷ / ₁₀	8 ² / ₁₀
21	Szászvárosszék	Szeged-temesvár-szászsebesi	3	3
22	Szerdahelyszék	Torda-n.-szeben-brassói	2 ¹ / ₁₀	2 ¹ / ₁₀
23	Szászsebesszék	Szeged-temesvár-szászsebesi	1 ¹ / ₁₀	
		Torda-n.-szeben-brassói	2 ⁶ / ₁₀	
		Alvinczi	0 ³ / ₁₀	4 ² / ₁₀
24	Segesvárszék	Nagyvárad-kolozsvár-brassói	4 ¹ / ₁₀	
		Segesvári	2 ¹ / ₁₀	6 ² / ₁₀
25	Szebenszék	Segesvári	3 ³ / ₁₀	
		Torda-n.-szeben-brassói	6 ⁵ / ₁₀	
		Verestornyai	2 ⁵ / ₁₀	12 ⁵ / ₁₀
26	Ujegyházszer	—	—	—
		Összesen		203
		Mindössze		768 ² / ₈

Ez utak kiépítésére és fentartására 1871-ben következő összegek vannak előirányozva :

	út építésére	útfentartásra	Összesen
Magyarország-Erdélyben	1.214,200 frt	3.600,500 frt	4.814,700 frt
Horvát-Szlavonországban	121.300 „	354,800 „	476,100 „
Összesen	1.335,500 frt	3.955,300 frt	5.290,800 frt

Itt tehát újra 5 millió s így összesen 10 millió frt az, mit útügyünk fentartására s kiépítésére évenként fordíthatnánk s mi, ha komolyan rá is fordíthatnák, okvetlenül csakhamar más állapotba helyezné utainkat.

Hiába való fáradság volna a külföldre fordulni az utaink számára szükséges összehasonlító mérték megszerzése végett. Elég csak a monarchia Lajtán-túli részeit tekintetünk s elég különbséget fogunk találni.

Volt ugyanis az utak hossza, folyó mértföldekben, és pedig

	1869-ben		esik egy □ mértföldre folyó öl	
	Állami	egyéb		
Alsó-Ausztriában . . .	91.5	516.7	1,065	5,999
Felső-Ausztriában . . .	90.5	1,008.5	1,738	19,349
Salzburgban	47.8	46.6	1,534	1,496
Stajerországban	103.0	562.4	1,057	5,765
Karinthiában	67.5	151.6	1,506	3,364
Krajnában	64.8	311.3	1,498	7,174
A tenger melléken	82.5	250.5	2,325	7,217
Tirolban	177.4	123.6	1,395	974
Csehországban	562.0	1,474.7	2,490	6,533
Morvaországban	106.0	1,062.1	1,099	10,998
Sziléziában	43.5	139.6	1,956	6,244
Galicziában	393.5	819.4	1,154	2,402
Bukovinában	53.8	216.1	1,185	1,190
Dalmáciában	124.0	173.2	2,247	3,117
Összesen és átlag	2,008.8	6,856.3	1,540	5,257

Az előbbi számokkal való összehasonlításból kiténik ennél fogva, hogy a lajtántúli országok és tartományok közt egy sínes, melyben oly kevés folyó öl állam-ut esnék egy-egy □ mértföldre, sőt hogy a monarchia másik felénk átlaga is majd háromszorosan haladja meg Magyarországtét. Az „egyéb“, (megyei, kertletti stb.) utak hasonlóképen kétszer, háromszor múltják felül átlagukban a magyart, egyes országokban pedig, mint például Cseh- vagy Morvaországban, 4—5 ötször annyi folyó öl ut esik egy □ mértföldre, mint nálunk.

Vasutainkat illetőleg már említve volt néhány szóval, de kénytelenek vagyunk itt újra elmondani, hogy a jelen kor ezen nagy közlekedési eszközeinek rendszere Magyarországon nem felel meg az ország kívánóságának és szükségletének.

A magyar törvényhozás csak kis mértékben folyt be 1848 előtt a magyar vasuthálózat kiépítésére, vasutaink nagy része az abszolutistikus rendszer idejében terveztetett és épült. Az akkori kormányt, lehet, magasabb pénzügyi, lehet, stratégiai nézponok vezérelték, de hogy nemzetgazdasági nézetekből nem indult, fájdalom, eléggé tudjuk. Az országos magyar gazdasági egyesület több évvel ezelőtt készült vasúttervezetét, bármily élénk részvétellel találkozott a hazai lakosság részéről, a régibb kormány kevésé vette figyelembe, mit a csász. kereskedelmi miniszteriumban akkortájt készült birodalmi vasuthálózat terve eléggé bizonyít, ha nem bizonyítaná még inkább a még általa célba vett, részben munkába fogott arad-szebeni vasut, mely a testvérország határozott akarata ellenére, erdélyi országgyűlés és birodalmi tanács, szakférfiak és katonák ellenkező s gyakran helyesen indokolt nézete daczára még is meg épült.

Mily roppant befolyása van a vasutak létezésének, fő- és mellék-ágai irányának valamely ország nemzetgazdasági fejlődésére, oly általánosan elismert tény, hogy hosszabb bizonyítgatásra nem szorul. Eddigelé mindössze egy irányban halad az ország szivéből, Pestről induló világforgalmi vonal helyesen: nyugat felé a lajtántúli székvároson keresztül a haladott iparú Nyugat-Európa szivébe s az éjszakibb tenger-mellékhez. E világvonal folytatása délkeletnek valamennyire szintén megfelelne irány szerint, de csatlakozási pont nélkül az még mind csak félig készült mű; a keleti irányban Erdélyen át folytatandó vonal még a legvitásabb volt, és miatta, körülte évek óta folyt elkeseredett harcz. Éjszak felé semmi vasutvonalunk, a kassa-odersbergi még mindig csak reménnyel kecsegtet; délyugatnak pedig még most is mindig csak Triesztet élesztjük hazai forgalmunkkal, a magyar tengerpart főkikötője pedig, Fiume, húsz év óta folyvást sürgeti a vasuti összekötést, mely épül ugyan, de kiépítve még nincs.

Igy állván a világkereskedelem vonalaival, mit mondjunk a hazai felvirágzásra még fontosabb mellék- és szárnyvonalakról? E téren csak is a törvényhozás lendített sikeresebben, s az országos gazdasági egyesület egyik bizottságának munkálkodása, mely a skót vasutak módjára építendő szárnyvonalakkal foglalkozván, egyuttal számos ily vonal irányát is kijelölte, gazdag előmunkálatul szolgált az országgyűlés működésének is.

De ha az országos fontosságú vasutak iránya s az egyes vonalak tárgyalásába mélyebben nem is bocsátkozunk, van e jól-rosszul irányult vonaloknak egyik közös szomorú oldala, s ez a szállító t a r i f a.

Ha a versenyképesség az olcsó termelést és szállítást föltételezi, ugy lehetetlen többé csodálkoznunk, hogy Magyarország sikeresebben, több czikkkel és nagyobb tömegekben miért nem versenyez a külfölddel?

A magyar őstermelés körül is működnek néhány tényező, melyek azt drágítják, de koránt sem annyira, mint a hogy terményeinket drágítja a hiányos és a megnehezített szállítás, főkep a tengerpart, e legolcsóbb közlekedési eszköz irányában. Igaz, hogy Fiumének nincs még vasutja s így a legrövidebb vonal még maig sem áll az ország rendelkezésére, egyelőre tehát még Triesztet kell elfogadnunk azon kikötőnek, melyet vasuton legközelebb értünk.

Magyarország terményeinek tengerreállítását az ugynevezett déli vaspálya volna hivatva eszközölni; de számtalan a panasz, mely, a mióta a régi államvaspálya a francia társulat kezébe került a túl magas szállítási árszabály ellen emelkedik. És csakugyan e vaspálya, a helyett, hogy a belföldnek a termények s gyártmányok számára lehetővé tenné a tengerpart olcsó elérését s így a kivitt gyarapítva, a behozatalt is elő

mozdítaná: túlszigázott árszabálya által sokáig gátot vetett a hazai termelés és ipar emelkedésének.

Számtalanszor az éjszak-németországi vonalak példájára utaltak, melyek saját érdekük helyes felfogásában a szállítódíjat a lehető legcsekélyebbre szabták, mi által azon előnyös helyzetbe jutottak, hogy a kerülő ellenére is az ő utjait használja a délibben lakó iparos és kereskedő, és tömeges szállítás által bőven kárpótolja az egyes tételek olcsóságaért. Ha a külföld nagy előnyeibez, melyekkel kereskedelem s ipar tekintetében már bír még olcsó tarifa is járul, azon versenyző országok, melyek a haladásban elmaradtak s azonkívül még magas árszabással is kénytelenek küzdeni, maholnap végkép leszorulnak a versenytérről.

Ezért bátran tulajdoníthatni nagyobb fontosságot a szállítóbérnek, mint magának a vámszabályzatnak, minthogy ez főkiviteli cikkeknek ugyis csak csekély részére nehezedik, holott a vasuti szállításra szorult nagy súlyu és terjedelmű gabona, liszt, gyapju, bor stb. mint természetményeink legfontosabb tárgyai épen a szállítóbér magassága által szenvednek legtöbbet.

Az éjszaki vaspályák el is álltak már azon nézettől, hogy csak oly cikkekre nézve mérsékeljék a fuvardíjt, melyek különben saját szállításukból kiesnének, annál többet azon cikkektől szedve, melyeknél ez lehetetlen. És e nézet csakugyan helytelen is, mert utóvégre bármely forgalmi cikket lehet szállítási túlterhelés által tönkre tenni.

A bécsi kereskedelmi miniszterium még 1864. június 8-kán köriratot intézett valamennyi osztrák vasúthoz, melyben felszólítja, hogy főkép a borra vetett szállítási ártételeket szállítsák le. E köriratra a legtöbb vasuti vállalat tagadólag válaszolt, indokul hozván fel, hogy e cikk a legtöbb osztrák vasuton amúgy is különös kedvezményben részesül s részben kisebb tételeknek van alávéve, mint a külföldi pályákon. Ez állítást aligha igazolhatná a legtöbb vasuti igazgatóság. De még azon esetben is, ha több külföldi pálya drágábban szállítja a bort, nem szabad szem elől téveszteni, hogy a mi külföldön, talán az egy Franciaországot kivéve, fénytűzési cikk, az nálunk a mindennapi szükséglet tárgya, s ha a bor külföldön meg is tűri a magasabb szállítási bért, nálunk nem; és virágzó kiviteli kereskedésről, melyre bortermelőink mindenek felett hivatva vannak, mindaddig szó sem lehet, míg a különféle pályavállalatok, saját érdekek helyes felfogása mellett, a közérdeket is számba venni meg nem tanulnak.

A magyar bor nem számíthat arra, hogy a világ piaczn elfoglalja az őt megillető helyet, míg országunk s a monarchia szárazföldi helyzete mellett alacsony szállítási bér által képeessé nem leszen Franciaország olcsóbb tengeri szállításával versenyezhetni.

Mennyit sürgették napi lapjaink, hogy a k ö s z é n s z á l l í t á s o k n á l a külföldön régen behozott s minden irányban üdvösen ható „fillértarifa“ nálunk is behozassék. Mindenki meg van győződve, hogy ez intézkedés maguknak a vasuti vállalatoknak is nagy nyere-ményeket nyújtana. Csak maguk e vállalatok nem akarják belátni s egyedárusági helyzetük önérzetében bátran lenézhetni vélik a köz-kivánatot és közjólétet, mely viszont önlétezésüket is biztosítaná.

Ismeretes dolog, hogy nagyobb vasuti vállalataink még most is inkább Bécs felé gravitálnak, mint Magyarország felé. Mégis csodálatos az ily hajlamoknak Pest decentralisatiójára czélzó törekvése. A sokat emlegetett, bár nem épen dicséért vasuti, nevezetesen állam-vasuti tarifáknak még azon alig takart czélja is van, hogy Pestet nem akarják elismerni országos kereskedelmünk főpontjának, vagy talán épen mert annak ismerik, akarnak e körülményből még nagyobb hasznot húzni s az egyes díjtételeket úgy szabják, hogy a nem Pesten lera-kodó, habár távolabbra szállított árú kevesebbet fizet, mint az egyene-sen Pestre szállított.

Lehet, ha a nagy közlekedési vonalak vezetői csakugyan így számítanak, hogy Pest mégis középpontja a kereskedésnek s ide vágy innen szállított árúkra bátran vethetnek nagyobb sarcot. De nem gondolják meg, hogy alig van kényesebb valami a vevőnél, kit egy-két (de gyakran 10—20) krajczárnyi különbség csakhamar elzavar szokott vásárhelyéről. Törekedhetik aztán a helybeli eladó bármely engedményekre a szállítási bér különbségét — főképezekre menő mázsánál — a vételárból el nem engedheti, s így a külföldi vevő elpártol, elpártol Pestről az eladott hátrányokért s elpártol később a vidékről, mely más tekintetben nem felelhet meg igényeinek. Elpártol annál könnyebben, mert a gabonakereskedés is, például, csak olyan ver-seny, mint bármely más, s nála is a legtöbb előny dönt. Tudjuk pedig, hogy Magyarországon kívül is van eladó gabona elég, és sohse ámit-suk magunkat azzal, hogy bármely külföldi vevő épen nálunk kényte-len vásárolni.

Igy tehát a vasuti vállalatok okszerültlen kezelt díjszabályzata egyrészt maguknak a társulatoknak árt, a mennyiben minden megszo-rítás a forgalmat csökkenti, másrészt árt az egész országnak az által, hogy fölösleges nehézségek által elriasztja a külföldi vevőt; végre pedig a díjszabályzatban Pest rovására alkalmazott különbségi rend-szer által a belföldi kereskedés rendes kerékvágásba zökkenését, az áruszállítóhelyek megállapodását gátolja. Pedig tudhatnák e vasuti vállalatok, hogy épen a belforgalom emelése és gyarapodása nemcsak az országra nézve legfontosabb, hanem egyúttal a vasuti vállalatok-nak is a legtöbb tiszta jövedelmet szolgáltatja.

A vasuti tarifa kérdését, mely annyira ránehezül a forgalomra, csak versenyző vasuti társulatok engedményezése vagy építése által oldhatni meg, mely vonalak létrejötte magának az államnak is legfőbb érdekében van. Ha a vasutak közt nincs verseny, a tarifák egyedáruságra támaszkodnak, és se magánosak, se a kormány, se a közönség együttes véleménye nem szállítja le a vitelberek magas árszabását.

De még a szállítóbér magas volta ellen emelt panaszoknál is nagyobb a baj a vasutak kiméletlen eljárása iránt a rájuk bízott szállítványokra nézve. Ki ne ismerné azon számos feljajdulást, mely valamennyi lapunkon végig harsog, ha szerencsésb export-év virrad az országra. A vasuti társulatok ilyenkor előállanak szállító eszközeik hiányával, mintha az őket használó közönség kénytelen volna ezzel beérni. Mily léha volt az 1870-diki háború utáni mentegetőzés, mintha a külföld tartotta volna vissza a vasuti társulatok összes waggonjaít, míg utóvégre is kistült, hogy a kint rekedt kocsik száma aránylag csekély.

A szállító közönség, melyért a vasutak — mint nem önczél — épültek, valóban méltán megkövetelhetné, hogy az amúgy is bőséges jövedelemben részesülő részvényesek ériék be egy-két százaléknyi csekélyebb osztalékkal, mit a gyorsítás által fokozott szállítás amúgy is bőven visszapótolna.

A magyar kormány életbeléptetése óta e tekintetben is sok javult. Az állami pályák díjszabályzata sokkal mérsékeltebb s ha az állam versenyvonalaknak volna birtokában, gyakorolhatna hatást azon régibb társulatokra is, melyek a haza érdekeit szivén nem viselt korábbi kormány alatt, mondhatni, könnyelműen kötött szerződések folytán díjleszállításokra nem kötelezhetők. És e tekintetben jobbra fordulás állt be az újabban engedményezett vasutaknál is, melyeknél a kormány máris nagyobb befolyást kötött ki magának, noha itt megint a kamatbiztosítás nyel el évenként mind nagyobb összegeket.

Egyáltalában a mily üdvös mozgalom következett be a magyar ministerium kormányra lépte óta a vasutügyben, ép oly nehéz volt a kormány állása kezdetben s ép oly kevésbé csodálható, hogy mind-éddig rendbe nem jöhetett. Az építés roppantul haladott: mert

1867. végével	303.94 mértföld volt forgalomban
épült pedig 1868-ban	45.72 „
1869-ben	13.22 „
1870-ben pedig	362.88 „ állt forgalomban.

Építés alatt van 212 mértföld s ha a még folyamatban levő nagy vasuti tizletet is számba vesszük, mely 325 mértföld új vasut építését

tervezi, azon reménynek élhetünk, hogy néhány év múlva vasuti rendszertünk meglehetősen ki lesz építve.

Vasutaink állapotáról s forgalmáról tüzetesebb képet adnak következő számok.

	A vonalak hossza mértföldekben :		
	1867-ben	1868-ban	1869-ben
A. Déli vaspálya :			
Buda-Csáktornya, Székesfehérvár-Újszöny	47.51	47.51	47.51
Nagy-Kanizsa-Soprony	25.50	25.50	25.50
„ „ Bars	—	9.	9.
Horvátországi vonal	18.86	18.86	18.86
Összesen	91.87	100.87	100.87
B. Államvaspálya :			
Délkeleti vonal (Bécs, Pest stb.)	95.04	95.04	95.04
Bécs-Újszönyi vonal	15.32	15.32	15.32
Összesen	110.36	110.36	110.36
C. Tiszai vaspálya	76.76	76.76	76.76
D. Magyar éjszakai vaspálya	16.70	16.70	16.70
E. Mohács-pécsi „	8.25	8.25	8.25
F. Pécs-barcsi „	—	8.93	8.93
G. Első erdélyi vasut.	—	29.79	27.79
H. Alföldi vasut:			
Szeged-Zombor	—	—	13.22
Összesen	303.94	349.66	362.88

A vasutaknak Európában terjedéséről némi fogalmat nyújt azon tény, hogy 1869-ben egész Európában körülbelül 12,000 mértföld volt, mely olyképp gyarapodott, hogy ez

1840-ben	536 mértföldet tett
1850-ben	3,230 „ „
1859-ben	5,800 „ „
1869-ben	12,000 mértföldre emelkedett.

Ez utóbbi évben esett az illető ország egy □ mértföldnyi területére

Belgiumban	0.64 mértföld vasut
Angliában	0.85 „ „
Szászországban	0.49 „ „
Badenben	0.39 „ „
Hessenben	0.33 „ „
Württembergben	0.27 „ „
Bajorországban	0.26 „ „
Svajczban	0.24 „ „
Németalföldön	0.24 „ „

Franciaországban	0.22 mértföld vasut
Poroszországban	0.21 " "
Olaszországban	0.13 " "
Ausztria-Magyarországban	0.09 " "
Svédországban	0.03 " "*)

A magyarországi összes vasutak által közvetített személy- és áru-forgalom volt:

	polgári személy	katonai	teher mázsa **)
1867-ben	1.643,195	287,319	56.424,019
1868-ban	2.274,278	353,466	109.006,521
1869-ben	3.167,321	411.089	111.191,679

Ezen pályák építési költségét s beruházott tőkét illetőleg azt találjuk, hogy

	az építési költség		a beruházott tőke	
	összege	egy mértföldre eső része	összege	egy mértföldre eső része
a déli vaspályánál	36.838,600 frt	563,983 frt	67.375,900 frt	667,900 frt
az állami "	?	?	?	?
a tiszai "	41.845,300 "	545,100 "	48.035,100 "	625,800 "
a magyar államvaspályánál	5.305,200 "	317,700 "	6.384,300 "	382,300 "
a mohács-pécs vaspályánál	5.929,900 "	718,800 "	7.139,100 "	865,300 "
az első erdélyi "	12.178,000 "	438,200 "	14.310,600 "	514,900 "
a szeged-zombori "	?	?	?	?
átlag	—	530,000 frt	—	620,400 frt.

A befektetett tőke utáni tiszta jövedelem volt

	1867-ben		1868-ban		1869-ben	
	mértföldenkint forint	%	mértföldenkint forint	%	mértföldenkint forint	%
Déli vaspálya:						
Magyarországi vonalok	57,947}	9.36	49,662}	7.37	53,331}	7.78
Horvátországi "	63,967}		33,788}		45,196}	
Államvaspálya:						
Délkeleti vonal	84,496}	?	101,513}	?	103,121}	?
Bécs-újszönyi vonal	52,249}		57,870}		20,778}	
Tiszai vaspálya	35,872	6.44	47,438	8.52	40,451	6.46
Magyar kir. államvaspálya	14,485	2.60	32,321	6.86	83,696	11.43
Mohács-pécsi vaspálya	38,117	4.58	39,005	4.59	26,275	3.03
Pécs-barcsi "	—	—	564	0.09	15,635	2.60
Első erdélyi "	—	—	—	—	18,931	3.67
Összesen és átlag	58,292	—	61,468	—	55,319	—

*) A lakosság 10,000 fajére esett az észak-amerikai Egyesült Államokban 2.32, Angliában 1.10, Franciaországban 0.82, (Poroszországban 0.57, Magyarország-Ausztriában 0.28, Oroszországban 0.12 mértföld.

***) A kezelési szállításokat nem véve tekintetbe.

A korábban említett nagy vasuti tizletnek is az a czélja látszik lenni, hogy a kezdetben elhibázott rendszeren javitson. Noha részleteit még nem ismerjük, keveselnünk kell mégis, hogy évenként csak 25 mértföld kiépítéséről van szó, mi a nagy tizlettel nem látszik arányban állani s habár a kamatbiztosítástól e vonalakra nézve meg is szabadul az állam, az átvállalendő nagy mennyiségű törzsrészvényben s az elsőbbségi kötvényeknek biztosított kamatjában könnyen csak a címre változott meg az állam vállalta terheknek.

De nem szabad felejtetnünk, hogy ez tizlet, még ha drágán is talál megköttetni, nemcsak rövidebb idő alatt juttatja az országot a kiépítendő vasutak birtokába; hanem mind a tarifa tételeire, mind a szállítás többi körülményeire azonnal befolyást enged a ministeriumnak, még pedig nem oly másodrendű pályáknál, melyeknek a nagyobb, mondhatni, monopoliomot birtoklók előtt meg kell hajolniok, kényök-kedvökre levén bizva; hanem biztosít befolyást épen az előidézhető verseny által a két legnagyobb pályára: az (osztrák) állami és déli pályára, mitől összes vasutunkra nézve a legjobbat várhatjuk, és mit a tervezett pest-újszöny-bécsi, a zimony-károlyvárosi vonalak engedik remélnünk, az erdélyi pályákról nem is szólva, melyek az ott elhibázott volt rendszert szintén javítani készülnek.

A hibás vasuti rendszeren kívül a kormányralépés pillanatában a szinte meg sem követelhető tájékozás hiánya is nagy nehézség volt a kormányra nézve, számba sem véve a folyamatban levő engedményezési ügyeket, melyekben nagyrészt fait-accomplik előtt állott; de a melyekre nézve a hosszabb ideig folyt kormánypolitika nem tudta kibékíteni a nagy közönséget, sokáig nem levén eloszolható a hit, hogy ez ügyben is a párt érdeke működik: némelyeknek jutalmául, másoknak (az ellenzék részéről) csalogatásul vagy lekenyerezésül nyújtatván ily engedmények. Tény az, hogy az engedményezés hajhászása tizletté fajult, mely tökéletesen egy színvonalra esik az alapító-nyerészkedéssel s hogy a kormány tiszta akarata ellenére leggyakrabban a közügy vallotta e magán-tizérkedésnek kárát.

Ha közvetlen javulást nem is hoz, a jobb felé való haladásnak okvetlenül tekinthető a szállító-társulatoknak 1871-dik évi gyülekezése (Transport-Enquête) Bécsben. Noha ez enquête kezdetben sok eredményt nem helyezett is kilátásba, rajta mégis az összes szállító-ügy legégetőbb kérdései kerültek tárgyalás alá. Ilyenekül említhetők: a szállító-szerződés megkötésére, a vasutak jótállási kötelezettségére, a szállító-akadályok esetén felmerülő jogviszonyokra, negyedik kocsiosztály létesítésére a reclamációra stb. vonatkozó kérdések. A hozott határozatok minden irányban ki nem elégitők ugyan; de már maga az egy, hogy minden törvényes uton a szállító eszközök, raktárak és

vágányok szaporítására fognak törekedni a vasuti vállalatok, ez egy-egy is, ha tényyné válik, szállító-ügyünk legnagyobb bajain segítve lesz.

c) A tőkehiány és valuta.

Ama korszakban, midőn még az európai államok általában sokkal kevesebbet termeltek, midőn főképp ipartermelésük a jelennél sokkal alacsonyabb fokon állott, de a haladás eszméi már kezdtek meghonosodni egyes kiválóbb nemzeteknél, — Magyarország akkor még sokáig a középkornak nagy részt szomorú maradványai között tengődött. Szoros összeköttetése Ausztriával annak elzárkozottságában részévé s a mire szunnyadásából felriadt s mozogni kezdett a téren, melyen egyedül vélt magának jobb jövőt teremthetni, a szándékolt reformok fogantatására már rá nem ért.

Csak nagyon kevés valósult amaz üdvös eszmékből, melyeket az 1848 előtti korszak támasztott és érlelt, de e kevés is elég volt arra, hogy Magyarországon a feltámadt új kor szakítsa a régi hagyományokkal s jól-rosszul, úgyszólván, átmenet nélkül lépjen a mai kor nyüzsgő-mozgó, iparos, munkás népei sorába.

Valamint Ausztria 48 előtt a célzott reformok fogantatásában gátolá Magyarországot, úgy a 49-diki év után bekövetkezett niveláló államrendszer sem vált Magyarországnak valami különös hasznára. Előnyökben csak a Bach kormánya alatti modorban, saját akaratára ellen és német kapta szerint részesült, de a közteherviselésben bőven kijutott része. E teherviselés alatt nemcsak az adozást értjük, melyet Magyarország rendi s kiváltságos osztályai 48-ban önként elvállaltak; de értjük ama szomorú örökséget, mely a lajtántúli népekre félszázad óta súlyosodva, minvállainkra is szakadt a nélkül, hogy terhököt könnyítette volna: az államadósság, folytonos tökefogyasztásával, a zilált valuta örökös ingadozásával, a centralizáló kormány roppant, de meddő költségeivel. Az elszegényedés, az akkor is csak természeti adományokban gazdag országban azóta nőttön nőtt, s oly arányban terjedt, mely minden gondolkodó államférfit — nemcsak magyarokat értünk — méltán aggodalomba ejthetett az ország közel jövője iránt, melynek pusztulásával pedig a monarchia sem tudott volna gyarapodni és erősödni.

A 49-diki év legszomorúbb öröksége az államadósság s a máról holnapra tengődő osztrák pénzügyi politika volt.

Az államadósság 1848-ban még csak 913.872,700 frt volt, azóta a 2000 milliót meghaladta s a harmadik ezer milliót erősen megközelelti. És ez államadósságnak legalább háromnegyed része külföldön van elhelyezve, a kamatok már 1864-ben 169.979,600 frtot igényeltek, ebből körülbelül 70 millió frt kiment évenként az országból és monar-

chiából, és ennyivel lettünk szegényebbek évenként. Annyival szegényebbek, minthogy e roppant adósságnak csak nagyon apró részlete lett nemzetgazdasági czélokra beruházva, csak igen-igen kicsiny része volt a tőkeképzést termékenyítő hasznos vállalatokba fektetve, hanem legnagyobb részét elnyelték háborúk és hadikészülék, béke idején is a hadsereg, régibb adósságok törlesztése és ércpénzvásárlás, mely ismét a külföldön teendő költségek fedezésére kifelé vándorolt.

Angliának is roppant az államadóssága, Franciaországnak is, Belgiumnak is, de ott mind az ország fiai hitelezői egyúttal az államnak. Ott a közadósság a vagyonosodás egyik tényezője, mert a tőkében beszolgáltatott összegek kamatokban ismét visszaszívárognak, hogy újra tőkésítve, ismét az államnak kináltassanak, mely azokat közczélokra, dúsán kamatozó nemzeti vállalatokba fekteti s nem a külföldet gazdagítja évi budgetje hiányaival.

De mind az említett országokban nemzetgazdasági politikát tüztek és tüznek s értik és érzik, hogy csak ha gazdag a nemzet, számíthat az állam is szükségletei bő és könnyű fedezésére. Ott régóta ápolják az egyesek jóllétét s így támad a vagyonosság, gazdagság, közjóllét, s ennél fogva az állam ereje s hatalma is.

A feljebb vázolt viszonyoknak az 1867-diki kiegyezés véget szakított, s habár az osztrák államadósságok terhétől végkép meg nem szabadulhattunk, viszonyaink legalább rendezve vannak. Bármennyit jajgassunk ugyanis a közösligyes állapoton s bármily kevésbé örülhet is magyar ember az országra csakugyan nehezülő államadóssági quotán, annyi tény, hogy függetlenségünket, melynek a tehervállalás talán legfontosabb része volt, túldrágán meg nem vásároltuk, mert az egyszer megállapított évenkénti 29.188,000 frtnál 1849 óta mindig többet fizettünk; ily elvállalás pedig szükséges volt, ha szövetségesünket, kire támaszkodni ránk nézve ép oly szükséges, mint ő rá nézve, meg akarjuk tartani és nem engedni, hogy a pusztán ránehezülő teher alatt összeroskadjon.

Nagyobb baj, hogy a tőkehiány létezik, mert hazánk nem birt eddigelé annyira megerősödni, annyit megtakarítani, hogy a szükséges beruházásokat is megtevéen, forgó tőkére is maradt volna még valamije. Ez pedig két tekintetben áll: mind az államra, mind a nemzetre nézve.

Mióta függetlenségünket visszanyertük s magunk rendelkezünk államháztartásunk fölött, általános lendület tapasztalható minden téren. Folyó, bár tetemes költségeink fedezve vannak; de beruházásokat csak kölcsön útján, idegen pénzzel tehetünk. S bármennyire üdvös e beruházás még idegen pénzen is s noha koránt sem volnék szószólója a takarékoságnak ott, hol századok mulasztását kell pótolnunk s a hol bizto-

san előre láthatni, hogy csak ily okszerű beruházások emelhetik az országnak termőképességét, nyújtnak kilátást nagyobb jólétre: azt még sem tagadhatni, hogy ez által az állam az amúgy is csekély forgótökére nézve is versenyzője lesz az iparnak és kereskedésnek.

Másutt az állam kisebb kamat mellett veszi föl kölcsönét, mint a mennyiért a tőke iparos-vállalatoknak vagy általában az üzletnek kínálkozik. Ausztriában megfordítva áll a dolog, s ez mintegy örökségképen Magyarországra is átszállott. Itt az állam a legveszélyes versenyző az üzleti tőkére nézve és a munka, az iparos és hitelvállalatok nálunk részben azért sem virágozhatnak, mert a magánhitelezőnek nem nyújthatják azon előnyöket, melyekkel az államkölcsön kínálkozik. Míg az államkötvény 8—9 %-nyi jövedelmet biztosít azon ingeren felül, melyet a börzejátéknak s azon reményen kívül, melyet sorsolás esetén (pedig mennyi az államkölcsön-sorsjegy) birtokosának nyújt, addig más vállalat nem igen boldogulhat, mert mindenkire nézve előnyösebb, ha pénzét állampapírokba, állam-sorsjegyekbe helyezi, melyek magasabb kamaton kívül a fenn elősorolt előnyökben is részesítik.

És ha az állam, ily előnyöket nyújtván, 10—20 millió hiánnyal zárja be évi budgetjét, ha az államnak évenként több millió függő adósága van s az ország és monarchia pénztökéikben amúgy is szegény, mennyi juthat akkor a nemzetgazdasági vállalatoknak, a munkának, gazdaságnak, iparnak, kereskedésnek, melyek mind hitelre szorulnak, hitelre oly országban, melynek üzleti tőkéje alig, forgalmi tőkéje kevés van s az is papir, kényszer-árfolyam mellett forgó papir, a külföldön csak annyit érven, a mennyit a börzén jegyzett váltóárfolyam egy két % levonásával reá megszavaz.

A forgó tőke ezen hiányát pedig meg lehetett érezni vállalatainkon, a mikor nagyobb mérvben megindultak s meg lehet érezni, valahányszor a hitelviszonyok, bármely külső vagy belső oknál fogva, főleg Bécsben, kissé elkomolyodnak.

Mellőzve azon számos egészségtelen s erkölcstelen alapon indult, csupán az alapítási nyereszkesedés biztos és kapzsi reményében keletkezett vállalatokat, még a helyes cél felé törekvő, jó hiszemben és viszonyaink között bátran gyümölcsözhető vállalatok nagyrésze is csak azért bukott meg vagy tengődik maiglan, mert kellő tőkével nem indult meg. Az 1869—70-diki nagy válság tisztán annak következménye, hogy tudomásunk nem volt mennyi forgatható tőkével rendelkezünk tulajdonképen s hogy az egyesek által mértéken túl igénybe vett hitel végül reálisan fedezhető nem volt. Sőt ezen körülmény mindenesetre nagyobb befolyású volt e válságra, mint a bécsi nemzeti bank, melyet oly könnyű volt önön hibáért okolni, noha tagadhatatlan, hogy hitelviszonyaink függősége egy idegen intézettől korántsem óhajtottó

állapot, melyen egyébiránt csak úgy segíthetünk, ha egészségesen fundált bankot birunk magunk alapítani. Mindaddig, míg azt nem birjuk, s míg ez állapot, ezen egyedül biztos állapot meg nem találtuk — pedig ez is csak abszolút tökehiány miatt nincs meg eddigelé — mindaddig kár bántani az idegent. Hozzá hasonló, ugyancsak papirgazdálkodást üzö pénzintézetet vagy bankot bármely perczen alakíthatunk ugyan, mert jogi nehézség e tekintetben nem létezik; az egy bank- vagy többes bankrendszer elméleti kérdéseit a magunk gyakorlati szüksége szerint megoldani pedig bármikor ráérünk. Csak hogy ezzel a másik bajt, mely a valuta ingadozásában rejlik, nem enyhítettük, hanem fokoztuk; pedig főleg kereskedelmünknek csakugyan egyik főbaja az ingadozó osztrák, s ha lesz olyféle papirbankunk, a hasonlóképp ingadozó magyar valuta, melynek minden hullámozása saját piacainkon is észrevehető és észlelhető lesz. Az érczpenz ugyanis 48 óta eltűnővén a forgalomból, jelenleg magunk is csak az osztrák nemzeti bank jegyeit vagyunk kénytelenek használni, pedig e hullámozás 1848-ban $\frac{1}{2}$ %-kal kezdődővén, a mai napig sem tért mesterkéletlen névértékre vissza s valamint évről-évre emeli az osztrák államdeficitet, úgy ingadozóvá teszi valamennyi birtok értékét a kereskedőt pedig, főleg a külfölddel közlekedő kereskedőt épen megfosztja üzlete bármely szilárd alapjától s a komoly kereskedői összevetés helyébe a szerencsejáték szeszélyes, izgalmas véletlenét állítja.

Valameddig az ezüst, vagy a londoni váltók árfolyamától lesz függővé a külkereskedésben remélhető haszon vagy elkerülhetlen veszteség, valameddig e két tényező szabja meg a legkülönbözőbb czikkek árát és keletét, addig tömeges nemzetközi kereskedésről szó sem lehet.

Hogy ez ingadozás nem épen csekély, bebizonyítani fölösleges; érdekes mindamellett a hullámozás menetét ha csak nagy körvonalakban is láthatóvá tenni. 1848-ban, mint említve volt, $\frac{1}{2}$ %-kal kezdődött s folyvást emelkedve 1850-ben a londoni váltók 16 pfrton álltak 1 font sterlingre. Az agió e magas állása, igaz, csak rövid ideig tartott s a következő években lassan-lassan majdnem a névértékig szállt alá, de 1859-ben csak ismét 145-147-re emelkedett s ugyan azon évben 117-re szállt. Az 1863-dik évben 109-ig csökkent, de rövid idő alatt ismét 124-re hágott s jelenleg is 115—120 körül ingadozik.

Ez árfolyamkülönbségek, melyek 1848 óta $\frac{1}{2}$ és majdnem 60 % közt ingadoztak, az említett bajokon kívül még annyiban is ártalmasak főképp az osztrák-magyar tengeri kereskedésnek és hajózásnak, hogy miattuk egy nagyobb kereskedőház sem mer a tengerentúli főpiaczokkal közvetlen összeköttetésbe lépni s árúit egyenesen onnan hozatni, mert e távolság, mint például Kelet-India vagy Dél-Amerika 5—8 havi időt kíván bármely üzlet lebonyolítására. Pedig annyi idő alatt oly sok min-

denféle eshetőségnek van kitéve az érzékeny osztrák valuta, hogy a legsikeresebb eredményűnek látszó üzlet is veszteséggel végződhetik. Ennek kikertülése végett tehát a tengerparti kereskedőházak inkább a közbeeső kikötőkbe (London, Marseille, Genua stb.) szállítják s onnan szerzik meg áruikat, mert a rövidebb idő több biztosítékot nyújt az iránt, hogy az üzlet folyama alatt az agió annyira nem változik, hogy kombinációkat tönkre tegye.

Ily uton az osztrák magyar főkikötők Trieszt és Fiume be- s kiviteli kereskedése esökken, a mi pedig forgalmuk van, azzal is nagyobbára az olasz, francia, angol kikötők közvetítő forgalmát nevelik. Ha meg hozzávesszük még azon költségzaporodást, mely onnan ered, hogy valamennyi kereskedelmi cikkért Londonra szóló, aranyban vagy ezüstben fizetendő váltókat kell elfogadni a kereskedőnek, mert bankjegyre szóló váltók nem értékesíthetők, ismét egy magyarázatára akadunk annak, miért drágábbak a magyar vagy osztrák kikötők ártái, miért csekélyebb a versenyképesség.

d) Bank- és hitelviszonyok.

Ugyancsak a valuta az oka, hogy hitelviszonyaink elannyira összezavarodtak. Ma még a fogalmak sem tiszták többé s pénznek nevezük azt, mi voltaképen csak képviselője: a bankjegy s az állampapír pénz.

Rendezett valutaviszonyok mellett a bankkérdés is, ezen olyannyira égető, sőt fontosságára nézve — azt hisszük — kelleténél feljebb csigázott kérdés is könnyebben volna megoldható. Bizonyára nem természetes viszony, hogy a magyar forgalomnak is egyedüli hitelforrása — vagy most már tényleg pénzforrása a bécsi nemzeti bank. A bécsi bank, vagyis oly kiváltságos pénzüintézet, melynek privilegiuma Magyarországon jogilag nem létezik, de tényleg kizárólagos érvénynyel bír.

A bankkérdéshez szólanı szinte igazolatlan bátorságnak látszik ma, midőn azon többé meg sem emészthető irodalmon kívül, melyet külföldön az állami bank és bankszabadság, az egy és többes bankrendszer kérdése szült, még Magyarországon is nemesak egész külön irodalma támadt az elméleti megvıtításoknak, hanem oly halmaza is az ügyiratoknak, melyet hasonlóképen megemészthetetlennek kell tekinteniünk, különben nem oly munkálat kerül az országos bank-enquēte véleményeképen a közönség elé, melyben — tisztelet a benne kifejtett, tán tudományos nézeteknek — gyakorlati megoldása még sem foglaltatik. Mert, hogy a bécsi nemzeti bankkal való kiegyezés ajánlata nem gyakorlati megoldás, azt mindaz el fogja ismerni, a ki

tudja, hogy a pénz- és hitelügyi oldalon kívül oly politikai oldala van e tárgynak, melyet tekintet nélkül hagyni lehetetlen.

A mily hiba ugyanis, hogy pártkérdéssé fuvatott fel ezen ügy is, mely ez által megoldhatóságából okvetlenül sokat vesztett, ép oly tévesnek látszik azt hinni vagy föltenni, hogy Magyarország bele fog nyugodni s képes lesz magát önálló államnak tekinteni, ha hitelviszonyaiban a mai modern államban, melybe hogy léptünk senki sem akarja tagadni, kénytelen legyen függni néhány bécsi bankár kénye-kegyétől, ki azon hatalmon kívül, melyet neki a jelenleg csakugyan nervus rerum gerendarum-féle papirpénz birtoka nyújt, még külön osztrák szabadalommal is bír.

Bankok, takarékpénztárak, hitel- s egyéb pénzüzetek alakítása nem volt tőlünk megtagadva se a Bach-kormány idejében se később, s főkép 1867 óta e szabadsággal elég bőven éltünk is.

Bankviszonyainknak némi képét adja az 1869-dik év végével létezett ily intézetek s az általuk igénybe vett tőkék lajstroma.

I. Magyarorszáiban		keletkezési éve	alapító tőke	beízetett tőke
1.	Anglo-magyarbank	1868	10.000,000frt	4.000,000frt ¹⁾
2.	Magyar-földhitelintézet	1862	2.177,000 „	2.177,000 „
3.	„ kereskedelmi-bank	1842	1.575,000 „	6.000,000 „
4.	„ általános hitelbank	1867	15.000,000 „	6.000,000 „
5.	„ leszamitoló- és váltóbank	1869	1.500,000 „	525,000 „
6.	„ francziabank	1869	8.000,000 „	2.400,000 „
7.	Első magyar iparbank	1866	400,000 „	400,000 „ ¹⁾
8.	Magyar jelzálog-bank	1869	2.000,000 „	500,000 „
9.	Pest-terézvárosi ipar-bank	1869	1.000,000 „	300,000 „
10.	Pesti népbank	1868	500,000 „	250,000 „
11.	Budai keresk. és ipar-bank	1867	600,000 „	600,000 „
12.	Aradi keresk. és „ „	1869	300,000 „	210,000 „
13.	Bajai „ „ „ „	1868	200,000 „	80,000 „
14.	Debreczeni keresk. és ipar-bank	1869	600,000 „	240,000 „
15.	Első felső-magyarországi ipar- és hitel-bank (Eperjes)	1868	200,000 „	100,000 „
16.	Baranyai takaré- és hitelbank (Pécs)	1869	500,000 „	200,000 „
17.	Nagy-Kanizsai keresk. és iparbank	1869	320,000 „	128,000 „
18.	Bihari keresk. ipar- és termény-hitel-bank (N.-Várad)	1868	300,000 „	210,000 „
19.	Első felső-magyarországi zálogintézet (Kassa)	1869	400,000 „	149,940 „
20.	Szepesi hitel- és iparbank (Lőcse)	1869	200,000 „	100,000 „
21.	Első bácsi ker. és „ (Ujvidék)	1869	200,000 „	80,000 „
22.	Nyiregyházi keresk. és ipar-bank	—	—	—
23.	Általános hitel-bank (Pozsony)	1868	400,000 „	200,000 „
24.	Ipar-bank (Pozsony)	1869	200,000 „	200,000 „

¹⁾ Ezüstben.

	keletkezési éve	alapító tőke	befizetett tőke
25. Győri kereskedelmi-bank	1869	4'0,000frt	200,000frt
26. Szegedi kereskedelmi- és ipar-bank	1867	200,000 „	100,000 „
27. Szegedi forgalmi-bank	1869	400,000 „	200,000 „
28. Első bányai kereskedelmi- és ipar-bank (Temesvár)	1867	400,000 „	200,000 „
29. Keresk. és jelzálog-bank (Temesvár)	1869	500,000 „	200,000 „
30. Zempléni keresk. ipar-, termény- és hitel-bank (S.-A.-Ujhely) ¹⁾	—	—	—
31. Kereskedelmi- és ipar-bank (Ungvár). ¹⁾	—	—	—
32. „ „ (Versecz)	1869	200,000 „	60,000 „
Összesen		48,672,000frt	26.009,940frt

II. Erdélyben

33. Kolozvári hitelbank és jelzálogtársulat	1865	300,000frt	300,000frt
34. Első erdélyi-bank (Brassó)	1868	200,000 „	200,000 „
35. Erdélyi jelzálog és hitelbank (M.-Vásárh.). ¹⁾	—	—	—
Összesen		500,000frt	500,000frt

III. Horvát-Szlavonországban

36. Horvát leszámítoló-bank (Zágráb)	1868	300,000frt	300,000frt
37. Szlavon ker. és leszámítolóbank (Eszék)	1869	500,000 „	200,000 „
Összesen		800,000frt	500,000frt
Mindössze		49.972,000frt	27.009,940frt

Tehát közel 50, hozzá számítva pedig a hiányzó adatokat, több mint 50 millió frt. alaptőkével biró bankok léteztek 1869-ben a magyar korona országaiban, melyek együtt 27 millió frtot, tehát az alapítványi összegnek több, mint 50%-kát be is fizették. E bankintézetekhez járulnak az 1870-ben alapított: aradi iparbank, a miskolci hitelbank, a székes-fehérvári kereskedelmi bank, a szegedi hitel- és zálogintézet és a temesvári iparbank, melyeknek adatai hiányoznak.

Érdekes ez adatoknak, valamint a bankok forgalmának összehasonlítása a lajtántuliakkal, mint azokat az „Oesterr. Oeconomist“ — honnan ez adatok merítvék — közli.

A bankintézetek számát illetőleg van a Lajtán túl: Bécsben 23, Prágában 5, Lembergben 4, Brünnben 3, Linczben, Gráczban, Triestben 2—2, a többi főhelyeken egy-egy. Magyarországon van Pestnek 11, Pozsonynak, Szegednek, Temesvárnak 2—2 (az 1870-ben alapítottakon kívül) a többi említett helyeknek egy-egy bankintézete.

Ez intézeknek (a bécsi nemzeti bank nélkül)

	váltó-tárczája volt	előleget adtak
Bécsben	101.804,000 frt	121.777,000 frtot
Ausztriai tartományokban	26.758,000 „	2.991,000 „
a magyar korona országaiban.	16.958,000 „	47.675,000 „

¹⁾ Az adatok hiányoznak.

	nyers jövedelem volt	nyeremény osztott ki
Bécsben	31.801,000 frt	11.3/4 ‰
ausztriai tartományokban	2.441,000 „	7.2/8 „
a magyar koronaországokban	3.065,000 „	9.3/4 „

Ugyancsak hitelviszonyaink tanulmányozása végett szükséges egy pillantást vetnünk még a takarékpénztárakra, melyek hazánkban nagyrészt letéti bankokként is szerepelnek. Ezen takarékpénztárak üzletéről némi fogalmat ad, hogy 1869-ben már 112 ily intézet létezett az országban *)

Az egyes üzletnemeket s haladásukat következő táblázat mutatja

	1869.	1868.	1867.
Befizetett alaptőke	5.898,677 frt	3.410,498 frt	1.913,272 frt
„ tartalékalap	759,796 „	750,280 „	608,903 „
Nyugdíjalap	356,061 „	299,405 „	253,127 „
Betett pénzek forgalma	107.487,014 „	84.842,954 „	63,644,041 „
Ingtalanokra adott összegek	45.840,100 „	38.776,232 „	24.557,617 „
Értékpapírokra előlegezett összegek	7.063,798 „	4.559,680 „	3.140,081 „
Váltóleszámitolás	37.740,354 „	28,708,404 „	22.557,259 „
Más intézeteknél elhelyezett s értékpapírok	21.378,015 „	19.519,145 „	12,643,492 „
Tiszta jövedelem	1.502,349 „	1.108,138 „	674,097 „
Jótevény czélokra adatott	139,346 „	101,546 „	61,152 „
Osztalék	1.189,134 „	815,443 „	472,256 „

Némileg a bankok üzletforgalmát ismerteti, egyúttal a kereskedelemre nézve legfontosabb a váltóleszámitolás, mely is volt:

A. Leszámitoló s forgalmi bankok és hitelintézetek.

1. Magyarországiak:

1. Pesti magyar kereskedelmi bank	13.203,400 frt	11.947,800 frt	14.231,400 frt
2. Magyar általános hitel-bank	51.908,600 „	37.506,300 „	— „
3. Angol magyar bank	29.045,600 „	27.812,000 „	— „
4. I. magyar ipar-bank	3.718,800 „	2.430,900 „	1.835,100 „
5. Budai keresk. és ipar-bank	3.444,800 „	1.651,900 „	901,100 „
6. Pozsonyi ipar-bank	522,500 „	270,900 „	— „
7. Szegedi keresk. és ipar-bank	3.912,100 „	1.752,400 „	— „
8. I. bánsági keresk. és ipar-bank	11.054,800 „	8.875,100 „	5.943,600 „
9. Kolozsvári hitel-bank és zálog kölcsön intézet	16,900 „	— „	— „
10. I. felső magyarországi zálog kölcsön intézet	2.650,700 „	1.177,700 „	— „
11. Franko-magyar bank	9.492,400 „	— „	— „
12. I. bácskai keresk. és ipar-bank	539,500 „	— „	— „
13. Aradi keresk. és ipar-bank	3.854,200 „	— „	— „

*) Ezeken kívül még fenállt volt az ó-budai, s.-a-újhelyi, új-pesti és több, melyek üzletüket csak ez évben kezdvén meg, kimutatást még nem adhattak.

14. Bajai keresk. és ipar-bank . . .	1.254,200	frt	—	frt
15. I. felső-magyarországi ipar- és hitel-bank	2.139,200	"	—	"
16. Szepesi hitel- és ipar-bank . . .	1.000,700	"	—	"
17. Győri kereskedelmi bank . . .	4.067,600	"	—	"
18. Horvátországi leszámítoló bank	4.243,400	"	—	"
19. Biharmegyei kereskedelmi, ipar- és termény hitel-bank	1.469,500	"	—	"
20. Miskolczi hitelintézet	517,800	"	—	"
21. Debreczeni ipar- és keresk. bank	1.072,200	"	—	"
22. Ungvári keresk és ipar-bank . . .	512,000	"	—	"
23. Verseczi keresk és ipar-bank . . .	527,800	"	—	"
24. Temesvári kereskedelmi és jel- zálog bank	5.529,600	"	—	"
25. I. erdélyi bank	1.332,200	"	—	"
26. Pozsonyi általános hitel-bank . . .	4.113,800	"	—	"

Összesen { 161.144,300 " 93.425,000 " 22.911,200 "
 { 16.167,300 " 1) 8.312,200 " 1) 4.554,300 " 1)

2. Ausztriai pénzintézetek magyar fiókjai:

27. Az oszt. nemz. bank pesti fiókja	87.370,800	frt	51.627,500	frt	26.511,600	frt
28. " " " " debreczeni "	1.953,000	"	2.007,000	"	1.782,200	"
29. " " " " kassai "	—	"	—	"	—	"
30. " " " " temesvári "	4.409,100	"	5.467,900	"	3.922,300	"
31. " " " " szebeni "	658,900	"	87,800	"	—	"
32. " " " " brassói "	3.583,400	"	3.760,200	"	3.474,600	"
33. " " " " zágrábi "	—	"	—	"	—	"
34. " " " " fiumei "	2.619,400	"	2.183,800	"	1.649,400	"
35. Az osztrák hitelintézet pesti "	54.662,000	"	37.340,000	"	30.757,000	"
Összesen	158.252,800	"	102.474,300	"	68.097,100	"

B. Takarékpénztárak . 37.740,400

C. Népbankok:

1. Pesti népbank	561,400	frt	335,200	frt	293,300	frt
2. Békés-csabai bank	766,700	"	364,600	"	—	"
3. Pancsovai bank	1.030,700	"	—	"	—	"
Összesen	2.358,800	"	699,800	"	293,300	"

D. Jelzálogintézetek:

1. Magyar földhitelintézet	1.489,700	frt	1.357,200	frt	1.743,300	frt
2. Osztrák nemzeti bank jelzálogi osztálya	—	"	—	"	—	"
Összesen	377.153,300	"	234.976,900	"	120.156,500	"

Ez összegek nagyságát s összes forgalmi életünkre gyakorolt roppant befolyásukat pedig csak akkor tudjuk kellően megítélni, ha elgondoljuk, hogy 1850-ben, tehát két évtized előtt a pesti kereskedelmi bankon s az első hazai takarékpénztáron kívül alig 30 vidéki kisebb takarékpénztár létezett, egyéb valamennyire jelentékeny pénz-

1) Hiteltulajdonosoknál.

intézetünk pedig nem volt, a bécsi nemzeti bank fiókjai is csak később lépén be a forgalomba. *)

Ugyanez időben, vagyis 1850-ben összes adózásunk még következőleg állott:

	egyenes adó	közzvetett adó	összesen
Magyarországban	11.076.700 frt	12,273,800 frt	23.350,500 frt
Erdélyben	2.506,200 „	1.445,000 „	3.951,200 „
Horvát-Szlavonországban	587,400 „	1.578,900 „	2.166,300 „
Összesen	14.170,300 frt	15.297,700 frt	29.468,000 frt.

Külforgalmunk határozottan kimutatható nem lévén a korábban közölt adatok szerint, körülbelül 100 millió frtra rügott.

Ma valamennyire mégis máskép állunk anyagi s nevezetesen hiteléletünkre nézve. Külforgalmunk (Ausztria nélkül) 826 millió frtra emelkedett; összes adónk meghaladja a 126 millió frtot és pedig:

egyenes adó	57.578,000 frt
fogyasztási „	13.238,000 „
illetékek „	12.939 000 „
jövedékek „	43.025.000 „
Összesen	126.780.000 frt.

Takarékpénztáraink száma 1870-ben 155-re, egyéb bank-, hitel- s pénzüzeteteinké 62-re szaporodott és sajnálnunk kell, hogy teljes forgalmuknak adatai még nem állanak rendelkezésünkre (összeállításuk most foly a statisztikai hivatalban), de azt a már létező adatok felhasználása mellett csak a váltóüzletben megközelítőleg mégis 500 millió frtra becsülhetjük.

Bizonyára eléggé megváltozott viszonyok forgalmi életünkben, melyekre nézve csak az egyet kell csodálnunk, hogy ma is, mint 20 évvel ezelőtt, a bécsi nemzeti bank jegyei egyedüli pénzünk s habár jegyeinek forgalma ez idő alatt valamennyire megszorodott, a 300 millió frton túl alig emelkedett, s így csekélynek kell hogy tünjék fel e szaporodás azon óriási emelkedéshez képest, melyben hitelügynk általában az ipar s kereskedés gyarapodott; forgalma által fejlődött, még ha a bankjegyekhez számítjuk ama 350 millió frtnyi állami pénzügyet is, melylyel az osztrák kormány újabb időben nem ugyan a forgalom, mint saját háztartási szükségeinek iparkodott segítségére.

Ha csak az osztrák nemzeti bank privilegiumáról s netalán még bankjegyeiről volna szó, talán mégis könnyű volna a megoldás. A szabadalmat ugyanis (nem a jogit, de a tényleg létezőt) valami módon, valami viszontengedmény által meg lehetne váltani. Magyarországon

*) A bécsi nemzeti bank első magyarországi fiókja Pesten 1851. okt. 20-kán nyílt meg s ez év végeig 986,000 frtnyi váltót számított le.

pedig hasonló szabadalommal, hasonló föltételek s arányos részvénytökével ép oly társulatot alakítanunk, mely ugyanoly módon boesátana ki jegyeket, illetőleg kezdene bankjegyeivel üzleteket, mint azt 1816-ban a bécsi kezdte, s jó-rosz viszonyok között azóta is folytatta.

Ámde Magyarországon, talán szintén osztrák örökségképen, nem ily egyszerűen szoktak a megoldandó viszonyok kínálkozni. A bankkérdésben is a privilegium, melytől ideát annak idejében talán legjobban tartottak, a dolog legkönnyebb vége; mert maga az ország pénzügyminisztere kinyilatkoztatta nem régen, hogy ezen szabadalom ránk nézve nem döntő s ha egyeben nem múlik, e miatt bátran alapíthatunk bankot is.

Csakhogy az osztrák bankjegyen kívül amaz előbb csak mellékesen említett állampénzjegy is létezik 350 millió frtnyi összegben, melynek érvényét, illetőleg annak idején beváltását el is fogadtuk, a melyeknek beváltásáról tehát, ha kívánjuk a független magyar nemzeti bankot vagy — ha a többes bankrendszer hívei vagyunk — bankokat akarunk alakítani, gondoskodnunk kell.

Hogy ezen kérdés fontosságát eléggé megítélhessük, szükséges, bár röviden, azon elmétilag megállapított, de gyakorlatilag sem megczáfolható különbségre utalni, mely a bankjegy és állampapírpénz között létezik. A bankjegy soha semmiért nem adatik, vagyis soha, eredeti kiadása, kibocsátása alkalmával nem fordíttatik valamely tartozás lerovására, közvetlen fizetésre, hanem mindig hitelképen jön az illető üzletember kezébe. Ha a bank jegyet bocsát ki, azt mindig valami már nyilvánult szükség kielégítése végett teszi s a kibocsátáson kívül tizlet is támad, melynél fogva jegyei a törvényileg megállapított, többé-kevésbbé jó vagy rossz, egész vagy fél, vagy harmadfedezeten kívül, még külön üzleti okmány: váltó, kötelezvény vagy épen arú: papír, ércpénz stb. által fedeztetnek.

Bankjegy tehát rendes és egészséges üzleti viszonyok között ki sem bocsátható és forgalomba sem jöhet, ha csak valamely forgalmi szükség nem teszi óhajtandóvá, a mikor is a bankfedezeten kívül még egyéni vagy tárgyi fedezete is kerül.

Az állampapírpénznél ez nem áll. Az állampapírpénz nem egyéb közönséges államadóságnál, melynél — ha külön kikötve vagy biztosítva nincs — a törlesztés módozatai és ideje sincsenek megállapítva s melynek a közönség általi elismerés helyett kényszerfolyam adatik, vagyis kimondatik rá, hogy az egész államban készpénzt elfogadandó, biztosítékul, bár csak szóval, lekötötven az állam összes jövedelme.

Ez a különbség a bankjegy és papírpénz között oka egyúttal, hogy a bankjegy szivesebben szokott elfogadtatni s még ha ércpén-

zért be sem váltatik — mi egyébiránt egészséges bankrendszernek okvetlen föltétele — könnyebben forog, mint az állam papirpénze, melynek kibocsátásával igen könnyű visszaélni s a mely nem hordja önmagában az ellenőrzést arra nézve: nem-e elég vagy épen sok is már a forgalmi szükségletre nézve.

Hitelviszonyaink között, fájdalom, mindkettő szerepel. Van bankjegytünk, az osztrák nemzeti banké, s van állampapirpénztünk, a magyar-osztrák monarchia mindkét államterületének jövedelme által biztosított; de mindkettő kényszerfolyamú, a mennyiben az osztrák nemzeti bank szabadalmat nyert bankjegyei be nem váltására, az államéira pedig az soha komolyan nem ígértetett.

E mesterkélt viszonyhoz járul a valutakérdés, vagyis e kényszerárfolyamú két rendbeli papirpénznek az ércpénzben létező érték-mérője, mely a belviszonyok által ugyan kevésbé indokolva, folyvást változik s az a g i ó b a n nyilatkozik.

Hogy a pénzjegyek agiója a belviszonyok által nincs indokolva, az onnan is kiderül, hogy se a bankjegy, se az állampapirpénz nincs túlságos mennyiségben forgalomban, mert az utóbbi időkbeli válságok legnagyobbbrészt a forgalmi jegyek csekély mennyiségére szoktak visszavezettetni, melyek a roppantul fokozódott forgalomnak annál kevésbbé tudnak megfelelni, miután oly intézmények, melyek, mint Angliában s Amerikában a cheque és clearinghouse a készpénzforgalmat minimumára szállítják, nálunk még kevésbé léteznek.

Annál szomorúbb azonban, hogy a bécsi banknak, ércpénz-készletét nem is tekintve, általában biztos üzletek alapján kibocsátott jegyei, valamint az osztrák-magyar államnak jelenleg eléggé konsolidált viszonyai között a kettős államjövedelem által szintén kellően biztosított papirpénze csak 15—20 árfolyam mellett fogadtatik el a külföld által, szóval, hogy valamint mi magyarok összes pénz- és hitelviszonyainkra nézve Ausztria kényekedvére vagyunk hagyva, ép úgy Ausztra van összes hitelrendszerével a külföld kegyére utalva.

E szomorú s független államra nézve lealacsonyító viszony megszüntetése okozza bankügyünknek is némileg nehéz megoldását. S míg a bank-enquête férfiai e nehézséget egyszerűen meg akarták kerülni, az ellenzék egyik legkitünőbb szakemberének, G l y é z y -nek ez ügyben készített javaslata nagyrészt ebbe ütökzik.

Mellözve ugyanis az osztrák nemzeti bank ügyét, melylyel némi erélylyel utóvégre is el lehetne banni, tény az, hogy számba kell venni a forgalomban levő állami papirpénzt, mint oly államadósságot, melynek törlesztetni kell, ha rendezett bankviszonyokat akarunk létesíteni. Ha a törlesztéssel még a valutarendezést is összekötjük, mely koránt sem tőlünk magunktól függ, hanem a hol csakugyan meg kell

alkudnunk a lajtántúli viszonyokkal is, akkor a megoldás csak neheztetik.

S ezzel e szakaszt be is lehetne fejezni, miután tárgyalni kívántuk ugyan nemzetgazdasági viszonyainkat, de nem köteleztük magunkat, hogy minden függő kérdésnek megoldását is keressük. Pusztán statisztikai szempontból elég is a tények kiderítése, de a nemzetgazdaságtan a kérdések megoldására is törekszik. Ujabb részletes banktervvel föllépni nincs hivatásunk s legfeljebb annyit szabad kockáztatni, hogy a kérdés megoldása, minél nagyobb egyszerűsítésben látszik rejleni. Nem szükséges az egy- és több bankrendszer elméleti szörszálhatogatósaiba bocsátkozni s mégis el lehet fogadni, hogy egyelőre igen meg lehetünk elégedve, ha csak egy független jegy kibocsátó bankot tudunk Magyarországon létesíteni. De ezen bank ne legyen állambank, mi ismét csak megnehezíti a kérdést s ne bonyolódjék semmi kötelezettségbe a valuta helyreállítása iránt. Legyen részvények útján beszerzendő annyi tőkével alapítva, a mennyit forgalmi ügyünk önállósítása szempontjából, alapos meghányás folytán, szükségesnek látunk, a részvények pedig fiztessenek be egészen. A — ha szükségesnek látszik — kormány-ellenörködés alatti üzletek nyereségének bizonyos százaléka lehetne, minden egyéb adóilleték s más teher alóli mentesség fejében, évenként arra fordítandó, hogy a forgalomban levő állampapírpénz egy része, melyből meghatározott összeget a magyar állam vállal, beváltassék, mely hasonló eljárásra a bécsi bank is volna birható.

Csak minden mesterkélt s erőszakos, vagy az államra új terhet róvó intézkedést kerüljünk és megnyitván az utat a rendezett viszonyok felé, habár hosszú évek sorára van is a végleges rendezés kilátásba helyezve: semmi szabadalom vagy egyéb kikötés ne gátolja a kormányt, hogy fejlődő viszonyok mellett más keletkező bankok hasonló kötelezettsége által a beváltást gyorsíthassa.

e) A törvénykezés és jogviszonyaink.

Habár a törvénykezési hiányok nem oly nagyok, mint szomszédaink hiesztelni szokták, nagy hiányok léteznek, ez tagadhatatlan, és hogy léteznek, ez épen rendezetlen politikai viszonyaink legsúlyosabb, legszánandóbb eredménye

Ideiglenes kormányrendszer alatt hiába vártunk volna gyökeres javításokat, sőt az ország jogfolytonosságot valló hangulata be sem érte volna bármely oly intézkedésekkel, melyeket országos törvényhozás nem szentesít. Ama provisorium, mely az országbirói értekezlet által megállapított, nem lehet kielégítő az országra nézve, a mi pedig

törvény a magyar felelős kormány létezése óta hozatott, sokkal kevésbé vonatkozik közvetlen a forgalmi és üzleti életre, semhogy bele nyugodhattunk volna. Épen a kereskedői osztály pedig az, mely legkevésbé tud régi törvényeinkben megnyugodni s nagyrészt igaza is van, a mennyiben ősi törvényhozásunk nem volt kellő figyelemmel akár a kereskedői világban előforduló üzletmenetekre, akár az épen a kereskedelem körében tágabb téren mozgó hitelviszonyok számtalan alakulásaira. És ha mindamellett csak vonakodva egyeznénk a kereskedői testületek egynemelyikében nyilatkozó azon óhajba, hogy Magyarországon is érvényre jusson a német kereskedelmi és váltótörvény, annak oka talán csak azon aggodalmak némi jogosultságában rejlik, hogy a német kereskedelmi törvény, noha kiváló jogászok tapasztalatain alapul, noha nagy, számos lakosságú s élénk kereskedést űző országban eléggé megfelel földadatának: vajjon jó lesz-e nálunk is, ha szóról-szóra átültetjük s nem várható-e sokkal inkább, hogy ősi törvényeink szellemében s az újkor igényeit számba vevő, országos viszonyainkhoz simuló — a németet csak példakép tekintő — hazai törvény még tökéletesebben felelne meg a kereskedelmi törvény hivatásának: az általános hitelviszonyok megalapításának s biztosításának?

Mégis a puszta átültetés is kívánatosabb állapot volna annál, melyben jelenleg vagyunk. Az elavult magyar, a vérré nem vált osztrák törvénynyel vegyülten nem nyújthat kielégítő igazságszolgáltatást a forgalomnak ezerféle magánviszonyt érintő mozgalmaiban.

Az anyagi élet minden terén s mind erősebben nyilvánuló azon szükségessülte óhajt nem szabad többé szem elől tévesztetünk, mely a nemzeteket közösen érdeklő ügyeknek nemzetközi elintézését, vagy nemzetközi értekezleteken megállapított egyforma elvek szerinti elintézését sürgeti. A pénzegység, a meterrendszer elfogadása, a földrajzi mérések egyformasítása stb. mindmennyi jelei azon folyvást erősebben nyilvánuló érzésnek, hogy a népek a természetes határokon, a nyelv- és nemzetiségi különbözőségen túl emelkedve, egy családdá akarnak tömörülni, melynek egyes tagjai méltán követelhetik, hogy érdekeik egyforma képviseltetést nyerjenek, hogy az igazságnak mindenütt azonos elvei egyformán alkalmaztassanak is.

Ha a nemzetek méltán kívánhatják, hogy egy és ugyanazon súly és mérték alkalmaztassék, egy és ugyanazon pénz forogjon mindenütt, legalább a civilizált világban, mennyivel inkább követelhetik, hogy az alapjában egy igazság is ugyanazon módon szolgáltatassék ki. S ha már a magánéletben s különféle viszonyok között találkozunk ez iránynyal, hogyan ütköznénk meg azon a forgalmi életben,

melynek tiszletei a tengereken is túl terjednek, s a mely ennél fogva az egyes nemzetek, többnyire szokáson alapuló, külön intézményeinek súlyát a legélenkébben érzi?

S e tekintetben túl is kell emelkednünk ama mégis szükkörű felfogáson, mely nem ismer el jónak semmit, ha csak nem őseredeti nemzeti; de a mely legelső is beleesik a másik végletbe, hogy tudniillik létező s jogosultan ápolandó külön viszonyainkat nem is tekintve, azonnal kész áttüntetni az idegent nyersen s alkalmazatlanul, ha kifogyott a magyar példából.

Ez pedig — úgy hisszük — áll igazságszolgáltatásunkra nézve is. A szabadelvűség czime alatt hozzuk meg például a leghaladottabb államok színvonalán álló, a legmiveltebb népre számított törvényeket saját házi használatunkra, a nélkül; hogy népünket azokra neveltük volna. Eltöröljük — és helyesen! — a botbüntetést, el fogjuk törtülni a halálbüntetést is a nélkül, hogy előbb amaz ismert mondat szerint megkértük volna a rabló és gyilkos urakat, hogy ők kezdjék meg a sort; megszüntettük a vallatásoknál itt-ott, fájdalom!, még előfordult erőszakot; de valamint ott néptak míveltségi állapotára nem voltunk tekintettel, itt nem szüntettük meg az inquisitorius eljárást, hogy esküdtszéki tárgyalással cseréltük volna fel, s így minden gazembernek menlevelet szolgáltatunk ki önmagunk, csak tudjon mindent érelyesen tagadni, s bármennyire meg legyünk győződve lelkünkben is a gaz tett elkövetőjére nézve, ha be nem vallja tettét „bizonyítékok elégtelensége miatt“ mégis szabadon bocsátjuk azt.

Igy elég szabadelvű és a mai kor színvonalán álló törvénykezésünk van — mint említém — házi szükségletünkre; de a hol európai, nemzetközi viszonyokkal állunk szemben, ott benne vagyunk a középkorok majdnem kellő közepében.

Kereskedelmi törvényünk nincs, váltótörvényünk elavult, a részvénytársulatokra semmi törvényes intézkedés nem létezik, bár szükségét a közelmúlt évek óriás üzérkedése és nyereszkevése váltig bebizonyította. Épen ipartörvényünk lesz az — a mennyire eddig ismerjük — mely anyagi életünk ezen nagyfontosságú viszonyait jól fogja rendezni s az érdekeltek s a társadalom érdekeit egyiránt védeni.

Pedig hiányos törvénykezésünknek róvható fel nagyrészt azon már-már mindennapivá vált gyakorlat lehetősége, hogy hamis (fingált) követelések alapján törvényes biztósítékot nyerjen a csalásban egyetértő rokon vagy tüzeltárs, és kijátszatik a jóhiszemű hitelező.

Nem tagadhatni ugyan, hogy nagymérvű s hosszú időn át büntetlenül fejlődött corruptió nevelhet csak egy, különben legtisztéletre méltóbb osztályban számos oly egyént, ki ily eljárásra vetemedik;

de épen azért kell törvénynek, erélyes, szigorú és világosságánál fogva ki nem játszható s el nem ferdíthető törvénynek létezni, mely az ily csalásoknak elejét vegye, s ha meg sem szüntetheti, a kérlelhetetlen szigorú büntetés által legalább gyéritse.

Meggondoltuk-e, hogy a kereskedés civilizáló, jóllétet teremtő, az államra nézve főfontosságú hivatásának soha meg nem felelhet, valameddig e rákfenék tüzzel-vassal ki nem irtatnak? Meggondoltuk-e, hogy néhány elvetemedett egyénnek ily lelketlen eljárása, egyeseknek megkárosításán kívül, milliókba kerül az országnak azon tisztas üzleteknek megcsökkenése, ritkulása s végül teljes elmaradása által, melyekbe a külföld velünk többé nem bocsátkozik, mert hitelünket veszítettük?

Pedig törvénykezésünk legnagyobb részével sem vagyunk sokkal különben.

A mezőrendőrség, például, csodálatosan elhanyagolt állapotban van széles az országban. Pedig oly kiválólag mezőgazdasággal foglalkozó ország, mint hazánk, kétszerte súlyosan érzi az e téren mutatkozó hiányokat.

Sok országban a mezőgazdaság és tényezői bizonyos illetlen, majdnem szent jellemmel bírnak s az éjszakán át a földeken hagyott ekét, a szabadon legelő lovat vagy ökröt senki sem meri bántani. Nálunk némi lovagiassági nimbus környezi a lóköttöt, az ökörtolvajt; dinnye-, gyümölcs-, kukoriczalopások meg épen alig tartoznak a büntetendő cselekvények közé. Az enyém és tied közti zavaros fogalom majdnem örízhetetlenné teszi a szérüket s nemzedékről-nemzedékre rontja az erkölcsi tisztaságot.

A népnevelésen kívül, mely e bajok leggyökeresebb kiirtója, szigorúbb törvény is helyén volna. A mezők biztosságát meg kell óvni s a hol szükséges, szigorral is foganatosítani. Nagyon helyes elvnek látszik, mely néhol Németországon létezik, hogy a tetten kapott zsvány nemcsak a maga-okozta kárt, hanem mindazt is tartozik megtéríteni, mit ismeretlenek a legutóbbi büntetés óta tettek. Jobban őrizkednének még az elfajultabbak is, ha tudnák, hogy lopás esetén nem csupán két-három napra zárják be a saját kunyhójoknál jobb szállásra, etetik s itatják meg kieresztik, hogy annál bátrabban folytathassák garázdálkodásukat; hanem tudnák azt, hogy a mi kárt előttük okoztak, melynek tettese ki nem derült, ők tartoznak megtéríteni, s ha nincs semmijök — mi Magyarországon ritka eset — addig hajtják napszámba, míg a kártérítési összeg keresményükből ki nem került.

A legnagyobb baj törvénykezésünkre s összes jogviszonyainkra nézve azonban nem a törvény hozásában, hanem végrehajtásában rejlik. Ha az egyénekben a kötelességérzet nagyobb, a törvény-

tisztelet őszintébb s általánosabb, a végrehajtás pontosabb és szigorubb volna, kevésbé jó törvények mellett is sokkal jobban ellehetnének.

S itt nem is szükség a kriminalitásig mennünk. Valameddig polgári s magánjogi ügyekben nem vagyunk kénytelenek a társadalmi jogérzet és becsületesség határain belől maradni, mert az ily társadalmi becsületérzés nálunk még kevésbé fejlődött s a környezettünk általi moraliselitélésnyomja nem nyom; — valameddig biztosak lehetünk az iránt, hogy ha prókatori fogások által kilábadunk a hinárból, a társadalomban ugyanazon helyet foglalhatjuk el ismét, melyet eddig birtunk, habár jogtalanul szereztük vagyónunkat s ezren siratják tüzerkedésünket, csak a siker szóljon mellettünk; — valameddig a végrehajtó hatalom örei szemet húnynak elkövetett jogtalanságokra, hogy úgy nevezzük, magánjogi bünesetekre, nehogy szigorubb kutatás vagy elítélés folytán elveszítsék az illetőnek s rokonságának szavazatát a legközelebbi tisztújításnál; — valameddig büntetlenül lehet korholnunk az egyedül valóban haladott koru törvénykezési intézményt, az esküdtszéket s fellázadnunk polgártársaink lelkiismeretük szerint mondott ítélete ellen; — valameddig, de ne folytassuk — mindaddig hasztalan a fáradozás jobb törvények hozása iránt, mert nincs, a ki megtartsa s nincs, a ki végrehajtsa; mindaddig pedig ttrjük el, hogy hiteltünk csorbuljon és csökkenjen idebenn a jobb gondolkozásnak, külföldön az egyes nemzetek előtt; ha pedig szemtinkre lobbantják igazságszolgáltatási viszonyainkat, ne akarjuk lelkünket könnyíteni a számos már meghozott törvényre való utalással, hanem iparkodjunk inkább szigorú megtartásukra utalhatni.

8. A kereskedők és kereskedelmi testületek.

Szám szerint legcsekélyebb azon osztály, mely pénzben talán a legtöbb milliót forgatja hazánkban. A népszámlálás alkalmával sikerült ugyan némely, ez osztályra vonatkozó adatoknak is birtokába jutnunk; de ha már nehéz az iparral és kereskedéssel foglalkozók között megvonni a szigorú határvonalat, úgy még nehezebb a tulajdonképeni kereskedő, a szállító vállalatok, bizományok, bank- s hitelintézetek körül foglalatatoskodókat oly szabatosan elkülöníteni, hogy e foglalkozásokról teljes képet nyerjünk.

Tágabb értelemben vett kereskedéssel foglalkozik:

	önálló vállalkozó	tiszt és munkás	összesen
Magyarországban . . .	55,231 = 0.30 %	57,563 = 0.32 %	112,794 = 1.02 %
Erdélyben . . .	5,567 = 0.27 „	4,277 = 0.20 „	9,844 = 0.47 „
Fiume s kerületében . . .	201 = 1.12 „	1,008 = 5.63 „	1,209 = 6.76 „
Horvát-Szlavonországban . . .	2,665 = 0.28 „	3,074 = 0.31 „	5,739 = 0.39 „
A határörvidéken . . .	2,120 = 0.17 „	1,876 = 0.16 „	3,996 = 0.33 „
Összesen és átlag	65,784 = 0.32 %	67,798 = 0.34 %	133,582 = 0.86 %

KELETI: HAZÁNK 6. NÉPE

Tehát az összes népességnek alig egy százaléka foglalkozik a magyar korona országaiban átlag véve a kereskedelem egyes ágaival. E csekély százalékot csak Fiume haladja meg, mit tengeri fekvése, a város kereskedelmi s népének tengerész-jellege eléggé megmagyaráz; azonkívül pedig az anyaország az, melyben a kereskedő az illető népességnek valamivel több, mint egy százalékát képezi.

Részletezve a fentebbi osztályzatok szerint a kereskedőket, van

	önálló vállalkozó	tisztviselő	munkás	összesen
kiválóan kereskedelemmel foglalkozó	58,545	6,566	37,503	102,614
szállító vállalatoknál	7,239	5,517	15,799	28,555
penz- és hitelintézeteknél	—	2,413	—	2,413
Összesen	65,784	14,496	53,302	133,582

Ezen, mindössze is csekély számban foglaltatik az ország lakosságának egyik kiváló értelmiségű, tevékeny és szakértő része, mely ha közvetlenül nem is termel, de keres és gazdagítja osztálya tagjaiban az országot. Ily kiváló osztálynak vannak érdemei az ország polgárosodásában, művelődésében, gazdagodásában; de vannak hibái is, melyek iránt, épen kiváló helyzeténél fogva, vakok nem lehetünk.

Egy nagy vádat, ugyanis bátran emelhetni kereskedői világunk egy része ellen, mely pedig maga kész csakhamar mindenféle panaszszal előállani, s még a szigorú törvényszerűség vagy a tényleges hatalom intézkedései közt sem igen válogat, hogy a maga részéről vajmi keveset tesz az általános kereskedelmi viszonyoknak, ennek folytán pedig saját jóllétének is előmozdítására.

Nemcsak a szakképzettség megszerzésére létező kevés intézetek szaporítására, az ipart előmozdító, a szükségletek fokozása által a kereskedelemre is jótékonyan visszaható művészet és tudomány segélyezésére áldoz keveset, de a legszorosabb értelemben vett szakismeretek megszerzésében is vajmi gyéren fáradoz s valóban távol van még azon valóságos kereskedelmi arisztokrátiától, mely más nagy forgalmi piacokon minden közügy előmozdítása körül első sorban áll, tesz, buzog, vállalkozik s a hálványuló fényű születési arisztokratia fényoldalait: a magas műveltséget, a jó és szép pártfoglalását, anyagi nagy segélyforrásai arányában bőkezűen ragyogtatja.

A mi kereskedelmi osztályunk — kevés kivétellel — csak úgy, mint a földművesek nagy része, hagyományoszerű szükkörű eljárása s a szerencsés konjunkturák közt szerzett vagyoni állapot önelégültségében nemcsak maga kísért meg keveset, de még a jövő nemzedék okszerű szakmivelését is elhanyagolja.

Nem a kosmopolita szellem az, melyet vádolunk, s melynek inkább meg volna engedhető az, hogy kevésbé veszi számba — kivéve természetesen a kiveendőket — anyaországa, hazája közjóllétét, hanem

a kereskedők azon félszeg odahajlása egy idegen elemhez, melynél fogva magukat emancipáltaknak gondolják a haza iránti szeretetadó s áldozatok lerovása alól. Azokat hibáztatjuk, kik eleget vélnek tenni osztályuk hivatásának, ha fiaikat Grácza vagy Linczbe küldik egy kis körültekintés végett, hogy visszatérve, elfelejtsék a gyermekkorukban az iskolában dadogott magyar nyelvet s elteljenek a szomszédok szintén szűkkörü kereskedelmi nézeteivel a nélkül, hogy elidegenedésükért cserében legalább azon hasznos ismereteket hoznák haza, melyeket a nagy világpiaczokon szerzett tágabb látkör és a forgalmi viszonyok nagyjobbserü felfogása eredményeznek.

Minden társadalmi téren tapasztalunk némi mozgalmat, és honfitársaink nagy része ki kezd bontakozni ázsiai indolentiájából, melynek műveltségi elmaradásunkban oly nagy rovása van. A kereskedelem terén is nyilvánul egy-egy kis mozgalom, mégis vajmi kevés történik itt s még e kevés is csekély számmal nyer támogatást épen a kereskedők között. Itt is azok működnek, kiket más téren az elsők sorában látunk és csakugyan nem a nemzet hibája, ha minden vállalat élén valamely nagy históriai családnevet óhajt látni. A kereskedelem terén ennek egyik oka az, hogy a kereskedők nagy része idegennek tekinti magát ez országban, más oka pedig, hogy a magyar elem még mind le nem tudta vetköztetni azon álbüszkeséget, mintha a kereskedés össze nem férne a nemességi oklevéllel s mintha nem sokkal becstületesebb volna a haza javára működni boltban vagy műhelyben, mint büszkeségből henyélni!

Angliában, Braziliában vagy Kelet-Indiában, de még Chinát s Japánt nem is említve, Keleten, Törökországban s a földközi tenger mellékén is alig van nagyobb kereskedelmi ház, mely a monarchia kereskedelmi érdekeit külföldön is ápolná; magyart még említeni is alig lehet.

Mind e nagyobb kereskedelmi partokat pedig nagy német szomszédaink erősen látogatják; az éjszaki kikötők bizományosaik által aranyat aratnak e távol világrészekben, s hogy egyebet se említsünk, maga a kis Svájc is roppant terjedelemre vitte kereskedését valamennyi világrésszel csupán ily apró gyarmatok által, melyek saját s az anyaország javára működnek.

Igaz, hogy ama tevékeny országokban nem is találni azon önelégültséget s tunya passivitást, mely az apától fiúra szállt elavult tanokkal beérvén, se ismeretek szerzésére, se alkalmazásukra nem törekszik és vállalkozó szellem és erősebb szorgalom nélkül inkább tizenégy felé osztozik az örökölt hét szilvafában, semhogy bármely irányban szerzett szakismeretek alapján kereskedelmi vagy iparos tevékenységet fejtené ki családjá s hazája jóllétére.

Azon körülmény által, hogy Anglia saját fiainak Kelet-Indiában s más gyarmatokban fiók-rakhelyeket teremtett, az anyaország forgalma a koloniákkal a nemzet kezében marad s az eredményezett nyeresemények hozzá visszatérnek. A gyáros, ki a belföld által többé el nem fogyasztható termelvényeinek s gyártmányainak új elkelési helyeket keres, az értékmegtérítésben az által nyer könnyebbséget, hogy nemzetfeleihez fordulhat, s a vidéki bankoktól is könnyen kap előleget.

Ez által nyert lendületet s mozgalmas életet a közlekedés Kelet-Indiával, minthogy az angol gyártmányok kivitele s a gazdag termények Angliába szállítása részint értéktörlesztésre, részint az illető felek számlájában folytonos üzletlánczolatot képez, melynek nagyságát alig lehet megítélni.

Sőt még a kedvezőtlen földrajzi helyzetü, de annál iparkodóbb Szászország, a hanzavárosok, Poroszország, Belgium, Franciaország kisebb-nagyobb mértékben részt vesznek e világkereskedésben s már évek óta létesítettek fiókraktárakat Kelet-Indiában, Chinában, Japánban, összeköttetésben vannak földieikkel s így erejökhez mérten gyarapítják a hazai ipartermelést.

Poroszországnak már régen van külön képviselője Chinában, kereskedelmi szerződéseket kötött, külön hadihajót állomásoztat ama tengereken s Ausztriát legalább régen túlszárnyalta.

Ugyan így tettek az amerikai Egyesült-Államok, Oroszország, Hollandia s újabban Svájc.

A kelet-ázsiai expeditióban mi is részt vettünk s ez tán első jele annak, hogy magunkat a világforgalomra éretteknek nyilvánítottuk, bár némi jóakarat kell hozzá, hogy utólag hallgassunk nemcsak azon számtalan ellenvetésről, melylyel ez expeditió még irányadó körökben is találkozott s azon rövidlátó szükkörüségről, mely a kivetett tüke rögtön kamatmegtérítését meg nem látván, szélesen megereszti a nagy szózatokat a kidobott pénzről.

Ha pütyyhedt tespedésünket elannyira meg nem szoktuk volna, hogy azt már jogosultnak, helyesnek s meg sem változtatandónak kezdjük nézni, valóban szégyelntünk kellene kishittiségünket, mely meg sem meri álmodni, hogy szabad nagyobbra is, többre is törekednünk.

Avvagy azt hiszik-e kereskedő honfitársaink, hogy az idegen államok által koczkáztatott fentebbi kísérletek mind a rögtön megtérített haszon fejében tétettek meg? Vajjon bizhatott-e Poroszország csak néhány évvel is ezelőtt abban, hogy oly szerepre emelkedik. Európában, melyet belintézményei helyességén alapuló hadi szerencséje folytán jelenleg elfoglal? És nem-e mint Ausztriánál kisebb, gyengébb s természeti segélyforrásait tekintve, szegényebb állam is tette meg

már azon lépéseket, melyeknek köszönheti, hogy jelenleg, nagyobb hatalomra jutván Európában, mint egyik legelső nagyhatalmasság érvényesíti külföldi összeköttetéseit is? Hiszen éppen azt hibáztatjuk kereskedelmi osztályunkban s pedig sokkal inkább, mint kormányunkban, melynek a nagyobb szerű concepcióra inkább van érzéke, hogy kereskedőink egyszerre nyárspolgárokká válnak, mihelyt nagyobb szerű kereskedelmi, világforgalmi vállalatról van szó; de nem tekintik a kockázatot, melylyel a börzét megkísérlik, a hol összes vagyonukkal kénytelennek néha áldozni valamely elhibázott speculációért?

Pedig mindazt, mit feljebb a külföld kereskedelmi forgalmának s ennek folytán hatalmassági befolyásának következményeképp szemlélhettünk, mindazt a kereskedő-testületek buzgalma létesítette, vagy vitte ki illető kormányuknál.

Vajjon találunk-e kereskedelmi testületünkben elég számú szakférfiút, ki kellő tudományos műveltséggel magasabb szempontból is képes áttekinteni kereskedelmi viszonyainkat, hiányait s előnyeit, jelen és remélhető jövőjét? Van-e elég, a ki szakférfiú és hazafi egy személyben? oly hazafit értve t. i. a ki kiválva a külföldhöz szító kereskedelmi szellem kosmopolita irányából, annak különleg hazánkban követendő irányát ne csak kijelölni, de egyúttal követni, másokat is rátéríteni képes volna?

Eddig vajmi kevesen adták jelét e szakértelemnek, e hazafini buzgóságnak és vállalkozó szellemnek. Majdnem az egyedüli, mit újabb időben létrehozta, a börze, melynek életbeléptetése valahára központosítá a magyar kereskedelmet s számára több oly biztosítékot szerzett, melyeket, míg Bécshez volt kötve, végleg nélkülöznie kellett. Meg is látszik különben csak a magyar iparpapírok árfolyamán is, mily jó hatással van rájuk a magyar kereskedelmi központon való jegyzésük s maga e központ is azóta nyert külföldön is tekintélyben. A börze azonban nem egyéb, mint a kereskedők, hajósok és alkuszok bizonyos helyen és órában a végett való gyülekezése, hogy üzleteket kössenek, árúkat, értékpapírokat vagy pénznemeket áruljanak, vásároljanak, cseréljenek vagy bizonyos kikötések mellett a jövőre szóló üzleteket megállapítsanak. Ha ennek megfelel is, egyedül azért még nem várhatni tőle csodákat. Előmozdíthatja ugyan a forgalmat, mértéket nyújthat a keletkező vállalatok életképességéről s jövedelmezőségéről, intéseket osztogathat egyik-másik államművelet helyes vagy czéltalan, vagy éppen káros voltáról, de a börze hangulatára folyvást ható befolyások is számba veendők és úgy némileg új átszámítás szükséges a börze-nyújtotta értéknylatkozatokhoz.

Hogy a börzén főképp az általa befogadott állami műveletek iránt bizalom nyilatkozzék, ahhoz szükséges a kereskedők értelmes, okszerű,

puszta nyereszkedésen túlemelkedő magatartásán kívül az is, hogy a kormány részén valami biztos, határozott és kitűzött irányban haladó kereskedelmi politikáról meggyőződjenek. Ilyennek Ausztriában soha nyoma nem volt, Magyarországon pedig az talán még csak meg sem állapodott; ha ugyanis az osztrák kereskedelmi politika valamiben kitűnt, úgy az nem volt egyéb, mint épen az iránytalanság, a folytonos ingadozás és egyre szaporodó csatavesztések. Eleg példa erre, hogy többet se mondjunk: az évekig húzódott s végre is a kormány engedésével bevégeződött vasuti kamatbiztosítási perlekedés, a letéteményi bankok megadóztatása iránti surlódás, a kamatszélvények megadóztatása s e körül is a százalék folytonos emelése-csökkenése, szoval az ingadozás; de meg a börze mozgalmát elő nem segítő, azon egyre növekvő elárasztása is mindenneitű állam, sorsolási, ipar s magánvállalatok megemészthetlen tömegű értékjegyeivel, melyhez a forgalmi tőke, az ércpénz hiányában, egyedül pénzürtéket képviselő, kényszerfolyású bankjegy semmi arányban sem állott.

Vajha ugyanezt ne kelljen mondanunk a magyar kereskedelmi politikára, a magyar kereskedelmi világra! Amaz ellen sok a panasz az eddig is eléggé sürgetett, mindamellett meg nem hozott törvények miatt, emez ellen méltán felszólalhatunk azon nemesebb s magasabb vállalkozási szellem hiányaért, mely az alapító láz erősebb érlüktetésin s természetszerűleg bekövetkezett elgyengülésen túl alig tud emelkedni.

Ha érheti vád a kormányt azon, a kereskedelmi s forgalmi világot közvetlenül érdeklő egyetlenegy törvényre nézve, melyet eddig a kereskedelmi s iparkamrák újjászervezése iránt létrehozott, úgy ép oly méltán visszavethető az a kereskedők azon nagy számára, mely elég serényen nem sorakozott, nemcsak, hogy a törvény hiányait már alkotásakor ellensúlyozza vagy megelőzze, de még akkor sem, hogy azokat utólag helyreigazíttassa.

A kereskedelmi kamrák világszerte elismert helyes intézményeknek bizonyultak, és ha hazánkban — kevés kivétellel — nem tudnak feladatuk színvonalára emelkedni, valóban kevésbbé az intézménynek s az azt fentartó néhány valósággal buzgó férfúnak, mint inkább annak róható fel, hogy kereskedelmi s iparos testületeink nem tudták kellően felfogni az ez intézményben rejlő s kezükbe letett hatalmat. Valameddig azon szükkörű felfogáson nem tudunk túlemelkedni, mely mindenha csak a kamrailleték alig szóba jöhető csekély járuléka elleni panaszokban meríti ki erejét, a helyett, hogy ez intézmény kellő kihasználása által e járulékot magának kamatostul megtéríttetné, addig ne is várjunk e téren javulást.

A törvény jó vagy rossz volta iránti ítéletünk legfeljebb quantitative állhat, mert az intézmény maga létezik s felhasználása, kiaknázása, hasznunkra fordítása csak rajtunk áll, valamint rajtunk áll a törvény kevésbé jó határozmányait javítani is. Csak hogy cselekedni kellene e téren. Soha jobban nem alkalmazható ama banális közmondás, hogy „a néma gyermeknek az anyja se érti szavát.“ Ha a kereskedelmi kamrától nem várhatja a kormány, hogy a kereskedelmi világ óhajai, szükségei s kívánalmi tudomására jussanak: orvoslás sem várható. De ha viszont a kamra egyes tagjai nem nyilvánítják ebbeli óhajaikat, szükségeiket s kívánalmaikat, ha a tollvivőre hagyják, hogy azokat — ha látatlanban is — tolmácsolja, ha semmiféle indítvány valamely haladási lépés iránt nem tétetik, ha a vállalkozó szellem semmi irányban nem nyilvánul, akkor ne panaszkodjunk az intézmény ellen, de még a kormányra sem, hanem verjük mellünket itt is a „*mea culpa, mea maxima culpa*“-féle vezekléssel s iparkodjunk legalább jövőre kibontakozni azon, a közügy iránt nem érdeklődő, mindamellet követelő indolentiából, mely annyit tudván, hogy másutt a kereskedés egyik legfőbb tényezője az állami jóllétnek, nem működik ugyan közre, hogy szakmáját ily fontos tényezővé tegye, de igen is megköveteli mindazon előnyöket, melyeket másutt a társadalom és kormány ez elismert fontosságú tényezőnek szívesen szokott megszerezni.

De ha árnyoldalait említők meg ezzel kereskedelmünknek, viszont nem szabad megfélekedni arról sem, hogy anyagi életünk felvirágoztatása körül mégis, mily érdemei vannak. Eredményeit ezen fejezet előbbi szakaszaiban a mennyire lehetett, számbelileg szemléltük. Hogy e számokban nagyobb összegeket nem mutathattunk ki, kevésbé a kereskedelemnek, mint a termelésnek róható fel; noha tagadhatatlan, hogy a fejlettebb, vállalkozóbb, nagyobb s tágabb látókörű kereskedés a termelést is roppant mérvben fokozza, valamint a fokozottabb termelés reá is termékenyítőleg szokott visszahatni.

Azt sem tagadhatni, hogy fiatalabb kereskedelmi nemzedékünkben már nyilatkozik is azon egészséges szellem, mely kereskedelmünket nemzetivé is, világivá is óhajtana tenni. De itt épen sajnálkozva kell tekintenünk e lelkes és törekvő fiatalságot, melynek nincs megadva a mód, hogy magát kellőleg ki is képezhesse nagy, világraszóló hivatására.

Szót is alig érdemelnek az országban itt-ott fennálló kereskedelmi szakiskolák, melyek mindössze elemi ismereteket, nagyrészt csak ismétlési alkalmat képesek nyújtani az okulniszomjas ifjúságnak. Magasabb kereskedelmi szakiskola csak egy létezik az országban — néhány jobb magánintézetten kívül — a pesti kereskedelmi akadémia, melyet a pesti kereskedelmi testület tart fenn, s melyhez a kormány is járulna

némi költségpótlékkal, ha ugyan a törvényhozás által egyizben megsza-
vazott, egyizben megtagadott összeg hovaforvitása iránt már határozott
volna. Ugyanez tigyben a magyar Tud. Akadémia pályadíjat tűzött ki
a Dóra-alapítványból, melyre egy igen kielégítő munka be is érkezett*),
talán ki is fog nyomatni, s melyre nézve csak az kívánatos, vajha a
benne foglalt javaslatok mielőbb foganatosittatnának, velejők ugyanis
az levén, hogy — tekintve folyvást szorult anyagi viszonyainkat —
a magasabb kereskedelmi szakoktatás akár a mű-, akár a tudomány-
egyetemmel kapcsolatban kellő s megfelelő tanszékek felállítása által
eszközöltessék.

Egy óhajunk kifejezését azonban nem szabad -- ha igazságosak
akarunk lenni — kereskedői osztályunk irányában elhallgatni, azt t.
i., hogy a mire feljebb, törvénykezési viszonyaink tárgyalásakor már
rántaltunk, saját felei között is előmozdítani iparkodjék. És ez a kül-
föld, nevezetesen Anglia és Németország kereskedőit oly előnyösen
megkülönböztető szinarany-soliditás. Fel kell tennünk s szivesen fel is
teszszük, hogy az e tiszteletreméltó osztályunkban meg van; de nincs
meg a kellő szigor arra nézve, hogy kiküszöböltessék kebeléből s
testületeiből mindazon gennyedt anyag, melyből a csaló bukások száz
meg száz esetei támadnak. Meggyőződése, hogy a törvényen kívül a
társadalmi hatalom segítene ezen leginkább. Mihelyt erősebben meggyö-
keresedik azon erkölcsi becsületesség, mely ily gyalázatosságot elköve-
tett egyéneket kebelében meg nem tűr; mihelyt lehetetlenné van téve a
társulati szellem hatalmánál fogva, hogy az ily büntényt elkövetett
csaló többé semmiféle becsületes kereskedővel üzleti összeköttetésbe
nem léphet, czéget nem rakhat, boltot nem nyithat s a becsületes ke-
reskedővel való tisztos érinkezésre számot nem tarthat: azonnal meg
lesz szüntetve e ragadós járvány, és visszahatásaként tündöklő fény-
ben helyreállítva a magyar kereskedői jó hirnév, melyre nemcsak ez
osztály, de összes hazánk érdekében nem lehetünk eléggé féltékenyek.

*) Matlekovics Sándortól „A kereskedelmi szakoktatás.” Pest, 1871.

IX.

A CSALÁD ÉS VALLÁS.

Valamint az államnak a község, a községnek a család, úgy a családnak alapja az egyén nemi különbségében. A népességi különbözetnek számlálás alkalmával feltüntetendő egyik legfontosbika ezért a nemi különbség; ezzel áll kapcsolatban a családi állapot különféle viszonyaiban, emezzel pedig a kor és végül a vallás, mely a családi tithelynél találja legelső s az életre való kihatásában talán legfontosabb ápolását is.

Nem e szerint a népesség következőleg oszlik meg a Szt. István korona egyes országaiban

	férfi	nő
Magyarországon van	5.499,462	5,618,161
Erdélyben	1.051,145	1.050,582
együtt	6,550,607	6,668,743
Fiume város és kerületében	8,153	9,731
Horvát-Szlavonországban	487,809	491,913
a határőrvidéken	606,991	593,380
A sz. István korona országaiban	7.653,560	7.763,767

Látni való tehát, hogy a magyar korona összes országainak polgári népességében a nő 110,207 lélekkel haladja meg a férfiak számát, mi 1.43%-nak felel meg. De ha ez összeggel a tényleges szolgálatban levő

hónvéd	11,036 és
katona	81,092
összesen	92,128 fő

szembesítették, az összes jelenvolt népességben a különbözet 18,079-re apad s így a két nem létszáma majdnem egyenlőnek mondható.

Az egyes országokat tekintve és a polgári népességet tartván szem előtt, esik 1000 férfira

Magyarországban	1,021 nő
Erdélyben	999 „
	átlag
	1,018 „
Fiume és kerületében	1,216 „
Horvát-Szlavonországban	1,010 „
a határörvidéken	977 „
A magyar birodalomban átlag	1,014 nő.

Itt sem szabad azonban számon kívül hagyni, hogy a határörvidéken, többször fölemlített külön viszonyainál és általánosan katonai szervezeténél fogva, az 53,339 főnyi katonaság az összes népességgel együttvé számoltatott. Ha e szám a férfi-népességből leszámítatnék, tulajdonképen 1,073 nő esnék 1000 férfi-lakosra

Azon szám magassága szerint sorakoztatva a megyéket, melyben a nőnem felülhaladja a férfiakat, következő táblázatot nyerünk. Esik ugyanis 1000 férfi-lakosra

I. Magyarország-Erdélyben.		32. Mosony megyében	1,025 nő
1. Turóc megyében	1,141 nő	33. Baranya „	1,024 „
2. Szerdahely székben	1,136 „	34. Ugocsa „	1,022 „
3. Brassó vidékén	1,115 „	35. Zala „	1,020 „
4. Trencsén megyében	1,105 „	36. Medgyes székben	1,020 „
5. Liptó „	1,079 „	37. Szatmár megyében	1,019 „
6. Szeben székben	1,078 „	38. Berog „	1,018 „
7. Árva megyében	1,076 „	39. Hajdú kerületben	1,018 „
8. Abaúj „	1,063 „	40. Segesvár székben	1,015 „
9. Torna „	1,062 „	41. Bács megyében	1,014 „
10. Szepes „	1,060 „	42. Jászkun kerületben	1,012 „
11. Győr „	1,060 „	43. Békés megyében	1,012 „
12. Fogaras vidékén	1,059 „	44. Heves „	1,012 „
13. Pozsony megyében	1,055 „	45. Kraszna „	1,012 „
14. Soprony „	1,053 „	46. Nógrád „	1,010 „
15. Nyitra „	1,052 „	47. Somogy „	1,010 „
16. Szászsebes székben	1,045 „	48. Fehér „	1,008 „
17. Hont megyében	1,045 „	49. Torontál „	1,006 „
18. Zólyom „	1,043 „	50. Köhalom székben	1,005 „
19. Zemplén „	1,042 „	51. Besztercze vidékén	1,004 „
20. Gömör „	1,040 „	52. Felső-Fehér megyében	1,004 „
21. Veszprém „	1,040 „	53. Csanád megyében	1,004 „
22. Három székben	1,037 „	54. Pest „	1,003 „
23. Borsod megyében	1,037 „	55. Temes „	1,001 „
24. Vas „	1,034 „	56. Csongrád „	1,000 „
25. Szabolcs „	1,032 „	57. Közép-Szolnok megyében	998 „
26. Komárom „	1,031 „	58. Alsó-Fehér megyében	997 „
27. Sáros „	1,031 „	59. Maros székben	995 „
28. Tolna „	1,029 „	60. Kővár vidékén	992 „
29. Ung „	1,029 „	61. Nagysink székben	992 „
30. Bars „	1,027 „	62. Ujegyház „	991 „
31. Esztergom „	1,026 „	63. Szászváros „	991 „

64. Naszód vidékén . . .	990 nő	5. Szerém megyében . . .	987 nő
65. Kolozs megyében . . .	988 „	6. Verőcze „ . . .	979 „
66. Küküllő „ . . .	988 „	7. Pozsega „ . . .	956 „
67. Aranyos székben . . .	987 „		
68. Arad megyében . . .	983 „	III. A határőrvidéken.	
69. Torda „ . . .	982 „	1. Gradiskai ezred ker. . .	1,020 nő
70. Bihar „ . . .	980 „	2. Kőrösi „ „ . . .	1,020 „
71. Doboka „ . . .	978 „	3. Broódi „ „ . . .	1,016 „
72. Máramaros „ . . .	973 „	4. Szt.-Györgyi „ „ . . .	1,010 „
73. Belső-Szolnok megyében	972 „	5. Német-bánsági ezred k.	1,000 „
74. Krassó megyében . . .	970 „	6. Titeli csajkás zászlóaljja	994 „
75. Udvarhely székben . . .	970 „	7. Szluini ezred kerületében	990 „
76. Zaránd megyében . . .	966 „	8. Román-bánsági ezred k.	980 „
77. Hunyad „ . . .	965 „	9. Péterváradi ezred ker.	977 „
78. Csik székben . . .	950 „	10. Szerb-bánsági ezred k.	967 „
II. Horvát-Szlavonországban.		11. II. Báni ezred kerület.	967 „
1. Fiume megyében . . .	1,145 nő	12. I. Báni „ „	961 „
2. Zágráb „ . . .	1,011 „	13. Ogulini „ „	960 „
3. Varasd „ . . .	1,009 „	14. Otocsáni „ „	916 „
4. Kőrös „ . . .	1,009 „	15. Likkai „ „	907 „

A táblázatos kimutatásból is kitétnék tehát, hogy nem egyforma a két nem közötti viszony; de képet, átlátszó képet, melyből egy pillantásra kiviláglanék, hol és mikép arányozódik a két nem, a táblázatokból nem nyertünk. Segítségünkre jön azonban a grafikai módszer, s az ennek alapján nyert képlet rögtön világosabban mutatja e viszonyt.

Egy pillantást vetve csupán a fokmérőre, mely kettős színezetében a barnának mind sötétebb fokozatával a férfiak túlsúlyát, a piros színnek tömörülő fokozatával a nők túlsúlyát fejezi ki, holott a színetlen fehérben a két nem közt létező egyensúly tükröződik: azonnal meglátjuk, hogy csodálatos összefüggéssel olvadnak egytívé és válnak szét azon területek, melyeken egyik vagy másik nem van többségben.

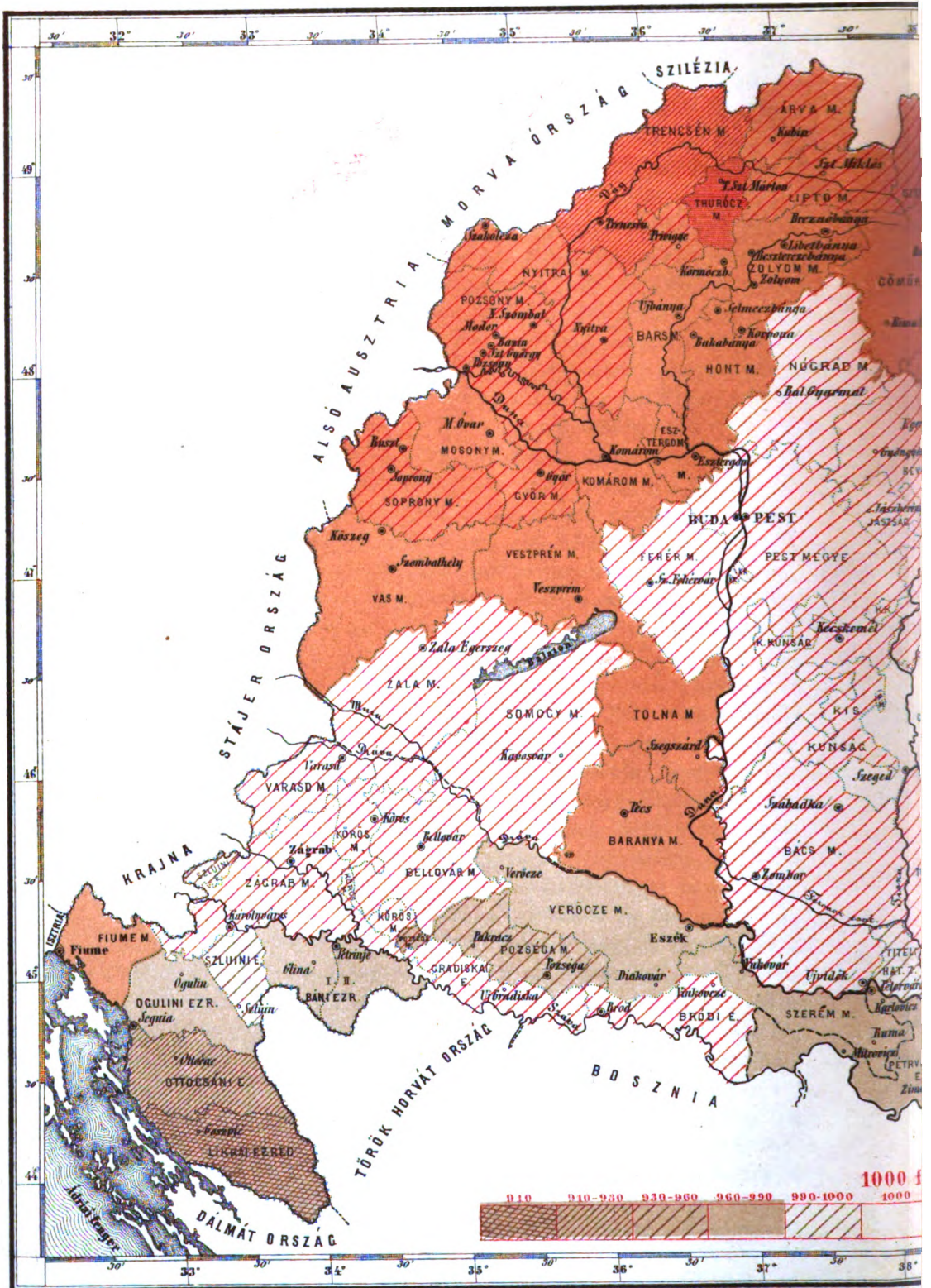
Tudva azt, hogy Európában átlag, a nyugati tartományokban meghatározottan a nőnem van aránylag erősebben képviselve, s így tekintve hazánkat, azt találjuk, hogy ez az országnak körülbelül csak felére, és pedig éjszaknyugati felére nézve áll, míg az éjszakkéleti és déli rész épen ellenkezőt mutat.

És ebben valami nagyon feltűnő se volna, régebben tapasztaltván már, hogy kelet és dél felé fogy a nők száma aránylag a férfiakhoz, csak az ország legdél-keletibb csucsán újra azt ne tapasztalnánk, hogy itt a viszony ismét európaiabbá válik, azaz ismét a nőnem jut többségre. Ezen tapasztalat kénytelen-kelletlen tüzetesb vizsgálatra sarkal, összevetésre kényszerít más viszonyokkal és — magyarázó okát e jelenségnek még nem tudván — arra bír, hogy a földal'akzattal, a nemzetiségekkel, a vallással hozzuk a tapasztalt tényeket kapcsolatba.

A földalakzatot tekintve, legelőbb is feltűnik, hogy sem a férfiak, sem a nők nincsenek aránytalan viszonyban egymáshoz a síkon, a lapályban s a szelidebb dombvidéken. Az ország majdnem kellő (csak valamennyire délre nyúló) közepében, Csongrád megyében uralkodik ugyanis teljes összhang a két nem között, ezer férfira átlag épen ezer nő esvén. Csekély, alig latba eső eltérést tapasztalni e központtól éjszaknak, délnek és keletnek, nyugatnak eső határos területein. Ugyanez ismétlődik Szatmárban, Beregben a nők, Közép-Szolnokban s Kövár vidékén a férfiak javára; sőt ugyanezt tapasztalhatni Erdély kevésbé hegyes közepe táján is. Épen csak Naszód vidéke zordonabb hegyi tája tesz némi feltűnőbb kivételt, itt is azonban a férfiak levén körülbelül 16 fejjel többségben 1000—1000 léleknél. Akár az éjszaki, a Magyarország-Erdélyt elválasztó, vagy az Erdélyt keletről szegő kárpátokat avagy a dinári alpeselek déli bérczeit tekintjük, az aránytalanság a két nem között nőttön-nő, éjszakra a nőnemnek, délen a férfiaknak tüntetvén ki nagyobb számát. Vajjon a földalakzatnak van-e ezen viszonyra befolyása, azt kutatni avatottabb erőknél kell fenhagyni, a tény konstatálva van, s ily feltűnő tény tapasztalásakor bajos, főleg a statistikusknak pusztá véletlent fogadni el okozul.

A nemzetiség szempontjából kutatva az arányt, illetőleg aránytalanságot, ismét azt tapasztaljuk, hogy a két nem közötti egyensúly vagy összhang legpraeagnásabb kifejezést nyer a magyarok lakta vidékeken, a hol is az eltérés legesekélyebb. Nyugatra s éjszakra, a merre inkább németek és tótok laknak — ismét Csongrádot véve fel központul — a nők túlsúlya lassan-lassan mindinkább emelkedik, holott éjszakkélet, kelet és dél felé: az oroszok, oláhok, szerbek és horvátok lakta vidékek felé az ép oly határozottan fogy. Kivételt itt a két legtávolabb fekvő irányban ismét csak Besztercze vidékén az abszolút többségben levő németek, Fiume megyében pedig (talán) a részben olaszok lakta vidéken tapasztalunk. De tapasztaljuk azt ha ározottan Mármarostól délre, Erdély éjszakkéleti sarkában és Fogaras vidék, Brassó, Háromszék stb., tehát délkeleti csucsában, hol ugyancsak a német elem van az oláhok s részben a magyarok között erősebben képviselve. Hogy a különböző népfajok e viszonyra befolyást gyakorolnak, az tehát szintén bizonyosnak tekinthető, csak az sajnálandó, hogy ki nincs derítve, mely okok, körülmények vagy viszonyok alapján.

Hasonló tapasztalatra jutunk a térkép szemlélésekor, ha a lét nem eltérő arányát a vallások szempontjából tekintjük. Itt ugyanis a római katolikusok és protestánsok vegyesen lakta vidékeken a nők mind fokozottabb többségét kell szemlélnünk, mely ténynek két legvilágosabb bizonyítéka az ismét ellenkező irányban s egymástól

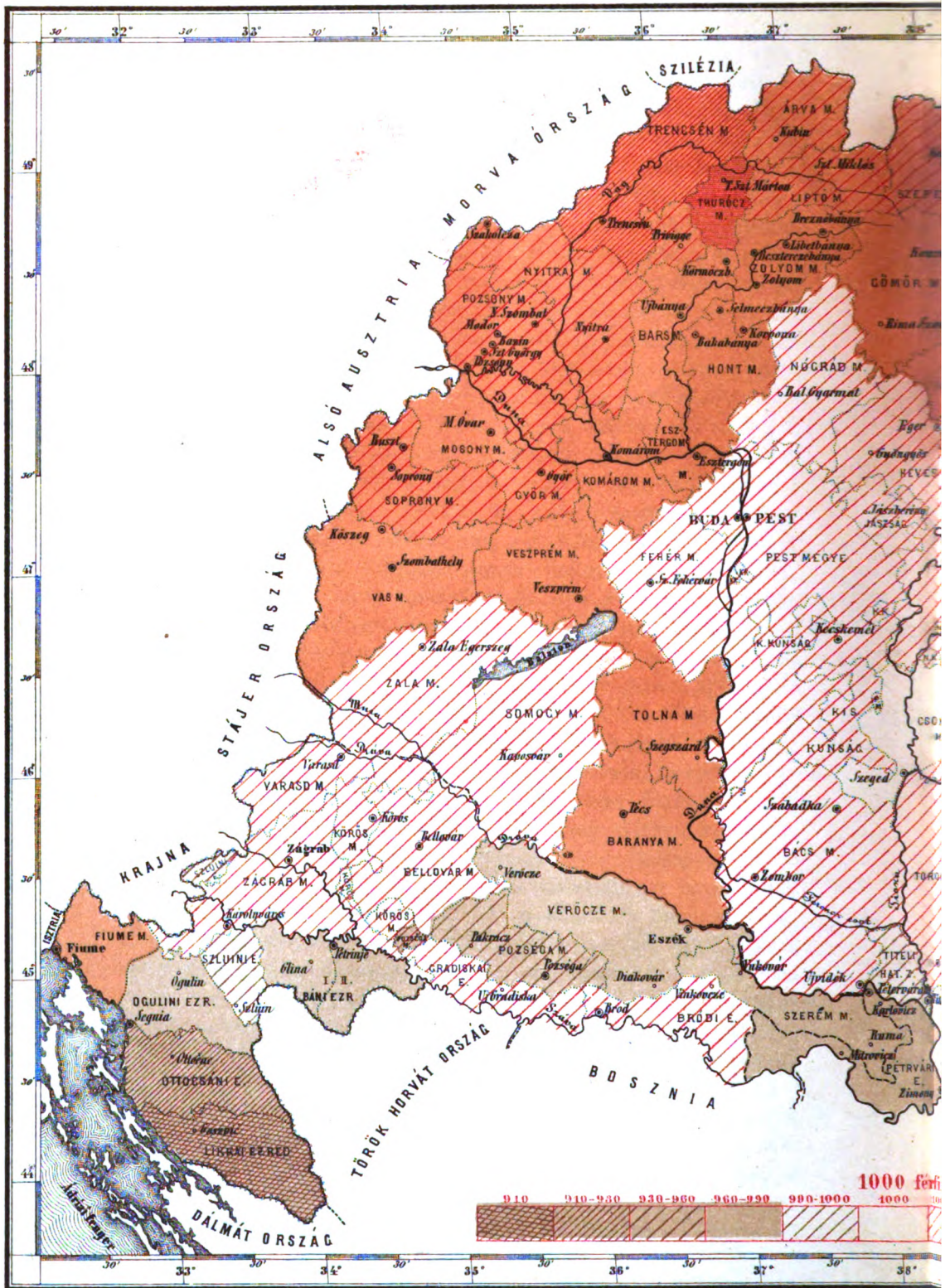

Rejzolta Játéok Jgn.

m.k. állam

FÉRFIAK ÉS NŐK KÖZÖTTI ARÁNY.

Rajzolta Játsek Jgn.

m. k. államny.

FÉRFIAK ÉS NŐK KÖZÖTTI ARÁNY.

távol fekvő Turóc északnyugaton, Szerdahelyszék s Brassó délkeleten, mihez Szecbenszék s Fogarasvidék, részben Háromszék is csatlakozik; de a mit Horvátország nyugati része s itt ismét Fiume megye látszik leginkább tanusítani. Az ellenkező viszony, vagyis a nők aránylagos fogyása szemben a mindinkább túlsulyra vergődő férfiakkal még épen szembeütlő azon vidékeken, hol a görög-katholikus és görög-keleti szertartásnak abszolút többségével majdnem hajszára összevág a férfiak mind nagyobb többsége. Ezt tapasztaljuk Máramaros-tól lefelé majd egész Erdélyen keresztül Krassóig, ezt a határvidéken le egész a likkai ezredig.

Nem első alkalom ez, hogy a statistika tényeket derít ki, melyeknek magyarázatát máshonnan kell várnia. Sőt akárhány ily tény van kiderítve, melyekre évtizedek óta hiányzik a magyarázat maiglan. Úgy látszik, a jelenlegi is ez osztályba talál esni. Annál könnyebben számíthat tehát mentésre a kutató, ha tapogatózva járván, de a magyarázó ok föllelése iránt komolyan érdeklődve, oly állításokat kockáztat, melyekre, lehet a közel, lehet, csak a távol jövő fogja a kulcsot nyújtani.

Igy a szóban levő tényekre is egyik magyarázat talán épen a vallásfelekezetekben kínálkoznék, melyekkel a tapasztalt nemi arány leginkább összevág. Azzal ugyanis, hogy 20-nál, 30-nál, 50-nél s ennél is több nő esik 1000—1000 férfira, kevesebbet kell gondolnunk, ez levén az általános viszony, mely talán a nagyobb férfihalandóságban leli magyarázatát. Nekünk leginkább az ellenkező s Magyarországon oly nagy mérvben található viszonyra kellene meglelni a kulcsot, s némi magyarázatot épen a görög szertartású hitfelekezeteknél annál is inkább vélünk található, miután a szóban levő tény mind a három (illetőleg négy) ezen hitfelekezeten levő népességnél egyaránt tapasztalható s ez a bűjt. Tudvalevő, mily gyakori s mily áhitatosan s lelkiismeretesen betartott szokás a bűjt a görög vallásuaknál. Tudvalevő az is, hogy általában, sőt a köznépnél inkább épen a nők azok, kik ezen hitfelekezeti parancsolatoknak még hívebben vetik alá magukat mint a férfiak, kik különben is itallal (borral, szeszszel.) könnyeben ellensúlyozzák amannak károsabb hatását. Ha még hozzávetjük a nő általában gyöngébb, finomabb organismusát, melynél fogva csakugyan több eshetik a természetellenes bűjtölésnek áldozatul, egyik könnyen érthető s legalább okszerű magyarázatát véljük lelmi azon feltűnő jelenségnek hogy 1000 férfi sokhelytt csak 920—910, sőt azon alul levő számú nőre jut, holott más vallásuaknál 1000-zal és még többel is meghaladja a nő a férfiak ezerét.

Támogatná ebbeli föltevésünket, ha Oroszországban, e kiválóan görögszertartású hitfelek által lakott országban hasonlót tapasztalvánk.

Csakhogy, fájdalom, ép Oroszország az, melynek statistikájáról legkevésbé van kimerítő tudomásunk, azon adatok pedig, melyeket K o l b használ, maga is gyanúsítja. Szerintök Oroszország férfilakossága 33.655,000, női lakossága 35.275,000 lélek s így a nő nem volna, még pedig 1.620,000 főnyi többségben, mely szerint 1000 férfira 1048 nő esnék. Ugyanez adatok szerint a majdnem tiszta katolikus Lengyelországban 2.586.000 a férfi, 2.750,000 a nő s így 1000 férfira esnék 1,063 nő.

A két nem megkülönböztetésénél nem kevésbé fontos és érdekes, sőt ennek némileg természetzerű következménye a népességnek családi állapota szerinti megkülönböztetése.

A benső érdekességen kívül egyik főok, mely a családi viszonyoknak % szerinti tanulmányozására vezetett, hogy itt-ott mutatkozó eltérésekre figyelmeztetvén mind az illető vidék lakói, mind a kormány meg a tudomány emberei, az eltérések szülőokát kutassák, ha pedig abnormis viszonyok deríttetnének ki általuk, a hivatottak azokon változtathassanak is.

Legelőbb is az abszolút számokat tekintve, látszik, hogy volt

	nőtlen	nős	özvegy elvált	hajadon	férjes	özvegy elvált	nő
	férfi				nő		
Magyarországban	3.072,157	2,260,710	152,922	13,673	2.839,498	2.262,763	494,156 21,745
Erdélyben	584,837	430,967	33.443	1,898	521,677	432,268	93,637 3,000
együtt	3.656,994	2.691,677	186,365	15,571	3.361,175	2.695,031	587,792 24,745
Fiume és kerületében	4,913	2,904	312	24	5,816	2,963	901 51
Horv.-Szlavonország	271,175	199,241	16,377	1,016	244,459	201,960	44,464 1,030
Határőrvidék	319,846	263,324	23,665	156	286,997	263,200	43,015 168
A szent István korona							
országnaiban	4.252,928	3.157,146	226,719	16,767	3.898,447	3.163,154	676,172 25,994
Ezenkívül honvéd	9,521	1,477	34	4	—	—	— —
Katona	76,753	4,126	200	13	—	—	— —
Mindössze	4.339,202	3.162,749	226,953	16,784	—	—	— —

Mindenütt a tényleges népesség összes számát vevén alapul, a közlött abszolút számok értéke következő százalékos összeállításból tűnik ki érthetőbben :

	nőtlen	nős	özvegy elvált	hajadon	férjes	özvegy elvált
	férfi %-ban			nő %-ban		
Magyarországban	27.63	20.33	1.38 0.12	25.54	20.35	4.45 0.20
Erdélyben	27.83	20.50	1.59 0.09	24.82	20.57	4.46 0.14
átlag	27.66	20.36	1.41 0.11	25.43	20.40	4.45 0.18
Fiume város és kerületben	27.51	16.23	1.73 0.13	32.55	16.55	5.03 0.17
Horvát-Szlavonországban	27.68	20.33	1.67 0.10	24.95	20.61	4.54 0.10
Határőrvidéken	26.64	21.94	1.97 0.01	23.91	21.93	3.59 0.01
átlag	27.59	20.48	1.47 0.11	25.29	20.51	4.38 0.17
honvéd	86.27	13.39	0.30 0.04	—	—	— —
katona	94.65	5.09	0.24 0.02	—	—	— —

Nagyobb eltérés tehát, mint látszik, alig fordul elő, minden egyes országos összegben 1—2% -kal nagyobb a nőtlen férfiak száma a hajadonokhoz képest = 27 : 25, a nős férfiak és férjes nők összege, 20.48 : 20.51 majdnem teljesen összevág, az özvegyeknél pedig átlag 3% -kal haladják meg a nők a férfiakat.

Nagyobb kivételt e rendből csak Fiume város és kerülete képeznek, de a hol a feltűnően kevés nős férfi (16%) s a feltűnően nagy számú hajadon nő (32%) a népnek a város tengeri fekvéséből folyó foglalkozásából eléggé megmagyarázható, egyúttal az özvegyek száma is itt feltűnően legnagyobb.

A honvédek és katonaság merőben eltérő arányszámait ugyancsak foglalkozásuk kellően indokolja.

A családi viszony eltéréseiben tehát valami szigorú szabályosság nem igen tűnik ki a népszámlálási eredmények táblázatos kimutatásaiból. Egy azonban mégis felötlök, s ez a nagy különbség a városi és vidéki lakosság között. Míg ugyanis városokban a nőtlen férfiak és hajadon leányok száma átlag nagyobb az illető megye ebbeli számainál, a nős férfiakra és férjes nőkre nézve e viszony éppen megfordítva áll, mit néhány példa eléggé fog felderíteni.

Ugyanis

	a nőtlen férfiak százaléka	a hajadon nők százaléka	a nős férfiak százaléka	a férjes nők százaléka
{ Abauj megyében	26.89 %	25.06 %	20.50 %	20.65 %
{ Kassán	30.10 "	28.15 "	17.71 "	17.29 "
{ Csongrád megyében	28.35 "	25.71 "	20.43 "	20.37 "
{ Szegeden	29.98 "	27.33 "	18.45 "	18.31 "
{ Esztergom megyében	27.07 "	25.20 "	20.60 "	20.00 "
{ Esztergom városban	31.51 "	26.74 "	17.20 "	17.28 "
{ Felhér megyében	28.05 "	25.33 "	20.27 "	20.35 "
{ Székesfehérvárott	29.53 "	29.24 "	17.28 "	17.18 "
{ Győr megyében	28.20 "	26.54 "	19.50 "	19.55 "
{ Győr városában	29.02 "	30.33 "	16.70 "	16.51 "
{ Pest megyében	27.06 "	25.10 "	21.07 "	21.02 "
{ Budán	28.39 "	27.22 "	17.50 "	17.64 "
{ Pesten	33.40 "	27.26 "	16.35 "	15.70 "
{ Pozsony megyében	27.97 "	26.35 "	19.98 "	19.91 "
{ Pozsonyban	28.63 "	31.12 "	15.88 "	16.10 "
{ Sáros megyében	28.14 "	26.20 "	20.53 "	20.60 "
{ Eperjesen	29.47 "	28.03 "	17.58 "	17.58 "
{ Soprony megyében	27.80 "	26.98 "	19.31 "	19.42 "
{ Soprony városában	31.31 "	31.32 "	15.43 "	15.53 "
{ Temes megyében	26.28 "	24.25 "	21.46 "	21.54 "
{ Temesvárott	30.94 "	27.22 "	17.46 "	16.92 "
{ Kolozs megyében	27.83 "	24.29 "	20.92 "	20.85 "
{ Kolozsvárott	30.76 "	27.20 "	16.96 "	16.66 "

	a nőtlen férfiak százaléka	a hajadon nők százaléka	a nős férfiak százaléka	a férjes nők százaléka
{Alsó-Fehér megyében . . .	28.10 %	25.16 %	20.36 %	20.38 %
{Gyulafehérvártt . . .	32.01 "	27.09 "	17.00 "	17.13 "
{Zágráb megyében . . .	27.90 "	20.57 "	20.57 "	20.69 "
{Zágráb városban . . .	33.37 "	30.65 "	13.90 "	14.20 "

És ezzel elesik a megyék eltérő százalékainak oly módoni kutatása, mint azt feljebb a férfiak és nők közötti arányra nézve tevők; mert előre is tudni, hogy a mely megyék területén nagyobb városok fektüsznek, okvetlenül az arányszám is megváltozik, magában tehát nem kutatható és hamis következtetésekre nyújtana alkalmat.

Hogy azonban a városokban ez eltérést tapasztaljuk az újra csak a városi és vidéki lakosság közötti különbség mellett bizonyít, melylyel különben is még találkozunk; de egyúttal azon külön viszonyokban, melyek városokban tapasztalhatók némileg magyarázatot is lel. Nagyobb levén ugyanis városokban a kereset, főleg iparosokra nézve, természetes, hogy fiatal munkaerők mindinkább ide gyülekeznek. És ezzel csak igazolva látjuk számaink által ugyanazt, mit a külföld régóta tapasztal s számok által különböző irányban támogat, t. i. a vidéki népességnek városokban összpontosulását. Sőt azt is találjuk a közölt számokban, hogy minél inkább központja valamely város az illető vidéknek annál erősebb az eltérés a családi viszonyok számaiban. Ezt látjuk például Pesten, Kolozsvártt, Gyulafehérvártt, Zágrábban, Kassán, Temesvártt, Sopronyban stb. hol főképp a nőtlen férfiak száma rendszerint meghaladja az összes lakosság 30%-át, mely szám megyékben átlag csak 26—28% között változik, míg a nős férfiak száma 17. 16. 15 sőt 13%-ra is csökken, holott a megyékben ezen százalék átlag 20—21-re rüg.

A városok ez utóbbi csekély százaléka pedig általánosan szomorú társadalmi viszonyok mellett szól. Általános viszonyokat említek s csakugyan nem is szándékom itt újra épen Magyarország viszonyait mondani különösen szomorúaknak, miután e tekintetben talán előnyösebben állunk a külföldnél. A mi külföldön a nagy munkás többségre nézve áll: a meg nem házasodás meg nem életteréstől való félelem miatt, az nálunk többnyire csak az értelmesebb, a műveltebb néposztályokra alkalmazható. Az író, a művész, a tanár és tanító, a tisztviselő, kevés szerencsésebb kivétellel az ügyvéd és orvos, protestánsoknál a lelkész, sok tekintetben az iparos nem képesek annyit keresni, mi az ügynevezett műveltebb nők napról napra fokozódó igényei mellett a tisztességes eltartást biztosíthatná. Innen a sok nőtlen férfi, a még több hajadon nő ez osztályokban, kiknek viszonyait a népszámlálás mostani alakja kideríteni ugyan nem tudta, de a mire talán már a legközelebbi számlálás alkalmával fog lehetőség kínálkozni.

Hanem, ha számbelileg nincs is e viszony kimutatva, létezését tudjuk s a közvetlen tapasztaláson kívül, melyet kiki saját körében könnyen gyűjtthet, igazolják azt más, közvetett úton szerzett tapasztalataink is. A nő kereseti körének tágítására, kereseti képességének fokozására, általában a nők úgynevezett emancipációjára irányult törekvések mind részben érzett, részben csak sejtett viszonyoknak, illetőleg szükségnek kifolyásai s mint ilyenek nagy részt kezdettől fogva el is hibáztak.

Nem a nők emancipációja, talán nem is kereseti körüknek tágítása lehet a főczél, miután a nő természetadta s kijelölte köre mindenkor és örökre a család és családi élet marad és fog, természet szerű viszonyok között, maradni is. Hanem igenis feladata a társadalomnak s a kik benne vezérszerepet vállalnak az, hogy a nők az életre és családra, főleg pedig az ifjú nemzedékre kiható okszerűbb neveltetésben résztüljenek. Az üres páváskodás, a külmáz oktalan fitogtatása, a minden mélyebb alapot nélkülöző sima társalgási ügyesség helyett komoly ismeretek, nemes érzelmek, egyszerűség a szokásokban, igénytelenség, önzéstelenség és erkölcsi öntudat fejlesztése és gyarapítása legyen a főczél a nők neveltetésében és a sok hajadon száma egyre fog csökkenni.

Más tekintetben pedig a férfilakosságban, illetőleg a társadalomnak a férfi lakosságra nézve fenálló szokásaiban s intézményeiben keresendő a másik ok s megváltoztatásukban található a gyógyszer is a házasságok gyér voltának megszüntetésére.

Tegyük lehetővé a magát értelmi keresetre szánt ifjúnak, hogy idejekorán oly jövedelemre tehessen szert, mely kisebb igényű, a fentebb elsorolt elvek szerint nevelt nő eltartását reá nézve lehetővé teszi, s a nők emancipációjára irányult, okvetlenül társadalmi téveszmének címezhető törekvések meg fognak szünni; mert meg fog szünni, vagy legalább fogyni azon hajadonok nagy száma, kik életezéljokat — a családot s családnévelést — veszve, kerülő uton iparkódnak a tőlük megtagadott társadalmi előnyöket megszerezni.

Ha összes társadalmi tényezőinknek fokozottabb művelés által megszerezhető és gyarapítható összeműködése mellett elértük azt, hogy a társadalom tehetségesebb tagja tolla, esetje, vagy vésője után bátran megélhet, ha a tanárt és tanítót, a hivatalnokot és tisztviselőt, a mérnököt és iparost alapos tanítás után megfelelő társadalmi állásra segítettük, ha a katolikus papságnak pusztán egy tévedhető ember által szentesített coelibatusát eltöröltük, biztosak lehetünk, hogy műveltebb néposztályaink között is számos baj megszűnt s a családi élet természet szerű viszonyai rájuk nézve is ép úgy elérhetőkké válnak s a természet örök törvényei szerint ép úgy be is fognak tölteni,

mint azt e tekintetben szerencsésebben helyezett köznéptünknel eddigelé még, hál'istennek tapasztaljuk is.

Ugyancsak a családi viszonyok között tárgyalandók, a mennyiben a családalkotásra tetemes befolyást gyakorolnak, a népesség k o r v i s z o n y a i is. A kor az eddigi népszámlálások alkalmával kutattott ugyan, de nem elég részletes, s a legújabb fölvételek e tekintetben annyiban helyesebbek, a mennyiben az ekkoráig okszerűen még soha meg nem állapított k o r o s z t á l y o k helyett az egyes k o r é v e k vétettek számba. Ezzel pedig két irányban jelezhető oly haladás, melyre a nemzetközi statisztikai kongresszusok eddigi tanácskozásaikban törekedtek.

Az egyik haladás, mint említve vala, az egyes k o r é v e k kitűntése; a másik, hogy a számbavett népességnek nem k o r a, hanem s z ű l e t é s i é v e kérdeztetett, ez által remélvén pontosabb, megbízhatóbb korszámokhoz juthatni.

Az első teljesen foganatosított, a másokra nézve — tekintve néptünk egy részének alacsony műveltségi fokát, mely fájdalom, egy későbbi fejezetből is ki fog tűnni — már a fölvétel elrendelésekor merültek fel kételyek. Kételyek, melyek voltaképen elvi kérdést foglalnak magukban.

Ha ugyanis kérdés alá eshetik, vajjon az illető be tudja-e korát helyesen mondani, valószínűleg még inkább válik kérdésessé vajjon a határozottabb ismereteket föltételező születési évet inkább tudja-e?

A Szt. István korona alatti országokban szerzett tapasztalatok az ellenkező mellett bizonyítanak. Sok helytt ugyanis a születési év nem levén az illetőtől megtudható — arra pedig, hogy a keresztlevél előmutattassék vagy az illető lelkésztől elkéressék, főleg a nem születési helyükön lakóknál gondolni sem lehetett — a számláló ügynök mégis csak korévét kérdezte, s így, a mi ki lett volna kertüendő, már a 10 évesen kezdve, azontúl pedig a kerek 20, 30, 40 stb. évesek számánál majd folyton szaporodva a 90-es évig mindenütt meghaladja a megelőző korévtek számát, mely jelenség csakis az említett körülményből magyarázható.

Másik feltűnő jelenség, de csakis általános európai szempontból tekintve, amaz eltérés, mely a fi- és nőneműek között találtatik, s mely főleg Erdélyben tűnik fel, a hol ugyanis már az első korévben is meghaladja a lánygyermek száma a fiúgyermekét, a határörvidéken ez csak már a második-harmadik, Magyarországon és Horvát-Szlavonországon csak a harmadik-negyedik korévtől kezdve tapasztalható.

Tudván azt, hogy a fizűtletések a Szt. István korona összes birodalmában épen úgy, sőt részben még nagyobb mértékben haladják meg a

lány születéseket, mint más országokban, szinte csodálatosnak tűnhetnék fel e viszony, ha nem tudnók, hogy a fiúk sokkal gyakoribb halálózása a születési aránytalanságot csakhamar kiegyenlíti, sőt még az ellenkezőre is fordítja.

A szoros értelemben vett Magyarországon ugyanis a 3-dik évig túlsúlyban marad, habár csekélyben, a finem; azontúl a 13-dik évig bezárólag egy-egy századrész %-kal ingadozik az arány, míg a 13—14-dik évtől fogva a 25-dikig határozottan a nőnem marad túlsúlyban; 25 és 30 év között ismét ingadozik — mi részben a nők hamis, fiatalabbnak tett bevallásának is tulajdonítható — túl ez éveken pedig folyton-folyvást a finem marad előnyben ellenkezőleg minden más lálamok tapasztalataival, de összhangzásban ismét a halálózási táblázatokkal. Az itt-ott felmerülő eltérések e szabályosságtól határozottan a kerek tizes évekre esnek s a mellett látszanak bizonyítani, hogy a nők koruk bemondásában még kevésbé megbízhatók, részint születési vagy korévök nem tudása, szerint készakarva hamis bevallása folytán.

Erdélyben, mint említve vala, az első korévtől kezdve marad a nőnem határozott túlsúlyban egész a 7—8-dik évig. Ez egy-két évben mutakozó ingadozás után így marad a 24—25-dik évig. Itt ismét évről-évre ingadozik az arány egész a 42—43-dik évig, melytől fogva azután a finem kerekedik felül, csak a tizes kerek éveken engedvén kivételt, mi szintén az anyaországnál fentebb mondott okoknak tudható be.

Horvát-Szlavonországban az első három korév említett arányán túl, a meddig ugyanis a finem volt többségben, ez csekély egy-két évi ingadozás után így marad egész a 16—17-dik évig. Azontúl a nőnem javára fordul a koczka s így tart majdnem a 30-dik évig, melyen felül azután — ismét a kerek tizes évek kivételével — előnybe jön és marad mindvégig a finem.

A határ rövidéken a 12—13-dik évig marad számosabb, alig lalt a eső kivétel mellett, a nőnem. Itt egy-két évi hanyatlás következik reájuk; de aztán ismét felvergődik a 25—26-dik évig, melyen túl, ugyancsak a fentebbi kivétellel, mind erősebben lép előtérbe a finem s nem is hanyatlak többé az aggastyánokig, csak a 80-as évektől kezdve látszik a már csak egyenkint előforduló ritka esetekben a nőnem némi túlsúlyra vergődni.

A népszámlálási mű táblázataiban foglalt hosszú számsorozatok áttekintésénél felmerülő észleleteket itt mindössze csak jelezni lehet, s ezt is csak annyiban, a mennyiben a népesedési mozgalmat Magyarországon kinttető táblázatok mindekkoráig meg nem jelenhettek, holott épen összevetésük az itt nyilatkozó számokkal fokozná ama táblázatok értékét

Némileg szintén a családi viszonyról szóló fejezet alatt tárgyalandók a népszámlálás által kimutatott azon eredmények, melyek emberségi szempontból a legszomorúbbak, noha statisztikai tekintetben örvendetes ténynek mondható, hogy valaha azon számoknak is birtokába juthattunk, melyek természeti hiányokban szenvedő embertársainkat kimutatják ; mert közintézkedések csak úgy lehetségesek, ha a tények, melyekre vonatkozniok kell, ismeretesek.

A volt helytartótanács által időnkint elrendelt összeírások nem vezettek volt célhoz, s eddigelé először van az ország azon helyzetben, hogy a feltünőbb természeti hiányokban szenvedők számát országszerte s egyidőben, egy rendszer szerint eszközölt összeírás alapján megismerhesse.

A nyertszámok nagysága megdöbbentő, mert összeadva a vak, siketnéma, elmebeteg egyének és hülyék számait, csakis az e nemű természeti hiányokban szenvedők száma 70,000-re, vagyis az összes lakoságnak közel fél százalékára rúg, kik — kevés kivétellel — keresetképtelenek lévén, családai és hozzátartozóik vagy közsegélyezés által fentartandók s ápolandók.

Egyenkint tekintve bajaik minősége szerint a természeti hiányokban szenvedőket, van v a k :

	férfi	nő	Összesen
Magyarországban	6,937	6,306	13,243
Erdélyben	1,657	1,510	3,167
együtt	8,594	7,816	16,410
Fiume város és kerületben	8	8	16
Horvát-Szlavonországban	760	721	1,481
A határőrvidéken	438	178	616
Mindössze	9,800	8,723	18,523
Siketnéma van :			
Magyarországban	8,113	6,283	14,396
Erdélyben	2,444	1,757	4,201
együtt	10,557	8,040	18,597
Fiume város és kerületben	8	2	10
Horvát-Szlavonországban	924	606	1,530
A határőrvidéken	380	182	562
Mindössze	11,869	8,830	20,699
Elmebeteg van :			
Magyarországban	5,130	4,426	9,556
Erdélyben	1,261	1,027	2,288
együtt	6,391	5,453	11,844
Fiume város és kerületben	12	20	32
Horvát-Szlavonországban	547	416	963
A határőrvidéken	214	109	323
Mindössze	7,154	5,998	13,152

Hülye van:	férfi	nő	összesen
Magyarországban	6,571	5,432	12,003
Erdélyben	2,499	2,112	4,611
együtt	9,070	7,544	16,614
Fiume város és kerületében	12	11	23
Horvát-Szlavonországban	637	397	1,034
A határörvidéken	528	250	778
Mindössze	10,247	8,202	18,449

Összevonva pedig a bár különböző természeti hiányokban szenvedőket s a nemi különbséget egyelőre elejtve, van:

	vak	siketnéma	elmebeteg	hülye	összesen
Magyarországban	13,243	14,396	9,556	12,003	49,198
Erdélyben	3,167	4,201	2,288	4,611	14,267
együtt	16,410	18,597	11,844	16,614	63,465
Fiume város és kerületben	16	10	32	23	81
Horvát-Szlavonországban	1,481	1,530	963	1,034	5,008
A határörvidéken	616	562	323	778	2,279
Mindössze	18,523	20,699	13,162	18,449	70,833

A nemi különbséget is számba véve pedig, kiviláglik a fentebb kimutatásból, hogy Fiume városát és kerületét kivéve, melyben a vak férfiak és nők száma egyenlő (8=8), az elmebetegek között pedig a nők vannak nagyobb számban képviselve (20:12), a magyar birodalom valamennyi országában, de valamennyi itt kimutatott természeti hiányokban is a férfinen sokkal nagyobb arányban szenved, illetőleg szolgáltató sokkal nagyobb illetéket az e bajokban szenvedőkhez.

Ismerve egyszer az alapszámokat s a kutató tere nagyságát, a közegészségügyi személyzetnek lesz fentartva kideríteni, hány esetben születéstől fogva öröklött, vagy később szerzett baj például a vakság, hülye-e (cretin) például a szó általánosabb értelmében itt olyanul kitértetett egyén? mert bármennyire érdekes lett volna e viszonyokra kitérni, mégis lehetetlennek látszott már előre is, népszámlálás alkalmával, a felsoroltaknál még tüzesebb adatoknak jutni birtokába.

Sokkal fontosabb egyébiránt a tárgy, semhogy e viszonyokat százalék szerint is meg ne tekintenők. Így állítva pedig együttvé az adatokat, kitűnik, hogy, az összes jelenlevő népességet vevén alapszámul, belőle a

	vak	siketnéma	elmebeteg	hülye	összesen
Magyarországban	0.12 %	0.13 %	0.08 %	0.10 %	0.43 %
Erdélyben	0.15 "	0.20 "	0.10 "	0.22 "	0.67 "
Fiume város és kerületében	0.09 "	0.05 "	0.18 "	0.13 "	0.45 "
Horvát-Szlavonországban	0.15 "	0.16 "	0.10 "	0.16 "	0.51 "
A határörvidéken	0.05 "	0.04 "	0.03 "	0.06 "	0.18 "
átlag	0.12 "	0.13 "	0.08 "	0.12 "	0.45 "

A kimutatott természeti hiányok közül leginkább a hűlyeség lévén az, melynek mintegy vidékhez kötése, vagy vidéki befolyás alatti fejlődése állttatik a tudomány által, kísérletképen egytívé állttattak a népszámlálási munkában százalék szerinti sorszámokban a megyék, vajjon kitűnnék-e e számokból, hogy hazánk némely vidékei is inkább szenvednek ezen betegség alatt, vagy sem? E százalékszámok egyébiránt sokkal csekélyebb eltérést tüntetnek ki, még kevésbbé tapasztalható pedig bizonyos rendszeresség, hogy ennek alapján határozott következtetésre lehetett volna jutni, s így nem sikerült dr. Glatter azon állításának kutatása sem, hogy a hűlyék elterjedése aránytalanul nagyobb a Duna jobb partján, mit az idézett szakférfiú a vidék geologiai alakzatával akar összekapcsolni, a nélkül azonban, hogy az alapokat kideríteni eddigelé neki is sikerült volna.

A vallásfelekezeteket illetőleg az 1870-diki számlálási utasítás az eddig szokásosan megkülönböztetett vallásfelekezeteken kívül még a különféle „más keresztyén“ és „más nem-keresztyén“ vallásnakat is kívánta részletesen kimutattatni. A csekély számon kívül, melyet e kevésbbé ismert felekezetek képviselnek (keresztyén 2714, nem-keresztyén 214 a korona egész területén), bajos volt a szigorú részletezés azért is, mert vidéken sokhelytt nem tudták az egyes felekezeteket szabatosan megkülönböztetni, s mindössze talán a „nazarenusok“ kissé elterjedtebb sectája iránt nyerünk némely biztosabb adatokat; ezeken kívül még a „német-katholikusok“ (Deutsch-Katholiken) különböztettek meg némely helyen; a többi, köztük methodisták, anglikanusok, dissidensek, sőt „atheisták“ is újra csak vegyes rovatba vonattak össze.

Az egyes vallásfelekezetek abszolút számát tekintve, van:

	római katholikus	görög örmény	görög keleti hitű örmény		
Magyarországban	5.884.472	981.304	842	1.140.993	223
Erdélyben	263.769	596.502	4.120	652.945	224
együtt	6.148.241	1.577.806	4.962	1.793.938	447
Fiume város és kerületében	17.669	31	—	19	—
Horvát-Szlavonországban	817.784	2.892	118	138.835	26
Határőrvidéken	518.306	6.856	24	646.256	132
Összevén	7.502.000	1.587.585	5.104	2.579.048	605
honvéd	6.297	737	—	1.086	—
katona	50.261	11.306	29	9.185	41
Mindössze	7.558.558	1.599.628	5.133	2.589.319	646

	ágostai evangelikus	helvét	unitárius	más keresz- tyén	izraelita	más nem ke- resztván
Magyarországban	872,673	1.717,085	788	2,407	516,658	178
Erdélyben	209,080	296,460	53,539	223	24,848	17
együtt	1.081,753	2.013,545	54,327	2,630	541,506	195
Fiume város és kerületében	41	11	—	42	71	—
Horvát-Szlavonországban	4,642	6,748	91	17	8,551	18
Határőrvidéken	22,718	4,028	20	25	2,005	1
Összesen	1.109,154	2.024,332	54,438	2,714	552,133	214
honvéd	842	1,741	103	8	213	9
katoná	3,512	5,170	281	12	1,295	—
Mindössze	1.113,508	2.031,243	54,822	2,734	553,641	223

A fentebb érintett különféle más vallásukat illetőleg van :

	nazerenus	német kath.	methodista anglikanus és egyéb	moхаме- dánus	más ismeretlen pogány
Magyarországban	2.159	13	235	55	123
Erdélyben	17	—	206	13	4
együtt	2,176	13	441	68	127
Fiumében	42	—	—	—	—
Horvát-Szlavonországban	1	1	15	11	7
Határőrvidéken	25	—	—	1	—
Összesen	2,244	14	456	80	134

Az egyes vallásfelekezetek számarányát mind országonkint, mind megyénkint csak a százalékszámok egymás mellé helyezése után lehet megítélni.

Ezen százalékszámok, ismét a tényleges népességet vévén alapul, következők :

	római katholikus	görög örvény	görög- keleti	örvény- keleti	ágost- evang.	helvét evang.	unit	más keresz- tyén	izraelita	más nem ke- resztván
Magyarországban	52.93%	8.63%	0.0%	10.27%	0.0%	7.85%	15.45	0.0	0.02	4.65
Erdélyben	12.53 %	28.38 %	0.18 %	31.05 %	0.01 %	9.98 %	14.15	2.33	0.01	1.17
átlag	46.50 %	11.92 %	0.03 %	13.50 %	0.0 %	8.17 %	15.23	0.48	0.02	4.08
Fiume város és kerületében	98.60 %	0.17 %	— %	0.10 %	— %	0.23 %	0.06	—	0.24	0.40
Horvát-Szlavon- országban	83.47 %	0.30 %	0.01 %	14.17 %	0.0 %	0.48 %	9.69	0.0	0.0	0.88
A határőrvidéken	43.18 %	0.57 %	0.00 %	53.84 %	0.01 %	1.90 %	0.33	0.0	0.0	0.17
átlag	48.66%	10.30%	0.03%	16.73%	0.0%	7.20%	13.13	0.35	0.32	3.58

Tekintve ezen számokat, kitűnik, hogy a Szt. István korona egész területén átlag egy vallásfelekezet sincs abszolút többségben, Magyarországon azonban (Erdély nélkül), továbbá Fiume városban és kerületében, valamint Horvát-Szlavonországban ez a római katolikusoké, a határőrvidéken a görög keletieké. Erdélyben nincs abszolút

többség, valamint nincs Magyarország-Erdély hitfelekezeteit átlag tekintve sem, ámbár így is a római katolikus a legszamosabb.

Az egyes törvényhatóságokat tekintve (a szab. kir. és kiv. városokat itt is a megye lakóival együttvé számítva), abszolút többségben vannak:

Magyarország-Erdélyben:	magyarországi megyékben	erdélyi együtt
római katolikusok	31	1 = 32
keleti görögök	4	7 = 11
görög katolikusok	7	3 = 10
ágostai evangélikusok	1	4 = 5
helvét hitv. evangélikusok	1	1 = 2
összesen	44	16 = 60

Viszonylagos többségben vannak, s csak egy-egy más vallásfelekezettel együtt képeznek abszolút többséget:

	magyarországi megyékben	erdélyi együtt
görög keletiek	—	6 = 6
helvét hitv. evangélikusok	3	2 = 5
római katolikusok	4	— = 4
ágostai evangélikusok	—	2 = 2
görög katolikusok	1	— = 1
összesen	8	10 = 18
Mind együtt	52	26 = 78 *)

Részletezve az imént csak sommásan bemutatott számokat, következő eredmény derül ki:

A római katolikusok vannak abszolút többségben:

1. Zala megyében	90.67 %-ban	17. Nógrád megyében	68.54 %-ban
2. Árva „	86.82 „	18. Somogy „	67.76 „
3. Trencsén „	86.27 „	19. Bács „	66.27 „
4. Mosony „	86.12 „	20. Pest „	66.26 „
5. Esztergom „	84.39 „	21. Fehér „	64.88 „
6. Sorony „	84.08 „	22. Tolna „	64.85 „
7. Bars „	83.89 „	23. Szepes „	63.82 „
8. Pozsony „	83.40 „	24. Zólyom „	62.56 „
9. Csik székben	82.62 „	25. Jász-kún területben	61.92 „
10. Nyitra megyében	76.30 „	26. Komárom megyében	61.65 „
11. Győr „	74.97 „	27. Veszprém „	60.93 „
12. Heves „	73.60 „	28. Abaúj megyében	56.37 „
13. Vas „	73.00 „	29. Torontál „	53.63 „
14. Baranya „	72.76 „	30. Sáros „	53.50 „
15. Csongrád „	68.88 „	31. Liptó „	51.58 „
16. Hont „	68.56 „	32. Torna „	50.82 „

*) Megjegyzendő, hogy a szepesi XVI városok és a nagy-kikindai kerület Szepes-illetőleg T. rontál megye területével együtt mutatattak ki, különben 80-at tenne e megyék száma Magyarország-Erdélyben.

A keleti görögök vannak abszolút többségben:

1. Zaránd megyében . 95.68 %-ban	7. Szászváros székben 62.32 %-ban
2. Szerdahely székben 77.44 „	8. Arad megyében . 61.82 „
3. Szászsebes „ 76.90 „	9. Ujegyház székben . 53.87 „
4. Krassó megyében . 74.40 „	10. Szeben „ . 51.90 „
5. Hnnyad „ . 70.07 „	11. Temes megyében . 50.01 „
6. Fogaras vidéken . 65.12 „	

A görög-katholikusok vannak abszolút többségben:

1. Naszód vidékén . 80.60 %-ban	6. B.-Szolnok megyében 59.67 %-ban
2. Máramaros megyében 77.19 „	7. Doboka „ 59.30 „
3. Kővár vidékén . 73.27 „	8. Kraszna „ 58.81 „
4. Ugocsa megyében . 65.26 „	9. Ung „ 53.02 „
5. K.-Szolnok „ . 61.98 „	10. Bereg „ 50.09 „

Az ágostai hitvallásu evangélikusok vannak abszolút többségben:

1. Beszterce vidékén 79.30 %-ban	4. Medgyes székben . 54.41 %-ban
2. Turócz megyében . 57.25 „	5. Nagysink „ . 52.66 „
3. Segesvár székben . 56.75 „	

A helvét hitvallásu evangélikusok vannak abszolút többségben:

1. Hajdú kerületben . 79.49 %-ban	2. Maros székben . . 54.01 %-ban
-----------------------------------	----------------------------------

Viszonylagos többségben vannak csak egy-egy más, hozzájuk számszerint legközelebb álló vallásfelcsoporttal együtt képeznek abszolút többséget.

A görög-keletiek:

1. Alsó-Fehér megyében . . . 49.77 %-kal,	33.65 % gör. kath.
2. Felső-Fehér „ . . . 46.62 „	15.96 „ helv. hitv.
3. Kolozs „ . . . 46.10 „	21.60 „ helv. hitv.
4. Torda „ . . . 43.35 „	24.55 „ gör. kath.
5. Küküllő „ . . . 36.83 „	20.62 „ gör. kath.
6. Aranyos székben 29.24 „	25.14 „ unitárius

A helvét hitvallású evangélikusok:

1. Szabolcs megyében . . . 47.24 %-kat,	22.87 % róm. kath.
2. Három székben 45.52 „	35.15 „ róm. kath.
3. Bihar megyében 43.74 „	35.66 „ gör. kath.
4. Békés „ 37.05 „	35.82 „ ágost. év.
5. Udvarhely székben . . . 36.92 „	35.36 „ róm. kath.

A római katolikusok:

1. Csanád megyében 48.70 %-kat,	18.68 % helv. hitv.
2. Borsod „ 47.66 „	37.66 „ helv. hitv.
3. Gömör „ 39.79 „	37.62 „ ágost. év.
4. Zemplén „ 36.06 „	31.12 „ gör. kath.

Az ágostai evangélikusok:

1. Kőhalom székben 49.65 %-kat,	34.17 % gör. keleti
2. Brassó vidéken 47.85 „	39.12 „ gör. keleti

A görög-katholikusok:

Szatmár megyében . . . 41.02 %-kat, 35.33 % hely. hitv.

Horvát-Szlavonországban a római katolikusok hat, a görög-keletiek egy megyében vannak abszolút többségben, és pedig a római katolikusok:

1. Varasd megyében . . . 99.36 %-ban	4. Körös megyében . . . 95.23 %-ban
2. Zágráb „ . . . 98.77 „	5. Verőcze „ . . . 73.71 „
3. Fiume „ . . . 97.42 „	6. Pozsega „ . . . 60.44 „

A görög-keletiek:

Szerém megyében 52.53 %-ban

A határörvidéken a római katolikusok hat, a görög-keletiek 8 ezredi kerületben vannak abszolút többségben, egy kerületben pedig egymást ellensúlyozza a két vallásfelekezet. És pedig a görög-keletiek vannak abszolút többségben:

1. a román bánási ez-	5. az I-ső báni ezred-
redben 89.58 %-ban	ben 66.11 %-ban
2. a titeli zászlóaljban 87.93 „	6. a német bánási ez-
3. a szerb bánási ez-	redben 65.55 „
redben 84.42 „	7. a likkai ezredben . . . 60.54 „
4. a póterváradí ezred-	8. a II-dik báni ezred-
ben 68.39 „	ben 57.62 „

A római katolikusok vannak abszolút többségben:

1. a broódi ezredben . . . 89.53 %-ban	4. a körösi ezredben . . . 73.04 %-ban
2. a szt-györgy ezredben 79.62 „	5. az ogulini „ . . . 55.48 „
3. a gradiskai ezredben 74.08 „	6. az ottocsáni „ . . . 54.42 „

Viszonylagos többségben vannak a szluini ezredben a római katolikusok 45.50, a görög-keletiek 45.35 %-kal.

A hitfelekezetek tekintetében Magyarországon még erősebb tagozás és tömörebb csoportosulás észlelhető, mint a nemzetiségeknél.

A Szent István korona országait összességükben tekintve, azok vallásfelekezetek szerint majdnem két egyenlő részre oszthatók, melynek nagy nyugati felét egészen körülbelül a Tiszaig s annak a Dnával egyenközüen folyó részét fel az éjszaki határig meghosszabbítva képzelvén, Sáros megyét is beszámítva, római katolikusok lakják. Az éjszakkéleti határon, Ungtól Mármarosig s összefüggően le, bezárólag Dobokamegye déli határaig a görög-katholikusoké az abszolút többség; az ország déli határát pedig föl Aradmegye éjszaki határaig, délkeletnek pedig egész a dalmát határig (likkai ezred) a görög-keletiek vannak elvitázhatatlanul többségben. Éjszaknyugatról délkeletnek képzelve egy, az országot hasító irányvonalt, ezen találjuk széles szalagon nemcsak a két protestáns felekezetet aránylag legnagyobb többségben, hanem ugyan e téren van a legnagyobb hitfelekezeti vegyülék, ide esvén az átmenetek is mind az említett négy vallás között.

Kissé közelebről tekintve e négy nagy csoportot, azt látjuk ugyanis, — és ezt magyarázza a mellékelt grafikai térkép is, mely a vallásfelekezeteket a nemzetiségeknek ily térképénél már bemutatott rendszere szerint ábrázolja, — hogy éjszaknyugaton Turóc válik ki, mint protestans (még pedig ágostai hitfelekezettű) abszolút többséggel bíró megye. Ugyancsak a katolikus csoportba ékelődik be Gömör, melyben egy hitfelekezet sincs általános többségben, és sorakozik melléje: Borsod, Abauj, Zemplén, Szatmár és Szabolcs, mind több-több reformatus elemet tüntetvén ki, Zemplénben és Szatmárban, de főleg Biharban tapasztaltatván mind erősebb átmenet éjszakkélet felé a görög-katolikus valláshoz, délnek s délkeletnek pedig a görög-keleti vallásúakhoz, kik Aradban és Zarándban már abszolút többségre vergődnek. Erdély közepe ismét tarka vegyületet tüntet fel. Itt egyenlődik ki éjszak és dél között a görög-katolikusok és görög-keletiek két nagy csoportja; itt megy át lassan-lassan az egyik protestans felekezet, a reformatus a másikba, t. i. a szászoknál az ágostaiba; ugyancsak itt vegyül mindnyája közé ismét erősebben a római katolikus felekezet, mely Maros- és Csikszékben már abszolút többségre emelkedik, sőt az unitáriusok is itt vívnak ki (Aranyosszékben) tenkintélyesebb százalékot.

Ha összevetjük a hitfelekezetekről e térképen tapasztaltakat azon eredményekkel, melyekhez a nemzetiségek tanulmányozásakor jutotunk, legelőbb is szembeötlik, hogy a vallásfelekezetek és nemzetiségek között korántsem létezik azon szoros kapcsolat, melyet általában el szoktak fogadni.

Látva ugyanis, hogy a magyar nemzetiség ép az ország szívében terül el legtömöröbben s nyúlik egyrészt Tornán, másrészt Szabolcsra végig: itt azt kell konstatálnunk, hogy az csak részben esik össze a katolikusok elterjedésével, részben épen a legvegyesebb hitfelekezettű — bár tetemes arányban reformatus jellegű megyékre tér át. Majdnem egyforma hitfelekezettű — katolikus többségű — arányokat találunk továbbá túl a Duván s a legéjszakibb megyékben, holott amazok legnagyobb részben magyar, vegyesen német és délszláv, emezek épen kiválóan tót nyelvű honfiak által lakottak, az emitt erősebben nyilvánuló lutheranus elem pedig épúgy esik a tótokra, mint a Turócban és a Szepességben például erősebben belevegyült német, sőt részben magyar elemre is.

A legnagyobb eltérés a hitfelekezet és nemzetiség között Magyarország-Erdély éjszaki s ez utóbbinak déli megyéi között tapasztalható. Míg ugyanis Bereg-, Ugocea- Máramarosmegyékben az abszolút többség a ruthéneké, Kővár és Naszód vidék, Közép-Szolnok s Kraszna, Belső-Szolnok és Dobokamegyékben pedig az oláhoké, mégis vallásfelekezetre nézve mind e kilencz törvényhatóságban a görög-katolikusoké

az általános többség, vagyis az orosz is, a román is ezen határos megyékben egy hitfelekezettű, bár kétféle nemzetiségű. Délen pedig ugyancsak az oláh nemzetiségű lakos ismét görög-keleti hiten van s ez átcsap Magyarországra s átvonul az összes magyar határvidéken, a horvát-szlavonon pedig délnyugatnak a két báni ezredbe, sőt legdélen a likkaiba is. Itt tehát ismét szerbeket s horvátokat találunk e felekezeten, holott ezek legnagyobb része különben római katolikus, míg az oláhok két hitfelekezethez tartoznak.

Miután végül a népiskolák még legnagyobb részét a hitfelekezetek kezén vannak a vallásfelekezeteknek az előadottak szerinti mérvben készült alapszincet még a műveltségi fokkal való összehasonlításra is fel kell használnunk ép úgy, mint a nemzetiségeket kitüntető egyszerűsített térképet. Erről azonban a tárgy érdekességénél és kellőleg alig méltányolható nagyságánál fogva külön fejezetben szólnunk.

Egyelőre annyit lehet és kell is konstatálnunk, hogy a római katolikus elem elég nagyszámú s eléggé indokolja, hogy, ha aggodalommal nem is, legalább óvatos figyelemmel kísérjük a katolikus világban tapasztalható nagy, társadalmi inkább, mint vallási mozgalmakat.

A pápa 1864-diki syllabusa óta, mely homlokegyenest ütközik az összes művelt világ eddigi haladási irányába, az utolsó római concilium s az ezen kimondott pápai csalhatatlanságig annyi, a józan észszel s a tudomány tanaival ellenkező hitvallási tétel hirdetését volt kénytelen elszenvetni a katolikus, hogy nem is csodálkozhatunk a mind erősebben nyilvánuló visszahatáson, melyet e tanok okoznak.

Valamint művelt ember nem fog soha abba belenyugodni, hogy anathemával sujtsák mindazon nagy és nemes igazságot, melyet az újabb kor tudománya kiderített s melyeken az összes műveltség halad az utóbbi századokban: épúgy nem nyughatik bele világos lelkű s szabadelvűen gondolkozó férfi abba sem, hogy a XIX század felvilágosodott korában csupán istent megillető csalhatatlansággal ruháztassék fel halandó s ennél fogva tévedhető ember. De még ha bele is nyugodhatnék az ember s könnyen nézné azon tant, mely őt utóvégre is közelebbről nem illeti — nem nyugodhatik bele a hazafi, látván, hogy e tanok terjesztése által, oly, az államon kívül, de felette is álló hatalom támasztatik, mely befolyását a hívő lelkekre ama feljebb vázolt sötét irányban akarja gyakorolni s általa képes tönkre tenni mindazt, mit a szabadabban fejlett, a nemzet érdekeinek ápolását mind inkább első s egyedüli tekintetnek tartó szabadelvű állam és kormányzat évszázadok óta építettek.

S a mily meglepéssel tekinti ennél fogva a felvilágosodott hazafi azon erős társadalmi mozgalmat, mely főleg Németországban ez

erőszakos tanok ellen kifejlett, s melyet ott az államhatalom is erélyesen támogat: éppannyira el kell szomorodni a magyar hazafinak, látva nemcsak azt, hogy a katolikus hitsorsosokban semmi nagyobb, erélyesb és célhoz vezető lépés nem történik; de tapasztalva azon, ép ellenkező mozgalmasságot, melyet a katolikus magasabb klerus kifejt s azon, a gyengeséggel határos szelidséget s tétlenséget, mely a kormány ebbeli magatartását jellemzi.

Oly határozatokkal szemben, melyeket Rómában az infallibilitás iránti ellenzékhez tartozó püspökeink itthon hoznak, a placetum regium nyílt megsértése után csekélynek látszik az eszköz, melyhez a kormány folyamodott, hogy e tanok terjesztését megakadályoztassa.

A székesfehérvári egyházmegye főpapja tudomásul vette ugyan a verbum regiumot; de az idegen tanok törvénytelen kihirdetésének visszavonását hiába vártuk. Ámde meglepett helyette egyik legműveltebb lelkű más főpapunk hasonló nyilatkozata, mely ugyan sokkal óvatossabban volt inscenirozva, semhogy világos törvénybeütközésnek volna mondható; de annál szomorúbb, mert dűnhetlenül bebizonyította, hogy a művelt ész és szilárdnak hitt hazafiság sem képes erőt nyújtani arra nézve, hogy Róma tanaival szembe merjen szállani.

Épen mert lehetetlen elképzelni, hogy tiszta meggyőződés sugalljon oly tanok elfogadását, melyek mindenbe ütköznek, mit eddig nagyoknak, szépnek, nemesnek s hatalmasnak tanultunk tisztelni; mert lehetetlen elképzelni, hogy tiszta, egészséges észszel megáldott hazafi bene lássa a veszélyeket, melyeket ily idegen hatalom elfogadása által hazájára hozhat: ép azért kell aggódnunk azon közönbösség fölött, melyet a nemzet katolikus nagy része s látszólag a kormány is ez új mozgalommal szemben tanúsít.

A k a t h o l i k u s e g y h á z i a u t o n o m i a, mely E ö t v ö s t i n k lánglelkében megfogant, ha ténynyé vált volna, máris, sokban elejét vehette volna azon veszélyeknek, melyek mindinkább tornyosúlnak. Azon, a botránnyal határos s ismét csak az illető katolikus világiak nagy részének indolentiája mellett lehetséges volt választási procedura, mely országszerte véghezvitetett s azon lelketlen nyugalom, melylyel az ügy továbbfejlését, illetőleg nem-fejlését várni képesek, nem sok reményre jogosíthat a javulás iránt.

A veszély közeledésének nyugodt bevárása nagy lélekre mutat, ha nincs mód és lehetőség kikerülésére. De ép ugy kislelkűség is a nyugodt tétlenség, ha van fegyver, melyet megragadhatunk, ha van eszköz, melyet megmozgathatunk, hogy a veszélylyel megküzdve, azt elhárítsuk.

Pedig mind a nemzetnek, mind a kormánynak áll rendelkezésére fegyver és eszköz, hogy magát alá ne vesse idegen hatalomnak, és a

nemzet tagjait ne kényszerítessen olyasmit hinni és vallani, mi lelkismeretükkel ellenkezik.

Nemzetünket egyszerre művelté, felvilágosodottá nem tehetjük; de a kormány igenis támogathatja a felvilágosodottakat, hogy ellentállva az idegen hatalomnak magukkal ragadják a nagy tömeget is. Ha azonban nemzetünk felnőtt tagjait nem is ruházhatjuk fel egyszerre mindazon ismeretekkel, melyek az ellentállásra szükségesek, — mert utóvégre is a felvilágosodás a legerősebb fegyver a sötétség ellen, — az új nemzedék oktatását, nevelését igen is kivethetjük az egyház kezéből, mert ahhoz csakis a családnak, a községnek s legfőbb forumul az államnak van szava.

Törvényes úton visszakövetelhetjük az anyagi erőt, a vagyont is, mely az ifjúság oktatására s nevelésére lön szentelve a mult századoktól fogva a jelenig, s valamint magunkban bízhatunk, hogy belátva a veszélyt, vele meg is fogunk küzdeni, úgy biztosíthatjuk hazánk jövőjét a számára nevelő polgárokbán.

Az állam nem türhet maga felett más hatalmat, a nemzet tagjai nem lehetnek kétféle hatalomnak alávetve. Az erkölcsöt és igazságot nem lehet bűnnek és hamisságnak dekretálni, s a mely hatalom azt mégis meg akarja valamely országban (vagy mint itt tapasztaljuk, az egész világon) kísérteni, azzal az állammal nem csak meg kell küzdeni, de le is kell azt győznie. És ez nem is oly nehéz, csak azon állhat nem kell önmagunknak is táplálni, hogy a felvilágosodottság ellensége megtámadhatatlan, mit maga igyekszik leginkább terjeszteni s hogy oly roppant támasza van a népben, hogy hozzá nem lehet nyúlni.

Már egyszer eltörtöltettek a jezsuiták az országban, s ugyan mi nagy baj érté általa a hazát. S hogy újra befészkeltek magukat, vajjon mely törvényen alapszik az? De nem csak a rendet kell eltörölni, hanem ki kell pusztítani magát a jezsuitismust, bármely alakban jelentkezék is az. Minél inkább megtisztítjuk salakjaitól az egyházat, annál tisztább, erkölcsibb fényben fog ragyogni a valódi katholicismus és a nemes gondolkodású papság, melyben, főkép alsóbb rétegeiben éppen Magyarország klerusa gazdag s a mely klerus a tudomány és haladás számos legjelesebb, legderekabb bajnokait szolgáltatata a hazának.

Magyarország egyes hitfelekezeteiről egyenkint szólani fölösleges. A katolikusok nem csupán nagy számuknál fogva tették elkerülhetlenné a velük való tüzetesb foglalkozást, hanem ez indokolt vala azon számos és nagyfontosságú mozgalmak miatt, melyek éppen a katolikusok között hazánkban ép úgy, mint külföldön újabban napirenden vannak.

Lehetetlen azonban ki nem térnünk itt még egy kiváló felekezetre, mely koránt sem számánál, hanem éppen más tulajdonainál fogva játszik fontos szerepet az országban. A mózesvallásnakat értjük, kiket a keres-

kedésről szóló fejezetben készakarva mellőztünk, noha foglalkozásuk legkiválóbb része hazánkban a kereskedés, de a kiket annál érdekesebb bár legnehezebb is társadalmi szempontból tanulmányoznunk.

Az izraelita számszerint:

Magyarországban	516,658	=	4.65 %
Erdélyben	24,848	=	1.17 „
Fiume s kerületében	71	=	0.40 „
Horvát-Szlavonországban	8,551	=	0.88 „
A határőrvidéken	2,005	=	0.17 „
Összesen és átlag	552,133	=	3.58 %

Legszámosabb tehát a zsidó, mint látszik, az anyaországban, Erdélyben alig haladja meg a népesség egy százalékát, a korona többi országaiban száma a százalékoknak csak törtjeiben fejezhető ki. De Magyarországon is számosabb az izraelita városokban, mint a megyékben. Csak 4 megyében érnek el vagy haladnak meg valamivel 10%-ot: Máramarosban 11.92 %, Beregben és Ungban 11—11.04, Zemplénben 10.58 %. A városokban már erősebben vannak képviselve. És pedig:

Trencsénben	25.04 %
Nagyváradon	22.43 „
Pesten	19.65 „
Bártfán	19.06 „
Temesvártt	12.36 „
Komáromban	12.04 „
Aradon	11.34 „
Szt.-Györgyben	10.83 „
Kassán	10.04 „ stb.

Erdélyben csak egy helyen fordulnak elő nagyobb számmal, Gyula-Fehérvárott ugyanis 15.30 %-kal. Mint a például felhozott megyékből látszik tehát Felső-Magyarországban, a galicziai határ szélén lépnek fel nagyobb arányban, a városokban pedig az ország kiválóbb kereskedelmi városaiban tapasztaljuk számosabb voltukat.

Tizenhatodfél milliónyi lakosságunk között, ismételjük, 552 ezer a zsidó, mi, mint láttuk, átlag 3.58 százaléknak felel meg. Tehát csak a milliókon felüli százezerek esnek az izraelita lakosságra, és tagadhatatlannal életrevaló, mozgékony fajnak kell lenniök, ha ily csekély szám mellett mégis ily fontos szerepet játszanak az országban.

Ez pedig áll mindkét irányban, t. i. hogy faj is az izraelita, s hogy nagy szerepet is játszik. A tudomány hosszabban vitatta, vajjon külön nemzetiség vagy csak külön hitfelekezet-e a zsidó, s hosszú vita után ez utóbbi lön általában elfogadva, pedig úgy hiszszük, hamisan. Mert a hitfelekezeten kívül, vagyis inkább ennek befolyása

alatt és következtében külön, még pedig egyik legtisztábban fentartott faj (race) az izraelita, mi annál természetesebb, mert keresztyénnel — legalább hazánkban — össze nem házasodhatván, folytonos szaporodásában mindig csak fajrokonai közül volt kénytelen választani, s így azt meg is őrizhette tisztán, keveretlenül.

Ha legnebezebbnek volt mondva fentebb társadalmi viszonyaink ezen fejezetének tárgyalása, úgy nem fog azon elcsodálkozni senki, tudván, mily bajos tárgyilagosan foglalkozni olyasmivel, mi iránt a népesség egyik, elfogult része kevés rokonszenvvel, másik, érdekelt része, nagy érzékenységgel viseltetik. Hogy a felekezetiiségnek itt legkisebb szava sem lehet, azt szinte fölösleges megemlíteni; mert a ki annyira nem emelkedhetik, hogy a tényleges vallás bármely formáin túl tudja magát tenni s a honfitársban csak az embert, az egyént lássa, az e kérdéshez nem is szólhat.

Akár a Talmudot, akár a bibliát vagy koránt vallja valaki tényleges vallása kútforrásaúl, az erkölesi élet irányadóját nem onnan meríti, annak mélyebben, a lélekben kell feködni, s az a társadalmi életre nézve és szabad államban teljesen mindegy is lehet; de nem mindegy a társadalomra nézve, mikép nyilatkozik ezen belső érzélem, melyen az élet cselekvényei alapúlnak.

Ha a nyelv a nemzetiségnek — mint korábban vallottuk — leg-erősebb ismertető jele, zsidó nemzetiségről se Magyarországbán, se másutt nem lehet szó. A héber ugyanis nem élő nyelv többé, tárgya lehet tudományos kutatásnak, meg iskolai oktatásnak is, mint akár a latin, akár a görög, de nem nyelv többé, melynek társadalmi vagy társalgási jogosultsága volna; a töle bármely élő nyelvre átszarmazott idiomot pedig senki se fogja komolyan külön nyelvnek nevezni, s így a kérdés ezen oldala — a nemzetiséget illetőleg — bátran mellőzhető.

Nehezebb az állítás másik részével elbánnunk, t. i. azzal, hogy számuk által nem indokolt szerepet játszanak a zsidók társadalmunknak. Ezt, ha tagadni akarnók, nem az 500 ezer zsidó, hanem a 15 millió más hitfelekezetű lakosság vádolhatna igaztalansággal, s így közelebből kell a dolgot szemügyre vennünk. Ha ekkor is a többség fordul ellentünk, ám mentsenek ki a viszonyok, melyeket alaposan, tárgyilagosan iparkodtunk tanulmányozni.

Talentumot sok irányban, élelmességet bármely téren, életrevalóságot minden viszonyok között s e mellett folytonos, fáradhatatlan mozgékonytságot nem fog a zsidótól eltagadni senki. Mindmagaannyi tulajdon, mely bármely nemzetet, ha nagy számmal van meg egyéneiben, okvetlenül nagygyá, gazdaggá, hatalmassá tehet.

Ha ehhez még azon szívósságot számítjuk, melylyel tervbe vett szándékához ragaszkodik s azon önmegtágadást veszszük, melylyel jó

s rossz viszonyok között meg tud az étellel alkudni, valóban oly képét festettük a zsidónak, melyről csak azt kell sajnálni, hogy saját fajunkra, az e hazának nevet adott nemzetiségre is nem illik főbb vonásaiban.

De ezzel körülbelül meg is van oldva a kérdés. Mert különbséget kell tenni a zsidó között általában s a zsidó között Magyarországon, mely utóbbival csak a Lengyel-, Oroszországban s Rómániában élő, szintén számos zsidó jöhet párhuzamba.

Művelt, vagy a fent jelzett tulajdonokkal hasonlólag biró lakosságú országokban a zsidó se számitag nincs meg oly arányban, mint ez utóbb nevezett országokban, sem oly szerepe nem jut, mint milyet nálunk játszhatik. Ott a zsidó is csak oly tagja a társadalomnak, mint bárki más s annyit nyom s annyit ér, mint a mennyit nyom és ér saját egyénisége.

Nálunk s az említett országokban a zsidó nem mint egyén, hanem mint faj nyom és szerepel, azon kiváló tulajdonok összecsapási arányában, melyekkel a műveletlenebb s tétlenebb nép és egyes osztályai fölé emelkedik. Itt azon ellentéte által nyom és szerepel, melyben egyszerű, önmegtagadó természeténél fogva sallangos, pazar természetével, tevékenysége ennek tétlenségével, minden iránti érdeklődése ennek érdektelensége ellenében áll.

Hogy a zsidó minden kiváló fajabeli tulajdonait nem idealistikusan célokra, hanem saját hasznára működteti, hogy mind e tevékenységét nem a magyar szép szeméért, hanem önhasznáért fejti ki, az természetes s ebben nem különbözik a világ semmi fajta nemzetétől sem. Hogy bármily üzleti ágba vág, mely neki hasznot ígér, az csak élelmességének kifolyása, hogy e mellett akárhány jó üzletet elkap előlünk, az a mi élehetetlenségünknek, gyakran álbüszkeségünknek, mindenesetre pedig ezen balfelfogásnak következménye, mintha bizonyos üzletnek és kereseti források nem magyar embernek valóknak volnának, mintha ezt az úristen jókedvében csak úrnak, dologra nem született — bár tétlenségben elesenevésző úrnak — teremtette volna. Ha sok zsidó, a hol ily feltétlen fölényét felismeri, zsarol is, azt szintén csak magunknak köszönhetjük valamint, azt is, ha minden józan ellenőrködés hiányában sok csalásra is vetemedik, mi a zsidó ellenében felhozott egyik legáltalánosabb panasza társadalmunknak.

Nem szeretnék félreértetni, s a miért minmagunkat magyarokul hibáztatok, az korán sem akar a zsidók apologiája lenni. Ha tárgyilagosságnak kívánunk maradni, egyik oldalon elkövetett hiba iránt sem szabad vaknak lennünk.

A mi élehetetlenségünk miatt, igaz, hogy nagyrészt zsidók kezébe került a mi kereskedelmünk. Ám viseljék is aztán a felelősséget az n insoliditás vádjáért, mely üzleteinket, főleg a külföld irányában nagy-

részt terheli. A fölületesség, mely minden kiváló tulajdona mellett, megvan a zsidóban, oka egyúttal, hogy ritka közöttük, a ki ama színarany kereskedői tisztességgel (Biederkeit) folytatná üzletét örök idő-kig. Ritka — mondom — s ezzel el van ismerve, hogy vannak köztük. De a nagy többség az, mely inkább a pillanatnyi nagyobb hasznot, mint az állandó kisebb nyeresémet nézi. Innen az általános vád, melyet a „silányabb zsidó portéka“ névvel szoktak jelezni, s mely részben onnan is magyarázható, hogy a zsidóban kevesebb a helyhez s innen a hazához is ragaszkodás, mint más fajbelieinkben.

Természeti mozgékonyasága könnyebbé teszi a zsidó számára, hogy lakhelyét változtassa, üzletét cserélje s új hazába is települjön. Sőt zsidóinkban egész határozottsággal mutathatni ki ily vándorlást, mely, igaz, csak feltünőbb egyéneiben konstataálható, de az egész fajban megvan. Hány nagyobb czég birtokosa szerepel most Bécsben az úgynevezett financiék között, ki Magyarországbán s itteni üzletekben szerezte fejedelmi vagyonát; s nem e legtöbbje, vagy apjuk, nagyapjuk kis falusi csárdában, vagy felvidéki deszkakunyhóban kezdte meg üzletét pálinkaméréssel, később földet bérlet, utóbb üzletet nyitott Pesten s végül elszármazik innen is, vagy Bécsbe, vagy valamely még nagyobb centrumba.

Az egyénnek nem szabad megtiltani, hogy úgy és ott keresse anyagi jóllétét, a hogy s a hol ezt legsikeresebben teheti s ott telepedjék meg, a hol az igényeinek leginkább megfelel. Sokkal szabadelvűbben kell, hogy gondolkozzunk, semhogy e tekintetben egyéni megszorítást ttrhetnénk.

De, ha egész fajban tapasztalunk ily hajlamot, viszont nem lehet rossz néven venni a nemzetnek, ha nem bízik ebbeli honfitársai nagy hazafiságában s nem tartja olyanoknak, kikre minden bajban s minden viszonyok között úgy számíthatna, mint saját fajbelieire. Fokozza még ez ellenszenvet — ha nevén akarjuk szólítani a gyermeket — azon könnyű odahajlása a zsidóknak amaz elemhez, mely Magyarország történelmének legszomorúbb korszakában vele ellenségül állt szemben. Egyesek hazafias önfeláldozása, egyesek buzgó magyarsága pedig annál kevésbbé téríthette jobb véleményre közönségünket, miután a nagy többség nem így escelekedett s az egyesek nemes példáját számosabb nemtelen busásan ellensúlyozta. Midőn pedig a közönség a legpiszkosabb helyeken — mint újabban is a zugsajtó irodalmárai között — ismét csak a zsidóságot látta legerősebben, ha nem kizárólag képviselve, ezen nézete csak megerősödött.

Igaz, és nem szabad tagadnunk, hogy a maga részéről se sokat tett Magyarország zsidó fiai rokonszenvének megnyeréséért, s azon körülményt bajos velök felejtetni, hogy a mit haladottabb államok

évtizedek előtt tettek, a zsidók teljes egyenjogosítását, azt csak az 1868-diki országgyűlés mondta ki, s hiába hozzuk fel a 20 évi interegnumot, mert arra ráérhettünk volna, ha előbb nem, 48-ban s amaz országgyűlés dicső törvényei mellé legméltóbban sorakozott volna a zsidóemancipatio is.

Itt is, mint majd valamennyi társadalmi viszonyaink között, melyek eddigelé még szóba kerültek, több részen van a hiba. Tényekkel számolván azonban, nem lehet azokat eltagadni, s recriminatók helyett inkább gondoskodnunk kellene, miként hozható létre e téren is azon összhang, mely főleg hazánkban óhajtandó, melynek minden fiára elannyira szüksége van.

Szerintünk erre is csak egy mód kínálkozik: a szabadság. Valamint a politikai szabadságot zsidó honfitársainkkal az egyenjogusítás által megosztottuk, úgy meg kell osztzkodnunk kölesönösen a vallás szabadságban is. Hiába adjuk meg a zsidóknak a választói jogot. Valameddig a különféle tényleges vallások — nem a belső vallást, a hitet értjük — nyüge alá hajtjuk magunkat s eltűrjük, hogy bármely egyházi kanon gyakorolhasson befolyást polgári, családi életünkre, mindaddig nem vagyunk szabadok; mindaddig fenn fog állani a keresztyén és zsidó közötti válaszfal, mindaddig nem fogja emez magát teljes, egyenlő fiúul érezhetni a közös hazának; mindaddig nem fogja amaz testvéreinek fogadhatni a zsidót. A kölesönös ellenszenv fen fog maradni s amott tüzérekedésben, emitt gyűlölségben fog, ha takarva is némi polgárisultság által, létezni.

A papnak semmi köze a családhoz, ha csak maga is családos ember nem akar lenni. Se házasságaink kötése, se gyermekeink nevelése nem ötet illeti. A polgári házasság, melynek behozatala annyit pengettetett, habár komoly törekvés e téren mindekkoraig nem nyilvánult — a polgári házasság megvalósulása az egyedüli eszköz az ellentétes érdekek kiegyenlítésére. A magyar és zsidó vegyülékében pedig általan oly fajt nyernénk a hazának, mely minél jobban elszaporodik, annál inkább biztosíthatna bennünket is az ország fenmaradása iránt. Ha értelem és erő, munkaképesség s mozgékonyosság egyesül, legjobban vegyültek az elemek arra nézve, hogy derék és gazdag, erős és hatalmas nemzet lakja ez országot.

X.

MÍVELTSÉGI ÁLLAPOTAINK.

Bármely társadalmi kérdést penditsünk meg hazánkban, melynek kielégítő megoldása nem akar sikerülni, a sok tapogatózás után osztogatott tanács utóvégre is abban összpontosul, hogy a nép műveltségi állapotán kell segítettünk.

S ha komolyan megfontoljuk a megelőzött fejezetekben tapasztaltakat csakugyan azt kell konstatálnunk, hogy őstermelésünk és iparunk, kereskedelmünk és üzleti életünk mind abban sínlük, hogy néptünk műveltebbjeinek száma nem áll helyes arányban a milliókkal, melyek e számot kiadják, és hogy e milliók épen nagyon is műveletlenek.

A népben a legegyszerűbb műveltség azon foka, mely magasabbnak megszerzésére képesítene, az olvasni-írni tudás hiányzik; a középosztályban hiányzik nagyrészt a műveltség azon foka, mely a szükséges ismeretek megszerzése iránt fogékonynya s így fokozottabb keresetre képessé tehetné; a középen is kiváló osztályoknál végül szintén hiányzik vagy azon általános műveltség, melyet europainak nevezünk s a mely egyedül képes oly magaslatra emelni, hogy elfogultság nélkül tanulmányozhassuk saját nemzeti viszonyainkat s iparkodjunk rajtuk javítani; vagy ha ez európai műveltség mai alakjában megvan, akkor hiányzik ismét a nemzeti nézpont, a hazai ismeretek azon nélkülözhetlen mennyisége, mely nélkül Európa civilizált polgárai nagy tömegében ellehetünk s mozoghatunk ugyan botrányos feltűnés nélkül, de európai műveltségű magyar ember számában soha sort nem foghatunk.

1. Az olvasni-irni tudás.

Az olvasás-irni tudásból álló műveltségnek számbavételén túl statisztikailag nem mehetünk. Bármely irányú magasabb műveltséget közvetlenül nem szedhetünk lajstromba, erre legfeljebb következtethetünk egyik-másik közművelődési tényező szorgosabb kutatása, vizsgálása közben, minők : a középiskolák és magasabb tanintézetek látogatottsága, a humaniora és reális tanszakok hallgatása, legfőbb tanintézeteink, mint a tudomány- és műegyetem állapota stb., melyek egynévelyikére alább amúgy is kitérünk.

De tudván azt, hogy olvasni-irni tudás nélkül a legkezdetelegesebb műveltség megszerzése is lehetetlen, bizonyára oly fontos tényezőnek kell tartanunk ezt is, hogy örömmel ragadhatjuk meg az alkalmat megvizsgálására, melyet ezúttal először nyújtott a népszámlálás.

A népesség műveltségi állapotának megismerésére hazánkban eddigelé semmiféle lépések sem történtek. Nemcsak, hogy az 1850-diki és 1857-diki népszámlálások ezen közművelődési tényező kutatására semmi tekintettel nem voltak ; de még, a mire más államokban kiváló gondot fordítanak, az ujonczozások alkalmával sem állított eddig együttvé a sorozás alá eső legények olvasni-irni tudása. És mi több, a hadsereg számlálása alkalmából is épen e tényező maradt számon kívül, noha a népességnek fegyver alatt szolgáló részének számbavétele végett az illető hatóságokkal ugyanazon minták közöltettek, melyek a polgári népesség megszámlálása alkalmával használtattak.

Hogy a sem olvasni, sem irni nem tudó népesség számáról kellő fogalmat szerezhessünk, szükséges a népesség összes számából levonni az oly korévekben levő gyermekek számát, kik ez ismereteket zsenge koruknál fogva még el nem tulajdoníthatták. Ezen kor meghatározása iránt létezhetnek nézetkülönbségek, de a Szt. István korona országainak népességét illetőleg az 1868. XXVIII. törvényczikk értelmében történt a megállapodás, mely szerint a 6—12 éves gyermekek iskolakötelezettek (a 13—15 évesek ismétlő iskolát levén kötelesek látogatni) s így egy évet, a 6-dikat az olvasni tanulás számára még hozzáadva, a születéstől bezárólag a 6-dik évig levő gyermekek száma vonatott le az összes népesség számából olyanul, melytől ez ismereteket méltán még nem követelhetni.

Lehetett volna ugyan még egy évvel tovább menni s a 7-dik évig bezárólag olyanoknak tekinteni a gyermekeket, mint a melyek olvasni-irni nem tudhatnak, de ez legfeljebb a külföld némely állama irányában változtathatná az arányszámot, a magyar korona országain belül ez különbséget nem tesz s az országok általános műveltségi viszonyaira elegendőleg hágy következtetni.

A népszámlálás alkalmából korévek szerint is kimutatott népesség között:

	az 1-6 éves gyermekek száma			az összes jelenlevő népesség százalékában		
	fiú	leány	összesen	fiú	leány	összesen
Magyarországban	958,414	970,056	1,928,470	8.62	8.72	= 17.34
Erdélyben	171,180	173,577	344,757	8.14	8.26	= 16.40
együtt	1,129,594	1,143,633	2,273,227	8.54	8.65	= 17.19
Fiume város és kerületében	1,244	1,243	2,487	6.95	6.95	= 13.90
Horvát-Szlavonországban	84,314	83,845	168,159	8.60	8.56	= 17.16
A határörvidéken	111,486	110,654	222,140	9.29	9.21	= 18.50
Összesen	1,326,638	1,339,375	2,666,013	8.60	8.69	= 17.29

Az 1 egész 6 éves gyermekek százaléka a népességhez aránylag tehát valamennyi országban elég egyformának bizonyul. Fiume eltéréseben, vagyis csekély százalékában csak a családi állapotról korábban mondtak találnak igazolást, valamint a határörvidék kissé nagyobb százaléka az ottani honvédelmi viszonyból folyó s még a katonaságra is kiterjedő nagyobb házassági arányból magyarázható.

Ezen gyermekek számát levonva az összes népesség számából, marad:

	férfi	nő	összesen
Magyarországban	4,541,048	4,648,105	9,189,153
Erdélyben	879,965	877,005	1,756,970
együtt	5,421,013	5,525,110	10,946,123
Fiume város és kerületében	6,909	8,488	15,397
Horvát-Szlavonországban	403,495	408,068	811,563
A határörvidéken	495,505	482,726	978,231
Összesen	6,326,922	6,424,392	12,751,314

Ez tehát, vagyis egy összegben 12,751,314 lélek azon népesség, melyről kora szerint föl lehetne tenni, hogy olvasni-írni, vagy legalább olvasni tudjon.

Miként áll e viszony a valóságban, következő számok mutatják:

	olvasni vagy olvasni-írni tud szám szerint az ország összes népességének százalékában		sem olvasni sem írni nem tud szám szerint az ország összes népességének százalékában	
	szám	százalék	szám	százalék
Magyarországban	4,501,439	48.99 %	4,687,714	51.01 %
Erdélyben	374,795	21.33 „	1,382,175	78.67 „
együtt	4,876,234	44.55 „	6,069,889	55.45 „
Fiume város és kerületében	7,156	46.43 „	8,241	53.52 „
Horvát-Szlavonországban	129,056	15.90 „	682,507	84.10 „
A határörvidéken	322,365	32.93 „	655,866	67.05 „
Összesen	5,334,811	41.84 „	7,416,503	58.16 „

Már az első összehasonlításnál is az tűnik ki tehát, hogy a kellő korban levő összes lakosságnak több mint fele része (58 : 42) nem tud sem olvasni, sem írni.

A legjobb arányt mutatja a szoros értelemben vett:

Magyarország	= 49	tudó:	51	nem tudóhoz
utánna Fiume és kerülete	= 46.5	„	53.5	„
azután a határőrvidék	= 33	„	67	„
továbbá Erdély	= 21.3	„	78.7	„
végül legroszabb Horvát-Szlavon- ország	= 15.8	„	84.1	„

A valamit tudók a semmit sem tudók irányában itt egytűvé voltak számlálva, ha mindjárt csak olvasni tudtak is.

Nagy különbség levén azonban a csak olvasni tudók között az írni-olvasni tudók irányában, még e viszonyt is tisztecesebben kell fejtegetni, mire egyébiránt elég lesz csak százalékokkal működni; de a férfi- és nőlakosság közötti különbséget itt, miután egyéb következtésekre fog alapot szolgáltatni, máris ki kell tüntetni.

Tudott pedig:

	olvasni-írni		csak olvasni	
	férfi	nő	férfi	nő
Magyarországban	44.49 %	27.65 %	8.46 %	17.46 %
Erdélyben	21.74 „	10.96 „	3.85 „	6.08 „
Fiume város és kerületében	53.81 „	40.33 „	0.11 „	0.08 „
Horvát-Szlavonországban	19.18 „	11.01 „	0.65 „	1.01 „
A határőrvidéken	36.13 „	18.25 „	6.41 „	4.77 „

Tetemesen csekélyebb része ennél fogva a nőknek az, mely olvasni és írni tudván, kerekébb műveltségnek örvendő, akár az eredeti elemi oktatás rosszabb voltának, akár azon körülménynek tulajdonítsuk e jelenséget, hogy későbbi hivatásuk és napi foglalkozásuk között könnyebben elfelejtik az egyszer megtanultat. Az előbbi feltevés mellett látszik azonban szólani, ha ugyan annak is nincs némi része benne, miszerint a lánygyermek hamarabb tanulják meg az olvasást, hogy a csak olvasni tudók között megint átlag a nők százaléka nagyobb, csak a határőrvidék és Fiume képezvén ebben csekély kivételt.

A férfiak és nők közötti e tetemes eltérést ugyancsak a nők hátrányára még a semmit sem tudók számai is bizonyítják, ha az illetőket a nemi különbség szerint szétválasztjuk.

Van ugyanis a sem olvasni, sem írni nem tudók között:

	férfi		nő	
	szám szerint	százalékban	szám szerint	százalékban
Magyarországban	2.135,503	47.05 %	2.551,211	54.89 %
Erdélyben	654,682	74.41 „	727,493	82.06 „
Összesen és átlag	2.791,185	51.49 „	3.278,704	59.34 „
Fiume város és kerületében	30,183	46.08 „	5,058	59.59 „
Horvát-Szlavonországban	323,490	80.17 „	359,017	87.98 „
A határőrvidéken	284,243	57.36 „	371,623	76.98 „
együtt és átlag	3.402,101	53.77 „	4.014,402	63.45 „

Szinte fölösleges megjegyezni, hogy a százalékok külön csak a megfelelő korban levő férfi-népesség, s ugyancsak külön a megfelelő női népesség alapúl vételével számítottak ki.

E számokból eléggé kitűnik, hogy a női népesség műveltségi állapota a férfiakéhoz képest mindenütt rosszabb, a különbözet

tevéen Magyarországon	7.84	%-ot
Erdélyben	8.55	„
Fiume város és kerületében	13.51	„
Horvát-Szlavonországban	7.81	„
A határőrvidéken	19.62	„
átlag	9.68	„

és pedig a férfiak előnyére.

Hogy az egyes országokon belől, legalább a törvényhatóságok határaig is némi rendszeresb áttekintést nyerjünk a népesség műveltségi állapotáról, miből jelesen a népoktatás állapotára is lehet és méltán következtetni, szükségessé válik az egyes megyéket azon tényező sorszámára szerint sorozni, mely őket a sem írni, sem olvasni nem tudók minél csekélyebb száma szerint megilleti.

E sorozásnál a szabad királyi és kiváltságos városok is a megyei összegek közé befoglaltattak, nehogy igazságtalan ítéletre legyen alkalom szolgáltatva azon megyék irányában, melyek területén, nem ugyan külön törvényhatóságot képező, mégis inkább városi — s ennél fogva méltán követelhetőleg — műveltebb elemeket bírnak falikon belől. Hogy azonban egyúttal a nők műveltségi foka is kitűnjék, ezek megfelelő százaléka az átlagos százalék mellé szintén jegyeztetett. A városok külön százaléka noha egyik megelőző fejezetben külön tárgyalattott, később még ezen kivül is felsorolattik.

A megyék sorrendje következő:

Magyarország-Erdélyben.	sem olvasni sem írni nem tud :	
	átlag	a nők körül
1. Mosony megye	16.88 %	19.16 %
2. Soprony „	22.16 „	25.34 „
3. Gömör „	22.56 „	23.30 „
4. Torna „	28.78 „	29.49 „
5. Veszprém „	29.25 „	33.40 „
6. Győr „	29.05 „	34.35 „
7. Liptó „	30.30 „	32.89 „
8. Pozsony „	32.87 „	37.71 „
9. Komárom „	33.06 „	37.92 „
10. Hont „	33.10 „	35.67 „
11. Tolna „	33.56 „	39.46 „
12. Zólyom „	33.61 „	35.69 „
13. Fehér „	34.30 „	39.06 „
14. Békés „	34.69 „	37.71 „
15. Vas „	34.96 „	38.63 „

	sem olvasni sem írni nem tud :	
	átlag	a nők közül
16. Pest megye	36.50 „	42.21 %
17. Hajdú kerület	36.71 „	39.71 „
18. Esztergom megye	36.97 „	40.99 „
19. Borsod „	40.11 „	43.06 „
20. Nógrád „	40.14 „	39.70 „
21. Túróc „	41.9 „	42.79 „
22. Baranya „	41.24 „	44.34 „
23. Nyitra „	42.21 „	46.14 „
24. Bars „	42.30 „	43.68 „
25. Somogy „	43.12 „	46.20 „
26. Jászkún kerület	43.27 „	46.52 „
27. Abauj megye	43.49 „	47.49 „
28. Árva „	44.13 „	46.38 „
29. Szepes „*)	44.53 „	45.83 „
30. Segesvár szék	44.73 „	47.66 „
31. Besztercze vidék	46.25 „	47.84 „
32. Köhalmi szék	48.72 „	51.61 „
33. Brassó vidék	49.88 „	57.40 „
34. Nagysink szék	50.23 „	55.11 „
35. Medgyes „	50.95 „	54.03 „
36. Heves megye	52.89 „	54.70 „
37. Csongrád „	55.77 „	61.71 „
38. Csanád „	55.88 „	61.86 „
39. Zala megye	56.69 „	60.42 „
40. Szabolcs megye	56.69 „	62.72 „
41. Bács „	58.01 „	64.66 „
42. Szécsény	59.21 „	65.03 „
43. Udvarhelyszék	59.81 „	67.23 „
44. Bihar megye	59.94 „	62.20 „
45. Trencsén „	60.71 „	64.0 „
46. Zemplén „	61.10 „	64.94 „
47. Sáros „	63.61 „	65.35 „
48. Torontál „	64.50 „	70.10 „
49. Szatmár „	66.59 „	72.38 „
50. Ujgyeházaszék	68.70 „	76.27 „
51. Háromszék	69.93 „	76.77 „
52. Temes megye	70.82 „	76.69 „
53. Marosszék	72.62 „	81.60 „
54. Bereg megye	73.53 „	79.08 „
55. Aranyosszék	75.60 „	84.60 „
56. Ung megye	77.06 „	80.10 „
57. Kraszna megye	79.31 „	81.81 „
58. Csik szék	79.34 „	84.16 „
59. Arad megye	79.40 „	83.16 „
60. Szászsebes szék	79.90 „	85.28 „
61. Kolozs megye	80.90 „	83.86 „
62. Szerdahelyszék	81.0 „	86.30 „

*) A XVI. szepessi várossal.

	sem olvasni sem írni nem tud :	
	átlag	á nők közül
63. Ugocsa megye . . .	81.69 „	86.08 %
64. Naszód vidék . . .	81.65 „	90.11 „
65. Kükküllő megye . . .	82.19 „	85.03 „
66. Közép-Szolnok megye .	82.66 „	86.48 „
67. Szászváros szék . . .	83.66 „	88.18 „
68. Felső-Fehér megye . . .	83.68 „	87.50 „
69. Krassó megye . . .	85.45 „	91.74 „
70. Torda „ . . .	86.99 „	90.37 „
71. Máramaros megye . . .	87.58 „	91.43 „
72. Fogaras vidék . . .	87.67 „	93.69 „
73. Alsó-Fehér megye . . .	89.61 „	92.62 „
74. Belső-Szolnok megye . .	89.66 „	93.03 „
75. Kővár vidék . . .	92.77 „	96.0 „
76. Doboka megye . . .	93.20 „	95.19 „
77. Hunyad „ . . .	94.50 „	96.78 „
78. Zaránd „ . . .	95.70 „	89.07 „
II. Fiume város és kerületében	53.52 %	59.59 %

III. Horvát-Szlavonországban :

1. Szerém megye . . .	79.29 %	85.07 %
2. Verőce „ . . .	80.77 „	83.50 „
3. Körös „ . . .	84.19 „	88.52 „
4. Fiume „ . . .	85.52 „	92.45 „
5. Varasd „ . . .	85.59 „	89.51 „
6. Zágráb „ . . .	86.20 „	89.15 „
7. Pozsega „ . . .	87.50 „	90.13 „

A határvidéken

1. Szerb bántási ezred . . .	37.41 %	46.30 %
2. Német-bántási „ . . .	45.83 „	57.12 „
3. Román-bántási „ . . .	45.97 „	60.86 „
4. Titeli-csajkás zászlóalj .	46.44 „	59.04 „
5. Szentgyörgyi ezred . . .	60.58 „	66.32 „
6. Broódi „ . . .	65.30 „	73.80 „
7. Pétervárad „ . . .	66.55 „	73.93 „
8. Gradiskai „ . . .	67.22 „	78.87 „
9. II. Báni „ . . .	73.91 „	85.32 „
10. Körösi „ . . .	80.32 „	88.23 „
11. Szluini „ . . .	85.13 „	97.85 „
12. Ottocsáni „ . . .	85.73 „	96.48 „
13. I. Báni „ . . .	87.07 „	96.65 „
14. Likkai „ . . .	89.87 „	97.88 „

A népesség műveltségi foka nem egy és ugyanaz levén a városi és vidéki lakosságnál, helyes megítélhetése szükségessé teszi a kitérést a városi lakosságra is.

A szabad királyi és kiváltságos városok egyébiránt nem képezik kizárólag az ország városi lakosságát, azért a többi nem külön tör-

vényhatóságot képező, de 10,000-en felüli lakossal bíró városok e sorozatba annál is inkább felvételtek, mert ebbeli viszonyaik kutatása kiválóan a magánstatistikusnak látszik feladatul kínálkozni, ismeretükre pedig alább különben is szükségünk lesz.

Hogy tehát a városi lakosság műveltségi állapotáról is fogalmat szerezhessünk, alább nemcsak a külön törvényhatóságot képező, Erdélyre nézve pedig még a székekkel együtt egy törvényhatóságot képező szab. kir. városok is, a határőrvidékre nézve, végül, az úgynevezett katonai községek, hanem mindazon városok is tekintetbe vétettek, melyek legalább 10,000-nyi lakossággal bírnak s a szerint felsorolva következnek, a mint lakosságuk közt legcsekélyebb az olvasni irni nem tudók százaléka, és pedig:

I. Magyarország-Erdélyben.

1. Kőszeg	15.08 %	35. Esztergom	34.07 %
2. Túrkeve	15.20 "	36. Késmárk	34.08 "
3. Kis-Ujszállás	17.71 "	37. Csaba	34.57 "
4. Kis-Marton	17.83 "	38. Ó-Buda	35.72 "
5. Soprony	18.38 "	39. Kalocsa	36.72 "
6. Debreczen	20.06 "	40. Kassa	37.22 "
7. Libetbánya	21.12 "	41. Modor	37.57 "
8. Mező-Berény	21.85 "	42. Szatmár-Németi	37.64 "
9. Bakabánya	21.87 "	43. Miskolcz	37.76 "
10. Ruszt	24.56 "	44. Székely-Udvarhely	38.03 "
11. Székes-Fehérvár	26.02 "	45. Makó	38.04 "
12. Szegszárd	27.26 "	46. H. Szoboszló	38.22 "
13. Zólyom	27.30 "	47. Czegléd	38.30 "
14. Pozsony	27.37 "	48. Nagy-Várad	38.72 "
15. Karczag	27.38 "	49. Halas	38.94 "
16. Breznóbánya	27.59 "	50. Torda	39.06 "
17. Győr	28.05 "	51. Apatin	39.31 "
18. Pest	28.12 "	52. Szalonta	39.35 "
19. Szarvas	28.37 "	53. Csikszereda	39.97 "
20. Bazin	29.38 "	54. Komárom	40.30 "
21. Troncsén	29.73 "	55. Korpona	40.33 "
22. Besztercebánya	29.83 "	56. Göllniczbánya	40.34 "
23. H.-Nánás	30.17 "	57. Vác	40.42 "
24. Veszprém	30.22 "	58. Segesvár	40.70 "
25. Buda	30.68 "	59. Kőrmöczbánya	40.95 "
26. Pápa	30.71 "	60. Szent-György	41.31 "
27. Nagy-Szombat	30.73 "	61. Eperjes	42.37 "
28. XVI. Szepesi város	31.03 "	62. H. M.-Vásárhely	42.58 "
29. Békés	23.32 "	63. Besztercze	42.59 "
30. Nagy-Szeben	32.40 "	64. N.-Kanizsa	42.99 "
31. Orosháza	32.70 "	65. Szentés	43.26 "
32. H. Bősörmény	32.82 "	66. Kolozsvár	43.33 "
33. Pécs	33.78 "	67. Vajda-Hunyad	43.52 "
34. Szakolcza	34.05 "	68. N.-Körös	43.72 "
		69. Mezőtúr	43.82 "

70. Nyiregyháza	43.69 %	114. Nagy-Becskerek	64.01 %
71. Selmeczbánya	44.10 „	115. Versecz	64.72 „
72. Tör. Szt-Miklós	44.40 „	116. Zenta	64.81 „
73. Lőcse	44.48 „	117. Hátszeg	64.93 „
74. Kis-Szeben	45.04 „	118. Lugos	65.30 „
75. Kézdi-Vásárhely	45.37 „	119. Ó-Becse	66.11 „
76. Mohács	45.62 „	120. Dettva	66.18 „
77. Déva	45.96 „	121. Ó-Kanizsa	67.55 „
78. Temesvár	46.13 „	122. Ujbánya	69.62 „
79. Nagy-Károly	46.47 „	123. Pécska	72.45 „
80. Maros-Vásárhely	46.89 „	124. Zombor	72.53 „
81. Ungvár	48.32 „	125. Nagy-Kikinda	73.91 „
82. Oláhfalu	48.66 „	126. Abrudbánya	74.90 „
83. Medgyes	48.69 „	127. Félégyháza	74.90 „
84. Brassó	50.09 „	128. Szabadka	78.45 „
85. Arad	50.29 „	129. Kolos	81.45 „
86. Baja	50.54 „	130. Bereczk	84.17 „
87. Bártfa	51.36 „	131. Szék	85.45 „
88. Duna-Földvár	51.58 „		
89. Zilah	51.69 „	II. Fiume szab. kir. város	45.85 %
90. Fogaras	52.17 „		
91. Felsőbánya	52.60 „	III. Horvát-Szlavonországban.	
92. Ilyefalva	52.66 „	1. Pozsega sz. kir. város	34.67 %
93. Kecskemét	53.45 „	2. Károlyváros „ „	37.69 „
94. Jászberény	53.86 „	3. Zágráb „ „	38.22 „
95. Szászváros	54.24 „	4. Eszék „ „	38.42 „
96. Abony	54.64 „	5. Kőrös „ „	39.74 „
97. Vizakna	54.70 „	6. Varasd „ „	46.09 „
98. Nagy-Bánya	54.72 „	7. Kaproncza „ „	61.16 „
99. Eger	54.89 „	8. Bukkari „ „	77.31 „
100. Gyöngyös	54.89 „		
101. Gyulafehérvár	54.93 „	IV. A határörvidékben.	
102. Szamos-Ujvár	55.82 „	1. Belovár kat. község	0.52 % }*)
103. Nagy-Enyed	56. 0 „	2. Fehértemplom „ „	2.95 „ }
104. Gyula	56.30 „	3. Zimony „ „	13.20 „
105. Sepszi-Szent-György	56.95 „	4. Broód „ „	30.69 „
106. Szolnok	59.56 „	5. Kosztainicza „ „	31.60 „
107. Szász-Régen	59.63 „	6. Karlopágo „ „	32.79 „
108. Ujvidék	60.42 „	7. Zengg „ „	35.48 „
109. Csongrád	60.54 „	8. Ivanics „ „	37.60 „
110. Erzsébetváros	61.31 „	9. Pancsova „ „	39.67 „
111. Deés	61.99 „	10. Pétervárad „ „	40.18 „
112. Szeged	62.32 „	11. Petrinja „ „	54.42 „
113. Szászsebes	63.65 „	12. Karlovicz „ „	61.80 „

*) Noha a határörvidék jobb népiskolái és sokkal rendesebb iskolátogatása általánosan ismeretes, mint azt a katonai községek százaléka ki is tüntetik: Belovár és Fehértemplom, talán Zimony városoknál az olvasni-írni nem tudók feltűnően csekély száma mégis hibás fölvetelen látszik alapulni, mely azonban utólag helyre-gazítható többé nem volt.

Szétválasztva egyszer a megyei és városi lakosságot műveltség tekintetében, a városok sokkal előnyösebb helyzete e tekintetben azonnal kitűnik s még inkább kiemelkedik, ha a két rendbeli népesség emez átlagszámait is egymás mellé helyeztetnek, megjegyeztetvén mindazonáltal és ismételten, hogy az itt ilyenlül kitüntetett népesség korántsem tekinthető kizárólag, legfeljebb kiválóan városi lakoságnak.

	Az általános népesség		Levonva az 1—6 éveseket marad	
	megyékben	városokban	megyékben	városokban
Magyarországban	10.136,518	981.105	8.341,960	847,193
Erdélyben	1.973,094	128,633	1.647,056	109,914
Fiume város és kerületében	4,570	13,314	3,919	11,478
Horvát-Szlavonországban	902,913	76,809	744,783	66,780
A határvidéken	1.139,812	60,559	926,366	51,865
Összesen	14.156,907	1.260,420	11.664,084	1.087,230
	15.417,327		12.751,314	

Folytatva ilyformán az összehasonlítást, kitűnik, hogy :

I. Magyarországon :		megyékben		városokban	
		szám szerint	%-ban	szám szerint	%-ban
olvasni irni tud	férfi	1.752,020	42.48	268,573	64.38
	nő	1.083,854	25.70	201,543	46.87
	együtt	2.835,874	34.00	470,116	55.19
csak olvasni tud	férfi	373,774	9.07	10,178	2.48
	nő	785,232	18.01	26,265	6.11
	együtt	1.159,006	13.89	36,443	4.30
sem olvasni sem irni nem tud	férfi	1.998,051	44.85	138,452	33.18
	nő	2.349,029	55.69	202,182	47.02
	együtt	4.347,080	52.11	340,634	40.21
II. Erdélyben :					
olvasni irni tud	férfi	163,235	19.79	28,110	51.19
	nő	78,804	9.59	17,336	31.52
	együtt	242,039	14.70	45,446	41.34
csak olvasni tud	férfi	32,027	3.88	1,911	3.48
	nő	49,704	6.05	3,668	6.67
	együtt	81,731	4.96	5,579	5.08
sem olvasni sem irni nem tud	férfi	629,792	76.33	24,890	45.33
	nő	693,494	84.36	33,999	61.81
	együtt	1.323,286	80.34	58,889	53.58
III. Fiume város és kerületében :					
olvasni irni tud	férfi	532	18.48	3,187	63.22
	nő	305	14.87	3,118	48.44
	együtt	837	21.35	6,305	54.90
csak olvasni tud	férfi	2	0.11	5	0.10
	nő	2	0.10	5	0.07
	együtt	4	0.10	10	0.09

	megyékben		városokban					
	szám szerint	%-ban	szám szerint	%-ban				
sem olvasni sem írni nem tud	}	}	}	}				
férfi . . .					1,334	71.41	1,849	36.68
nő . . .					1,744	85.03	3,314	51.49
együtt . . .	3,078	78.55	5,163	44.98				

VI. Horvát-Szlavonországban :

olvasni írni tud	}	}	}	}				
férfi . . .					58,126	15.67	19,255	59.28
nő . . .					29,165	7.50	15,760	45.95
együtt . . .	87,291	11.72	35,015	52.43				
csak olvasni tud	}	}	}	}				
férfi . . .					2,486	0.67	138	0.42
nő . . .					3,856	1.03	270	0.79
együtt . . .	6,342	0.85	408	0.61				
sem olvasni sem írni nem tud	}	}	}	}				
férfi . . .					310,403	83.66	13,087	40.30
nő . . .					340,747	91.17	18,270	53.26
együtt . . .	651,250	87.43	31,357	46.96				

V. Határőrvidéken :

olvasni írni tud	}	}	}	}				
férfi . . .					162,537	34.61	15,972	61.58
nő . . .					78,096	17.10	10,991	42.39
együtt . . .	240,633	25.97	26,963	51.09				
csak olvasni tud	}	}	}	}				
férfi . . .					27,104	5.78	4,629	17.92
nő . . .					18,630	4.08	4,386	16.91
együtt . . .	45,734	4.94	9,035	17.42				
sem olvasni sem írni nem tud	}	}	}	}				
férfi . . .					279,928	59.61	5,315	20.50
nő . . .					360,071	78.82	10,552	40.70
együtt . . .	639,999	69.09	15,867	30.59				

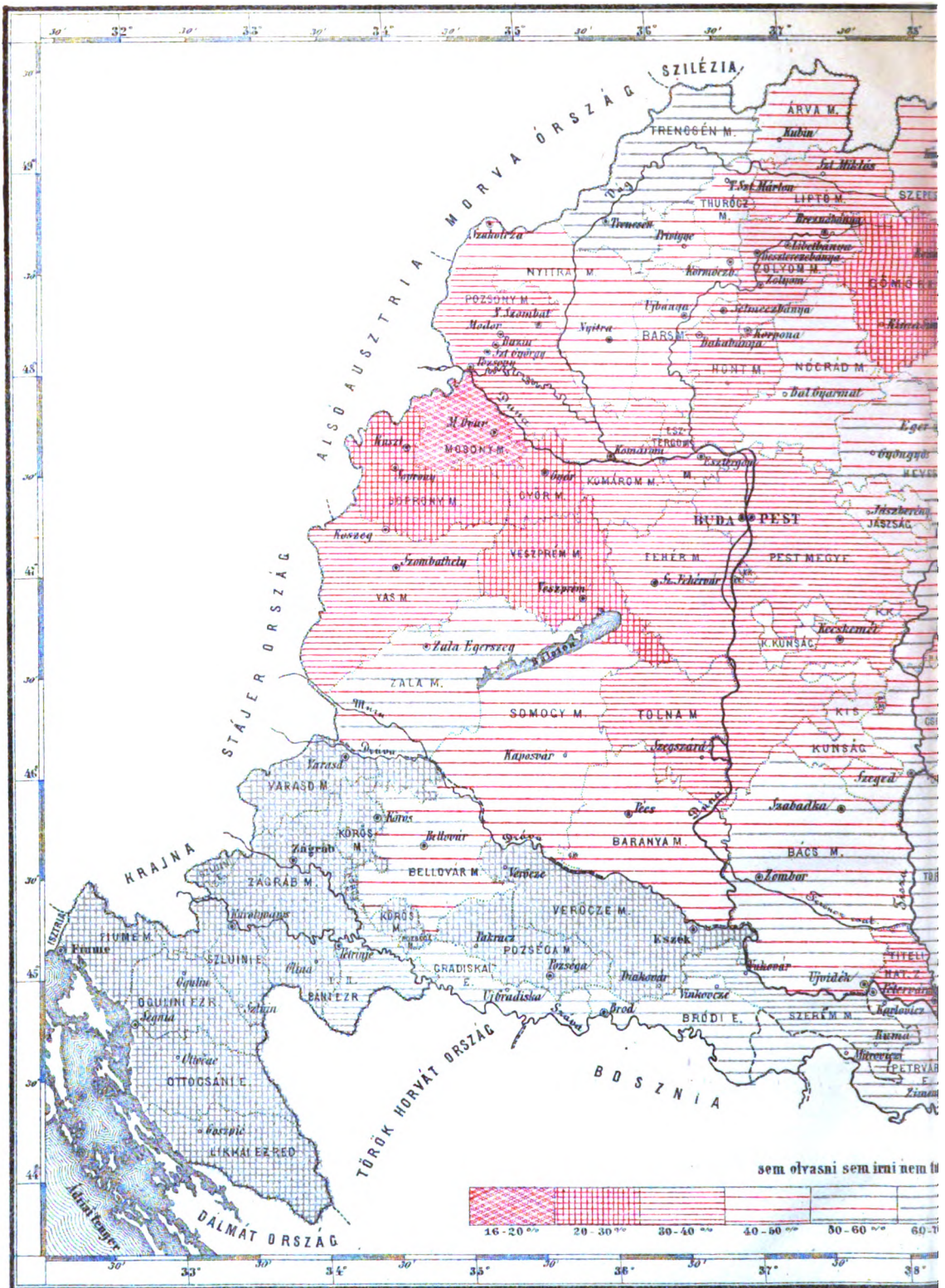
És összeronva a Szt. István birodalma összes országait kitűnik, hogy :

	olvasni írni tud		csak olvasni tud		sem olvasni sem írni nem tud	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
megyékben . . .	2.136,450	1.270,224	435,393	857,424	3.219,508	3.745,085
városokban . . .	335,097	248,748	16,881	34,594	183,593	268,317
együtt . . .	2,471,547	1,518,972	452,274	892,018	3,403,101	4,013,402
	3.990,519		1.344,292		7.416,503	

Ugyan ezt pedig százalékokban kifejezve :

megyékben	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
	36.89	21.63	7.52	14.60	55.59	63.77
városokban	62.57	45.09	3.15	6.27	34.28	48.64
együtt	39.06	23.64	7.15	13.89	53.79	62.47

Az olvasni és írni tudás tehát, vagyis a tömegesen kimutatható műveltségi fok nagyobbika a városi népességnél majd kétszer akkora százalékot tüntet fel mint a férfiaknál, mind a nőknél. Ugyanez áll a csak olvasni tudóknál is s míg a sem olvasni, sem írni nem tudók városokban a férfiaknál az összes férfi lakosságnak egy harmadát alig haladják meg, a nőknél is innen maradnak számuk felén, addig a

Rajzolta Hatsek Jgn.

m.k. állam

NÉPESSÉG

MIVELTSÉGI FOKA.

megyékben a sem olvasni, sem írni nem tudó férfiak is már közel 60, a nők épen közel 64 százalékát képezik összes számuknak.

2. A műveltségi fok összevetve a területtel, nemzetiséggel és vallással.

Az írni-olvasni tudás és nem tudás, vagyis a népességnek az ennek segédelmével kimutatható legáltalánosabb, legelemibb műveltségi állapota, mint a táblázatokból látszik elég szomorú. A számbeli összeállításoknál is világosabban mutatja azonban ebbeli állapotunkat az e célra készült és mellékelt grafikai térkép. E térképen ismét azon kettős színezetű mértékfokozatot használtuk, melyet a férfiak és nők számarányát grafikailag kimutató térképről már ismerünk. Tudniillik az olvasni-írni nem tudók százalékszámait kilencz fokozatra osztván, az 50-60 % közötti fokozatban vegyest használtunk piros és fekete tág vonalokat a mind kisebb de a műveltségben haladást jelentő százalékokat mind sűrűbb pirossal, az emelkedő, de a tudásban hanyatlást mutató százalékokat mind sötétebb barna csíkokkal jelezvén.

Így egy pillanatra látszik, hazánk mely vidékein műveltebb, melyikéin kevésbé az a népesség nagy része. Minél élénkebb pirosságot mutat ugyanis valamely megye, annál nagyobb benne az olvasni-írni tudók száma; minél sötétebbnek mutatkozik a térképen is a megye, annál nagyobb sötétség uralkodik lakói között is, vagyis annál több az olvasni-írni nem tudó.

A magyar korona egész birodalmát tekintve, azonnal felötlük, hogy nyugati része az, melyben az annyit hangoztatott „nyugati civilizatio“ leginkább fogott, csak itt találkozával oly megyék, melyeknek lakói közül 20—30 %-nál kevesebb az, a ki olvasni-írni nem tud. Éjszakfelé haladva, e viszony már hanyatlis az egész határon az 50 % körül hullámzik, hol innen, hol túl maradván egy-két százalékkal e viszonyon, némileg pedig már a sötét szín is nyomulván előtérbe.

Éjszaka kelet felé (Ung-Bereg stb) már észrevehetőleg sötétül a színfokozat, Máramarosban épen az utolsó-előtti (80—90 %) fokozatra száll alá s ily arányban vonul végig majd egész Erdélyen, csak a szász székekben mutatván vidorabb, Három- és némileg Csíkszékben legalább világosabb színezetet; de azért Kővár vidéken, Doboka-, Zaránd- és Hunyadmegyékben egyúttal a legszomorúbb (90 % felüli) arányokat is tapasztaljuk.

Majd ugyanez fokozat csap át délnek Krassó-megyébe s Arad és Temes megyékben valamennyire enyhülvén, közel ugyanez arány marad meg állandóan egész Horvát-Szlavonországban s terjed le a tengermelléken a dalmát határig. Csak az újabban polgárosított Belo-

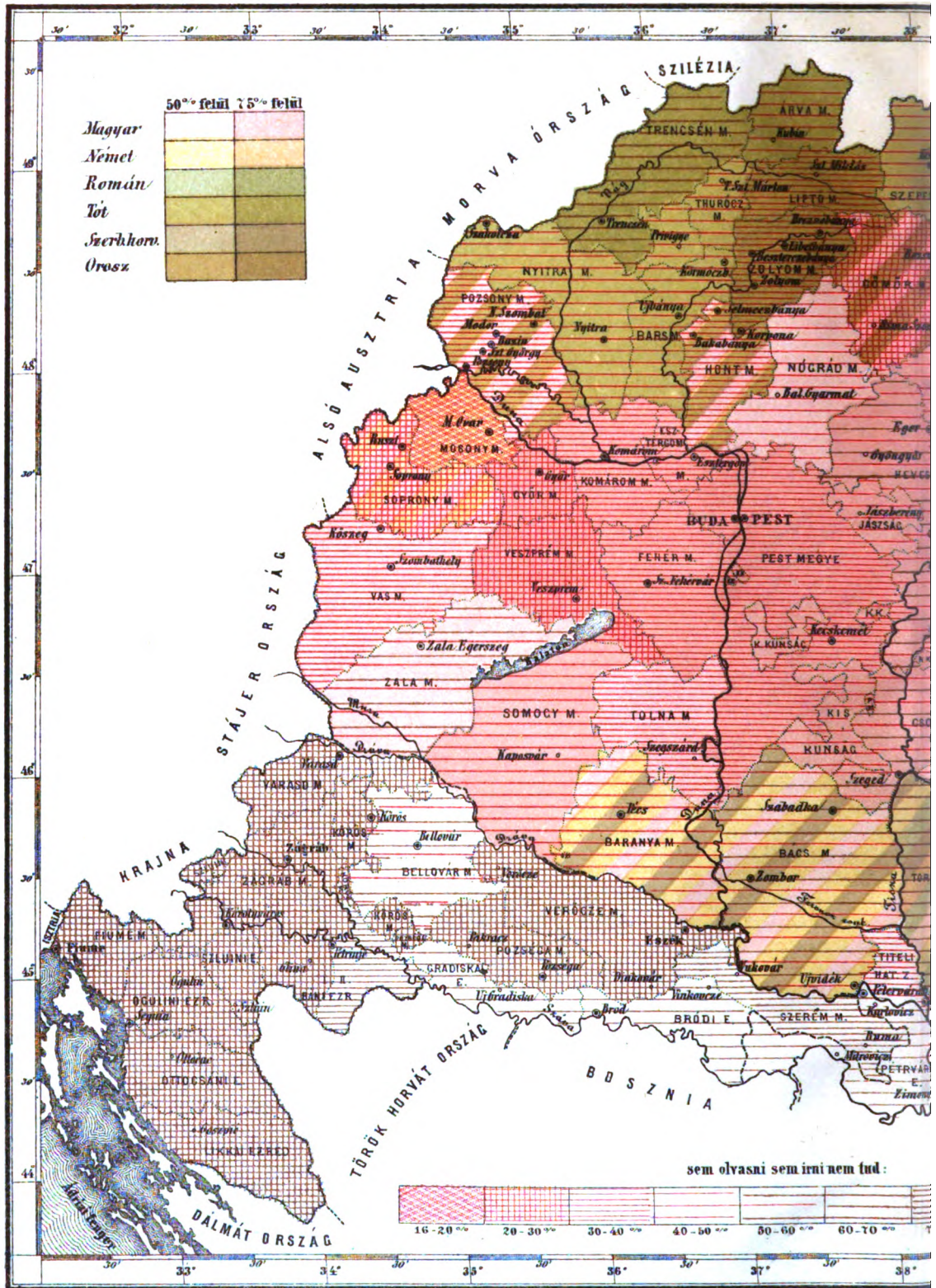
vármegye s a horvát-szlavon határvidéknek a Száva mentén vonuló része képez örvedetesebb, a magyar határvidék épen határozottan előnyös, sok magyar megyével vetekedő ellentétet.

Ez a Szent István korona országainak általános képe. De, ha igazságosak akarunk lenni, ezúttal külön kell választanunk a korona egyes országait s régibb tartományait, hogy némi átlátszóbb számcsoporthoz jussunk.

Megtartva ugyanis a térkép alapjául szolgáló tizes fokozatot, mely egyúttal elég világos fogalmat szolgáltat, könnyű levén megérteni, hogy 100 ember közül 20, 30, 50 vagy épen 90 nem tud olvasni-írni s ezt az összes területhez és népességhez viszonyítva, kiderül, hogy az ország mekkora része, a népességnek mekkora százaléka esik az egyes osztályzatokba.

És pedig olvasni-írni nem tud:

I. Magyarországban		
20%-on alúl	33.79	□ mértföldön lakó 75,486 lakós
20—30% között	236.84	„ 732,449 „
30—40 „ „	766.43	„ 2,594,839 „
40—50 „ „	737.88	„ 2,149,526 „
50—60 „ „	761.16	„ 2,366,352 „
60—70 „ „	474.75	„ 1,410,267 „
70—80 „ „	345.35	„ 1,012,856 „
80—90 „ „	329.99	„ 660,722 „
90-en felül	41.48	„ 115,126 „
Összesen	3.727.67	„ 11.117.623 „
II. Erdélyben :		
40—50% között	64.09	„ 158,114 „
50—60 „ „	107.96	„ 243,232 „
60—70 „ „	51.97	„ 110,055 „
70—80 „ „	114.53	„ 238,600 „
80—90 „ „	458.09	„ 1,051,305 „
90%-on felül	158.21	„ 295,421 „
Összesen	954.85	„ 2,101,727 „
III. Horvát-Szlavonországban :		
70—80% között	41.0	„ 120,352 „
80—90 „ „	293.58	„ 859,370 „
Összesen	334.58	„ 979,722 „
IV. A határvidéken :		
a) magyar.		
30—40% között	46.39	„ 129,120 „
40—50 „ „	143.50	„ 212,775 „
60—70 „ „	54.11	„ 102,765 „
Összesen	244.00	„ 444,660 „

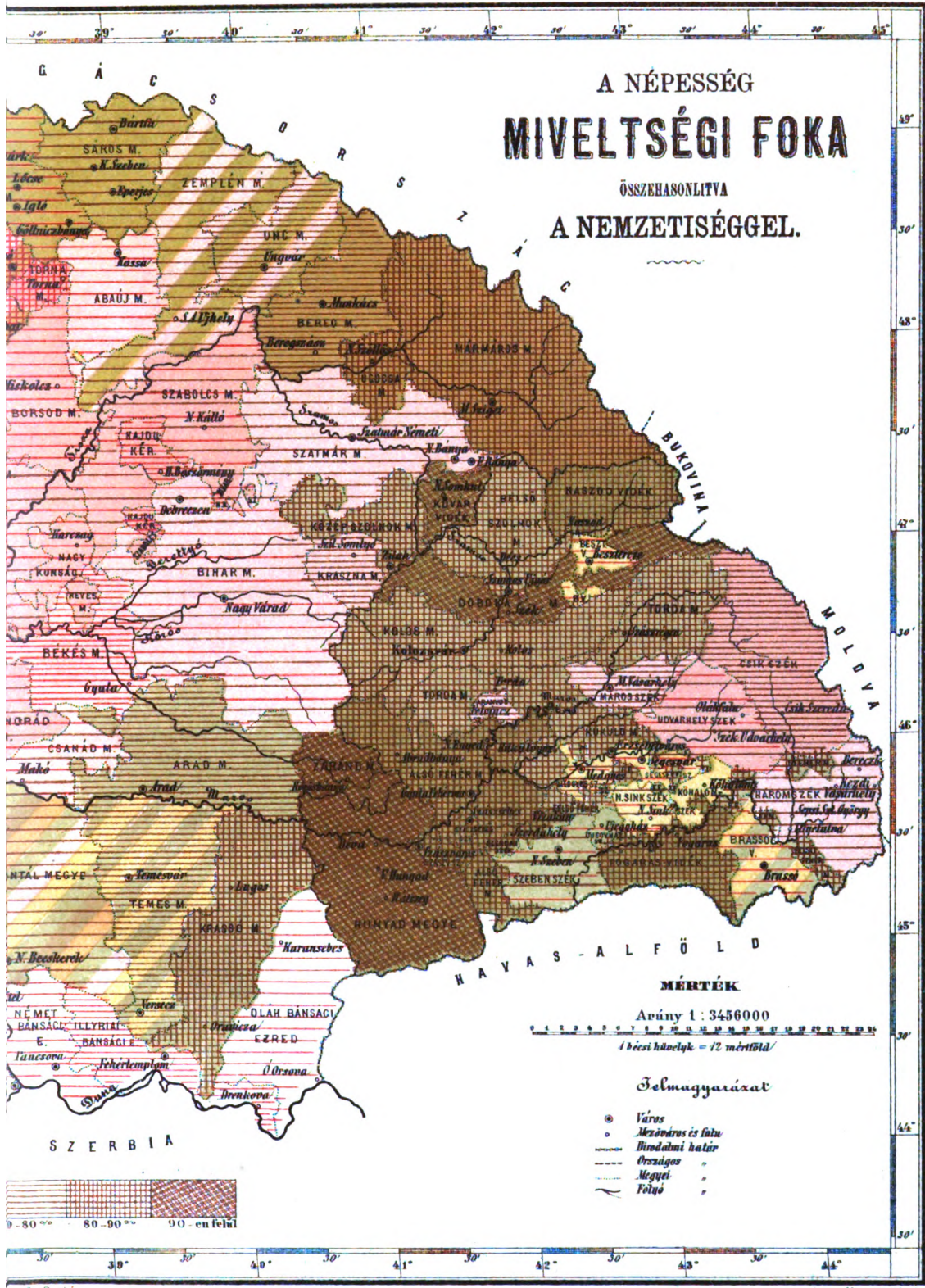

Rajzolta J. Átsek J. g.

m. k. állomány

A NÉPESSÉG MIVELTSÉGI FOKA

ÖSSZEHASONLITVA
A NEMZETISÉGGEL.

b) horvát.	□ mőködőn lakó	lakók
50—60% között	64.82	159,248
60—60 „ „	63.32	144,136
70—80 „ „	24.34	66,096
80—90 „ „	186.92	286,231
Összesen	339 0	755,711

Százalékok szerint vonva össze pedig a megelőző számokat, azt látjuk, hogy sem olvasni sem írni nem tud

	Magyaror- szágban	Erdély- ben	Horvát-Szlavon- országban	a magyar- határőrvidéken	a horvát
20%-on alúl	0.68%	—	—	—	—
20—30% között	6.59 „	—	—	—	—
30—40 „ „	23.36 „	—	—	29.04%	—
40—50 „ „	19.33 „	7.52%	—	47.85 „	—
50—60 „ „	21.29 „	11.84 „	—	—	21.07%
60—70 „ „	12.70 „	5.23 „	—	23.11 „	19.07 „
70—80 „ „	9.11 „	11.35 „	12.29%	—	8.75 „
80—90 „ „	5.91 „	50.01 „	87.71 „	—	51.11 „
90%-on felül	1.03 „	14.65 „	—	—	—
vagyis átlag	51.01%	78.67%	84 10%	45.86%	77.80%

Ezen kis összeállítást szükségesnek láttuk bemutatni, mert a térkép színezett jeleit ez magyarázza meg még inkább.

Csak ily csoportosítás nyomán látjuk, mennyivel előbbre van a magyar anyaország egynémely vidéke például a határőrvidék fölött, noha ennek átlaga kedvezőbb amazénál.*) Csak így tapasztaljuk, hogy 20 %-on alúl de még 20 és 30 % között levő olvasni-írni nem tudók Magyarországon kívül sehol nincsenek. Még a legkedvezőbb arányú magyar határőrvidék lakossága is csak oly miveltségű, hogy 100 ember közül legfeljebb 30—40 nem tud sem olvasni sem írni; tehát nála az a legjobb osztály, a melybe az anyaországnak már legnagyobb százaléka esik. Erdély egy fokozattal még későbbben kezdi meg a sort valami csekély (7.5) százalékkal, holott népének legnagyobb része (50 %-on felül) azon fokozatba esik, a hol 100 közül csak 10—20 tud olvasást vagy írást, sőt még az utolsó fokozat, melyben 100 ember közül 10 se akad, ki olvasni-írni tudna, Magyarországon csak 1 %-ot tüntet fel, Erdélyben az már 14% -ot mutat, a többi országrészekben pedig elő sem fordul. Egyébiránt Horvát-Szlavonország áll legrosszabbul, mert itt legjobb esetben is csak 20—30 ember akad 100 közül, ki írott betűket ért, majd kilencz-tizedrésze pedig olyan, hogy 100 ember közül alig tud 10 olvasni-írni. És e tekintetben a horvát határőrvidék se áll sokkal különben, mert itt is a lakosság felénél több olyan, a mely

*) Lásd egyébiránt a 364-dik lapon levő jegyzetet.

közül 100 emberre csak alig 10 esik tudó, 80—90 pedig olyan, a ki sem olvasni sem írni nem tud.

E viszony kutatása sokkal érdekesebb, de sokkal fontosabb is, sem-hogy össze ne vessük azon két tényezővel, mely vegyes lakójú orszá-gunkban is oly nagy szerepet játszik, t. i. a nemzetiséggel s a hit-felekezéssel.

Mindkét viszonyt iparkodtunk oly alakú térképen szemlél-he-tővé tenni, mely mintegy önmagától magyarázódik. E célra oly eljárás követtetett, hogy az illető megye, melyben valamely nemzetiség vagy vallás abszolút többségben van, azon nemzetiség vagy vallás alapszínze-tét nyerte, mely e két tényező már ismertetett térképein is használtatott.

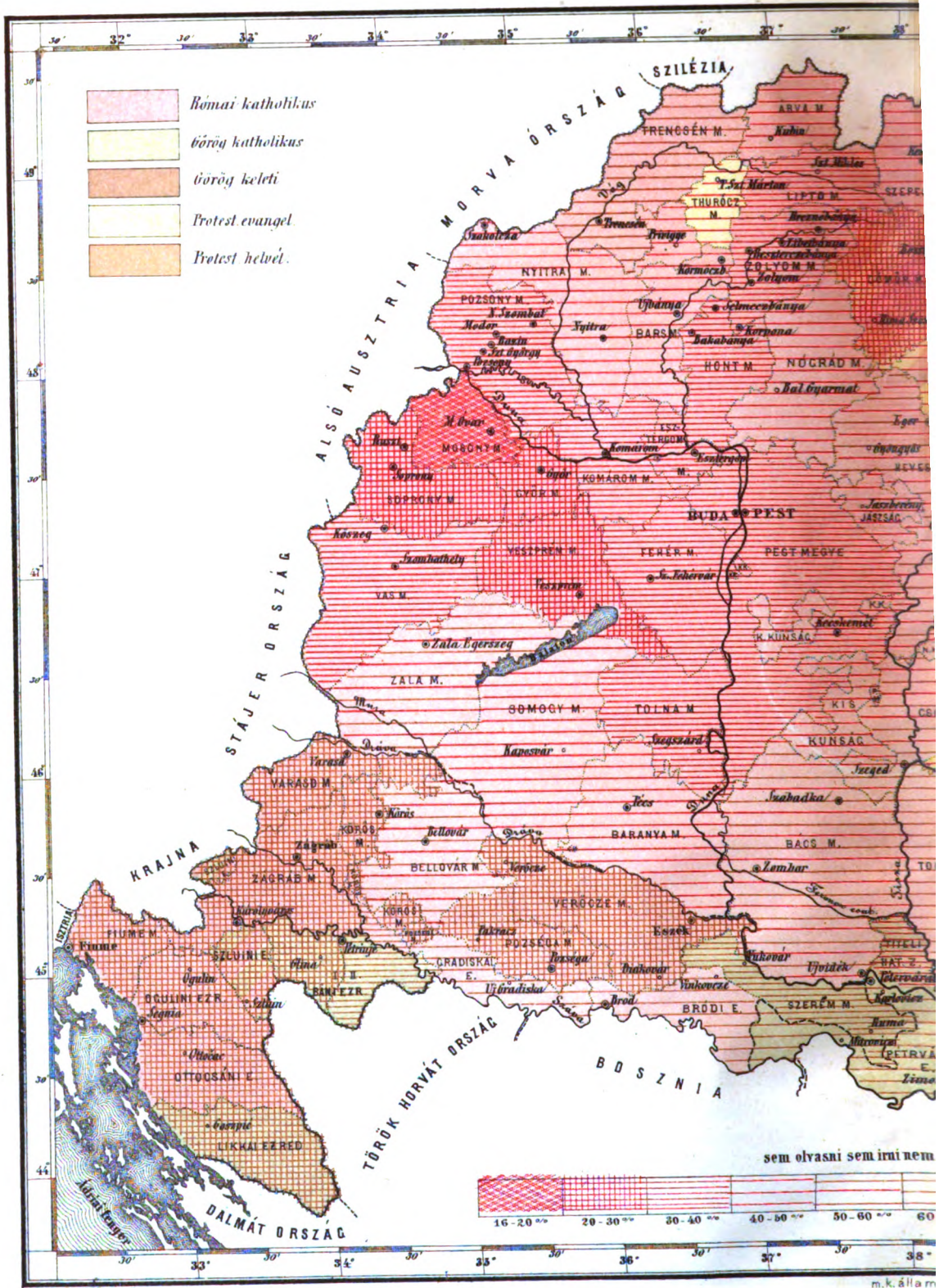
A finomabb árnyalatok itt természetesen elvettétvén, az alapszínre rajzoltatott az ugyancsak korábban bemutatott, a műveltségi állapotot feltüntető térkép színfokozata.

Ha ez eljárást legelőbb is a nemzetiséggel összevetve vizs-gáljuk, azt kell tapasztalnunk, hogy valamint a férfiak és nők közötti viszonyban itt is a magyarság az, mely úgyszólván közepén áll a műveltségi fokra nézve. Azaz más szavakkal: tisztán vagy kiválóan magyarok lakta megyékben egyik véglet felé sem hajlik a népesség általános műveltsége; t. i. fele tud, fele nem tud olvasni-írni ez arány-tól alig tér el egy-két százalékkal. Nagyobb eltérés a jóra itt csak azon megyékben tapasztalható, melyekben a nemzetiségi vegytűlet is nagyobb, nevezetesen a hol a németek vegytűlnek erősebben: Vas, Veszprém, Soprony és első sorban Mosony, az egyedüli megye az anyaországban, melyben a német abszolút többséget képez. Ugyancsak ide sorolható Gömör, noha itt aligha a nemzetiség adja meg a jobb arányt, mint in-kább a protestáns vallás, melyről azonnal szólunk. Ugyan e mellett is bizonyítanak még a szász székek Erdélyben s az erősen német lakta magyar örvidék.

A tót nemzetiség által erősebben lakott megyék nem sokban-térnek el a magyaroktól, erősebb hanyatlás a műveltségi fokra nézve tán egyedül Trencsénben, Sárosban található. De már ugyanez nem áll a ruthekre nézve, mert a mint ezek az éjszak-keleti megyék-ben többségre vergődnek, épúgy hanyatlók a műveltségi fok, mely Kővár vidékén esik a legalsóra.

Ugyancsak határozottan az oláh nemzetiséggel esik össze az alacsony művelési százalék mind Erdélyben, mind Magyarországon. Ezt tapasztaljuk az utóbbira nézve Kraszna-, Középszolnok s Zarámban, Arad, Temes s Krassó megyékben egyaránt.

De ezen viszony nem is emelkedik a szerbek s horvát o-lakta vidékeken se és pedig sem a Bánságban, sem Horvát-Szlavonor-szágon, sem ez utóbbi határörvidéken.

Rajzolta Hatsek Jgn

A
MIVELTSÉGI FOK
ÖSSZEHASONLITVA
A
VALLÁSSAL.

MÉRTÉK

Arány 1 : 3456000

1 kézi hüvelyk = 12 mértföld

Felmagyarázat

- Város
- Mezőváros és falu
- Nemzeti határ
- Országos
- Megyei
- ~ Folyó

S ez főleg Horvát Szlavonországra nézve annál feltünőbb, mert valamennyire megbontja az összhangot a vallásfelekezetekkel való összevetésben. Tudván ugyanis, hogy a népiskola, mely egyúttal az általunk keresett műveltségi foknak alapját teszi le, még nagyrészt az illető hitfelekezetek kezén van, szinte lehetetlen volt meg nem kísértetni azon kapcsolat keresését, mely kettejük között létezik.

Itt azonban a kombináció csak kevésbé vág össze a tapasztalattal, mint a mellékelt térkép is mutatja. A kiválóan k a t h o l i k u s Horvátország, például: Finnc, Zágráb, Varasdmegye egy vonalban ép oly rosz műveltségi arányt mutatnak, mint a részben vegyest, részben kiválóan g ö r ö g - k e l e t i és g ö r ö g - k a t h o l i k u s vallású többi horvát-szlavon megyék.

Magyarországban, sőt Erdélyben már jobban talál a két elem összevetése. Itt a k a t h o l i k u s többségű megyék mutatják a semleges 50%-ot s a körül forognak, mindinkább magasabb műveltségi fokot mutatván, minél erősebb arányban vegyül közjük a p r o t e s t á n s elem, akár a r e f o r m a t u s, akár a l u t h e r á n u s hitfelekezetet tekintjük, ámbár ez utóbbiban még erősebb művelődési tényező látszik rejleni. Példák erre ismét a korábban (a nemzetiségnél) említett Vas, Veszprém, Soprony, Pozsony és Mosony, mihez itt még Győr is járul s a mely alapon Gömör, Torna kiváló jó aránya is igazolva van, sőt a mi Hont-, Zólyom- és Liptómegek nagyobb műveltségi arányát is indokolja. Se a Tiszától keletnek, se Erdélyben nem tud a protestáns (itt már inkább reformatus) elem elég többségre vergődni, hogy a részben g ö r ö g k a t h o l i k u s, részben k e l e t i - g ö r ö g v aljással versenyezhesen, mi csak a száz székek egynémelyikében, Besztercze vidékén s Erdély legdélekeletibb határán sikerül az ágostai hitvallásuaknak.

A görög-katholikus és görög-keleti hitfelekezettűek elterjedése összeesik a legroszabb műveltségi százalékkal, itt legfeljebb a magyar határörvidék százaléka tesz kivételt, azon túl úgy Erdélyben, mint az anyaországban vagy Horvátországban és a határörvidéken, mindenütt teljes, noha — fájdalom! — szomort összhang uralkodik.

S ha ennyire jutottunk összevetéseink között, nem önkényt ajánlkozik-e népiskoláink számarányának és minőségének is kutatása? S nem méltányos-e, ha azon megdöbbentő rosz műveltségi számarányért nem annyira a nemzetiségeket, nem is a kormányt, mely csak rövid idő óta hazai, hanem egyenesen a hitfelekezeteket és papságot teszszük felelőssé, melyek a n é p n e v e l é s ügyét kezükben tartották s nagyrészt jelenleg is tartják.

3. A népnevelés és szakoktatás.

A megelőzőleg közlött számokban a tényeket láttuk és az állapotot ismertük fel, melyben általános műveltségünk van vagy inkább sánylik: illő tehát, hogy ez állapot okait is kutassuk. Tudván ugyanis, hogy az olvasás-írás ismeretét a népiskola szolgáltatja, természetes, hogy a népesség általános műveltségi állapotának a népiskolák állapotával bizonyos viszonyban kell lennie.

És mit mutat e téren a statistika?, melynek adataival a magyarországi s erdélyi népiskolákra nézve igen, a horvát-szlavon és határ-örvidékiekre nézve, fájdalom, nem ugyan ily mértékben rendelkezünk. De még Magyarországra nézve is csak azon első adatok léteznek, melyeket b. E ö t v ö s J ó z s e f gyűjtetett volt minisztersége alatt s melyek a népoktatási törvény életbeléptetésekor létezett állapotot elég hiven ábrázolják; de az azóta történt változások ismeretlenek s azon évi kimutatások, melyek megjelenését oly biztosan vártuk most, mikor a népnevelés állapotának megismerésére az alap valahára le van téve, e kimutatások egyre késnek és tudomásunk sincs róla, vajjon tettek-e lépések megszerzésükre.

Ama táblázatokból legelőbb is az tűnik ki, hogy egy népiskola esik:

Magyarországban	Erdélyben
0.33	0.35 □ mértföldre,
1.08	1.15 helysége,
997	792 lélekre,
173	134 tanköteles gyermekre,
86	54 iskolábajáró gyermekre.

Mindenféle jobb-roszabb összehasonlítás kikertülése végett tekintsünk csak egy, ámbar ugyancsak egyik legjobb példát, t. i. S v á j c z é t, hol is egy népiskola esik:

0.10	□ mértföldre,
0.41	helysége,
360	lélekre,
58	tanköteles gyermekre,
és ugyanannyi	iskolábajáró gyermekre.

A roppant eltérés hazánk és ezen kicsiny ugyan, de népnevelésére busásan áldozó ország között egy pillanatra feltűnik és szinte fölösleges példákat keresniük a közelben és hivatkozni például Lajtán túlra, a hol mindamcllett, hogy a mieinkhez hasonló viszonyok léteznek, például Galicziában s Bukovinában, mégis tetemes eltérést mutatnak a számok.

Hogy azonban a műveltségi foknak a nemzetiséghez és valláshoz fentebb említett viszonyítását könnyebben eszközölhessük, ahhoz igen alkalmasnak kínálkozik az iskolakötelezett és a tényleg iskolába járó gyermekeknek eme megkülönböztetések szerinti összehasonlítása.

Az iskolakötelezett gyermekek közül tényleg jár ugyanis:

	Magyarországban	Erdélyben
a római katolikusok közül	55.45 %	40.61 %
a görög „ „	39.75 „	35.10 „
a görög keletiek „ „	27.25 „	31.27 „
a helvét hitv. evangélikusok közül	48.37 „	41.81 „
az ágostai hitv. „ „	58.67 „	84.10 „
az unitáriusok közül	18.75 „	47.60 „
az izraeliták „	42.64 „	31.37 „
átlag pedig	49.85 %	40.07 %

Mielőtt e sokat mondó százalékszámokat közelebbről vizsgál-nók, helyesnek látszik felsorolni ugyan e viszonyokat a n e m z e t i s é - g e k e t illetőleg is s itt azt találjuk, hogy tényleg jár iskolába az iskolakötelezettek közül:

	Magyarországban	Erdélyben
magyar	51.08 %	42.01 %
német	67.00 „	79.75 „
román	27.67 „	33.16 „
tót	49.88 „	46.15 „
szerb	35.76 „	33.33 „
horvát	50.47 „	97.02 „
orosz	41.86 „	40.44 „
tehát átlag szintén	49.85 %	40.07 %

Látnivaló tehát, hogy se Magyarországon, se Erdélyben nem jár a tanköteles gyermekek közül átlag 50%, vagyis fele sem isko-lába, sőt hogy Erdélyben ehhez majdnem 10 egész százalék hiányzik, holott Magyarországon a tényleg járó gyermekek néhány századrész percent hiával megközelítik az iskolakötelezettek felét.

E számok pedig magyarázó a műveltségi állapotoknak is, mert akár a vallást, akár a nemzetiségeket tekintjük, ugyanazon főeredmé-nyek tűnnek ki. Nagyobb műveltséget találunk ugyanis Erdélyhez képest átlag az anyaországban, hol többségben van egyrészt a k a t h o - l i k u s, másrészt a m a g y a r; mindkettőből pedig felénél több gyer-mek jár tényleg iskolába. Látunk helyesebb műveltségi arányokat a protestáns és német (néhol tót) többség lakta megyékben, rosszabbat a görög-katolikus és görög-keleti vallásnak többsége által lakott megyékben, valamint azokban, hol az o r o s z, o l á h, s z e r b nyelvű lakosság emelkedik nagyobb számra.

Ugyane tények ismétlődnek, ha azon viszonyt tekintjük, mely szerint egy-egy népiskola bizonyos lélekszámra esik. A nemzetisé-

gekre nézve ez ugyan nehezebben deríthető ki, miután nem a nemzetiségek, hanem csak a vallásfelekezetek birják az egyes iskolákat. De csupán ez utóbbiakat kutatva is, elég érdekes adatok kínálkoznak; Egy népiskola esik: ugyanis.

	Magyarországban	Erdélyben
a római katolikusoknál	1.183	1,072 lélekre
a görög katolikusoknál	792	727 „
a görög keletiekénél	1,175	1,031 „
az ágostai evangélikusoknál	781	746 „
a helvét hitvallásuknál	878	595 „
az unitáriusoknál	—	519 „
az izraelitáknál	1,106	1.080 „
átlag	997	és 792 lélekre.

Itt ugyan Erdély nyomul fel átlagával az első sorba, mit azonban épügy protestáns és unitárius lakosságának köszön, valamint Magyarországon is a protestáns elem az, mely aránylag legtöbb népiskolával rendelkezik. Az iskolák száma ugyan mind az anyaországban, mind Erdélyben jó arányú a görög-katolikusoknál, csak hogy itt az iskolák minősége s a gyér iskolalátogatás nagyon is ellensúlyozza pusztá számukat. Legjobb arányt tüntet fel Erdélyben az unitárius, utána az ágostai és helvét hitvallású, Magyarországon e két utóbbi hitfelekezet; a római katolikus a középszám körül mozog, a zsidó pedig körülbelül egy fokon áll a keleti görögökkel. E viszonyon azonban kevésbé csodálkozhatunk, elgondolva, hogy az izraeliták szétszórva laknak az országban s noha ezért nem képesek kellő számmal iskolát tartani, mégis jobban látogatattják gyermekeikkel a keresztyén iskolákat, mint ezek közül bármely felekezet, s innen van, hogy olvasni-írni nem tudó zsidó szinte a ritkaságok közé tartozik.

Mindent összevetve, az a tanulság az imént közlött viszonyokból, hogy a népnevelés ügye nem áll hazánkban azon fokon, melyen állnia kellene s habár számbelileg bátran sorakozhatnánk népiskoláinkkal műveltebb államok mellé is, mihelyt a minőséget tekintjük, e képzelt előny is azonnal elesik. Ez állításnak igazolása némileg abban is lehető, hogy olvasni-írni tudó kikerül évenként:

	Magyarországban	Erdélyben
a római katolikusok iskoláiból	16.58 %	20.37 %
a görög „	10.58 „	10.92 „
a görög keletiek „	14.80 „	14.26 „
a helvét hitvallásuk „	15.44 „	20.91 „
az ágostai „	20.59 „	12.39 „
az unitáriusok „	—	19.20 „
az izraeliták „	15.00 „	6.70 „
a községi iskolákból	17.00 „	15.96 „

Ezek szerint Magyarországon az ágostai, Erdélyben a református iskolák s utánuk a katolikusok látszanak legjobbaknak; az ország mindkét részében a görögkatolikus iskolából kerül ki legkevesebb olvasni-írni tudó, kiknek száma Erdélyben épen a zsidóknál legcsekélyebb. Itt egyébiránt megjegyzendő, hogy e számokhoz fér némi kétely, miután az országos fölvételek alkalmával az egyes iskolák különféleképp értelmezték e kérdést, honnan az ágostai hitvallásának Erdélyben, ismert jellességű iskoláik mellett is, csekély százaléka egyedül látszik magyarázhatónak.*)

Egyik legérdekesebb tanulmányt képezne e téren a községi iskolák jelen számának és viszonyainak kutatása. E tekintetben azonban, fájdalom, újabb adatokkal nem rendelkezünk; az 1869-diki iskolai adatok pedig sokkal inkább összeestek ez új és — nézetünk szerint — egyedül célhoz vezető intézmény létesítésével, semhogy számaikból már következtetni lehetne s így újabb fölvételeknek s a velök eszközölt összehasonlításnak van fentartva, hogy ezen viszonyokra is több világot derítsenek.

Ha már a népnevelés legelemibb közegei, a népiskolák sem elégtelenek ki se számukra se minőségökre nézve, úgy ez még kevésbbé mondható a magasabb tanintézetekről, legkevésbbé a szakműveltségről és eszközeiről.

A népiskolai törvény rendelkezik ugyan polgári iskolákról minden 5000 lakosnál többel bíró községben; de eddigelé vajmi kevés városról hallottunk, mely a törvény ezen követelményének eleget tett volna. A magasabb (gymnasialis és reáliskolai) oktatásról ugyan gondoskodva van némileg, sőt gymnasiumaink száma és tanulóinak mennyisége épen feltűnően nagy más államokéihoz viszonyítva; csak hogy a gymnasiumok iránt még egyre foly a tárgyalás gyökeres reformjuk és okszerűbb tanterv létrehozása végett, a reáliskolák és reálgymnasiumok üdvös, hasznos volta és mikénti szervezetők iránt pedig még a tanférfiak között sincs befejezve a tusa.

Tulajdonképi szakiskolák dolgában épen szegények vagyunk, szegények főleg a tekintetben, hogy valahára a csupán mezőgazdasági állam nyűgéből kibontakozhassunk, mit csakis az ipar erőteljesebb művelése tehetne. Csak hogy az iparos munka haladásának is, mint tudvalevő, szükséges a technikai műveltség megszerzésének lehetőségé. Ha már műveltebb földipar és virágzó mezei gazdaság sem képzelhető a megfelelő szakműveltség nélkül, ha szükségét érezzük és megalapítását sürgettük oly tanintézeteknek, melyekben az okszerű gazdaság ismereteit megszerezhesse hazánk fiatalsága, mennyivel szüksége-

*) Mind e viszonyok bővebb ismertetése található a „Hiv. Stat. Közlemények“ III. évfolyamának 5-dik füzetében.

sebb még a technikai művelődés megszerzése oly országban, melyben az ipar minden áron meghonosítandó, ha eddigi elmaradásunkat helyre ütni, elszegényedésünket meg akarjuk állítani s vagyonosságra óhajtunk vergődni.

Valamint a folytonos és okszerű munkálkodás a gazdaság, ipar és kereskedés mezején előteremti azon tőkét, mely nélkül nagyobb-szerű vállalat s bőségesebb termelés lehetetlen, ép úgy szerzi meg a folytonos tanulás, oktatás és ismeretgyűjtés ama szellemi tőkét: a tudományt és szakképzettséget, mely nélkül az anyagi munkálkodás meddő, az értelmiség nélküli erőlködés gyümölcstelen marad.

Az ismeretek gyarapodása a polgári élet bármely osztályában nélkülözhetetlen. A szükséges népiskolák nélkül nem okul, nem erkölcsösödik és nevelődik az értelmes, erőteljes és serénykedő munkás; a reálismeretek elhanyagolása esetén nem terjednek az iparüzéshez szükséges alap- és szakismeretek; a humaniorák elhanyagolásával nem művelődik a magasabb tudományosság, s a mi ebből haszon háramolnék a föld- és műipar gyarapítására, elvész s az ország nem emelkedik.

Szóval: népiskolák a legalsóbb osztályok erkölcsiségének s értelmiségének nevelésére; reáltanodák, gazdasági tanintézetek és kereskedelmi iskolák az iparos osztály ismereteinek gyarapítására és szakemberek kiképzésére; gymnasiumok a tudományos műveltség alapjának megvetésére; mindezek fölött végre mű- és tudományos egyetemek, a magasabb tudományosság művelésére, mind megannyi elmaradhatlan kellék egy oly országban, mely tisztán a földművelő állam kezdetleges állapotából kilépni, tömeges iparra átmenni s virágzó kereskedés által a hazai természetmennyek és gyártmányok milliókra menő értékét hasznosítani, az egyesek jóllétében a közvagyonosságot előmozdítani kívánja.

Kisebb mértékben mind e kellék meg van hazánkban is, de, fájdalom, sokkal csekélyebb mértékben, sem hogy a szükséges nagyobb termelés követelményeinek elegendő szakképzett egyén kinevelése által eleget tehetne.

A népiskolákról többé nem szólva, melyek száma bármennyire elégtelen a közszükségnek, mégis a műveltebb országokkal összehasonlítva épen szegényeinken nem válik, szükséges mégis, legalább futólag, megtekintetünk a gymnasiumokat és reáliskolákat, melyek létszáma és látogatása ugyanis épen megfordított arányban áll más ipartűző országokhoz képest. Nálunk nem csak a gymnasiumok száma, de látogatásuk is aránytalanul nagyobb, mint a reáliskolák-, a valódi ipartanodáké.

A gymnasiumok száma ugyanis 1863-ban az egész monarchiában 244 volt 62,756 tanulóval. Ezekből esett:

Magyarországra	90	gymnasium	21,052	tanulóval
Horvátországra	6	"	1,116	"
Erdélyre	27	"	5,159	"
Katonai őrvidékre	3	"	442	"
Összesen	126	gymnasium	27,769	tanulóval.

Vagyis a gymnasiumok száma a magyar korona országaiban jóval meghaladta a monarchia összes gymnasiumainak felét, holott a tanulók száma alig haladta meg az egy harmadát. Jelenleg Magyarország-Erdélyben a főgymnasiumnak száma 103, az algymnasiumoké 54, a tanulók száma pedig 22,058 és 8,011, összesen 157 gymnasium 30,069 tanulóval.

A monarchiának 25 fel és 30 alreáltanodájából, 12,147 tanulóval esett 1863-ban:

Magyarországra	4	fel- és 13	alreáltanoda	2,335	tanulóval
Erdélyre	—	"	3	"	198
Horvátországra	1	"	—	"	112
Dalmátiára	—	"	1	"	56
Összesen	5	fel- és 17	alreáltanoda	2,701	tanulóval.

Jelenleg csupán Magyarország-Erdélyben a főreáltanoda 11, az alreáltanoda 17, a tanulók száma amott 4,123 emitt 1,488; vagyis együtt 28 reáltanoda 5,611 tanulóval. A számarány az utóbbi 6 év alatt tehát tetemesen megváltozott, mert az 1863-ban a magyar birodalomra kimutatott 22 reláiskola 2700 növendékével oly szomorú adat, mely, ha jelenleg is állna, kétségbe ejtene mindenkit, a ki a haza iparos felvirágoztatását reméli.

De bármint változott legyen a viszony, annyit láttunk, hogy a gymnasiumi látogatás még folyvást túlnyomó s kelleténél nagyobb azon, többnyire középosztályú földbirtokosaink ivadékaiból állók száma, kik reálismeretek megszerzése helyett gymnasiumokat járnak s jogi pályára készülnek, ügyvédeké lesznek vagy hivatalt vállalnak, legalább akarnak vállalni s így feles számmal szaporítják a szoros értelemben nem termelő osztályokat.

Pedig a mezőgazdaságban csakúgy mint az iparban, ebben szintűgy, mint a kereskedésben, szóval egész és összes anyagi mozgalmainkban élénken érezzük a technikai műveltség, a szaknevelés és ebből eredő személyes képzettség hiányát s ez még sokkal inkább magánnevelési rendszerünk, mint iskolaügyünk hiányos voltának tulajdonítható.

Csakugyan, míg a magyar faj idegenkedni fog az ipartól és kereskedéstől s mind csak földművelésre adja magát, melyet igazi szakkép-

zetség- és tőkehiány miatt tőkélyre vinni még sem tud, vagy épen csak hivatali pályára készül, melyen ismét csak kevésnek juthat kiválóbb szerep, vagy ügyvéddé lesz, hol a túlságos számnál fogva az egyes egész életen át csak tengődni kénytelen, ha csak, mint a Bach-rendszer idején polgártársai rovására s a közvagyonosság kárára meg nem gazdag-szik, valameddig ebben — mondjuk — fordulat nem áll be, mindaddig álmodnunk sem lehet, hogy Magyarország túlnyomólag ipartűző állam-má legyen, pedig jövője, a kor megindulása szerint, csak ilyennek lehet.

A létező tanodák és intézetek gyér látogatásán kívül a népnevelés és közoktatás rosz állapotáról szóló panaszok is, fájdalom, eléggé igazoltak. Szomorú, de való tény, hogy a hazai iparosok legcsekélyebb száma kerül ki az országból. S ez állapotban nem is állunk sokkal hátrább az egész monarchiánál, melyben ugyane panaszok hangzanak. Nálunk cseh, morva, osztrák iparosok működnek, gyakran a legegyszerűbb művességek körül; a hol pedig kissé emelkedettebb szellemi tevékenység igényeltetik, meg épen a külföldre szorulunk. Egy pillantás elég gyér ipartelepeinkre, a nagyobb városok kézműve-seire, vagy épen vasutainkra eléggé meggyőzhet e szomorú tényről.

A mit nálunk különben a lajtántúli német-szláv lakosság pótol, azt viszont Ausztria haladottabb iparának belga s magynémetországi munkásokkal kell pótolnia. Szakiskolák, főkép a munkásosztályok számára se a Lajtán innen, se a Lajtán túl nem igen találkoznak, s a magasabb technikai műveltség is csak kevésse felelhet meg minden igénynek, mert jó iskolákat járt külföldiek, vagy ritka esetekben jó külföldi iskolákban képzett belföldiek még mind jobban kerestetnek műhelyekbe, irodákba, gazdaságba vagy gyárakba egyaránt.

Anglia az ipar és kereskedés terén kivívott nagy eredményeit főkép azon körülménynek köszöni, hogy a nemzetgazdaság alapelveit majd valamennyi honpolgára ismeri, érti és gyakorolja. A munkások, kik néhány évtized előtt egy kereskedelmi válság alkalmával az ellenségeiknek tekintett gépeket szétrombolták, ma már megbarátkoztak velök, ismerik nemzetgazdasági jó hatásukat, melynek köszönik ök is jóllétüket, de ismerik a válságok okait, a kínálat és tudakozás elvét is, s megadva magukat a kikerülhetetlen előtt, méltóságos nyugalommal állják át például a közelmúlt pamútválság nyomorát.

És e nemzetgazdasági felvilágosodottságnak, a haladás ösvényére tért nemzet e nélkülözhetlen ismertetkövének az alsó nép- és elemi-iskolák vetik meg alapját, az irodalom kiműveli, de közös tulajdonná úgyszólván csak a közélet, a parlamenti viták és tárgyalások teszik. A hol minden nagyobb, a közjóllétre befolyással levő kérdés a népküldöttei által szakértelemmel és buzgósággal nyíltan meg lesz

hánnya, ott csakhamar megérti az egyes honlakó, hogy e nagy kérdések közt összefüggés van, melynek megértése nélkül saját állapotát, a közhöz való viszonyát fel nem foghatja; érdeklél hallja a közvetve róla és állapotáról szóló tárgyalásokat, megszerzi a kellő ismereteket, kiegészíti a hiányzókat s lassan azon szabad, korlátlan látkörhöz jut, melyet a szakértelem ad, s melylyel később maga is képes lesz okosan hozzá szólni a közügyekhez.

Vajjon saját törvényhozó-testületünk, s a kebelében oly gyéren található szakemberek képeznek-e ily iskolát, azt mindaddig kétségbe kell vonnunk, míg a szakismeretek iránti megbecsülésről népeségünk maga, választásai által tanúbizonyságot nem tesz.

Elősegítik a szükséges közművelődést nyilvános felolvasások is, melyek Angliában és Németországban, például, már napi renden vannak, újabban Franciaországban is lábra kaptak s úgyszólván, már napi szükséggé váltak. Nemcsak a fővárosban, de a vidéken is egyre szaporodnak: Lyon, Marseille, Toulon, Aix, Havre s más kisebb helyek is egészen rendszeresíték e felolvasásokat.

Magyarországnak a nép művelődésében nem volna szabad más ország mögött elmaradnia, pedig jelenleg még az osztrák örökös-tartományok is túlszárnyalják, s hogy ott is mily keveset költenek a népoktatásra, a budget e rovatának csekélysége eléggé bizonyítja. Közoktatási czélokra ugyanis az osztrák 1864-diki költségvetés szerint, például, mindössze 3 millió frt fordított, miből Magyarországra a saját alapjaiból fedezett költségeken kívül mindössze csak 644,000 frt került.

Az 1871-diki magyar költségvetésben 2,3 millió frt van e czélra kivetve és pedig:

A vallás- és közoktatásügyi miniszterium költségvetésében közmüvelődési, népnevelési és közoktatási czélokra fordított összegek:

rendes szükséglet:	1869.	1870.	1871.
felsőbb tanintézetek }	278,700 frt	323,250 frt	585,630 frt
középtanodák }			204,690 „
tanítóképezdék, elemi-, felsőbb-, nép- és polgári iskolák	460,300 „	564,210 „	1.301,530 „
összesen	739,000 „	877,460 „	2.091,850 „
köz művelődési czélokra:			
nemzeti muzeum	25,051 „	67,757 „	81,831 „
erdélyi muzeum-egylet	— „	10,000 „	— „
képzőművészeti czélokra	15,000 „	18,000 „	20,000 „
történelmi műemlékek felkutatására s fentartására	— „	— „	16,500 „
régészeti javításokra (löcsei templom)	— „	2,500 „	5,000 „

	1869.	1870.	1871.
Magyar történelmi források és emlékek kiadására	14,000 frt	14,000 frt	15,000 frt
A m. tud. Akadémia könyvtára gyarapítására	5,000 „	5,000 „	5,000 „
Központi lobészeti intézet	— „	6,000 „	9,550 „
A természettudományi társulat évi segélyzése	— „	5,000 „	5,000 „
Elszegényedett hazai íróknak	— „	— „	2,500 „
Tornamesterek kiképzése	— „	5,000 „	5,000 „
A zenészet felségelésére	— „	— „	5,000 „
Földtani kutatásokra	4,000 „	— „	— „
Összesen	63,000 „	133,257 „	170,384 „
rendkívüli szükséglet:			
tanintézetek segélyezésére	100,000 „	— „	27,000 „
nemzeti muzeumnak	— „	43,400 „	— „
Mindössze	902,000 frt	1,064,117 frt	2.289,234 frt.

A haladás ebbeli költségeinkben tehát évről évre látszik, s a mily öröndetes, hogy ez összegek majd minden évben megkétszereztetnek, a látható eredményre mégis, már a kiadások természeténél fogva, még jó ideig fog kelleni várunk, mindaddig csak a reménynek élhetvén, mely jobbrafordulást helyez kilátásba.

A tömeg oktatása pedig égető kérdés nemcsak nálunk, de külföldön is. Csakhogy külföldön, ha szükségét érzik ilyesminek, valósításához is fognak. Így a francia közoktatási miniszter egyik főgondja volt a népoktatás. Elszaszban népkönyvtárakat alapítottak még 1870 előtt nem társadalmi vagy pädagogiai regényekkel, hanem valóban oktató olvasmányokkal mozdtván elő a felnöttek további művelődését s rendeztek nyilvános előadásokat. Szintez történt Lyonban is, hol egy társulat tetemes összeget gyűjtött a népnevelés céljára.

Mennyire hátra vagyunk e téren még a legműveltebb osztályok között is, mutatja a többek közt a magyar képzőművészeti társulat, mely évek óta egyetlen egy föllovasási estélyt tudott rendezni, melyen mindössze öt hallgató volt jelen; az iparegyesület, mely szintén föllovasásokat rendezett, kénytelen volt azokat közönség hiányából abban hagyni. Nem is említve a m. Akademia tudományos föllovasásait, melyeknek már a tárgyak tudományos komolyságánál fogva sem igen jut közönség, csak a legutóbbi két-három évben tapasztalható e téren is némi egészségesebb lendület, nevezetesen a természettudományok köréből rendezett föllovasásoknál.

4. Irodalmi viszonyaink.

Állapotaink hű festése és tények kiderítése levén a jelen munka célja, az irodalomról oly gyakran hallott általánosságokat egyelőre

mellőzve, azonnal osztályozásához kell fognunk. S itt azt tapasztaljuk, hogy azon három nagy irodalmi ág, mely külföldön is létezik: az idősza k i, nagyrészt politikai irodalom, a szépirodalom részben idősza k i is, meg a tudományos irodalom nálunk mind külön-külön kört képez, mely nem olvad össze elég harmonia ilag arra nézve, hogy összességében gazdag hazai irodalmat alkosson.

Ez állítás magyarázatra, a kimondott cszme fejtegetésre szorúl.

Az, hogy irodalmunk egyes ágai — fajoknak nem nevezhetni — nem olvadnak kellően együvé, ez korán sem az írókra értendő, mert hiszen legóhajtandóbb állapot az volna, ha az író szakot választván, azt mívelné lelke egész erejével, értelmisége egész hatalmával s vinné a választott irodalmi ágat mind nagyobb tőkélyre. Nem, ezt korán sem tapasztaljuk; hanem tapasztaljuk, fájdalom igenis azt, hogy, néhány legtisztéletreméltóbb kivétel mellett, a többé-kevésbé képzett író, és a műkedvelők egész serege ma politikai vezérczikket habar, holnap novellát gyúr vagy regényen farag, harmadnap meg a tudományban kontárkodik.

Ha ifjabb nemzedékünkben is nem ezt tapasztalnók, könnyen azzal vigasztalhatnók magunkat, hogy az még a jó táblabíró időből átvett szokás, a mikor ugyanis mindenki mindenhez értett. Így azonban mélyebben kell az okot kutatnunk s talán meg is találtuk a külön körökről szóló fentebbi állításban. Ez ugyanis a közönségre értendő s azt jelenti, hogy az idősza k i (nagyrészt politikai) irodalomnak van külön s nagy közönsége, de a mely semmi egyebet nem olvas; van valamennyire közönsége a szépirodalomnak, itt is nagyrészt az idősza k i nak s kiválóan nők között; végül pedig lehetne, de nincs vagy alig van közönsége a komolyabb, a tudományos irodalomnak.

Másutt a napi-irodalom mintegy nevelője a nagy közönségnek s azt mind komolyabb szakmunkák olvasására szoktatja. Nálunk az idősza k i irodalom megfelel ugyan a közönség egy része igényeinek, egyúttal azonban absorbeálja is azt annyira, hogy más olvasmány neki többé nem kell. Így lett az író is üzletember s a verseny átcsapott a szellemi t érre; de nem azon verseny, mely a tudományt vinné előbbre, hanem azon anyagi verseny, mely nemzetgazdasági téren is egy-egy ágban túltermelésre vezet, mást meg parlagon hagy.

Író a szó szorosabb, nemesebb értelmében, oly író, ki alapos tanulmány által mívelt dús szellemmel, belső hivatásból csakis az irodalomnak élne, talán nincs is, vagy alig van közöttünk. Nincs, mert ahhoz függetlenség kell, melyet akár a vagyon, akár a munka utáni megélhetés nyújthat csupán. Ily irodalmi munka nem létezik nálunk, vagy csakis az idősza k i sajtó s a kisebb iskolai tankönyv-szerkesztés terén. Ha pedig más irányban kénytelen az író élelmét keresni, ha a

nap nagy részét oly munkával kell töltenie, mely kenyeret ad, lelki-
testi erejének legjobb része elfogyott, mielőtt hivatásszerű magasabb
feladatához fogott volna s ily viszonyok között csak a legritkább ese-
tekben születhetik jeles irodalmi termény.

Másutt és főleg Németországban a magasabb tanintézetek taná-
rai azok, kik a tudományos irodalom leghivatottabb ápolói és fejlesztői,
mert a szakbeli oktatás s ugyan e szak irodalmi művelése igenis ösz-
szefér. Nálunk a csekély számú magasabb tanintézetek részben hiva-
tott és jeles tanárainak sem anyagi állása nem eléggé dotált arra nézve,
hogy gondtalan függetlenségben csupán egy szaknak élve, azt vihetnék
mind előbbre, sem a törekvés nincs meg kellő arányban arra nézve,
hogy ez irányban működni kívánnának.

Hiszen még nem hosszú ideje annak, hogy amúgy is gyér szak-
férőink hitfelekezeti okokból voltak kizárva legmagasabb hazai tan-
intézetünkben, az egyetemből! s a kik benne voltak, nemcsak számos
tanszakot voltak kénytelenek ellátni — nagyrészt ismét a könnyebb
megélhetés szempontjából, mert a tudománynak ez ugyan nem lehet-
tett s nem lehet előnyére; — de még azonkívül is országos képviselők,
igazgató-tanácsosok, lapszerkesztők stb., szóval annyira benne vannak
politikai s társadalmi mozgalmaink kellő közepében, hogy némelyek-
nél a tanításnak is csak félerő, az irodalminak, egyszerű tankönyvszer-
kesztésen kívül, talán épen semmi sem jut.

Irodalmi keresetet pedig, mint említém, leginkább csak az időszaki
sajtó nyújtván, ide tódul azután a kevés hivatott és számos hivatlan és,
mint a malomiparnál láttuk, addig árasztja el a tért új meg új vállalattal,
míg a túltermelés folytán se a gombakint termő silánynak, se a komoly
törekvésű, egészséges irányú irodalmi vállalatnak nincs többé megél-
hetési tere vagy csak nyomorultan kénytelen tengődni, mert egyik-
nek sincs elég közönsége.

A szerepek fel vannak cserélve. A verseny, melynek üdvös vol-
tát nem tudjuk eléggé becsülni nemzetgazdasági téren, átvittük a szel-
lemire, de meghagytuk anyagi jellegét s míg ott ki nem fejtjük kellő és
minden irányban a közönség javára, itt a közönség rovására fejleszt-
jük azt mindnyájunk kárával.

Ha összes közönségünk elég művelt volna, hogy maga meg tudná
ítélni a jót s elválasztani az ocsút a buzától, még hagyján. De mikor
azon kis olvasóközönségünket, mely létezik, úgyszólván a hazafi
demonstratio korszakában gyűjtöttük, s azt is nem annyira, hogy
olvasson, hanem hogy vevője legyen számos, többnyire hazafiság
szülte s a mellett belső becsére nézve kevésbé szigorúan megítélhető
irodalmi terménynek; mikor összes irodalmunkba, — a szépirodal-
mit talán kivéve, de még azt sem véve ki egészen — belevittük a

pártharcot és pártgyűlölséget s most már csak egymásra licitálással tarthatjuk meg az egyszer elfoglalt tért vagy szerezhetünk újat.

Ez elfajult pártharc, mely tárgyilagosságtól fosztá meg az író, nyugodt ítéletétől a közönséget, ez, a mint átka társadalmi életünknek s legnagyobb ellensége gazdasági fejlődésünknek, megöklöje egyúttal irodalmunknak is. A Széchenyiek és Dessewffyék, az Eötvösök és Kossuthok hajdan; de még később is Csengery, Toldy, Greguss, Gyulai, Salamon stb, ők is vívtak irodalmi harcokat, de azokban eszme eszme ellen, érv érv ellen küzdött s a személyeskedés a ritkaságok közé tartozott. Azok irodalmi polemiai, ha vágtak is a politikába, egyes igazságok, tanok vagy irányok körül forogtak, meggyőzőleg akartak hatni, de nem sértőleg, felvilágosítók s oktatók valának az egész közönségre nézve és mindenekfölött kritikaiak voltak. Ma az eszmeharcot a személyeskedés, a kritikát a pajtáskodás váltotta fel.

Vannak komoly lapjaink, de nem hatnak, vannak botrányosak, s a közönség egyik, fájdalom, nagyrésze ezek után kap. Érdemes, de szerényebb íróink mindinkább visszavonulnak e térről, melyre helyettük az éretlen elbizakodás tolul. A legbecsületesebb törekvés gúnynyal találkozik, a legsilányabb, de merész férczelés bizton pöffeszkedik; mert tudja, hogy senki meg nem támadja, röstelven belekeveredni a harcba, melyben a babérok nem az ő számára teremnek.

Ezért nincs kritikánk, s mert kritika nem létezik irodalmunkban, hanyatlík ez maga is. Aristid „Önbirálata“ annak idején nagy hullámokat vert; de mikor az álnév alatt rejlő író (neve megtudatván) nem szolgáltatott kellő illusztrációt munkájához, félretették. A pulc-jus iránt kezdetben tartózkodással viseltetett időszak irodalmunk, s mikor ez álnév egyénisége is kiderült — mert viszonyaink közt a névtelenség sem képez titkot — úgy találták, hogy az író nem áll azon magas polczon, melyről nézetei szólanak s félig gúnyosan, félig absolute agyonhallgatták.

Napi irodalmunk legerélyesebb, egyúttal legdicséretreméltóbb tette talán azon egyértelmű összeműködés volt, melylyel napjainkban a német zugsajtót tönkre tette. Soha a sajtó hatalma, társadalmi téren, fényesebben nem bizonyult, mint ez alkalommal. Néhány cikk s komolyabb lapjaink szerkesztőinek egyetlen egy nyilatkozata elég volt arra, hogy a német zugirodalom léte lehetetlenné váljék.

Vajjon nem volna-e folytatható ez eljárás a magyar, bár más irányú zugirodalom s irodalmunk egyéb kinövései ellen is?

A dohánytermelésről szólunkban idéztük egy helybeli kereskedő szavát, ki óva inti honfitársait, ne hagyják magukat egy-két évi rosz termés vagy egy-két évi rosz ár által elriasztatni a dohánytermeléstől

s utal Hollandia s a Pfalz példájára, melynek dohánytermesztőit szintén sújtja a rosz idő és a rosz ár; de termelésüket folytatva mégis boldogulnak.

Ugyan nem-e épügy cselekednek jobb s lelkesebb íróink is, mint dohánytermesztőink? A helyett, hogy komolyabb törekvés, vállvetett munkásság és egymás kölcsönös erkölcsi támogatása által megtartani vagy éppen visszafoglalni iparkodnának a tért, melynek ápolására — ha hivatásuk van rá — polgártársaik s a haza iránt erkölcsi-
leg kötelezve vannak; a helyett, hogy a legszigorúbb kritika által tisztán tartanák a kezökre bizott tért a burjántól s a leglelkiismeretesebben ápolnák tisztán és szentül a nemzet legdrágább kincsét, irodalmát: megfutamodnak. Visszavonulnak harcz nélkül, meg sem kísértve a gyözedelmet, mely oly nehéz sem lett volna.

Valóban az illetők hivatottságában kellene kételkednünk ily dolgok látására! Avvagy menthető-e a duzzogás, mert egy pár éretlen ifjú rosz relatiót irt közönségének az Akadémiában tartott felolvasásáról? s a kiben buzog a jó ügy iránti lelkesedés s a ki fejlesztí tudományát s van mondani valója, el fog-e azért hallgatni, mert az újabbkori hazai kritika abból áll, hogy minden új művet vagy egekig magasztaljon indokolatlanul, vagy ép úgy kellő indokolás nélkül agyon sújtson?

Az irodalomban is francia ledérséghez szoktatott közönségünknek jobb részéből még nem halt ki teljesen az emelkedettebb érzelem hazai irodalmunk iránt. Az Akadémia és Kisfaludy-Társaság nagygyűlései e mellett bizonyítanak, Toldy félszázados írói ünnepeye éppen fényes bizonytságot szolgáltatott hozzá. De igenis ki fog halni e nemesebb érzelem, ha magára hagyják jobb íróink, és el fognak tántorodni még a jobbak is, ha a komoly kritika nem jön segítségökre.

Az író hivatása nem csak szolgálni, de nevelni is a közönséget. A közönséget szolgálják azon írók, kik az irodalomból is tüzletet csinálva, gyakran ferde izlését legyezgetik s a divat szerinti szükségletre termelnek. A közönséget neveli a nemesebb irodalom s hogy ez iránt tájékozva legyen, arra kell a kritika, melyhez tanácsért folyamodhatik a közönség, ha kételyei vannak.

De a mely kritika ezt akarja mivelni, annak komolynak, tárgyilagossnak és mindenekfölött igazságossnak kell lennie. Csak az bírálhat, kinek valamit, ha nem is volna képes úgy tenni vagy írni, legalább is ép úgy kell értenie. Ama csak általánosságokban mozgó magasztaló vagy tönkre tevő phrázis-faragás nem bírálat; de különben is eljátszta hitelét a közönség előtt s ennélfölgyva hatását is reá.

Az állam a közönség érdekeinek óvása végett megkövetelheti, hogy a ki a nép testi egészségét lesz ápolandó: az orvos, s a ki jogviszonyai fölött lesz örököndő: az ügyvéd, bizonyítsa be, kiállott szigorú vizsga

által, hogy eme hivatásra kellő képzettsége van. De a ki a közönség szellemi érdekeit lesz gyámolítandó: az író s főleg a vele naponkint közlekedő hirlapíró, az nem vethető államvizsga alá, mert nincs erre hivatott vizsgáló-bizottság, az atyáskodó censura pedig, hál'istennek, a holtakhoz temettetett.

Ámde erre nincs is szükség, mert a szabad sajtóban meg van a kellő erő arra nézve, hogy a mit az ő nevében vétettek az ő hatalma által helyre is legyen hozható. A visszaélés, mely a sajtószabadság szent nevében elkövetett, ugyanezen szabad sajtó ítélőszéke előtt meg is szüntethető. Csakhogy mindez nem történhetik egyének nélkül. S valamint a honvéd vérért, a gazdag vagyont köteles feláldozni a hazáért, úgy köteles az író is feláldozni kényelmét és nyugalomát, hogy a hazai kincsnek azon részét, melyet a sors reá bízott megőrizze s nemesítve s öregbítve hagyja az utókorra.

Jobb neveinknek kell sorakozni, hogy irodalmunk régi jó hírneve visszaálljon, hogy az a stagnatio s corruptio jelen állapotából kiragadva, ne hagyjon az irodalomtörténészre oly szomorú feladatot, hogy hosszúnak legyen kénytelen jelezni azon korszakot, mely összeesvén az ország politikai újjászületésével hanyatlása volt a legszomorúbb időszakban fejlődött irodalomnak.

Hazai két legnagyobb tudományos és szépirodalmi intézetünknek volna itt feladata hatni és tenni és fájdalommal kell említünk, hogy egyik koszorús írónknak ez irányban évek előtt tett javaslata, egy komoly irányú kritikailap kiadása iránt, fogauatosítva még ma sincs.

Ugyancsak az irodalmi viszonyokhoz tartozik s talán nem épen legelőnyösebb oldalához a viszony, mely nálunk az író és kiadó között fejlődött.

Tudvalevő és gyakran elpanaszolt dolog, hogy kiadóink meggagdagodnak, míg az író alamizsnához fogható „tiszteletdíj“ mellett teng; de kevésbé ismert dolog talán, hogy kiadóink is nem tudományos, sőt szépirodalmi munkák kiadásával sem szerzik meg az anyagi hasznot, hanem megszerzik valamely olcsón kiállítható s számos példányban elkélő iskolakönyv, kalendárium vagy épen szakácskönyv mellett. Csak az ilyféle vállalatok körüli nyereség folytán képesek aztán valamely nagyobb mű kiadására „áldozni“, mi hírnevöket emeli, ha közvetlen anyagi hasznot nem is hajt. Azért tagadhatatlanul van valami igaz, bár még több lealázó azon gyakran olvasott eldicsérésekben, hogy „N. N. lelkes hazai kiadóink nagy áldozatkészségének köszönjük“ ezt vagy ama kiadást. Az ember nem tudja ugyan, az írónak, a közönségnek vagy saját magának hozott-e áldozatot a kiadó, de tény az, hogy számos mű nem látott volna napvilágot e buzgó „áldozatkészség“ nélkül.

S ha irodalmi viszonyainkat tüzetesen szemléljük s a róluk feljebb mondottakra emlékeztünk, csodálkozunk sem szabad, hogy valamely tapasztalt kiadó nem fog csak hirnevesb író munkájának kiadásához, mert vesztesége ez esetben is bizonyos, s ha kiadja, azon remény fejében adja ki, hogy más uton, talán ugyanezen író közbenjárása mellett megkerül valami. Állandó, kinevelt s megbízható olvasóközönségünk nincs, legalább nem komoly s tudományos munkák számára. A ki vesz is könyveket nem szükségérvetből teszi, nem azért, hogy ez rá nézve oly szellemi táplálék, mely nélkül, mint a testi táplálék hiányával el sem lehetne; hanem veszi egyrészt divatból, vagy hazafiságból, másrészt szégyenszemre hiuságból, mint az irodalom pártolója, és komolyan is hiszi, hogy ezzel áldozatot hozott a szegény írónak. Megszokván az úgynevezett birálatokból, hogy valami nagy kincset úgy sem szerzett, vagy meggyőződven arról, hogy a véletlenül kincsnek elhíresztelt mű nem sokat ér, némileg lenézi az író, maga alatt állónak, kegyéből élőnek tekinti. Elkényeztetve pedig a „tisztelt olvasóhoz“ intézett kérelmezések, a férczműnek is superlativusban hajtogatott eldicsérése s az élelmesen licitáló kiadó által aláírási gyűjtésekre ígért almanach, karperecz, sőt tajtékpipa (!) praemiun által, oly „közönséges“ üzletnek tekinti, de kénytelen is gyakran tekinteni az irodalmat, hogy az irodalom nagy, nevelő, nemesítő hatása iránt el is vész az érzéke.

Pedig ha elgondoljuk, hogy irodalmunknak — igaz jobb korszakában — köszönjük talán a haza, mindenestre pedig a magyar nemzetiség fentartását; ha elgondoljuk, hogy mikor az egész nemzet el volt tiporva, épen bátrabb s lelkesebb íróink voltak azok, kik, gyakran fejökkel játszva, mertek az elbizott nyers hatalommal szembe szállani; csodálnunk kell a merészségen, melylyel „irodalompártolásról“ lehet szó ott, hol a nemzet irodalmának köszöni nemcsak legnagyobb szellemi kincseit, de physikai fenmaradását is.

Az irodalom statistikájáról szólni szinte nevetségesnek látszhatik. Bibliografiánk nem levén, legalább rendszeres, kimerítő és teljes bibliografiával nem dicsekedhetvén, ez csakugyan bajos volna, mert kiadványaink, szerzőinkszámáról stb. nincs is kellő tudomásunk. Azon sovány adat sem nyújt sok felvilágosítást, melyet a népszámlálás alkalmával szereztünk s melyből kiténik, hogy író volt

Magyarországban	604
Erdélyben	73
Fiumében	3
Horvát-Szlavonországban	25
A határörvidéken	10
Összesen	715

Nem elég pedig e szám, legfeljebb tájékozásul azért, mert e csekély összegben is legnagyobbbrészt lapszerkesztők, lapírók s a szerkesztőségben közreműködők szerepelnek, említve levén, hogy író, minden egyéb foglalatosság nélkül, alig van az országban, a magyar tudományos Akadémia 293 tagjából is alig néhány szerepelvén a fentebbi összegben.*)

Némi képet adhatnának egyébiránt, főleg az irodalmi termények elkelésére nézve, népünk foglalkozási viszonyai, melyeket korábban ismertettünk. Itt kínálkozik például :

az értelmiségi kereset után élők száma	138,000, melyből,	
ha a tanulókat le is vonjuk	50,000-et,	
	<hr/>	
marad még mindig	88,000,	ennek
felét véve olyannak, mely könyvet vásárolhatna, lesz	44,000	
ott van a középbirtokos, ki 200 holdon felül bír 11,500,		
ennek csak felét véve	5,300	
továbbá az 1000 holdon felül bíró	4,500	9,800
	<hr/>	
a 36,000 haszonbérletnek fele		18,000
a 13,000 gazdatiszt 10-ed része.		1,300
a bányászati birtokos, bérlő és tiszt, összesen 2,400, harmadrésze		800
az iparral foglalkozók közül csak a tisztviselőket, mint általában		
nagyobb műveltségűeket tekintve 8,300, fele		4,100
ugyanigy a kereskedésnél foglalkozó 12,000 tisztnek negyedrésze		3,000
az iparnak 238,000 önálló vállalkozója közül csak egy század-		
rész		2,400
az 55,000 kereskedő közül egy huszadrész		2,800
a tisztán birtok (ház) és járadék usán élő 69,000 egyének egy		
ötödrésze		13,800
	<hr/>	
összesen	100,000	egyén.

Megjegyzendő hogy csak a magyar anyaországra voltunk tekintettel, mi tehát az összes népességnek csak 0., tehát nem is egy, ha pedig csupán a magyart számítjuk, 1.3 százalékát képezi. Csakis ennyire véve olvasó közönségünket, vajjon adnak-e el könyvárusaink egész éven át mindenféle megjelenő munkákból, — naptárt, iskolakönyvet s ilyesmit ide nem értve — 100,000 példányt, feltéve,

*) A m. tud. Akadémia tagjai :

igazgató tanács (köztük 9 tiszt. tag) 25	
tiszteleti tag	23
rendes "	39
levelező "	159
külső levelező tag	72
	<hr/>
összesen	293
	25*

hogyan az említett egyének közül mindegyik csak egy-egy könyvet vesz évenként?

Sőt még a tudományzakokra is lehetne fentebbi számokból következtetni. Így például el kellene kelnie egy éven át:

gazdasági szakmunkákból	29,000 példánynak
bányászati "	800 "
mindenféle technikai szakmunkákból	6,000 "
kereskedelmi "	5,000 "
vegyes és szépirodalmi tartalmú művekből	50,000 "

Vajjon mely kiadók vállalkozik bármely szakművet, ha ugyan nem a népek van szánva, csak 2—3.000 példányban is nyomtatni s ha egy-egy nagyobb munkából 1000-et nyomtatnak, azt is nem-e csak azért teszik, hogy a többi költséghez aránylag a nyomás és papír már úgys is alig jön számba s hátha valami előre nem látott esemény talán mégis némi kelendőséget szerez?

Valóban ezek szomorú viszonyok és kevésbé biztatók az íróra nézve, kire a „tiszteletdíj“ úgy sem gyakorolhat nagy ingert, ha kénytelen elgondolni, hogy szíve vérével írt művét nem olvassa senki, mert 15 millió honfitárs, vagy ha csak a magyarul beszélőket tekintjük, tehát hetedfél millió közül nem akad néhány száz, ki valamely komolyabb irodalmi terméket megszerezzen.

5. A művészet.

A művészet nyújthatna ugyan bővített statisztikai anyagot termékeiben, csak hogy eddigelé e számokat még kevésbé kutatták külföldön is, annál kevésbé pedig hazánkban. De a művészet a nemzet legfőbb nevelője s valamely nemzet műviszonyainak ismerete nélkül műveltségi állapotát sem lehet megítélni.

Ily magasabb szempontból tekintve a művészet feladatát már előre is elkomorodunk, szemlélve állapotainkat s megemlékezve azon számos, indokolt s keserű kifakadásokról, melyek éppen műviszonyaink körül és miatt oly gyakran felhangzottak. Szinte elképzelhetni, hogy e sorok is olvasatlanul fognak forgattatni, mert az olvasó előre tudja, hogy újra csak feketén színezett fejezettel találkozónék bennök. Pedig czúttal csalódik az olvasó, mert noha műviszonyaink sem festhetők rózsaszínben, mégis e téren két oly nemzeti ténynyel állunk szemben és e téren fajunbelieinek tagadhatlan művészeti hivatásán és képezhetőségén kívül sokkal több érdekeltséget, sőt némi mozgalmat is tapasztalunk, sem hogy az ismertetést emelkedettebb hangon legalább ne kezdhethetők. **E k é t n e m z e t i t é n y**, mely látszatra tán nem is egyenlő nagyságú de minden esetre egyenlő célú s irányú; sőt

maholnap egyenlő hatású is lesz: az Eszterházy-képtárnak az ország számára megvásárlása és az országos mintarajztanoda- és rajztanárképezdének megalkotása. Az immár nemzetivé vált képtárnak közel másfél millió forintnyi értéke is már olyan, mely a nemzet pénzével kifizetve, — viszonyaink között legalább — nagyszerű ténynyé emeli megszerzését, nem is szólva egyelőre a benne képviselt s talán megbecsülhetetlen szellemi tőkéről. A másik, kevesebb zajjal alapított mintarajztanoda is közel egy fél millió frtnyi tőkének igényli évenként kamatait, szellemi értéke pedig évről évre nagyobb lesz.

Mindkét intézménynek főcélja a műizlés nevelése, nemesítése; tehát az, mire égető szükségünk volt, de a mire mindekkoráig hiányzottak az eszközök. Ha a kettőhöz hozzászámítjuk a muzeumban létező nemzeti képcsarnokot s a képzőművészeti társulat szerény ugyan, de buzgó működését, és számba vesszük művészeinknek, egyéb műveltségi tényezőinkhez aránylag nagy számát, némelyikük jelességét tekintve pedig, a külföld jelesbjeivel is versenyezhető képességét, nem tagadhatni, hogy számosabb művészeti elemnek vagyunk birtokában, mint magunk is hisszük s értékesebb anyaggal rendelkezünk ép olyan téren, melyen a nemzetek legmagasabb műveltsége kulminál.

Csakhogy a felsoroltakkal körülbelül ki is meritettük az előnyöket s a fényes éremnek sötét túllapja ép azzal fordul kifelé, hogy csak is az anyagnak vagyunk birtokában, hatását még kevéssé tapasztaljuk, nevelő s nemesítő befolyását a művészet minálunk még kevéssé fejtette ki.

Az anyagi és szellemi élet, bármennyire különbözzék nyilvánulásaiban nem oly merev ellenkezője egymásnak már azért sem, mert mindkettő az ember természetén alapul s így csak látszólag különböző, alapjában pedig ugyanazon törvényeknek van alávetve. Itt és ott a szükség szüli a termelést, itt és ott a fogyasztásban mutatkozik a szükség s a hol kellő fogyasztási erő nincs, erőteljes termelés sem kaphat lábra.

Valamint tudományos irodalmunk nem fejlődhetik megfelelő arányban, mert közönsége (fogyasztója) nincs, úgy nem fejlődhetik a művészet sem kellően, mert a művészet fogyasztása nem vált még szükségletté. Polyglott országunkban az irodalmi szükséglet is könnyebben elégíthető ki a szómszéd nagyobb nemzet irodalmi termelése által. Az a tulajdonságunk, hogy könnyen s jól tanulunk meg idegen nyelveket, mire oly büszkék vagyunk, megölő betűje hazai irodalmunknak és büszkeségünk is csakhamar megsemmisülne, ha elgondolnók hogy ezen kiválónak látszó tulajdonságban a kis nemzetekkel osztozkodunk, melyeknek az épúgy átka mint saját magunknak.

Ha irodalmi tekintetben el is tudjuk felejteni mivel tartozunk nemzetiségünknek, mert némi mentség fekszik abban, hogy inkább eredeti nyelven olvassuk el azt, mit fordításban tán kevésbé jól kaphatunk, úgy a művészet tekintetében még e mentség is elesik, mert a művészet nyelve kosmopolitikus, ezt minden művelt nemzet egyaránt megérti s minél műveltebb s minél inkább tudja megérteni az idegent, annál jobban iparkodik nemzeti művészetének ápolására, ha ilyen-nel már bir, vagy annak megteremtésére, ha hagyományaiban ilyet örökségtől nem kapott.

Pedig ha a művészet önálló belső becsére nézve volnának is kéte-lyeink, tekintsük a művészetet mint nemzetgazdasági tényezőt s lássuk egyelőre azon tagadhatatlanul nagy és fontos befolyást, melyet például az iparra gyakorol.

Századunk gazdasági életében nincs termelés, mely oly hatalmas, nem régen még meg sem álmodott mérveket öltött volna, mint az ipar. A mezőgazdasági termelés is egyre gyarapodik ugyan; de fejlődése lassúbb, haladásának netovábbját ismerjük s az egyrészt a terület korlátoztságában, másrészt a termő erőnek fejleszthető ugyan, de a végtelenig nem fokozható mennyiségében rejlik. A föld felületét nem nagyob-bíthatjuk ugyanis s még ha a vízborította lapályokat mind lecsapoltuk, a kopár hegyhátak sziklatalaját mind termő réteggel borítottuk is, az csak aránytalanul csekély terménnyiséggel szaporítja a művelhető földet. Gondos művelés, okszerű vetés-forgás s a mesterséges trágya gazdag alkalmazása megtarthatja ugyan a földet szűzies erejében, de újabb, ismeretlen, a természet adta erőn kívül mást is bele nem csöpögtethet.

A mezőgazdasági termelést és termelhetést ennél fogva korlátoz-
nak kell elismernünk; s habár a mai haladáshoz mérten évszázadokig
sőt ezredekig nem fognak a porainkból sarjadozó nemzedékek kifogy-
ni a művelhető térből s élelemből — birodalmát mégis végesnek tekint-
hetjük az ipar végtelen birodalmához képest.

Véges és végtelen! Mily nagy hangú szavak, melyeknek földi
életünkben még helyes fogalmával sem birunk! De, valamint az
ember nem teremthet semmiből semmit, csak alkothat és átídomíthat
s mégis teremtésről szól, előtte lebegvén az arányok, melyek az Ős-
anyag csekélyisége s a termelvény nagyszerűsége közt gyakran lé-
teznek: ily átvitt értelemben csakugyan nevezhetjük végtelennek az
ipar birodalmát is, mert határait nem ismerjük, újabbkori fejlődése pe-
dig mennyiség s minőség tekintetében semmi arányban sem áll eddigi
termelésével.

Ősanyagra szorul ugyan az ipar is, és ez Ősanyagnak szintén
földünkben, annak méhéből és felületéről kell egyaránt kerülnie. De az
anyag kifogyásáról itt nem is szólhatunk; mert a teremtő ész, még

mielőtt fogytán volna egyik fontos ősanyag, máris pótlásáról gondoskodik. Sőt az ipar hatalmának s óriás haladásának egyik főoka épen abban rejlik, hogy eddig értéktelen, hasznavehetlen anyag után nyúl, hogy a természet mérhetlen adományait és erőt meghódítva, munkájával termékenyíti s a nemzetgazdasági fejlődés ezen másik, főfontosságú tényezőjének minél nagyobb mérvű alkalmazása által oly műveket alkot, melyek majdnem teremtésnek mondhatók, fennen hirdetvén az emberi szellem hatalmas fejlődőképességét.

De vajjon önmagából merít-e csupán az ipar, pusztán saját erejénél fogva emelkedett-e a hatalom azon fokára, melyen ma szemléljük, mely országokat hódít meg s mintegy szabadalmat nyert arra, hogy az emberi szükségletek legpazarabb kielégítése által, az emberi nem boldogításához kiválóan járuljon?

Nem.

Nem, mert önmagában az iparos képzettség mai fokára, az iparra való hajlam mai fejlettségére koránt sem juthatnak vala, ha segítségükre nem jön az emberi szellemmívelődés, az emberi ismereteknek századok örökségén gyarapodott, rendszerekbe öntött világkincse, a t u d o m á n y.

Csak a tudomány számos ágaiban gyűjtött szellemi tőkének alkalmazása az emberiség életfentartó s élvezetnyújtó szükségeinek fedezésére fejleszthet magát e termelést is olyanná, mely a véletlennek iránytalan tapogatózásából kibontakozván, okszerű cselekvéssé, a kapcsolódás bizonytalan kísérletei helyett rendszeres tevékenységgé változott.

És e tekintetben egyrészt a természettudományokat, másrészt a nemzetgazdaságot illeti meg az érdem, hogy amazok az egyes iparágaknak tudományos alapot nyújtva, emez az iparosok szétzajló törekvéseinek határozott célpontokat kitzítve okszerű, összhangzó működésre serkentettek egyeseket és társadalmakat s a külön működő magánkereketágakat tökéletesbítvén, az országok közgazdaságában harmonikus egészzé fűzték.

Ámde ugyanezen tudományok összes vívmányaikat a mezőgazdaság terén is érvényesítették. Az okszerű gazdálkodást épűgy a természettudományok inangurálták a földmívelésben, mint a hogy helyét a társadalmi tevékenységben a nemzetgazdasági tudomány állapította meg. Honnan tehát a különbség kettejük között, melyet korábban a véges és végtelen átvitt, bár ki nem elégtű értelmezésben iparkodtam volna tolmácsolni?

Az anyagban csupán ez nem rejthetik, mert az anyag fogyhatóságát kénytelenek voltunk az iparra nézve is elfogadni. Kell tehát egy második hatalmas tényezőnek létezni, mely az iparban érvényesűlvén, a gazdaságban hiányzik; tényezőnek, melytűl a teremtés merész kép-

letét kölcsönzők s a mely a végtelen fejlődhetés fogalmát nekünk megérthetővé teszi.

S ily tényező valóban létezik, az iparban működik is és ez a művészet! A művészet, örökifjú szépségében, hódító bájaival, mely az emberiben az isteni szikrát képviseli, alkotásaira az éginek bélyegét nyomja, az iparra alkalmazva pedig a remeknek lesz kútforrása!

Ipar és művészet, ha nem is egy ágy törvényes szülöttei, közel rokonságukat meg nem tagadhatják. Szükség fakasztotta mindkettőt. Amazt a testnek legkezdetlegesebb életfentartási és érzéki szükségei, emezt az emberi kebelnek kielégítést nem kevésbé vágyó érzelem szükségei. Amaz az értelemmel párosult mihamarább, tőle várva legfőbb, legközvetlenebb gyámolát, emez a szellemmel lépett, későbbi ugyan, de annál nemesebb gyümölcsöket ígérő frigyre.

És ez nem képzelet, nem képics hasonlat csupán. Avvagy nem-e az iparos képességnek habár a szükségnek is legelső kifolyása, mely az ősemberrel ágat töretett, hogy fegyverül használja a támadó vadak ellenében? Nem iparos működés-e, mely a leterített vad bőrét öltönyül aggató az éghajlat zordonával küzködő első emberre?

Avvagy nem művészet-e, ha bármily kezdetleges is, és nem-e az emberi kebelben fakadt kegyeletérzetnek kifolyása, mely az első elhúnytra köhalmazt hányatott, nem hogy megjelölje csupán a helyet, hanem a nagyszerűség idomaiban a magasztosnak utánzására, kifejezésére törekedvén.

S midőn kunyhóját rakta faragatlan szikladarabokból és kézzel tört ágakból az őskor embere, ki gondolta volna, hogy azzal az építészetnek teszi le alapkövét, azon építészetét, mely a legelső műforma, melynek szobrászat és festészet csak ifjabb testvérei s melynek remekait az ezredéves piramisok nagyszerűségében, a román és gót stíl pompás ivhajlataiban valamint a renaissance díszítményeiben s a mai kor pompázó palotáiban egyaránt csodálunk!

Az emberképzelet haladta kőkor legnyersebb eszközceiben is már nyomára akadunk némely vésési kísérleteknek, melyek a szép iránti érzés kora fejlődését bizonyítják. Maiglan meg nem számlált nemzedékek szálltak sírba a kő- és bronzkorszak közé eső időközben, de még a bronzkorszak is annyira esik történelmi hagyományaink első, inkább még mythosszerű gagyogása mögé, hogy méltán elsodálkozhatunk eme régi kor műizlésén, mely napfényre került eszközeinek szép idomaiban, díszes faragványaiban és gazdag ékszereiben nyilatkozik.

A görög művészet fejlettsége köztudomású tény. Festményeit az idők viszontagságai tönkre tették, csak újabbkori ásatások hoznak ismeretünkre némely, nem is a görög művészet fénykorából való fal-festményeket, de szobraik mindenha mintaképek lesznek a nemes mű-

izlés legfejlettebb korából. Iparművészeti termelvényeit pedig maiglan irigylí annyira haladott iparunk. Az antik szobrok és szobrocskák, vázák és edények sőt a mindennapi használat leggegyszerűbb eszközeinek remek idomai és műbecse nemcsak ősrégi s majdnem feltűlmúlhatatlan példányképei a műérzelemnek, hanem a mellett is tanuskodnak, hogy Athénében az iparos művész, a művész iparos vala s az ipar és művészet rokonsága gyakorló mester-művészeikben személyesítve volt.

Ugyan e forrásból merítettek, az antik minták tanulmányozása közben lelkesültek, műizlésüket azokon nevelték nagygyá a renaissance nagy művészei. De ekkor is karöltve haladtak ipar és művészet s a szép nemcsak a magasztossal párosul Ra fa el madonnáiban, hanem párosul a hasznossal is Benvenuto Cellini faragványáiban s véséseiben. A középkorban az olasz félsziget csak a régi Görögország művészeti fénykorát idézte fel újra s valamint az a mythologiai istenek ábrázolásában, a fenségést a széppel egytűtt ecsetelve, kora szellemének volt hű tükrözője, úgy az Olasz- s utána Németalföld és Németország művészei is csak koruk szellemében jártak el, midőn a keresztyén vallás legendáiból meríték képeik tárgyát. Hibásan következtettek egyébiránt e tényből úgynevezett vallásos vagy egyházi művészetre, mely ily értelemben nem létezik, s melyre nézve a kritikaibb műtörténelem rég napirendre tért.

Nem szabad az ipar és művészet rokonságát, az utóbbinak fénykorában összeforrtóságukat egy pillanatra is szem elöl tévesztentűnk, ha tisztán akarjuk megőrizni ítélőképességűnkűt epen azon időszakra nézve, melyben az úgynevezett keresztyén művészet fénykorát élte.

Vallásos volt ama korszak — ha nem is erkölcsűs — és soha hatalmasabb, soha gazdagabb nem volt a pápa és a főpapság mint akkoriban. Csoda-e, ha az akkor újra fejlődű és a tökély még alig ismert fokát elérűt művészet, mely a maecenasokat talán soha nem nélkülűzhette, a hatalmas egyháziak zsoldjába szegűdűt? A vallásos szertartások pompájában gyűnyűrkűdű világi nagyok, — néprűl akkor szó sem lehetvűn — az e pompát űntudatosan fokozűű egyháznagyok nem nélkülűzhettűk a művészet egyik ágának sem közreműködűsűt. A művészek megrendelűsei egyháztűrtűnetiek valának, Krisztus élete s halála, családja, a szentekkel bűvelkedű mennyország alakjai, a hit vűrtanűi szolgáltatták az anyagot s a ránk maradt az idűbeli műreemek legnagyobbbrűsűt ily tárgyűnak.

Ne feledjűk el azonban, hogy nemcsak templomokat emelt az építűsűt, diszítűt a szobrásűt és festűsűt; hanem még számosabb szintűlű fényes palotát építűt a nagynemessűg és a kereskedűs áltűl virágzásra emelkedűt városok közűnsűge. Az egyházi pompa szűksűgűlete számos műtűrűmeket igényelt ugyan, de a világi nagyok is vettűk

ki részöket; a fénytízés nemcsak az egyházban folyt, és Olasz- s Németország gazdag városaiban is a művészek által gyakorolt műipar számos terméke épen nem volt vallásos jellemű.

Egyet nem szabad azontúl felejtenünk, hogy azon művészi lelkesültség, mely hallhatatlan műveket foganzott az akkori nagy mesterek agyában s melyeket vésőjük és ecsetjük megörökített, nem volt kizárólag a vallás ihlete. A torz s művésztelen bizancki műformák elleni visszahatás, az úgynevezett renaissance korában ép az antik görög művészet felkarolásában nyilvánkozik. Mint a tudomány a classicismus, a művészet az antiknak emlőin táplalkozott s az ember örökké változatlan érzelemlilágából fakadtak ama csodás vegyülékű alakok, melyeknek törzsei deliségét és drapperiáit a szobrászat fenmaradt remekei, tárgyát és csoportosításit az egyháztörténelem szolgáltatatta, ez utóbbi, leginkább szembeötlő körülmény adván rájuk, bár jogtalanul, az egyházi, vallásos jelleget, mely alá a renaissance műalkotása oly könnyen volt osztályozható.

Igy tekintvén a műtörténelem feltünőbb mozzanatait, el kell ámulnunk ama könnyelműségen, mely az okozatot az okkal oly könnyű szerrel fölcserélé s nem lehet csodálkoznunk, ha komolyabb műkritikus, minő P f a u is, keserűen kifakad az ellen, hogy a művészet hanyatlását a vallási közérzelem hanyatlásával akarják kapcsolatba hozni, úgy tüntetvén fel a művészetet, mintha felvirágoztatása a vallás dogmáira szorult volna, holott a vallás sok részben épen a művészetnek köszöni századokon át leghatalmasabb eszközeit, melyekkel a nép érzelmére hatott. „Vegyétek el — mond P f a u, — az egyházi szószéktől az epikai mythost és a szónoklati díszet, melyet a költészet kölcsönöz; szedjétek le az oltárról az eszményi alakokat, melyeket festész és szobrász állítottak oda; zárjátok el a templomot azon harmonikus hangok elől, melyekkel a zenész tölti be; foszszátok meg az egyházat azon magasztos épülettől, melyet az építész emelt számára; szóval vetkőztessétek ki a kultust a művészeti elemekből, melyeket valamennyi művészettől kölcsön vesz s . . . barbár müzagyvalékká kotyvaszt — vegyétek el mindezt, s mondjátok meg akkor nekem, mi marad meg . . .“ Hogy mit mond P f a u megmaradandónak s miként küzd a dogmák ellen, az nem tartozik tárgyunkhoz. Itt csak azon, ugyan epés szavakban kifejezett, de igazolt felháborodását iparkodtam ecsetelni, melyet benne a positiv vallás és eszményi művészet közötti viszony téves megítélése szült.

Szükség volt pedig e kitérésre annálinkább, mert valamint régebben az egyház és művészet hálakötelezettségére nézve oly könnyen felcseréltettek a szerepek, úgy jelenleg is vajmi könnyen zavarodik meg az ítélet olyképen, mintha nem a nemzet köszönné művé

szeinek s általuk művészetének legnagyobb emelkedését s legnemesesebb kincseit, hanem a művészet (s művészek volnának az oly gyéren nyilvánuló, gyakran alamizsnaként kínálkozó „műpártolás“ iránt valami roppant hálára kötelezve.

Míthogy a nemzetgazdaságban és statistikában eddigelé csak az ipar szerepel külön tényezőül, a művészet pedig még nem talált helyet ezen tudományokban: róla csak is annyiban szólhatnánk, a mennyiben az iparral kapcsolatosan fejt ki termelést; ámde ezen nézet hibás. A nemzetgazdaság legtisztább tanai szerint ugyanis — mint láttuk — három tényező működik közre minden termelésnél, vagy legalább szerepel benne kisebb-nagyobb mértékben s más-más arányban. E három tényező a természet, a munka és a tőke. Hogy munka kell a legcsekélyebb nemű termeléshez is, azt talán nem is vonja kétségbe senki, elgondolván, hogy a tisztán természeti erők segélyével termett ehető vad bogyónak szedése is már munkát képvisel, szedés nélkül pedig nem hogy valami iparos czélokra, de még a legkezdetlegesebb életmód mellett, táplálásra sem használható. A természetben meglevő s hozzáférhető bokr, mely e bogyókat termi, a vadon élő emberre nézve a múltból fenmaradt, az általa netalán gyűjtött s rögtön el nem költött bogyómennyiség a jövő számára eltett tőke.

Ez egyszerű példában közreműködött három tényező keresztül-vonul valamennyi emberi termelésen, csak hogy mai bonyolultabb gazdasági viszonyaink között nem mindig oly könnyen kimutatható, a tevékenység mely része illeti a természeti erő, az emberi, állati vagy gépi-munka meg a tőké működését.

Főkép zavarttá lesz nem ugyan a fogalom, de a szétválasztási kísérlet, ha az embernek ugyancsak természet adta szellemi tulajdonait is számba vesszük, melyek egyszerre s egy időben természeti erőtől is, munkától is, tőkétől is szerepelhetnek. — Természeti erőtől: a mennyiben mint ösztön, hajlam vagy képesség nyilatkoznak az emberi természetben, lehetővé tevén reá nézve szükségei kielégítését, mi már bizonyos nemű termeléssel jár; munkától, a mennyiben a szellemi erők bizonyos cél elérésére összpontosítva a termelés módjait megállapítják s a testet a czélnek megfelelő tevékenységre bírják; — tőkétől végre, a mennyiben a megelőzőtt korok ismereteit magukba gyűjtve, bizonyos irányban, bizonyos ágban a munkaképességet kifejtve, gyakran csodálatos fokra emelve, az embert jövőbeli termelésre kiválóan hivatottá teszik.

Igy értelmezve az egyik tényezőt — a mint kell is, hogy értelmünk, mert a nemzetgazdaság nem érheti be természeti erőtől csupán a vízzel, levegővel, széllel, tüsszel stb., — alkalmazzuk a mondottakat a művészetre s azt fogjuk találni, hogy a felsorolt három tényezőt ugyancsak megtaláljuk a művészeti termelésben is s akko

a művészet is helyet talál a nemzetgazdaságban annál inkább, mert a művészet legalább a műveltebb nemzeteknél életszükség s így terméke is, t. i. a mű, az összes forgalom habjai közé sodortatik.

A művészet önállóan értéktermelő fontos gazdasági tényező, melynek épen gazdasági nagy fontossága — mellözve minden egyéb, még nagyobb és magasztosabb érdekeket képviselő szellemi tulajdonait — megérdemli, hogy a nemzetgazdák csupán saját szempontjukból is vele tüzetesebben foglalkozzanak.

Minden emberi cselekvénynek, főleg olyannyira kifejtett társadalomban, mint minőben napjainkat éljük, van anyagi oldala is. A görög költők és művészek kora, melyben a legnemesebb szellemi termelés főtörekvésének czélja a babérkoszorú vala, lejárt. Sőt még ama babéros időben is csengő talentumok is jutottak a kitünő művészek s a nemzet, ha nem is díj alakjában, háladatossága jelétl esatolt a díszítő koszorú mellé pénzbeli jutalmat; ha pedig ezt elmulasztá, a művészet pártolása által magukat megtisztelő Maecenások vállalták el szerepét.

Nálunk ez ugyan kevésbé tapasztalható. Akárhány jelesebb művésztünk külföldön jeleskedik; a kik pedig itthon vannak, keserű szívvél kénytelének tapasztalni, hogy a közönség leszokott a Maecenások szerepéről s gyér megrendeléseivel is a divatnak vagy az értelmetlenségnek hódolva, külföldre fordul s akárhányszor kontárhoz tolyamodik.

Pedig ne higyjük, hogy nagyjaink s gazdagaink imez eljárása nehezen kielégíthető finomabb műizlésőknek következménye. Korántsem! Sőt határozottan a műizlés hiányának kell tulajdonítanunk, ha tehetősbeink pusztán a szokásnak és divatnak hódolva, gyakran oly szerzeményeket tesznek, melyeken a műértő kénytelen megbotránkozni.

Ez pedig nagyban és kicsiben foly így egyaránt. Ha — a mi a nagy ritkaságok közé tartozik — valamely monumentalis épület művészi díszítéséről van szó, másod-harmad, sőt tizedrendű bécsi festész mázolja az izléstelen díszteremben az amouretteket, melyeket hazai erő sokkal tökéletesebben lett volna képes kiállítani. Az esztergomi bazilikában valami münchenivel festetették a freskókat méregdrágán s izléstelenül, míg utólag kénytelének azokat lekaparni.

Egy-két kitünő műizléstű főúr kitünő régi mesterek szemenszedett képeit gyűjti s a tehetősbeik műizlés nélküli nagy száma a képeknek csak régiségét látva, kevésbbé drágával ugyan, igaz, de annál roszabbal is beéri és fogadó-termének falait a kapu alatt vásárolt hamis Old-masterekkel aggatja teli; vagy ha valamelyik csakugyan áldozott néhány száz forintot, hogy hazai művészszel festessen magának jobb képet, rögtön oly maecenásnak lesz elismerve, ki nem műérzőki szükségletét iparkodott kielégíteni, hanem megbecsülhetetlen nemes tettet követett el.

Ugyanazon viszony, melyet előbb az író és közönség között tapasztaltunk, ugyanazon viszony létezik a közönség és művész között is. Napilapok újdonsági rovatában, néha-néha egy-egy komolyabb cikkben eldicsérijük ugyan a tudós vagy művész művét, ajánljuk is a közönségnek s appellálunk hazafiságára; de ha valaki a képet vagy szobrot megvásárolta, ugyane lapban találjuk a nagy műpártoló dicsőítését is, ki nem önmagát tisztelte meg, hogy fejlettebb műizlése s ez által fokozott szellemi szükségérzetének keresett kielégítést, hanem megtisztelte a művészt megrendelésével, talán a tudóst is könyvének megvétele által!

A műveltebb középosztály, mely a „szobadísztetés“ szükségérzetének magaslatáig már felemelkedett, gyárilag készült bécsi férczműveket szerez be, mely alkalommal csak a keret értéke határozza meg az egész darab értékét, melyben kép is van, s a legborzasztóbb festmények az ily szobákban találhatók.

Az egyházak szükséglete: oltárképek, szent képek, templomdiszítések stb. egy bécsi társulat által láttatnak el széles ez országban, szivrepesztő gyarló kiállítás mellett, s e férczművekért ezrek vándorolnak ki évenként az országból, pedig e dolgokat még másodrendű művészeink, talán olcsóbb árért is, de okvetlenül helyesebben készítnék el.

Építészeink mintába gyúrt kaszárnyákat emelnek, melyek izléstelen terra-cotta diszitményekkel ellepvék, hogy a styltelenség el legyen takarva s még e minták is Bécsből kerülnek. Csak kivételesen épül izlésesebb ház és kisebbszerű palota s bármennyire tiszteljük ezért azon főurainkat, kik ezt divatba kezdték hozni, művészeti diszítésről még e palotákban is a legritkább esetben van szó, odáig a szükségérzet még legműveltebb köreinkben is alig emelkedett. A hol pedig néhány hazai művész valamely középület diszítésével lőn — még boldogult E ö t v ö s ü n k eszméje szerint — megbízva, úgyszólván nap-számban dolgoznak.

Kifelé tekintve, korunkat kiválóan gyakorlatinak nevezik, szégyen is volna reánk nézve, ha ezt úgy értelmeznők, hogy a költői, a művészi, az örökszép iránt többé nem tudnánk lelkesülni s merőben anyagiságba akarnánk sülyedni. Nem! Még meg tudjuk becsülni a költő lelkesítő dalait, élvezni tudjuk a művészi ecset remek teremtéseit, csak hogy meg nem kívánjuk, legalább a nálunknál haladottabb nemzetek nem türik meg többé, hogy a költő éhezve daloljon, a festész dideregve fesse alakjait, melyeknek látására lelkesedésre gyuladjon a nemzeti önérzet. Gyakorlatiabbak vagyunk, legalább franczia, angol s német kortársaink azok, semhogy akkor fizessük meg ezekkel a művész alkotásait, ha az már régen túl van a földi nyomoron,

gyermekre hagyván koldusbotját, melynél egyébre életében nem vihette.

A mesés árak, melyeket a gazdagabb nemzetek műgyűjtői egy-egy évszázados műremekért oly készségesen s egymásra árverezve fizettek, a kortársak műalkotásainak jobb megfigyelésére is vezetett. Egy Lamartine, Victor Hugo, Disraeli írói tiszteletdíja, egy Delacroix, Doré, Knauss, Meissonnier stb. képének ára százazrekre emelkedvén, kezdi megszüntetni azon anomaliát, hogy csupán a kiadó és képáros birjanak házakat venni, a teremtő író, az alkotó művész pedig mindenha a nemzet koldusai maradjanak.

Semmit le nem vonva a művészet magasztos, izlésnemesítő, nemzetnevelő jelleméből, ezen oldala csakugyan a nemzetgazdaságba tartozik.

De itt meg nem a laissez-faire, laissez-passer kényelemtanát látom alkalmazandónak, sem a művészet közgazdasági tárgyalását a kínálat és keresés köznapi kaptájára nem akarnám tettetni; mert a művészet termelése állandó, sőt évről-évre a fejlődő műveléssel fokozottabb értékű s habár a nagyobb keresés a termelést — legalább közepeszerűekben — gyarapíthatja, kitünőbb művészekre inkább a természeti monopolum tana alkalmazandó.

A mellőzhetetlen vagy csak meg is szokott fogyasztás, könnyűszerrel fokozható vagy korlátozható termeléssel szemben, eléggé szabályozódik a kínálat és keresés törvénye szerint. Szabad ipar, szabad kereskedés minden állami beavatkozás nélkül, ez jelszava minden felvilágosodott nemzetgazdának s ezt hangsúlyoztuk egész művünkön keresztül. De vajjon úgy vagyunk-e vele a gyakorlatban is? Mi tiltakozunk ugyan az állam közvetlen beavatkozása ellen valamely bizonyos iparág fejlesztése, pártolása körül. Eliteltük a tilalmi rendszert, mellőztetni kívántuk a védvámokat s a szabad verseny terére utaltuk a termelőket, a termelők pedig hol jajvészekelés, hol fogcsikorgató megadással rákényszerültek e természetes útra s a mi egészséges volt, az megállt és tovább virult, és a mi mesterségesen ápolva, betegesen lézengett, az elhullt saját s a nagy többség javára, a társadalom pedig fejlődött s az annyira féltett ipar hallatlan mérveket öltött.

De a minek az állam részéről való közvetlen alkalmazása ellen tiltakoztunk, annak közvetett foganatosítását annál inkább sürgettük. A pamut-, a vas-, a len- stb. ipar egyenes pártolása ellen felszólaltunk ugyan, de követeltük az ez iparágaknak szükséges vasutak építését, követeltük a szesz- és cukoripart sújtó adóviszonyok megváltoztatását, követeltük, hogy egyebet se mondjunk, az iparosok szakképzettségének fejlesztését, nevelését, a hitelt szabályozó törvényeket, válságok alkalmával az állam támogatását stb., szóval sokkal több millió értékű

államsegélyt követelünk most, mint a hány százezerbe az ipar közvetlen támogatása azelőtt került.

Mindezt követeljük, s reméljük helyesen, az ipar érdekében s nem engedünk követeléseinkből ugyancsak a szabad verseny, a szabad ipar, a szabad kereskedés czéje alatt.

A művészet, igaz, szabad mesterség s az volt még a legkonokabb czéhrendszer idejében! De talán ezért alkalmazzuk-e épen reá a szabadságot illethetetlen szeplőtlenségben, s ne iparkodjunk-e sokkal inkább számára is megnyerni egyenes úton azon támogatást, melyet az ipar kerülő úton oly busásan meg tudott magának szerezni?

Látszatra nincs egyszerűbb mesterség a kereskedésnél. Kiki azt veszi meg — ha kerül miből — mire szüksége van, azt adja el, mi neki fölösleges. De mert ez közvetlenül nem megy oly könnyen s mert a szükségű és bővelkedő oly egyszerűen nem találkozhatnak, közvetítők vállalják el szerepüket s így foly az adás-vevés kicsiben-nagyban, s habár a gépezet komplikálttá válik, a cselekvények mégis egyszerűek s méltó követelése a kereskedésnek, hogy ügyeibe senki se avatkozzék. Szabad kereskedést tehát, s az államnak nincs hozzá többé semmi köze! Mennyire csalódunk pedig, ha azt hisszük, hogy csakugyan nincs. Ám tekintsünk körül, van-e a kereskedésnél hatalmasabb követelő az államban? A vámtarifával keveset bibelődhetik már, tehát a szállítási árjegyzéket veszi elő. Követeli és méltán, még pedig az államtól, hogy a vasutakat kényszerítse oly árszabásokra, melyek neki nyereséget biztosítanak, követeli a vaspályák azon irányát, melyek forgalmi viszonyainak megfelelnek; követel magának külön bíróságot, mert a közönséges, a rendes bíróság nem ismerheti usance-ait; követel, illetőleg vindikál magának külön legfelső ítélőszéket, a börzét, melyen még az állameselekvényeket is megbírálja, külön-külön oly kalkulust szolgáltatván az állam értékeinek, melyet a haute politique-nek, általa, állítólag, legjobban értett esélyei szerint helyesnek lát; és sok minden egyebet is követel magának, és nagyrészt helyesen, mert virágzó kereskedelem az állam és ország jóllétét biztosítja, az állam főfeladata pedig polgárainak szellemi s anyagi jóllétét előmozdítani s a társadalmat főczéljai elérésére segíteni.

De vajjon a szellemi s anyagi jóllét előmozdításában nincs-e szerepe a művészetnek is? A művészet — állítják némelyek — öncél. Az igaz szépben való gyönyörködés a legmagasabb élvezet, a művészet ezen szellemi élvezet nyújtja, nyújtja pedig két irányban: alkotásai szemléletében a nagy közönségnek; alkotásai létrehozásában magának a gyakorló művésznek.

Éz utóbbira nézve, kit megszállt az isteni ihlet, ki gazdag képzelete merész szárnyróptének alakot tudván kölcsönözni, lihegő kebel-

lel áll vászna előtt, míg rajzóna lázas izgatottságban varázsolja reá a soha nem látott jelenetet; a művészre nézve, ki szive érzelmeibe mártja esetjét, többk kölcsönözve a ragyogó színpompát, mely teremtményén elömlik; reá nézve, ki lelke harmoniájából meríti az összhangot, melyet műve szemléletkor mélyen meghatva csodálunk; reá nézve, ki kedélye hangulatát titkos ösvényen csempészi át a szemléltető kebelébe, hogy vele lelkesedünk az általa ábrázolt dicső jeleneten, hogy borzalom fog el alakjai sorsa felett, szánalom, ha alakítása tárgya ez; a művészre nézve — mondom — elfogadhatjuk a művészetet öncézlnak. Mi reánk, többi halandókra nézve, kik nem vagyunk képesek a művészet rózsás üvegén át szemlélni az életet, ránk nézve, kik a szellem hódító erejét, az anyag legyőzhetlen követeléseit egyaránt vagyunk kötelesek számba venni, a művészet többé nem öncél, eszköz az, fájdalom, csupán; de — siessünk önmagunkat igazolni — a legnemesebb eszköz, melylyel az emberiség tökéletesítésére élhetünk: nevelési eszköz, mely által egész nemzeteket akarunk azon polczra emelni, hogy a legtisztább szellemi élvezetre képesítve levén, jellemük s kedélyük nemesbtlése által az örökszép, s mi vele egyértelmű, a jó befogadhatására, cselekvésére is serkenjenek.

Elérve e cél még sehol nincs; de megközelítésére nézve óriási különbségek léteznek az egyes nemzetek között.

Az út is meg van találva elérhetésére. Műveltebb nemzetek régóta haladnak rajta s oly eredményeket értek el, melyekről nekünk ma még álmodnunk sem szabad. Reátérni ez útra sem valami nehéz, igen egyszerű a „recipe“, melynek hűséges használata biztosan vezet a gyógyulásra, sőt első adagait most kezdjük szedegetni, hazai kormányunk üdvös kezdeményezése folytán. Nem egyéb az, mint sok művészi szépségszemléltetése! Folytonos szemlélet által először előkészítjük, több önálló itéletre bírjuk, végre pedig nélkülözhetlen szükségé váltóztatjuk a szép szemléltetését s műfogyasztóvá tesszük a közönséget, mely, hogy e fogyasztást megbirja, fokozott termelésre kényszerül egyéb téren.

Magától — ez, fájdalom! igaz — igen lassan, hosszú századok lefolyása alatt fejlődik csak ilyenné a nemzet. De a mai társadalomnak nem azért mozgató ereje a gőz, nem azért levélhordója a villany, hogy századok lassú taposásában mászsza meg csigamódra azon haladási pályát, melyet óriás segédeszközeivel sokkal nagyobb sikerrel rohanva is benyargalhat. Kitalálták már előttünk, még pedig ugyan csak gyakorlati nemzetek — angolok, belgák, francziák — mi vezethet rövidebb idő alatt is biztosan célhoz. Egyszerű szabály az is, mely e téren követendő: míg ugyanis a nagy közönség műszüksége nem elég nagy, hogy termékeny művészetet fentarthatna, az államnak kell

közbelépni s részint művészek neveltetése, még inkább pedig a létezők foglalkodtatása által műtermékeket életre segíteni, monumentalis építmények s művészeti diszittetésük által mindaddig kecsgetetni művészeket s közönséget, míg ez a műtermékeket többé nem nélkülözhetvén, maga kezd megrendeléseket tenni s utóbb maga tartja el és még számosabban művészeit.

Itt könnyen felmerülhet a kérdés, valamint fel is állítottatott már azon tétel, vajjon van-e joga az államkormányának arra, hogy az adózó honpolgárok filléreit oly czélokra fordítsa, melyeknek mindig csak a művelt kisebbség veszi hasznát? A többek közt *Abouf*, a francia negyven halhatatlanok egyike, néhány éve „*Haladás*“ czíme alatt megjelent s *George Sand*-nak ajánlott szellemdús könyvében állítja, hogy a kormánynak nincs joga egy fillért is fordítani a budgetből művészetek s tudományok ápolására. „Mig a királyok voltak — úgy mond — a budget gazdái, addig hagyján; hanem ma a budget a nemzeté s utolsó fillérig azok javára fordítandó, a kik fizetik. Miután pedig azok száma igen csekély, a kik tudomány és művészet iránt érdeklődnek, minden ily költség megfordított progressiv adó azon czélból, hogy a nélkülözők túlterhelhetése által mások fölöslegét szap. rítsa.“

Ha e nézetek Franciaországban fel-felmertülhetek, hol a kormány milliókat s milliókat fordított tudományos és művészeti czélokra, arra mi mondhatnók, hogy „hagyján“; de általában felállítani ily elméletet tán még se szabad. Avvagy az összes nemzetgazdasági haladás nem épen az általánosítás felé irányul-e s belátva, hogy az államintézmények hasznát helyes arányban fejek szerint szétosztani nem lehet, az összes adózási rendszerek nem oda törekeshnek-e és helyesen, hogy mindenki tehetségéhez — itt jövedelméhez — képest járuljon az állam terheihez, arányban állván nagyobb részt jövedelmével nemcsak közbiztossági szükséglete, melyet épen az állam nyújt, hanem fogyasztóképessége is, még pedig nemcsak az anyagi, hanem a szellemi fogyasztás nagyságát is tekintve.

De meg más oly intézmények és intézkedések hasonlata is szól a művészet állami pártolása mellett, mely intézkedésekre nézve az állami interventio kötelezettsége többé kétségbe sem vonható. Ilyen — hogy egyebet se említsek — a korábban tárgyalt közoktatás is. A közoktatás, kezdve a legelemibb népneveléstől fel a tanítható tudomány legmagasabb fokáig, melyre nézve még az egyéni jogra oly féltékeny Albionban is mind több-több tért nemcsak foglal, de kénytelen foglalni az államhatalom, s melyre nézve nem is szorítjuk meg a kormány iránti követelésünket.

Nevelési eszköznek mondtam a művészetet, nevelési eszköz a népiskola, nevelési eszköz az egyetem is. Mihelyt pedig megkövetel-

hetjük az államtól, hogy — mint a legfőbb hatalom képviselője — mérlegbe vesse e hatalmat arra nézve, hogy a honpolgároknak megadja a módot azon műveltség megszerzésére, melyre életükön átszükségük lehet, magunk rontottuk le a határjelzőket ilyen vagy amolyan műveltségi fok között.

Ugyanis nem önkényére akarjuk hagyni az államnak, hogy saját tetszése szerint mérje ki a művelhetést százak, ezrek vagy százezrek között; hanem köteleességteljesítést követelünk tőle s azért kívánunk súlyt fektetni e szóra, hogy a műveltség megszerzésére adja meg a módot. Ne is gondoljuk, hogy az elemi oktatás — bár legtökéletesebb berendezésével már eleget is tett volna hivatásának. Nem az írás-olvasásnak a tömegbe csepegtetése a cél. Eszköz ez ép úgy, mint a középiskolai, a tudomány-egyetemi, a műakadémiai tanítás. Eszköz az összes tanítás, nem pedig cél s koránt sem államcél, mely mindenba a honpolgárok anyagi-szellemi jóllétének előmozdítása. Hanem mert e célt minél tökéletesebb műveltség által közelíthetni meg leginkább s mert, emberi tökéletlenségünk érzetében, legmagasabb foka az anyagiaknak kielégítése után a szellemi élvezetek legtisztább, legnagyobb mérvű kielégítésében rejlik: azért követelhetjük az államtól minden nevelési eszköz legterjedtebb alkalmazását, ezért követelhetjük tőle a tudományon kívül a művészet pártolását is, mint legnemesebb, legfejlettebb, legtökéletesebb nevelési szert — s követeljük akkor is, ha a nemzet budgetjéből, ha a közvetlenül nem érdekelték járulékaiból kerül is rá a költség. Követeljük pedig, mert az érzés nevelése a közérkölcösiségre ép oly fontos, mint az értelmiség fejlesztése.

E kérdés ugyan szintannyira a politikába vág, mint a hogy anyagi oldala a pénzügyi tudományba tartozik. Mindkettőnek rokonsága a nemzetgazdasággal és statistikával azonban eléggé ismeretes s elég volna e rokonságra utalni, hogy a művészet tárgyalása itt igazolva legyen.

Áll azonban rendelkezésünkre egyéb, közvetlenül a nemzetgazdaságba tartozó műanyag is, s így nem vagyunk kénytelenek kerülni utakon folyamodni oly tények felsorolásához, melyek követelésemet indokolnák, támogatnák.

Eddig a művészet történelmének vázlatos rajzolásában csak két feltünőbb korszakot volt alkalmunk fölemlíteni, az antikot s a renaissance-t. Mindkettőben az ipart nemcsak rokonságban találtuk a művészettel, hanem úgyszólván összeforva vele, összeforva egymás kölcsönös javára s elannyira, hogy még az elválasztó határvonal kijelölése is bajos volna. Van azonban korszak történelmünkben, még pedig az említetteknel jóval közelebb fekvő, mindnyájunk által jobban ismert, nemzetgazdasági fejlődésünkre nézve kiváló fontosságú, melyben ipar

és művészet elváltak egymástól s külön-külön mindegyik hanyatlásnak indult.

Az újkor századai ezek egész a legközelebb évtizedekig, melyekben ismét egészségesebb fordulóra ébredtünk.

A művészetre nézve ezt ellenmondás nélkül fogadja el mindenki, ellenmondás nélkül annyira, hogy szinte készletre érezzük magunkat saját századunkat védelem alá fogni, miután nemcsak azt vetették szemére s nagyrészt méltán, hogy építészeti stílya nincs, ha csak a legújabbkori vasuti építészetet nem akarjuk rideg csupaszságával, bár okszerű oekonomiájával ilyennek elfogadni; hanem szemére vetik az általános magasabb művészet hiányát is, mit szabad volna tagadni.

Nem így az iparra nézve, melynek tekintetében szinte látjuk felzúdulni a nemzedgazdák összes tiszteletreméltó hadát, kérdőre vonván merész állításunkért s utalva az iparnak korábban általunk is elismert nagyszerű vívmányaira.

És e tekintélyes támadásra okvetlenül lehajtanám fejemet s megadnám magamat, ha korábbi állításom bevégzett volna s az ipar hanyatlását nem azon szempontból állítanám, melyből összes tárgyunkat kell megítélni. Remélem azonban tisztelt elleneimet is kibékíthetni azon egyszerű állítással, hogy a hanyatlás nem mennyiségileg, hanem minőségileg, nem általában, hanem a műiparra értendő.

Az ipar óriás haladását nem azért dicsőítettem korábban magam is, hogy most egy könnyelmű szóval ismét lerontani iparkodjam érde-
meit. De tekintsük közelebről, miben áll az ipar újabbkori haladása s tapasztalni fogjuk, hogy a tömeges termelésben s azon ágaiban, melyekben a tudomány kutatásai jutottak gyakorlati érvényre.

A míg csakis a tudomány termékenyítette az ipart, mindig új meg új irányban kezdett termelni, addig alig sejtett szükségeket bőven fedezett, s a mellett mind újabbakat támasztott. A mily kevéssel beérte hajdan a népek nagy tömege, csak választottjainak jutván az élet magasabb fokú élvezete, ép oly számtalan ma a szükséglet még a legegyszerűbb életmódú osztályoknál is, s a mit hajdan országos törvények drákói szigorral megengedhetetlen fénytűzésül elítéltek, azt ma, fejlettebb viszonyaink között, üdvös nemzetgazdasági haladásnak, fokozott jóllétnek, örvendetes állapotnak tekintjük.

Az ipar ez irányú haladása általában szerencsés eredménynek tekinthető, megbecsülhetetlen demokrata jelleme ebben rejlik.

S ha kérjük, mi igazolja hát előbbi állításunkat az ipar hanyatlásáról, hol vannak az árnyoldalak e tagadhatlanul ragyogó fényű társadalmi képben? Újra azt kell ismételnünk, hogy a hanyatlást csak viszonylagosnak mondám, árnyoldalait csak most akarom említeni.

A tudomány legfőbb vívmánya az iparban a gép. De a gép a mint kivetkőzteté az ipart egyéniségéből, azon módon munkált közre ama materialismus terjesztésére, melyben az emberiség magasabb, nemesebb tulajdonai kezdtek elmerülni, nem hagyván fel egyebet az üzérnél, ki a szellemi erő működésének legszebb gyümölcseit, a felfedéseket is csak azon árszabály szerint kezdte mérlegelni, mely a termelő tőkének kamatait szabályozza.

Nem abban volt káros hatása a gépnek, mit általában szemére hánynak, hogy a munkáskéztől megvonta a tért. Rég ellenkezőjét bizonyítja be épen a nemzetgazdasági tudomány, s ma már mindnyájan tudjuk, hogy sokkal többen s jobb kereset mellett találnak alkalmazást a gépi munkánál, mint a gépek előtti korszakokban valaha. A gép a termelésnek — hogy úgy mondjam — egyensúlyát bontotta fel, tömeges termelésével olcsón bírta előállítani a szükségeset s még azon felül is. De a munkafelosztás nagy elvét, mely nélkül meg nem élhet, a túlsásig fokozván, az értelmes embert is sok tekintetben gépies munkára kárhóztatá, munkára, mely valamely termelvény csak századrészének elkészítésére pazarolván egész hosszú emberéletet, s a felkültött halálos verseny rohama közepett egyéb művelésre időt nem engedvén, az anyagi fogyasztást gyarapította ugyan, de a szellemi fejlődés rovására. A gép termelése óriási volt ugyan, de termékei nyers izléstelenségükben nem hatottak az emberiség izlésének fejlesztésére; az ember anyagi szükségei bővebben fedeztetek ugyan, de lelkének vajmi kevés jutott, s az ipari termelés hanyatlása, szerintem és magasabb szempontból tekintve, ebben rejlett.

Vigasztalódjunk azonban! E hanyatlás csak ideig-óráig tarthatott s az emberi természet istenalkotta harmoniája sokkal erősebb, semhogy az hosszabb időre megzavartathatnék.

Tudomány és művészet, igaz és szép sokkal rokonabbak, mindkettőjük célja: a tökéletes, sokkal inkább egy és ugyanaz, semhogy egyik a másik rovására sokáig egyoldalulag fejleszethetnék.

S ime, saját nemzedékünk találta meg a szert a felbomlott összhang helyreállítására.

A tömeges termelés, a gép méltó bámulása, az élénk üzérkedés, az értékek óriás gyarapodása, a hajdan távol nemzetek folytonos közlekedése s az összes anyagi élet nem álmodott fejlettsége nemcsak méltó büszkeséget öntött a termelőkhöz, hanem némi elbizakodott önhittségre is serkentette, melyben egymással versenyre kelve, be akarták az ámuló világnak mutatni, mire képes az emberi elme, s a mit meghódított, a zsoldjába fogott természet, a rabszolgává szegődött gőz s a külön tühegyesiszolásig aprózott munkafelosztás.

Es a miben az anyagiságba került emberiség legfőbb diadalát volt ülendő, az első nagybbszerű világkiállítás Londonban, 1851-ben, az szülte a reactiót, az termette meg a tüzér-szellem s anyag-tömeg hódító káprázatai közt az izlés, a művészet, szóval a szép győzelmét.

A világ ámult s a tömeg ujjongott, de maguk a termelők s a kik segítői valának, a technikai tudományok művelői érezni kezdték, hogy a mit termelvényeik nyers és közönséges alakjaiban nyújtanak, az nem elegendő, hogy a mit mennyiségben nyertek, azt minőségben veszítették, és hogy, valamint a természetben a hő és erő csak egymás rovására fokozható, az iparban is ki lehet ugyan elégíteni a kezdetleges életszükségeket tömeges termeléssel, de a mi haladottabb társadalomban nem kevésbé életszükség, a szépet, a nemesebbet soha.

És visszatértek, a honnan kiindultak, az ipar nevelő anyjához, a művészethez. A tudomány termékenyítheti ugyan az ipart, de nemesíteni, szépíteni csak a művészet bírja. Mindkettőben csak a lelkes egyén tud fejleszteni, s az ipari termelés nemesítése végett újra csak az egyént kellett jogaiba visszahelyezni.

Ezzel van megtalálva az összhang, de ezzel van szentesítve a művészet szerepe is az iparban és nemzetgazdaságban. Mindenha csodálni fogjuk a gépek naponkint fokozódó tökéletesbulését, de tetszésünket, rokonszenvünket csak a szép vívhatja ki állandóan.

A londoni első világkiállítás óta évről-évre ismétlődnek hol egyik, hol másik világvárosban a nemzetközi kiállítások, és a művészet mindegyikükön ki-kiválóbb mérvben szerepel s az 1873-ra Bécsbe tervezett, tervezete szerint ekkoráig legnagyobb szerű világkiállítás ugyancsak rászorul s egyik legelső helyet biztosít számára. A mi első kezdetben csak decoratív díszítési célból volt alkalmazva, az ma elmaradhatatlan kellék ; s a kik a tömeges termelésben legelsőek valának, az angolok, ők ismerték el az izlés fölényét, ők karolták fel legbuzgóbban a művészetet s a mit általa elértek : iparos terményeik nemesült alakjában, gyártmányaik finomult idomaiban büszkén mutatják b : a világnak.

Kensington-muzeumuk, melyet méltán irigyel tölük a művelt világ, Európaszerte utánzásra talált. A műkincsek közvetlen látása a közönség izlését nevelte s követelőve tette az iparosok irányában, kik ugyanez intézet gazdag múmintáiban lelik a lehetőséget, hogy a finomult izlés igényeit kielégíthessék. A rajziskolák ezrei nemcsak fogékonnyá tették a fiatalabb nemzedéket a szép iránt, hanem képessé is arra, hogy az ipart tökéletesebben művelhesse. A művészeti sokasítás százféle nemei soha nem sejtett virágzásnak indultak, s a mint a maguk részéről hozzáférhetővé teszik a műtermék tökéletes másolatának birtokát a kevésbé vagyonosra nézve, viszont ezrivel foglalkoztatják a

művészeti alapismeretekkel bíró egyéneket, és seregükből nem egy emelkedik ki csupán azon koriphaeusok közül, kiket műveikben csodálunk.

Nem hiába támogatják felvilágosodott nemzetek kormányaik által is az iparművészeti muzeumokat és műkiállításokat, nem hiába szervezkedett hazánkban is az iparegyesület és képzőművészeti társulat kezdeményezése folytán egy országos bizottság, mely ilyenekben az elmúlt idők munkájának, művészetének, tudományának történelme lesz láthatóvá.

A görögök nemes egyszerűsége és bája, a keleti népek ipartermencinek ragyogó színvegytléke, a bel- és külföld már-már elfelejtett izléses művészi munkája eszméket érlel vagy gazdagít, lelkesedést szül s a haladást fejleszti.

A művészettel rokon, általa táplált, általa nemesített ipar, mint ilyen nem is hanyatlóképes többé; de korántsem is társadalmi baj, mint a miénk bizonyos rövidlátó moralisták hirdetik. Erkölcsbírók, kik, mert az iparban, mint minden emberi, főleg anyagi cselekvényben rejlő, vagy inkább azzal járó társadalmi hiányokra nézve az universalis gyógyszer még meg nem találtatott, a fel-felmerült socialista s comunista mozgalmak miatt az ipart akarták általában elítélni. Ezek ellen fordul ama francia író, midőn gondviselésnek nevezi az ipart. Valóban, egyéb okokon kívül, a művészet által nemesített iparnak is fogjuk egy nap köszönhetni, hogy mindnyájan felvilágosodottak s becsületesebbek leszünk. Tagadhatatlan, hogy minden felfedezésnek és fel-találásnak, mely az életet bármiben megkönnyíti, az a végeredménye, hogy az életet művésziébbé, eszesebbé teszi. A ki azon titkot felfedezné, hogy egy hold földön száz mérő buzát természetesen vagy félforintért egy pár cipőt készíthessen, közvetve a művészet birtokát tágitaná. Neki volna köszönhető, hogy mindnyájan több időt nyer-nénk szép tárgyak szemlélésére vagy termelésére.

Látnivaló tehát, hogy a művészetnek megbecsülhetetlen szellemi értékén kívül igen is megbecsülhető, sőt fejlettebb viszonyok között szármilag is kifejezhető gyakorlati, anyagi haszna van.

És ez a művészet valamennyi ágára illik: az építészetre ép úgy, mint a zenére, a festészetre szintúgy, mint a színészetre, stb. S ha megdöbbenve vesszük tudomásul, hogy olesó élezzel lehetett elűtni törvényhozásunk termében az országos zenedére javasolt összeg megszavazását, mert: „mi hasznunk volna abban, ha valamennyien énekelni tudnánk,“ ám vegye tudomásul értelmes közönségünknek a művészetért amúgy is lelkesedő része, hogy a művészetnek érzelmes erkölnemesítő, kedély- s izlésnevelő nagyhatalmán kívül roppant anyagilag gyarapító ereje is van, melyet mire megérteni tanulja a nemzet, hatását és eredményeit akkorára már bőven élvezte is.

XI.

VÁROSI ÉS VIDÉKI NÉPESSÉG.

Város és falu között, mióta rendezett viszonyú államok léteznek, mindenha létezett különbség is, habár e különbséget leginkább csak a nyelvszokás állapította meg, a város fogalmának megállapítása pedig örökké nehézségeket okozott, melyek maiglan sincsenek végleg eloszlatva.

Újabb időben több ízben találkozunk, legalább külföldön, tudományos kísérletekkel, melyek a város fogalmának meghatározását tűzték ki célul s nem egy helyütt mertült fel azon állítás, hogy a város és falu közötti különbség kriteriuma egyesegyedül lakosságuk száma, tovább véve pedig ez állítást, kimondatott, hogy 10,000 lakón aluli helységek a falusi, azon felül bíró községek a városi népesség közé számíthatják lakóikat.

Mennyi jogosultsága van ez állításnak külföldön, hol a lakosság kisebb községekben is általán műveltebb, iparosabb s a városi lakosság több elemével bír, egyelőre nem kutatom; de hogy ez minviszonyainkra sehogys sem illik, az rögtön világossá válik, ha tekintjük, hogy Budapest például közel 300,000 lakosával épen csak oly szabad királyi város, mint az 1,300 lakójú Ruszt s ép annyi joggal vagy kiváltsággal bír, mint az 1,800 lakójú Hátszeg, vagy 1,300 lakójú Illycfalva, melyek kiváltságos mezővárosok. De mit mondjunk viszont a 49,000 lakón felül számláló Hódmező-Vásárhelyhez, vagy 30,000-nyi lakosságú Békés-Csabához, melyek ép annyi joggal bírnak, illetőleg nem bírnak, mert szintűgy a megyei hatóság alatt álló mezővárosok, mint akár Soroksár vagy hasonló s vásárjogukon kivül talán nem is különböznek 5—600 lakójú falvaktól, vagy csupán az adófizetésre nézve előjogot nyert egyszerű pusztáktól.

Látni való tehát, hogy gyakorlatilag véve maga a népszám még koránt sem állapítja meg valamely község városi voltát s ha kételkedhetnénk még az iránt, hogy a történelmi jog hozzájárul a czim birtoklásához, e kétség azonnal eloszlik, mihelyt több rendbeli városaink különböző elnevezése jut eszünkbe s megemlékezünk arról, hogy van nálunk szabad királyi-, szabad püspöki-, szabad bánya-, kiváltságos nemesi-, kiváltságos mezőváros stb., nem is szólva a rendezett tanácsu városokról, melyekben legalább a magistratus összealkotása s ennek folytán ügyvitele látszik némi városi színezettel bírni.

Ha csupán a czim jogosultságának megállapításáról volna szó, megnyughatnánk a fölemlített történelmi jog hagyományaiiban s valóban meddő kérdés volna a városi és vidéki községek különbségének kutatása. De nem a helységeknek, hanem a bennük lakó népességnek viszonyai, részben jogviszonyai is kerülnek itt tárgyalás alá s e szempontból annál is inkább megérdemlik a kutatást, mert a községek rendezéséről szóló 1871. XVIII. törvény megengedi a kis községeknek, hogy önálló községgé, nagy község rendezett tanácsu várossá ez meg nagy községgé alakuljon át. Több autonóm s a megyei hatóságtól független község meglakulása pedig annál érzékenyebb lesz az illető megyére nézve, minél kisebb az, s minél súlyosabban fog ránehezedni a saját területén behajtandó adó, melyet közhatósági költségeinek fedezésére kénytelen fordítani.

Habár a privilegiumok kora lejárt s a „kiváltságos,“ de még a „szabad királyi“ elnevezésnek maholnap nem lesz értelme, ha a czim mel járó autonóm jogok gyakorlatára a lehetőség és tehetség nincs meg, mint azt a törvénykezési költségeknek több város által kért kormány megtérítéséből is látjuk; mégis, miután a város és falu között létező különbséget eltörölni nem tudjuk, maholnap be fog kelleni következni az időnek, hol a puszta nyelvszokással többé be nem érjük, hanem — mint más államok közül például Poroszországban is — törvény fogja meghatározni, mi a város, mi nem. S miután törvény, legalább jó törvény nem hozhatik a nélkül, hogy alapja legyen azon határozatoknak, melyeknek fogamatot akar szerezni, talán jó lesz eleve is tisztába jönni azon viszonyokra és körülményekre nézve, melyek a város fogalmát megállapítják, s azon elemekre nézve, melyekből a népességnek állani kell, hogy az általa lakott helység városnak neveztetessék.

Noha az ily viszonyok magyarázatánál és megállapításánál a külföld példája csak keveset nyomhat, sőt idegen viszonyok osztályozásának chablonszerű utánzása épen elvetendő; s noha tisztán tudom, hogy Szent István birodalmában csakis a tényleges viszonyok kellő ismerete és számbavétele után lesz lehetséges megállapodni, valamint egy, meggyőződésem szerint szintén kikertülhetlen politikai okszerűbb

beosztásra nézve is csak saját viszonyainkból meríthetjük a nélkülözhetetlen anyagot: a külföld korábban említett tudományos kutatásai mégis számba veendők, mert a tiszta elméletet csak a tudomány állapítja meg. Tudományosan kutatva pedig a kérdést, talán mi is hozzájárulhatunk az elmélet tisztább megállapításához, melynek okszerű alkalmazása azután a gyakorlat dolga.

A városok azon politikai jelentősége, melylyel, mint az autonóm jogok úgyszólván egyedüli képviselői a középkorban bírtak, nagyrészt lejárt s ezzel megszűnt legnagyobb megkülönböztető jellemők a vidék iránt, mely akkortájt, úgyszólván, kivétel nélkül hűbéri kötelékben sinlődven, gyakori esetben magukhoz a városokhoz volt jobbágyi függésben. A föld felszabadulásával, a hűbéri kötelékek lazultával és a községi autonomia terjedésével a városok autonómiai kiváltsága nagyrészt megszűnt s vele együtt elmosódott a város politikai jelentősége; de annál inkább nyomult előtérbe a társadalmi, nemzetgazdasági és műveltségi, melyet egyrészt a bennök letelepedett iparosok egyénisége által a polgári osztály megerősödésében és gyarapodásában, foglalkozása által a termelés tökéletesülésében, a mindinkább tömörülő különféle osztálybeli lakosság és gazdagodása által pedig a művészet és tudomány fejlesztésében tanúsítanak.

Mig ugyanis a külföld műveltebb államaiban alkotmány- és törvényszerűen nem létezik semmi jogi különbség a városok és falvak között, minden honpolgári jog a község illető lakosára levén ruházva, a tényleges különbség természetesen létezik, a mint az a társadalmi életben önkényt fejlődött.

E tényleges különbséget kénytelen számba venni a tudomány, főleg a statistika s a gyakran mesterkélte, mindenkép pedig eltérő különbsözetekre kevésbé súlyt fektetvén, leginkább arra szorítkozik, megtudni, vajjon tömör vagy szórványos-e a népesség, ha ugyan e szó kifejezi azt, mit a francia a „population agglomerée“ vagy „non agglomerée“ az angol pedig a „proximity of population“ vagy „distance of population“ szókkal jelez.

Ily módon tekintve a népességet, helyesnek látszik, mit Sch w a b e H. a porosz városi ügy statistikájáról irt s Hildebrandt évkönyveiben megjelent értekezésében mond: „hogy a város és vidék közötti különbség egy szóval kifejezve a műveltség összpontosítása, mely műveltség ugyanis mindenkor az emberek nagyobb összpontosulásának következménye.“

Ez állítás helyességében nincs okunk kételkedni, noha az nem kényszerít arra, hogy beérjük vele a város és vidék közötti különbség jellemzésében.

Összekötve ugyanis „a műveltség összpontosulásának“ fogalmát a „tömör népesség“ fogalmával, könnyen azt hihetnők, hogy e kettő egy, illetőleg elég a lakosság tömörsége, hogy összpontosított műveltség is helyt foglaljon, és csakhamar ott lyukadnánk ki, hogy bizonyos népszám elég arra, mely határvonalul kitűzetvén, azon innen vagy túl a falu vagy város létét bizonyítsa.

Bármily kényelmesnek látszik ez értelmezés, a tapasztalás egyebet bizonyít. Egyebet bizonyít legalább hazánkban, hol elég 5, 10, 20 sőt azon felüli sok ezernyi lakosságú község van, melynek neve város ugyan, melyben a population agglomeréet tehát megtaláljuk, de a mely mindamelllett távol áll a műveltség összpontosulásának eszméjétől, melyeket a közönséges életben „parasztvárosoknak“ neveznek, s a melyek, ha igazán városi ember meglátogatta, emlékében mindenkor nagy falukként szerepelnek.

Kell tehát az eddig említett ismertető jeleken kívül még másoknak is létezni, melyek a felsoroltakban talán lappangva ben is foglaltatnak, de megnevezve nem lévén, megérdemlik, hogy keressük, vagy, ha azt hisszük megtaláltuk, elcmezük; mert szerintem a legdöntőbb s leghatározottabb ismertető jel a népesség alkatrészei, vagyis az elemek, melyekből valamely község lakossága alakul.

Eddigi kutatásaim között a népességnek hatféle oly viszonyára akadtam, melyek, ha külön-külön vagy együtt nagyobb arányban vannak meg valamely községben, azt jogosultabban teszik várossá, bármely eddig birt jogcziménél.

Megjegyzendő előre, hogy eme részletezéssel nem is jutunk ellenkezésbe a külföld korábban ismertettem állításaival, hanem talán csak szabatosabban reprodukáljuk azt.

Azon hatféle viszony tehát, melynek nagyobb arányban való létezése — véleményem szerint — a város jellemét meghatározzák :

- 1-ször a népszám ;
- 2-szor a lakosság foglalkozása ;
- 3-szor műveltségi foka ;
- 4-szer az értelmiségi kereset ;
- 5-ször a cselédszám ;
- 6-szor a lakviszonyok.

Ha be sem értük feljebb azon értelmezéssel, mely pusztán a népszám után akarja a város létezését konstatálni, abból korán sem az következik, hogy azt egészen mellőzhessük, sőt a „tömör népesség“ fogalma is elvész, ha bizonyos nagyobb számhoz nem kötjük. S még, ha a mindennapi élet tapasztalatait tekintjük s a múlt századok agyafúrt szabadalom-osztogatásait mellőzzük is, bizony senki sem fog az újabb korban városnak tekinteni oly helységet, melynek több ezerre

menő lakossága nincs. Ha pedig hazánkat nézzük, hol a 2, 4, 6 ezer lakosságú falvak nem is tartoznak a ritkaságok közé, talán nem tévedünk, ha a megismertető jelül tekinthető, vagy a városi jellem érvényesítésére legalább a lehetőséget megadó puszta számot 10,000-re tesszük.

Mintán jelen fejezet is nem csak merő állításokból akar állani, hanem az állításokat számbeli kutatásokkal is kívánja támogatni, természetesen, hogy a város jogcímét viselő községek e kutatásba bevonandók még akkor is, ha lakosságuk a 2000 lelket sem títi meg; de szintoly természetesen, hogy a puszta városi címet, mely mezővárosainknál legio, nem lehetett annál kevésbbé sem tekintetbe venni, miután még a 10,000-en felüli városoknál is akárhányat fogunk találni, melyben a többi tényezők közül egyik sincs meg kellő arányban, a hol tehát a puszta népszám amúgy is vajmi keveset nyom.

Mielőtt azonban az általam jelzett második ismertető jelre, t. i. a foglalkozásra áttérnénk, szükséges talán röviden érinteni, hogy az anyagot, vagyis a szükséges adatokat ezúttal is a népszámlálás szolgáltatta; terjed az pedig az Erdélylyel egyesült magyar anyaország 80 megye-, szék- s vidékére, és 78 szabad királyi és egyéb kiváltságos városára, melyhez 53 más, 10,000-en felül számláló mezőváros és egyéb község járul.

Az első feltételt, t. i. a népszámot illetőleg, ha a korábban említett 10,000-nyi lakosságot fentartjuk, az ismert szabad királyi és kiváltságos városokon kívül még 53 várost kapunk, melyek ekkép sorakoznak. Van

	szab. kir. és kiváltságos város	10,000 lakoson felüli város	Összesen
Magyarországban	48	53	101
Erdélyben	30	—	30
Horvát-Szlavonországban	10 *)	—	10
A határvidéken	10	—	10
Mindössze tehát „	98	53	151 város.

A 10,000 lakoson felül számláló várost a többi feltétek elősorolásával amúgy is meg fogjuk ismerni, miért is itt helykimelés szempontjából elmaradhatnak.

A műveltségi állapotot illetőleg, tekintve azon névsort, mely fentebb az e cím alatti fejezetben bemutatott, csak annyit szükséges megjegyezni, hogy legfeljebb is oly népességet fogadhatnánk el városi elemnek, melynek legalább fele tud olvasni-írni. Ily város van:

*) Belovár, Zeugg és Ivanics-ot már ide számítva.

	szab. kir. és kiváltságos	10,000 lakoson felül	együtt
Magyarországban	38	33	71
Erdélyben	12	—	12
Horvát-Szlavonországban	10	—	10
A határörvidéken	10	—	10
Összesen	70	33	103

Mily különbség van pedig a városi és vidéki népesség között műveltségi állapotára nézve, ha eltérőleg a korábbi fejezet kimutatásától még a 10,000 lakoson felüli városokat is beszámítjuk, mutatja következő képlet, mely szerint:

	sem olvasni sem írni nem tud			
	m e g y é k b e n		v á r o s o k b a n	
	férő	nő	férő	nő
Magyarországban	49.30 %	56.11 %	21.33 %	27.82 %
Erdélyben	76.33 "	84.36 "	45.33 "	61.61 "
Horvát-Szlavonországban	83.66 "	91.87 "	40.30 "	53.26 "
A határörvidéken	59.61 "	78.82 "	20.50 "	40.70 "

A foglalkozást illetőleg két tekintetre kell figyelemmel lenni. Első az iparral és kereskedéssel foglalkozók nagyobb százaléka s itt ismét az önálló vállalkozók és munkások közötti arány; másik az értelmiségi kereset után élők nagyobb arányszáma.

Foglalkozik pedig iparral és kereskedéssel átlag:

	m e g y é k b e n			v á r o s o k b a n		
	iparral	kereske- déssel	összesen	iparral	kereske- déssel	összesen
Magyarországban	3.82	0.73 =	4.55 %	11.08 %	2.77 %	13.85 %
Erdélyben	2.29	0.30 =	2.59 "	14.30 "	2.96 "	17.26 "
Fiumeban	—	—	—	18.06 "	6.76 "	24.82 "
Horvát-Szlavonországban	2.09	0.32 =	2.41 "	14.40 "	3.63 "	18.03 "
A határörvidéken	0.75	0.17 =	0.92 "	11.55 "	3.38 "	14.93 "

Már e néhány számból is látszik tehát, mennyire tér el a vidéki és városi lakosság iparkereskedelmi keresetére nézve, s míg ez vidéken együtt alig emelkedik 5 százalékra, városokban csak az ipar után élők százaléka 11 és 18% között, a kereskedőké éppen 14 s 25 között váltakozik csak az országok főösszegeit tekintve.

De nemcsak az ipari átlagra nézve jutunk ily eredményekhez, hanem azok még fokozódnak, ha az intenzív ipartűzés egyik főjellemzőjét az önálló vállalkozók (mesterek) és munkások (legények, inasok vagy gyármunkások) közötti viszonyt tekintjük. Nem tagadhatni ugyanis, hogy az oly iparos, ki — mint a falusi mesteremberek nagy része — csak maga, legfeljebb egy-egy segéddel vagy inással dolgozik s még így is nem kizárólag mesterségének él, hanem az évnek legalább felében szőleje s kukoricaföldje művelésével foglalkozik,

hogy az korán sem mérközhetik a városi iparossal, kinck mesterségén kívül semmije sincs, a miért is azt, ha csak lehet, nagyobb, illetőleg számosabb munkaerővel tizi; s nem mérközhetik még kevésbbé a gyárossal, ki egy levén csak a vállalkozó a munkások százait, néha ezreit foglalkoztatja.

Ekkép csoportosítván a számokat, azt találjuk, hogy iparral foglalkozik:

	megyékben		városokban	
	önálló vállalkozó	tízst és munkás	önálló vállalkozó	tízst és munkás
Magyarországban	50.75 %	49.25 %	35.03 %	64.35 %
Erdélyben	45.42 „	54.58 „	49.25 „	50.75 „
Fiumében	—	—	2.76 „	15.30 „
Horvát-Szlavonországban	51.70 „	48.30 „	37.54 „	62.46 „
A határőrvidéken	63.46 „	36.54 „	43.85 „	56.25 „

Erdélyt kivéve tehát, megyékben általában az önálló vállalkozó, a mester van többségben, holott a városi népesség között kivétel nélkül a munkások száma túlnyomó. E viszony pedig még feltűnőbb, ha elgondoljuk, hogy a mezőgazdasági ipar egyes uradalmakban elszórt számos gyáraival voltaképen a vidék iparát neveli.

Az értelmiségi kereset után élők elemei a IV-dik fejezetben részleteztetvén, kiderül, hogy pap, tanár, orvos, tanuló stb. mind erős városi elemet képvisel. A népesség minél nagyobb százalékát képezi tehát az ily kereset után élők száma, annál inkább lehet az illető helységet városnak tekinteni.

Értelmiségi kereset után él:

	megyékben	városokban
Magyarországban	0.89 %	3.33 %
Erdélyben	0.92 „	5.14 „
Fiume város és kerületében	—	4.36 „
Horvát-Szlavonországban	0.36 „	5.53 „
A határőrvidéken	0.39 „	2.60 „

Bármily csekély tehát általán véve az értelmiségi kereset után élők százaléka, szemben az összes népességgel, a városi és vidéki népesség közötti ellentét mégis eléggé kitűnik, a mennyiben az városokban 3—5 % között változik, vidéken pedig egy százalékot sem ér el, még a magyar anyaországban sem, noha ott azt eléggé megközelíti.

Még a cselédiviszonynál is tetemes eltérések mutatkoznak a városi és vidéki népesség között, mint azt következő számok tanúsítják.

A személyes szolgálatot teljesítők százaléka :

	megyékben	városokban
Magyarországban	7.61 %	12.87 „
Erdélyben	7.11 „	12.43 „
Fiumében	—	10.58 „
Horvát-Szlavonországban	2.13 „	12.45 „
A határőrvidéken	0.37 „	3.67 „

A cselédviszonyt kitüntető imé számok tehát egyrészt a nagyobb vagyonosságot mutatják, mely szintén városokban gyűl inkább, másrészt onnan származnak, hogy a mezőgazdasággal foglalkozó népesség cselédje legnagyobb részben magánál az őstermelés ezen neménél van számításba véve. De még az országok között itt mutatkozik bizonyos állandó átlagszám, mely Horvát-Szlavonország szegényebb megyéiben már hanyatlak, Magyarország-Erdély egyformább számai mellett. S míg a városi cselédség átlaga majdnem változatlan marad, csak a határőrvidék hanyatlván tetemesen, ezzel csak igazolja a szegényebb vidékekről fentebb tett említést, épen itt a határőrvidék megyéiben, illetőleg ezredi kertületében egy százalékra sem tudván emelkedni.

A lakviszonyokat illetőleg a népszámlálás alkalmával eszközölt részletes fölvételek nem nyújtják még a kellő támpontokat. Ilyekül mégis el lehetne fogadni városokra nézve először a magasabb lakházakat, az emeletesek (két, három stb. emeletűeket is ide számítva) arányszámát a földszintiekhez képest, másodsor azon körülményt, hogy egy-egy lakházra, illetőleg lakásra és szobára kevesebb lakó esik.

Ez utóbbi körülményt ugyan valamennyire egyensúlyozzák részben a szegényebb vidékek körülményei, melyek szerint az egész család egy-egy házra, annak is leginkább csak egy szobájára szorul, holott a földmivelő cselédség épen három-négy családostul lakik a majorházak egy-egy szobájában. De viszont ott van a városi gyármunkás és szegény ember is, hol e viszonyok ismétlődnek, itt is két három család esvén gyakran egy-egy pinczeszállásra.

Az adatokat illetőleg megjegyzendő, hogy az épületek, valamint egyes részeiknek megszámlálása folytán a lakviszonyok, új az eddigi népszámlálások alkalmából még meg sem kísérelt fölvetel tárgyát képezik.

Ez első fölvetel foganatosítása nem csekély nehézségekbe ütközött, tekintve azt, hogy a vidék legeltérőbb építkezési viszonyai szerint még a ház fogalmának meghatározása is bajos volt. Míg ugyanis épületnek mindaz nevezhető, mi külön fedél alatt áll, néptünk nyelv- szokása alig nevezné háznak a külön épületet képező istállót, esürt vagy pajtát stb. Ezért az épületek száma alatt korántsem valamennyi épület értendő, hanem e fogalom alá inkább csak a lakásra

vagy közcélokra szolgáló házak (ide értve a templomokat is, például mint imaházakat stb.) foglalandók, egyéb épületek (melléképületek), mint istálló, esűr, raktár és mások a házak külön kimutatott lakrészei közt levén felsorolva.

Legelőbb is a középületeket tekintve, kitűnik, hogy összes számuk vagyis 61,693, a 2.450,213-mal kimutatott összes épületeknek vagy inkább házaknak csak 2.52%-át képezi, holott 97.48% magán-épületekre esik. Hogy a megyék és városok számai között e tekintetben is különbség létezik, az a városok természetéből foly, melyekben a község sokkal inkább összpontosul, miért is ezekben a középületek száma közel 3%-ra (2.92) emelkedik, holott a megyékben a 2%-ot (2.05) alig haladja meg.

A középületek célját tekintve legszámosabb az egyházi (24.456) mit a számos templom, s a községi (15.366), mit a község természete magyaráz, majdnem minden falunak levén egy-egy, bármily kisszerű községháza. Az iskola s egyéb itt tovább nem részletezendő célokra szolgáló épületekre nézve azonban megjegyzendő, hogy számuk korántsem tüntetheti ki a valóságos célt — például nem csak annyi iskola van, a mennyi iskolai célú középület — mert akármennyi van bérelt házban, mely, ha bármi közcélnak szolgál is, a középületek közé még sem volt sorozható.

A házak legnagyobb számát (97.48 %-ot) a magánépületek képezik, melyek ismét fekvésük vagy építkezésük és céljuk szerint mutattak ki külön-külön.

Először is az építkezést tekintve, természetes, hogy a földszinti tüntet ki legnagyobb számot 98.59 %, 1.41 % emeleteshez képest. De a városi jelleg egyik ismertető jele, az emeletes épület, itt már a nagy számokban is kitűnik, mert a megyék külön összegei szerint az emeletes épület a házak összes számának csak 0.86 %-át képezi 99.14 % esvén földszintiekre, holott a városokban (pedig itt csakis a szabad királyiakat és kiváltságosakat értve) e számok az emeleteseknél 10.03 %-ra rugnak, a földszintieknél 89.97 %ra csökkennek.

Az összes épületek célja szerint:

csak közcéloknak szolgál	19,470
köz- és lakecéloknak	32,905
csak lakecéloknak	2.232,067
lak- s üzleti céloknak	159,882
csak üzleti céloknak	5,949

Itt fölösleges százalékszámok kiderítésébe bocsátkozni, maguk az általános számok is világosan kitűntetvén, hogy az aránytalanul túlnyomó szám csakis lakecéloknak szolgál, legfeljebb azt lehetne megjegyezni, hogy számos lakásban folyván a különféle üzleti mun-

kalkodás, ez eléggé aligha kitértetett s így az iparviszonyokra alapos következtetést nem enged.

A mely viszony földszinti és emeletes házaknál nyilvánul, ugyanaz, és a középületek elesése után természetesen még nagyobb mértékben, tűnik elő a lakásoknál. Ugyanis az egész magyar birodalomban kimutatott 2.991.277 lakás közül 2.914.464 vagyis 97.43 % földszinti, a többi 2.57 % pedig föloszlik a többiek közé oly formán, hogy

pinczelakokra (ideértve az úgynevezett putrikat is)	14,596
első emeletiokra	50,279
másod „	7,613
három „	1,886
négy s több emeletiokra	187
padlási lakokra végül	2,252
összesen	76,813 esik.

A házakban levő lakrészek összes száma — tekintettel a külön épületekről feljebb megjegyzettekre — 12.380.617. Ezek közül

szoba	3.884,456	vagyis 31.37 %
kamra	1.835,087	„ 14.82 „
konyha	2.091,454	„ 16.90 „
egyéb helyiség	4.569,620	„ 36.91 „

A város és vidék közötti különbség a lakviszonyokra nézve itt tűnik ki legerősebben és igazolja leginkább a külön (fent e g y é b helyiségeknek mondott) épületek iránt kifejtett nézeteket.

A helyiségek aránya ugyanis, százalékokban kifejezve :

	a megyékben	a városokban
szoba	30.26 %	42.83 %
kamra	15.11 „	11.81 „
konyha	16.55 „	20.45 „
egyéb	38.08 „	24.91 „

Míg tehát a szobák száma városokban több mint 12 %-kal haladja meg ugyan e lakrészeket a vidéken, s konyha is közel 4 %-kal van több, addig a csűr, istálló, akol sat. 13 %-kal többet ad a vidéken, mint a városokban, noha ezek javára esik inkább az előszoba, bolt, raktár stb.

Még egy tekintetet kell vetnünk azon viszonyra, melyben a lakrészek az épületek szerint megoszolnak s a melyben a népesség a felsorolt épületeket és lakrészeiket lakja.

Esik pedig :

	egy épületre		egy szobára
	lakrész	lakó	
Magyarországban	5.21	6.34	3.81
Erdélyben	4.08	4.79	3.78
Fiume város és körületében	10.52	12.75	2.44
Horvát-Szlavonországban	6.15	7.88	4.88
A határvidéken	5.00	8.99	5.90

Bármily részletesek voltak egyébiránt e tekintetben a fölvételek s még részletesebbek az arányszámítások : a kivánt eredményre még sem vezettek, vagyis más szavakkal fejezve ki ez állítást : a szám maga nem adja itt a kellő felvilágosításokat, hanem a lakviszonyok terén külön és egyenkint volna tanulmányozandó országszerte az állapot, csak így lehetne azután a közigazgatásra nézve is annyira fontos közegészségügyi tekintetben szükséges intézkedéseket megtenni.

Főltéve ugyanis, hogy városokban esik több lakrész és lakó egy-egy épületre, mit Fiume város és kerülete számai (10.⁵² és 12.⁷⁵) igazolni is látszanak, s a mi mellett némileg Magyarország nagyobb arányszáma (5.²¹ és 6.³⁴) is szólani látszik : mit tanúsít akkor Horvát-Szlavonország nagy arányszáma (6.¹⁵ és 7.⁹⁸) ha ugyan a házközösségnek itt is nincs némi befolyása, mert ez országról csak nem állithatni, hogy a városi építkezési és lakviszonyok túlnyomók !

Hasonlóképen legelőnyösebb viszonynak látszanék, ha minél kevesebb lakó esik egy-egy szobára s itt Fiume példája (2.⁴⁴) ismét ez állítás mellett szól. Ámde mért volnának Erdély ebbeli viszonyai kedvezőbbek Magyarországéinál, holott tudjuk, hogy a nép nagy része, nevezetesen az oláh lakosság egy-egy szobát szokott lakni családostul. A határörvidék roppant nagy száma közel 6 lakóval egy-egy szobára szintén felölthő, de talán magyarázható.

Egy okvetlenül kitűnik egyébiránt a fölvételből, hogy az első kísérletnél megállapodni nem lehet s habár a közlemények által sok anyag van nyújtva arra nézve, hogy összevevessük a lakrészek és lakók számát a házak és helységek számával, annyit mégis már itt ki kell mondani, hogy a nyert eredmény becses ugyan kezdetnek s habár eddigelé nem áll talán arányban a reá fordított munkával, azt mindenesetre kiderítette, hogy a kutatásokban haladni kell, ha, — a miben a lakviszonyok tüzetes ismerete leginkább volna haszonra fordítható — közegészségügyi tekintetben akarnók értékesíteni.

Az egyes városokra alkalmazva azon tapasztalatokat, melyeket eddig a városi és vidéki népesség közötti különbségre nézve szerztünk, legelőbb is táblázatott kell alkotnunk, melybe a városokat először is népességök száma szerinti sorrendben bevezetvén, melléjük jegyezzük minden egyes tényező sorszámát is. Ezeknek átlagából azután ki fog tűnni, vajjon mely község bir a városi elem valamennyi vagy kiválóbb tényezőivel s ily alapon fog lehetni további következtetéseket vonni arra nézve is, mennyire legyenek az illető községek, bármely törvényhozási vagy közigazgatási cselekvény alkalmával, városokul számba veendőek.

Magyarország nagyobb városai a városi életet jellemző viszonyok kitüntetésével

A város neve	Az összes népeesség száma	Az ipari és kereskedelmi foglalkozás % _o -a	A műveltség fok (olvasni és olvasni-irni tudók % _o -a)	Az értelmiségi kereset % _o -a	A család szám % _o -a	A lakviszonyok emeletes házak % _o -a	egy szobára eső lakók száma
Pest	200,476	27.30	71.88	6.08	23.41	26.93	3.10
Szeged	70,179	9.50	37.70	2.99	5.24	1.29	3.64
Szabadka	56,323	6.37	21.55	1.39	13.80	0.43	3.35
Buda	53,998	18.40	69.32	7.57	7.90	19.12	2.49
Hódmezővásárhely	49,153	5.53	57.42	1.05	30.00	0.08	3.87
Pozsony	46,540	22.02	72.63	5.77	15.02	51.64	2.40
Debreczen	46,111	18.32	79.04	4.89	11.76	2.12	3.05
Kecskemét	41,195	9.58	46.55	2.76	13.02	0.38	3.10
Arad	32,725	20.06	49.71	4.05	16.37	4.53	2.50
Temesvár	32,223	33.65	53.87	4.48	8.86	9.00	2.87
B.-Csaba	30,022	5.08	65.43	0.70	31.81	0.09	3.95
Nagyvárad	28,698	22.23	61.28	6.82	16.17	3.57	2.40
Brassó	27,766	23.04	49.91	3.04	20.50	17.91	5.19
Szentcs	27,658	7.03	56.74	1.35	4.24	0.05	3.55
Makó	27,449	6.51	61.96	0.99	27.80	0.17	3.47
Kolozsvár	26,382	20.38	56.67	8.78	10.68	7.11	2.50
Zombor	24,309	10.08	27.47	3.25	13.32	1.09	2.83
Pécs	23,863	18.25	66.22	7.36	12.16	7.41	3.60
Székesfehérvár	22,683	17.28	73.98	4.28	26.70	7.59	2.36
Békés	22,547	4.61	67.77	0.83	28.72	0.05	3.59
Szarvas	22,446	6.74	71.63	2.27	17.55	0.08	3.68
Cegléd	22,216	7.31	61.70	0.66	2.65	0.18	2.51
Nyiregyháza	21,896	15.49	56.11	0.78	0.43	0.27	4.12
Kaposvár	21,742	32.35	62.78	9.00	23.90	20.62	2.84
Ebény	21,313	5.15	25.10	0.93	4.34	0.17	3.97
Miskolc	21,199	20.76	62.24	5.29	15.20	4.48	2.83
Soprony	21,108	15.15	81.62	8.00	8.88	43.82	2.45
Versecz	21,095	12.48	35.28	1.52	7.80	1.59	2.77
Mezőtúr	20,447	4.66	56.18	1.19	3.66	—	3.96
Jászberény	20,233	7.08	46.14	3.66	7.29	0.15	3.68
Nagykőrös	20,091	10.27	56.28	2.40	7.51	0.23	3.02
Győr	20,035	20.48	71.95	5.48	18.11	24.08	2.49
Zenta	19,938	6.26	35.19	0.79	2.68	0.10	3.70
Nagy-Becskerek	19,666	13.11	35.99	2.28	23.50	1.66	2.61
Hajdú-Büszörmény	19,208	3.66	67.18	1.32	2.22	0.05	3.74
Eger	19,150	12.96	45.11	7.48	6.73	4.35	2.56
Újvidék	19,119	14.31	39.58	2.45	6.28	4.36	2.84
Nagyszeben	18,998	35.40	67.00	7.27	15.82	35.07	1.95
Nagy-Kikinda	18,834	7.51	26.09	1.32	2.94	0.39	3.18
Gyula	18,495	8.43	43.70	1.41	0.23	0.58	3.09
Szatmár-Németi	18,353	14.89	62.36	4.49	7.44	1.98	2.71
Baja	18,110	18.21	49.46	3.69	7.46	0.72	2.55
Csongrád	17,346	4.36	39.55	0.62	4.35	0.07	6.01
Kalocsa	16,302	6.80	63.28	4.63	3.19	0.84	4.02
Ó-Buda	16,002	23.77	64.28	1.28	3.42	6.75	3.55

A város neve	Az összes népesség száma	Az ipari és kereskedelmi foglalkozás % a	A műveltségi fok (olvasni és olvasni tudók) % a	Az értelmiségi kereset % a	A cseléd szám % a	A lakviszonyok emeletes házak % a	egy szobára eső lakók száma
Szolnok . . .	15,847	11.50	40.44	1.61	9.17	0.34	3.64
Gyöngyös . . .	15,830	18.22	45.31	3.66	7.40	2.12	2.86
Oroszláza . . .	14,554	6.36	67.30	0.94	3.24	0.18	3.44
Karczag . . .	14,486	2.46	72.62	0.59	0.70	0.12	2.83
Pécska . . .	14,236	3.92	27.55	0.58	17.18	0.16	3.86
Pápa . . .	14,223	19.09	69.29	5.36	15.46	6.08	2.87
Ó-Becse . . .	14,058	5.68	33.89	0.94	21.36	0.09	3.56
Selmeczbánya . . .	14,029	6.73	55.90	4.54	10.70	10.20	—
Hajdú-Nánás . . .	13,198	5.05	69.83	1.19	2.09	0.04	3.24
Halas . . .	13,127	4.72	61.06	1.37	3.49	0.11	2.85
Török-Sz.-Miklós . . .	13,024	4.35	55.60	0.45	29.64	0.05	3.84
Vác . . .	12,894	16.85	59.58	3.96	11.95	2.23	2.82
Nagy-Károly . . .	12,754	19.81	53.33	3.28	7.44	0.55	2.71
Maros-Vásárhely . . .	12,678	25.67	53.11	6.08	12.63	6.66	2.71
Ó-Kanizsa . . .	12,594	4.65	32.45	0.92	5.89	0.05	3.95
Dunaföldvár . . .	12,382	12.48	48.42	1.00	5.54	0.49	3.29
N.-Szalonta . . .	12,333	6.65	60.65	1.46	2.62	0.10	3.75
Hajdú-Szoboszló . . .	12,269	2.77	61.78	0.96	11.71	0.06	3.10
Komárom . . .	12,256	19.65	59.70	2.71	17.90	0.54	7.45
Mohács . . .	12,140	11.14	54.38	1.17	29.33	0.70	3.22
Veszprém . . .	12,002	20.66	69.78	4.46	19.03	7.80	2.46
Besztercebánya . . .	11,780	16.18	70.17	5.21	14.63	0.53	2.91
Breznóbánya . . .	11,776	5.70	72.41	0.57	2.35	1.96	5.66
Eperjes . . .	10,772	17.11	57.63	7.24	11.08	21.97	3.03
Lugos . . .	11,654	16.18	34.70	2.09	21.15	1.47	2.51
Nagy-Kanizsa . . .	11,128	22.71	57.01	4.07	34.76	5.86	2.55
Szegszárd . . .	11,069	8.90	72.74	1.89	5.38	1.98	2.61
Apatin . . .	11,047	12.12	60.09	0.82	15.57	0.31	3.16
Ungvár . . .	11,017	16.70	51.68	8.58	29.83	8.70	2.98
Túrkeve . . .	10,969	4.42	84.80	0.56	2.28	0.04	3.34
Mezőberény . . .	10,915	6.26	78.15	0.49	3.25	0.05	2.91
Kis-Újszállás . . .	10,376	3.79	82.29	0.91	2.20	0.04	3.41
Abony . . .	10,232	10.64	45.36	0.61	8.03	0.12	3.47
Déva-Ványa . . .	10,165	3.95	54.04	0.33	1.68	—	4.21
Kún-Szt.-Márton . . .	10,036	3.87	91.28	0.48	32.54	0.11	3.99
Detva . . .	10,035	3.68	33.82	0.20	0.67	0.09	7.30
Nagyszombat . . .	9,737	18.45	69.27	7.82	23.47	19.31	2.24
Nagybánya . . .	9,082	26.56	45.25	4.07	9.42	2.06	3.14
Torda . . .	8,803	17.62	60.94	3.59	7.32	1.27	2.75
Esztergom . . .	8,780	15.78	65.93	6.08	7.05	3.95	2.77
Körmöczbánya . . .	8,442	7.60	59.05	2.14	10.18	14.17	3.36
Segesvár . . .	8,204	18.92	59.21	3.46	3.13	—	2.71
Gyulafehérvár . . .	7,955	14.87	45.07	5.77	24.18	3.10	2.61
Beszterce . . .	7,212	25.51	57.41	5.36	3.89	—	2.35
Kőszeg . . .	6,915	18.01	84.92	4.77	11.98	16.94	2.34
Lúcea . . .	6,887	18.71	55.52	7.75	19.03	22.22	2.91

27*

A város neve	Az összes népesség száma	Az ipari és kereskedelmi foglalkozás % ^a	A műveltségi fok (olvasni és olvasni-írné tudók) % ^a	Az értelmiségi kereszt % ^a	A család-szám % ^a	A lakviszonyok emeletes házak % ^a	A viszonyok egy szobára eső lakók száma
Medgyes	6,712	16.92	51.31	4.35	6.78	—	2.57
Felső-Bánya	6,001	9.08	47.40	0.64	21.72	—	2.94
Deés	5,832	17.58	38.01	3.28	14.20	2.57	3.02
Szászobes	5,790	13.47	36.15	2.14	4.40	—	3.33
Zilah	5,787	19.64	49.31	5.21	6.76	1.41	5.43
Nagy-Enyed	5,779	18.48	44.00	6.95	9.50	3.20	2.86
Szászváros	5,661	20.26	45.76	3.30	13.64	—	2.53
Szászrégen	5,507	24.70	40.37	4.03	8.40	14.37	2.89
Bártfa	5,303	14.85	48.64	2.91	9.92	11.19	3.01
Szakolcza	5,278	10.77	65.95	3.05	3.72	3.55	2.63
Göllniczbánya	5,205	19.04	59.66	1.07	12.15	0.94	3.58
Szamos-Ujvár	5,188	22.35	44.18	8.16	13.29	1.45	2.90
Modor	5,066	83.50	62.43	1.31	2.80	4.14	3.19
Fogarás	4,715	22.50	47.63	3.78	23.38	3.08	2.63
Kézdi-Vásárhely	4,566	28.10	54.63	2.13	15.33	7.19	3.07
Bereczk	4,469	2.83	15.83	1.59	0.04	0.19	4.08
Székely-Udvarhely	4,376	23.42	61.97	5.99	17.94	12.19	2.56
Sepsi-Sz.-György	4,366	14.94	43.05	6.56	9.60	2.58	3.53
Bazin	4,338	12.41	70.63	1.47	15.03	7.70	2.83
Ujbánya	4,269	9.63	30.18	0.80	12.80	1.28	3.44
Abrudbánya	4,129	14.71	25.10	2.73	10.25	4.00	2.48
Vízakna	4,104	7.19	45.30	1.60	16.50	1.64	2.98
Trencsén	3,949	18.26	70.27	8.39	15.33	22.41	2.72
Késmárk	3,938	19.91	65.92	6.02	17.67	27.13	2.64
Korpona	3,742	10.74	59.67	1.74	1.60	3.30	3.54
Oláhfalu	3,512	2.51	51.34	0.62	31.95	0.12	3.60
Szék	3,505	0.11	14.55	0.82	0.05	—	4.14
Kolos	3,254	1.20	18.55	1.23	1.48	0.13	3.77
Bakabánya	3,207	19.47	78.13	0.65	2.97	0.73	3.15
Kis-Szeben	3,078	16.93	54.96	4.42	5.26	8.59	3.5
Szt.-György	3,026	8.30	58.60	3.57	22.77	8.00	3.01
Vajda-Hunyad	2,597	15.65	56.48	3.11	5.31	2.12	2.85
Erzsébetváros	2,550	12.98	38.69	5.41	7.80	2.00	2.86
Kis-Marton	2,476	14.46	82.17	1.77	10.34	11.22	2.01
Zólyom	2,047	21.19	72.70	2.93	11.19	4.39	3.61
Libetbánya	1,840	11.72	78.88	1.30	4.24	1.18	4.02
Hátszeg	1,806	9.01	35.07	4.33	31.45	1.61	2.76
Ilyefalva	1,334	3.67	47.34	1.28	2.10	—	2.55
Ruszt	1,324	6.86	75.44	2.35	0.60	58.69	2.70
Csikszerecs	1,247	8.91	60.03	2.97	21.17	2.76	2.65

A közlött táblázatban valamennyi, a városi elemet jellemző tényről akár abszolút-, százalékos- vagy viszonyos száma szerint befejezve, talán nem szükséges egyéb, mint hogy a következő táblázatban mind e viszonyoknak kellő sorszámmal állapítsuk meg, tekintettel levén arra, hogy

minden egyes tényező annál előbbre sorakozzék, minél városibb elem nyilatkozik benne.

Magyarország városai a városi elemet jelző sorszámuk szerint.

	Összes népesség	Ipar és keresked. foglalkozás	Mivolt- ségi fok	Értelmi- ségi kereset	Cseléd- szám	Lakviszonyok emeletes házak	egyszobára eső lakók	Összes sor- szám
Pest	1	6	19	17	17	7	73	140
Szeged.	2	83	112	61	95	74	104	531
Szabadka	3	101	128	87	46	87	86	538
Buda	4	34	26	9	75	14	13	175
Hódmező-vásárhely	5	107	62	101	6	114	114	509
Pozsony	6	17	15	22	43	2	8	113
Debreczen	7	37	7	31	57	59	70	268
Kecskemét.	8	82	93	65	50	91	74	463
Arad	9	24	89	44	34	41	15	252
Temesvár	10	2	78	36	72	24	55	277
B.-Csaba	11	110	37	118	4	111	115	506
N.-Várad	12	16	48	15	35	49	9	184
Brassó	13	12	84	60	24	15	126	334
Szentes	14	95	65	89	99	118	96	576
Makó	15	101	45	103	11	98	91	464
Kolozsvár	16	22	66	2	62	33	16	217
Zombor	17	80	124	57	48	78	44	448
Pécs	18	39	33	11	53	31	101	286
Székesfehérvár	19	45	12	41	12	36	7	172
Békés	20	115	29	112	10	119	100	505
Szarvas	21	98	20	73	31	115	106	461
Cegléd	22	92	47	110	114	97	17	499
Nyiregyháza	23	55	70	117	128	94	123	610
Kassa	24	3	40	1	14	12	48	142
Félegyháza	25	109	126	107	98	99	118	682
Miskolc	26	20	43	28	41	42	45	245
Soprony	27	56	6	6	71	4	10	180
Versecz	28	70	116	83	77	70	41	485
Mezőtúr	29	113	69	97	103	127	117	655
Jászberény	30	94	94	49	83	101	107	558
Nagy-Kőrös	31	79	68	70	78	95	67	488
Győr	32	21	18	24	27	8	14	144
Zenta	33	104	115	116	113	109	108	698
N.-Becskerek	34	66	114	72	15	67	26	394
H.-Böszörmény	35	125	31	90	118	120	109	628
Eger	36	68	100	10	88	45	23	370
Uj-Vidék	37	63	108	69	89	44	49	459
N.-Szeben	38	1	32	12	36	5	2	126
N.-Kikinda	39	91	125	91	111	90	79	626
Gyula	40	88	104	86	129	84	72	603
Szatmár	41	58	42	35	80	64	33	353
Baja	42	41	86	48	79	82	20	398
Csongrád	43	117	109	120	97	116	129	731

	Összes népesség	Ipar és keresked. foglalkozás	Mívelt- ségi fok	Értelmi- ségi kereset	Cseléd- szám	Lakviszonyok		Összes sor- szám
						emeletes házak	egy szobára eső lakók	
Kalocsa	44	97	39	33	108	80	120	521
Ó-Buda	45	4	38	94	105	35	97	428
Szolnok	46	74	106	80	70	92	105	573
Gyöngyös	47	40	97	50	81	60	52	427
Orosháza	48	103	30	105	107	102	89	584
Karczag	49	129	16	123	125	104	46	592
Pécska	50	120	123	124	32	100	113	662
Pápa	51	30	27	26	38	37	56	265
Ó-Becse	52	107	119	106	21	112	98	615
Selmeczbánya	53	99	71	34	61	23	1	342
Hajdú-Nánás	54	111	24	98	121	124	82	514
Halas	55	112	49	88	104	107	50	565
Török-Szt.-Miklós	56	118	72	129	8	121	112	616
Vác	57	48	57	46	56	58	43	365
Nagy-Károly	58	26	79	55	84	85	34	421
Maros-Vásárhely	59	8	80	18	52	36	35	288
Ó-Kanizsa	60	114	121	108	90	122	116	731
Duna-Földvár	61	69	88	102	91	88	83	582
Nagy-Szalonta	62	100	51	85	115	110	110	633
Hajdu-Szoboszló	63	127	46	104	58	117	75	590
Komárom	64	27	54	67	28	86	131	457
Mohács	65	75	76	99	9	83	81	488
Veszprém	66	19	25	37	26	28	11	212
Besztercebánya	67	51	23	29	44	87	59	360
Breznóbánya	68	106	17	125	116	66	128	626
Eperjes	69	46	61	13	60	11	68	328
Lugos	70	52	118	68	23	71	18	420
Nagy-Kanizsa	71	13	64	42	1	38	21	250
Szegszárd	72	87	13	77	92	65	27	433
Apatin	73	72	52	113	37	93	78	518
Ungvár	74	49	81	3	7	25	64	303
Turkeve	75	116	3	126	117	125	85	647
Mező-Berény	76	105	9	128	106	123	60	607
Kis-Ujszállás	77	122	4	109	119	126	88	645
Abony	78	78	96	122	74	105	92	645
Déva-Ványa	79	119	77	130	122	128	125	780
Kun-Szt.-Márton	80	—	—	—	—	—	—	—
Dettva	81	123	120	131	126	113	138	824
Nagy-Szombat	82	36	28	7	16	13	4	186
Nagy-Bánya	83	7	99	43	69	62	76	439
Torda	84	43	50	51	82	76	39	425
Esztergom	85	53	35	19	85	48	42	367
Körmöcbánya	86	90	58	74	65	19	87	479
Segesvár	87	32	59	53	109	117	36	293
Gyulafehérvár	88	59	101	23	13	53	28	265
Besztercze	89	9	63	27	101	3	6	198
Kőszeg	90	42	2	32	55	16	5	242
Lőcse	91	33	73	8	26	10	61	301

	Összes népesség	Ipar és keresked. foglalkozás	Mivelt- ségt fok	Értelmi- ségi kereset	Cseléd- szám	Lakviszonyok emeletes házak	Összes szobára sor- cső lakók szám	Összes szor- szám
Medgyes	92	50	83	39	87	40	25	416
Felső-Bánya	93	84	91	111	20	129	62	590
Deés	94	44	111	56	45	57	69	476
Szász-Sebes	95	65	113	75	96	34	84	562
Zilah	96	28	89	30	86	73	127	529
Nagy-Enyed	97	35	103	14	68	52	53	422
Szászváros	98	23	95	54	47	39	19	375
Szászrégen	99	10	107	45	73	18	57	409
Bártfa	100	60	87	64	66	22	65	464
Szakolcza	101	76	34	59	102	50	29	451
Göllniczbánya	102	31	56	100	54	79	99	521
Szamos-Ujvár	103	15	102	5	49	72	58	404
Modor	104	64	41	92	112	46	80	539
Fogaras	105	14	90	47	18	54	32	360
Kézdi-Vásárhely	106	5	75	76	39	32	71	404
Bereczk	107	126	130	82	131	96	122	794
Székely-Udvarhely	108	11	44	21	29	20	24	257
Sepsi-Szt.-György	109	57	105	16	67	56	93	503
Bazin	110	71	21	84	42	29	47	404
Ujbánya	111	81	122	115	51	75	90	545
Abrudbánya	112	61	127	66	64	47	12	489
Vizakna	113	93	98	81	33	68	63	549
Trencsény	114	38	22	4	40	9	38	265
Késmárk	115	25	36	20	30	6	30	262
Korpona	116	77	55	79	123	51	94	595
Oláhfalu	117	127	82	121	3	106	102	658
Szék	118	131	131	114	130	130	124	878
Kolos	119	130	129	96	124	103	111	812
Bakabánya	120	29	10	119	110	81	77	546
Kis-Szeben	121	47	74	38	94	26	95	495
Szent-György	122	89	60	52	19	27	66	435
Vajda-Hunyad	123	54	67	58	93	61	51	507
Erzsébetváros	124	67	110	25	76	63	54	519
Kis-Marton	125	62	5	78	63	21	3	357
Zólyom	126	18	14	63	59	43	103	426
Libetbánya	127	73	8	93	100	77	121	599
Hátszeg	128	85	117	40	5	69	40	484
Ilyefalva	129	124	92	95	120	131	22	713
Ruszt	130	96	11	71	127	1	37	473
Csikszereda	131	86	53	62	22	55	31	440

Tagadhatatlan ugyan, hogy a számba vett jellemző viszonyok nem egyenértékűek s hogy az ipari és kereskedelmi foglalkozás, például, vagy az értelmiségi kereset nagyobb százaléka többet nyom, mint például a cselédszám nagysága. Ámde ép e viszonyok összege képezi egyúttal az általános városi jelleget és 131 várossal vivén keresztül e műveletet, azt tapasztaljuk, hogy az összesített (talán váro-

si hányadosnak nevezhető) sorszám szerint rendezve a városokat, ép azok fordulnak elő az első helyeken, melyeket különben is nem jögezimtüknel, de tényleges állapotaiknál fogva csakugyan városoknak ismerünk. Ez egyúttal arra jogosít, hogy a hol e viszonyokat csekély arányban találjuk meg, azokra nézve kimondjuk, hogy legfeljebb régi jog vagy nyelv szokás szerint viselik ezimüket, de hogy sem nemzetgazdasági, sem törvényhozási vagy közigazgatási szempontból nem képeznek városi elemet.

A külön osztályozás nem lehet egyes statistikusknak feladata, miután ez osztályozásra különben is több mód kínálkozik. Lehetne ugyanis az egyes elemeknek külön kalkulust adni (a népszám minden ezerének, például egyet, a műveltségi fokozat minden százalékának egy-egyét stb.) s ezek összegéből állítani össze a hányadost. A közlött számokból ez bármely kutatónak lehetővé tétetvén, a következő összeállításban csak a sorszámok összege szerint soroztattak a városok.

A városi elem mennyisége szerint sorozott községek.

sor- szám	Összesített sorszám (városi hányados)	sor- szám	Összesített sorszám (városi hányados)
1. Pozsony	113	29. Ungvár	303
2. Nagy-Szeben	126	30. Eperjes	328
3. Pest	140	31. Brassó	334
4. Kassa	142	32. Selmeczbánya	342
5. Győr	144	33. Szatmár-Németi	353
6. Székesfehérvár	172	34. Kis-Marton	357
7. Buda	175	35. Besztercebánya	360
8. Soprony	180	36. Fogaras	360
9. Nagy-Várad	184	37. Vác	365
10. Nagy-Szombat	186	38. Esztergom	367
11. Besztercze	198	39. Eger	370
12. Veszprém	212	40. Szászváros	375
13. Kolozsvár	217	41. Nagy-Becskerek	394
14. Kőszeg	242	42. Baja	398
15. Miskolcz	245	43. Szamos-Ujvár	404
16. Nagy-Kanizsa	250	44. Kézdi-Vásárhely	404
17. Arad	252	45. Bazin	404
18. Székely-Udvarhely	257	46. Szászrégen	409
19. Kézsmárk	262	47. Medgyes	416
20. Trencsén	265	48. Lugos	420
21. Pápa	265	49. Nagy-Károly	421
22. Gyulafehérvár	265	50. Nagy-Enyed	422
23. Debreczen	268	51. Torda	423
24. Temesvár	277	52. Zólyom	426
25. Pécs	286	53. Gyöngyös	427
26. Maros-Vásárhely	288	54. Ó-Buda	428
27. Segesvár	293	55. Szegszárd	430
28. Lőcse	301	56. Szent-György	435

sor- szám	Összesített sorszám (városi hányados)	sor- szám	Összesített sorszám (városi hányados)
57. Nagy-Bánya	439	96. Halas	565
58. Csik-Szoreda	440	97. Szolnok	573
59. Zombor	448	98. Szentés	576
60. Szakolcza	451	99. Duna-Földvár	582
61. Komárom	457	100. Orosháza	584
62. Ujvidék	459	101. Hajdú-Szoboszló . . .	590
63. Kecskemét	463	102. Felsőbánya	590
64. Makó	454	103. Karczag	592
65. Szarvas	464	104. Korpona	595
66. Bártfa	464	105. Libetbánya	599
67. Ruzst	473	106. Békés-Gyula	603
68. Deés	476	107. ez-MBerény	607
69. Körömczbánya	479	108. Nyiregyháza	610
70. Hátszeg	484	109. Ó-Becse	615
71. Versecz	485	110. Török-Szent-Miklós . .	616
72. Nagy-Körös	488	111. Nagy-Kikinda	626
73. Mohács	488	112. Breznóbánya	626
74. Abrudbánya	489	113. Hajdú-Böszörmény . .	628
75. Kis-Szeben	495	114. Nagy-Szalonta	633
76. Czepléd	499	115. Kis-Ujszállás	645
77. Sepsi-Szent-György . .	503	116. Abony	645
78. Békés	505	117. Túrkeve	647
79. Békés-Csaba	506	118. Mezőtúr	655
80. Hódmező-Vásárhely . .	509	119. Oláhfalú	658
81. Vajda-Hunyad	507	120. Pécska	662
82. Hajdú-Nánás	514	121. Félegyháza	682
83. Apátin	518	122. Zenta	698
84. Erzsébetváros	519	123. Ilyefalva	713
85. Kalocsa	521	124. Csongrád	731
86. Göllniczbánya	521	125. Ó Kanizsa	731
87. Zilah	529	126. Déva-Ványa	780
88. Szeged	531	127. Bereczk	794
89. Szabadka	538	128. Kolozs	812
90. Modor	539	129. Dettva	824
91. Uj-Bánya	545	130. Szék	878
92. Bakabánya	546	131. Kún-Szent-Márton, hiányos % _o -ok miatt nem volt beso- rozható.	
93. Vizakna	549		
94. Jászberény	558		
95. Szász-Sebes	562		

Noha a közlött táblázatban csak a legegyszerűbb módszer alkalmaztatott, mégis kiviláglik belőle hazánk mely községeiben kell keresnünk a városi elemet, egyttal az is, mely városokban számíthatunk az annyira fontos közép osztály egyik kiváló részét képező polgári elemre.

A polgári elem kutatásának érdekességét amúgy sem fogja tagadhatni senki; nemcsak mert az államra nézve egyáltalában ez, a

földmivelőn kívül, legközvetlenebb termelő, de azért is, mert hazánkban épen e nagyfontosságú osztály van aránylag gyéren képviselve.

Vajha az e számokban rejlő tanulság tekintetbe vétetnék a különböző álló községi rendezésnél mind a kormány, mind maguk az illető községek által, még inkább pedig a képviselő-választási kerületek megalkotásánál. Mert hogy a városi elem s ez által iparos, kereskedelmi és értelmiségi polgári osztályunk számosabb képviseletet igényelhetne, szemben a kiválóan földmivelő vidékkel, az tán kétségbe sem vonatik. Hogy e képviselet nem megfelelő, az kitűnik, ha a következő fejezetben elmondandókat összevetjük az imént közlött táblázati sorrenddel.

Bármely intézkedést várhatunk egyébiránt jövőre, az, a mit e fejezet elején állítottunk, kellő igazolást talált a közlött számokban, hogy ugyanis a pusza népszám egymagában korán sem állapítja még meg valamely község városi jellegét. Ha pedig volnának még ez iránt kételyeink, elég összehasonlítani a városok sorrendjét, melyben lakosságuk száma szerint következnek, azon sorrenddel, melyben a városi elem többi ismertető jele is számba vétetett.

Amott néhány nagyterjedelmű alföldi városunk sorakozik az első tiz között, emitt az intensivebb iparos és kereskedelmi, habár kisebb városok nyomulnak'előtérbe. Ez intensivebb városi életben fejlődik pedig a magasabb műveltség. A túlnyomóan földmivelők lakta bármely számos népességű városok mindenkor csak a vidék, a falusi élet jelleget öltik s lakosságuk csak kis része az, mely a városi elemnek magvát képezi ugyan, de a falusi népességtől alig különböző nagy számban elvész s így statisztikailag számba nem is vehető.

XII.

POLITIKAI JÜGYEINK.

Midőn hazánk és népe viszonyainak a nemzetgazdasági és társadalmi statistika szempontjából való tanulmányozásához fogtunk, nem lehetett e mozgalmas időben szándékunk az, hogy valami középkori kényelmes contemplationnak képezzék tárgyát a kiderített állapotok és észlelt viszonyok. Oly időben, midőn minden forr és képződik, midőn újra berendezkedünk hosszú időn át minmagunkra nézve idegenné lett saját hazánkban: a létező állapotok megismerésére nem azért törekszünk, hogy becses anyagként polczra rakjuk nyugodtabb időben folytatandó tudományos vitatkozások körüli alkalmazás végett; hanem, hogy közvetlen hasznukat vegyük a frissen pezsgő gyakorlati életben, hogy hasznukat vegyük a közel már félévtizedre terjedő hosszadalmas berendezkedési készülődések megrövidítéséhez.

A családnak, községnek és országnak, legtágabb értelemben pedig az egész emberi társadalomnak, iparkodásaiban és törekvéseiben nincs és nem lehet egyéb feladata, mint a földön elérhető legnagyobb anyagi jóllétet, párosítva az elérhető legtöbb szellemi élvezettel az egész és összesség s tagjai minél nagyobb többségére nézve hozzáférhetővé tenni, az emberi hatalom körén belül minél inkább megközeleltetni.

Ha ez az élet célja egyesekre és nemzetekre nézve, az ország politikájának sem lehet egyéb feladata, mint e cél elérését közvetíteni, a hon polgárai közül minél többet képesíteni arra, hogy e törekvésekben ők is közvetlenül és tevékenyen közreműködhessenek, ez értelemben alkotni meg az államintézményeket s a körül eszközül, habár egyik leghathatósábkául, használni föl a kormányhatalmat is.

Még ha a nemzet összes köztevékenysége a politikában kulminál is, a politika maga még sem egyéb eszköznél; eszköznél, mely

arra szolgál, hogy a nemzetnek és egyeseinek csakis társadalmi téren nyilvánulhat, csakis erre vonatkozható kívánalmai s óhajai teljesüljenek, szükségei fedeztessenek s ez által a, fájdalom, teljesen el nem érhető megelégedés legalább minél tágabb körökbe terjedjen.

Ha ez előzmények állanak — pedig az állambölcsész aligha fogja tagadni, — úgy czzel jellemezve van egész közéletünk, mely 1867 után is nem csak főfeladatának tekinti a politikai tevékenységet, hanem azt önczélnak nézi, a társadalmi szükségét és igényeket csak mellékesen, vontatva s gyakran a politikai szempontnak alárendelve, intézi el.

Alkotmányos országban a korona és az országgyűlésen képviselt nép képeztvén a törvényhozás két egyenjogu tényezőjét, de meg a kormány is, mint a korona tanácsa és képviselője a törvényhozási többségből választatván, természetes, hogy az ország politikai szereplése a törvényhozásban összpontosul, és ebből önként foly, hogy politikai helyzetünket tanulmányozandók, legelőbb is az országgyűlésen kell kezdenünk.

Noha alkotmányunkban a két kamra elve uralkodik s a képviselőházon kívül „urak házat“, újabban „felsőházat“ is birunk, mégis természetes, hogy a törvényhozás súlypontja a képviselőházban fekszik, miért is ezt szemügyre véve, legelőbb is meg kell tekintenünk miként alakul az meg.

Képviselőháznak — mint tudvalevő — jelenleg is az 1848 V. t. cz. alapján ül össze és választanak bele :

Magyarország megyéi	268 képviselőt
városai	60 „
szabad kerületi	6 „
együtt	334 „ ¹⁾
Erdély megyéi, székei stb.	51 „
városai	18 „
együtt	69 „ ²⁾
Horvát-Szlavonország	28 „ ³⁾
A határőrvidék	15 „
Mindössze	446 képviselőt.

E szerint a Szt. István birodalomban 1848-ban (az 1850-ki számlálás eredményeit vevén alapul, mert korábbi népszámlálási adat nincs) átlag 29,500 lakóra esett egy képviselő, és pedig :

Magyarországban körülbelől	27,500 lélekre
Erdélyben „	28,900 „
Horvát-Szlavonországban körülbelől	31,000 „
A határőrvidéken „	63,900 „

¹⁾ Fiume város képviselőjét is beszámítva.

²⁾ Az 1869-ki választásnál csak 44 megyei (széki, vidéki) és 18 városi kerület volt megalakulva.

³⁾ A részletezés a 436—8 lapokon levő kimutatásban foglaltatik.

Hogy a képviselők országok szerinti kivetése és a választókerületek felosztása 1848-ban nem volt arányosabb, azon csodálkoznunk sem szabad, elgondolva, hogy népszámlálási eredmények nem álltak az akkori törvényhozás rendelkezésére, csak is így történhetvén, hogy az anyaországban már 27, a határőrvidéken majd 64 ezer lélekre essék egy képviselő, mit amarra nézve soknak, emerre nézve kevésnek kell tekintünk, habár a korona országainak átlaga (körülbelül 30,000 élekre egy képviselő) valamennyire megfelel a legtöbb ország képviselői számának. *)

*) Európa s Amerika egyes államainak törvényhozását, a hol dívik, mindkét házat és, a mennyire az adatok megszerezhetők voltak, a választott képviselők számát, következő jegyzetek tüntetik ki, melyek szorgalmas összeállítását Hieronymi Béla, barátom szives közreműködésének köszönöm.

Belgium. I. A képviselők háza. A képviselők száma a népesség számarányához van idomítva. 40,000 lakosra egy képviselőnél több nem juthat. 1869. évben 116 képviselő volt, 41 választókerületből. II. A tanács tagjai számára nézve a képviselők számának felét képezik.

Dánia. A Rigsdag a Landsting és a Folkethingből áll. Az első a felsőházat képezi, míg az utóbbi az alsóházat. A Landsting 66 tagból áll, 12-öt a korona nevez ki, 54-et közvetve a nép. A Folkething 101 tagból áll egyenes választás útján általános szavazat mellett három évre.

Franciaország. Conseil d'état 40—50 tagból áll. A Corps législatif minden 35,000 választó után 1 tag. 1869-ben 282 tagja volt.

Németország. Az éjszakkémet szövetség, mely 21 államból képződött 1866 óta, az 1867-dik évi charta után két képviselő-testülettel bir. Egyik ezen képviselő-testületeknek az egyes kormányok képviselőiből áll és Bundesrath (szövetségi tanács)-nak a másodika az egyes nemzetek választottjaiból áll és Reichstag (országgyűlés)-nek nevezetik. Az elsőbe a 21 szövetségi államok kormányai egy-egy képviselőt küldenek, kiknek egy-egy szavazatuk van. Kivételt képeznek a braunschweigi és mecklenburg-schwerini képviselők, kik 2—2 szavazattal birnak. Szászország, mely 4 szavazattal bir, és Poroszország, mely 17 szavazattal. A Reichstag képviselőinek száma?

Poroszország. A felsőház tagjai: 1-ször a királyi háznak nagykorú tagjai, és a Hohenzollern-Hechingen és Hohenzollern-Sigmaringen előbbi uralkodó-ház tagjai; 2-ször a mediatisált és a bécsi congressuson elismert fejedelmi házak fejei, Poroszországban számára nézve 16-an; 3-ször a territorialis nemesség fejei számára nézve vagy 50-en; 4-szer bizonyos számú élethossziglani peerek, kiket a király nevez ki, gazdag földbirtokosok, nagy iparosok és „nemzeti kitünőségek” (celebritások) közül; 5-ször nyolcz czimzetes nemes ember Poroszország nyolcz tartományából, kiket az ottlakó különbség nélküli birtokosok választanak; 6-szor az egyetemek képviselői, a káptalanok fejei, és 50 ezernél több lakossal bíró városok polgármesterei; 7-szer a király által vagy élethossziglan, vagy kisebb-nagyobb időszakokra kinevezett határozatlan számú tagok. Az alsóház 432 tagból áll.

Szászország két ház. A felsőház tagjai: 1. A királyi vérből származott herczegek. 2. 8 bárói dominium tulajdonosa. 3. 12 képviselője másféle főbb nemességű nagybirtok birtokosának. 4. 10 nemes ember és egyszersmind földbirtokos a király által élethossziglan kinevezve. 5. 8 város polgármestere. 6. A superintendensek és 5 társas intézetnek, a lipcei egyetomnek, a szent-péteri és

Az új választási törvény azonban, ha a javaslat értelmében talál keresztül menni az országgyűlésen, megváltoztatja ugyan a választók

és bautzeni róm. kath. káptalannak képviselői. Az alsóház tagjai: 20 képviselő a földbirtokosok közül, 25 képviselő a városok és városi testületek küldöttei, 25 képviselő a parasztok és községek küldöttei, és 5 képviselője a kereskedés- és iparnak.

Mecklenburg-Schwerin majdnem az egész törvényhozói hatalom, és részben a végrehajtó hatalom is a Rittergüterek tulajdonosai kezében van, kiknek száma 624. Ritkán foglalja el ezek $\frac{1}{4}$ részénél több az országgyűlés helyét. A saját birtokuk ezen képviselőin kívül 94 tagot, kik csaknem valamennyien polgármesterek, a municipalitások és városok küldenek.

Bajorország. A felsőház áll: a királyi család tagjaiból, a korona főbb hivatalnokaiból (dignitaire), érsekekből és bizonyos régi nemes családok fejeiből, mindezek születésüknél fogva tagok; ezeken kívül a királyi kinevezés mellett egy róm. kath. püspök és egy protestáns pap; határozatlan számú más tagok a korona által kijelölve. Az alsóház: a városok és egyetemek és különféle vallási testületek képviselőiből áll.

Württemberg. A felsőház a királyi ház tagjaiból áll, az ország főbb nemes családjai fejeiből, bizonyos territoriumok és nagybirtokok képviselőiből, kik előbb a német országgyűlésen szavazattal bírtak és bizonyos számú képviselőkből, kiket a király élethossziglan nevez ki, ezek azonban számra nézve az egész ház $\frac{1}{3}$ -át felül nem multhatják. A képviselőkház a nemesség 13 tagjából áll, kiket a Ritterschaft választ mind földbirtokosok. A protestáns egyház 6 superintendense, 1 róm. kath. püspök, 2 róm. kath. testület más képviselője. A tübingai egyetem kancellárja és városok és vidéki kerületek 71 képviselője.

Baden. A felsőház. 1. Az uralkodó ág nagykorú hercegei. 2. 10 nemes család feje. 3. 300,000 frt értékű örökös földbirtok tulajdonosai. 4. A freiburgi róm. kath. érsek. 5. A protestáns egyház superintendense. 6. Az egyetemek 2 képviselője. 7. születés vagy rangra való tekintet nélkül a nagyherceg által kinevezett 8 tag. Az alsóház áll 63 népképviselőből, kik közül 22-öt a városok polgárai 41-et pedig a vidéki kerületek lakói választanak.

Oldenburg. A törvényhozást egy Landtag gyakorolja közvetített választás útján. 300 választó egy követet választ és 20 kerület követet egy képviselőt összesen?

Braunschweig. Egy ház 43 taggal. Ezek közül 9-et a legmagasabb adót fizető földbirtokosok, 10-et a főbb városok tanácsai, 3-at a protestáns papság, 10-et a városok lakói, és 11-et a vidéki kerületek választanak.

Szász-Weimar. Egy ház 31 taggal, kik közül 10-et nemesi földbirtokok tulajdonosai, 10-et a városok, 10-et a vidéki kerületek, és 1-et a jeni egyetem tanácsa küld.

Mecklenburg-Strelitz. Az ország két tartományra szakad, melyek egyike, Stargard, a földbirtokosokból álló országgyűléssel bír, míg másikának semmiféle képviselője nincs. A stargardi országgyűlésen csak a Rittergüter vagy nemesi birtok tulajdonosai vehetnek részt. Van ily birtokos 62, de ezeknek csak csekély száma vesz részt a gyűlésben.

Szász-Meinigen. Egy kamara 24 képviselővel. 8-at ezek közül nemesi birtokok tulajdonosai küldenek, 8-at a városok lakói, 8-at a vidéki kerületek lakói.

Anhalt, 1863. óta csak névlegesen képviseltetik a nép; a törvényhozói és végrehajtói hatalom a herceg kezében van.

összeírását, sőt a censust nem is bántva, szabályozza a választói képeségnek birtok s jövedelem utáni jogosultságát s ezt az egyenes adóra

S z á s z - C o b u r g - G o t h a. Két külön törvényhozói gyűlés. Egyik Coburg, a másik Gotha számára. Egy-egy ház. A coburgiban 11, a gothaiban 19 tag ugyanannyi választó kerületből, minden lakos egyenes szavazata útján.

S z á s z - A l t e n b u r g. Egy kamara 24 képviselőből, kik közül 8-at a Ritterschaft vagy birtokosok, 8-at a városok lakói, 8-at pedig a vidéki nép küld.

W a l d e c k. Egy kamara 41 taggal, kik közül 18-at a nemesség, 13-at a városok lakói, 10-et a vidékiek választanak.

L i p p e - D e t m o l d. A képviselők háza 14 tagból áll.

S c h w a r z b u r g - R u d o l s t a d. Egy kamara 15 taggal. 5-öt a nemesség, 5-öt a városok, 5-öt a vidékiek választanak.

S c h w a r z b u r g - S o n d e r s h a u s e n absolut kormányforma.

R e u s s - S c h l e i t z. Volt 1856 előtt egy képviselőháza, de ez is felszattatott.

S c h a u m b u r g - L i p p e. Landstände, de csak tanácsadó, melyben a nemes birtokosok, 4 városi és 6 vidéki képviselője ül.

R e u s s - G r e i t z. Törvényhozó testület 12 taggal, 3-at a fejedelem nevez ki, 2-öt a nemesség, 3-at a városok, 4-et a vidékiek választanak.

H a m b u r g. A hamburgi állam és Hamburg szabad városa jelenlegi alkotmánya 1860. évi szeptember 28-án lön kihirdetve; életbe lépett pedig 1861 január 1-jén. Ezen alaptörvény szavainak értelmében a kormányt — Staatsgewalt — két képviselőház közösen gyakorolja: a s e n a t u s és a polgárság (Bürgerschaft) vagy a polgárok háza. A senatus, mely főleg, de nem egészen a végrehajtó hatalmat gyakorolja, 18 tagból áll; ezen tagok felének végzett jogászoknak kell lenniök, míg a másik félből 7-nek a kereskedők osztályához kell tartozni. A senatus tagjai éltük hosszára választatnak meg a polgárság háza által; de szabadságában áll a senatornak hat év után visszalépni. Egy első és második polgármester, kik évenként titkos szavazás útján választatnak, a senatus gyűlésein elnökölnek. Két évnél tovább a polgármester meg nem tarthatja hivatalát, és senator más közhivatalt nem vállalhat. A polgárok háza 192 taggal bir, kik közül 84-et az összes adófizető polgárok titkos szavazás útján választanak. A fennmaradó 108 tag közül 48-at oly háztulajdonosok választanak, kiknek házai az ezekre kivetott adón felül 3000 márkával vagy 187 font sterlinggel magasabbra becsültetnek. A többi 60 tagot a különféle céhek, testületek és bíróságok küldik követeikül. A polgárok házának tagjai 6 évre választatnak oly módon, hogy a tagok számának felére nézve minden 3-dik évben új választásnak van helye.

L ü b e c k. Szabad város és állam. Szintén 2 képviselőtestülete van, melyek a kormányzást gyakorolják. A senatus 14 taggal bir. A polgárok háza 120 taggal, mind azon polgárok által megválasztva, kik a város 12 collegiumának vagy céhlének tagjai.

B r é m a. A brémai szabad várost 30 tagból álló senatus kormányozza, mely a polgárok gyűlése (Bürgerconvent) törvényhozói fensősége alatt áll. A convent bizottságokra van felosztva, melyeken az aldermenek collegiumának tagjai elnökölnek,

N a g y - B r i t a n n i a. A l o r d o k h á z a az 1869-diki ülészakban 464 tagból állott, kik közül 4 a királyi vérből származott peer, 2 érsek, 2 herceg, 18 marquis, 110 earl, 23 viscont. 24 püspök, 115 báró, 16 skót képviselő peer,

vezeti vissza ; de sem a választó-kerületekhez *) sem a képviselők számához nem nyúl. Így új alapot nem keresve az 1848-ban kikerekített

28 ir képviselő peer és 4 peer az egyházi rendből. Az alsóházba 1869-ben Anglia és Wales 493 tagot, Skócia 60-at, Irhon 105-öt küldött, összesen 658 tag.

Görögországban a törvényhozás egy kamarában eszközöltetik, melynek neve Boule. E ház tagjainak száma a népesség számarányától függ és 1868—69-ben 170 volt.

Olaszország. Két ház : A felsőház : senato. Az alsóház : camera di Deputati. A senato-t képezik : a királyi ház nagykorú tagjai és a király által élet-hossz glan kinevezett. 40 éven túl levő határozatlan számú tagok. A kinevezés feltételül van szabva, hogy az illető tag vagy magas hivaltal viseljen, vagy tudományosságáról híres, vagy irodalmi tekintetben kitünő legyen, vagy más, a nemzet javát előmozdító tettet vitt legyen véghez, vagy foglalkozást üzzön, vagy végre hogy évi 3000 l i r e-nyi adót fizessen. Az 1869-diki ülészakban 283 felsőházi tag volt. Alsóház tagjai száma ?

Német-Alföld. Két ház, mely együtt S t a t e s - G e n e r a l - n a k neveztetik. A felsőház : 39 tagból áll a leggazdagabb lakosokból választva. Az alsóház 80 tagból állott 1869-ben, 45,000 lélekre egy-egy tag esvén.

Portugália. A felsőház = Camara dos Pares, a peerek háza meg nem határozott számú tagokból áll ; jelenleg a peerek száma 133. Ezek az uralkodó által éltük hosszára neveztetnek ki. Az alsóháznak 154 tagja van.

Spanyolország. A cortesek gyűlése két törvényhozó testületből áll ; melyek egyike a senado, másika a congreso. A congreso minden 3-dik évben egészen ujja alakítandó. A senado 1/4 részben alakítandó ujja minden 3-dik évben. A senatorok és képviselők az egész nemzet képviselői s nemcsak a választókéi. A senatorok száma nincs meghatározva, de tagjainak azonkívül, hogy spanyoloknak, 40 éveseknek és a polgári jogokat élvezőknek kell lenniök, még bizonyos tulajdonságokkal is kell birniök : 1. hogy legyen vagy volt legyen a congreso elnöke ; hogy 3 általános választásnál választott képviselő vagy tagja lett legyen a cortes constituyentes stb. stb. A congreso tagjainak száma : 40,000 lélekre legalább egy képviselő.

Svédország. A felsőház tagjainak száma 127, vagy egy-egy képviselő 30,000 lélekre. Az alsóház tagjainak száma 188 kik közül 55 a városok által, 133 a vidéki kerületek által választatik. Egy-egy képviselő esik azon városok 10—10 ezer lakóira, melyek 10,000-nél több lakossal birnak, és egy-egy képviselő negyven-negyvenezer lélekre a vidéki kerületek lakossága után.

Norvégia. Az ország törvényhozási hatalma a „Storting” vagy országgyűlés kezében van. A választási mód a közvetített. Követek száma ?

Svájc. Az összes törvényhozói és végrehajtási hatalom az országgyűlés kezében van, mely 2 kamarából áll : a „Ständerath,” melynek 44 tagja van, 2—2 tag esvén egy cantonra ; és a „Nationalrath,” mely 128 képviselőből áll, kik egyenes választás útján választatnak meg, 20,000 lélekre esvén egy képviselő. Mind a két ház együtt „szövetségi gyűlés”-nek (Bundesversammlung) neveztetik, s mint ilyen, a köztársaság legfőbb kormányzati hatalmát képviseli.

*) A régebben változtatott Naszód vidéki képviselet s a külön törvényhatóságként emelt nagy-kikindai kerület itt ép oly kevésbé nevezhető nagyobb változásnak, valamint Belovár megye sem tesz e tekintetben nagy különbséget.

s részben az akkor ismert népszámhoz arányosított választókerületeknek tanulmányozása most is eléggé érdekes.

R o m á n i a. Az 1866-ban megállapított charta a törvényhozói hatalmat egy 2 házból álló parlament kezébe tette le. A s e n a t u s nak 74 tagja van, a képviselők házának pedig 157. Ezen utóbbi számból 82 követ esik Oláhországra, 75 Moldvára.

A m e r i k a. Az a r g e n t i n i k ö z t á r s a s á g, mely név alatt az előbb „Provincias del Rio de la Platá”-nak elnevezett országcsoporthoz alakult meg, 1853. évi május 15-én kapott alkotmányt. A törvényhozói hatalom a s e n a t u s és a k é p v i s e l ő k h á z a által gyakorolatik. A senatus tagjainak száma 28, két tag egy-egy tartományból; az utóbbi pedig 50 tagból áll.

B o l i v i a köztársaság. Ennek alkotmányát Bolivar Simon alapította meg, ki az országot a spanyol uralkodás alól felszabadította. Az alkotmányon magán 1828., 1831. és 1863. évben jelentékeny változások történtek. A végrehajtói hatalom a köztársasági elnök, a törvényhozói hatalom egy congressus kezében, mely két házból áll: 1. a s e n a t u s, 2. a k é p v i s e l ő k h á z a. Mindkettőbe a tagok általános szavazás útján választatnak. Számra nézve hányan?

B r a z i l i a. Alkotmánya 1824-ből származik. Az államban 4 hatalmat állapít meg: a törvényhozóit, a végrehajtóit, a bíróságot és „m ó r s é k l ő t,” vagy a királyi előjogot. A törvényhozói hatalom az államra nézve egy általános törvényalkotó gyűlés által gyakorolatik, tartományi ügyekre nézve pedig a tartományi gyűlések által. Az általános törvényalkotó gyűlés két házra szakal: a senatus- és a congressusra. Mindkét ház tagja a nép által választatik, de különböző módon. A házak tagjainak száma?

C a n a d a. A „The British North-America Act 1867” értelmében Canadában a legfőbb végrehajtói hatalmat Nagy-Britannia uralkodója gyakorolja egy általa kinevezett kormányzó közbenjöttével, míg a törvényhozói hatalom egy két házból álló parlament által gyakorolatik. 1. A senatus tagjai éltük hosszúra neveztetnek ki. Ezek számra nézve 72-en vannak. 24 Ontaria tartományból. 24 Quebec-ből, 12 Nova-Scotiából és 12 Uj-Braunschweigből. 2. A képviselők háza (House of Commons) a nép által választott tagokból áll. A 10—10 évben végbevitt népszámlálás alapján kiderített népszám után minden 17,000 lélek után egy-egy képviselő választatik. Jelenleg az 1861. évben eszközölt népszámlálás alapján a ház tagjai számszerint 181-en vannak, 82 Ontarioból, 65 Quebec-ből, 19 Nova-Scotiából, és 15 Uj-Braunschweigből.

C h i l i. Alkotmányát a nemzet képviselői 1833-ban szavazták meg s három hatalmat alapítottak: a törvényhozóit, a végrehajtóit és a bírót. A törvényhozói hatalom két gyűlésre van ruházva, melyek egyike a senatus, másika a képviselők háza. A senatus 20 tagból áll. A képviselők száma minden 20,000 lélek után egy-egy.

C o l u m b i a. A szövetségi köztársaság hivatalosan „a columbiai egyesült államok” a bogotai egyezmény alapján képződött, végkép megalakult 1861. szeptember 20-án. Alkotmánya 1863 május 8-án keletkezett és e szerint a végrehajtói hatalom a két évre választott elnök kezébe van letéve, míg a törvényhozói egy, két házból álló gyűlést illeti. 1. A senatus tagjai 27-en vannak, a kilencz állam mindeinike 3—3-at küldvén. 2. A képviselők háza 66 taggal bir, kik általános szavazás útján választatnak. Mindenik állam egy külön választókerületet képez, melyből minden 50,000 lélek után egy-egy képviselő kerül ki, egy második képviselő pedig a fennmaradó 20—20 ezer lélekszám után választatik.

Az alábbi kimutatásban iparkodtam a képviselőknek az 1848. V. t. cz. alapján szabályozott számát a jelen népszámmal s politikai felosz-

C o s t a R i c a köztársaság, chartaja 1847-ben keletkezett. Változtattott utoljára 1863-ban. Szintén két házból álló országgyűlése van. 1. A senatus tagjainak száma 25; 2. A képviselőház tagjainak száma 29; mindkettő a nép által választatik.

E c u a d o r. Ezen köztársaság 1830. május 11-kén alakult meg, azon polgári háború következtében, mely a Bolivar Simon által a spanyol gyarmat és új-granadai királyság romjain felépített „Közép-Amerikai szabad állam“ tagjait egymástól elválasztá. Alkotmánya 1843-ban keletkezett. A végrehajtó hatalom a köztársasági elnök kezében van, míg a törvényhozói egy két házból álló congressusra ruházott. Ezen házak egyike 18 senatort számlál tagjaiul, míg a másik 30 követet.

M e x i c o. Ezen név alatt 19 állam értetik, melynek mindegyike saját belügyeit önmaga rendezheti. Valamennyi azonban alaptörvények által egy egészszé van összeolvasztva. Alkotmánya 1824-ben keletkezett, felfüggesztetett a francia császár által 1863-ban, helyreállított 1867-ben. A törvényhozói hatalom egy képviselőház és egy senatusból álló gyűlésre van ruházva. A képviselőház tagjai országokonkint választatnak, s mindenik országban 80,000 lélek után egy-egy képviselő választatik. A senatus tagjai pedig két tag mindenik országból.

P a r a g u a y. Alkotmánya szerint, melyet dr. José Gaspar Rodriguez szerkesztett 1815 után, a képviselői rendszer egy nemzeti gyűlés alakjában létezik, melynek tagjai néhány százra mennek, de a gyűlés bizonyos határig az állam fejtől függ.

P e r u. A jelenlegi alkotmány, mely 1867. aug. 31-kén hirdettetett ki, az Egyesült Államok mintájára készült. Van ugyancsak Peruban egy senatus és egy képviselőház, melyek a törvényhozói hatalmat gyakorolják. A senatusban a tartományok követei ülnek, kettő-kettő minden tartományból. A képviselőház pedig minden 20,000 lélek után választott egy-egy képviselőből áll.

E g y e s ű l t á l l a m o k. A törvényhozás a congressust illeti, mely a senatusból és a képviselők házából áll. A senatus vagy felsőház minden államból küldött 2—2 tag gyűléséből áll. A képviselőkháza vagy alsóház tagjait a nép által minden második évben választott képviselők képezik. Az egyes államok által választandó tagok számának megállapítása végett minden tizedik évben népszámlálás eszközöltetik. Az 1850. május 23-kán kelt törvény értelmében a congressus tagjainak száma 233-ra állapítottatott meg s határozottatott, hogy az ezen évi, mint szintén később eszközözendő népszámlálások által meghatározott képviselő népesség (representative population) a fentebbi 233 számmal osztatván ennek eredménye legyen a különféle államok képviseletének aránya. Az 1860-évi népszámlálás alapján kiszámított arányt 124,183 szám képviselte; és ez alapon lett a különféle államok közt 233 képviselő arányosan felosztva, egy képviselő esvén minden oly kerületre, mely annyi lakossággal birt, mint a fentebbi szám, mi egy államra legalább egy képviselőt eredményezett. Később, midőn újabb államokkal növekedett a csoport s más változások folytán is a képviselők száma 233-ról 242-re emeltetett.

U r u g u a y. Egy senatus és a képviselők háza. Tagjaik száma?

V e n e z u e l a. Egy senatus és a képviselők háza. Tagjaik száma?

A j ó r o m ó n y s é g f o k a. (Cape colony). Egy törvényhozói tanács 21 taggal. Egy képviselőház 66 taggal.

tással összevetni, hogy ezek alapján az eredményekhez is szólhassunk. Megjegyzendő egyébiránt, hogy az idézett törvényezikk másképp értelmezi a határvidéket, mint az 1868. XXX. t. cz. és Szlavonországot különben is Magyarországhoz számítván, a három szlapon megye követeit a magyar megyék között sorolja fel.

Az országos képviselők száma arányosítva a népszámhoz és választókhöz.

Magyarország:	A képviselők törvényes száma	Az összes népesség (1870)	Az összes választók száma (1869)	Esik egy képviselő általában lakosra	választóra
Abaúj megye	5	144,924	10,074	29,000	2,000
Kassa szab. kir. város	1	21,742	1,443	21,700	1,400
Arad megye	6	271,988	14,006	45,300	2,300
Ó-Arad	1	32,725	2,041	32,700	2,000
Árva megye	2	82,364	8,032	41,100	4,000
Bács-Bodrogh megye	10	438,350	21,431	43,800	2,100
Szabadka szab. kir. város	2	56,323	3,040	28,100	1,500
Zombor " " "	1	24,309	2,603	24,300	2,600
Baja " " "	1	18,110	1,618	18,100	1,600
Zenta " " "	1	19,938	522	19,900	500
Ujvidék " " "	1	19,119	?	19,100	?
Baranya megye	7	259,643	16,171	37,000	2,300
Pécs	1	23,863	2,317	23,900	2,300
Bars megye	3	128,749	9,302	42,900	3,100
Körmöczbánya sz. k. város	1	8,442	400	8,400	400
Békés megye	2	116,219	4,781	58,000	2,300
Békés-Csaba város	1	30,022	1,436	30,000	1,400
Békés város	1	22,547	1,923	22,500	1,900
Békés-Gyula város	1	18,495	2,065	18,500	2,100
Szarvas " " "	1	22,446	1,189	22,400	1,200
Bereg megye	4	159,223	12,330	39,800	3,000

L i b e r i a. Egy senatus és a képviselők háza. Az alsóház 13 taggal. A senatus 8 taggal. A népesség szaporodásával azonban minden 10,000 lélek után egy-egy külön képviselő jut.

N a t a l. Egy törvényhozói tanács, melynek tagjai a gyarmat titkára, a pénzügyér, az igazságügyér, és a belügyér ezenkívül 12 tag, kiket a grófságok és helységek választanak.

C e y l o n. Szintén egy 15 tagból álló törvényhozói tanács.

U j - S t u d - W a l e s. Két házból álló parlamenttel. Egyik a törvényhozó tanács, másik a törvényhozó gyűlés. Az első 21, a korona által kinevezett tagból áll. A második 72 tagból, kik a választókerületből kerülnek ki.

D é l i - A u s z t r á l i a. Két házból álló parlamenttel. 1. Törvényhozótanács 2. Törvényhozó gyűlés.

T a s m a n i a. Szintén két házból álló parlament, mely a Van Diemen's land-i parlamentnek neveztetik. A törvényhozó tanács áll 15 tagból, a törvényhozó gyűlés harminczből.

V i c t o r i a. A törvényhozó tanács áll harmincz, a törvényhozó gyűlés 60 tagból.

	A képviselők törvényes száma	Az összes népesség (1870)	Az összes választók száma (1869)	Ezük egy képviselő általában lakosra	válasz- tóra
Bihar megye	12	480,528	23,323	40,100	1,900
Debreczen sz. k. város	3	46,111	4,078	15,400	1,300
Nagyváral város	1	28,698	1,344	28,700	1,300
Borsod megye	6	173,838	18,293	28,900	3,000
Miskolcz város	2	21,199	1,754	10,500	800
Csanád megye	2	68,398	3,012	34,200	1,500
Makó város	1	27,449	1,037	27,400	1,000
Csongrád megye	2	43,244	698	21,600	300
Szeged sz. kir. város	2	70,179	3,095	35,100	1,500
Csongrád város	1	17,356	1,128	17,400	1,100
Szentés „	1	27,653	1,487	27,700	1,500
H.-M.-Vásárhely város	1	49,153	3,918	49,200	3,900
Esztergom megye	2	56,526	5,404	28,200	2,700
Esztergom szab. kir. város	1	8,780	1,801	8,800	1,800
Fehér megye	5	173,551	14,593	34,700	2,900
Székesfehérvár sz. kir. város	1	22,683	2,065	22,700	2,000
Gömör megye	6	173,438	13,715	28,900	2,700
Győr „	3	83,602	6,954	27,800	2,300
Győr szab. kir. város	1	20,035	1,823	20,000	1,800
Heves és K. Szolnok megye	8	297,633	20,238	37,200	2,500
Eger város	1	19,150	2,018	19,100	2,000
Gyöngyös város	1	15,830	1,708	15,800	1,700
Hont megye	3	98,166	9,565	32,700	3,100
Selmecz- és Béalabánya	1	14,029	711	14,000	700
Komárom megye	4	130,834	13,752	32,700	3,400
Komárom szab. kir. város	1	12,256	908	12,300	900
Közép-Szolnok megye	3	113,639	9,590	37,800	3,100
Krassó megye	6	259,079	12,665	44,500	2,100
Kraszna „	2	62,714	5,587	31,300	2,700
Liptó „	2	79,273	8,628	39,600	4,300
Mármaros „	6	220,506	13,869	36,700	2,300
Mosony „	2	75,485	3,047	37,700	1,500
Nógrád „	6	198,269	16,726	33,000	2,800
Nyitra „	11	364,005	30,136	32,800	2,700
Pest-Pilis és Solt megye	10	437,054	30,137	43,700	3,000
Buda szab. kir. város	2	53,998	2,859	26,900	1,400
Pest „ „ „	5	200,476	9,590	40,000	1,900
Kecskemét „ „ „	2	41,195	2,135	20,000	1,000
Nagy-Kőrös város	1	20,091	2,349	20,000	2,300
Czeglél „	1	22,216	1,491	22,200	1,500
Pozsony megye	8	250,837	22,581	31,300	2,800
Pozsony sz. kir. város	2	46,540	1,588	23,200	800
Sáros megye	6	175,292	18,160	29,600	2,100
Somogy „	7	289,555	20,837	36,200	2,600
Soprony „	6	209,050	17,083	34,800	2,800
Soprony szab. kir. város	1	21,108	1,360	21,100	1,400
Szabolcs megye	6	243,688	14,582	40,600	2,400
Nyíregyház város	1	21,896	1,680	21,900	1,700

	A képviselők törvényes száma	Az összes népesség (1870)	Az összes választók száma (1869)	Esik egy képviselő általában	válasz- tóra
Szatmár megye	7	262,214	25,122	37,400	3,700
Szatmár-Németi sz. k. város	1	18,354	1,664	18,400	1,700
Szepes megye és XVI. város . .	6	175,061	12,635	29,100	2,100
„	8	302,856	16,909	37,800	2,100
Temesvár szab. kir. város . . .	1	32,223	2,175	32,200	2,200
Verecz város	1	21,095	3,321	21,100	3,300
Tolna megye	6	220,740	14,542	36,700	2,400
Torna „	2	23,176	1,925	11,500	900
Torontál „	9	374,510	20,848	41,600	2,300
Nagy-Beckerek város	1	19,666	1,624	19,700	1,600
Nsgy-Kikinda „	1	18,834	1,668	18,800	1,700
Trencsén megye	8	248,626	16,461	31,000	2,000
Túróc „	2	45,346	4,257	22,600	2,100
Ugocsa „	2	67,498	5,480	33,700	2,700
Ung „	4	130,032	10,036	32,500	2,500
Vas „	10	331,602	24,843	33,200	2,500
Veszprém „	6	187,208	18,014	31,200	3,000
Pápa város	1	14,223	1,125	14,200	2,100
Zaránd megye	2	93,382	3,003	31,600	1,500
Zala „	9	333,237	25,012	37,000	1,700
Zemplén „	8	292,771	22,413	36,500	2,800

Erdély:

Alsó-Fehér megye	2	211,066	3,966	105,500	1,980
Abrudbánya város	1	4,129	783	4,100	780
Gyulafehérvár	1	7,955	719	7,900	720
Vizakna	1	4,104	603	4,100	600
Belső-Szolnok megye	2	133,119	6,877	66,500	3,430
Szamos-Ujvár	1	5,188	516	5,200	500
Doboka megye	2	102,925	3,525	51,500	1,760
Szék város	1	3,505	723	3,500	700
Felső-Fehér megye	2	58,077	926	29,500	460
Hunyad megye	2	184,588	4,786	92,300	2,390
Vajda-Hunyad	1	2,597	276	2,600	270
Hátszeg	1	1,806	298	1,800	300
Kolos megye	2	160,690	3,814	80,300	1,900
Kolozsvár	1	26,382	2,214	26,400	1,100
Kolos	1	3,254	612	3,200	600
Küküllő megye	2	92,345	1,934	46,100	960
Erzsébetváros	1	2,550	231	2,500	230
Torda megye	2	152,692	6,486	76,300	3,240
Nászód vidék	2	52,688	397	26,300	190
Fogarás „	2	82,852	3,944	41,400	1,970
Aranyos szék	1	19,680	2,859	19,700	2,800
Csik szék	2	106,038	13,054	53,000	6,500
Csik Szereda	1	1,247	223	1,200	220

	A képviselők törvényes száma	Az összes népesség, (1870)	Az összes választók száma (1869)	Ésik egy képviselő általában lakosra	válasz- tóra
Háromszék	2	95,340	10,068	47,600	5,030
Beroczk város	1	4,469	480	4,500	240
Ilyefalva	1	1,334	247	1,300	250
Kézdi-Vásárhely	1	4,546	650	4,500	650
Sepsi-Szt.-György	1	4,366	544	4,400	540
Marosszék	2	79,720	10,038	39,800	5,020
Maros-Vásárhely	1	12,678	1,256	12,700	1,260
Udvarhelyszék	1	90,336	12,370	90,300	12,370
Oláhfalva	1	3,512	626	3,500	630
Székely-Udvarhely	1	4,376	723	4,300	720
Brassó vidék és város	1	83,090	2,890	83,100	2,890
Kőhalomszék	2	21,387	604	10,700	300
Modgyesszék	1	39,121	1,239	39,100	1,240
Nagy-Sink szék	2	23,970	1,263	11,900	630
Besztercze vidék és város	2	26,357	1,195	13,100	590
Szászvárosszék	1	22,479	768	22,500	770
Szászsebeszék	1	19,237	741	19,200	740
Szerdahelyszék	1	19,345	328	19,300	330
Szegevár	2	27,280	1,328	13,600	660
Szebenszék	2	86,917	2,671	43,400	1,330
Ujegyházzsék	1	12,390	205	12,400	200
Zólyom megye	3	90,178	9,113	30,000	3,000
Besztercebánya sz. k. város	1	11,780	995	11,800	1,000
Kővár vidék	2	51,744	6,280	25,800	3,100
Jászkún kerület	4	160,853	12,073	40,200	3,000
Jászberény város	1	20,233	2,149	20,200	2,100
Félegyháza „	1	21,313	1,057	21,300	1,100
Hala „	1	13,127	1,020	13,100	1,000
Hajdú kerület	2	43,706	6,726	21,900	3,300
H.-Böszörmény	1	19,208	1,987	19,200	1,900
Összesen és átlag	333	11.117,623	792,739	30,100	2,400
Fiume	1	17,884	1,436	17,900	1,400
Erdély	69	2.101,727	110,000	30,500	1,590
Horvátország	18	598,242	—	33,200	—
Verőcze megye	4	167,569	—	41,900	—
Eszék város	1	17,247	—	17,200	—
Szerém megye	3	120,352	—	40,100	—
Pozsega „	2	76,312	—	38,100	—
Horvát határőrvidék	8	611,575	—	76,400	—
Szerémi végvidék	3	246,901	—	82,300	—
Csajkások kerülete	1	34,358	—	34,300	—
Bánsági végvidék	3	307,537	—	102,500	—
Összesen	446	15.417,327	—	34,500	—

Az előrebocsátott kimutatásból kitűnik, hogy egy-egy képviselő esik:

Magyarországban	30,100 lakóra	2,400 választóra
Erdélyben	30,000 " "	1,590 " "
Horvátországban	33,200 " "	—
Szlavonországban	38,100 " "	—
A horvát határőrvidéken	76,400 " "	—
A szerémi végvidéken	82,300 " "	—
A csajkások kerületében	34,300 " "	—
A bánási végvidéken	102,500 " "	—

Ha már az egyes országokra és országrészekre nézve is ily tetemes különbség létezik a népszámra nézve, melyre egy-egy képviselő esik, úgy ezt a közelebbről vizsgált magyar anyaország egyes megyéi közt is tapasztaljuk, a hol ugyanis 11,500 és 58,000 fej között esik egy-egy képviselő. Nehogy azonban azt higgyük, hogy e különbözet csak a népszámra nézve átlag áll, mely esetben menthető volna a törvény, a mennyiben ugyanis némely megyében nem akadna elég számmal a választási képesség: azért tekintettük meg ezt is és azt tapasztaltuk, hogy csupán a megyékben az egy-egy képviselőt választók száma 300 és 4,300 között ingadozik.

A városokat tekintve pedig, melyek külön képviselő-küldési joggal bírnak, ez eltérés még nagyobb, s míg városok léteznek, melyekben már 8—10,000 főre jut egy képviselő, kinek 4—500 választója van, vannak ismét városok, a hol a lakosságnak épen csak 30—40,000 fejére esik egy képviselő, kire 3—4,000 választó szavazhat.

Mégis a legnagyobb szabálytalanságot a választói körök beosztásánál épen Erdélyben tapasztaljuk. Az 1848-diki törvény 69 képviselőt rendel Erdélynek, az 1869-diki összeírás szerint csak 62 választókerület létezett. Erdély 2.101,000-nyi lakossága pedig úgy oszlik ezen 62 választókerületre, hogy egy képviselő átlag 30,500 lakosra és 1,590 választóra esik. Tehát több lakos és kevesebb választó jut egy-egy képviselőre Erdélyben, mint az anyaországban, mi csak az ottani különös viszonyokból magyarázható.

A lakosság száma pedig annál inkább tekintetbe veendő a választókerületek alkotásánál, mintán ugyanis kezdetben a választói képesség még kevésbé van tudva, s noha nem dönt egymagában, mégis fontosabb tényezőként kellene szerepelnie, mint jelenleg, ha aránylatosabb képviseletet kívánunk az ország minden vidékének. E tekintetben pedig az anyaország de főleg Erdély a legesodálatosabb viszonyokat tüntetik fel. Az egy-egy képviselőre eső választók száma 200 és 12,000 között ingadozik. Naszód vidéke ugyanis 52,000-nyi lakóival két választókerületet képez, melynek egyik-egyikében tehát 26,000 lakosra esik

egy képviselő, de az összeirt 397 választó közül már 198 választ egyet. Udvarhelyszék azonban 90,000-en felüli lakóira csak egy képviselő esik, melyet 12,370 választó választ. Ezek ugyan a szélsőségek ; de 2, 3, 400 s viszont 3—4, sőt 6,000 választóval akárhány kerület akad a megyékben és székekben. A városokban pedig még nagyobb az aránytalanság s így például az 1,200 lakosú Csikszeredát, az 1,800 lakosú Hátszeget stb. szintén a külön képviselőt küldő városok között látjuk, holott Magyarországon mindössze két város akad 8—8,000 lakossal (Körmöczbánya és Esztergom), míg viszont több tekintélyes város, mindegyike 10,000-nél több lakossal: Dunaföldvár 12,382, Hajdúnánás 13,198, H.-Szoboszló 12,269, Kalocsa 16,302, Karczag 14,486, Mohács 12,140, Nagy-Károly 12,754, Ó-Buda 16,002, Orosháza 14,554, Szegszárd 11,069 Vác 12,894, Veszprém 12,002 lakossal stb. épen nem választanak külön képviselőt.

És pedig esik a városokban egy képviselő:

Magyarországban :		lakosra	választóra
1	Hódmezővásárhelyt	49,200	3,900
2	Pesten	40,000	1,900
3	Szegedon	35,000	1,500
4	Aradon	32,700	2,000
5	Temesvártt	32,200	2,200
6	Csabán	30,000	1,400
7	Szabadkán	28,100	1,500
8	Nagyváradon	28,700	1,300
9	Szentesen	27,700	1,500
10	Makón	27,400	1,000
11	Budán (Ó-Buda nélkül)	26,900	1,400
12	Zomborban	24,300	2,600
13	Pécsett	23,900	2,300
14	Pozsonyban	23,200	800
15	Szőkesfehérvártt	22,700	2,000
16	Békésen	22,500	1,900
17	Szarvason	22,400	1,200
18	Czeglédén	22,200	1,500
19	Nyiregyházán	21,900	1,700
20	Kassán	21,700	1,400
21	Félegyházán	21,300	1,100
22	Sopronyban	21,100	1,400
23	Verseczen	21,100	3,300
24	Jászberényben	20,200	2,100
25	Győrött	20,000	1,800
26	Kecskeméten	20,000	1,000
27	Nagykőrösön	20,000	2,300
28	Zentán	19,900	500
29	Nagy-Becskerekén	19,700	1,600
30	Újvidéken	19,100	?
31	Egerben	19,100	2,000

	lakosra	választóra
32 Nagy-Kikindán	18,800	1,700
33 B.-Gyulán	18,500	2,100
34 Szatmár-Németiben	18,400	1,700
35 Baján	18 100	1,600
36 Csongrádon	17,400	1,100
37 Gyöngyösön	15,800	1,700
38 Debreczenben	15,400	1,300
39 Pápán	14,200	1,100
40 Solmecczen	14,000	700
41 Fiumében	13,300	1,400
42 Halason	13,100	1,000
43 Komáromban	12,300	900
44 Besztercebányán	11,800	1,000
45 Miskolczon	10,500	800
46 Esztergomban	8,800	1,800
47 Kőrmöczbányán	8,400	400
Erdélyben :		
1 Kolozsvárott	26,400	1,100
2 Marosvásárhelytt	12,700	1,260
3 Gyula-Fehérvártt	7,900	720
4 Szamos-Ujvárott	5,200	500
5 Bereczken	4,500	240
6 Kézdi-Vásárhelytt	4,500	650
7 Sepsí-Szt.-Györgyben	4,400	540
8 Székely-Udvarhelytt	4,300	720
9 Abrudbányán	4,100	780
10 Vízaknán	4,100	600
11 Oláhfalun	3,500	630
12 Széken	3,500	700
13 Koloson	3,200	600
14 Vajda-Hunyadon	2,600	270
15 Erzsébetvárosban	2,500	230
16 Hátszegen	1,800	300
17 Ilyefalván	1,300	250
18 Csíkszeredán	1,200	220

Soha élénkebben nem nyilvánult a statisztikai ismeretek hiánya törvényhozási ténynél, mint az 1848-diki választói kerületek megalkotásánál s azon városok kijelölésénél, melyek képviselő küldésére feljogosítottak. De ha ez eljárás menthető volt 1848-ban, nem menthető többé 1871-ben és ma, annyi tényleges anyag birtokában, mely a pusztá népszámon kívül valamennyire az elemeket is kitünteti, melyekből a lakosság egyes megyékben, de városokban is alakúl, valóban méltányos kívánat, hogy ne érijük be a régi rosz beosztással, hanem alakítsunk a tényeknek s jobb belátásunknak megfelelő újabb választókerületeket, akár tetszenek azok egyik-másik pártnak, akár nem; mert utóvégre is az igazságosság a legjobb és leghelyesebb politika.

Az új választási törvényjavaslat megváltoztatja némileg — mint említve volt — a választóképességet, de annak mikénti alakulására az első-összeírásig hiányoznak az adatok. Annál érdekesebbek az eddigelé legutóbbiak, az 1869-diki választói összeírás adatai, melyek szerint választói jogát gyakorolhatta:

	Magyarországban		Erdélyben		Összesen
birtok alapján	532,896	= 67.2 %	14,495	= 13.1 %	547,391
kézművesség alapján	46,032	= 5.9 "	3,699	= 3.3 "	49,731
gyáripar "	654	= 0.1 "	12	= 0.1 "	666
kereskedés "	14,012	= 1.8 "	431	= 0.4 "	14,443
jövedelem "	65,447	= 8.2 "	866	= 0.8 "	66,313
értelmiség "	39,455	= 4.9 "	1,421	= 1.3 "	40,876
régi jog (Erdélyre nézve 1791. XII. t. cz.) alapján	94,243	= 11.9 "	74,134	= 67.4 "	168,377
adó alapján	—	= — "	11,684	= 10.6 "	11,684
füstök száma után	—	= — "	3,258	= 3.0 "	3,258
Összesen	792,739	= 100. "	110,000	= 100. "	902,739

Külön tekintve a megyék és városok választó népességét s e különbséget Magyarországra s Erdélyre is kiterjesztve, következő kép-
let alakul: választó volt:

	Magyarország		Erdély	
	megyékben	városaiban	megyékben	városaiban
birtok alapján	67.7 %	67.2 %	52.6 %	8.5 %
kézművesség alapján	5.1 "	5.9 "	9.0 "	2.7 "
gyáripar "	0.1 "	0.1 "	0.1 "	0.0 "
kereskedés "	1.3 "	1.8 "	1.6 "	0.2 "
jövedelem "	8.7 "	8.2 "	6.0 "	0.1 "
értelmiség "	4.3 "	4.0 "	5.1 "	0.9 "
régi jog "	12.8 "	11.9 "	24.9 "	72.5 "
adó "	— "	— "	0.7 "	11.8 "
füstök száma után	— "	— "	— "	3.3 "
Összesen	100. "	100. "	100. "	100. "

Ez összevágása a számoknak Magyarországon a megyék és városok választóinál annál feltünőbb, miután mint az előző fejezetben meggyőződünk, a kézművesség, ipar és kereskedés, valamint az értelmiségi keresetre nézve tetemes 5 és 10 % között változó különbség létezik megyék és városok között. Még a régi jog is — nagyrészt nemességen alapulva — majd ugyanazon százalékot mutatja megyékben és városokban, pedig tudvalevő, hogy ez elem egyformán itt és ott korán sincs képviselve, a városok lakói képezvén kiválság a voltaképi polgári osztályokat, melyek a megyékben sokkal gyéribben találhatók. Erdély százaléka, illetőleg eltéréstük e tekintetben sokkal helyesebb képet adnak legalább a birtok alapján választóknál; az ipar s kereskedésnek a városokban tapasztalható kisebb százaléka pedig itt a régi

jog (1791 XII. t. cz.) az adók és füstök száma alapján választók, többnyire iparosok száma által kellő helyreigazítást nyer.

Az új választási törvénytől megvárhatni ugyan, sőt eddig ismert határozmányai oda is irányulnak, hogy a pusztai birtokon és jövedelmen kivül az értelmiség, valamint az iparban és kereskedésben nyilvánuló termelő erő, legalább választóképesek legyenek. De vajjon oly arányban lesznek-e választóképessé, hogy érdekeik az országgyűlésen képviseletet is leljenek, az még nagyon kérdéses, remélnünk igen, bizony várunk azt nem lehet.

Minden törvény elhibázott, vagy ha jó, csak véletlenül az, hogy ha nem a tényleges állapotok ismeretén alapúl. Ugyanezt fog kelleni mondani az új választási törvényről is, ha nem veszi figyelembe a tényeket és ha — feltéve mindig a legjobb szándékot és semmi mellék- vagy pártcélok nyomatékát el nem ismerve — csakis jóakaraton alapszik.

A vidéken, vagyis a megyékben ugyan alig fog lehetni más képviseletet eredményezni az egyszerű birtoknál, még pedig a földbirtoknál; de annál inkább kellene törekedni a városokban arra, hogy a polgári elem, a magasabb értelmiség és szakképzettség nyerjen minél nagyobb befolyást a választásoknál, elannyira, hogy az activ választóképességen túl a választás által közvetlen képviseletését is elérné.

Hogy a különböző irányú szakképzettségnek valamivel sűrűbb képviseletése a törvényhozó testületben e testületnek magának nem fogna hátrányára szolgálni, azt bővebben indokolni szinte szükségtelennek látszik, mert valahára talán mégis ki fogunk bontakozni azon szerencsétlen helyzetből, hogy országgyűléstünk drága idejének kilencz-tizedrészét kénytelen legyen szervezkedési munkálatokra fordítani s közben-közben legnagyobb részét meddő politikai viszálykodásokra pazarolni; hanem el fog jönni a kulturai és nemzetgazdasági törvényalkotásnak nem a budgetvita alkalmával való futólagos megérintése, hanem komoly és rendszeres munkálkodása, s vajjon akkor hogyan áll meg országos képviseletünk jelen megalkotásában s kik lesznek azok, kik, nem annyira a nyílt ülések szónoklataiban, hanem a bizottságok szerényebb, de gyümölcsösebb munkálataiban fognak oroszlánrészt vállalni, annál kevésbé látható be, miután számos kérdés még eldöntendő odáig, milyenek, például a pártalakulás, az incompatibilitás, a felsőház reformja, stb.

Egyik kiváló országos képviselőnk jegyezte meg egyben törvényhozó testületünk keményebb megbirálása közben, hogy a legnagyobb szerencsétlenség volna, ha a képviselőház mind kintű férfiakból állana, mert ki-ki saját feje szerint indulván, se tanácskozás, se együttes eljárás nem volna lehetséges.

Én bátorkodom más véleményben lenni s azt óhajtom, hogy a nép, melynek az országgyűlés a képviselője, mindentűtt s minden kerületből legjelesebb embere által legyen képviselve. Ha ezzel nehezebben folynának a tanácskozások, annál eredményesebbek is volnának az országra nézve. Mert hogy most nem foly tanácskozás, legalább a házban nem, de még az osztályokban és bizottságokban is alig, azt senki nem fogja tagadni.

A bizottságokban, a törvényhozás valódi műhelyeiben egy-két vezérférfi szólal fel s a tömeg, parancsszóra mintegy, utána indul. A párt klubban folyt discussiók talán egészségesebbek, az egyéni vélemény a párton belől tán itt nyilatkozhatnék még legelőbb; de itt kénytelen egyúttal megadni magát a „magasabb pártszempont“-nak. A házban is folynak ugyan capacitatiók; de nem hiszem, hogy valaha meggyőztek volna valakit, ha csak nem azon legkritkább esetekben, mikor a pártállást szabad volt mellőzni s ki-k belátása szerint szavazhatott. Különben oly biztos a szavazási eredmény (legelőbb a szélső-bal utánjárhatlan észjárása okozhat változást), hogy matematikai szabatosséggal lehetne azt előre megmondani, ha ugyan képviselőink legnagyobb része egyedüli feladatát, a szavazást is pontosan teljesítené. E tekintetben azonban annyira híven van képviselve országunk indolentiája és laza köteleességérzete, hogy minden névszerinti szavazásnál bátran lehet 150—200 hiányzó képviselőre számítani.

A hiányozni szokott képviselők száma tehát a legelőbben számított összes törvényszerű képviselőnek (pedig a határőrvidék még eddig nem volt képviselve) 35—40 %-át teszi!

Vajjon ily körülmények között csodálkozhatunk-e, hogy a működés nem oly eredményteljes, minőt az ország képviselőitől követelhet, s ha annyian nem teljesítik képviselőink köztül a legegyszerűbb, legkönnyebb köteleességet, az ülésben való megjelenést, kik azok azután azok, a kik tényleg dolgoznak? Valóban kevesen, mert köztük folyvást egy és ugyanazon nevekkel találkozunk, de a kiknek száma ismét meg fog fogyni, ha a már többbizben hangsúlyozott szigorú incompatibilitás ki talál mondatni és foganatosíttatni.

Országos képviselőtől három dolgot lehet megkövetelni: először, elvállalt kötelezettségének hű teljesítését, vagyis a tényleges részvételt a törvények hozásában; másodsor, hogy a fölmerült tárgyaknak alapos tanulmányozásából meritett meggyőződése szerint járuljon a szavazáshoz, s hogy ennél fogva, harmadsor, megőrizze függetlenségét.

Az első és harmadik követelés a hivatalviselésbe, a középű a pártfegyelemben látszik ütközni.

Majd minden államban léteznek szabályok arra nézve, hogy bizonyos állam- és egyéb hivatalviselés incompatibilis a képviselőséggel;

de alig ismerünk olyat, mely az állami hivatal viselését általában összeférhetlennek mondaná, mint a hogy nálunk egyik oldalról folyvást sürgetik. S ha ily értelemben találjuk meghozni a törvényt, körülbelül úgy járunk vele, mint a törvénykezésről általában szóló szakaszban láttuk, hogy ugyanis, számba nem véve kellően a létező viszonyokat, nem annyira a szükségnek, mint inkább valamely doctrinnak megfelelőleg hozzuk a törvényeket.

Azt el kell fogadnunk, hogy vannak hivatalok — még pedig nem csak állami, hanem törvényhatósági és egyéb, sőt magánhivatalok is — melyeknek lelki-ismeretes ellátása annyira igénybe veszi az egyént, hogy a mellett más s így a képviselői feladatok teljesítésére is rá nem ér, s az ily hivatal incompatibilis. Azt is el kell fogadnunk, hogy vannak állam- de még sokkal inkább municipális hivatalok, melyek annyira az executiv hatalom kifolyásai, hogy ez alapon nem férnek össze a képviselőséggel; de azt sem tagadhatjuk, hogy akárhány oly állás vagy hivatal van — még pedig korán sem csupán állami — melyek irányában a kormány és törvényhozás annyira képes kedvezményt osztogatni vagy megtagadni, hogy ez alapon kell incompatibiliseknek nyilvánítanunk az ily hivatalt a képviselőséggel.

Látni való tehát, hogy igenis szükséges volna rendezni ez ügyet s igenis kell törvényt hozni az incompatibilitásról. De az épen nem következik belőle, hogy az államhivatalnok azért nem lehet képviselő, mert a kormánytól függ. Ez oly állítás, mely minden becstületesen gondolkozó, önértetes államhivatalnokot kell hogy sértsen, mert egész általánosságban olyanul állítja az ország elé, mint a ki meggyőződését eladta a kormánynak s lemondott függetlenségéről.

Már pedig ez állítás alapjában is hamis. Tudvalevő, hogy az államhivatalnok fizetett egyén, de nem a kormány fizeti, hanem az ország, nem is ingyen részesíti évdíjában — kivéve a már alig létező, vagy csak az egyén haszontalansága folytán olyannak feltűnhető sinecurát — hanem cserében kapja munkáját, mely a serény munkásnál legtöbb esetben többet ér a bérnél s így a hivatalnokoskodás ép oly kereset, mind bármely más munka utáni kereset.

De mi több, tudvalevő, hogy az államhivatalnok nem mozdítható el hivatalából, csak fegyelmi kereset alapján; pedig csak nem fogja senki sem állíthatni, hogy bármely miniszter fegyelmi keresetet indíthatna a hivatalnok ellen azért, mert az, más meggyőződésnek hódolva, másképp szavazott, mint a miniszter; az pedig, hogy a miniszter módjában volna akár az előléptetés megtagadása, akár egyéb zaklatások s hátratevések által büntetni az ily hivatalnokot, azt se fogja senki is komolyan venni ma, a nyilvánosság korában, s bizonyára mindenki tudja, hogy épen miniszter óvakodnék az ilyentől leginkább. Aztán

képviselő mégis inkább csak kiválóbb tisztviselő szokott lenni s az annyira mégis csak túl van az apró protection és kedvezésen, hogysém függetlensége valami nagyon kockázatva lenne.

Oly kevésbé független, vagy annyira függő, mint az államhivatalnok, mindörökké lesz és akárhány képviselő; mert mi adja tulajdonkép, vagy mi biztosíthatja jelen fogalmaink szerint a függetlenséget? Egyedül a vagyon vagy a kereset. De miután a kereset másoktól függ, ama képzeleti függetlenség is elvész s legfeljebb úgy volna meg látszólag a vagyont nem öröklött egyénre, — mi mellesleg mondva a függetlenségnek legkényelmesebb, de egyúttal legolesőbb, mert érdemtelen neme — ha a képviselői napdíj emeltetik oly magasra, hogy abból magából megélhessen az illető.

De még ha ezt meg is bírná az ország, — mint a hogy elég könnyen meg is bírná, csak a választókertületeket szorítaná meg valamennyire s általa a képviselők feles számát csökkentené, — akkor is a képviselői napdíjra szorult egyén, igen könnyen mindig hazafelé szavazna, talán jobb meggyőződésének is ellenére, csakhogy képviselői állását jövőre ne kockáztassa.

E szerint tehát nem képzelhető függetlenség? s csakugyan csak a legszigorúbb incompatibilitási törvény biztosítaná azt valamennyire?

Korántsem. Csakhogy sem a törvény, sem semmiféle intézkedés nem adja meg azt, hanem az e g y é n válogatja meg.

A hol értelmiség és szakismeret becsületességgel párosul, ott megvan az e g y é n i függetlenség, mely többet ér a vagyonnál, legyen az illető bár állami vagy megyei tisztviselő, vagy bankigazgató, vasuti vállalkozó vagy legyen épen csak a nagyobb napdíjra utalva. Mindegyik függ más hatalomtól, de csak is hivatala, keresete körén belől, azon túl és esetleg a törvényhozásban ép oly független, mint akár az író, ki tisztviselő is lapszerkesztő is lehet, s a kinek tollát csak az absolut kormányforma ítélhetné hallgatásra; de ott képviselőről sem lehet szó. Mindenkor azonban csakis az egyén válogatja meg, vajjon megbirja-e mindkét hivatás lelkiismeretes betöltését; mert a tények bizonyítják — ha számlig nem is nyilvánulnak — hogy egyéb közügyeink sokáig parlagon hevert téreit is ép azok művelik, kik a képviselőházban is tisztességes munkaerőt fejtenek ki, holott törvényhozásunkban is azon megválasztott képviselőinkkel nem találkozhatni soha, kik működésüknek egyéb téren se adják jelét.

Bármennyire tiszteljük pedig a vagyoni osztályt, abban ez maga is egyet fog érteni velünk, ne engedje a sors, hogy képviseletünk valaha kizárólag csak is rájok legyen bízva; mert míg be nem bizonyítják, hogy a vagyonnal jár párhuzamosan a szellemi képzettség is, hogy a jellemerő és becsületesség kizárólag birtokuk az anyagi birto-

kon túl is, addig fentartjuk kezdetben kifejezett óhajunkat, hogy bár mely térről keressük is elő, jeleseink legjelesebjeit kívánjuk a törvényhozók közt látni.

És ezzel a pártfegyelem kérdése is valamennyire érintve van. Nagyobb actio együttes működés nélkül nem képzelhető; az együtműködés szükségét pedig, mi egyesegyedül okszerű feladata a pártfegyelemnek, ismét az értelmiség ítélheti meg helyesebben. De a független gondolkozású férfiak nagyobb száma meg is fog óvni attól, hogy még művelődési és közgazdasági kérdések is pártszempontból oldásának meg.

Valamint hajdan a passivitas, úgy jelenleg a pártharc az, melyet, habár politikailag mindkettő üdvös hatású volt és lehet, társadalmi szempontból, legalább tapasztalt mértékében, okvetlenül el kell itélnünk.

A tények, melyeket a statitika kiderített, s melyeknek egynémelyikével alkalmunk volt a munka fonalán is megismerkedni, nem olyanok, hogy a közgazdát, kinek az egész nemzet jólléte kell hogy szívéen fekdjék, megnyugtathatná. A statistikus és nemzetgazda nem ex professo politikus is, és bármennyire érdeklődjék a napi viták iránt s bármennyire vall maga is színt, még sem szabad szem elől tévesztenie a tárgyilagosságot, ha ítéletet mer politikai helyzetünkről is kockáztatni.

A politikai passivitas, minden üdvös eredményei mellett a közjogi téren, káros volt nemzetgazdasági és kulturai haladásunkra nézve; mert amúgy is tétlenségre hajló jellemünknek jogezímet adott a tétlenségre oly téren is, hol csak a legbuzgóbb s legszívósabb munka vihett volna előbbre. Magasabb, politikai szempontból helyeselnünk kellett azt ugyan, de túlzásában csak annyiban lett volna megbocsátható, ha győzelemre segítve, arra bír, hogy mindazt, mit évtizedek alatt mulasztottunk s halasztottunk, megkészserezett, megtízszerezett munkával iparkodtunk volna helyreítni.

Ha a politikai passivitást mozgalmas, teremtő s alkotó parlamentáris tevékenység váltja fel, akkor a társadalmi téren, nemzetgazdasági s művelődési viszonyainkon ejtett esorbákat rég kiköszörüljük vala s a mulasztások sebei rég behegednek.

De mit tapasztaltunk e helyett? A passivitást a pártharc s ennek következtében mindkét félen a legszigorúbb pártfegyelem s legmagasabb fokú elkeseredés váltotta fel. S valamint hajdan átvittük a passivitást, ugyszólván, valamennyi működési körre, csakhogy még a gyanúját is kikerüljük annak, mintha hitlenek akarnánk lenni a fegyelemhez, melyet akkor az egész ország gyakorolt: úgy átvittük most a politikai küzdelmek közt a esorbulásig kiélesedett pártharcot a társadalmi és közgazdasági életbe s nem mertünk többé önállóan gondol-

kozni, nehogy gondolkozásunk s e szerint intézett cselekvésünk a fegyelembe ütközzék.

Másutt, hol nem oly élesek az ellentétek, vagyis a hol a pártkülönbség az alkotmányon belől, csupán eltérő nézetekben nyilatkozik, nemcsak a pártok tömörülése könnyebb a nélkül, hogy az illető, ki nézeteit megváltoztatta, renegátnak czimeztessék; de az ellenkező pártnézeteken belől annyi a szabad mozgási tér, hogy társadalmi, műveltségi és gazdasági kérdésekben bárki saját meggyőződése szerint nyilatkozhatik és szavazhat, mi nálunk a legritkább esetekben fordul elő s mindannyiszor rendkívüli csodálkozásra ad alkalmat.

Képzeljük ezt, mint a hogy tény is, alkalmazva a legegyszerűbb kérdésekre és azonnal magyarázatát leljük nemcsak annak, mért annyira elkeseredett a harc s mért keverődik bele minden ügybe a közjogi kérdés, melynek a legkevesebbhez van köze; hanem megmagyarázható azon lassú, eredményei csekélységében a tétlenséggel határos ügymenet is, mely szerint törvényeink hozatnak és közügyeink elintéztetnek.

Más államokban a ma kormányon levő politikai párt valamely fontosabb kérdésben elvesztvén a parlamenti többséget, helyét elfoglalja az ellenpárt, míg annak uralkodása idejére maga lesz ellenzékké, várván az időt, hogy a helyette kormányra jutott pártot ismét ő teheti oppositíóvá, felváltván azt a miniszteri karszékében.

Ez a tények folyása alkotmányos országokban szerte a világban, s ez jól van így, mert csakis oly kormánytól várhatni üdvös működést, mely soha el nem bízhatja magát, tudván, hogy a mely perczben cselekedeteiben nem az ország közvéleményét képviselő többség akaratával találkozik vagy támogatására számíthat, azon perczben le is játszta szerepét s kénytelen visszavonulni oly férfiak elöl, kik a hon kivánalmait nálánál jobban képesek érvényre juttatni.

Igy van ez — mint mondám — széles a világban, csak nálunk nincs ez így, noha mi szeretjük magunkat Europa egyik legrégebb alkotmányos nemzetének neveztetni.

Hogy kormány és ellenzék így váltakozhassanak a hatalomban, arra nézve természetesen legelső szűkség az, hogy valami közös, megátámadhatatlan, de meg is ingathatatlan talapzaton álljanak, melyen mozogniok, sőt eltérő irányokban is mozogniok igen, de lábok alól azt kirúgni nem lehet. E közös talapzat pedig maga az állam, létét szabályozó, biztosító közjogi intézményeivel, melyeken belől bármely politikai és társadalmi törekvés akár reformáló, szabadelvű és haladó, akár konservatív vagy reactionarius irányban jogosult — ha nem is okszerű; — de a melyen kívül többé nem lehet parlamentáris, ha mindjárt bármily szabadelvűnek, reformálónak vagy haladónak van is hír. etve.

Az e körön kívül álló pártra nézve komoly kísérletek esetén, szigorú következetesség szerint csakis a forradalom lehetséges, noha formái szelidebb voltánál fogva az oly ártatlan is lehet, hogy még a parlamentaris ellenzék színezetét is megtarthatja.

Rendes, parlamentáris pártalakulás tehát a jelen közjogi alap elismerése és megtagadása mellett lehetetlen. Lehetetlen, hogy a kormánypárt többsége ellenében tömör s szabadelvű oly ellenzék képződhessék, mely a kormányt folyton a legszabadelvűbb s legtökéletesebb intézkedésekre sarkalván, azon perczen kész és képes legyen átvállalni azt saját pártjára, a mely perczen a kormányt valamely fontosabb kérdésben legyőzte. Nagy, komoly s igen bizonytalan kimenetelű válságnak kellene újra bekövetkezni, mely a közjogi alap által összehozhatatlanul szétválasztott két pártot üdvösen keverhetné.

Vajjon ily válság bizonytalan eredményével kívánatos-e az országra, arra nézve fölösleges még csak véleményt is mondani, valamint fölöslegesnek látszhatik e százszor hallott, noha talán soha elég világosan nem ecsetelt viszonyoknak újra elmondása, ha az országra nézve oly szomorú gyakorlati következményei nem volnának. A szomorú pedig nemcsak a meddő közjogi viták végtelen, befejezést nem is reméltető, de annál több pénzt és időt rabló hosszú sorában rejlik, hanem rejlik abban, hogy valameddig e viszonyok nem változnak Magyarországnak nem lehet sarkaló s ez által üdvösen működő ellenzéke, de kormánya is csak addig jó, a meddig neki teszik, de sohasem lehet oly tökéletes, minővel más parlamentaris országok legalább időnkint dicsekedhetnek.

A kormány ugyanis annál jobb, minél jobb, tevékenyebb s erélyesebb az ellenzék. Nálunk nem létezik ily ellenzék, legalább nem oly félelmes, mely a kormányt rendes viszonyok között és parlamentáris alapon képes volna megbuktatni.

Az a tiszteletreméltó komoly ellenzék, mely lehetőségében bírja a hatalmat, mely tervszerűen jár el s kényszeríti a kormányt, hogy minden lépésére ügyeljen s a mely lépést megró, azt fegyverül is használhatja a kormány léte ellen, ilyen nálunk nem létezik. A tervnélküliség, mely kormányunknak oly gyakran szemére lobbantatott, vajjon nem-e annak köszönhető, hogy folyton résen kell állnia nem azon támadások ellen melyek őt, hanem a melyek a hazát megdönthetnék? S azon gyakran mamelukoknak címzett hazafiak nem-e azért sorakoznak mindannyiszor s nem-e oly kérdésekben is, melyekre nézve törvényszerű ellenzék létezése esetén, egyéni meggyőződésök szerint tán másképp szavaztak volna, ép azért a kormány körül, mert tudják, hogy nem a miniszteri fauteuilokban ülőket, hanem a magyar miniszterség fenmaradását kell védeniök.

Hátra volna még a törvényhozó testület másik tényezőjéről, a felsőházról szólnunk.

Az urak háza reformjának szükségessége oly általában van elismerve, hogy csak az iránt léteznek még véleménykülönbségek, illetőleg nem tisztultak még eléggé az eszmék, mi lépjen helyébe. A magyar országgyűlés felsőházát képezi jelenleg :

- 3 herceg, az uralkodó házból.
- 31 érsek és püspök,
- 11 ország zászlósa
- 57 főispán,
- 3 herceg,
- 219 gróf,
- 81 báró,
- 2 horvát-szlavon követ,

Összesen 407 tag, kik közül alig 40—50 szokott az ülésekben tényleg részt venni.

Hogy a felsőház ily alakulásban meg nem maradhat, az természetes, mert se nem pairs-kamra, se nem senatus, mi az újabbkori államoknak, mint láttuk, szokottabb formája, hanem egyszerű továbbtenyészte azon középkori intézménynek, mely szerint a „született úr,“ meg a világi és egyháznagy egyúttal törvényhozói tényező is. Hogy ez intézmény egyébiránt egyszerűen el nem törülhet, már abból is következik, mert az érdekképviselő általában nincs meg alkotmányunkban s a felsőház eltörlésével csak a véletlenre volna bízva, vajjon a nagybirtok, például, az egyház stb. találna-e képviselőre ?

Okvetlenül ez ugyan nem szükséges, hanem szükségesnek látszik, hogy egy, netalán felforgatóan haladó képviselőházzal szemben némi konservatív elem is biztosíthatná a törvényhozásnak ; de a mely nem a véletlentől függő születéssel és kormányhivatal viselésével járjon, hanem részben közvetett választások, részben kinevezett tudományos, művészi stb. kapacitások által alakíthatná meg.

Vajjon senatussá, államtanácsná, vagy netalán kodifikáló bizottsághoz hasonló alakúvá tétetik-e a mostani felsőház, az kevésbé látszik fontosnak ; fontos csak az, hogy, ha a két kamra rendszerét egyáltalában megtartjuk, minél kitünőbb tagjai legyenek e háznak. A választás és kinevezés vegyes rendszerének alkalmazása talán épen hazánkban kínálkoznék helyesnek, a mennyiben ekkor a megyéktől újabban megvont némely jogok, általuk választandó felsőházi tagok által lehetnének a központon s így mindenesetre czélszerűbben gyakorolhatók.

Politikai beléletünkről legkevésbé mondani valónk lehet most, mikor a régi megye megszűnt, az újnak működését pedig még nem ismerjük. Csak az elbizakodás akarhatná bírálni jelenleg az új megyei intézményt, melynek még gyakorlati múltja nincs, de fölös munka volna a réginek is bírálása, miután gyakorlati érvénye megszűnt.

De legyen bár jó vagy rossz az új megyei szervezés, annyit tudunk, hogy az 1870. XLII. t. cz. meg nem szüntette a megyei autonómiát, ha politikai működését tán szűkebb körre is szorította. Azon szempontból pedig, melyből hazánkat s népünket eddig tárgyaltuk, okvetlenül haladásnak kell azt tekintetünk, mert — mint egy helyen már említém — a politika nem lehet öncél, az mindenkor csak eszköz a célhoz. Eszközül megmaradt most is a megye kezében, de léte céljait magasabbra kell tűznie, működése terét a társadalomban kell ezenül keresnie.

És ebben látjuk az új megyei intézményben rejlő nagy haladás lehetőségét.

A megyei szervezés előtt s utána folyt hosszú vitákban egyet nem láttunk eléggé hangsúlyozva, ez egyről megfeledkeztek az 1861-diki megyék is, hogy ugyanis, a mely pillanatban elveszté a megye a követküldésnek s utasításadásnak jogát, s a mely pillanatban az országos karok és rendek országgyűlési alsóházából a törvényhozás képviselőháza lett, abban a pillanatban a megye is lejátszta politikai szerepét.

E perczben azonban fel is kellett volna ocsúdnia azon, lehet, kellemes, de valóságnak épen el nem fogadható álomból, mintha az alkotmány s az ország bástyája, törhetetlen védje lett volna. Gyöngye ellenséggel szemben igen s a középszerűségen nagyrészt túl nem emelkedő bécsi kormányférfiakkal századokig folytatott újhúzásban s apróbb ingerkedésekben igenis győzelemre segíték gyakran az ügyet; de mihelyt komolyabbra fordult a dolog, a megyei szervezetben nem hogy erőt talált volna az ország, hanem ép e szervezet, mint a particularismus nevelője, megsibbasztotta az ország összes erejének kifejtését. Ha pedig kételyeink volnának ez állításra nézve — mely könnyen kegyeletlenségnek címezhető, — ám tekintsük, hogy régiebb időkre se térjünk, a Zápolyiak, Rákócziak s Bocskaiak idejét s meg fogunk győződni igazságáról. Az 1848—49-diki, történelmünkben örökké dicső erőlkéjtés is korán sem a megyéknek, hanem az ország erélyes központi kormányának köszönhető; ha pedig a legújabb időt is tanubizonyosággal akarjuk hívní, ám tekintsük 1860-61-re, a reconstituált megyék korszakára, melyre, a megyéknek leghazafiasb s korán sem kellett volna szelíd vagy nem elég aggressiv, még pedig országszerte egyhangú s egyöntetű eljárása daczára, minden komolyabb erőhatalmi vagy épen fegyveres beavatkozás nélkül, mégis csak a provisorium következett. A provisorium, melyet ismét nem a megyék, hanem a központ, a társadalmi téren működő hazafiak s utóvégre is az ország képvisellete szüntetett meg s váltott fel felelős magyar kormánygyal.

Minden mélyebb szív fájdalom nélkül láthatjuk tehát sárba szállai az avitikus megyét, mert sokkal üdvösebb működést várunk

oly autonom testülettől, mely valahára lehántotta magáról a nemeslevél kiváltságos uralkodását, melyben a kutyabőr nélküli honoratiorok kénytelen-kelletlen befogadása utóvégre is keveset változtatott.

Az eddigi megyének ezen jellege magyarázza meg egyúttal a konok ellentállást, mely épen a megyék egyes uralkodó családainak ivadéka s a közülök kiváló néhány oligarcha részéről folytatott, kiknek küzdelmében csak az volt a tragikomikus momentum, hogy a szabadelvűség bajnokaiként kívántak szerepelni s látszólag annak martyraiként hulltak el oly ügyben, melyben a valódi szabadelvűség nem az ő részükön volt.

A polgári elem, a nemzeti munka, a szellemi és anyagi haladás képviselői nem találtak eddig helyet a megyében s ezért kellett megszüntetni oly intézményt, mely az újkort inaugurált 1848-diki törvényhozásban végmegoldást nem lelt s mint a középkornak — bár akkor kitűnő — intézménye, óriási dissonanciaként csapott át a modern államba.

Vajjon a virilis szavazat helyes megoldási járuléka-e ezen ügynek, arra nézve mindaddig függőben tartandónak vélem az ítéletet, míg statistikailag kiderítve nincs, mily elemek kerültek ez alapon a megyei képviselőtestületbe. Egy azonban máris világosnak látszik előttem, hogy, ha az anyagi vagyont akartuk e módon bevinni a megyeházába (mert az értelmiségi keresetnek kétszeresen számított adója mégis vajmi csekély, sőt hibás egyenértéke a puszta vagyonnak), úgy hibáztatandónak találok, hogy a megyei határ véletlenségére lőn bizva a legnagyobb adófizetés maximuma, mely alapon a legeltérőbb vagyoni fokozatok jutnak egyenlő, a honfitársak bizalma által nem támogatott, mert nem választás által felajánlott jogokhoz; holott általános adófizetési maximum s ez alapon kiszámított országos kulcs által ez sokkal igazságosabban látszott volna elérhetőnek, mely esetben az egyes megyékben fekvő birtok vagy ott nyert jövedelem ezért eléggé tekintetbe vétethetett volna.

De még ezen, egyelőre csak látszólagosaknak mondható hiányok mellett is üdvözlőnk kell az új megyét, mely elég tág autonomiát nyújt a megye anyagi s szellemi érdekeinek gyámolítására s érvényesítésére, sőt épen e térre irányozván s összpontosítván inkább a megyei lakosság működését, elannyira elhanyagolt társadalmi haladásunknak látszik megnyitni a haladás ösvényét.

Hogy a megyék politikai tevékenysége ez által, lehet, de csak is lehet, kisebb térre szorúl s általa a csupán más idő intézményeihez való névhasonlatosságból annyira rettegett kormánybeli centralisatiót találja előmozdítani, azt bajnak korán sem szabad tekinteni.

Csak a centralisált absolutistikus kormány ellentéte, de ellensége is a szabadságnak. Az alkotmányos centralisatio, komolyan ellenörkődő parlament mellett, vagyis erélyes és erőteljes központi kormány oly törvényhozással szemben, melynek komolyan és tényleg felelős is, okvetlenül jobb politikai állapot a parlamenti mindenhatóságnál, de és még sokkal jobb olyannál, melynek végrehajtási intézkedési kisebb autonom testületek jóakaratótól függnék.

Sőt, ha pusztán elvi fejtegetéseken s a szabadelvűség jóhangzású frázisain túlemelkedve, gyakorlati szempontból tekintjük hazánkat és népét, bátran kockáztathatjuk azon állítást, hogy Magyarországon csakis erős, szigorú és erélyes kormány hathat üdvösen, kormány, mely a törvényen s a törvényhozás iránt tartozó, szintén komolyan értett felelősségén kívül más tekinteteknek ne legyen kénytelen hódolni, mely a törvény végrehajtásában se egyes politikai, se vallási vagy egyházi, vagy bármilyen testületek külön kiváltságait ne legyen kénytelen tekinteni s a mely saját tekintélye fentartása mellett tiszteletet bírjon szerezni a törvénynek is, mi nélkül legtökéletesebb intézményeink is hasztalan papirfogyasztások.

Egy azontúl szükségesnek látszik a megyei szervezkedéshez, mind a megyének magának, mind a törvényhozásnak, mind végül a kormánynak szempontjából, s ez a statistika minél teljesebb művelése.

Itt könnyen a személyes elfogultság vádja érhet, mégis kimondandónak vélem, mert erős meggyőződés, hogy sem autonóm megyei intézkedéseknél, sem a törvények hozásánál, sem a kormány tevékenységében nem vagyunk kellő tekintettel a létező állapotokra. Összes intézkedéseink gyakori sikertelensége, törvényeink megtámadhatósága nagyrészt ebben találja magyarázóját. Míg a megye saját szükségérzetéből, úgyszólván, soha nem kutatja, nem tanulmányozza s nem iparkodik megismerni saját állapotait s viszonyait, és csak vonzatva és kellellenül enged a kormány egyes felhívásainak; míg minden egyes miniszter csupán saját pillanatnyi szükségére gyűjtet adatokat, tekintet nélkül az általános összes szükségletre s így gyakran egy és ugyanazon adat többfelé kell, hogy szolgáltatassék, mi nem csak a megyéket elkedvetleníti, hanem különböző s eltérő adatok megjelenését is lehetővé teszi; míg egy szóval egyöntetű s tervszerű működés nem kap e téren lábra, addig javulás ez irányban nem is remélhető.

A hazai állapotok statistikai megismerése minden művelt államban elannyira nagyfontosságúnak van elismerve, hogy ez irányban évről évre nagyobb áldozatok hozatnak, mert tudvalevő, hogy csak a pontos ismeret alapján létesíthetők üdvös intézmények.

Törekvés e czél felé nálunk is tapasztalható, mint ezt az országos statisztikai hivatal és tanács felállítása bizonyítja. De a legbuzgóbb törekvés e közegek részéről hajótörést szenved egyrészt az egyes kormányágak külön-külön intézkedésein, melyek miatt együttes, összhangzó működés nem kaphat lábra; másrészt pedig és még inkább a törvényhatóságok indolentiáján, melyek maguk nem érdeklődve az ügy iránt, a szükségérzet magaslatáig legalább még nem emelkedve, vagy épen nem, vagy csak folytonos unszolások után s akkor sem a megkívánható lelkiismeretességgel és pontossággal szolgáltatják be az adatokat.

Nem is várható e téren javulás, míg törvény nem fogja kötni az illetőket, melynek foganatosítását azután könnyebb volna szigorúan követelni. Ily törvényjavaslat a statisztikai tanácsban el is készült, de meghozása iránt nem tétettek lépések; pedig most a törvényhatóságok új szervezetébe a statisztikai országos szervezet is könnyebben volna beilleszthető s nagy lépés volna a jobb felé, ha például a már városokra is kiterjesztett főispánok, általános terv szerint beadandó évi jelentésekre volnának kötelezve, melyek adatai a központban összeállítatván és közzététetvén, belőlök az országnak évről évre változó, haladó vagy hanyatló állapota fel levén ismerhető, a megteendő intézkedések helyességét is biztosítanák. Csak a tényleges állapot folytonos és helyes ismeretén alapul a jó közigazgatás, lehetőek az erélyes kormányintézkedések.

Kell pedig nekünk az ily erélyesebb központi kormány, mert belpolitikánk vezetésén kívül, melyre nézve inkább intézkedhetik a törvényhozás, nem képzelhető egységes, a pusztá hagyomány gyakran káros követésén kívül az ország és nemzet szükségait és érdekeit is tekintő külpolitika.

Hogy milyen legyen e külpolitika, ahhoz nagyon kevés szó fér, mert saját hajlamaink- s óhajainkon kívül számbaveendőek Europa viszonyai s a külállamok politikája is. Egynek azonban itt is irányadónak kell lenni, azon aránynak ugyanis, melyben saját országunk és nemzetünk nagysága és népessége más államok nagyságához és népességéhez áll.

Itt főösleges ugyan statisztikai számokra hivatkozni, melyeket mindenki ismer *), hanem meg kell emlékeznünk arról, hogy viszonyaink szerint nagyhatalmi állásra nem törekedhetünk, de oly helyzetbe, mint a Dunafejedelemségek, például, vagy Görögország sem szükséges jutnunk. Azaz: szövetségben a monarchia lajtántúli or-

*) Lásd, mint egyik legkezelhetőbb anyagot, H u b n e r évről-évről megjelenő statisztikai táblázatait.

szágaival (a personal- vagy realunio helytelenül értelmezett szavak és semmitsem döntenek) tekintélyes helyet foglalunk el Európában s szavunk meg szokott figyeltetni. Ausztria nélkül is megállhatunk ugyan, mert még akkor is nagyobb és népesebb lesz országunk akár Svajcznál, Belgiumnál, Hollandiánál vagy Dániánál; de — ezt nem szabad szem elől téveszteni — amaz országok sem műveltségével, sem pénzével nem birunk, tehát sem oly hatalmasak, sem oly erősek nem vagyunk, s ezért alig ha kikerülnők, hogy hatalmasabb szomszédaink szolanának bele ügyeinkbe s lennénk, már sok nyelvű lakosságunknál fogva is olyanná, hogy egyszer a német, másszor az orosz látná szükségesnek megbolygatni politikai beléletünket is; de még ha meg se tennék, nem kerülnők ki, hogy kettőjöknek vagy egy harmadiknak lennénk kénye-kedvére hagyva, s mig így állami létünk a fagypontra szállana, művelődési haladásunk is körülbelül délkeleti szomszédainkéval találna lépést tartani.

Fiatalabb óriásáinknak jól illik s kissé indolens népünkre nézve tán jó hatással is van, ha úgy állítanak oda, mint Europa első nemzetét, mely nélkül meg se eshetik valami nagyobb dolog a világon, s ha szükséges az önbizalmat fokozni bennünk, ám tegyék továbbra is.

De, ha komolyan akarunk számot vetni magunkkal politikai helyzetünkre nézve, akkor helyesebbnek látszik a higgadt férfiú szempontját foglalni el, melyből tekintve pedig a politikai szerénység illet meg bennünket. Erősebbek vagyunk, semhogy harc nélkül meg kellene futnunk bármely ellenség elől, de gyöngébbek is, semhogy magunk idézzük föl e harcot.

Békében átél minden egy év egy évtizeddel hosszabbíthatja meg, talán egy évszázadra bizosíthatja, állami lételünket. De hogy ezen hatása legyen a békében átél esztendőknök, arra szükséges az, hogy bölcsen fel is használjuk időnket.

Sem a bel- sem a külpolitika ehhez nem nyújtja az erőt (s hatalmat, mindkettő csak eszköz a kellő erő és hatalom megszerzésére. A legjobb politikai intézmények egymagukban még nem mentettek meg államot a megsemmisüléstől, nemzetet az elbukástól, de mindkettő nyújthatja a módot rá, ha kellően felhasználatnak.

A közjogi alap, mely viszonyunkat Ausztria irányában biztosítja, nem örök időkre tekinthető változatlanoknak, a bennünket környező államok barátsága nem megingathatlannak, az európai béke konstella-tiói nem zavarhatatlanoknak.

Csak ha velünk egy közös fejedelem alatt álló német szomszédaink iránt méltányosak, a hazánkat lakó s polgáraink nagy számát képező más ajkuak iránt igazságosak, de túlkapásaik és netaláni jogtalan követeléseik irányában elég erélyesek is vagyunk; ha az idegen

szomszéd államok irányában békés ugyan, de öntudatos és nem meghunyaszkodó politikát tanúsítunk: csak akkor fordulhatunk egész erővel belső viszonyaink olyforma rendezéséhez, mely nélkül művelt, nagy és hatalmas nemzetté soha sem fejlődhetünk.

Belső viszonyaink rendezése pedig nem a politikai, hanem a művelődési és anyagi kérdések minél megfelelőbb elintézésétől függ.

A tanulás az, mely művel, a munka az, mely gazdagít. Ezért kell összes törekvéseinket művelődésünkre, összes munkásságunkat anyagi jólétünk fokozására fordítanunk. Feladataink legnagyobb része társadalmi téren várja üdvös megoldását; csak ha politikai küzdelmeink céljául társadalmi fejlődésünket tűzzük és e cél felé törekszünk minden kifejthető erőnkkel és soha nem lankadó erélylyel, csak akkor remélhetjük, hogy boldogulni fog és meglegedett lesz hazánk és népe.

Szakirodalom.

A magyar korona országaira vonatkozó, részben e mű szerkesztése körül is felhasznált, nagyrészt hazai művek lajstroma. *)

I. Általános földrajzi és statisztikai művek.

- L a z i u s W o l f. Des Königreichs Ungarn samt seinen eingeleibten Landen (mit Inbegriff Siebenbürgens) gründliche chorographica Beschreibung. Wien 1556.
- H e l t a i G á s p á r. Chronica az magyaroknac dolgairól. Kolosvárot 1575.
- B o n f i n u s A n t. Rerum Ungaricarum decades. Hanoviae 1606.
- R e s p u b l i c a e t s t a t u s r e g n i H u n g a r i a e e x o f f i c i n a E l z e v i r i a n a 1636.
- F r ö h l i c h D á v. Medulla geographiae practicae etc. Typis Bartphensibus 1639.
- A p á t z á i T s. J. Magyar encyclopaedia. Ultrajecti 1653.
- A m b r o s i i J. De origine gentis et regni Hungariae. Jenae 1659.
- Z e i l l e r M a r t i n u s. Beschreibung des Königreichs Ungarn und dazu gehöriger Länder, Städte u. s. w. II. Aufl. Ulm 1660.
- M i n s i c h t C h r. Neue und kurze Beschreibung des königreichs Ungarn etc. Nürnberg 1664.
- B e h a m b J. F e r d. Notitia Hungariae antiquo moderna etc. Argentorati 1676
- W a g n e r J. C. Delineatio provinciarum Pannoniae etc. Augspurg 1685.
- K r e c k w i t z G. Totius Hungariae superioris et inferioris acurata descriptio. Frankfurt et Nürnberg 1685.
- R o y a u m e d e l a H o n g r i e, ou description nouvelle chronologique et géographique de ce Royaume. Cologne 1686.
- H i s t o i r e d e l' e t a t p r é s e n t d u r o y a u m e d e l a H o n g r i e C o l o g n e 1686.
- H a n P. C. B. Alt und Neu-Paunonia oder kurzverfasste Beschreibung des Königreichs Hungarns. Nürnberg 1686.
- T o c h e r n i n g T h e o d o r. Das von den Türken langgequälte Königreich Ungarn, oder : kurzgefasste Beschreibung der ungarischen Städte, Festungen etc. Nürnberg 1687.
- H u n g a r n s a m t d e s s e n S t r ö m e - F ü r s t e n d e r w e l t b e r ü h m t e n D o n a u, ausführlich dargestellt in curiöser Abhandlung aller Schlösser, Vestungen und andern Oerter. Frankfurt 1688.
- H i s t o i r e e t D e s c r i p t i o n d' H o n g r i e e t d e s e s a u t r e s e t a t s t r i b u t a i r e s. Paris 1699.
- B o n b a r d o M. Topographia magni regni Hungariae. Viennae 1718. (II. kiad. Viennae 1750.)

*) Itt örömmel ragadom meg az alkalmat, hogy min. titkár B i e l z A l b e r t barátomnak őszinte köszönetemet fejezzem ki azon szíves közreműködéséért, melylyel e lajstrom összeállítását körül fáradozott.

- Timon Sam. *Imago Hungariae antiquae et novae. Cassoviae 1733.* (II. és III. kiad. Viennae 1754, 1762.)
- Vetsei P. István. *Magyar geografiája etc.* Nagy-Károly 1757.
- Losonczi István. *Hármas kis tükör: I. A szent historia. II. Magyarország. III. Erdélyország. Posonyban 1777.* (II. kiad. 1793.)
- Gebhardi L. Albr. *Geschichte des Reichs Ungarn.* Leipzig. 1778.
- Bél Math. *Compendium Hungariae geographicum.* Posonii 1779. (II. kiad. 1792.)
- Windisch K. G. v. *Geographie des Königreichs Ungarn (I—III. kötet.)* Pressburg 1780.
- Korabinsky J. M. *Geogr. histor. Lexicon von Ungarn.* Pressburg 1786.
- Magyar és Erdélyországnak isméröte, melly e két országnak mind világi mind egyházi állapotját szem eleibe állítja. Pest 1791.
- De Luca Ignatz. *Geographie des Königreichs Ungarn und der angrenzenden Länder Illyrien und Siebeubürgon etc.* Wien 1791.
- Szaller György. *Magyarország földleírásának rövid foglalatlja.* Pozsony 1796.
- Vályi Andr. *Magyarország leírása betűrendi sorban.* Buda 1796. (II. kiadás Buda 1799.)
- Schwartner Martin. *Statistik des Königreichs Ungarn.* Pest 1798. (II. kiad. Ofen 1806.)
- Horváth Michaelis. *Statistica regni Hungariae et partium eidem adnexarium.* (II. kiad.) Posonii 1802.
- Bredeczky S. *Beiträge zur Topographie des Königreichs Ungarn.* Wien 1803.
- Ercsei Dan. *Magyarország statistikája.* Debreczen 1814.
- Magda Pál. *Magyarország és a határ őrző katonaság vidékinok legujabb statisztikai és geographiai leírása.* Pest 1819.
- Csaplovics J. *Topographisch-statistisches Archiv des Königreichs Ungarn.* Wien 1821.
- Kumits Michael. *Topographische Beschreibung des Königreichs Ungarn und seiner einverleibten Provinzen.* Pest 1824.
- Stocz Joh. Leopold. *Das Königreich Ungarn etc.* Pressburg und Oedenburg 1824.
- Nagy Ludovicus. *Notitiae politico-geographico-statisticae incliti regni Hungariae partiumque eidem adnexarum.* Budae 1828.
- Csaplovics Joh. v. *Gemälde von Ungarn.* 1829.
- Doczy Jozsef. *Magyarország tökéletes mutatókönyve (index topographicus).* Bécs 1830.
- Thiele J. C. v. *Das Königreich Ungarn.* (I—VI. köt.) Kaschau 1833.
- Orosz J. *Terra incognita. Notizen über Ungarn in zwanglosen Heften.* Leipzig 1835
- Faber Antonius. *Compendium statisticae imperii austriaci generalis.* (II. kiad.) Posonii 1836.
- Bielek L. v. *Ethnographisch-geographische Statistik des Königreichs Ungarn und dessen Nebenländer.* Wien 1837.
- Fényes Elek. *Magyarország statistikája.* Pest 1842.
- Bedeus von Scharberg, Jos. Baron. *Histor. geneal. geogr. Atlas zur Uebersicht der Geschichte des ungarischen Reichs.* Hermannstadt. 1845.
- Fényes Elek. *Magyarország leírása.* Pest 1847.
- Horváth P. *Magyarország ismertetése.* Pest 1847.
- Dierner Andreas. *Kurzgefasste Erdbeschreibung von Ungarn.* Pest 1848.
- Fényes A. *Ungarn im Vormärz nach Grundkräften, Verfassung, Verwaltung und Kultur.* Leipzig 1851.

- Palugyay J. Magyarország legújabb leírása. Pest 1852—54. I. köt. Buda-Pest. sz. k. v. leírása. II. köt. Esztergom, Sz. Fehérvár, Szeged, Nagyvárad, Debreczen, Szathmár-Németi, Nagy-Bánya, Felsőbánya sz. k. v. l. III. köt. J.-Kún kerületek és Külső-Szolnok várm. l. IV. köt. Bókes, Csanád, Csongrád és Hont megye leírása.
- Fay András. Adatok Magyarország bővebb ismertetésére. Pest 1854.
- Kovács A. Magyarország és Ausztria statistikája. Debreczen 1869.
- Fényes Elek. Magyarország ismertetése statistikai földirati s történelmi szempontból. Pesten 1865.
- Konek Sándor. Az ausztriai birodalom jelesen a magyar korona országainak statistikai kézikönyve. Pest 1865. (II. kiadás 1869.)
- Hunfalvi János. A osztrák birodalom statistikája Pest 1867.
- Kovács Ferencz. Magyarország és Ausztria statistikája tekintettel a többi nevezetesebb europai állam jelentékenyebb élet mozzanataira. Debreczen és Nyiregyházá 1869.
- Keleti Charles. Statistique officielle de la Hongrie. Rapport présenté a VII. congrès international de statistique à la Haye. Pest 1869.
- Dr. Kürthy János. Az ausztriai-magyar birodalom statistikájának vázlata. Pest 1870.
- Keleti Károly. A Szt. István korona országainak népessége, a területek, lakviszonyok és házi állatok kimutatásával. Pest 1871.

-
- Reichersdorf Georgius. Chorographia Transylvaniae. Viennae 1550. (II. kiad. Colon. Agripp. 1595.)
- Tröster J. Das alt- und neue teutsche Dacia, d. i. Beschreibung des Landes Siebenbürgen etc. Nürnberg 1666.
- Toppeltini Laur. Origines et occasus Transylvanorum. Lugduni 1667.
- Schurzfleisch Sam. Conr. Propositiones historico-geographicae Transylvaniae et Hungariae concernentes. Vittebergae 1687.
- Kreckwitz Georgius. Totius principatus Transylvaniae accurata descriptio. Nürnberg 1688.
- Fasching F. Nova Dacia ex probatis scriptoribus deprompta. 5 part. Claudiopol 1743—44.
- Haner G. J. Das königliche Siebenbürgen. Erlangen 1763.
- Benkő Jos. Transsylvania sive magnus Transylvaniae principatus t. Vindobonae 1778.
- Gottschling P. R. Kurze Schilderung des überaus gesegneten Grossfürstenthums Siebenbürgen. Budissin 1781.
- Lebrecht Michael. Versuch einer Erdbeschreibung des Grossfürstenthums Siebenbürgen. Hermanstadt 1789. (II. kiad. 1804.)
- Windisch K. G. von. Geographie des Grossfürstenthums Siebenbürgen. Pressburg 1790.
- Eder J. C. Erdélyország ismertetésének zengéje. Kolozsvár 1796. (II. kiad. N.-Szombon 1826.)
- Ballman J. M. Stasistische Landeskunde Siebenbürgens. Hermanstadt 1801.
- Marienburg L. J. Geographie des Grossfürstenthums Siebenbürgen. Hermannstadt 1813.

- Schuster Martin. Geographie des Grossfürstenthums Siebenbürgen. Bistritz 1813.
- Link Th. Kleine Geographie des Grossfürstenthums Siebenbürgen. Wien 1817.
- Leonhard Josef. Lehrbuch zur Beförderung der Kenntniss von Siebenbürgen. Hermannstadt 1818.
- Benigni v. Mildeberg Jos. H. Kurzer Unterricht in der Geographie Siebenbürgens für Schulen. Hermannstadt 1823 (III. kiad. 1842.)
- Benigni von Mildeberg J. H. Handbuch der Statistik und Geographie des Grossfürstenthums Siebenbürgen. Hermannstadt 1837.
- Lenk von Treuenfeld Ignatz. Siebenbürgens geogr. topogr. statist. hydrogr. und orografisches Lexicon. Wien 1839.
- Binder Georg. Uebersicht der Erdkunde (zunächst für Siebenbürger) mit einem Abriss der Geschichte Siebenbürgens von G. D. Teutsch. Kronstadt 1844.
- Köványi László. Erdély statisztikájá (I. köt.) Kolozsvár 1847.
- Söllner Jós. Statistik des Grossfürstenthums Siebenbürgen. Hermannstadt 1848/1849.
- Bielz E. Albert. Handbuch der Landeskunde Siebenbürgens. Hermannstadt 1857.
- Bielz E. Albert. Kurzgefasste Erdbeschreibung von Siebenbürgen (II. kiad.) Hermannstadt 1858.
- Körner Friedrich. Bilder aus Ungarn und Siebenbürgen. Leipzig 1858.
-

Battyáni V. Graf v. Briefe über das ungarische Küstenland.
Fiume és környékének tájrajza. Pest 1869.

- Demian J. A. Statistische Beschreibung der Militärgrenze. Wien 1804.
- Hitzinger. Statistik der Militärgrenze. Wien 1817—21 (3 köt.)
- Sohams G. Topogr. Beschreibung von Peterwardein und seinen Umgebungen. Pest 1820.
- Benigni von Mildeberg J. H. Statist. Skizze der Siebenbürg. Militärgrenze. Hermannstadt 1818.
-

- Csaplovics Joh. von. Slavonien und zum Theil Croatien. Pest 1819.
- Taube Friedr. Wilh. v. Beschreibung des Königreichs Slavonien.
- Podhraczký Jos. Szlavoniaról mint Magyarországnak alkotmányos részéről. Budá 1838.
- Gyurikovits G. De situ et ambitu Slavoniae et Croatiae. Pest 1844—47.
- Das Verhältnis Croatiens zu Ungarn Leipzig 1846.
- Verhältniss des Königreichs Kroatien zu der ung. St. Stefanskronen. Agram 1860.
- Piller et Mitterspacher. Iter per provinciam Poseganam.
- Statistische Skizze des dreieinigen Königreichs (in dem Berichte über die erste dalmatinisch-kroatisch-slavonische Ausstellung in Agram. 1864.)
-

- Hivatalos statisztikai közlemények kiadja a földm. ipar és keresk. m. k. ministerium statist. szakosztálya. I—IV évfolyam. Pest 1868—1871.
- Statistikai előadások, melyek a földm. ipar és keresk. m. k. minister által szervezett statist. tanfolyamban tartattak. Pest 1869.
- Tafeln zur Statistik der österr. Monarchie herausgegeben von der k. k. Direktion für adm. Statistik. Wien 1842. bis 1866.
- Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik herausg. von der k. k. Direktion für adm. Statistik. Wien 1851—71.
- Statistisches Jahrbuch der österr. Monarchie. Wien 1863—67.
- Statistische Uebersichten über die Bevölkerung und den Viehstand von Oesterreich nach der Zählung von 31. October 1857. Wien 1859.

II. Természeti és földtani viszonyok.

- Grossinger Joh. Bapt. *Universa historia physica regni Hungariae*. Posonii 1793.
- Tanárky Mihály. *Magyarország természeti ritkaságai* (németből fordítva). Pozsony és Pest 1814.
- Berde Aron. *Légtünetmémentan és a két magyarhon égalj viszonyai*. Kolozsvár 1847.
- Hildebrandt F. W. *Karpathenbilder*. Glogau 1863.
- Hunfalvi János. *A magyar birodalom természettani viszonyainak leírása* (3 kötet) Pest 1863
- Szabó J. *Természettani földrajz, kül. tek. a magyar birod. term. viszonyaira* Pest 1869.
- Wachtl D. D. *Ungarns Kurorte und Mineralquellen*. Oedenburg 1857.
- Török József. *A két magyar haza első rangu gyógyvizi és fürdő intézetei, természeti vegy- és gyógytani sajátágaikban*. Debreczen 1859.
- Dissertatio historico physica de montibus Hungariae. Tyrnaviae* 1714.
- Crantz Joh. Nep. *De aquis medicatis Transylvaniae, Viennae* 1773.
- Nyulás. *Erdélyországi orvos vizek Kolozsvár* 1800. (3 kötet.)
- Gergelyfi. *De aquis et thernis mineralibus terrae siculorum Transylvaniae. Cibirii* 1811.
- Bélteki Sigism. *Conspectus system. pract. aquarum mineralium. M. P. Transylvaniae indigen.* Viennae 1818.
- Sigmund Dr. C. von Ilanor. *Uebersicht der bekanntesten Mineralwässer Siebenbürgens*. Wien 1868.
- Marsili A. F. *Danubius Pannonico-Mysicus*. Hagae Com. 1726.
- Adami Pannonii P. *Specimen hydrographiae Hungariae*. Viennae 1780.
- A magyar orvosok és természet vizsgálok munkálatai*. 1831—66.
- A magyar természettudományi társulat évkönyvei s évi jelentései*.
- A magyarhoni földtani társulat munkálatai*. Pest 1856—1870.
- Jahrbuch der k. k. geologischen Reichsansalt*. Wien 1850—71.
- Köleséri S. *Auraria Romano-dacica. Cibirii* 1717.
- Kövény László. *Erdély földé ritkaságai*. Kolozsvár 1853.
- Verhandlungen und Mittheilungen des Siebenbürg. Vereins für Naturwissenschaften Hermannstadt* 1849 bis 1870.
- Hauer und Stache. *Geologie Siebenbürgens*. Wien 1863.
- Binder Georg. *Die Höhenverhältnisse Siebenbürgens*. Wien 1851.
- Thümen F. Baron. *Hypsometrie von Siebenbürgen*. Hermannstadt 1868.

III. Űstermelés, mezőgazdaság, földmívelés, állattenyésztés.

- Szapáry Johann Graf. Der unthätige Reichthum Ungarns etc. Nürnberg 1784
Toschedik Sam. Der Landmann in Ungarn, was er ist und sein könnte 1784.
Kobabinszky J. M. Produkten-Lexicon u. Produkten Karte von Ungarn 1785.
— — Almanach für Ungarn, 1778.
Magyarország legjelebb gazdasági s ipar vállalatainak ismertetése. 1. A lecsuth gazdas. tekintetben. Buda 1841.
Lónyay M. Hazánk anyagi érdekei. Pest 1847—48.
Korizmic L., Bonkó D. és Móróc J. Mezei gazdaság könyve. Pest 1855—58.
Galgóczy Károly. Magyarország, a szerbvajdaság és Temesi bánság mezei gazdasági statisztikája. Pest 1855.
Magyarország művelési ágak szerinti terjedelme és földjövödelme, hivatalos adatok szerint a m. k. helytartó tanács rendeletéből kimutatva. Budán 1865.
Matlekovic Sándor. A földbirtok és nemzetgazg. jelenlegi álláspont a szerint rendezve. Pest 1865.
Dietz Heinrich. Die ungarische Landwirthschaft. Leipzig 1867.
Hideghéthy Antal Mezőgazdasági viszonyainak vázlatja. Pest 1868.
Szentkirályi Zsigmond. Az erdélyi bányászat ismertetése. Kolozsvár 1861.
Hetényi J. Erdélynek remélhető anyagi kifejlése a földbirtoki viszonyok czél-szerűbb rendezése által. Kolozsvár 1847.
Bánffy János báró. Rövid utasítás a 20 területű váltógazdaság rendezésére. Kolozsvár 1859.
Cseh János. A mesterséggel teljes gyümölcskerti és szőlőmives. Kolozsvár 1832.
Haller Fer. Az ugaros szőlőmívelés, minden addigi szőlő mívelés módjára alkalmazva. Kolozsvár 1831.
Schams F. Betrachtungen über Ungarns Weinbau. Pest 1830.
Vajda D. Borászati közlemény. Maros-Vásárhely 1868.
Aszólló, borkezelés és bortized-megszüntetés mint Magyarország anyagi jollétének alapfeltételei. Pest 1862.
Parragh G. A szőlőmívelésről és borkezelésről. Pest 1863.
Bethlen Farkas gróf. Szőlőmívelés és borászat. Pest 1838.
Paul W. János: A juhtenyésztésről és a dohánymívelésről. N.-Szeben 1771.
Lange M. Ueber die häufigen Viehseuchen in Siebenbürgen. Hermannstadt 1790
Gallorati: Unterricht zur Seidencultur. Hermannstadt 1785.
Csaplovics János: A méhtartások új módja, Miskolcz 1816.
Kriesch János, Kenessey Albert és Tasner Dénes Halaink és haltenyésztésünk, Pest 1868.
Kenessey Albert. Nézetek a hazai halászat ügyében. Pest 1869.
Sporzon Pál Az okszerű talajmívelés elvei és szabályai. Pest 1871.
Kodolányi Antal Mezőgazdasági üzlettan. Pest 1871.
Korizmic L. Gazdasági lapok. Pest 1848. és köv.
Gazdasági lapok, a magyar gazdasági egyesület közlönye I—XXIII évfolyam. Pest . . . 1871.
Az orsz. m. gazdasági egyesület közlöményei I—IV füzet. Pest . . . 1871.
Gazdasági egyesület évkönyve. Pest.
Divald Adolf. Jelentés Erdély kincstári erdősegeiről. Budán 1871.
Jahresschrift des ungarischen Forstvereins., Pressburg 1866.
Mittheilungen des ungar. Forstvereins. Pressburg 1854—64.
Erdészeti egylet évkönyve 1867—1869.

IV. Megyék, városok, vidékek leírása.

- Korponay János. Abauj megye monográfiája. Kassa 1866.
- Schwarz Gyula. Abaujmegye elemi tanodáiról. Pest 1870.
- Bericht der Handelskammer des Kaschauer Districts. Kaschau 1852—53.
- Fabián Gábor. Aradvármegye leírásra, hist. geogr. és stat. tekintetben. Buda 1835.
- Hölbling Miksa. Baranya vármegyének orvosi helyirata. Pécs 1845.
- Haas M. Baranya, földir. stat. és történeti tekintetben. Pécs 1845.
- Békés megye leírását l. Palugyay Magyarország leírásában.
- Schmidt Adolf. Das Bihargebirge an der Grenze von Ungarn und Siebenbürgen. Wien 1863.
- Csongrád megye leírását. l. Palugyay magy. or. leírásában.
- Zach József. Fehérmegye topografiai statistikája.
- Batholomaeides Ladisl. Incliti superioris Hungariae comitatus Gömör-riensis notitia historico geographico statistika. Leutschoviae 1806—1808
- Hunfalvi János. Gömör és Kis-Hont t. e. vármegyének leírása. Pest 1857.
- Kollár S. De situ terrae Kis-Hontanae et ejus productis. 1820.
- Montedegoi Albert Ferencz. Heves és Külső-Szolnok t. e. vármegyének leírása. Eger 1868.
- Barchetti. Abhandlung von den Producten der Hevescher Gespanschaft. Patriot. Wochenblatt 1804.
- Külső-Szolnok (Heves) megyének leírását l. Palugyay m. or. leírásában.
- Hontmegyének leírását l. Palugyay m. or. leírásában.
- Fényes E. A magyar birodalom stat. geogr. és történ. tekintetben (Komáromvármegye). Pest 1848.
- Keller Robert. Kraszna megye politikai és statisztikai átnézete. Szilágy-Somlyó 1870.
- Major Pál. Moson megye államrajza. Magyar-Óvár 1868.
- Mocsáry Antal. Nógrád vármegyének hist. geogr. és stat. esmertetése. Pest 1326.
- Pressburg und seine Umgebung. Pressburg 1865.
- Bartsch Eduard. Sáros megye helyirata. Eperjes 1846.
- Csorba József. Somogy vármegye ismertetése. Pest 1857.
- Szirmay A. Szathmár vármegye fekvése, története és polgári esmérte Buda 1800.
- Wagner C. Analecta Scepusii sacri et profani, Viennae et Posonii 1773—78.
- Tolna vármegye alispánjának évi jelentése a megye 1846-dik évbéli állapotáról. Szegszárd 1846.
- Bárány Ágoston. Torontál vármegye hajdana. Buda 1845.
- Szirmay A. Notitia polit. histor. topogr. inclyti comit. Ugochiensis. Pest 1805.
- Schwartz Gyula. Ung megye elemi tanodairól. Pest 1869.
- Kozma P. Zaránd vármegye földirati statistikai és történelmi leírása. Kolozsvár 1848.
- Szirmay Antonius de: Notitia topografica politica incl. com. Zemplóensis. Budae 1803.
- Jász-Kun kerületek leírását l. Palugyay m. or. leírásában.
- Stojacskovics Sándor. A nagy-kikindai kerület. Buda 1871.

- Podhraczký Jos.** Buda és Pest szabad kir. városoknak régi állapotjokról. Pest 1833.
- Buda-Pest szabad kir. városok leírása.** Pest. 1852. lásd Palugyay m. or. leírásában.
- Tormay Károly.** Népeesség mozgalma Buda-Pesten 1854–5.
- Schams F.** Vollständige Beschreibung der k. fr. Hauptstadt Ofen in Ungern. Ofen 1822.
- Schams F.** Vollständige Beschreibung der Freistadt Pest. Pest 1821.
- Stocker Dr.** Thermographia Budensis. Budae 1729.
- Pest sz. kir. város** statisztikai hivatalának közleményei. Pest 1871.
- Debreczen sz. kir. város** leírását lásd Palugyay m. or. leírásában.
- Szűcs István.** Debreczen sz. kir. város története. Debreczen 1871.
- Esztergom sz. kir. város** leírását, Pest 1853. l. Palugyay m. or. leírásában.
- Felső-Bánya sz. kir. v.** leírását l. Palugyay m. or. leírásában.
- Tooth J.** Kis-Kun-Halás város története. Nagy-Kőrös 1861.
- Tutkó J.** Kassa városának történelmi évkönyve. Kassa 1661.
- Plath J.** Kaschauer Chronik. Kaschau 1860.
- Hártó J.** Szabadalmas Kecskemét városának tört. ismertetése. Kecskemét 1846.
- Genersich Christian.** Merkwürdigkeiten der k. Freistadt Kés-márk. Leutschau 1804.
- Kun Miklós.** Miskolcz multja, jelene, tekintettel jövőjére. 1842.
- Schreiber J. G.** Descriptio lib. ac. reg. civit. Hungariae inf. Modor. Zittaviae 1719.
- Balajthy J.** Munkács városának és várának topographiai, geographiai, historiai és statisztikai leírása. Debreczen 1836.
- Tabády József.** Munkács multja és jelen. Pest 1861.
- Nagy-Bánya sz. kir. v.** leírását l. Palugyay m. or. leírásában.
- Nagy-Várad v.** leírását lásd Palugyay m. or. leírásában.
- Korabinsky J. M.** Beschreibung der Freistadt Pressburg. Pressburg 1771.
- Ballus Paul von.** Pressburg und seine Umgebungen. Pressburg 1823.
- Pressburg und seine Umgebung.** Pressburg 1865.
- Hellebrant J.** Szarvas városáról értekezett. Pest 1822.
- Szathmár-Németi sz. kir. v.** leírását l. Palugyay m. or. leírásában.
- Szeged sz. kir. v.** leírását l. Palugyay m. or. leírásában.
- Székes-Fehérvár** leírását l. Palugyay m. or. leírásában.
- Csapó K.** Székesfehérvár története. Sz.-Fehérvár 1861.
- Mészáros K.** Ungvár története a legrégibb időktől maig. Pest 1861.
- Hunfalvy János.** Magyarország s Erdély képekben. Pest 1858.
- Griselini Franz.** Versuch einer politisch. und natürl. Geschichte des Temesvarer Banates Wien 1789.
- Böhm Leonhard.** Geschichte des Temescher Banates. Leipzig 1861.
- Uhl.** Aus dem Banate. Leipzig 1848.
- Dr. Romer Flóris.** A Bakony. 3 természetrázi és régészeti vázlat. Győr 1860.
- Balaton albuma.** Pest 1848.

- Kunics Fr. *Dacia siculica. Claudiopoli* 1731.
Scheint D. G. *Das Land und Volk der Szekler in Siebenbürgen.* Pest 1833.
Kövár y László. *A Székelyhonról.* Kolozsvár 1842.
Orbán Balázs. *A Székelyföld leírása (I—V. köt.).* Pest 1870.
Benkő Károly. *Csik, Gyergyó és Kász on leírások.* Kolozsvár 1853.
Hodor Károly. *Doboka vármegye természeti és polgári ismertetése.* Kolozsvár 1837.
Jakab Elek. *A királyföldi viszonyok ismertetése.* Pest 1871.
Csallner Dániel. *Der Nössner Gau (Besztercze vidéke).* Bistritz, Hermannstadt) 1865.
Kolozsvár lakosai és lakásai. (Kövár y Lászlótól) 1870.
Jakab Elek. *Kolozsvár város leírása.* Kolozsvár (Pest) 1871.
Topographie von Hermannstadt (und Umgebung):
1) Im ungar. Magazin IV. B. Pressburg 1787.
2) Im allg. Handlungs-, Gewerbs- und Reise-Kalender. Hermannstadt 1790.
3) Im neuen gemeinn. Kalender. Hermannstadt 1829.
4) von G. Seiwert (Fremdenführer). Hermannstadt 1869.
Gustav Seiwert. *Die Stadt Hermannstadt.* Hermannstadt 1869.
Beschreibung von Kronstadt. (Im nützlichen Rathgeber). Kronstadt 1846.
Teutsch Johann. *Beiträge zur klimatologischen und statistischen Kenntniss der Stadt Schässburg.* Schässburg (Hermannstadt) 1867.
Graeser Andreas. *Umrisse zur Geschichte der Stadt Mediasch.* Hermannstadt 1862.
Beiträge zur Kenntniss Sächsisch - Regens (Szász-Régen). Hermannstadt 1870.
Hanko Josef. *Thorda városának helyirata.* Kolozsvár 1844.
Schmidt Wilhelm. *Die Stamm-Burg der Hunyade in Siebenbürgen.* Hermannstadt 1865.

V. Népe sségi és nemzetiségi viszonyok.

- Huszt y. *Versuch über den Menschen in Ungarn nach seiner physischen Beschaffenheit.* 1781.
Hager J. *Neue Beweise der Verwandtschaft der Ungarn mit den Lappländern.* Wien. 1794.
Horvát S. Petri. *Coment. de initiis et major. Jazygum et Cumanorum eorumque constitutionibus.* Pest. 1801.
Dankowsky G. *Hungariae gentis avitum cognitio, origo genuina, sedesque priscae.* Posoni 1825.
Széchenyi István gr. *Kelet népe.* Pest 1842.
Fejér G. *De avitis Magyarorum ac Chunorum, Jasonumque Hungariae accolarum sedibus et initiis.* Budae. 1830.
Gorand o, A. *de Essai histor. sur l'origine des Hongrois.* Paris 1844.
Szentkirályi J. *A zsidók Magyarhonban.* Pest 1861.
Ócsváry E. *A magyar nemzet szaporátlan ságának okai.* Ungvár 1862.
Eötvös József báró. *A nemzetiségi kérdés.* Pest 1865.
Szabó B. *Az oláhok eredetéről és polgári állásukról.* Győr 1865.
Rásó (E nsel) S. *Magyarországi népszokások.* Pest 1867.
Dr. Landerer Oskár. *Értekezés az ausztria-magyar birodalom népesedési viszonyairól különös tekintettel az 1870-ki népszámlálásra.* Pest 1869.

- Czörnig Karl Frhr.** Ethnographie der österr. Monarchie. Wien 1857.
Ficker Adolf Dr. Die Völkerstämme der österreichisch-ungarischen Monarchie ihre Gebiete, Grenzen und Inseln. Wien. 1869.

- Frank von Frankenstein Val.** Kurzgefasster Bericht von der Einwohner, sonderlich aber der sächsischen Nation in Siebenbürgen, Ursprung und etlichen Gebräuchen. Hermannstadt. 1696.
Lebrecht Mich. Ueber den Nationalcharakter der in Siebenbürgen befindlichen Nationen. Wien. 1792.
Schnell Martin. Die Nationen Siebenbürgens nach ihrem Herkommen und Charakter. Kronstadt 1842.
Benkő Jos. Imago inclitae in Transylvania nationis siculicae e historico-politica. Cibinii 1791.
Kállay Ferencz. Históriai értekezés a nem. Székely nemzet eredetéről stb Nagy-Szeben 1829.
Eder Joh. Carl. Commentatio de initiis juribusque primaevis Saxonum Transylvanorum. Viennae 1792.
Schlötzer A. L. Kritische Sammlungen zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Göttingen 1795—97.

VI. Ipar és kereskedés.

- Merze.** Observationes commercialis super Hungaria et media regulandi navigationem in Tibisco. 1785.
Disertatio statistica de industria nationali Hungarorum. Viennae 1792.
Almásy C. gróf. Considerationes super statu commerciali Ungariae tam relate ad industriae internam, quam ad commercium externum. 1793.
Miller Jac. Ferd. Studium de presenti statu fabricarum et manufacturarum in Hungaria. M. Varadini 1793.
Berzeviczy Gregorius. De Commercio et industria Hungariae. Lentschoviae 1797.
Sterletz Nicolaus. Descriptio physico-politica situationis regni Hungariae relate ad commercium. Posoni 1802.
Sponer Paul. Ideen über Ausfuhr im allgemeinen und deren Anwendung auf Ungarn. 1804.
Horváth M. Notitiae commercialis rei. Posonii 1806.
Wersak Wenzl Aug. Einige Bemerkungen über die Wichtigkeit des Handels auf der Donau. Pest 1820.
Kassics Ignacz. A magyarországi mesteremberek. Bécs 1835.
Kassics Ignatius. Extractus benignum resolutionum regionum pro magistris opificibus, eorundem sodalibus et tyronibus, caehalibusque regni Hungariae contubernii praescriptarum. Viennae 1835. (Az iparosok és czéhbéliek számára kibocsátott királyi rendeletek.)
Horváth M. Az ipar és kereskedés története Magyarországon az utolsó 3 század alatt. Buda 1840.
Erdély J. Nemzeti iparunk. Pest 1843.
Csaplovics J. von. Ungarns Industrie und Cultur. Leipzig 1843.
Bujanovics Ede. Magtárakról. Pest 1846.
Ausweise über den auswärtigen Handel der österr. Monarchie. Wien 1861—1868.

- Bericht der Oedenburger Handels und Gewerbekammer in den Jahren 1863
1864 und 1865.
- A Pest-Budai kereskedelmi és iparkamra évi jelentése 1860—1862. évről.
(1847—1859 évről németül. Pest 1860—1863.)
- Bericht der Handelskammer in Kronstadt 1852, 1853—56.
- Dorn. Rückblicke auf die Handelsverhältnisse d. I. 1868. 69. 70.
- Frank Josef Peter. Siebenbürgens hervorragende Bestimmung als Industrie-
land. Hermannstadt 1869.
- Magyarország anyagi érdekei szerk. Szathmáry Károly. Pest. 1867. 68.
- Anyagi érdekeink az orsz. m. iparegyesület közlönye. Pest. 1769. 1870. 1871.
- Ungarischer Actionär. Wochenschrift für Volkswirtschaft, Verkehr und
Finanzen, Handel, Industrie und Versicherungswesen. I—IV. évfolyam. Pest
1868—71.
- Ungarisches Börsen und Assecuranzblatt. Pest 1871.
- Oesterreichischer Oekonomist, volkswirtschaftliche Wochenschrift. I. és II. évfolyam
Wien 1870—71.

VII. Pénzügy és hitel.

- Vedres Stephani. Dissertatio de fundo publico in commodum Regni Hunga-
riae et provinciarum eidem adnexarum irigendo etc. Szegedini 1909.
- Széchenyi Istv. gr. Adó és két garass. Buda 1844.
- Dessowffy Aur. gr. Magyar vám és kereskedési ügy. Pest 1847.
- Dessowffy Emil gróf. A fenforgó ausztriai pénzügyi kérdésekről. Pest 1856.
- Tafeln zur Statistik des Steuerwesens im österr. Kaiserstaate. Die direkten Steu-
ern in Oestereich und statistische Tabellen zur Denkschrift über die
direkten Steuern in Oesterreich. Die indirekten Abgaben Oester-
reichs herausgegeben vom k. k. Finanzministerium. Wien 1860.
- Bielz E. Albert. Beitrag zur Geschichte u. Statistik des Steuerwesens
in Siebenbürgen. Hermannstadt 1861.
- Hivatalos adatok az államjövödelmek és kiadásokról az 1860—66-ik évekről a fő-
számvevőség zárszámadásainak kimutatása szerint. Pest 1867.
- Keleti Károly. A földadó és kataster. Pest 1868.
- Az államköltségvetés 1868., 1869., 1870 és 1871. évre. Buda 1868—1870.
- Eötvös József báró. A vallás- és közoktatási m. k. minister előterjesztése,
melylyel a felügyelete alatt álló közalapítványi alapokról 1868. évre
szerkesztett zárszámadások bemutattnak. Buda 1869.
- Szarvasi Nep. János. A magyarországi és erdélyi közalapok és hason-
jellegi magán alapítványok törzskönyve. Buda 1868.
- Kautz Gyula. Vámpolitika 1866.
- Lónyay Menyhért. m. k. pénzügy ministernek előterjesztése az államva-
gyonról. Buda 1869.
- Leidenfrost Gyula. A dohány monopolium. Debreczen 1869.
- Kőrösi József. Pénzkrisis és bankkalmitások. Pest 1870.
- Széchenyi István gr. Hitel. Pest 1832.
- A magyar földhitel-intézet kimutatása működéséről 1863. Julius 1-től fogva. Pest
1866 - 68.

VIII. Közlekedés.

- Timon Sam.** Tibi:ci Ungariae fluvii notio. Tynaviae 1635.
Pulszky Ferencz. Töredékes észrevételek a duna szabályozás és a keleti kérdés iránt. Pozsony 1840.
Széchenyi Istv. gr. Balatoni gőzhajozás. Pest 1846.
Széchenyi Istv. gr. Eszmetöredékek különösen a Tiszavölgy rendezését illetőleg. Pest 1846.
Tiszavölgy könyve kiadja a t. völgyi társaság. Pest 1847.
Széchenyi Istv. gr. Javaslat a magyar közlekedési ügy rendezéséről. Pozsony 1848.
Kecskeméti város emlékirata a Tiszát a Dunával összecsatolandó Pest-Csongrádi hajozási csatorna ügyében. Pest. 1867.
Zichy Jenő gr. A Duna-Tisza csatorna ügyében. 1868.
Statistikai adatok kiadja m. k. közlekedési ministerium. Buda 1871.
 1. A magyar korona területén levő vasúti és hajozási vállalatok.
 2. A m. k. t. 1870-ben forgalomban volt hazai uszákról.
Áron Ede. Közlekedési viszonyok Magyarországon. Pest 1870.
Kohn. Eisenbahn-Jahrbuch.

IX. Politikai közjogi és vegyestartalmu művek.

- Severini J.** Pannonia veterum monumentis illustrata s. Dacia Tibiscana. Lipsiae 1770.
Intruductio ad politicam regni Hungariae. Buda 1790.
Teleki Ladislaus Graf. Ueber die Errichtung einer gelehrten Gesellschaft in Ungarn. Pest 1810.
Munkátsy János. Rajzolatok az élet köréből. Pest 1833.
Széchenyi Istv. gr. Stadium. Lipse 1832.
Kiss Pál. Magyar régisígek. Pest 1839.
Baloghy László. Nemzetiségi és alkotmányi mozgalmak. Pest 1841.
Joo János. Nézetek a magyar nemzet miveltiségi és technikai kifejlése tárgyában. Buda 1841.
Gorove István Nemzetiség. Pest 1842.
Desewffy Emil gróf. Alföldi levelek (1839—41.) Buda 1842.
Desewffy Emil gróf. Ueber Einiges was uns Ungarn dringend noth thut. Pest 1843.
Pusztai Alexander. Die Ungarn in ihrem Staats- und Nationalwesen von 889 bis 1842. Leipzig 1843.
Széchenyi Istv. gr. A magyar académiá körül. Pest 1842.
Széchenyi Istv. gr. Üdvlelde. Pest 1843.
Széchenyi Istv. gr. Magyarország kiváltságos lakosihoz. Czenk 1844.
Széchenyi Istv. gr. Politikai programm töredékek. Pest 1847.
Széchenyi Istv. gr. Magyarország sarkalatos törvényei és államjogi fejlődése. Pest 1848.
Csaplovics J. v. Paradoxen Über Staats- und Volksloben. Hermannstadt 1848
Der ungarische Schutzverein. Leipzig 1845.
Barándy Ueber Ungarns Zustände. Pressburg 1847.
Kubinyi A. A magyar nemzeti muzeum. Pest 1848.
Kemény Zsigmond. Forradalom után. Pest 1850.

- Eötvös József báró. A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalmra. Bécs 1851.
- Kemény Gábor báró. Helyzetünk és jövőnk. 1859.
— — — A nemzetek fejlődéséről. Kolozsvár 1856.
- Mocsáry L. A magyar társasélet. Pest 1856.
- Kenessey Kálmán. Egy két őszinte szó társadalmi viszonyaink érdeklőleg. Pest 1857.
- Szóchenyi Istv. gr. Hunnia. Pest. 1859.
- Vaterländische Mittheilungen aus dem Gebiete der National-Oekonomie, Statistik, Geographie, Ethnographie, Naturwissenschaften, Alterthumskunde herausgegeben von der Pest-Ofner Handels- und Gewerbekammer. Pest 1859.
- Horváth Mihály. Huszonöt év Magyarország történetéből 1823-tól 1841-ig. Genf 1864.
- Horváth Mihály. Magyarország függetlenségi harczának története 1848. és 1849. évben. Genf. 1865.
- Zách József. A magyar birodalom statusjogi állása az austriai ház trónöröklése alatt. Pest 1866.
- Kautz Gyula. A nemzetgazdasági eszmék fejlődési története és befolyása a közviszonyokra Magyarországon. Pest 1868.
- Kenessey Kálmán. Munkás kalamitás. Pest 1868.
- Láner F. A statistika elmélete vázlatban. Pest 1851.
- Török J. Hazánk, közlemények a nemzeti történet és honismeret köréből. Pest 1858.
- Frankl V. A magyar nemzet műveltségi állásának vázlata az első fejedelmek korában. Pest 1861.
- Köváry László. Magyar családi és közéleti viseletek és szokások a nemzeti fejedelmek korából. Pest 1861.
- Lónyay M. Közügyekről nemzetgazd. újabb dolgozatok. Pest 1863.
- Schwarz Gyula. A közoktatásügyi reform mint politikai szükséglet Magyarországon. Pest 1866—67.
- Magyarország 1849-ben és 1866 után. Pest.
- Kubinyi A. Viszonyaink és teendőink. Pest 1866.
- Patterson Arthur F. The Magyars, thier country and institutions. London 1869.
- Keleti Gusztáv. A képzőművészeti oktatás külföldön és feladatai hazánkban. Pest 1869.
- Ladányi Gedeon. Alkotmány története. Debreczen 1871.
- Korbuly Imre. Magyarország közjoga, tekintettel a történeti fejlődésre stb. Pest 1871.
- Ivánfi (Jancsik) Ede. A magyar birodalom vagy Magyarország és részeinek czimerai. Pest 1870.
- Fuxhoffer D. Monasterologia regni Hungariae. Weszprimi 1703. (II. kiadás Csizsár M. által. Pest 1858.)
- Dr. Linzbauer Xav. Ferencz. A magyar korona országainak nemzetközi egészségügye. Pesten 1868.
- Gross Fridrik. Statistikai adatok a nagy-váradi szegény vakok gyógyintézetéről. Nagy-Várad 1846.
- Gross Lipót. Emlékirat a hazai betegápolási ügy keletkezése, fejlődése és jelenlegi állásáról. Budán 1869.
- Archeologiai közlemények és archeologiai értesítő. Szerk. Rómer Flóris. Pest 1859 és köv.

- Bethlen Alexis Graf. Ansichten von Siebenbürgen. 1818.
Bedeus von Scharberg Jos. Baron. Die Verfassung des Grossfürstenthums Siebenbürgen. Wien 1844.
Grimm Dr. J. A. Die politische Verwaltung im Grossfürstenthum Siebenbürgen Hermanstadt 1856.
Hermann Georg. Die Grundverfassungen der Sachsen in Siebenbürgen (II. kiad.). Hermanstadt 1839.
Grimm Dr. J. A. Das Urbarialwesen in Siebenbürgen. Wien 1863.
Grimm Dr. J. A. Die Entschädigung aus Landesmitteln für aufgehobene Urbarial Leistungen. Hermanstadt 1857.
Hohenhausen S. J. Baron Die Alterthümer Daciens in dem heutigen Siebenbürgen. Wien 1775.
Hene F. Beiträge zur dacischen Geschichte. Hermannstadt 1846.
Kövényi László. Erdély régiségei. Pest 1852.
Ackner J. M. Die römischen Alterthümer und deutschen Burgen in Siebenbürgen Wien 1857.

X. Utazások leírása.

- Lehmann J. Reise von Pressburg nach Hermannstadt. Dünkelstädt 1785.
Townson. Travels in Hungary in the year 1793.
Hacquet S. Neuste physikalisch-politische Reisen in den J. 1791—93 durch die dacischen und sarmatischen oder nördlichen Karpathen. Nürnberg 1794.
Teleki Domokos gróf. Egynehány hazai utazás. Bécs 1796.
Hoffmannsegg Graf. Reise durch Ungarn.
Mednyánszki A. Malerische Reise auf dem Waagflusse in Ungarn. Pest 1826.
Thiele J. C. und Szepesházi C. von. Wegweiser durch das Königreich Ungarn etc. Kaschau 1827.
Schmidl Adolf. Reisehandbuch durch das Königreich Ungarn. Wien 1835.
Marmont, Marschall Herzog von Ragusa. Reise durch Ungarn und Siebenbürgen. Aus dem Französischen übersetzt von L. von Alvensleben. Leipzig 1837.
Paget John. Ungarn und Siebenbürgen. Leipzig 1842.
Kohl J. G. Reise in Ungarn. Dresden und Leipzig 1842.
Gerando A. de. La Transsylvanie et ses habitants. Paris 1844. (Siebenbürgen und seine Bewohner. Leipzig 1845.)
Salzer J. M. Reisebilder aus Siebenbürgen. Hermannstadt 1860.
Anregungen und Bilder von einer Geschäftsreise in Siebenbürgen. Hermanstadt 1863.
Bonner Charles. Siebenbürgen. Land und Leute. Leipzig 1868.

XI. Folyó iratok.

- Schedius C. von: Zeitschrift von und für Ungarn, Pest 1802—4.
Henszelmann Dr. E. M. Vierteljahrsschrift aus und für Ungarn. Leipzig 1843 és 1844.
Nemzeti társalkodó. Kolozsvár 1838.
Uj magyar Muzeum. Pest 1851. és köv.
Budapesti szemle szerk. Csengery Antal. Pest (I—VII. évfolyam) 1857—64.
— — — Uj folyam, szerk. és kiadják Csengery Antal és Lónyay Mouyhért. Pest 1865 és 1866.

Oesterreichische Revue. Jahrgang I bis V. Wien 1863—67.

Ungarische Revue. Pest 1869.

É r t e k e z é s e k a természettudományi, matematikai, történettudományi osztály és társadalmi tudományok köréből kiadja a m. t. Akademia. Pest 1869. 1870.

Statistikai (és nemzetgazdasági) közlemények kiadja a m. t. Akademia statist. bizottsága. Pest 1861—1871.

Közlemények a földmivelés, ipar és kereskedelem ügyi m. k. ministerium köréből. Pest 1868—69.

Compass.

Austria.

Siebenbürger Quartalschrift. Hermannstadt 1790—1801.

Provinzialblätter Siebenbürgische. Hermannstadt 1807 bis 1813.

Erdélyi Muzeum. Kolosvár 1814—18.

Transsilvania, periodische Zeitschrift für Landeskunde von Jos. Benigni u. C. Neugeboren. Hermannstadt 1833 bis 1838.

Transsilvania, Wochenschrift für siebenbürg. Landeskunde, Litteratur und Landeskultur, redig. von E. A. Bielz. Hermannstadt 1861 bis 1863.

Schuller J. C. Archiv für die Kenntniss von Siebenbürgens Vorzeit und Gegenwart. Hermannstadt 1841.

Archiv des Vereins für siebenbürg. Landeskunde. Hermannstadt 1845 bis 1870.

Kurz Anton. Magazin für Geschichte, Litteratur und alle Denk- und Merkwürdigkeiten Siebenbürgens (fortgesetzt von Eugen von Trauschenfels). Kronstadt 1844 und 1859.

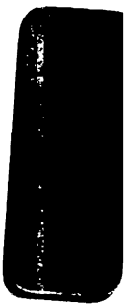
Az erdélyi Muzeum évkönyve. Kolosvár 1863—1870.

UTASÍTÁS

a könyvkötő számára a térképek beillesztése iránt.

1. A magyar korona országainak viszonylagos népessége	44. és 45. lap közé
2. A nemzetiségek	74. " 75. " "
3. A kenyértermények vetési aránya	94. " 95. " "
4. Az összes háziállatok szarvasmarhára átszámítva, mértföldenkint	116. " 117. " "
5. A rét és legelő viszonyítva a területhez	126. " 127. " "
6. Az erdőség viszonyítva a területhez	132. " 133. " "
7. Az iparral és kereskedéssel foglalkozó népesség	212. " 213. " "
8. A férfiak és nők közötti arány	332. " 333. " "
9. A vallás	346. " 347. " "
10. A népesség műveltség foka	366. " 367. " "
11. A népesség műveltségi foka összehasonlítva a nemzetiséggel	368 " 369. " "
12. A műveltségi fok összehasonlítva a vallással	370. " 371. " "

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA

3 0112 083757879